

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN
VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**ABU RAYHON BERUNIY NOMIDAGI
URGANCH DAVLAT UNIVERSITETI**

ILM SARCHASHMALARI

Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining FILOLOGIYA, FALSAFA, FIZIKA-MATEMATIKA hamda PEDAGOGIKA fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrdir.

2-son (fevral 2025)

**Ilmiy-nazariy, metodik jurnal
2001-yildan nashr qilina boshlagan**

Urganch – 2025

Bosh muharrir, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent **YO'LDOSHEV Ro'zimboy**

TAHRIR HAY'ATI:

ABDULLAYEV Ilyos, iqtisodiyot fanlari doktori, professor (UrDU),
ABDULLAYEV O'tkir, tarix fanlari doktori, professor (UrDU),
ATADJANOV Ilxam, geografiya fanlari nomzodi, dotsent (UrDU),
ATAYEV Shokir, yuridik fanlari bo'yicha falsafa doktori PhD, (UrDU),
BERDIMUROTOVA Alima, falsafa fanlari doktori, professor (QDU),
DO'SCHONOV Tangribergan, iqtisod fanlari doktori, professor (UrDU),
HAJIYEVA Maqsuda, falsafa fanlari doktori, professor (UrDU),
IBRAGIMOV Zafar, fizika-matematika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent, (UrDU),
IMOMQULOV Sevdiyor, fizika-matematika fanlari doktori, professor (NavDPI),
JUMATOV Rashid Yangibaevich, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD, UrDU),
JUMANIYOZOV Zohid Otaboyevich, filologiya fanlari nomzodi, dotsent (UrDU),
KAVALYAUSKAS Vidas, gumanitar fanlar doktori, professor (Litva universiteti),
KURAMBAYEV Sherzod Raimberganovich, texnika fanlari doktori, dotsent (UrDU),
MADRAXIMOVA Feruza Ruzimbayevna, pedagogika fanlari doktori, dotsent (UrDPI),
NAVRUZOV Qurolboy, fizika-matematika fanlari doktori, professor (UrDU),
OTAMURODOV Sa'dulla, falsafa fanlari doktori, professor (Toshkent, Kimyo-texnologiya instituti),
QUTLIYEV Uchqun, fizika-matematika fanlari doktori, professor (UrDU),
RUZMETOV Surojbek, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD, UrDU),
RO'ZIYEV Erkinboy, pedagogika fanlari doktori, professor (UrDU),
SADULLAYEV Azimboy, fizika-matematika fanlari doktori, akademik (O'zMU),
SADULLAYEVA Nilufar Azimovna, filologiya fanlari doktori (O'zMU),
SALAYEV San'atbek, iqtisod fanlari doktori, professor (Xorazm viloyati hokimligi),
SATIPOV G'oiptazar, qishloq xo'jalik fanlari doktori, professor (UrDU),
XODJANIYOZOV Sardor, pedagogika fanlari doktori, dotsent (bosh muharrir o'rinbosari, UrDU),
YOQUBOV Jamoliddin, filologiya fanlari doktori, professor (O'zDJTU),
O'ROZBOYEV Abdulla, filologiya fanlari doktori, dotsent (UrDU),
O'ROZBOYEV G'ayrat, fizika-matematika fanlari doktori, (UrDU),
G'AYIPOV Dilshod, filologiya fanlari doktori, professor (mas'ul kotib, UrDU).

**JURNAL 2001-YILDAN CHIQA BOSHLAGAN•JURNAL
OYDA BIR MARTA NASHR QILINADI• 2-son (fevral 2025)**

MUASSIS: Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti •Jurnal O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligida 2020-yil 11-noyabrda ro'yxatdan o'tgan •**GUVOHNOMA № 1131.**

FIZIKA-MATEMATIKA

Jabborov Nasriddin Mirzoodilovich (Toshkent davlat Iqtisodiyot universiteti “Amaliy matematika” kafedrası professori; e-mail: jabborov61@mail.ru),

Eshdavlatova Sevara Eshmamatovna (Toshkent shahridagi Belarus-O‘zbekiston qo‘shma tarmoqlararo amaliy texnik kvalifikatsiyalar instituti tayanch doktoranti; e-mail: sevaraeshdavlatova@gmail.com),

Raufov Humoyun Roziq o‘g‘li (Toshkent davlat Transport universiteti “Oliy matematika” kafedrası o‘qituvchisi; e-mail: humoyunraufov3334@gmail.com)

POPULATSION TIZIMLARING MATEMATIK MODELLASHTIRILISHI: MALTUS MODELİ VA UNING MODIFIKATSIYASI

Annotatsiya. Ushbu ishda populyatsion tizimlarning matematik modellashtirilishi asosida Maltus modeli va uning logistik modifikatsiyasi tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi aholi o‘shining matematik modellarini o‘rganish, ularning nazariy asoslarini tushuntirish va cheklangan resurslar sharoitida aholi dinamikasini tahlil qilishdir. Ishda differensial tenglamalar va sonli metodlar yordamida Maltus modeli asosida populatsiya o‘shining dinamikasi o‘rganiladi va logistik model bilan solishtiriladi. Modelni qo‘llash imkoniyatlari va cheklovlari ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: Maltus modeli, Ferxylust modeli, populatsiya, logistik o‘sh.

Жабборов Насриддин Мирзоодилович (профессор кафедры «Прикладной математики» Ташкентского государственного экономического университета e-mail: jabborov61@mail.ru),

Эшдавлатова Севара Эшматовна (базовый докторант совместного белорусско-узбекского межотраслевого института прикладных технических квалификаций; e-mail: sevaraeshdavlatova@gmail.com),

Рауфов Хумоюн Розик угли (преподаватель кафедры «Высшая математика» Ташкентского государственного транспортного университета; e-mail: humoyunraufov3334@gmail.com)

МАТЕМАТИЧЕСКОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ ПОПУЛЯЦИОННЫХ СИСТЕМ: МОДЕЛЬ МАЛЬТУСА И ЕЁ МОДИФИКАЦИИ

Аннотация. В данной работе проводится анализ модели Мальтуса и её логистической модификации на основе математического моделирования популяционных систем. Основная цель исследования – изучение математических моделей роста населения, объяснение их теоретических основ и анализ динамики популяции в условиях ограниченных ресурсов. В работе с использованием дифференциальных уравнений и численных методов исследуется динамика роста населения на основе модели Мальтуса и проводится сравнение с логистической моделью. Рассмотрены возможности применения модели и её ограничения.

Ключевые слова: Модель Мальтуса, модель Ферхюльста, популяция, логистический рост.

Jabborov Nasriddin Mirzoodilovich (Professor of the “Applied Mathematics” Department at Tashkent State University of Economics; e-mail: jabborov61@mail.ru),

Eshdavlatova Sevara Eshmamatovna (Basic doctoral (PhD student) of the Belarusian-Uzbek Institute of joint inter-sectoral practical technical qualifications; e-mail: sevaraeshdavlatova@gmail.com)

Raufov Humoyun Roziq o‘g‘li (Teacher of the “Higher Mathematics” department of Tashkent State Transport University; e-mail: humoyunraufov3334@gmail.com)

MATHEMATICAL MODELING OF POPULATION SYSTEMS: THE MALTHUSIAN MODEL AND ITS MODIFICATION

Annotation. This article analyzes the Malthus model and its logistic modification based on the mathematical modeling of population systems. The main objective of the research is to study mathematical models of population growth, explain their theoretical foundations, and analyze population dynamics under limited resource conditions. The dynamics of population growth are examined using differential equations and numerical methods based on the Malthus model, and a comparison is made with the logistic model. The applicability and limitations of the model are also discussed.

Keywords: Malthus model, Verhulst model, population, logistic growth.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Thomas Robert Maltusning asarini o‘rganish, unda aholi o‘shining eksponenta tarzda rivojlanishi va resurslarning cheklanganligi haqida fikrlar bildirgan. Bu modelning o‘zagi bo‘lib, uning modifikatsiyalari shu asosda quriladi. Maltusning «An Essay on the Principle of Population» (1798) kitobidagi tarixiy va matematik jihatlarni tahlil qilish, unda aholi o‘shisi va uning cheklanishi haqida so‘z yuritiladi. Maltus modelini amaliyotda ishlatish uchun, uni real sharoitlarda o‘zgartirish yoki kengaytirish talab etiladi, ayniqsa, resurslarning cheklanganligi va boshqa ekologik omillarni hisobga olish kerak bo‘ladi. Keyinchalik, Ferxylust (1838) tomonidan logistik o‘sh

modeli taklif etildi, bu model aholi sonining resurslarga mos cheklovlar bilan o'sishini hisobga oladi. Shu bilan birga, uning tadqiqotida bu model iqtisodiy va ekologik tizimlarda ham qo'llanilishi mumkinligi ko'rsatilgan. Robert May o'zining populyatsiya dinamikasi va ekologik modellari bo'yicha tadqiqotlarini 1970-yillardan boshlab olib borgan. U 1970-yillarda "Stability and Complexity in Model Ecosystems" (1973) asarida populyatsiya o'sishining murakkab tizimlaridagi barqarorlik va tartibsizlikni tahlil qilgan. Mayning ishlari ekologik tizimlar va populyatsiya dinamikasi sohalarida katta ta'sir ko'rsatdi va hozirgi kunga qadar muhim ilmiy yutuqlardan biri sifatida tan olinadi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Tadqiqot metodologiyasi matematik modelashtirish usullariga asoslanadi, unda populyatsiya o'sishi va resurslar bilan bog'liq dinamikalar tahlil qilinadi. Maltus modelining asosiy prinsiplari va uning logistik modifikatsiyasi ko'rib chiqiladi. Tadqiqotda matematik tenglamalar, differensial tenglamalar va sonli metodlar yordamida aholi o'sishining cheklanishi va barqarorlik holatlari tahlil qilinadi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Matematik modelashtirish zamonaviy fan va texnologiyalarning ajralmas qismi bo'lib, murakkab tizimlar va jarayonlarni o'rganishda asosiy vosita hisoblanadi. U real dunyo muammolarini aniqlash, tahlil qilish va ularning yechimlarini topish uchun matematik usullarni qo'llashni nazarda tutadi. Matematik modelashtirish jarayonlarni tushunish, muammolarni aniqlash va samarali yechimlarni ishlab chiqish uchun asosiy vositalardan biridir. Uning muhimligi turli sohalarda innovatsiyalarni rivojlantirish va bashorat qilish qobiliyatida yaqqol namoyon bo'ladi. Shu sababli matematik modelashtirish har qanday ilmiy izlanishning ajralmas qismi hisoblanadi.

Matematik modelashtirish turli sohalarda, jumladan, demografik o'sish, iqtisodiyot, ekologiya va ijtimoiy masalalarda muhim vosita hisoblanadi. Ushbu maqolada Maltus modeli va uning modifikatsiyalari ko'rib chiqilib, ularning zamonaviy qo'llanilishi va ahamiyati tahlil qilinadi. Ba'zi tipik sxemalar haqida so'z yuritamiz. Tipik sxemalar – bu matematik modelashtirishda keng qo'llaniladigan standartlashtirilgan usul va yondashuvlarning turlari. Ular muayyan masalalarni hal qilish uchun ishlatiladigan modellarni tavsiflashda va tuzishda asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi. Har bir tipik sxema o'zining aniq matematik asoslariga ega va turli-tuman jarayonlarni modelashtirish uchun mo'ljallangan.

1. **Uzluksiz-deterministik D-sxemalar.** Ushbu sxemalar boshqaruv nazariyasidagi turli modellarni tavsiflash uchun qo'llaniladi. Matematik model sifatida oddiy differensial tenglama yoki oddiy differensial tenglamalar tizimi uchun Koshi masalasi, shuningdek, boshlang'ich va chegaraviy shartlarga ega bo'lgan xususiy hosilalar bilan tenglamalar ishlatiladi. Optimal boshqaruv modellarida va ayrim boshqa optimalashtirish modellarida yechimlar chiziqli, noaniq yoki differensial tabiatga ega bo'lgan cheklovlar sharoitida topiladi.

2. **Diskret-deterministik F-sxemalar.** Ushbu sxemalar vaqt bo'yicha diskret ishlaydigan nazorat va boshqaruv qurilmalari modellarini tasvirlashda ishlatiladi. Matematik model avtomatning boshlang'ich holatini va chiqish parametrlarining qiymatlarini hozirgi vaqt momentida kirish parametrlarining va oldingi yoki joriy holatlarining qiymatlariga bog'liq bo'lgan tenglamalar yordamida aniqlashni o'z ichiga oladi. Tenglamalar o'rniga jadvallar yoki grafiklar ham ishlatilishi mumkin.

3. **Stoxastik modellar.** Stoxastik modellar ichida barcha yoki ayrim X, Y, H to'plamlari o'zgaruvchilari tasodifiy kattaliklar sifatida ko'rib chiqiladi. Qo'llanmada regressiya tipidagi modellar ko'rib chiqiladi, bu modellar kuzatishlarning statistik tahlilida katta ahamiyatga ega. Shuningdek, uzluksiz-stoxastik modellarda (Q-sxemalar) qaraladi, ular xizmat ko'rsatish tizimlarini tavsiflash uchun qo'llaniladi.

Biz ushbu maqolada D-sxemaga doir populyatsiya modeli va uning modifikatsiyasini ko'rib chiqamiz.:

Ushbu sxemalarni qo'llash misollari sifatida biologik tizimlar evolutsiyasi modellarini ko'rsatish mumkin. Shu o'rinda misol sifatida Maltus modelini ko'rib chiqamiz. Maltus modeli (yoki Maltus o'sish modeli) biologik populyatsiyalarni dinamikasi uchun klassik matematik modeldir. U, ko'pincha, resurslar yetishmovchiligi yoki tabiiy cheklovlar bo'lmagan sharoitda, populyatsiyaning o'sishining maksimal tezligini tavsiflash uchun ishlatiladi. Maltus modelida populyatsiya o'sishi vaqt o'tishi bilan doimiy ravishda yuqoriga qarab rivojlanadi, chunki uni boshqaradigan asosiy omil ko'payish va o'lim darajalarining farqi hisoblanadi. Maltus modelining asosiy farqi shundaki, u populyatsiyaning o'sishiga ta'sir etuvchi ekologik yoki resurslarga cheklovlarni hisobga olmaydi. Eng oddiy evolutsion model populyatsiya dinamikasi modeli (Maltus modeli) hisoblanadi.

Ushbu model birinchi tartibli chiziqli differensial tenglama uchun Koshi masalasi bilan ifodalanadi:

$$\frac{dN(t)}{dt} = (a(t) - b(t))N(t), \quad N(0) = N_0$$

bu yerda:

- $N(t)$ – populyatsiya soni;
- $a(t)$ – ko‘payish koeffitsiyenti;
- $b(t)$ – o‘lim koeffitsiyenti.

Mazkur tenglama o‘zgaruvchilarni ajratish usuli bilan yechiladi.

O‘zgaruvchilarni ajratamiz va tenglamaning ikkala tomonini integrallab, umumiy integralga ega bo‘lamiz:

$$\int \frac{dN(t)}{N(t)} = \int (a(t) - b(t)) dt + \ln C, \quad C \neq 0$$

Shunday qilib, umumiy yechim quyidagicha ko‘rinishga ega:

$$N(t) = Ce^{\int (a(t) - b(t)) dt}. \text{ boshlang‘ich shartda kelib chiqib,}$$

$$N_0 = Ce^{\int (a(t) - b(t)) dt|_{t=0}} \text{ va } C = N_0 e^{-\int (a(t) - b(t)) dt|_{t=0}}$$

Agar koeffitsiyentlar $a(t)$ va $b(t)$ o‘zgarmas bo‘lsa, u holda yechim quyidagi ko‘rinishda bo‘ladi:

$$N(t) = N_0 e^{(a-b)t}.$$

Maltus modelining oddiyligi ba’zida uni real dunyo sharoitlarida qo‘llashni cheklaydi. Ammo uning oddiyligi sababli u murakkab real dunyo sharoitlarini to‘liq hisobga olib, to‘g‘ri bashorat qila olmaydi. Shu sababli ko‘plab olimlar va tadqiqotchilar Maltus modelini kengaytirishadi, ya’ni, uni yanada rivojlantirib, texnologik rivojlanish, resurslar cheklovlari yoki ijtimoiy omillarni hisobga oluvchi yangilangan modellar yaratdilar.

Maltus modelining modifikatsiyasi Ferxylst modelidir, unda populyatsiyaning o‘shishiga cheklov qo‘yiladi va populyatsiya soni maksimal ruxsat etilgan qiymatga yaqinlashgan sari o‘shish sur’ati kamayadi. Model quyidagi ko‘rinishga ega:

$$\frac{dN(t)}{dt} = k \cdot N(t) \left(1 - \frac{N(t)}{N_{\max}} \right), \quad N(0) = N_0$$

bu yerda:

N_{\max} – maksimal populyatsiya soni;

k – o‘shish koeffitsiyenti.

Bu modelni tadqiq qilishni quyidagi bosqichlar orqali amalga oshiramiz:

a) Stasionar holatlarni tekshiramiz:

Stasionar holat – bu tizim o‘zgarishsiz qoladigan nuqta, ya’ni $\frac{dN(t)}{dt} = 0$. Berilgan differensial tenglamani 0 ga tenglashtirib, stasionar holatlarni topamiz:

$$\frac{dN(t)}{dt} = k \cdot N(t) \left(1 - \frac{N(t)}{N_{\max}} \right) = 0$$

Bu tenglamani yechish uchun ikki holatni ko‘rib chiqamiz:

1. $N(t) = 0$ – populyatsiya yo‘q, bu holat stasionar.

2. $1 - \frac{N(t)}{N_{\max}} = 0$ va $N(t) = N_{\max}$ – bu holat populyatsiyaning maksimal qiymatiga yetganida stasionar holatga erishiladi.

Demak, stasionar holatlar: $N(t) = 0$ va $N(t) = N_{\max}$

b) Analitik va raqamli yechimlarni olish:

1. Analitik yechim:

Tenglama:

$$\frac{dN(t)}{dt} = k \cdot N(t) \left(1 - \frac{N(t)}{N_{\max}} \right)$$

Buni yechish uchun, avval, har bir tomonni integralga ajratamiz:

$$\frac{dN(t)}{N(t) \left(1 - \frac{N(t)}{N_{\max}} \right)} = k dt$$

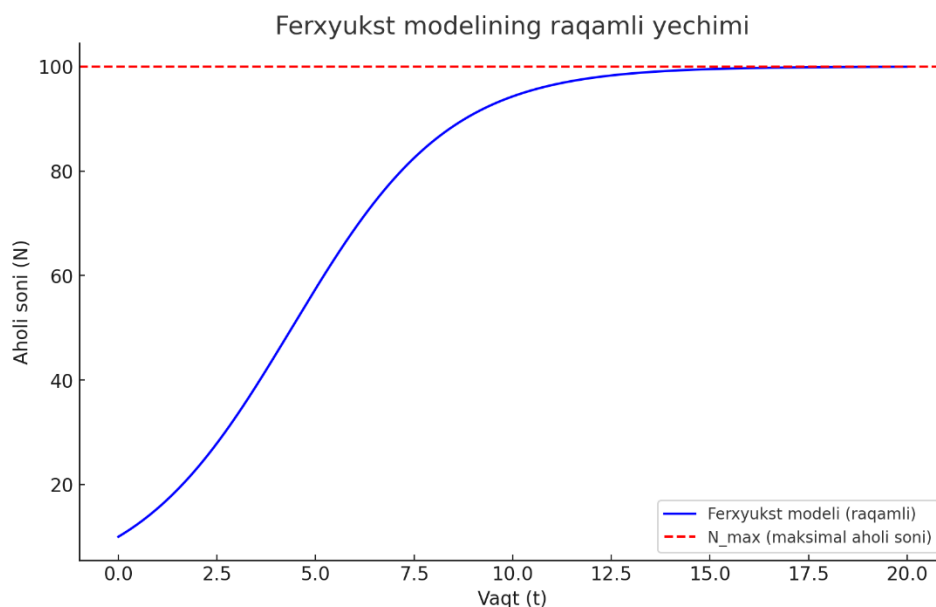
Keyin bu integralni hisoblash orqali $N(t)$ ni topamiz. Integralni yechish natijasida quyidagi ifodani olamiz:

$$N(t) = \frac{N_{\max}}{1 + \left(\frac{N_{\max} - N(0)}{N_{\max}} \right) e^{-kdt}}$$

Bu yerda $N(0)$ – boshlang‘ich populyatsiya soni.

Analitik yechim orqali o‘shish tezligi k yoki tashuvchi imkoniyat N kabi parametrlarning o‘zgarishi aholi soniga qanday ta’sir ko‘rsatishini aniqlash osonlashadi. Masalan, resurslar ko‘payishi (N ortishi) bilan aholi soni yuqoriroq darajada barqarorlashadi.

Shuningdek, raqamli yechimni olish uchun, masalan, Eyley usulini yoki Runge-Kutta usulini qo‘llash mumkin. Bu usullarni kompyuter dasturida (masalan, Python yoki MATLAB) ishlatish mumkin. Kod yordamida populyatsiyaning vaqt bo‘yicha o‘shishini raqamli tarzda hisoblab, natijalarni chizish mumkin.

Populyatsiya soni, dastlab, eksponensial o‘sadi, lekin vaqt o‘tishi bilan, maksimal aholi soniga ($N_{\max} = 100$) yaqinlashib, barqarorlashadi. Qizil chiziq N_{\max} qiymatini ifodalaydi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Eyley usuli yordamida hisoblangan natija populyatsiya o‘shishini, uning vaqt o‘tishi bilan barqaror holatga kelishini ko‘rsatadi. Olingan grafik yordamida vaqt bo‘yicha populyatsiyaning o‘shish sur‘ati va maksimal qiymatga qanday yaqinlashganini tahlil qilish mumkin. Bu tahlil yordamida populyatsiya o‘shishining dinamikasini va resurslar cheklavlarini hisobga olish zarurligini ko‘rishimiz mumkin. Maltus modeli populyatsiya o‘shishining asosiy prinsiplarini, ya’ni, resurslar cheklangan holda aholi sonining eksponensial tarzda o‘shishini tushuntirishda muhim rol o‘ynaydi. Biroq u real tizimlarni to‘liq tasvirlamaydi, chunki tashqi omillar, masalan, kasalliklar, tabiiy resurslar va ijtimoiy faktorlar yetarlicha hisobga olinmagan. Maltus modelining logistik modifikatsiyasi resurslar cheklangan sharoitda aholi o‘shishining barqaror holatiga erishish imkoniyatini beradi. Bu model real hayotdagi ko‘plab ekologik tizimlar va iqtisodiy muhitni yaxshiroq tasvirlaydi. Tadqiqotda populyatsiya o‘shishi va resurslar o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirlarni tahlil qilish uchun raqamli usullar yordamida modelning samaradorligi va to‘g‘riligi tasdiqlandi. Shuningdek, Populyatsion tizimlarning matematik modellaridan foydalanish or-

qali aholining barqaror o'sishi va resurslar boshqaruvi bo'yicha ilg'or siyosat va strategiyalarni ishlab chiqish muhim. Bu, ayniqsa, rivojlanayotgan mamlakatlar uchun ahamiyatlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References):

- (1). Pianka, E.R. (2007, July 7). Exponential population growth. In *FS 301: The human overpopulation crisis*. Retrieved from <http://www.zo.utexas.edu/courses/THOC/ExponentialGrowth.htm>.
- (2). Skalski, J.R., Ryding, K.E., and Millsbaugh, J.J. (2005). Figure 7.7. Coastal estuarine harbor seal abundance in Washington state, 1975–1999. *Wildlife demography. Analysis of sex, age, and count data*. Burlington, MA: Elsevier Academic Press.
- (3). N.M.Jabborov, S.E.Eshdavlatova. Korrupsiyani matematik modellashtirish va dinamikasini nazorat chorarlari orqali tahlil qilish. "O'zMU xabarlari", "Aniq fanlar", 2023, 1/1, 13–20-betlar.
- (4). N.M.Jabborov, S.E.Eshdavlatova, S.G.To'ychiyev. O'zbekistonda sharoitida poraxo'rlikning oldini olishning matematik model asosidagi tahlili. "Amaliy matematika, matematik modellashtirish va informatikaning dolzarb muammolari". Respublika ilmiy konferensiya ma'ruzalar to'plami, Nukus, 2024, 24–25-may, 186–188-betlar.
- (5). S.E.Eshdavlatova, H.R.Raufov, N.X.Matyoqubova. Matematik modellashtirish yordamida yoshlar orasida jinoyatchilikning tarqalishini tadqiq qilish. "Raqamlashtirish sharoitida uzluksiz ta'limni sifat va samaradorligini oshirish: muammo va yechimlari" mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy konferensiya ma'ruzalar to'plami, Guliston, 2024, 7–8-iyun, 63–68-betlar.
- (6). N.M.Jabborov, S.E.Eshdavlatova. Функции Ляпунова и анализ глобальной стабильности для эпидемической модели. "Axborot texnologiyalaridan foydalanishni yangi bosqichga ko'tarishning ilmiy asoslari va avtomatlashtirishning zamonaviy muammolari" mavzusidagi III xalqaro ilmiy anjuman, Toshkent, 2024, 20-noyabr, 687–689-betlar.
- (7). J.H.Jones. Notes on R_0 . Department of Anthropological Sciences. Stanford University. May 1, 2007, p. 19.
- (8). J.O.Akanni, F.O.Akinpelu, S.Olaniyi, A.W.Ogunsola. Modelling financial crime population dynamics: optimal control and cost-effectiveness analysis. *International Journal of Dynamics and Control*, Volume 8, 2022.
- (9). A.K.Fantaye, Z.K.Birhanu. Mathematical Model and Analysis of Corruption Dynamics with Optimal Control. *Journal of Applied Mathematics*, Volume, 2022.

Akhmedov Olimjon Samadovich (Toshkent Amaliy fanlar universiteti "Matematika" kafedrasi katta o'qituvchisi; axmedov.olimjon70@gmail.com)

QOVUSHQOQ-ELASTIK ELLIPTIK SILINDRGA BO'YLAMA VA KO'NDALANG GARMONIK TO'LQIN DIFRAKSIYASI

Annotatsiya. Bu maqolada qovushqoq-elastik muhitdagi to'ldiruvchili elliptik silindrga bo'ylama va ko'ndalang garmonik (P va SV) to'lqinlar difraksiyasi masalasining qo'yilishi va yechish metodikasi keltirilgan. To'lqin dinamikasidan ma'lumki bo'ylama to'lqin tezligi har doim ko'ndalang to'lqin tezligidan katta bo'ladi. Bu masala elliptik koordinatalar sistemasida ko'riladi. Elliptik koordinatalar sistemasini qo'llash bunday masalalarda qulay bo'lganligi sababli qo'llaniladi.

Kalit so'zlar: to'ldiruvchi, bo'ylama va ko'ndalang to'lqinlar, elliptik koordinatalar, to'lqin uzunligi. Ахмедов Олимжон Самадович (Ташкентский университет прикладных наук, старший преподаватель кафедры "Математика"; axmedov.olimjon70@gmail.com)

ДИФРАКЦИЯ ПРОДОЛЬНЫХ И ПОПЕРЕЧНЫХ ГАРМОНИЧЕСКИХ ВОЛН В УПРУГОМ ЭЛЛИПТИЧЕСКОМ ЦИЛИНДРЕ

Аннотация. В статье изложены постановка и методика решения задачи дифракции продольных и поперечных гармонических (P и SV) волн на заполненном эллиптическом цилиндре в вязкоупругой среде. Из волновой динамики известно, что скорость продольной волны всегда больше скорости поперечной волны. Данная задача рассматривается в эллиптической системе координат. Использование эллиптической системы координат используется потому, что она удобна в таких задачах.

Ключевые слова: дополнитель, продольные и поперечные волны, эллиптические координаты, длина волны.

Akhmedov Olimjon Samadovich (Tashkent University applied science, senior lecturer of the "Mathematics" department; axmedov.olimjon70@gmail.com)

DIFFRACTION OF LONGITUDINAL AND TRANSVERSE HARMONIC WAVES IN AN ELASTIC ELLIPTIC CYLINDER

Annotation. The article presents the formulation and solution methods of the problem of diffraction of longitudinal and transverse harmonic (P and SV) waves on a filled elliptical cylinder in a viscoelastic medium. It is known from wave dynamics that the speed of a longitudinal wave is always greater than the

speed of a transverse wave. This problem is considered in an elliptical coordinate system. The use of an elliptical coordinate system is used because it is convenient in such problems.

Key words: complement, longitudinal and transverse waves, elliptical coordinates, wavelength.

Kirish. Ideal qovushqoq-elastik muhitda bir-biriga bog‘liq bo‘lmagan ikki tip to‘lqin tarqaladi. Bular bo‘ylama (P) va ko‘ndalang (SV) to‘lqinlar hisoblanadi. Bo‘ylama to‘lqin zarralarni ko‘chish vektori to‘lqin tarqalish yo‘nalishiga parallel bo‘ladi. Ko‘ndalang to‘lqinda esa ko‘chish vektori to‘lqin tarqalish yo‘nalishiga perpendikulyar bo‘ladi. Agar bu to‘lqinlar (P,SV) ikki muhit chegarasiga tushsa ular sinadi va qaytadi. To‘lqinlarning bunday jarayonida ikki muhit orasidagi kontakt yoki chegaraviy sharti bajarilishi kerak.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Adabiyotlarda ko‘rsatilishicha [1;2-b.], ko‘ndalang to‘lqin seysmologiyadan ma‘lum bo‘lgan (S)ni ikki guruhga ajratish mumkin. Birinchisi seysmologiyadan ma‘lum [3;5-b.] bo‘lgan SH-to‘lqin, zarralarni natijaviy ko‘chishi yer sirtiga parallel bo‘ladi. Biz ko‘radigan masalada SH-to‘lqin uchun elliptik silindr zarralarini ko‘chishi silindr o‘qiga parallel bo‘ladi [6]. Elastik SH-to‘lqin uchun olingan qonuniyatlarni elektromagnit va akustik to‘lqinlar uchun ham umumlashtirish mumkin, u to‘lqinlarda faqat bitta tip to‘lqin sinadi va qaytadi [7]. Ikkinchi tip ko‘ndalang yoki siljish to‘lqini [8;9-b.] SV-to‘lqinni hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Qovushqoq-elastik muhitdagi absolut qattiq elliptik silindrik jismga va bo‘shliqqa bo‘ylama va ko‘ndalang garmonik to‘lqin difraktsiyasi masalasini ko‘rib chiqamiz. Asosiy maqsad garmonik to‘lqin ta‘sirida absolyut qattiq elliptik silindrik jisim atrofida va elliptik bo‘shliq sirtida hamda uning atrofida kuchlanishlarni taqsimlanishini o‘rganishdan iborat. Muhit qovushqoq-elastik va bir jinsli bo‘lsin, hamda absolut qattiq elliptik silindr qo‘zgalmas bo‘lsin. Bu yerda ham to‘lqin tenglamasini yechimi elliptik geometriyadan kelib chiquvchi xos funksiyalar orqali ifoda qilinadi. Faraz qilamiz, o‘qiga perpendikular bo‘ylama yoki ko‘ndalang qovushqoq elastik to‘lqin eliptik silindrga tushsin. Bu to‘lqin vaqt bo‘yicha garmonik bo‘lsin $e^{i\omega t}$. U holda masala Dekart XOY koordinatalar tekisligida o‘rganiladi. k_1 to‘lqin soni va x o‘qi bilan θ burchak hosil qilsin. Elliptik qattiq jismga tekis bo‘ylama to‘lqin tushsin. Bo‘ylama tushuvchi to‘lqinni, ya‘ni Matye funksiyasining ko‘chish potentsiallardagi ifodasi quyidagicha:

$$\varphi_p = \Phi_p e^{i(k_1 y - \omega t)} = \Phi_p e^{i\omega t} e^{ik_1 sh \xi \sin \eta}, \quad (1)$$

Bunda: Φ_p –tushuvchi to‘lqin amplitudasi, ω –tushuvchi to‘lqin chastotasi, k_1 –to‘lqin soni. Yuqorida keltirilgan (1)ni Matye funksiyasi orqali yozish mumkin:

$$e^{ik_1 sh \xi \sin \eta} = \sum_{n=0}^{\infty} [B_n ce_n(i\xi, k_1) ce_n(\eta, k_1) + C_n se_n(i\xi, k_1) se_n(\eta, k_1)]. \quad (2)$$

bunda B_n va C_n quyidagi munosabatdan, ya‘ni Matye funksiyasini xossasidan foydalanib topiladi:

$$\int_{-\pi}^{\pi} e^{ik_1 sh \xi \sin \eta} ce_{2n+1}(\eta, k_1) d\eta = 0, \quad (3)$$

$$\int_{-\pi}^{\pi} e^{ik_1 sh \xi \sin \eta} se_{2n}(\eta, k_1) d\eta = 0.$$

Umumiy oxirgi munosabat quyidagicha bo‘ladi:

$$\Phi_p e^{i\omega t} e^{ik_1 sh \xi \sin \eta} = \Phi_p e^{i\omega t} \left[\sum (B_{2n} ce_{2n}(i\xi, k_1) ce_{2n}(\eta, k_1) + C_{2n+1} se_{2n+1}(i\xi, k_1) se_{2n+1}(\eta, k_1)) \right]. \quad (4)$$

Bu (4) to‘lqin elliptik jismga kelib tushsa, u holda ikkita to‘lqinga ajraladi Φ^s va Ψ^s . Eliptik silindrdan qaytgan to‘lqinni topish uchun qaytgan to‘lqinlar ba‘zi bir shartlarni qanoatlantirishi kerak bo‘ladi. Muhit ko‘chish vektorining komponentalari quyidagi shartlarni qanoatlantirishi kerak bo‘ladi:

$$u_x(x, y) = -u_x(-x, y), \quad (5)$$

$$u_y(x, y) = u_y(-x, y).$$

Elliptik silindrni o‘rab travchi qovushqoq-elastik muhitning to‘lqin maydoni ikki xil to‘lqin potentsiallarini yig‘indisiga (tushuvchi va qaytgan to‘lqinlar yig‘indisi) teng:

$$\Phi = \Phi_p + \Phi^{(s)}, \Psi = \Psi^{(s)}. \quad (6)$$

Agar muhitda ko‘ndalang to‘lqin tarqalsa, u holda: $\Phi = \Phi^{(s)}, \Psi = \Psi_p + \Psi^{(s)}$. (7)

Faraz qilaylik, elliptik jismni o‘rab turuvchi jismga bo‘ylama va ko‘ndalang to‘lqin tushsin, u holda:

$$\Phi = \Phi_p + \Phi^{(s)}, \Psi = \Psi_p + \Psi^{(s)}. \quad (8)$$

Shuning bilan bir qatorda, qaytgan to‘lqinlar (5)dan kelib chiqib, quyidagi shartlarni qanoatlantiradi:

$$\Phi^{(p)}(x, y) = -\Phi^{(p)}(-x, y), \Psi^{(p)}(x, y) = -\Psi^{(p)}(-x, y), \quad (9)$$

$$\Phi^{(s)}(x, y) = \Phi^{(s)}(-x, y), \Psi^{(s)}(x, y) = \Psi^{(s)}(-x, y).$$

u holda
$$u_x(x, y) = \frac{\partial \Phi}{\partial x} + \frac{\partial \Psi}{\partial y} = \frac{\partial \Phi_p}{\partial x} + \frac{\partial \Phi^{(s)}}{\partial x} + \frac{\partial \Psi_p}{\partial y} + \frac{\partial \Psi^{(s)}}{\partial y}, \quad (10)$$

$$u_y(x, y) = \frac{\partial \Phi}{\partial y} - \frac{\partial \Psi}{\partial x} = \frac{\partial \Phi_p}{\partial y} + \frac{\partial \Phi^{(s)}}{\partial y} - \frac{\partial \Psi_p}{\partial x} - \frac{\partial \Psi^{(s)}}{\partial x}.$$

Muhitni ko‘chishi quyidagi ifodaga teng bo‘ladi:

$$u_x(-x, y) = \left[\frac{\partial}{\partial x} (\Phi_p + \Phi^{(s)}) + \frac{\partial}{\partial y} (\Psi_p + \Psi^{(s)}) \right]_{\substack{x=-x \\ y=y}}, \quad (11)$$

$$u_y(-x, y) = \left[\frac{\partial}{\partial y} (\Phi_p + \Phi^{(s)}) - \frac{\partial}{\partial x} (\Psi_p + \Psi^{(s)}) \right]_{\substack{x=-x \\ y=y}}.$$

Yuqorida keltirilgan munosabatlardan, tushuvchi va qaytgan to‘lqinlar orasidagi munosabatlarni olish mumkin. Tushuvchi to‘lqinlar potentsiallari elliptik koordinatalarda yozilgan to‘lqin tenglamalarini qanoatlantiradi. Xuddi shunday, qaytgan to‘lqinlar potentsiallari ham to‘lqin tenglamalari va cheksizlikda Zommerfeldning yutilish shartini qanoatlantiradi. Agar $r \rightarrow \infty$ bo‘lsa, muhitning bo‘ylama va ko‘ndalang to‘lqin potentsiallari uchun Zommerfeldning cheksizlikda to‘lqin yutilishi sharti qo‘yiladi:

$$\lim_{r \rightarrow \infty} \phi = 0, \lim_{r \rightarrow \infty} (\sqrt{r})^\kappa \left(\frac{\partial \phi}{\partial r} + i\alpha \phi \right) = 0, \lim_{r \rightarrow \infty} \psi = 0, \lim_{r \rightarrow \infty} (\sqrt{r})^\kappa \left(\frac{\partial \psi}{\partial r} + i\beta \psi \right) = 0 \quad (12)$$

Qaytgan va difraksion to‘lqinlar qanoatlantiradigan to‘lqin tenglamasi keltirganimizdek, kompleks koeffitsiyentli tenglamaga keladi. Buning uchun tushadigan to‘lqin davriy bo‘lishi talab etiladi, bunda: ϕ_k -bo‘ylama to‘lqin potentsiali; $-\phi_k$ -ko‘ndalang to‘lqin potentsiali; $B_c = 1 - \Gamma_c^C(\omega_R) - i\Gamma_c^S(\omega)$; $c_{pc}^2 = (\lambda + 2\mu) / \rho$; $c_{sc}^2 = \mu / \rho$ - mos ravishda, elastik muhitdagi bo‘ylama va ko‘ndalang to‘lqin tarqalish tezliklari. Cheksiz muhitda joylashgan bo‘lakli elliptik silindrik jismni xos tebranishlarini o‘rgansak yuklanuvchi to‘lqin hisobga olinmaydi. Yuqorida keltirilgan irsiy integral munosabat kichik qiymatga ega ekanligi e‘tiborga olinsa, u holda funktsiya $f(t) = \psi(t)e^{-i\omega_R t}$ ko‘rinishda olish mumkin. Bu yerda: $\psi(t)$ - vaqtni sekin o‘zgaruvchi funksiyasi, ω_R -haqiqiy o‘zgarma kattalik. Keyinchalik, muzlatish jarayonini qo‘llab, quyidagi taqribiy munosabatlarni olamiz:

$$\bar{\lambda}_c f = \lambda_{c0} [1 - \Gamma_{\lambda c}^C(\omega_R) - i\Gamma_{\lambda c}^S(\omega_R)] f, \quad \bar{\mu}_c f = \mu_{c0} [1 - \Gamma_{\mu c}^C(\omega_R) - i\Gamma_{\mu c}^S(\omega_R)] f.$$

bunda
$$\Gamma_{\lambda, \mu c}^C(\omega_R) = \int_0^\infty R_{\lambda, \mu c}(\tau) \cos \omega_R \tau d\tau, \quad \Gamma_{\lambda, \mu c}^S(\omega_R) = \int_0^\infty R_{\lambda, \mu c}(\tau) \sin \omega_R \tau d\tau$$
 mos ravishda

materialning kosinus va sinus obrazi Furye yadro relaksatsiyasi. Qovushqoq-elastik material relaksatsiya yadrosi sifatida uch parametrlilik kuchsiz singularlikka ega bo‘lgan Rjanitsin-Koltunov yadrosini olamiz:

$$R_{\lambda, \mu c}(t) = A_{\lambda, \mu c} e^{-\beta_{\lambda, \mu c} t} / t^{1-\alpha_{\lambda, \mu c}}, \quad \text{bu yerda } A, \alpha, \beta \text{ material parametrlari. Faraz qilaylik,}$$

$R_{\lambda\kappa}(t) = R_{\mu\kappa}(t) = R_{\kappa}(t)$, u holda $\Gamma_{\lambda,\mu\kappa}^c(\omega_R) = \Gamma_{\kappa}^c(\omega_R)$, $\Gamma_{\lambda,\mu\kappa}^s(\omega_R) = \Gamma_{\kappa}^s(\omega_R)$. Bu parametrlar uchun quyidagi qiymatlarni qabul qilamiz: $A = 0,048$; $\beta = 0,05$; $\alpha = 0,1$. Matye funksiyasi quyidagi

$$\begin{aligned} se_{2k+1}(\eta, k_1) &= se_{2k+1}(\pi - \eta, k_1), \\ se_{2k}(\eta, k_1) &= -se_{2k}(\pi - \eta, k_1), \\ ce_{2k}(\eta, k_1) &= ce_{2k}(\pi - \eta, k_1), \\ ce_{2k}(\eta, k_1) &= -ce_{2k}(\pi - \eta, k_1). \end{aligned} \quad (13)$$

shartni qanoatlantiradi

Difraksion maydonda qaytgan to'liqin potentsiallari elliptik koordinatalar sistemasida to'liqin tenglamasini qanoatlantiradi va quyidagicha tasvirlanadi:

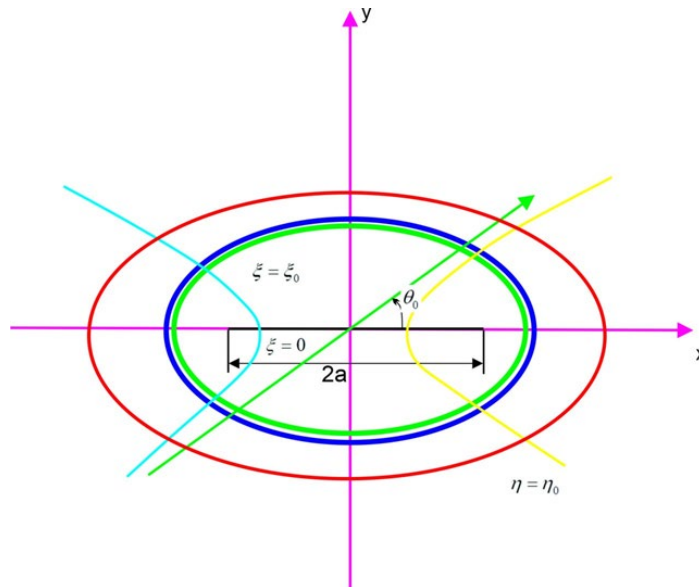
$$\begin{aligned} \Phi(\xi, \eta) &= \sum_{k=0}^{\infty} [a_{2k} Ze_{2k}(\xi, k_1) ce_{2k}(\eta, k_1) + b_{2k+1} Se_{2k+1}(\xi, k_1) se_{2k}(\eta, k_1)], \\ \Psi(\xi, \eta) &= \sum_{k=0}^{\infty} [c_{2k} Ze_{2k}(\xi, k_2) ce_{2k+1}(\eta, k_1) + d_{2k} Se_{2k}(\xi, k_2) se_{2k}(\eta, k_2)], \end{aligned} \quad (14)$$

bunda k_1 va k_2 kompleks to'liqin sonlari. Yuqorida keltirilgan (14) ifodadan tushuvchi va qaytgan to'liqinlarni keltirib chiqariladi. Tushuvchi tekis bo'yлама va ko'ndalang to'liqin potentsiali quyidagicha ifodalanadi:

$$\begin{aligned} \varphi^{(p)} &= \varphi_0 e^{i\alpha(x \cos \theta_0 + y \sin \theta_0 - c_p t)}, \\ \psi^{(p)} &= \psi_0 e^{i\beta(x \cos \theta_0 + y \sin \theta_0 - c_s t)}, \\ \alpha c_p &= \beta c_s = \omega, \end{aligned} \quad (15)$$

bunda θ_0 – to'liqinni tushish burchagi. Bu ifodani (15) elliptik koordinatalar sistemasidagi (1-rasm) ifodasi quyidagicha bo'ladi:

$$\begin{aligned} \Phi^{(p)} &= 2\varphi_0 \sum_{n=0}^{\infty} i^n [ce_n(\theta_0, q_p) Mc_n^{(1)}(\xi, q_p) ce_n(\eta, q_p) + se_n(\theta_0, q_p) Ms_n^{(1)}(\xi, q_p) se_n(\eta, q_p)], \\ \Psi^{(p)} &= 2\psi_0 \sum_{n=0}^{\infty} i^n [ce_n(\theta_0, q_s) Mc_n^{(1)}(\xi, q_s) ce_n(\eta, q_s) + se_n(\theta_0, q_s) Ms_n^{(1)}(\xi, q_s) se_n(\eta, q_s)], \end{aligned} \quad (16)$$

1-rasm. Hisob sxemasi.

bunda φ_0 va ψ_0 – tushuvchi bo'yлама va ko'ndalang to'liqin amplitudasi,

$$q_p = \frac{a^2 \omega^2}{4c_p^2 \Gamma_{p0}}, q_s = \frac{a^2 \omega^2}{4c_s^2 \Gamma_{s0}}.$$

Hisoblashlarda quyidagi munosabatlardan foydalaniladi:

$$\begin{aligned} ce_n(\eta, q) &= \sum_{k=0}^{\infty} A_k^{(n)}(q) \cos k\eta, b = a_n; \\ se_n(\eta, q) &= \sum_{k=0}^{\infty} B_k^{(n)}(q) \sin k\eta, b = b_n, \end{aligned} \quad (17)$$

Bu elliptik koordinatalardagi to'liq tenglamasini qanoatlantiruvchi qaytgan to'liqlar quyidagi ko'rinishda olingan:

$$\begin{aligned} \Phi^{(s)} &= \sum_{n=0}^{\infty} \left[B_n Mc_n^{(3)}(\xi, q_p) ce_n(\eta, q_p) + C_n Ms_n^{(3)}(\xi, q_p) se_n(\eta, q_p) \right], \\ \Psi^{(s)} &= \sum_{n=0}^{\infty} \left[D_n Mc_n^{(3)}(\xi, q_s) ce_n(\eta, q_s) + E_n Ms_n^{(3)}(\xi, q_s) se_n(\eta, q_s) \right], \end{aligned} \quad (18)$$

bunda ixtiyoriy o'zgarmlar B_n, C_n, D_n, E_n yoki integrallash doimiysi bo'lib, chegaraviy shartlardan topiladi. Chegaraviy shartlar elliptik jism sirtida va cheksizlikda qo'yiladi. Tushuvchi to'liqlar ta'sirida muhitda hosil bo'ladigan ko'chishlar elliptik koordinatalar sistemasida quyidagicha bo'ladi:

$$\begin{aligned} u_{\xi}^{(p)} &= (2\varphi_0 / aJ) \sum_{n=0}^{\infty} i^n \left[ce_n(\theta_0, q_p) Mc_n^{(1)'}(\xi, q_p) ce_n(\eta, q_p) + \right. \\ &\quad \left. + se_n(\theta_0, q_p) Ms_n^{(1)'}(\xi, q_p) se_n(\eta, q_p) \right], \\ u_{\eta}^{(p)} &= (2\varphi_0 / aJ) \sum_{n=0}^{\infty} i^n \left[ce_n(\theta_0, q_p) Ms_n^{(1)}(\xi, q_p) ce_n'(\eta, q_p) + \right. \\ &\quad \left. + se_n(\theta_0, q_p) Ms_n^{(1)}(\xi, q_p) se_n'(\eta, q_p) \right], \end{aligned} \quad (19)$$

$$\begin{aligned} u_{\xi}^{(s)} &= (1/aJ) \sum_{n=0}^{\infty} \left[B_n Mc_n^{(3)'}(\xi, q_p) ce_n(\eta, q_p) + C_n Ms_n^{(3)'}(\xi, q_p) se_n(\eta, q_p) + \right. \\ &\quad \left. + D_n Mc_n^{(3)'}(\xi, q_s) ce_n'(\eta, q_p) + E_n Ms_n^{(3)}(\xi, q_s) se_n'(\eta, q_p) \right], \\ u_{\eta}^{(s)} &= (1/aJ) \sum_{n=0}^{\infty} \left[B_n Mc_n^{(3)}(\xi, q_p) ce_n'(\eta, q_p) + C_n Ms_n^{(3)}(\xi, q_p) se_n'(\eta, q_p) - \right. \\ &\quad \left. - D_n Mc_n^{(3)'}(\xi, q_s) ce_n(\eta, q_p) - E_n Ms_n^{(3)'}(\xi, q_s) se_n(\eta, q_p) \right]. \end{aligned} \quad (20)$$

Agar elliptik jism qo'zgalmas bo'lsa, u holda $u_{\xi} = u_{\xi}^{(i)} + u_{\xi}^{(s)} = 0, u_{\eta} = u_{\eta}^{(i)} + u_{\eta}^{(s)} = 0$ bo'ladi. Cheksizlikda Zommerfeldning yutilish sharti qo'yiladi (12). Yuqorida keltirilgan (18)-(20) formulalardagi ifodalarni ko'rinishi quyidagicha bo'ladi:

$$\begin{aligned} Ce_m(\xi, q) &= ce(i\xi, q); \\ Se_m(\xi, q) &= (-i)se(i\xi, q); \\ Ce_{2m}(\xi, q) &= \frac{ce_{2m}(\pi/2, q)}{A_q^{(2m)}} \sum_{n=0}^{\infty} (-1)^n A_{2n}^{(2m)} J_{2n}(2\sqrt{q}ch\xi), \end{aligned} \quad (21)$$

$$Me_{2m+p}^{(j)}(\xi, q) = [ce_{2m+p}(0, q)]^{-1} \sum_{n=0}^{\infty} (-1)^{n+m} A_{2n+p}^{(2m+p)} Z_{2n+p}^{(j)}(2\sqrt{q}ch\xi),$$

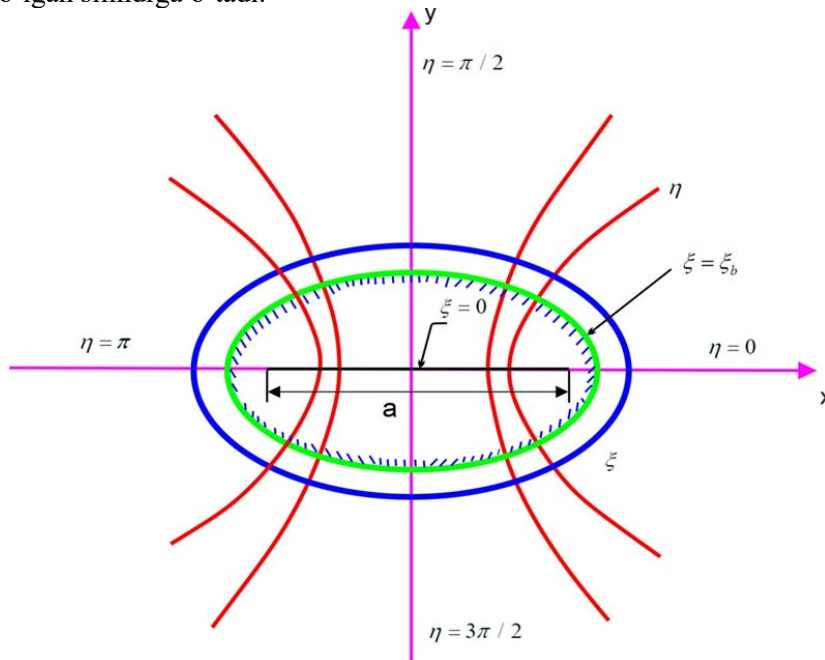
$$J^2 = ch^2 \xi - \cos^2 \eta = \frac{1}{2}(ch2\xi - \cos 2\eta).$$

bu munosabatlardan foydalanib, ko'chish potentsiallari, ko'chishlar va kuchlanishlar topiladi. Elliptik koordinatalar sistemasidan silindrik koordinatalar sistemasiga o'tish uchun quyidagi munosabat o'rinli bo'ladi (2-rasm):

$$r = a(ch^2 \xi - \sin^2 \eta)^{1/2} = a(sh^2 \xi + \cos^2 \eta)^{1/2}, \quad (22)$$

$$\theta = \operatorname{tg}^{-1}(th \xi \operatorname{tg} \eta).$$

agar $e \rightarrow 1$ bo'lganda, $\xi \rightarrow 0$ va $a \rightarrow \rho$. O'rganilayotgan masala elliptik silindrdan ko'ndalang kesimi doirasimon bo'lgan silindrga o'tadi.

2-rasm. Hisob sxemasi. Absolut qattiq elliptik silindr.

Agar chegaraviy shartlardan foydalansak, quyidagi ko'rinishdagi algebraik tenglamalar sistemasini olamiz:

$$B_n Mc_n^{(3)}(q_1) + \sum_{m=0}^{\infty} D_m P_{mn} Mc_n^{(1)}(q_2) =$$

$$= -2u_0 ice_n(0, q_1) Mc_n^{(1)}(q_1), \quad (23)$$

$$B_n Mc_n^{(3)'}(q_1)_n + \mu_{12} \sum_{m=0}^{\infty} D_m P_{mn} Mc_n^{(1)'}(q_2) =$$

$$= -2u_0 ice_n(0, q_1) Mc_n^{(1)'}(q_1),$$

bunda

$$P_{mn} = \frac{1}{\pi} \int_0^{2\pi} ce_m(\eta, q_1) ce_n(\eta, q_2) d\eta.$$

Tahlil va natijalar. Umuman olganda, taklif etilgan algoritm bo'yicha qo'yilgan masalani umumiy yechimini olish prinsiplial qiyinchiliklarga olib kelmaydi, lekin kompleks argumentli Matye funksiyalarini hisoblash prinsiplial qiyinchiliklarga olib keladi. Bu alohida tadqiqotlarni talab etadi.

Xulosa va takliflar. Elliptik silindrik jismning ichki sirtida (bo'shliqda) maksimal kuchlanish kontur kuchlanishi bo'lar ekan. Ko'ndalang to'lqin ta'sirida bo'lgan kontur kuchlanishlari bo'ylama to'lqin ta'siridagi kontur kuchlanishlaridan 15–20% ko'p bo'lishi topildi. Olingan natijalardan kelib chiqdiki, quvur mustahkamligini oshirish uchun qo'llaniladigan yumshoq grunt yuqori chastotali soha uchun samarali ekan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Гузь А.Н., Кубенко В.Д., Черевко М.А. Дифракция упругих волн. Киев, "Наукова думка", 1978, 307 с.
- (2). Ковалев В.А., Радаев Ю.Н. Волновые задачи теории поля и термомеханика. Саратов, изд-во Саратовского университета, 2010, 340 с.
- (3). Рашидов Т.Р., Хожиматов Г.Х., Мардонов Б.М. Колебания сооружений взаимодействующих с грунтом. Ташкент, "Фан", 1975, 174 с.
- (4). Мубораков Я.Н. Сейсмодинамика подземных сооружений типа оболочек. Ташкент, "Фан", 1987, 192 с.

(5). Сафаров И.И., Умаров А.О. Воздействие продольных и поперечных волн на цилиндрические слои с жидкостью. Вестник пермского университета. Математика. Механика. Информатика. 2014. Вып.3 (26), с. 69–75.

(6). Сафаров И.И., Ахмедов М.Ш., Умаров А.О. Динамические напряжения и смещения вблизи цилиндрической подкрепленной полости от плоской гармонической волны. Ежемесячный научный журнал «Progress» (Новосибирск), 2014, № 3, с. 57–61.

(7). Сафаров И.И. Колебания и волны в диссипативно неоднородных средах и конструкциях. Ташкент, “Фан”, 1992, 252 с.

(8). Ахмедов Олимжон Самадович. (2023). Свободные изгибные колебания упругих трёхслойных пластин. Scientific Impulse, 1(10), с. 1650–1655.

(9). Ахмедов О.С. Свободные и вынужденные осесимметричные колебания систем вязкоупругих цилиндрических оболочек. Научный Вестник Бухарского государственного университета, 2023, № 1, с. 30–33.

Korjavov Mustafa Javlijevich (Qarshi Muhandislik-iqtisodiyot instituti dotsenti;
e-mail: korjavovmustafa@gmail.com)

ASOSIY FIZIKAVIY DOIMIYLAR VA ULARNING BARQARORLIGI

***Annotatsiya.** Biz fizik tajribalar va nazariyalarda har xil jarayonlar hamda materiya turlarining barqarorligini tavsiflovchi fizik doimiylarga duch kelamiz. Bu maqolada doimiylarning muhim ahamiyatga ega ekanligi, ularning turli o‘lchamlarda mustaqil ravishda kiritilishi va bugungi kunda erishilgan o‘lchov aniqligi doirasida bir-biriga bog‘liq ekanligi hamda ularning turg‘unligi haqida fikr yuritiladi.*

***Kalit so‘zlar:** fizik doimiylar, elektron, yorug‘lik tezligi, elementar zaryad, Avogadro doimiysi, barqarorlik, issiqlikning mexanik ekvivalenti.*

Коржавов Мустафа Жавлиевич (Каршинский Инженерно-экономический институт, доцент;
e-mail: korjavovmustafa@gmail.com)

ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЕ ФИЗИЧЕСКИЕ ПОСТОЯННЫЕ И ИХ СТАБИЛЬНОСТЬ

***Аннотация.** Мы обсуждаем фундаментальные физические константы, которые описывают стабильность различных процессов и типов материи в наших физических теориях и практиках. В этой статье подчеркивается важность этих констант, их независимое измерение в разных масштабах и их связь с точностью современных методов измерения. Мы также рассматриваем их постоянство во Вселенной.*

***Ключевые слова:** физические константы, электрон, скорость света, элементарный заряд, постоянная Авогадро, стабильность, механический эквивалент тепла.*

Korjavov Mustafa Javlijevich (Karshi Engineering and Economic Institute Acting Associate Professor;
e-mail: korjavovmustafa@gmail.com)

FUNDAMENTAL PHYSICAL CONSTANTS AND THEIR STABILITY

***Annotation.** We discuss fundamental physical constants that describe the stability of various processes and types of matter in our physical theories and practices. This paper highlights the importance of these constants, their independent measurement at different scales, and their relationship to the accuracy of modern measurement methods. We also consider their constancy in the universe.*

***Key words:** Physical constants, electron, speed of light, elementary charge, Avogadro constant, stability, mechanical equivalent of heat.*

Kirish. Fizik nazariya va qonunlarda biz har xil turdagi jarayonlar va materiya turlarining barqarorligini tavsiflovchi doimiylarga duch kelamiz. Ushbu doimiyliklar muhim ahamiyatga ega, chunki ular turli vaziyatlarda mustaqil ravishda namoyon bo‘ladi va hech bo‘lmaganda bugungi kunda erishilgan o‘lchov aniqliklarida doimiy qiymatga ega. Bundan tashqari, hozirgi vaqtda ularni boshqa miqdorlar orqali hisoblash mumkin emas. Shuning uchun ular fundamental fizikaviy doimiylar (FFD) deb ataladi. Ushbu tushunchani va doimiyliklar to‘plamini qat’iy aniqlash mumkin emas, chunki doimiyliklar ma’lum fizik nazariyalarda mavjud. Ilmiy taraqqiyot jarayonida ushbu nazariyalarning ba’zilar o‘zlarining doimiylari bilan umumiyroq bo‘lganlari bilan almashtiriladi. Bunday holda, odatda, eski va yangi doimiyliklar o‘rtasidagi munosabatlar paydo bo‘ladi. Shuning uchun biz FFDning mutlaq to‘plami haqida emas, balki faqat zamonaviy fan darajasiga mos keladigan to‘plam haqida gapirishimiz mumkin [1].

Adabiyotlar tahlili. Asosiy fizik doimiylar materiyaning eng umumiy, asosiy xususiyatlari to‘g‘risida ma’lumot beradigan doimiylardir. Hozirgi vaqtda quyidagilar asosiy doimiy hisoblanadi:

Gravitatsion doimiy $G = 6,67 \cdot 10^{-11} N \cdot \frac{m^2}{kg^2}$: – olamning barcha obyektlariga xos bo‘lgan universal o‘zaro tortishish kuchining miqdoriy xarakteristikasi.

Yorug'lik tezligi $c = 3 \cdot 10^8$ m/c: –tabiatdagi har qanday o'zaro ta'sirning maksimal tarqalish tezligi.

Elementar zaryad $e = 1,6 \cdot 10^{-19}$ C: – tabiatda erkin holatda mavjud bo'lgan elektr zaryadining mumkin bo'lgan minimal qiymati.

Plank doimiysi $h = 6,63 \cdot 10^{-34}$ J · c: – ta'sir deb ataladigan fizik kattalikning minimal qiymatini aniqlaydi va mikroolam fizikasida asosiy rol o'ynaydi.

Elektronning tinchlikdagi massasi $m_e = 9,1 \cdot 10^{-31}$ kg: –eng engil barqaror zaryadlangan elementar zarrachaning inertligini tavsiflaydi. Shuningdek, elektronlardan tashqari, koinot moddasining asosiy tarkibiy elementlari protonlar va neytronlardir, shuning uchun ularning xarakteristikalarini m_p va m_n tinchlikdagi massalari, μ_p va μ_n – magnit momentlari, neytronning yashash vaqti $\tau_n \approx 10^3$ c, asosiy fizikaviy doimiy hisoblanadi.

Xabbl doimiysi. $H = 50 - 100$ km/(c · Mpk): – butun koinotning kengayish tezligini xarakterlaydi. Bu kengayishning eng oddiy modeli bolalar sharini puflaganda uning kattalashishidir. Bunda shar sirtidagi boshlang'ich nuqtalar bir-biridan vaqt davomida uzoqlashib boradi. Kuzatuvchi shu nuqtalarning (galaktikalar to'ldasining) birida joylashgan, deb tushuntiradi. Galaktikalar to'ldalari va kvazarlarning bizdan uzoqligi R va uzoqlashish tezligi v orasidagi bog'lanish quyidagicha ifodalanadi: $v = HR$; bunda H – Xabbl doimiysi. Xabbl doimiysiga aniqlik kiritish hozirda ham davom etmoqda. Bugungi davrdagi ushbu doimiyni nisbatan katta aniqlik bilan belgilangan qiymati har bir megaparsekga (Mpk) 70 km/soniyani tashkil qiladi. Masalan, bir galaktika bizdan, aytaylik, 100 Mpk masofada joylashgan bo'lsa, demak, u bizdan, taxminan, $70 \times 100 = 7000$ km/soniya tezlik bilan uzoqlashmoqda ekan, deb xulosa qilinadi. 1 pk = 30,8568 trillion km = 3,2616 yorug'lik yili masofasi demakdir.

Avogadro doimiysi. $N_A = 6,02 \cdot 10^{23}$ mol⁻¹: – bir mol modda miqdoridagi tarkibiy elementlar (atomlar, molekullar, ionlar) sonini, moddaning tuzilishini, uning diskret atom tuzilishini tavsiflaydi [2].

Boltsman doimiysi. $k = 1,38 \cdot 10^{-23}$ J/K: – zarrachalar tizimining makro xarakteristikasi bo'lib, E–molekulalarning o'rtacha kinetik energiyasini uning T–harorati bilan bog'laydi. Shunday qilib, bir erkinlik darajasiga to'g'ri keladigan zarracha harakatining o'rtacha kinetik energiyasi $E_i = \frac{1}{2} kT$.

Vaqt o'tishi bilan fundamental fizikaviy doimiylarning o'zgarishini ko'rsatadigan juda ko'p sonli eksperimental faktlar mavjud. Biroq bir qator olimlarning doimiylarning o'zgarish darajasi chegaralari to'g'risida taxminlari mavjud. 1937-yilda P.Dirak vaqt o'tishi bilan koinotning rivojlanishi va kengayishida G–tortishish doimiysining kamaydi, degan farazni bildirdi. Hisob-kitoblarga ko'ra, tortishish doimiysining bu kamayishi yiliga $\sim 10^{-10}$. Dirak gipotezasini hali to'g'ridan to'g'ri o'lchovlar bilan tekshirish mumkin emas, chunki zarur bo'lgan o'lchov aniqligiga erishilgan yo'q. Protonning barqarorligi bo'yicha eksperimental tadqiqotlar olib borilmoqda. Uning massasi fundamental doimiy deb qabul qilingan. Uning yarim yemirilish davri $\tau_p > 10^{31}$ yil ekanligi haqida dalillar mavjud. Shubhasiz, asosiy doimiuylarning barqarorlik darajasi juda katta.

Xulosa qilish mumkinki, koinotda kuzatiladigan qaytmas jarayonlar barqaror fundamental fizik doimiuylar qiymatlari bilan belgilanadigan doirada sodir bo'ladi.

Tadqiqot metodologiyasi. So'nggi o'n yilliklarda fizikaning asosiy rivojlanish yo'nalishi tortishish, elektromagnit, zaif va kuchli to'rtta o'zaro ta'sir turini birlashtirishdir. Darhaqiqat, S.Vaynberg va A.Salaming elektromagnit va zaif o'zaro ta'siri nazariyasini yaratishigacha va Buyuk birlashuv nazariyasini (BBN) ning (elektromagnit, kuchli va zaif o'zaro ta'sirlar) ba'zi nazariyalarini ishlab chiqishdan oldin FFD to'plami sifatida quyidagi doimiuylar

$$c, \hbar, \alpha, \alpha_s, \alpha_w, m_p, (\text{yoki } m_e), \alpha_G, H, \rho, \Lambda, k, I,$$

ko'rib chiqilgan [3]. Bu yerda c –vakuumdagi yorug'lik tezligi; $\hbar = \frac{h}{2\pi}$ – Plank doimiysi; $\alpha, \alpha_s, \alpha_w$ va α_G – elektromagnit, kuchsiz, kuchli va gravitatsion o'zaro ta'sirlarning konstantalari; m_p va m_e –proton va elektron massalari; H, ρ va Λ – kosmologik parametrlar (Xabbl doimiysi, olamdagi materiyaning o'rtacha zichligi va kosmologik konstanta); k – Boltsman doimiysi, I – issiqlikning mexanik ekvivalenti.

Barcha zaryadlangan zarralar va fotonlar bo'ysunadigan elektromagnit o'zaro ta'sirlar eng to'liq va izchil o'rganilgan. Elektromagnit o'zaro ta'sirning tashuvchisi fotonidir. Elektromagnit kuchlar uchun o'zaro ta'sir konstantasi son jihatdan nozik struktura konstantasi $a_e = \frac{e^2}{\hbar c} = \frac{1}{137}$ ga teng.

α_w –zaif va α_s – kuchli o'zaro ta'sir doimiylari: mikrozarralarning o'zaro ta'sirini xarakterlaydi. Zaif o'zaro ta'sir 1934-yilda Enriko Fermi tomonidan to'rt fermionli kontaktli o'zaro ta'sir nuqtayi

nazaridan Fermi doimiysi $G_F = 1,4 \cdot 10^{-49} \text{ erg} \cdot \text{cm}^{-49}$ bilan tavsiflangan. Yuqori energiyalarda zaif o'zaro ta'sirlarda Fermi kontaktli o'zaro ta'sir o'rniga g_W – zaif zaryad (elektr zaryadiga o'xshash) bilan ta'minlangan va fermionlar o'rtasida harakat qiladigan kvant almashinuvi sodir bo'ladi. Bunday kvantlar birinchi marta 1983-yilda kollayderda (CERN) topilgan. Bular zaryadlangan bosonlar – W^\pm massasi $m_{W^\pm} = 80 \frac{\text{GeV}}{c^2}$ va Z^0 – neytral bozon massasi $m_{Z^0} = 90 \frac{\text{GeV}}{c^2}$. Bu holda α_W – zaif o'zaro ta'sir konstantalari Fermi konstantasi orqali ifodalanadi: $\alpha_W = \frac{m_p^2}{\hbar^3 \cdot c} G_F \approx 1,02 \cdot 10^{-5}$.

O'zaro ta'sir masofalari ≈ 1 Fm tartibiga bo'lsa, α_s – kuchli o'zaro ta'sir doimiysi bir atroftida qiymatga ega bo'ladi. Nisbiy masofalarning pasayishi bilan kuchli o'zaro ta'sir doimiysi sezilarli darajada kamayadi. 0.1 va 0.001 fm masofalarda bu doimiy, mos ravishda, quyidagi qiymatlarga ega: $\alpha_s(0.1 \text{ fm}) \approx 0.31$, $\alpha_s(0.001 \text{ fm}) \approx 0.105$.

Gravitatsion o'zaro ta'sir $\alpha_G = \frac{Gm_n^2}{\hbar c} = 0,5 \cdot 10^{-38}$ – gravitasion o'zaro ta'sir doimiysiga kiradigan $G = 6,67 \cdot 10^{-11} \text{ N} \cdot \text{m}^2 / \text{kg}^2$ – tortishish doimiysi bilan tavsiflanadi, bu yerda m_n – nuklon massasi. Ushbu doimiy elementar zarralar uchun juda kichik miqdorga ega. Shuning uchun yuqori energiyalar fizikasida qabul qilingan massa shkalasi uchun tortishish kuchlari boshqa fundamental o'zaro ta'sirlarga nisbatan ahamiyatsiz hisoblanadi.

Tahlillar va natijalar. ρ_c – koinotdagi materiyaning o'rtacha kritik zichligi qiymati Xabbl doimiysining qiymatiga bog'liq: $\rho_c = \frac{3H^2}{8\pi G}$, bu erda H – Xabbl doimiysi, G – tortishish doimiysi. Kritik zichlikni (va boshqa kosmologik parametrlarni) yozishda, ko'pincha, $h = H/(100(\text{km}/c)/\text{Mpk})$ deb belgilangan o'lchovsiz Xabbl doimiysi ishlatiladi. Ushbu belgilardan foydalanib, $\rho_c = 1,88 \cdot 10^{-26} \cdot h^2 \frac{\text{kg}}{\text{m}^3} = 1,05 \cdot 10^{-5} \cdot h^2 \frac{\text{GeV}}{\text{cm}^3}$, va bu koeffitsiyent h va H dan farqli o'laroq, vaqtga bog'liq emas.

Λ – kosmologik doimiy umumiy nisbiylik nazariyasiga kiritilgan vakuum xususiyatlarini tavsiflovchi fizik doimiydir. Uning o'lchami maydonning teskari o'lchamiga yoki uzunlikning teskari kvadratiga to'g'ri keladi (SI-da – m^{-2}). $\Lambda = 1,0905 \cdot 10^{-52} \text{ m}^{-2}$.

Issiqlikning mexanik ekvivalenti-issiqlik almashinuvi jarayonida uzatiladigan issiqlik miqdori (kaloriya) birligiga teng bo'lgan ish miqdori. O'lchov natijalari shuni ko'rsatdiki, $1 \text{ kal} = 4,188 \text{ J}$. k – Boltsman doimiysi axborot nazariyasi, termodinamika, entropiya muammosi, qora tuynuklar nazariyasi va boshqalarda katta rol o'ynaydi.

Fundamental fizik doimiylar faqat tajriba orqali aniqlanadi. Ularni nazariy jihatdan aniqlashga urinishlar qilingan bo'lsa-da, hali ijobiy natija yo'q. Eynshteyn olamning yagona fizik manzarasida nazariy jihatdan aniqlanmagan ixtiyoriy doimiylar bo'lmasligi kerak, deb hisoblagan. 1983-yilda yorug'likning ma'lum bir to'lqin uzunligi λ bilan bog'liq bo'lgan metning yangi ta'rifi tasdiqlangandan so'ng (ilgari bo'lgani kabi platina-iridiy qotishmasidan tayyorlangan tayoq bilan emas), bu rolni qisman yorug'lik tezligi c ($\lambda = ct$) ham o'ynaydi. Endi uni vaqt (chastota) va uzunlik birliklari orasidagi ekvivalentlik (proporsionallik) koeffitsiyenti sifatida ham ko'rish mumkin, chunki u yetarlicha aniqlik bilan o'lchangan. Ushbu konstantalar to'plami yigirmanchi asrning 70-yillariga qadar fundamental fizik o'zaro ta'sirlarni har tomonlama o'rganish rivojlangan davrda shakllandi.

FFDlarni aniqlashning aniqligi juda xilma-xildir. Bugungi kunda eng aniq o'lchangan doimiy vakuumdagi yorug'lik tezligi bo'lib qolmoqda. Vaqt va uzunlik birliklarining alohida etalonlari mavjud bo'lganda (1983-yilgacha), u 10^{-10} aniqlik bilan o'lchangan edi. Endi u (aniqlanishicha) nol noaniqlik bilan aniqlangan, deb hisoblanadi; uning qiymati $299792458 \text{ m}/c$. e, \hbar, m_e – mikroskopik (atom) konstantalar $10^{-7} - 10^{-8}$ noaniqlik bilan aniqlangan.

Nihoyat, ba'zi FFD yoki ularning kombinatsiyalari fizik kattaliklarning asosiy birliklarini tavsiflovchi tabiiy o'lchovlar deb hisoblash mumkin: vaqt, uzunlik va massa, bu prinsipial jihatdan barcha fizik hodisalarni tavsiflash uchun yetarli. Bunday o'lchovlar, masalan, Plank olamidagi $L \sim 10^{-33} \text{ sm}$ – uzunlik, $m_L \sim 10^{-5} \text{ g}$ – massa va $\tau_L \sim 10^{-43} \text{ c}$ – vaqt birliklari bo'lishi mumkin. Ular asosiy fizik qonunlar va Maksvellning EMMN, kvant nazariyasi, Eynshteynning MNN va UNN kabi nazariyalar bilan bog'liq bo'lgan ba'zi c, \hbar va G kabi doimiylarning kombinatsiyalari sifatida aniqlanadi va bu o'lchamlarda kvant hamda tortishish effektlari dolzarb bo'ladi. Plank uzunligi taxminan qora tuynuk o'lchamiga teng bo'ladi.

Xalqaro birliklar tizimi (SI) ettita asosiy birlikka asoslangan: metr, kilogramm, soniya, amper, Kelvin, mol va kandela. Ularga yettita asosiy kattalik mos keladi: uzunlik, massa, vaqt, elektr tokining kuchi,

термодинамик harorat, moddaning miqdori va yorug'lik kuchi. 2005-yil oktabr oyida xalqaro og'irlik va o'lchovlar qo'mitasi (XOO'Q) 2011-yilda kilogramm, amper, Kelvin va molni qayta aniqlash bo'yicha tay-yorgarlik choralari bo'yicha tavsiyanomani qabul qildi, shunda bu birliklar asosiy konstantalarning aniq ma'lum qiymatlariga bog'lanadi. Ushbu to'rtta asosiy birlikka yangi ta'riflar berilishi kerak, ularni h – Plank doimiysi, e – elementar zaryad, k – Boltsman doimiysi va N_A – Avogadro doimiysining aniq belgilangan qiymatlari (nol noaniqlik) bilan bog'lash kerak:

- kilogramm shunday massa birligiki, Plank doimiysi aynan $h = 6,6260693 \cdot 10^{-34} J \cdot c$ ga teng;
- amper elektr tokining shunday birligiki, elementar zaryad aynan $e = 1,60217653 \cdot 10^{-19} C$ ga teng;

- Kelvin termodinamik haroratning shunday birligiki, Boltsman doimiysi aynan $k = 1,3806505 \cdot 10^{-23} J / K$ ga teng;

- mol-bu strukturaviy elementlar (atomlar, molekularlar, ionlar, elektronlar, boshqa har qanday zarralar yoki aniq belgilangan zarrachalar guruhlaridan tashkil topgan modda miqdorining birligiki, Avogadro doimiysi aniq $N_A = 6,0221415 \cdot 10^{23} 1/mol$ ga teng.

Bu shuni anglatadiki, SIning yettita asosiy birligidan oltitasi haqiqiy tabiiy invariantlar orqali aniqlanadi. Bundan tashqari, nafaqat ushbu to'rtta asosiy doimiylar aniq belgilangan qiymatlarga ega bo'ladi, balki boshqa ko'plab fundamental fizik doimiylarning noaniqliklari ham yo'q qilinadi yoki sezilarli darajada kamayadi.

Xulosa. FFD bilan bog'liq yana bir muammo shundaki, nima uchun ularning qiymatlari yerdagi hayotning paydo bo'lishi va mavjudligi uchun zarur bo'lgan juda tor oralig'ida yotadi (atomlarning barqarorligi, Quyoshga ham tegishli bo'lgan yulduzlarning yashash vaqti, tirik mavjudotlarning yashashi uchun yerdagi harorat, okeanlar mavjudligi va boshqalar).

Bir nechta mumkin bo'lgan va to'liq ishonarli bo'lmagan tushuntirishlar mavjud:

- Birinchidan, garchi bu dalilning ehtimoli juda kichik va ahamiyatsiz bo'lsa-da, biz barcha mumkin bo'lgan FFD to'plamlari bilan aniqlanuvchi olamda emas, yuqorida keltirilgan FFD bilan aniqlanuvchi olamda yashayotganimiz tasodifiydir.

- Ikkinchidan, hayot biz bilmagan boshqa ko'rinishlarda va boshqa FFD to'plamlari uchun mavjud bo'lishi mumkin.

- Uchinchidan, biznikidan boshqa olamlarda boshqa har qanday FFD to'plamlari amalga oshirilishi mumkin [2;4-b.].

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Коржавов М.Ж., Турсунов Қ.Ш. Оламинг физик манзараси–умумлаштириш методи сифатида. “Муғаллим ҳам узликсиз билимлендириў”, № 3, 2021, илмий-методикалик журнал, 84–91-бетлар.
- (2). В.В.Чесноков. Физические основы измерений. Учеб. пособие, Новосибирск, СГГА, 2008, 101 с.
- (3). Холбаев I., Стандарт модел ҳақида. “Физика, математика ва информатика” илмий-услубий журна-ли, 2022, 2-сон, 3–13-бетлар.
- (4). Korjavov M.J., Tursunov Q.Sh., Toshpo'latov Ch., Raximov A.X. Kvant nazariyasining paydo bo'lishida Plank g'oyalarining tutgan o'rni. “Fizika, matematika va informatika” ilmiy-uslubiy jo'rnali. № 6, 2011, 37–41-бетлар.

Шарипов Расулбек Ахмедович (доцент кафедры математического анализа Ургенчского государственного университета, r.sharipov@urdu.uz),

Исмоилов Мухиддин Бахром угли (преподаватель кафедры математического анализа Ургенчского государственного университета, mukhiddin4449@gmail.com)

ПОЛЯРНЫЕ МНОЖЕСТВА m -ВЫПУКЛЫХ ФУНКЦИЙ

Аннотация. В статье рассмотрены полярные множества для класса m -выпуклых $m - cv$ функций в вещественном пространстве \mathbb{R}^n . Введено понятие $m - cv$ полярности множества, а также доказаны его важные свойства. Показано, что при $1 < m < n$ класс $m - cv$ полярных множеств существенно отличается от классических полярных множеств. Также доказано, что для $m = 1$, такое множество не существует.

Ключевые слова: сильно m -субгармоническая функция, выпуклая функция, m -выпуклая функция, $m - cv$ полярные множества, Гессуан.

Sharipov Rasulbek Axmedovich (Urganch davlat universiteti “Matematik analiz” kafedrası dotsenti,
r.sharipov@urdu.uz),

Ismoilov Muxiddin Baxrom o‘g‘li (Matematik analiz kafedrası o‘qituvchisi
Urganch davlat universiteti, mukhiddin4449@gmail.com)

***m*-QAVARIQ FUNKSIYALARNING POLYAR TO‘PLAMLARI**

Annотatsiya. Ushbu maqolada haqiqiy \mathbb{R}^n fazosidagi m -qavariq ($m - cv$) funksiyalar sinfi uchun polyar to‘plamlar o‘rganilgan. Unda $m - cv$ polyar tushunchasi kiritilib, bu to‘plamning muhim xossalari isbotlangan. Bu yerda $1 < m < n$ bo‘lgan holda $m - cv$ polyar to‘plamlar klassik polyar to‘plamlardan sezilarli darajada farq qilishi va $m = 1$ holatida esa $1 - cv$ polyar to‘plamning mavjud emasligi ko‘rsatilgan.

Kalit so‘zlar: kuchli m -subgarmonik funksiya, qavariq funksiya, m -qavariq funksiya, $m - cv$ polyar to‘plamlar, Gessian.

Sharipov Rasulbek Akhmedovich (Associate Professor of the Department of Mathematical Analysis of the Urganch State University; r.sharipov@urdu.uz),

Ismoilov Mukhiddin Bakhrom ugli (Lecturer of the Department of Mathematical Analysis of the Urganch State University; mukhiddin4449@gmail.com)

POLAR SETS OF m -CONVEX FUNCTIONS

Annotation. In this article, the polar sets for the class of m -convex ($m - cv$) functions in the real space \mathbb{R}^n are studied. The concept of $m - cv$ polarity is introduced, and important properties of these sets are proven. It is shown that for $1 < m < n$, the class of $m - cv$ polar sets differ significantly from classical polar sets, and in the case of $m = 1$, a $1 - cv$ polar sets do not exist.

Key words: strongly m -subharmonic function, convex function, m -convex function, $m - cv$ polar sets, Hessian.

Введение. В современной математике теория выпуклых и субгармонических функций играет ключевую роль в анализе сложных нелинейных дифференциальных уравнений и геометрическом анализе. Статья посвящена изучению полярных множеств в классе m -выпуклых функций, что представляет собой новое направление в теории потенциала. Данная работа направлена на исследование свойств этих множеств, их отличий от классических полярных множеств и связи с сильно m -субгармоническими функциями. m -выпуклые функции ($m - cv$) являются вещественным аналогом в \mathbb{R}^n сильно m -субгармонических (sh_m) функций в комплексном пространстве \mathbb{C}^n . Теория сильно m -субгармонических функций представляет собой хорошо развитую область теории функций и в настоящее время остается предметом активных исследований (З.Блоцкий [5], С.Динев и С. Колодзей [7;8 с.], С.Ли [10], Х.Ч.Лу [11,12] и др.). Достаточно полный обзор данной теории представлен в работе А.Садуллаева и Б. Абдуллаева [14]. Поэтому здесь мы приводим их очень кратко, чтобы хорошо объяснить новые понятия $m - cv$ полярные множества.

Определение 1. Дважды непрерывно дифференцируемая $u(z)$ функция в $\mathbb{D} \subset \mathbb{C}^n$, $u(z) \in C^2(\mathbb{D})$, называется сильно $m -$ субгармонической ($1 \leq m \leq n$), если в каждой точке области \mathbb{D} выполняются неравенства

$$(dd^c u)^s \wedge \beta^{n-s} \geq 0, \quad s = 1, 2, \dots, n - m + 1, \quad (1)$$

где $\beta = dd^c \|z\|^2$ – стандартная форма объема в \mathbb{C}^n .

Если $\lambda_u = (\lambda_1, \dots, \lambda_n) \in \mathbb{R}^n$ – это собственные значения эрмитовой матрицы $\left(\frac{\partial^2 u(z)}{\partial z_k \partial \bar{z}_t} \right)$, то

выполняется:

$$(dd^c u)^s \wedge \beta^{n-s} = s!(n-s)! H^s(u) \beta^n,$$

где гессиан $H^s(u)$ определяется как:

$$H^s(u(z)) = \sum_{1 \leq j_1 < \dots < j_s \leq n} \lambda_{j_1} \lambda_{j_2} \dots \lambda_{j_s}$$

и его размерность соответствует вектору $\lambda = \lambda(u) \in \mathbb{R}^n$.

Следовательно, если функция $u(z)$ принадлежит классу $C^2(\mathbb{D})$, где $\mathbb{D} \subset \mathbb{C}^n$, то она является сильно m -субгармонической, если в каждой точке $z \in \mathbb{D}$ выполняются условия:

$$H^s(u(z)) \geq 0, \quad s = 1, 2, \dots, n - m + 1.$$

Существует полезная теорема

Теорема 1 ([5]). Пусть $v_1, \dots, v_s \in sh_m(\mathbb{D}) \cap C^2(\mathbb{D})$, где $1 \leq s \leq n - m + 1$. Тогда выполняется неравенство:

$$dd^c v_1 \wedge \dots \wedge dd^c v_s \wedge \beta^{n-s} \geq 0.$$

В частности, если $u \in sh_m(\mathbb{D}) \cap C^2(\mathbb{D})$, то для любых выполняется:

$$dd^c u \wedge dd^c v_1 \wedge \dots \wedge dd^c v_{n-m} \wedge \beta^{m-1} \geq 0. \quad (2)$$

Данное свойство имеет обратный характер: если дважды гладкая функция u удовлетворяет этому неравенству для всех v_1, \dots, v_{n-m} , принадлежащих $sh_m(\mathbb{D}) \cap C^2(\mathbb{D})$, то она обязательно является сильно m -субгармонической. При этом достаточно рассмотреть класс полиномов вида:

$$v_j = \sum_{d=1}^n c_{jd} |z_d|^2 \quad c_{jd} \in sh_m(\mathbb{C}^n), \quad c_{jd} \in \mathbb{R} = \text{const}. \quad (3)$$

Используя теорему 1, можно ввести следующее определение.

Определение 2. Функция $u \in L^1_{loc}(\mathbb{D})$ называется сильно m -субгармонической в области $\mathbb{D} \subset \mathbb{C}^n$, если она является полунепрерывной сверху и для любых дважды гладких сильно m -субгармонических функций v_1, \dots, v_{n-m} вида (3) поток $dd^c u \wedge dd^c v_1 \wedge \dots \wedge dd^c v_{n-m} \wedge \beta^{m-1}$, определяется как

$$\left[dd^c u \wedge dd^c v_1 \wedge \dots \wedge dd^c v_{n-m} \wedge \beta^{m-1} \right](\omega) = \int u dd^c v_1 \wedge \dots \wedge dd^c v_{n-m} \wedge \beta^{m-1} \wedge dd^c \omega, \quad \omega \in F^{0,0}$$

положителен.

Определение m -выпуклых функций. Теория m -выпуклых ($m - cv$) функций представляет собой новое направление в геометрическом анализе. Данный класс функций занимает промежуточное положение между классом субгармонических и выпуклых функций, т.е. при $m = 1$ данный класс функций совпадает с классом выпуклых функций, фундаментальные аспекты которых подробно исследованы в работах А.Д.Александрова, И.Я.Бакельмана и других авторов (см. [1], [2], [3], [4]). При $m = n$ данный класс эквивалентен классу субгармонических функций, которые являются хорошо изученным объектом теории функций. В отличие от этих предельных случаев, определение m -выпуклых функций при $1 < m < n$ существенно отличается по своей природе, поскольку оно опирается на свойства высоко порядковых гессианов. Изучению данного класса функций посвящена серия работ Н.Трудинера, Н.Ивочкина, Х.Уванга, Чжоу К.С. и других исследователей (см. [6], [9], [17], [18], [19], [20]).

m -выпуклые функции являются обобщением классических выпуклых функций, их определение основано на гессиане размерности s от собственных значений симметрической матрицы второго порядка. Пусть $D \subset \mathbb{R}^n$ область, и пусть $u(x)$ является дважды непрерывно дифференцируемой функцией в D , $u(x) \in C^2(D)$. Обозначим через $\lambda_u = (\lambda_1, \dots, \lambda_n) \in \mathbb{R}^n$ собственные значения

симметрической матрицы $\left(\frac{\partial^2 u(x)}{\partial x_k \partial x_t} \right)$, где выполняется условие симметрии:

$\frac{\partial^2 u}{\partial x_k \partial x_t} = \frac{\partial^2 u}{\partial x_t \partial x_k}, \forall k, t$. Определим гессиан размерности s от вектора собственных значений $\lambda = (\lambda_1, \lambda_2, \dots, \lambda_n)$ следующим образом:

$$H^s(u(x)) = H^s(\lambda) = \sum_{1 \leq j_1 < \dots < j_s \leq n} \lambda_{j_1} \lambda_{j_2} \dots \lambda_{j_s}.$$

Определение 3. Функция $u(x)$, принадлежащая классу $C^2(D)$, называется m -выпуклой в области $D \subset \mathbb{R}^n$, если для всех $x \in D$ выполняется неравенство:

$$H^s(\lambda(x)) \geq 0, \quad s = 1, \dots, n - m + 1 \quad (4)$$

где $\lambda = \lambda(x) = (\lambda_1(x), \lambda_2(x), \dots, \lambda_n(x))$ – вектор собственных значений гессиана функции $u(x)$.

1. Постановка задачи и метод решения. С целью расширения области определения m -выпуклых ($m - cv$) функций из класса $C^2(D)$ на класс полунепрерывных функций мы предлагаем новый метод. Он основывается на взаимосвязи между m -выпуклыми функциями и сильно m -субгармоническими (sh_m) функциями в комплексном пространстве \mathbb{C}^n . Благодаря богатому набору свойств sh_m -функций, мы проводим исследование $m - cv$ полярных множеств в рамках класса m -выпуклых функций. Чтобы выявить связь между $m - cv$ и sh_m -функциями, мы рассматриваем вложение вещественного пространства \mathbb{R}_x^n в комплексное пространство \mathbb{C}_z^n : $\mathbb{R}_x^n \subset \mathbb{C}_z^n = \mathbb{R}_x^n + i\mathbb{R}_y^n$, $z = x + iy$, где \mathbb{R}_x^n интерпретируется как вещественное n -мерное подпространство. Далее мы продолжаем функцию $u(x)$, заданную на области $D \subset \mathbb{R}_x^n$, на область $D \times i\mathbb{R}_y^n \subset \mathbb{C}_z^n$, принимая её константной на параллельных плоскостях: $\Pi_{x_0} = \{z \in \mathbb{C}^n : x = x^0, y \in \mathbb{R}^n\}$. Таким образом, полученная продолженная функция имеет вид: $u^c(z) = u^c(x + iy) = u(x)$.

Имеет место следующая теорема, которые являются основными методами исследования $m - cv$ функций в нашем рассмотрении.

Теорема 2. (см. [15], [16]). Функция $u(x) \in C^2(D)$, $D \subset \mathbb{R}_x^n$, является $m - cv$ в D тогда и только тогда когда функция $u^c(z) = u^c(x + iy) = u(x)$ которая не зависит от переменных $y \in \mathbb{R}_y^n$, является sh_m функцией в области $D \times i\mathbb{R}_y^n$.

Определение 4. Функция $u(x) \in L_{loc}^1(D)$ называется m -выпуклой в области $D \subset \mathbb{R}_x^n$, если она является полунепрерывной сверху и для любых дважды гладких m -выпуклых функций v_1, \dots, v_{n-m} поток формы

$$dd^c u^c \wedge dd^c v_1^c \wedge \dots \wedge dd^c v_{n-m}^c \wedge \beta^{m-1}$$

определяется как

$$\left[dd^c u^c \wedge dd^c v_1^c \wedge \dots \wedge dd^c v_{n-m}^c \wedge \beta^{m-1} \right](\omega) = \int u^c dd^c v_1^c \wedge \dots \wedge dd^c v_{n-m}^c \wedge \beta^{m-1} \wedge dd^c \omega,$$

и является положительным для всех $\omega \in F^{0,0}(D \times i\mathbb{R}_y^n)$.

Следствие 1. Если $u(x)$ принадлежит классу m -выпуклых функций, то для любой m -мерной плоскости $\Pi \subset \mathbb{R}^n$ сужение $u|_{\Pi}$ будет субгармонической функцией. Таким образом, $u|_{\Pi}$ также принадлежит классу сильно m -субгармонических функций: $u|_{\Pi} \in m - cv = sh$.

2. $m - cv$ полярные множества. Аналогично понятию полярных множеств, введём определение $m - cv$ полярного множества.

Определение 5. Множество $E \subset D \subset \mathbb{R}^n$ называется $m - cv$ полярным в D , если существует функция $u(x) \in m - cv(D)$, $u(x) \not\equiv -\infty$, такая, что $u|_E = -\infty$.

Так как класс $m - cv(D)$ является подмножеством $sh(D)$, каждое $m - cv$ полярное множество также является полярным. В частности, для $m - cv$ полярного множества выполняется $\mathcal{H}_{n-2+\varepsilon}(E) = 0 \quad \forall \varepsilon > 0$, что, в свою очередь, приводит к тому, что лебегова мера $m - cv$ полярного множества равна нулю.

$m - cv$ полярные множества оказываются пустыми при $m < \frac{n}{2} + 1$, иными словами, если

$E \subset D$ является $m - cv$ полярным и $m < \frac{n}{2} + 1$, то $E = \emptyset$. Это объясняется тем, что при

$m < \frac{n}{2} + 1$ любая $m - cv$ функция является гёльдеровой (см. [18]). Однако, если $m \geq \frac{n}{2} + 1$, существуют непустые $m - cv$ полярные множества. Таким образом, изучение свойств $m - cv$ полярных множеств имеет смысл только при $m \geq \frac{n}{2} + 1$.

Теорема 3. Счетное объединение $m - cv$ полярных множеств $m - cv$ полярно, т.е. если $E_j \subset D$ являются $m - cv$ полярными, то $E = \bigcup_{j=1}^{\infty} E_j$ – тоже $m - cv$ полярное.

Д о к а з а т е л ь с т в а. Мы вложим вещественное пространство \mathbb{R}_x^n в соответствующее комплексное пространство \mathbb{C}^n , $\mathbb{R}_x^n \subset \mathbb{C}_z^n = \mathbb{R}_x^n + i\mathbb{R}_y^n$ ($z = x + iy$), как вещественное n -мерное подпространство. Пусть $E_j \subset D \subset \mathbb{R}_x^n, j = 1, 2, \dots$, $m - cv$ полярные множества. В этом случае, существуют функции $u_j(x) \in m - cv(D)$, $u_j \not\equiv -\infty$, такие, что $u_j|_{E_j} = -\infty$.

Существуют функции $u_j^c(z) \in sh_m(D \times i\mathbb{R}_y^n)$, где $u_j^c(z) = u_j^c(x + iy) = u_j(x)$, которые не зависят от параметра $y \in \mathbb{R}_y^n$, такие что $u_j^c(z) \in sh_m(D \times i\mathbb{R}_y^n)$. Ясно, что $u_j^c(z) \not\equiv -\infty$, $u_j^c|_{E_j \times \mathbb{R}_y^n} = -\infty$. Согласно теореме 2 $u(x) \in m - cv(\mathbb{R}^n)$ тогда и только тогда, когда $u^c(z) = u(x) \in sh_m(\mathbb{C}^n)$, отсюда мы получаем, что множество $E_j \times i\mathbb{R}_y^n$ является sh_m -полярным. Значит, из $m - cv$ полярности $E_j \subset D \subset \mathbb{R}_x^n$ получаем, что является $E_j \times i\mathbb{R}_y^n$ sh_m -полярными в области $D \times i\mathbb{R}_y^n$.

Так как счетное объединение sh_m -полярных множеств снова sh_m -полярно (основываясь на теореме Садуллаева-Абдуллаева [13]), то $F = \bigcup_{j=1}^{\infty} (E_j \times i\mathbb{R}_y^n)$ является sh_m -полярным в $D \times i\mathbb{R}_y^n$.

Существует функция $w(z) \in sh_m(D \times i\mathbb{R}_y^n)$: $w(z) \not\equiv -\infty$, $w|_F = -\infty$. Причем, из построения

функции $w(z) \in sh_m(D \times i\mathbb{R}_y^n)$ видно, что она не зависит от y , т.е. $w^c(x + iy) = w(x)$ и $w(x) \in m - cv(D)$, $w \not\equiv -\infty$, $w|_E = -\infty$. \triangleright

Теория потенциала обычно строится в регулярных областях относительно того или иного класса функций.

Определение 6. Область $D \subset \mathbb{R}^n$ называется $m - cv$ регулярной, если существует функция $\rho(x) \in m - cv(D)$, удовлетворяющая следующим условиям: $\rho(x) < 0$ для всех $x \in D$, и $\lim_{x \rightarrow \partial D} \rho(x) = 0$. Такая область называется строго $m - cv$ регулярной, если в некоторой окрестности

замыкания $D^+ \subset \bar{D}$ существует дважды непрерывно дифференцируемая строго $m - cv$ функция, при этом D можно представить как множество $\{\rho(x) < 0\}$. Строгая m -выпуклость функции $\rho(x)$ в D^+ означает, что для некоторого $\delta > 0$ разность $\rho(x) - \delta \|x\|^2$ является функцией из $m - cv(D^+)$.

Теорема 4. Пусть область $D \subset \mathbb{R}^n$ является $m - cv$ регулярной, и пусть существует подмножество $E \subset D$, такое что пересечение $E \cap G$ является $m - cv$ полярным в любой компактной подобласти $G \subset\subset D$. Тогда E будет $m - cv$ полярным в D . Кроме того, существует функция $u(x) \in m - cv(D)$, такая что $u(x) < 0$ для всех $x \in D$, $u(x) \not\equiv -\infty$, и $u(x) = -\infty$ для всех $x \in E$.

Доказательство. Пусть $D \subset \mathbb{R}^n$ является m -выпуклой ($m - cv$) регулярной областью. Тогда существует функция $\rho(x) \in m - cv(D)$ такая, что $\rho(x) < 0$ внутри D и $\lim_{x \rightarrow \partial D} \rho(x) = 0$. Определим вложенные подмножества: $D_\delta = \{x \in D \mid \rho(x) < -\delta\} \Subset D$, $\delta > 0$. Выберем подходящие связанные компоненты D_δ , чтобы построить исчерпание вложенных множеств:

$G_j \Subset G_{j+1}$, $\bigcup_{j=1}^{\infty} G_j = D$, $G_1 \neq \emptyset$, где G_j — подходящая связная компонента открытого множества $D_{\delta_j} = \{x \in D \mid \rho(x) < -\delta_j\} \Subset D$, $\delta_j > 0$, $\delta_j \downarrow 0$.

По условию теоремы существует функция $v_j(x) \in m - cv(G_{j+2})$, такая, что она тождественно не равна $-\infty$, но принимает значение $-\infty$ на множестве $E \cap G_{j+2}$. Так как множество, где $v_j = -\infty$, имеет нулевую меру Лебега, найдётся точка $a \in G_1$, в которой $v_j(a) \neq -\infty$ для всех $j \in \mathbb{N}$.

Положим $M_j = \max_{x \in G_{j+1}} v_j(x)$, $V_j(x) = -\frac{1}{2^j} \cdot \frac{v_j(x) - M_j}{v_j(x^0) - M_j}$. Кроме того, введём вспомога-

тельную функцию $u_j(x) = A_j(\rho(x) - \delta_{j+1})$, где $A_j > 0$ выбирается так, чтобы $u_j(x) \leq -1$ в G_j .

Тогда $V_j(x)|_{G_{j+1}} < 0$, $u_j(x)|_{\partial G_{j+1}} \equiv 0$, и определим вспомогательную функцию

$$w_j(x) = \begin{cases} \max\{V_j(x), u_j(x)\}, & x \in G_{j+1}, \\ u_j(x), & x \notin G_{j+1}. \end{cases}$$

Она является $m - cv$ в D ($j = 1, 2, \dots$) и удовлетворяет $w_j(x) < 0$ в G_{j+1} .

Рассмотрим сумму $w(x) = \sum_{j=1}^{\infty} w_j(x)$. Она тоже принадлежит $m - cv(D)$, причём

$w(a) = -1$, а $w(x)|_E \equiv -\infty$. Отсюда следует, что множество E является $m - cv$ полярным в D

. Если выбрать последовательность δ_j сходящейся к нулю быстро, например, $\delta_j = \frac{1}{(j!)^2}$, то получится ограниченная функция $w(x) \leq C$ в D .

Теорема 5. Если $u(x) \in 1 - cv(D)$, $u(x) \not\equiv -\infty$, то не существует точки $x^0 \in D : u(x^0) = -\infty$, т.е. такая функция нигде не обращается в $-\infty$.

Доказательство. По теореме 2 предположим противное: что $u(x) \not\equiv -\infty$, но в некоторой точке $x^0 \in D$ функция $u(x)$ принадлежит классу $1 - cv(D)$ и $u(x) \equiv -\infty$. Тогда $u^c(z) = u(x)$ принадлежит классу $sh_1(D)$, где $z = x + iy \in \mathbb{C}^n$, а $u^c(z)$ является плюрисубгармонической функцией. Поскольку $u^c(z) = -\infty$ на вещественном пространстве $\{x^0\} \times \mathbb{R}^n$, но эта вещественная n -мерная плоскость не является плюриполярной (см. [14]), то отсюда вытекает, что $u^c(z) \equiv -\infty$. Следовательно, $u(x) \equiv -\infty$ в D , что приводит к противоречию.

Заключение. В данной работе изучены полярные множества в классе m -выпуклых функций. Полученные результаты показывают, что ситуация с $m - cv$ полярными множествами существенно отличается от классических полярных и плюриполярных множеств. В частности, было доказано, что при $m = 1$, т.е. $1 - cv$ полярных множеств не бывает, так как выпуклые функции являются непрерывными. Таким образом, изучение m -выпуклых функций и связанных с ними полярных множеств открывает новые перспективы в анализе выпуклых и субгармонических функций. Дальнейшее исследование в этом направлении может привести к более глубокому пониманию структуры $m - cv$ полярных множеств и их приложений в теории потенциала.

Список использованной литературы:

- (1). Aleksandrov A.D. Intrinsic geometry of convex surfaces. OGIZ, Moscow, 1948; German transl., AkademieVerlag, Berlin, 1955.
- (2). Aleksandrov A.D. Dirichlet's problem for the equation $\det(z_{ij}) = \varphi$. Vestnic Leningrad University, 13(1958), p. 5–24.
- (3). Bakelman I.J. Variational problems and elliptic Monge-Ampere equations. J. Diff. Geo, 18(1983), p. 669–999.
- (4). Bakeman I.J. Convex Analysis and Nonlinear Geometric Elliptic Equations, Springer-Verlag, 1994.
- (5). Blocki Z., Weak solutions to the complex Hessian equation. Ann.Inst. Fourier, Grenoble, V.5, (2005), p. 1735 – 1756.
- (6). Chou K.S., Wang X.J. Variational theory for Hessian equations. Comm. Pure Appl. Math., 54(2001), p. 1029–1064.
- (7). Dinew S., Kolodziej S. A priori estimates for the complex Hessian equation. Anal. PDE, V.7, (2014), p. 227–244.
- (8). Dinew S., Kolodziej S. Non standard properties of m -subharmonic functions. Dolom. Res. Not. Approx. 11, (2018), p. 35–50.
- (9). Ivochkina, N.S.Trudinger, X.-J.Wang. The Dirichlet problem for degenerate Hessian equations. Comm. Partial Difi. Eqns 29 (2004), p. 219–235.
- (10). Li S.Y., On the Dirichlet problems for symmetric function equations of the eigenvalues of the complex Hessian. Asian J.Math., V.8, (2004), p. 87–106.
- (11). Lu C.H., A variational approach to complex Hessian equations in \mathbb{C}^n . Journal of Mathematical Analysis and Applications. V. 431:1, (2015), p. 228–259.
- (12). Lu H.Ch. Solutions to degenerate Hessian equations. Journal de Mathematique Pures et Appliques. V. 100:6, (2013), p. 785–805.
- (13). Садуллаев А., Абдуллаев Б. Теория потенциалов в классе m — субгармонических функций. Труды Математического института имени В.А.Стеклова, Москва, 2012, № 279, с. 166–192.
- (14). Садуллаев А. Плюрисубгармонические функции. Современные проблемы математики, Фундаментальные направления, ВИНТИ, 1985, т. 8, М., с. 65–113.
- (15). Sadullaev A., Definition of Hessians for m -convex functions as Borel measures, Analysis and Applied Mathematics. AAM 2022. Trends in Mathematics, Birkhauser, Cham, 6 (2024), p. 13–19.

- (16). Sharipov R.A., Ismoilov M.B. m -convex ($m - cv$) functions. Azerbaijan Journal of Mathematics, V. 13:2, (2023), p. 237–247.
- (17). Trudinger N.S. and Wang X.J. Hessian measures I. Topol. Methods Non linear Anal. V.19 (1997), p. 225–239.
- (18). Trudinger N.S. and Wang X.J., Hessian measures II. Ann. Math. V.150 (1999), p. 1–23.
- (19). Trudinger N.S. and Wang X.J., Hessian measures III. Ann. Math. V.150 (2002), p. 579–604.
- (20). Trudinger N.S., Weak solutions of Hessian equations. Comm. Partial Differential Equations 22 (1997), pp. 1251–1261.

**Sultanov Bekzod (Associate Professor of the Department of “Algebra and Mathematical Engineering” of Urgench State University; E-mail: sultanov.b@urdu.uz),
Davronbekova Muslima (Student of Urgench State University)**
INVARIANTS IN SPECIAL LINEAR TRANSFORMATIONS ON A PLANE

Annotation. *In this article, quantities preserved under special linear transformations are studied. The geometry of a special linear transformation is explored, and it is proven that under this transformation, the product of the semi-axes of curves-such as ellipses, hyperbolas, and special hyperbolas- remains constant.*

Key words: *ellipse; hyperbola; special hyperbola; linear transformation; invariant.*

**Sultanov Bekzod (Urganch davlat universiteti “Algebra va matematik injiniring” kafedrası dotsenti),
Davronbekova Muhlisı (Urganch davlat universiteti talabasi)**

TEKISLIKDA MAXSUS CHIZIQLI ALMASHTIRISHDAGI INVARIANTLAR

Annotasiya. *Ushbu maqolada maxsus chiziqli almashtirishda saqlanuvchi kattaliklar o‘rganilgan. Maxsus chiziqli almashtirishning geometriyasi o‘rganilib, bu almashtirishda ellipslar, giperbolar va maxsus giperbolar kabi egri chiziqning yarim o‘qlarining ko‘paytmasi o‘zgarmasligi isbotlangan.*

Kalit so‘zlar: *ellips; giperbola, maxsus giperbola, chiziq almashtirish, invariant.*

**Султанов Бекзод (доцент кафедры “Алгебра и математическая инженерия” Ургенчского государственного университета),
Давронбекова Муслима (студентка Ургенчского государственного университета)**

ИНВАРИАНТЫ В СПЕЦИАЛЬНЫХ ЛИНЕЙНЫХ ПРЕОБРАЗОВАНИЯХ НА ПЛОСКОСТИ

Аннотация. *В статье изучаются величины, сохраняющиеся при особых линейных преобразованиях. Исследуется геометрия специального линейного преобразования и доказано, что при этом преобразовании произведение полуосей кривых, таких как эллипсы, гиперболы и специальные гиперболы, остается постоянным.*

Ключевые слова. *эллипс; гипербола; специальная гипербола; линейная преобразование; инвариант.*

Introduction. The concept of invariant is one of the important concepts in mathematics. An invariant refers to a quantity or algebraic expression related to a line that remains unchanged when a transformation is applied to the line. We consider the operation (motion) involved in the transformation. Invariants are used to solve problems related to lines. When changing the parameter of a line, that is, replacing one parameter with another, invariant quantities remain preserved.

Preliminaries

Let's consider the following linear transformation in the Euclidean plane:

$$\begin{cases} x' = x + a, \\ y' = hx + y + b. \end{cases} \quad (1)$$

This transformation consists of a translation parallel to $\vec{a} = (a, b)$ vector and $A = \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ h & 1 \end{pmatrix}$

matrix transformation [1,2]. Here $DetA = 1$. This A matrix is an element of the Heisenberg group [3,4].

In a (1) linear transformation, let $a=b=0$. Then:

$$\begin{cases} x' = x, \\ y' = hx + y. \end{cases} \quad 0 \leq h < \infty \quad (2)$$

If we take $x = x_0$ line parallel to the Oy axis, then our linear transformation is as follows:

$$\begin{cases} x' = x_0, \\ y' = hx_0 + y. \end{cases}$$

This implies that the $x' = x_0$ equality represents the Oy axis unchanged under the transformation and $y' = hx_0 + y$ equality represents that the Ox axis shifts by a distance of hx_0 along itself [5] (see Figure 1).

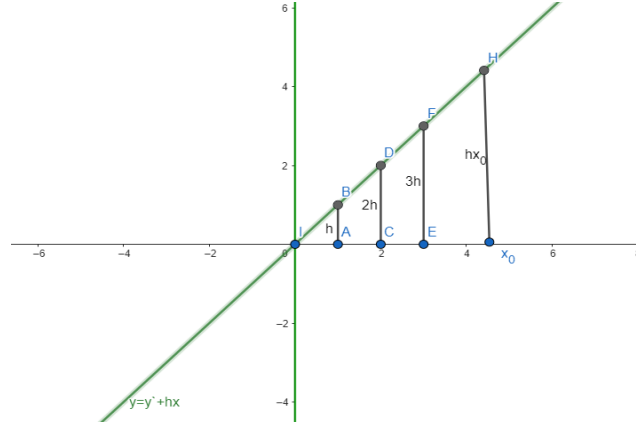

Figure 1

Definition 1. Let the quadratic curve be given by the following equation [6]:

$$a_{11}x^2 + 2a_{12}xy + a_{22}y^2 + 2a_{13}x + 2a_{23}y + a_{33} = 0. \quad (3)$$

In that case, the following

$$(a_{11}l + a_{12}m)x + (a_{12}l + a_{22}m)y + a_{13}l + a_{22}m = 0$$

line is called conjugate diameter to $\{l, m\}$ direction of quadratic curve for $\{l, m\}$ non-specific direction.

Similarly, if the $\{l', m'\}$ and $\{l, m\}$ directions have conjugate diameters, the following equality holds:

$$l' : m' = -(a_{12}l + a_{22}m) : (a_{11}l + a_{12}m).$$

Definition 2. [7] Orthogonal and conjugate directions are referred to as the principal directions of a quadratic curves.

In this case, the condition for orthogonality is:

$$ll' + mm' = 0. \quad (4)$$

From condition (4), it follows that for the principal directions of a curve given by equation (3), the following equality holds [8]:

$$a_{12}l^2 + lm(a_{22} - a_{11}) - a_{12}m^2 = 0. \quad (5)$$

My results. Let an ellipse be given by the following formula:

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} = 1. \quad (6)$$

Let's consider how this formula changes in the

$$\begin{cases} x = x', \\ y = y' + hx', \end{cases}$$

transformation.

$$\frac{x'^2}{a^2} + \frac{(y' + hx')^2}{b^2} = 1$$

$$\frac{x'^2}{a^2} + \frac{y'^2 + h^2 x'^2 + 2hx' y'}{b^2} = 1$$

$$\left(\frac{1}{a^2} + \frac{h^2}{b^2} \right) x'^2 + \frac{2h}{b^2} x' y' + \frac{1}{b^2} y'^2 - 1 = 0$$

$$(b^2 + a^2 h^2) x'^2 + 2a^2 h x' y' + a^2 y'^2 - a^2 b^2 = 0 \quad (7)$$

(7) equation represents a quadratic curve.

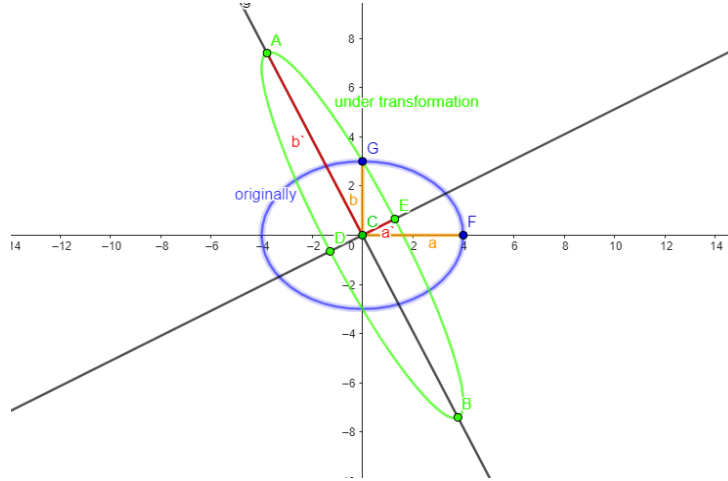

Figure 2.

The coefficients of this quadratic curve are given below:

$$a_{11} = b^2 + a^2 h^2, \quad a_{12} = a^2 h, \quad a_{22} = a^2$$

Now, let's find the angle coefficients of the principal directions of the quadratic curve.

From the above, we find the principal directions. In this case, the following equality holds:

$$(a_{11}l + a_{12}m)(-m) + (a_{12}l + a_{22}m)l = 0$$

$$-a_{12}m^2 + (a_{22} - a_{11})ml + a_{12}l^2 = 0 \quad | : (-l^2)$$

$$a_{12} \left(\frac{m}{l} \right)^2 + (a_{11} - a_{22}) \frac{m}{l} - a_{12} = 0$$

$$k_1 = \operatorname{tg} \varphi = \frac{m}{l}$$

$$a_{12} \operatorname{tg}^2 \varphi + (a_{11} - a_{22}) \operatorname{tg} \varphi - a_{12} = 0$$

We substitute the coefficients from this formula and determine the angle coefficients.

$$a^2 h * \operatorname{tg}^2 \varphi + (b^2 + a^2 h^2 - a^2) * \operatorname{tg} \varphi - a^2 h = 0$$

$$D = (b^2 + a^2 h^2 - a^2)^2 + 4a^4 h^2 \quad (8)$$

$$\operatorname{tg} \varphi = \frac{-(b^2 + a^2 h^2 - a^2) + \sqrt{D}}{2a^2 h}$$

Since the two principal directions are orthogonal, the condition

$$k_1 * k_2 = -1$$

holds for their angle coefficients k_1, k_2 . From this,

$$k_2 = -\frac{1}{k_1} \quad k_2 = -\frac{1}{\operatorname{tg}\varphi} = -\operatorname{ctg}\varphi$$

$$\operatorname{ctg}\varphi = \frac{1}{\operatorname{tg}\varphi} = \frac{2a^2h}{\sqrt{D} - (b^2 + a^2h^2 - a^2)} = \frac{2a^2h(\sqrt{D} + (b^2 + a^2h^2 - a^2))}{D - (b^2 + a^2h^2 - a^2)^2} = \frac{2a^2h(\sqrt{D} + (b^2 + a^2h^2 - a^2))}{4a^4h^2}$$

$$\operatorname{ctg}\varphi = \frac{\sqrt{D} + (b^2 + a^2h^2 - a^2)}{2a^2h}$$

Principal directions: $y = \operatorname{tg}\varphi \cdot x$ and $y = -\operatorname{ctg}\varphi \cdot x$

We find the x_1', x_2' , which are intersection points of the ellipse and the principal lines by substituting them into equation (7). These intersection points' coordinates are: $A_1(x_1', y_1'), B_1(x_2', y_2')$.

Let the semi-major and semi-minor axes of the ellipse generated by the operation be a' and b' , respectively. A' represents the distance from $A_1(x_1', y_1')$ to $O(0,0)$, and b' represents the distance from $B_1(x_2', y_2')$ to $O(0,0)$.

Accordingly, a' and b' are obtained as follows:

$$a' = \sqrt{x_1'^2 + y_1'^2} = \sqrt{x_1'^2 + \operatorname{tg}^2\varphi \cdot x_1'^2} = x_1' \sqrt{1 + \operatorname{tg}^2\varphi} = \frac{x_1'}{\cos\varphi} \Rightarrow x_1' = a' \cos\varphi$$

$$b' = \sqrt{x_2'^2 + y_2'^2} = \sqrt{x_2'^2 + \operatorname{ctg}^2\varphi \cdot x_2'^2} = x_2' \sqrt{1 + \operatorname{ctg}^2\varphi} = \frac{x_2'}{\sin\varphi} \Rightarrow x_2' = b' \sin\varphi \quad (9)$$

We find the intersection points principal lines and equation (7):

$$\begin{cases} (b^2 + a^2h^2)x_1'^2 + 2a^2h \cdot \operatorname{tg}\varphi x_1'^2 + a^2\operatorname{tg}^2\varphi x_1'^2 = a^2b^2 \\ (b^2 + a^2h^2)x_2'^2 + 2a^2h \cdot (-\operatorname{ctg}\varphi)x_2'^2 + a^2\operatorname{ctg}^2\varphi x_2'^2 = a^2b^2 \end{cases}$$

We substitute the values from formula (9) for x_1', x_2'

$$\begin{cases} (b^2 + a^2h^2 + 2a^2h\operatorname{tg}\varphi + a^2\operatorname{tg}^2\varphi)a'^2 \cos^2\varphi = a^2b^2 \\ (b^2 + a^2h^2 - 2a^2h\operatorname{ctg}\varphi + a^2\operatorname{ctg}^2\varphi)b'^2 \sin^2\varphi = a^2b^2 \end{cases}$$

We multiply the system and find the product $a'b'$.

$$(b^2 + a^2h^2 + 2a^2h\operatorname{tg}\varphi + a^2\operatorname{tg}^2\varphi)(b^2 + a^2h^2 - 2a^2h\operatorname{ctg}\varphi + a^2\operatorname{ctg}^2\varphi)\cos^2\varphi \sin^2\varphi (a'b')^2 = a^4b^4 \quad (10)$$

Currently,

$$(b^2 + a^2h^2 + 2a^2h\operatorname{tg}\varphi + a^2\operatorname{tg}^2\varphi)(b^2 + a^2h^2 - 2a^2h\operatorname{ctg}\varphi + a^2\operatorname{ctg}^2\varphi)\cos^2\varphi \sin^2\varphi$$

We simplify the expression

$$\begin{aligned} & (b^2 + a^2h^2 + 2a^2h\operatorname{tg}\varphi + a^2\operatorname{tg}^2\varphi)(b^2 + a^2h^2 - 2a^2h\operatorname{ctg}\varphi + a^2\operatorname{ctg}^2\varphi) = b^4 + a^2h^2b^2 - \\ & - 2a^2hb^2\operatorname{ctg}\varphi + a^2b^2\operatorname{ctg}^2\varphi + a^2h^2b^2 + a^4h^4 - 2a^4h^3\operatorname{ctg}\varphi + a^4h^2\operatorname{ctg}^2\varphi + 2a^2b^2h\operatorname{tg}\varphi + \\ & + 2a^4h^3\operatorname{tg}\varphi - 4a^4h^2 + 2a^4h\operatorname{ctg}\varphi + a^2b^2\operatorname{tg}^2\varphi + a^4h^2\operatorname{tg}^2\varphi - 2a^4h\operatorname{tg}\varphi + a^4 = \\ & = (a^4h^2 + a^2b^2)(\operatorname{tg}^2\varphi + \operatorname{ctg}^2\varphi) + (2a^4h^3 + 2a^2hb^2 - 2a^4h) + (\operatorname{tg}\varphi - \operatorname{ctg}\varphi) + \\ & + (b^4 + a^4 + a^4h^4 + 2a^2h^2b^2 - 4a^4h^2) = (a^4h^2 + a^2b^2)(\operatorname{tg}\varphi - \operatorname{ctg}\varphi)^2 + \\ & + 2a^2h(a^2h^2 + b^2 - a^2)(\operatorname{tg}\varphi - \operatorname{ctg}\varphi) + (b^4 + a^4 + a^4h^4 + 2a^2h^2b^2 + 2a^2b^2 - 2a^4h^2) \end{aligned}$$

$$\operatorname{tg}\varphi - \operatorname{ctg}\varphi = \frac{-2(b^2 + a^2h^2 - b^2)}{2a^2h} = -\frac{(b^2 + a^2h^2 - a^2)}{a^2h}$$

$$\begin{aligned}
\cos^2 \varphi \sin^2 \varphi &= \frac{tg^2 \varphi}{(1+tg^2 \varphi)^2} = \frac{1}{(tg \varphi + ctg \varphi)^2} = \frac{1}{\frac{D}{a^4 h^2}} = \frac{a^4}{(b^2 + a^2 h^2 - a^2)^2 + 4a^4 h^2} \\
&= \frac{(b^2 + a^2 h^2 + 2a^2 htg \varphi + \alpha^2 tg^2 \varphi)(b^2 + a^2 h^2 - 2a^2 hctg \varphi + \alpha^2 ctg^2 \varphi) \cos^2 \varphi \sin^2 \varphi}{\left[(a^4 h^2 + a^2 b^2) \frac{(b^2 + a^2 h^2 - a^2)^2}{a^4 h^2} - 2a^2 h(a^2 h^2 + b^2 - a^2) \frac{(a^2 h^2 + b^2 - a^2)}{a^2 h} + (a^2 h^2 + b^2 - a^2)^2 + 4a^2 b^2 \right]^*} \\
&= \frac{a^4 h^2}{(a^2 h^2 + b^2 - a^2)^2 + 4a^4 h^2} = \left[(a^2 h^2 + b^2 - a^2)^2 \left(\frac{b^2}{a^2 h^2} \right) + 4a^2 b^2 \right]^* \frac{a^4 h^2}{(a^2 h^2 + b^2 - a^2)^2 + 4a^4 h^2} = \\
&= \frac{b^2 \left((a^2 h^2 + b^2 - a^2)^2 + 4a^4 h^2 \right)}{a^2 h^2} \cdot \frac{a^4 h^2}{(a^2 h^2 + b^2 - a^2)^2 + 4a^4 h^2} = a^2 b^2
\end{aligned}$$

So,

$$(b^2 + a^2 h^2 + 2a^2 htg \varphi + \alpha^2 tg^2 \varphi)(b^2 + a^2 h^2 - 2a^2 hctg \varphi + \alpha^2 ctg^2 \varphi) \cos^2 \varphi \sin^2 \varphi = a^2 b^2$$

We substitute this into equation (10)

$$\begin{aligned}
a^2 b^2 * (a' b')^2 &= a^4 b^4 \implies (a' b')^2 = \frac{a^4 b^4}{a^2 b^2} = a^2 b^2 \implies (a' b')^2 = a^2 b^2 \\
&\implies a' b' = ab.
\end{aligned}$$

Therefore, in the above transformation, $a'b' = ab$ remains unchanged. Namely, it is invariant.

It is known from the course of analytic geometry that the area of an ellipse is calculated using the formula $S = \pi ab$, where a and b are the semi-major and semi-minor axes, respectively.

Since the product ab remains unchanged in the above transformation, the area of the ellipse also remains constant. Namely, $S_1 = S_2$. Here S_1 is area of originally ellipse, S_2 is area of under transformation ellipse (See Figure 3).

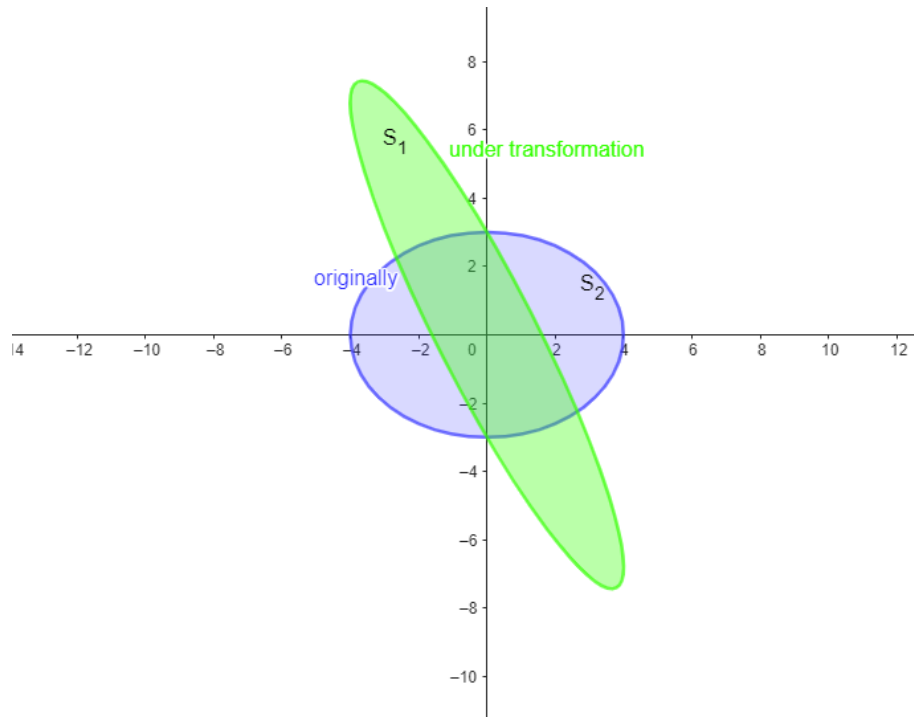

Figure 3.

Let a hyperbola be given by the following equation:

$$\frac{x^2}{a^2} - \frac{y^2}{b^2} = 1. \quad (11)$$

We will observe the changes of this hyperbola under the

$$\begin{cases} x = x', \\ y = hx' + y', \end{cases} \quad (12)$$

transformation.

To do this, we substitute equation (12) into equation (11).

$$\begin{aligned} \frac{x'^2}{a^2} - \frac{(hx' + y')^2}{b^2} &= 1 \\ \frac{x'^2}{a^2} - \frac{(h^2x'^2 + 2hx'y' + y'^2)}{b^2} &= 1 \\ (b^2 - a^2h^2)x'^2 - 2a^2hx'y' - a^2y'^2 - a^2b^2 &= 0 \end{aligned} \quad (13)$$

Equation (13) represents a quadratic curve.

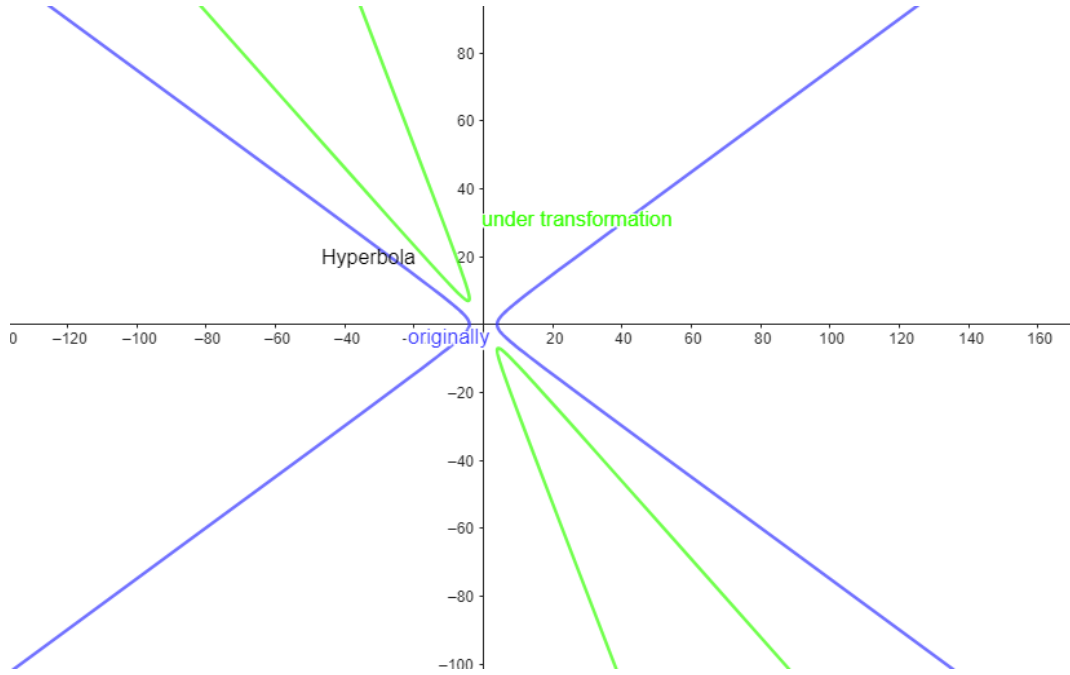

Figure 4.

The coefficients of this quadratic curve are as follows:

$$\begin{aligned} a_{11} &= b^2 - a^2h^2 \\ a_{12} &= -a^2h \\ a_{22} &= -a^2 \end{aligned}$$

We rotate this quadratic curve according to the principal axes. Now, we find the angle coefficients of the principal axes. Accordingly:

$$a_{12}tg^2\varphi + (a_{11} - a_{22})tg\varphi - a_{12} = 0.$$

We substitute the coefficients from this formula:

$$-a^2 h * tg^2 \varphi + (b^2 - a^2 h^2 + a^2) * tg \varphi + a^2 h = 0$$

$$a^2 h tg^2 \varphi - (b^2 - a^2 h^2 + a^2) tg \varphi - a^2 h = 0$$

$$D = (b^2 - a^2 h^2 + a^2)^2 + 4a^4 h^2$$

$$tg \varphi = \frac{(b^2 - a^2 h^2 + a^2) + \sqrt{D}}{2a^2 h}$$

$$ctg \varphi = \frac{-(b^2 - a^2 h^2 + a^2) + \sqrt{D}}{2a^2 h}$$

Now we perform the rotation according to the principal axes as follows:

$$x' = x'' \cos \varphi - y'' \sin \varphi$$

$$y' = x'' \sin \varphi + y'' \cos \varphi.$$

(14).

We substitute equation (14) into equation (13).

$$(b^2 - a^2 h^2)(x'' \cos \varphi - y'' \sin \varphi)^2 - 2a^2 h(x'' \cos \varphi - y'' \sin \varphi)(x'' \sin \varphi + y'' \cos \varphi) - a^2(x'' \sin \varphi + y'' \cos \varphi)^2 = a^2 b^2$$

$$\left((b^2 - a^2 h^2) \cos^2 \varphi - 2a^2 h \sin \varphi \cos \varphi - a^2 \sin^2 \varphi \right) x''^2 + \left(-2(b^2 - a^2 h^2) \cos \varphi \sin \varphi - 2a^2 h \cos^2 \varphi + 2a^2 h \sin^2 \varphi - 2a^2 \sin \varphi \cos \varphi \right) x'' y'' + \left((b^2 - a^2 h^2) \sin^2 \varphi + 2a^2 h \sin \varphi \cos \varphi - a^2 \cos^2 \varphi \right) y''^2 - a^2 b^2 = 0$$

In this quadratic curve, the coefficients of $x'' y''$ become zero:

$$-2(b^2 - a^2 h^2) \cos \varphi \sin \varphi - 2a^2 h \cos^2 \varphi + 2a^2 h \sin^2 \varphi - 2a^2 \sin \varphi \cos \varphi = (a^2 h^2 - b^2) \sin 2\varphi - 2a^2 h \cos 2\varphi - a^2 \sin 2\varphi = (a^2 h^2 - a^2 - b^2) \sin 2\varphi - 2a^2 h \cos 2\varphi \Rightarrow$$

$$\sin 2\varphi = \frac{2tg \varphi}{1 + tg^2 \varphi} = \frac{2}{tg \varphi + ctg \varphi} = \frac{2a^2 h}{\sqrt{D}}$$

$$\cos 2\varphi = \frac{1 - tg^2 \varphi}{1 + tg^2 \varphi} = \frac{ctg \varphi - tg \varphi}{ctg \varphi + tg \varphi} = \frac{-(b^2 + a^2 - a^2 h^2)}{\sqrt{D}}$$

$$\Rightarrow -(a^2 + b^2 - a^2 h^2) \frac{2a^2 h}{\sqrt{D}} + 2a^2 h \frac{(b^2 + a^2 - a^2 h^2)}{\sqrt{D}} = 0$$

Therefore, the equation takes the following canonic form:

$$\left((b^2 - a^2 h^2) \cos^2 \varphi - 2a^2 h \sin \varphi \cos \varphi - a^2 \sin^2 \varphi \right) x''^2 + \left((b^2 - a^2 h^2) \sin^2 \varphi + 2a^2 h \sin \varphi \cos \varphi - a^2 \cos^2 \varphi \right) y''^2 = a^2 b^2$$

we divide all to $a^2 b^2$:

$$\frac{\left((b^2 - a^2 h^2) \cos^2 \varphi - 2a^2 h \sin \varphi \cos \varphi - a^2 \sin^2 \varphi \right)}{a^2 b^2} x''^2 + \frac{\left((b^2 - a^2 h^2) \sin^2 \varphi + 2a^2 h \sin \varphi \cos \varphi - a^2 \cos^2 \varphi \right)}{a^2 b^2} y''^2 = 1$$

This is a hyperbola, and if we denote the real semi-axis as a' and the imaginary semi-axis as b' , then the following equations hold:

$$\frac{1}{a'^2} = \frac{(b^2 - a^2 h^2) \cos^2 \varphi - a^2 h \sin 2\varphi - a^2 \sin^2 \varphi}{a^2 b^2}$$

$$\frac{1}{b'^2} = -\frac{(b^2 - a^2 h^2) \sin^2 \varphi + a^2 h \sin 2\varphi - a^2 \cos^2 \varphi}{a^2 b^2}$$

We multiply the two equations.

$$\frac{1}{(a'b')^2} = -\frac{\left((b^2 - a^2h^2)\cos^2\varphi - \alpha^2h\sin 2\varphi - a^2\sin^2\varphi\right)\left((b^2 - a^2h^2)\sin^2\varphi + \alpha^2h\sin 2\varphi - a^2\cos^2\varphi\right)}{a^4b^4} \quad (15)$$

Then we simplify the numerator of this expression:

$$\begin{aligned} & -\left((b^2 - a^2h^2)\cos^2\varphi - \alpha^2h\sin 2\varphi - a^2\sin^2\varphi\right)\left((b^2 - a^2h^2)\sin^2\varphi + \alpha^2h\sin 2\varphi - a^2\cos^2\varphi\right) = \\ & = \left((b^2 + a^2 - a^2h^2)\cos^2\varphi - a^2h\sin 2\varphi - a^2\right)\left((b^2 + a^2 - a^2h^2)\sin^2\varphi + \alpha^2h\sin 2\varphi - a^2\right) = \\ & = -\left(\frac{b^2 - a^2 - a^2h^2}{2} + \frac{b^2 + a^2 - a^2h^2}{2} * \frac{-(b^2 + a^2 - a^2h^2)}{\sqrt{D}} - a^2h\frac{2a^2h}{\sqrt{D}}\right) * \\ & \left(\frac{b^2 - a^2 - a^2h^2}{2} - \frac{b^2 + a^2 - a^2h^2}{2} \frac{-(b^2 + a^2 - a^2h^2)}{\sqrt{D}} + a^2h\frac{2a^2h}{\sqrt{D}}\right) = \\ & = -\left(\frac{b^2 - a^2 - a^2h^2}{2} + \frac{-(b^2 + a^2 - a^2h^2)^2 - 4a^4h^2}{2\sqrt{D}}\right)\left(\frac{b^2 - a^2 - a^2h^2}{2} + \frac{(b^2 + a^2 - a^2h^2)^2 + 4a^4h^2}{2\sqrt{D}}\right) = \\ & = -\left(\frac{b^2 - a^2 - a^2h^2}{2}\right)^2 + \frac{\left((b^2 + a^2 - a^2h^2)^2 + 4a^4h^2\right)^2}{4D} = -\frac{(b^2 - a^2 - a^2h^2)^2}{4} + \frac{(b^2 + a^2 - a^2h^2)^2 + 4a^4h^2}{4} = \\ & = \frac{-(b^2 - a^2 - a^2h^2)^2 + (b^2 + a^2 - a^2h^2)^2 + 4a^4h^2}{4} = \frac{2a^2(2b^2 - 2a^2h^2) + 4a^4h^2}{4} = \frac{4a^2b^2 + 4a^4h^2 - 4a^4h^2}{4} = \\ & = a^2b^2 \end{aligned}$$

Therefore, the numerator of (15) is equal to a^2b^2 :

$$\frac{1}{(a'b')^2} = \frac{a^2b^2}{a^4b^4} \implies \frac{1}{(a'b')^2} = \frac{1}{a^2b^2} \implies a^2b^2 = a'^2b'^2 \implies a'b' = ab$$

Therefore, in the above operation, the product $a'b' = ab$ is preserved. Namely, it is invariant.

Let us be given a hyperbola with $y = \frac{k}{x}$ equation. This hyperbola is defined at $x \neq 0$

From this:

$$yx = k \rightarrow yx - k = 0 \quad (16)$$

(16) equation represents a quadratic curve,

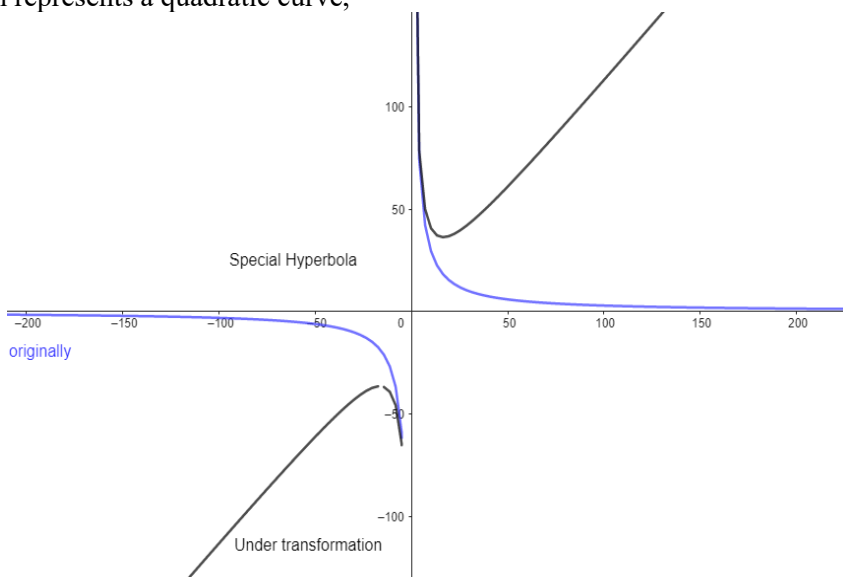

Figure 5.

$$a_{11} = 0$$

and its coefficients are as follows:

$$a_{12} = \frac{1}{2}$$

$$a_{22} = 0$$

We will rotate this hyperbola along the principal directions:

$$\begin{aligned} a_{12} \operatorname{tg}^2 \varphi + (a_{11} - a_{22}) \operatorname{tg} \varphi - a_{12} &= 0 \Rightarrow \\ \Rightarrow \frac{1}{2} \operatorname{tg}^2 \varphi - \frac{1}{2} &= 0 \Rightarrow \operatorname{tg}^2 \varphi = 1. \end{aligned}$$

If $k > 0$, we take $\operatorname{tg} \varphi = 1$; if $k < 0$, we take $\operatorname{tg} \varphi = -1$. In this case, we assume $k > 0$.

$$\operatorname{tg} \varphi = 1 \Rightarrow \sin \varphi = \cos \varphi = \frac{1}{\sqrt{2}}$$

In (16)

$$\begin{cases} x = \frac{1}{\sqrt{2}}(x' - y') \\ y = \frac{1}{\sqrt{2}}(x' + y') \end{cases}$$

if we perform the substitution,

$$\frac{1}{2}(x' - y')(x' + y') = k \Rightarrow \frac{1}{2}x'^2 - \frac{1}{2}y'^2 = k$$

In the complete equation of the hyperbola, its semi-axes are

$$a = \sqrt{2k},$$

$$b = \sqrt{2k}.$$

In this case, the

$$a * b = 2k \tag{17}$$

equality holds.

Now we will observe how the hyperbola changes under the

$$\begin{cases} x = x', \\ y = hx' + y', \end{cases} \tag{18}$$

transformation. To do this, we will substitute (18) into (16).

$$\text{It will take the form of } x'(hx' + y') = k \Rightarrow hx'^2 + x'y' - k = 0 \tag{19}$$

The coefficients are:

$$a_{11}' = h$$

$$a_{12}' = \frac{1}{2} \tag{20}$$

$$a_{22}' = 0$$

Let's rotate this quadratic curve along its principal direction. Here's the formula for finding the principal direction:

$$a_{12} \operatorname{tg}^2 \varphi + (a_{11} - a_{22}) \operatorname{tg} \varphi - a_{12} = 0$$

We substitute the coefficients, which are given by (20) identity into the formula above:

$$\frac{1}{2} \operatorname{tg}^2 \varphi + h \operatorname{tg} \varphi - \frac{1}{2} = 0 \Rightarrow \operatorname{tg} \varphi = \sqrt{h^2 + 1} - h$$

We perform

$$\begin{cases} x' = x'' \cos \varphi - y'' \sin \varphi \\ y' = x'' \sin \varphi + y'' \cos \varphi \end{cases} \quad (21)$$

transformation and rotate along the principal direction. In this process, we substitute equation (21) into equation (19):

$$\begin{aligned} h(x'' \cos \varphi - y'' \sin \varphi)^2 + (x'' \cos \varphi - y'' \sin \varphi)(x'' \sin \varphi + y'' \cos \varphi) - k &= 0 \\ (h \cos^2 \varphi + \cos \varphi \sin \varphi)x''^2 + (\cos^2 \varphi - \sin^2 \varphi - 2h \cos \varphi \sin \varphi)x''y'' + (h \sin^2 \varphi - \sin \varphi \cos \varphi)y''^2 - k &= 0 \end{aligned}$$

In this equation, the coefficients of $x''y''$ become zero:

$$(\cos^2 \varphi - \sin^2 \varphi - 2h \cos \varphi \sin \varphi) = \cos 2\varphi - h \sin 2\varphi = \frac{1 - \tan^2 \varphi}{1 + \tan^2 \varphi} - \frac{2 \tan \varphi}{1 + \tan^2 \varphi} = \frac{2h\sqrt{h^2+1} - 2h^2 - 2h\sqrt{h^2+1} + 2h^2}{1 + \tan^2 \varphi} = 0$$

Therefore, the quadratic curve's equation takes the following canonic form:

$$(h \cos^2 \varphi + \cos \varphi \sin \varphi)x''^2 - (\sin \varphi \cos \varphi - h \sin^2 \varphi)y''^2 - k = 0$$

We multiply to 2:

$$(h(1 + \cos 2\varphi) + \sin 2\varphi)x''^2 - (\sin 2\varphi - h(1 - \cos 2\varphi))y''^2 - 2k = 0$$

We define semi-axes of hyperbola, which are generated under transformation as a' and b' . The following equality holds:

$$\begin{cases} \left(\frac{1}{a'}\right)^2 = \frac{h(1 + \cos 2\varphi) + \sin 2\varphi}{2k} \\ \left(\frac{1}{b'}\right)^2 = \frac{\sin 2\varphi + h \cos 2\varphi - h}{2k} \end{cases}$$

We will multiply the two equalities:

$$\left(\frac{1}{a'b'}\right)^2 = \frac{1}{4k^2} \left((h \cos 2\varphi + \sin 2\varphi)^2 - h^2 \right) \quad (22)$$

equality is obtained.

Now, we will simplify

$$\begin{aligned} (h \cos 2\varphi + \sin 2\varphi)^2 - h^2 &= \cos 2\varphi = \frac{1 - \tan^2 \varphi}{1 + \tan^2 \varphi} = \frac{1 - (\sqrt{h^2+1} - h)^2}{2\sqrt{h^2+1}(\sqrt{h^2+1} - h)} = \frac{2h\sqrt{h^2+1} - 2h^2}{2\sqrt{h^2+1}(\sqrt{h^2+1} - h)} = \frac{h}{\sqrt{h^2+1}} \\ \sin 2\varphi &= \frac{2 \tan \varphi}{1 + \tan^2 \varphi} = \frac{2(\sqrt{h^2+1} - h)}{2\sqrt{h^2+1}(\sqrt{h^2+1} - h)} = \frac{1}{\sqrt{h^2+1}} \end{aligned} \quad (23)$$

We will substitute these equalities into expression (23).

$$(h \cos 2\varphi + \sin 2\varphi)^2 - h^2 = \left(h \frac{h}{\sqrt{h^2+1}} + \frac{1}{\sqrt{h^2+1}} \right)^2 - h^2 = \left(\frac{h^2+1}{\sqrt{h^2+1}} \right)^2 - h^2 = (\sqrt{h^2+1})^2 - h^2 = h^2+1 - h^2 = 1$$

Therefore, $(h \cos 2\varphi + \sin 2\varphi)^2 - h^2 = 1$

For this, the expression (22) will take the following form:

$$\begin{aligned} \left(\frac{1}{a'b'}\right)^2 &= \frac{1}{4k^2} \Rightarrow (a'b')^2 = 4k^2 \Rightarrow a'b' = 2k \\ a'b' &= 2k \end{aligned}$$

In equation (17), was $ab = 2k$. So,

$$ab = a'b'$$

In the above transformation, the product ab does not change. Namely, it is invariant. Similarly, it is shown for $k < 0$.

Conclusion. The obtained results show that when a quadratic curve experiences the transformation (2), causing the product of their semi-axes remain constant. In transformation (2) of quadratic curves, this provides the deformation of the shape in Euclidean space. Therefore, in this deformation, the product of the semi-axes remains unchanged.

References:

- (1). Artykbaev A., Sultanov B.M., Ismoilov Sh.Sh. Geometry of semi-Euclidian space: isotropic and Galilean. Publishing house. "Transport", 2024, 225 p.
- (2). Sultanov B.M., Kurudirek A., Ismoilov Sh.Sh. Development and Isometry of Surfaces Galilean Space G_3 Mathematics and Statistics, 11(6), 2023, p. 965 – 972.
- (3). Tomter P. Constant mean curvature surface in the Heisenberg group. Proe. of Symp. pure math. v54(1993), part 1, p. 485 – 495.
- (4). Muminov K.K., Chilin V.I. A Transcendence Basis in the Differential Field of Invariants of Pseudo-Galilean Group. Russian Mathematics. 63(3) (2019), p. 15–24.
- (5). Artykbaev A., Sokolov D.D. Geometry as a whole in flat space-time. "Fan", Tashkent, (1991), 180 pp.
- (6). Izu Vaisman. Analytical Geometry. World Scientific, USA, 2007.
- (7). Demana. Analytic Geometry in Two and Three Dimensions. Chapter 8. USA, 2013.
- (8). Artykbaev A., Babadjanov B., Sultanov B. Analytical geometry. Khwarezm travel. 2024.

Toshtemirov Jaloliddin Mamasoat ugli (Qarshi state university, Qarshi, Uzbekistan, University of science and technologies, Tashkent, Uzbekistan; jaloliddintoshtemirov0@gmail.com)

EFFECTS OF A MULTICOMPONENT HEAT SOURCE ON AMBIENT DENSITY IN MULTIDIMENSIONAL FIELDS

Annotation. This paper investigates the effect of heat dissipation on medium density in multicomponent nonlinear heat dissipation processes in multidimensional fields. In order to solve the equation of linear heat distribution, a density and heat source of the built environment, taking into account the characteristics of reaction-diffusion processes are observed. obtained results: an estimation for the double linear heat diffusion equation, a model by homogeneity was constructed. The program code is compiled in the Python programming language and the process is modeled.

Keywords: Heat temperature, system, ambient speed, heat source, the density of the environment, power of the heat source, parabolic equation.

KO'P KOMPOONENTLI CHIZIQLI BO'LMAGAN ISSIQLIK TARQALISH JARAYONLARIDA ISSIQLIK TARQALISHINING O'RTA ZICHLIKKA TA'SIRI

Annotatsiya. Ushbu maqola ko'p o'lchovli sohalarida ko'p komponentli chiziqli bo'lmagan issiqlik tarqalish jarayonlarida issiqlik tarqalishining o'rta zichlikka ta'sirini o'rganadi. Chiziqli issiqlik taqsimoti tenglamasini hal qilish uchun reaksiya-diffuziya jarayonlarining xususiyatlarini hisobga olgan holda qurilgan muhitning zichligi va issiqlik manbayi kuzatiladi. Olingan natijalar: qo'sh chiziqli issiqlik diffuziya tenglamasini baholash, bir jinslilik bo'yicha model tuzildi. Dastur kodi Python dasturlash tilida tuzilgan va jarayon modellashtirilgan.

Kalit so'zlar: Issiqlik harorati, sistema, atrof-muhit tezligi, issiqlik manbayi, atrof-muhitning zichligi, issiqlik manbasining kuchi, parabolik tenglama.

ВЛИЯНИЕ ТЕПЛОТВОДА НА ПЛОТНОСТЬ СРЕДЫ В МНОГОКОМПОНЕНТНЫХ НЕЛИНЕЙНЫХ ПРОЦЕССАХ

Аннотация. В данной работе исследуется влияние теплоотвода на плотность среды в многокомпонентных нелинейных процессах теплоотвода в многомерных областях. Для решения уравнения линейного распределения тепла наблюдают плотность застроенной среды и источника тепла с учетом свойств реакционно-диффузионных процессов. Полученные результаты: оценено билинейное уравнение теплодиффузии, построена модель однородности. Программный код компилируется на языке программирования Python и моделируется процесс.

Ключевые слова: температура тепла, система, скорость среды, источник тепла, плотность среды, мощность источника тепла, параболическое уравнение.

Introduction: One of the current processes is the process of heat diffusion, and the main phenomenon in this process depends on the area in which the heat is distributed. Heat diffusion in nature can be multidimensional or one-dimensional. Of course, in this process, we must draw up the evolutionary equation of the process, and the dependence on the heat coefficient of the environment. Transfer, It is known that the processes of heat propagation in multidimensional fields are non-linear. Given the initial temperature (Cauchy condition) for the heat diffusion process, quasi-linear diffusion models for non-linear heat diffusion, the spatial localization property and the effect of thermal diffusion with limited velocity have been studied by many scientists over the years. It was also applied to non-linear processes occurring in multidimensional areas of the studied mathematical models and found new solutions that are not characteristic of linear equations. A nonlinear system with different densities remains the main problem of scientific research today, which leads to the parabolic equations of heat transfer and convective transfer of the environment. To observe and control the multicomponent heat propagation process in multidimensional fields, we see the following equation [1;5 p.]. $K = \{(t, x) : t \in R_+, x \in R\}$ area:

$$Bu \equiv -\rho_1(|x|)u_t + \nabla \left(\rho_2(|x|)u^{m-1} |\nabla u^k|^{p-2} \nabla u^l \right) + v \nabla u + \varepsilon \gamma u^\beta \quad (1)$$

$$\text{initial (Cauchy state) } u(0, x) = u_0(x) \geq 0, \quad (2)$$

condition be given. Here $u(x, t)$ - heat temperature, $v(t) \in c(K)$ - ambient speed, $\rho_1(|x|) = |x|^{-n}$, $\rho_2(|x|) = |x|^q$ - The density of the environment, continuous function β - parameter, γu^β - represents the positive, ($\varepsilon = +1$) or negative, ($\varepsilon = -1$) power of the heat source. (1) This system of equations constitutes a mathematical model of a number of complex physical processes. Filtering processes based on the law of polytropy of liquids and gases, and other physical phenomena associated with non-linear changes.

Main part. The mathematical expression of these processes is described by a number of differential equations and boundary conditions. Equation (1) has been considered in many studies in the form of Cauchy problem and boundary value problems for one-dimensional and multi-dimensional cases [1-5]. There are various methods of analyzing and solving these problems, which are performed using spaces in functional analysis, differential operators in the theory of mathematical physics, and nonlinear differential equations. In applied mathematics, solutions to these problems are sought using methods based on the principles of self-similarity. Methods such as working in the field of functional indicators, studying the spectral properties of classical operators, and making changes are used to determine the solutions of the system of equations. Figure 1-2 illustrates the dynamic behavior of this equation at different parameter values.

If $N=2$, equation (1) can be written in the following general form:

$$\begin{cases} |x|^{-n} \frac{\partial u_1}{\partial t} = \nabla \left(|x|^q u_1^{m_1-1} |\nabla u_1^k|^{p-2} \nabla u_1^l \right) + v(t) \nabla u_1 + \gamma_1 u_1^{\beta_1} \\ |x|^{-n} \frac{\partial u_2}{\partial t} = \nabla \left(|x|^q u_2^{m_2-1} |\nabla u_2^k|^{p-2} \nabla u_2^l \right) + v(t) \nabla u_2 + \gamma_2 u_2^{\beta_2} \end{cases} \quad (3)$$

here, $\beta_i \neq -1$; $\beta_i \cdot \beta_{3-i} \neq 1$, $\gamma_i u_i^{\beta_i}$ - heat source, $u_i(t, |x|)|_{t=0} = u_{i0}(|x|) \geq 0$, $x \in R^N$, $i = 1, 2$ - balance.

(3) the system of equations that we have in the answer $m = k, n = 0, l = 1, 0 < \beta_i < 1$ position[3]

$$\beta_i = \frac{p - [m_i \cdot (p-1) - 1]}{p-1}, 1 < m_i < 2, p > m_i \cdot (p-1) - 1$$

When accumulation of heat in a certain place. the structure of the final thermal solution and its effect on the process, the effect of time on the rate of heat transfer, as well as the contribution of the ambient density to the temperature distribution. New process states and their interdependence. The effect of heat source intensity is also important in the process. (3) the following mathematical transformations were made:

$$|x| = r = \left(\sum_{i=1}^N x_i^2 \right)^{\frac{1}{2}} ;$$

The size of the free space.
Substitutions are called radially symmetric.
A variation of the solution from substitution (3):

$$\begin{cases} r^{-n} \frac{\partial u}{\partial t} = r^{1-N} \frac{\partial}{\partial r} \left(r^{q+N-1} u_1^{m_1-1} \left| \frac{\partial u_1^k}{\partial r} \right|^{p-2} \frac{\partial u_1^l}{\partial r} \right) + r^{1-N} v(t) \frac{\partial}{\partial r} \left(r^{N-1} \frac{\partial u_1}{\partial r} \right) + \gamma_1 u_1^{\beta_1} \\ r^{-n} \frac{\partial u}{\partial t} = r^{1-N} \frac{\partial}{\partial r} \left(r^{q+N-1} u_2^{m_2-1} \left| \frac{\partial u_2^k}{\partial r} \right|^{p-2} \frac{\partial u_2^l}{\partial r} \right) + r^{1-N} v(t) \frac{\partial}{\partial r} \left(r^{N-1} \frac{\partial u_2}{\partial r} \right) + \gamma_2 u_2^{\beta_2} \end{cases} \quad (4)$$

(4) we look for the first solution as follows:

$$u_i(t, r) = v^{\alpha_i} \cdot w_i(\xi); \quad \xi = r \cdot v^{-\mu}; \quad i = 1, 2 \quad (5)$$

here α_i - the number being searched, w_i - an unknown function, ξ - parameter, $\mu = const.$ v - we define the conditions for the following function:

$$\begin{aligned} v' v^{\alpha_i - 1 - n\mu} &= v^{\alpha_{3-i}\beta_i} \\ v^{-n\mu + \alpha_i - \alpha_{3-i}\beta_{i-1}} dv &= dt \\ v(t) &= B_0 (T_0 + t)^{\frac{1}{\lambda_0}} \end{aligned}$$

it is here $\lambda_0 = \alpha_i - \alpha_{2-i}\beta_i - n\mu \neq 0$; $B_0 = (\lambda_0)^{\frac{1}{\lambda_0}}$. If: $\lambda_0 = 0$, $v(t) = c_1 t$; $c_1 = const$

we will have a new solution

$$\mu(q-p) + \alpha_i(m_i + k(p-2) + l - 1) = 1 + \alpha_i - 2\mu = \alpha_{3-i}\beta_i \quad (6)$$

The system of linear equations was derived from equation (6) as follows:

$$\begin{cases} \alpha_1(m_1 + k(p-2) + l - 2) + \mu(q-p+2) = 1 \\ -\alpha_1 + \alpha_2\beta_1 + 2\mu = 1 \\ \alpha_1\beta_2 - \alpha_2 + 2\mu = 1 \end{cases} \quad (7)$$

If we replace (5) with (4), we get a new system of equations:

$$\begin{cases} \xi^{1-N} \frac{d}{d\xi} \left(\xi^{q+N-1} w_1^{m_1-1} \left| \frac{dw_1^k}{d\xi} \right|^{p-2} \frac{dw_1^l}{d\xi} \right) - \alpha_1 \xi^{-n} w_1 + \mu \xi^{1-n} \frac{dw_1}{d\xi} + \xi^{1-N} \frac{d}{d\xi} \left(\xi^{N-1} \frac{dw_1}{d\xi} \right) + \gamma_1 w_1^{\beta_1} \\ \xi^{1-N} \frac{d}{d\xi} \left(\xi^{q+N-1} w_2^{m_2-1} \left| \frac{dw_2^k}{d\xi} \right|^{p-2} \frac{dw_2^l}{d\xi} \right) - \alpha_2 \xi^{-n} w_2 + \mu \xi^{1-n} \frac{dw_2}{d\xi} + \xi^{1-N} \frac{d}{d\xi} \left(\xi^{N-1} \frac{dw_2}{d\xi} \right) + \gamma_2 w_2^{\beta_2} \end{cases} \quad (8)$$

$w_i(\xi)$ - when we look for a function

$$w_i(\xi) = f_i(\varphi); \quad \varphi = \varphi(\xi); \quad (9)$$

(9) - (8) into the equation system

$$\begin{aligned} \xi^q \left(\frac{d\varphi}{d\xi} \right)^p \frac{d}{d\varphi} \left(f_i^{m_i-1} \left| \frac{df_i^k}{d\varphi} \right|^{p-2} \frac{df_i^l}{d\varphi} \right) + \frac{d}{d\xi} \left(\xi^{q+N-1} \left(\frac{d\varphi}{d\xi} \right)^{p-1} \right) \xi^{1-N} f_i^{m_i-1} \left| \frac{df_i^k}{d\varphi} \right|^{p-2} \frac{df_i^l}{d\varphi} - \\ - \alpha_i \xi^{-n} f_i + \mu \xi^{1-n} \frac{d\varphi}{d\xi} \cdot \frac{df_i}{d\varphi} + \left(\frac{d\varphi}{d\xi} \right)^2 \frac{d^2 f_i}{d\varphi^2} + \xi^{1-N} \frac{d}{d\xi} \left(\xi^{N-1} \frac{d\varphi}{d\xi} \right) \frac{df_i}{d\varphi} + \gamma_i f_i^{\beta_i} = 0. \end{aligned} \quad (10)$$

$$\text{when equal } \varphi_\xi = \xi^{-q/p}; \quad \varphi(\xi) = \begin{cases} \frac{p}{p-q} \xi^{\frac{p-q}{p}}; & q \neq p \\ \ln|\xi|; & q = p \end{cases}$$

Lemma 1. Let $u_0 \in C_0(R^1)$. There are constants $a_2 > 0$, $T > \exp(1 + S(\mu - 1))$

$$s > \frac{S(\mu - 1)}{2(1 - (1 + S(\mu - 1))) / \ln T} > 0$$

function is as follows

$$u_+(t, \varphi) = [(T + t) \ln(T + t)]^{-\frac{s}{s(\mu-1)+2}} f(\psi(\tau)\xi; a_1),$$

where $\psi(\tau) = \left(1 + \frac{s}{T}\right)^{-\frac{1}{2}}$, solutions to problems (1)-(2).

Theorem. For optional function $u_0 \in C_0(R^1)$, there is a constant $a_- > 0$, $a_+ > 0$, and $T > 1$ this is the solution to the problem (1)-(2) in $(T, +\infty) \times R^1$ a solution that satisfies the inequality

$$[(T + t) \ln(T + t)]^{-\frac{s}{s(\mu-1)+2}} f(\xi; a_-) \leq u(t, x) \leq [(T + t) \ln(T + t)]^{-\frac{s}{s(\mu-1)+2}} f(\xi; a_+)$$

Proof. From the theorem, the answer is a proof of the existence of a lower and upper solution as shown in Lemma 1, and the corresponding solutions are obtained. $u(T, 0) > 0$, the constants a_- and a_+ , for example, as quoted:

$$a_- = a_1, \quad a_+ = a_2 \sqrt{1 + \frac{s}{\ln T}}.$$

As stated in the condition of the theorem

$$f(\xi; a_-) \leq K(\tau, \xi) \leq f(\xi; a_+)$$

everywhere in $(\ln T; \infty) \times R_+^1$.

Analysis and results. After considering Theorems (9)-(10) and (4)-(5). In finding the numerical solution of the equation, it was adapted to a special mesh structure and the solution was sought. In this process, the balance method was chosen as the main calculation principle. Iterative processes are built on the basis of Picard's method, Newton's method and their special modifications [2;5 p.].

Heat accumulation (localization) in the process of heat propagation, the effect of the final solution form on the process, the effect of the time factor on the rate of temperature change in the heat medium are determined. In addition, the contribution of the ambient density to the limitation or acceleration of heat transfer, as well as new physical phenomena that appear as a result of the local effect of the heat source, are taken into account. The solution is obtained as shown in Figures 1 and 2, and we have shown their interrelation.

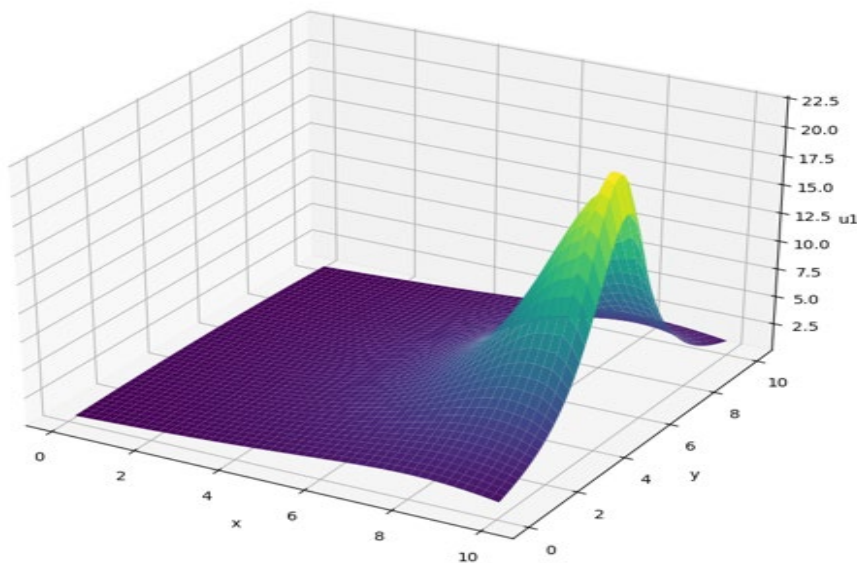

Fig.1.

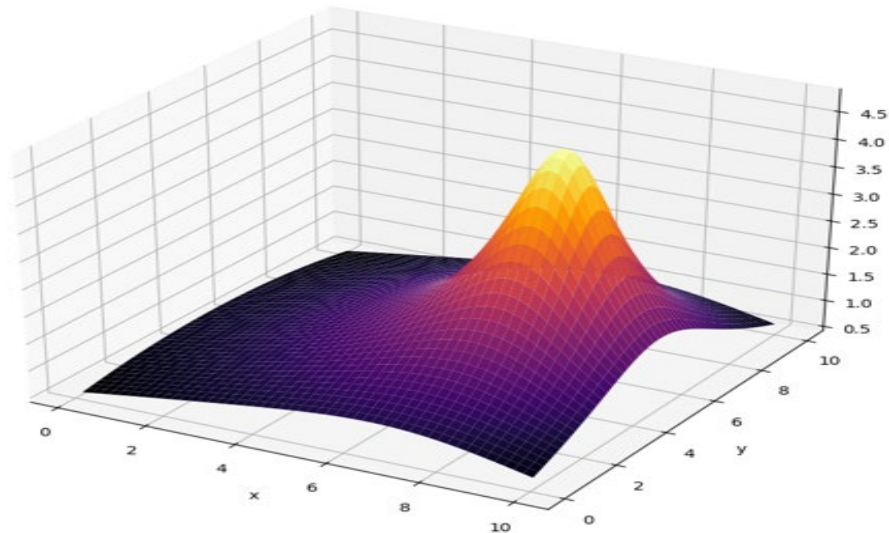

Fig.2.

Conclusion. Solving the Nonlinear Heat Dissipation Equation Using Iterative Methods: The iterative methods used to solve the problems have shown high efficiency, especially when self-similar solutions obtained from the standard equation and nonlinear separation methods are used. These approaches make it easier to incorporate complex nonlinear effects into the model. In the calculation process, the initial approximate value of the solution is important, and this method was chosen based on the developments of [2;4 p.].

The results show that Picard's iteration requires fewer iterations than Newton's specialized method to achieve the desired accuracy. The reason for this is related to the correct selection of the initial guess [3-5]. At the same time, in each analyzed case, Newton's method ensures the selection of particularly accurate initial values.

Computational results show how a finite perturbation rate affects the distribution and localization of the solution. These results show sensitivity to changes in model parameters. The received information is presented in the graphs, with all the graphs explained in a visual form.

References:

- (1). Samarsky A.A., Zmitrenko I.V., Kurdyumov S.P. and Mikhailov A.P. Effect of metastable heat localization in a medium with nonlinear thermal conductivity. *dan ussr*, 223, 6 (1975).
- (2). Angar Jungel. Cross-Diffusion systems with entropy structure. arxiv: 1710.01623v1 [math.AP] 2017 Oct. Proceedings.
- (3). A.T.Khaidarov and J.M.Toshtemirov. Modeling of heat propagation processes in multidimensional domains. *Modern Probl. of Appl. Math. and Inform. Techn. Al-Khwarizmi, Tashkent*, 2024, p. 60–61.
- (4). A.Mamatov and J.Toshtemirov. Visualization of the problem of multidimensional heat transfer through digital technologies. “Pedagogical reforms and their solutions”, Tashkent, 2024, p. 44–47.
- (5). A.A. Самарский. Теория разностных схем. «Наука», М., 1989, 616 с.

Nurullayev Hayotjon Umidjonovich (Respublika Ma'naviyat va ma'rifat markazi Ijtimoiy-ma'naviy tadqiqotlar instituti mustaqil tadqiqotchisi; nurullayevhayot@gmail.com)
MA'NAVIY TAHDIDLARNING IQTISODIY JARAYONLARGA TA'SIRI

Annotatsiya. Ushbu maqolada jahonda ma'naviy tahdidlarning taraqqiyotga ta'siri va unga qarshi kurashni rivojlantirish, mafkuraviy, g'oyaviy va ma'naviy tahdidlar tushunchalarining genezisi, zamonaviy harakat mexanizmi, siyosiy maqsadlari, xalqaro munosabatlarga tahdidi, Yer yuzi aholisini doimo tashvishga soladigan tajovuzkor millatchilik va shovinizm, neofashizm va terrorism, radikalizm, diniy fundamentalizm, separatizm, irqchilik va ekstremizm mafkuralari bilan bog'liq harakatlarning oldini olish, unga qarshi kurashning dunyo tajribasi, mafkuraviy, g'oyaviy va ma'naviy tahdidlarning dunyo miqyosida global tahdid sifatida namoyon bo'lishi, ma'naviy, g'oyaviy-mafkuraviy muammolarning mamlakat iqtisodiyotiga ta'siri to'g'risida fikr-mulohazalar berilgan.

Kalit so'zlar: ma'naviy tahdid, mafkura, iqtisodiyot, radikalizm, diniy, irqchilik va ekstremizm, korruptsiya, inson kapitali, iqtisodiy muammolar.

Нуруллаев Хаётжон Умиджонович (Республиканский центр духовности и просвещения Социально-духовные исследования; независимый исследователь; nurullayevhayot@gmail.com)
ВЛИЯНИЕ ДУХОВНЫХ УГРОЗ НА ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ

Аннотация. В статье рассматривается влияние духовных угроз на развитие в мире и развитие борьбы с ними, генезис понятий идеологических, мировоззренческих и духовных угроз, механизм современного действия, политические цели, угроза международным отношениям, агрессивный национализм и шовинизм, неофашизм и терроризм, радикализм, религиозный фундаментализм, мировой опыт профилактики и борьбы с движениями, связанными с идеологиями расизма, ксенофобии и экстремизма, проявление идеологических, мировоззренческих и духовных угроз как глобальной угрозы в мировом масштабе, влияние духовных, мировоззренческих и мировоззренческих проблем на экономику страны.

Ключевые слова: духовная угроза, идеология, экономика, радикализм, религиозный, расизм и экстремизм, коррупция, человеческий капитал, экономические проблемы.

Nurullayev Hayotjon Umidjonovich (Independent Researcher at the Institute of Social and Spiritual Research of the Republican Center for Spirituality and Enlightenment; nurullayevhayot@gmail.com)
THE IMPACT OF SPIRITUAL THREATS ON ECONOMIC PROCESSES

Annotation. The article examines the influence of spiritual threats on development in the world and the development of the fight against them, the genesis of the concepts of ideological, ideological and spiritual threats, the mechanism of modern action, political goals, threats to international relations, aggressive nationalism and chauvinism, neo-fascism and terrorism, radicalism, religious fundamentalism, world experience in preventing and combating movements associated with the ideologies of racism, xenophobia and extremism, the manifestation of ideological, ideological and spiritual threats as a global threat on a global scale, the influence of spiritual, ideological and ideological problems on the country's economy, Opinions are expressed about the secret.

Key words: spiritual threat, ideology, economy, radicalism, religious, racism and extremism, corruption, human capital, economic problems.

Kirish (Introduction). Ma'lumki, jahon siyosiy xaritasida ko'plab davlatlar mavjud. Ularning har biri o'z qarashlari asosida turli siyosiy kuchlar, partiyalar, din va diniy oqimlar, mazhablar, guruh va qatlamlar faoliyat ko'rsatadi. Shu ma'noda, turli davlatlarning o'zaro farqlanadigan, ba'zan bir-biriga zid bo'lgan manfaatlari bor. To'g'ri, XX asrga kelib, hududiy daxlsizlik masalasi kun tartibiga chiqdi. Ayniqsa, Ikkinchi jahon urushidan keyingi umumiy holat shuni taqozo qilar edi. Shu sababli xalqaro munosabatlarni shakllantirish yo'lida dunyo hamjamiyati keng miqyosda faoliyat olib bordi. Qirg'inbarot urushlariga imkon qadar barham berildi. Ochiqdan ochiq bir davlatning ikkinchi davlat yerlariga bostirib kirishi yoki harbiy harakatlarni olib borishi xalqaro huquq me'yorlari asosida ta'qiqlandi. Davlatlar, xalqlar, millatlar o'rtasida tenglik, hurmat va manfaatli hamkorlik qilish masalalari hal qilindi. Ammo bu jahon hamjamiyatining barcha davlatlari, xalqlari tinchlik yo'liga kirdi, endi hamma hamkorlik yo'lidan boradi degani emas. Bugungi ko'rinmas kuchlar boshqa davlatlarning yerlari, boyliklarini tasarruf qilish fikridan qaytgani yo'q. Faqatgina endi o'sha urushlarning yangicha zamonaviy turlari paydo bo'ldi. Bulardan yagona maqsad manfaatlar masalasi ekani barchaga ayon.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Ushbu maqola tadqiqot obyekti sifatida olingan ma'naviy tahdidlarning paydo bo'lishi va rivojlanish tarixini yoritishda biz, "O'zbek tilining izohli lug'ati", O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning "Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz" va "Yangi O'zbekiston taraqqiyoti strategiyasi" asarlari, faylasuflardan Aflotunning "Qonunlar" kitobi, Q.N.Nazarovning "Jahon falsafasi qomusi", II jild, Sh.N. To'rayevning "Milliy g'oya va mafkuralar tarixi" kabi ilmiy adabiyotlar tadqiq etilgan.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology) Ushbu tadqiqot ishini yoritishda tarixiylik va mantiqiylik, tizimli tahlil, sotsiologik so'rov, qiyosiy tahlil, vorisiylik, sinergetik va dialektik ilmiy bilish usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). "Ma'naviy" deganda insonning ichki dunyosi, ongi va qalbi nazarda tutiladi [2]. "Tahdid" deganda esa, yuqorida qayd etganimizdek, hadik, tajovuz qilish, yo'ldan chiqarishga asoslangan xavf-xatarlar majmui tushuniladi [3]. Tahdid xavf-xatardek darhol ko'zga tashlanmasligi, uzoqni ko'zlashi va xavf-xatarga nisbatan zarari koprligi bilan farq qiladi [4]. Shu ma'noda, "Ma'naviy itahdid deganda, avvalo, tili, dini, e'tiqodidan iqtaiy nazar, har qaysi odamning itom ma'nodagi erkin inson ibo'lib yashashiga qarshi qaratilgan, uning aynan ruhiy dunyosini izdan chiqarish imaqsadini ko'zda tutadigan mafkuraviy, g'oyaviy va informatsion xurujlarni nazarda tutish lozim".

Ma'naviy tahdidlarning tahlil qilingan ta'riflaridan kelib chiqib, ularni quyidagicha tasniflash maqsadga muvofiq bo'ladi: 1) ma'naviy tahdidlarning xususiyatlari: til tanlamaydi, din tanlamaydi, e'tiqod tanlamaydi. O'zgacha aytganda, ma'naviy tahdidlar odamning qaysi tilda so'zlashi, qaysi dindaligi va e'tiqodining qandayligidan qat'iy nazar, insonga daxl qiladi; 2) ma'naviy tahdidlarning zarari: inson erkinligiga daxl qiladi, insonning ruhiy dunyosini izdan chiqaradi, maqsadli amalga oshiriladi; 3) ma'naviy tahdidlarning turlari: mafkuraviy, g'oyaviy; informatsion. Bularni jadvalda shunday tasavvur qilish mumkin. Ma'naviy tahdid – bu butun insoniyatning o'ziga xos bo'lgan umuminsoniy va milliy axloq-odob me'yorlari, urf-odat, an'analari, qadriyatlarini, madiniyati, tili, dini va milliylikiga yot bo'lgan, insonni insoniy fazilatlaridan chetlatadigan va belgilangan axloq-odob me'yorlaridan og'diradigan, ularning yemirilishi yohud oyoq osti bo'lishiga sabab bo'lib, jamiyatning ma'naviy qiyofasini o'zgartirib yuboradigan tushunchalarga aytiladi.

Yoshlarning ongi va ichki dunyosini egallashga intiladi, ularning dunyoqarashiga zararli fikrlarni tiqishtiradi, oxir-oqibatda, mamlakat xavfsizligiga va milliy manfaatlarga tahdid solib, jamiyatni inqiroz sari yetaklaydi. Ma'naviy tahdid insonlarni g'oyaviy qaram qilish, ruhiy dunyosini izdan chiqarishga qaratilgan bo'lib, u jozibali shiorlar va g'oyalari ostida yashirinadi, diniy va milliy rishtalarga bolta uradi.

Shu o'rinda, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev ta'kidlaganidek, "Dunyo shiddat bilani o'zgarib, barqarorlik va xalqlarning mustahkam irivojlanishiga rahna soladigan iturli tahdid va xavflar paydoibo'layotgan bugungi kunda ma'naviyat va ma'rifatga, axloqiy tarbiya, iyoshlarning bilim olish, ikamolga yetishga intilishiga e'tibor qaratish har qachongidan ham imuhimdir" [1]. Barcha zamonlarda ma'naviy tahdidlarning turli ko'rinishlari mavjud bo'lib, asrlar davomida uni bartaraf qilishga doir qarashlar tizimi vujudga kelgan. Albatta, ijtimoiy-falsafiy va ilmiy adabiyotlarda ma'naviy tahdidlar tushunchasi davr taqozosi va tarixiylik nuqtayi nazardan "tahdid", "xavf-xatar", "qo'rquv" kabi bir necha atamalar bilan tilga olingan. Buni e'tibordan soqit qilib bo'lmaydi. Bu o'rinda ma'naviy tahdidlarni bartaraf qilishga doir eng muhim qarashlarni tahlil qilish bilan cheklanamiz.

Ma'naviy tahdidlarni bartaraf qilish bilan bog'liq qarashlar muhim ahamiyatga ega bo'lib, hozirgi ma'naviy-mafkuraviy faoliyatimizda metodologiya vazifasini o'taydi. Binobarin, falsafiy-tarixiy va ma'naviy merosda donishmandlar, mutafakkirlar tomonidan ma'naviy tahdidlarni bartaraf qilishga doir muhim fikr-mulohazalar bildirib o'tilgan. Ulardan biri Platondir. Faylasufning fikricha, insonning ma'naviy olamini shakllantirish uchun uning ruhini (ongini) va qalbini himoya qilib borish kerak [4]. Demak, bu qarashga ko'ra, ma'naviy tarbiya vositasida ma'naviy tahdidlarni bartaraf etish mumkin. Ma'naviy tarbiya inson ruhiyatida ezgu maqsad-muddaolarni shakllantirish va qalbida esa ma'naviy jasoratni hosil qilishdir. Ma'naviy tahdidlarni bartaraf qilishga doir muhim yo'nalishlar milliy merosimizda yetarli darajada ishlab chiqilgan. yuritib o'tish maqsadga muvofiq [5].

Shunday ekan, ma'naviy tahdidlar barcha zamonlarda ham insonning ongu tafakkuriga nisbatan tahdid sifatida namoyon bo'lgan. Binobarin, ma'naviy tahdidlar faqat inson tomonidan yaratiladi va faqat insonga ta'sir o'tkazishi bilan zararlidir. Bunday tahdidlarning yana bir o'ta xatarli jihati globallashuv jarayonlariga o'tkazayotgan ta'siri bilan bog'liq. Ma'lumki, globallashuv jarayoni insonga mafkuraviy-ma'naviy tahdid o'tkazishning o'tkir quroliga aylanib bormoqda. Bu tahdid inson erkinligini bo'g'ish, fikriy mulelikni qo'llab-quvvatlash, turli-tuman jozibador shiorlar orqali uning ruhiyatiga mafkuraviy, g'oyaviy va

informatsion xurujlar ko‘rinishida daxl qilmoqda, xalqlarning milliy va diniy ildizlariga xavf solmoqda.

Insoniyat bir qator global muammolarni – ekologik, iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy yo‘nalishdagi tahdidlarni hal qilish yo‘lini topish, ularga qarshi tura olish usul va vositalarini ishlab chiqishga harakat qilmoqda. Bunga qarama-qarshi o‘laroq mamlakatimizda yoshlar madaniyati va ma‘naviy saviyasiga salbiy ta‘sir o‘tkazuvshi tahdidlarga qarshi kurash mexanizmlarini ishlab chiqishga alohida ahamiyat qaratilmoqda. Ammo bugungi holatda birgina qarorlar va dasturlarni amalga oshirish bilan muammoning yechimini bartaraf etish mushkul. Bugun butun jamiyat birgalikda, ta‘bir joiz bo‘lsa, bir yoqadan bosh chiqarib harakat qilmasa, oqibati og‘ir keshishi tayin.

Axborot texnologiyasi vositalari globalizatsiya jarayonida katta rol o‘ynaydi. Yer yuzining aksariyat aholisi mazkur vositalar yordamida dunyoning istalgan nuqtasida sodir bo‘layotgan hodisalardan tez fursatlarda xabardor bo‘lish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Texnikaning jadal sur‘atlarda rivojlanishi, insoniyat hayoti va faoliyatida texnikaning rolini ortishi, turli-tuman mahsulotlar dunyo miqyosida tarqalishi, xalqlar o‘rtasida madaniy aloqalarning kuchayishi, ommaviy kommunikatsiya vositalarining jadal rivojlanishi natijasida hozirgi kishilik jamiyati tobora global xususiyat kasb etmoqda. Darhaqiqat, hozirgi axborot, kommunikatsiya va kompyuter texnologiyalari asrida, jozibadorligi bilan hammani o‘ziga tobe‘ qilib borayotgan internet kundan kunga hayotimizning barcha jabhalariga chuqur va keng kirib borayotgan, kishilarning ongi va tafakkuri uchun kurash ustuvor ahamiyat kasb etayotgan bir vaziyatda bunday masalalarning davlatimiz va jamiyatimiz uchun naqadar dolzarb va muhim ahamiyatga ega bo‘lib borayotgani hammamizni tashvishga solishi lozim.

Bugungi kunda insoniyatning o‘ziga borayotgan texnik qudrati bilan uning texnik taraqqiyot oqibatida halokatga uchrashi xavfi, axborot texnikasi yordamida madaniyatning ravnaq topishi bilan ma‘naviy-madaniy qadriyatlar inqirozi, ilmiy bilish sohasidagi ulkan yutuqlar bilan eng g‘ayriilmiy mistik oqimlarning tiklanishi, demokratiya tamoyillarining shakllanishi bilan mustabid tuzumlarning hukm surishi, tinchlik tamoyillarining mustahkamlanishi bilan yer kurrasining turli qismlarida sodir bo‘layotgan harbiy mojarolarning to‘qnashuvi kuzatilmoqda.

Globalashuv sharoitida mafkuraviy tahdidlar asosan, zamonaviy axborot texnologiyalari orqali tarqatilayotgani hech kimga sir emas. Eng qo‘rqinchlisi bu jarayonni to‘xtatishning imkoni yo‘q. Bugun texnika va texnologiyalar rivojlangan mamlakatlar ham bu muammo oldida ko‘plab qiyinchiliklarga duch kelmoqda. Afsuski, ularni bartaraf etishning ilojisi hali topilgani yo‘q. Shuning uchun aksariyat davlatlar o‘z e‘tiborlarini yoshlar tarbiyasiga qaratayotgani ham bejiz emas. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev bu masalaga jiddiy e‘tibor qaratib, shunday deydi: “...biz farzandlarimizning ongi, dunyoqarashi asrlar davomida sinovdan o‘tgan, yuksak ma‘naviyat xazinasini bo‘lgan jahon va milliy adabiyotimiz asosida emas, balki qandaydir shubhali, zararli axborotlar asosida shakllanishiga beparvo qarab turolmaymiz” [1].

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). So‘nggi yillarda mamlakatimizga nisbatan ham axborot-psixologik tahdidlar sodir etilmoqda. Jahon geosiyosatida xalqlarni ma‘naviy-mafkuraviy jihatdan tobe‘ etishga intilishi va bugungi kunda dunyoni shunday asosda ibo‘lib olishga urinishlar davom etmoqda. Buning uchun ular hozirgi zamon ommaviy axborot vositalari, ularning iyutuqlaridan hamda turli xil markazlar, ayni paytda, o‘zaro hamkorlikka yo‘naltirilgan ijtimoiy, madaniy, iqtisodiy vositalardan foydalanish orqali dunyoning turli hududlarida o‘zlariga mos mafkuraviy muhitni shakllantirish maqsadlarini ham ko‘zlamodalar.

Barchamiz bugungi hayot oldimizga qo‘yayotgan bir haqiqatning ma‘no-mazmunini tushunishimiz zarur. Bu haqiqat shundan iboratki, agarda kimda-kim bizning mustaqil taraqqiyot yo‘limizni, orzu-maqсадlarimizga erishish yo‘lini, yangi jamiyat qurish yo‘lini to‘smoqchi bo‘lsa, avvalo, mustaqil dunyoqarashi shakllanib ulgurmagani yoshlarimizning qalbi va ongining zaifligidan foydalanib, ularning ma‘naviyatini buzib, bizning azaliy tabiatimizni va muqaddas odatlarimizga mutlaqo zid bo‘lgan g‘oyalar bilan chalg‘itib, o‘zining g‘arazli va jirkanch niyatlarini amalga oshirish yo‘lida qurol qilib olishga urinadi. Aynan shunday vaziyatlarda O‘zbekiston siyosatining bosh yo‘nalishi bevosita xavfsizlikka qaratilgan bo‘lib, huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatining iqtisodiy va ijtimoiy asoslarini mustahkamlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Biz o‘rgangan ma‘naviy xavf-xatarlar orasida iqtisodiy sabablar ortidan paydo bo‘lish holatlari, ko‘pincha, paydo bo‘ladi. Boisi, bozor iqtisodiyoti rivojlangani sari unga, dastlab, xos bo‘lgan tarqoqlik, stixiyalik, alohidalashuv, o‘z manfaatini ustun qo‘yish kabilar kuzatiladi. Bu xavf-xatarni ijtimoiy beqarorlik ham hosil qiladi. Ijtimoiy munosabatlardagi keskinlik, ishsizlik va qonunga itoat etmaslik kabi hodisalar iqtisodiyotga ta‘sir etmasligi yaqin muddat va uzoq muddatga mo‘ljallangan strategiyalarida, avvalo, milliy

iqtisodiyot ko‘lamini kengaytirish va sur‘atlarini oshirish maqsadini ko‘zlash hamda doimo millat manfaatlarini ustuvor o‘rinlarda turishi ma‘naviy xavfsizlik masalalariga chuquq tizimli faoliyatni olib borish orqali erishiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

- (1). Mirziyoyev Sh. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat‘iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. Toshkent, “O‘zbekiston”, 2018, 1-tom, 592–593-betlar.
- (2). O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Besh jildlik. 3-jild, Toshkent, “Fan”, 2008, 91-bet.
- (3). Q.Nazarov. Jahon falsafasi qomusi. 2-tom, Toshkent, O‘zbekiston faylasuflar milliy jamiyati, 2022, 300-bet.
- (4). Karimov I.A. O‘zbekiston XXI asr bo‘sag‘asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. Toshkent, “O‘zbekiston”, 1997, 4–13-betlar.
- (5). Aflotun. Qonunlar. Toshkent, “Yangi asr avlodi”, 2002, 10-bet, U.Otajonov tarjimai.

Dehqonova Saida Keldiboevna (Guliston davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi) ADOLAT UNIVERSAL KATEGORIYA SIFATIDA

Annotatsiya. Ushbu maqolada adolat tushunchasining falsafiy va huquqiy talqinlari, mazmun-mohiyati, baholovch tushuncha ekanligi hamda uning universal kategoriya ekanligi yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: adolat, falsafa, huquq, kategoriya, baholovchi tushuncha, universal kategoriya.

**Дехконова Саида Келдибаевна (исследователь, Гулистанский государственный университет)
СПРАВЕДЛИВОСТЬ КАК УНИВЕРСАЛЬНАЯ КАТЕГОРИЯ**

Аннотация. В данной статье раскрываются философско-правые интерпретации понятия справедливости, его сущность в качестве оценочного понятия и его универсальная категория.

Ключевые слова: справедливость, философия, право, категория, оценочное понятие, универсальная категория.

Dehqonova Saida Keldiboevna (independent researcher at Gulistan State University) JUSTICE AS A UNIVERSAL CATEGORY

Annotation. This article reveals the philosophical and legal interpretations of the concept of justice, its essence, the fact that it is an evaluative concept and its universal category.

Key words: justice philosophy, law, category, key concept, universal category.

Kirish. Ijtimoiy-falsafiy fikrlar tarixida shunday ma‘nodar va tagdor tushunchalar mavjudki, ular mazmun-mohiyati, jozibasi, asli, qamrovi va murakkabligi asrlar osha o‘z mazmunini, ahamiyatini yo‘qotmaydi. Odomzod o‘yga, soladi, mulohaza va mushohadaga undaydi. O‘shanday qanotli va hikmatli tushunchalardan biri adolat tushunchasidir. Bunday tushunchalar kishilik jamiyatida hali urug‘chilik tuzumi davridayoq qaror tapa boshlab, butun tafakkur tarixi davomida istemolda bo‘lib, o‘zgarib, yangi-yangi ma‘no kasb etib kelgan va keladi. Shunday tushunchalardan biri “Adolat” tushunchasidir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ushbu mavzuda professorlar: H.Aliqulov “Adolat buyuk donishmandlar talqinida”, Q.Nazarov “Ma‘naviyat asosiy tushunchalar lug‘ati”da, AXolbekov “Raqamli jamiyatda ijtimoiy adolatning amalga oshirish imkoniyatlari” va tadqiqotchi Z.Alimova “Ijtimoiy adolat tamoyillari va uning islom dinida namoyon bo‘lish xususiyatlari” mavzularida tadqiqotlar olib borishgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada qiyosiy tahlil, tarixiylik, mantiqiylik analiz va sintez, induksiya va deduksiya, tizimlilik usullaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Adolat tushunchasining: tenglik, barobar, ekvalent, adl, mos, simmetriya, dangal, ro‘y-rost, rosti, chin, insof, indallo, asli, qiyosi, haq, haqiqat, odil, tarozi pallasi, to‘g‘ri, halol kabi talqinlari ham bo‘lib, u “baxt”, “tenglik”, “tinchlik”, “ozodlik” tushunchalari kabi kishilarning talobotini o‘zida ifoda etadi.

Adolat, avvalo, axloqiy-huquqiy va ijtimoiy-siyosiy, ilmiy kategoriya hisoblanadi. Adolat alohida kishi yoki ijtimoiy guruhning amaliy faoliyati bilan taloboti va ularning ma‘naviy holati o‘rtasidagi munosabatlarning mosligini ifodalovchi tushunchadir. Jamiyatning shaxsga munosabati, shaxsning jamiyatga munosabati, shaxsning boshqa shaxsga munosabati bo‘lishi mumkin. Demak, adolat jamiyat va shaxs, shaxs va jamiyat, shaxs va boshqa shaxslar o‘rtasidagi ma‘naviy voqelikdagi munosabatlarni baholash mezonidir. Bu baholash iqtisodiy, siyosiy, huquqiy yoki axloqiy bo‘lishi mumkin va hayotning barcha jabhalarida kechadigan ma‘naviy munosabatlarda qo‘llaniladi. Adolat insoniyat ma‘naviyati qadriyatlariniig oliy ko‘rinishlaridan biridir. “Adolat keng qamrovli falsafiy va axloqiy tushuncha bo‘lib, u ijtimoiy hayotda va kishilararo munosabatda muhim o‘rin egallaydi” [2;5-b.].

Odam dunyoga kelar ekan, u yashamoq uchun ham biologik, ham ma‘naviy mavjudot sifatida o‘zida

turli narsalarga ehtiyoj sezadi. Agarda inson hayotining dastlabki davrida biologik ehtiyojlar asosiy o‘rin tutsa, kishining voyaga yetib borishi bilan, ma’naviy ehtiyojlar hayot uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Odam ijtimoiy mavjudot bo‘lganligi sababli, u axloqiy-ruhiy doirada, ma’naviy muhit doirasida qamralgan bo‘ladi. Ma’naviy tuzum o‘zgarishi bilan ma’naviy munosabatlar ham o‘zgarib boradi. Shuning uchun ham adolat tushunchasi turli tarixiy davrlarda turlicha talqin etib kelingan. Qadim-qadimdan adolat xalqlar og‘zaki va yozma ijod namunalarida ta’riflangan. Bu borada Markaziy Osiyo xalqlari boy islomiy va dunyoviy merosga ega. Buni o‘rganish va uni xalqimiz e’tiboriga havola etish, hozirgi kunning dolzarb masalalaridan biridir.

Aytish mumkinki, hozirgi dorulamon kunlarimizda Amir Temur va Naqshband bobolarimizning islomiy adolat ruhida sug‘orilgan hayot yo‘li, tajribasi, merosi hamda umumislomiy va sharqona adolat ta’limoti biz merosxo‘rlar uchun ibratli maktabdir. Buni xalqimiz e’tiboriga havola etish zamonamizning ilm-fai fidoyilari zimmasiga tushadi.

Adolat keng qamrovli universal tushuncha bo‘lib, u ma’naviy hayotda va kishilararo munosabatda muhim o‘rinni egallaydi. Adolat haqida juda chiroyli va uzoq gapirish mumkin. Ayni bir paytda, ushbu kategoriyaga manbalarda turlicha ta’rif beriladi. Masalan, “Falsafa” qomusiy lug‘atida adolat shunday tavsiflanadi: “Adolat – shaxs va ma’naviy guruhlar imkoniyatlari va talablari, huquqlari va farovonligining me’yorini, jamiyatning shaxs oldiga qo‘yadigan talablari me’yorini, turli sinflar va ma’naviy-iqtisodiy, siyosiy, ma’naviy-madaniy voqealarga munosabatini xarakterlovchi ma’naviy ong tushunchasi”dir [4;14-b.]. Ushbu qomusiy lug‘atda adolatning jamiyatda oltita asosiy vazifani bajarishiga e’tibor qaratilgan:

Birinchidan, jamiyatdagi ma’naviy munosabatlarni maqsadga muvofiq tashkil etadi.

Ikkinchidan, turli ma’naviy guruhlar manfaatlarining himoya qilinishini ta’minlaydi, ular orasidagi muvozanatni saqlab turadi.

Uchinchidan, jamiyatdagi mulkchilik munosabatlarini, ishlab chiqarish faolligini oshiradi.

To‘rtinchidan, fuqarolarning huquq va erkinliklarni himoyalovchi vositya sifatida xizmat qiladi.

Beshinchidan, voqelikda keng ildiz otgan, lekin ma’naviy taraqqiyotga to‘siqlik qilayotgad munosabatlarni bartaraf etadi.

Oltinchidan, kelajakka ishonch tuyg‘ularini uyg‘otadi. Unda adolatning asosiy mezonini ma’naviy taraqqiyot ekanligi ta’kidlangan.

Ma’naviyatshunoslikka oid lug‘atda esa adolat tushunchasiga quyidagicha umumiy tasnifi berib o‘tilgan [3;29-b.]:

- 1) talab va taklif qoidasi;
- 2) teng imkoniyatlar qoidasi;
- 3) ehtiyoj qoidasi;
- 4) ma’naviy kafolat qoidasi;
- 5) xizmat ko‘rsatish qoidasi;
- 6) mutanosiblik qoidasi;
- 7) ekvivalentlik qoidasi;
- 8) rag‘batlantirish qoidasi;
- 9) kasbiy layoqatlilik qoidasi;
- 10) ma’naviy foydalilik qoidasi tarzida.

Mazkur qoidalar bozor iqtisodiyotiga asoslangan barcha demokratik jamlarda keng qaror topgan. Bu qoidalar hayotga qanchalik keng joriy etilsa, fuqarolik jamiyati poydevori shunchalik mustahkam bo‘ladi.

Adolatlilik va adolatsizlik kishilar hayotida turlicha munosabatlarda namoyon bo‘ladi, ya’ni bu haqdagi tushunchaning iqtisodiy, siyosiy, huquqiy va axloqiy tomonlari bor. Ular esa bir-birlaridan farq qiladilar. Lekin bu turlicha munosabatlarning o‘zlari o‘zaro bog‘lanishli bo‘lgani kabi, ularning ifodasi bo‘lgan adolat tushunchasining ham ma’naviy-iqtisodiy, siyosiy, huquqiy, axloqiy mazmunlari ham yaqin birlikni tashkil etadi. Ular bir-birlarini to‘ldiradi.

Mutafakkirlarning adolat haqidali fikrlarida ham shunday bog‘liqlikni ko‘ramiz. Ularning ma’naviy, siyosiy, iqtisodiy va huquqiy munosabatlarda bayon etgan adolatlilik va adolatsizlik haqidagi fikrlarida axloqiy tomonning ham aks ettirilishi ko‘zga tashlanadi. Turli jamiyatlarda, turli qatlamlarning vakili sifatida maydonga chiqqan mutafakkirlarning adolat haqidagi fikrlari turlicha bo‘lgan, ularda ma’lum toifalarning maqsadlari o‘z ifodasini topgan.

Lekin, shu bilan birga, adolat tushunchasining umuminsoniy mazmuni ham mavjud bo‘lib, u mazmun zamondan zamonga, avloddan avlodga meros bo‘lib o‘tib kelgan. Ular ko‘proq xalq ijodi namunalari-

da, shuniigdek, eng ilg'or mutafakkir, yozuvchi va ijodkorlarning asarlarida o'rin olgan. Bunday buyukshaxslar o'zlarining manfaatlari doirasidan yuqoriroq ko'tarilib, adolat tushunchasini umuminsoniy manfaatlarda ifodalaganlar. Masalan, o'tmishdagi og'ir ekspluatatsiya va zulmga qarshi, asorat va qullikka qarshi, hukmron sinf va toifalarning imtiyozlari va boshqalarning kamsitilishiga qarshi, bosqinchilik va qirg'in barot urushlar, uning natijasida xalq ommasining xonavayronligi, tekinxo'rlik va maishatparastlikka qarshi qaratilgan, mehnat va mehnatkash xalqni qadrlash va ulug'lash, mamlakatlar, xalqlar va odamlar o'rtasida chin do'stlik o'tnatish, tinchlik va osoyishtalikni barqaror qilish, hamma uchun teng, barobar va farovon hayot qurish haqidagi fikrlar, g'oyalar umuminsoniy mazmundagi fikrlardir. Lekin bu oliyjanob fikr va g'oyalarning antagonistik jamiyatlarda ro'yobga chiqishi, amalga oshishi mumkin emas edi, shuning uchun ular faqat xayol, orzu bo'lib kelgan edi, xolos.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev qayd etganlaridek, "Ajodlarimiz armonlari o'sha davrda Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Muhammad Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Ahmad Farg'oniy, Abu Mansur Motrudiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino kabi mutafakkir bobolarimiz hayoti, faoliyati, asarlarida o'z talqinini topgan adolat va adolatparvarlik g'oyalarida mujassam bo'lgan" [1;16-b.].

Xulosa. Birinchidan, o'tmishda yashab o'tgan mutafakkirlarining adolat haqidagi fikrlari, g'oyalari, qarashlari va ta'limotlari bilan tanishish, birinchidan, adolat haqidagi tugal, ilmiy asoslangan dunyoqarash shakllanishiga olib keladi. amalda, vujudga kelgan va rivojlanayotganyangi jamiyatdagi adolatli munosabatlarning qadri qimmatiga etish, nihoyat, uchinchidan, adolat tamoyillari kishilarning o'zaro munosabatlarda kundalik odat shakliga kirib borishiga yordam beradi.

Ikkinchidan, xulosa o'rnida aytganda, adolat tushunchasi nafaqat falsafiy, huquqiy, axloqiy, ma'naviy tushuncha, kategoriya, balki universal kategoriya hamdir. Adolat inson faoliyatini baholovchi tushuncha bo'lib, uning ma'naviy faoliyatini ham baholashi mumkin. Hozirgi ma'naviy yangilanish jarayonlarida adolat tushunchasining universallik mazmun va mohiyati yanada teran ahamiyat kasb etib, yoshlarimizni kamolot omillaridan biri sifatida bo'y ko'rsatib bormoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston srtategiyasi. T., "O'zbekiston", 2021.
- (2). Aliqulov H. Adolat buyuk donishmandlar talqinida. T., "Falsafa va huquq", 2010.
- (3). Ma'naviyat asosiy tushunchalar lug'ati. T., O'zbekiston faylasuflar milliy jamiyati, 2021.
- (4). Falsafa. Qomusiy lug'at. T., O'zbekiston faylasuflar milliy jamiyati nashriyoti, 2004.

Ismoilov Sobirjon To'rabekovich (GulDU "Ijtimoiy fanlar" kafedrasi dotsenti, falsafa fanlari nomzodi) AKADEMIK IBROHIM MO'MINOV FALSAFA MAKTABI

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada so'z Ibrohim Mo'minov falsafa maktabi haqida boradi. Muallif o'z maqolasida ushbu maktab namoyondalari va ularning boy ilmiy me'rosining ahamiyati, falsafiy maktabning o'ziga xos jihatlari to'g'risida ma'lumotlar bergan hamda bu falsafa maktabining faoliyati haqida xulosalar chiqargan.*

***Kalit so'zlar:** falsafa, Ibrohim Mo'minov, falsafiy maktab, ilmiy me'ros, o'ziga xos jihatlari, ilmiy faoliyat, xulosalar.*

Исмаилов Собиржон Турабекович (доцент кафедры «Общественных наук» ГулГУ, кандидат философских наук)

ШКОЛА ФИЛОСОФИИ АКАДЕМИКА ИБРАГИМА МУМИНОВА

***Аннотация.** Эта статья о философской школе Ибрагима Муминова. В своей статье автор приводит информацию о представителях этой школы и значении их богатого научного наследия, специфике философской школы, делает выводы о деятельности философской школы.*

***Ключевые слова:** философия, Ибрагим Муминов, философская школа, научное наследие, особенности, научная деятельность, выводы.*

Ismailov Sobirjon Turabekovich (Associate professor of the department of "Social sciences" GulSU, candidate of philosophical sciences)

SCHOOL OF PHILOSOPHY AKADEMIKAN IBRAGIM MUMINOV

***Annotation.** This article is about the philosophical school of Ibragim Muminov. In his article, the author provides information about the representatives of this school and the significance of their rich scientific heritage, the specifics of the philosophical school, draws conclusions about the activities of this philosophical school.*

Key words: *philosophy, Ibragim Muminov, philosophical school, scientific heritage, features, scientific activity, conclusions.*

Kirish. Jahon xalqlarining ijtimoiy-siyosiy va madaniy taraqqiyotida ona-Vatanimiz alohida o‘rin tutadi. To hozirgacha O‘zbekiston Sharq va G‘arb mamlakatlari ijtimoiy-siyosiy hayotning barcha yo‘nalish va sohalari, jumladan, ijtimoiy-falsafiy fikrlar taraqqiyotida o‘zining sezilarli izini qoldirgan. Bugungi kunda ilm-fan va texnika yutuqlarini keng qo‘llagan holda iqtisodiyot tarmoqlariga, ijtimoiy va boshqa sohalarga zamonaviy innovatsion texnologiyalarni tezkor joriy etish O‘zbekiston Respublikasi jadal rivojlanishining muhim sharti hisoblanadi.

“Muayyan millat o‘z falsafasini, avval, o‘zi chuqur o‘rganishi, dunyoqarashning asosiga aylantirishi, so‘ngra esa, zarurat bo‘lsa, boshqalarga ham tavsiya etishi va targ‘ib qilishi mumkin” [3;4-b.], deb yozadi taniqli faylasuf Q.Nazarov.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ushbu mavzuda akademik S.Shermuhamedov, professorlar: N. G‘oyipov, G.Navro‘zova, Q.Nazarov va boshqalar tadqiqot olib borishgan.

Jumladan, professor Q.Nazarov akademik Ibrohim Mo‘minov tadqiq etgan falsafiy mavzu va yo‘nalishlari haqida to‘htalib: “Ilmiy tadqiqot yo‘nlisllari ko‘p qirrali bo‘lib, izlanishlari va asarlari falsafa sohalari bo‘yicha dolzarb masalalarga bag‘ishlangan. Jahon falsafasi va insoniyat tafakkuri tarixi va tadriji, o‘zbekistonda ijtimoiy-falsafiy tafakkurning rivojlanishi, ayniqsa, Amir Temurning O‘rta Osiyo tarixida tutgan o‘rni va roli, Mirzo Bedil falsafasiga alohida e‘tibor qaratgan” [2;814-b.], deb yozadi.

Ushbu o‘rinda professor G.Navro‘zovaning quyidagi ta‘kidini qayd etish mumkin: “Akademik I. Mo‘minovning tadqiqotlarida tasavvufga oid ma‘lumotlarni mazmun-mohiyatiga qarab ikkiga bo‘lish mumkin:

1. Tasavvuf tarixiga doir.

2. Tasavvuf falsafasining asosiy tushunchalari xususida.

Tasavvuf ta‘limotini tahlil etib, akademik I.Mo‘minov uni 3 ta quyidagi asosiy oqimga ajratdi:

1. Subyektiv idealizm: Boyazid Bistomiy, Mansur Halloj va boshqalar.

2. Obyektiv idealizm: Abu Homid G‘azzoliy, Fariduddin Attor, Ibn Arabiy, Ahmad Yassaviy.

3. Panteizm: Sa‘diy Sheroziy, Abdurahmon Jomiy, Mirzo Bedil” [1;130-b.].

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada analiz va sintez, induksiya va deduksiya, tizimlilik, qiyosiy tahlil, tarixiylik, mantiqiylik usullaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Jamiyat taraqqiyoti nafaqat mamlakat iqtisodiy salohiyatining yuksakligi bilan, balki bu salohiyat har bir insonning kamol topishi va uyg‘un rivojlanishiga qanchalik yo‘naltirilganligi, innovatsiyalarni tadbiiq etilganligi bilan ham o‘lchanadi. Bu jarayonda esa milliy falsafamiz namoyondalari va ularning boy ilmiy merosi alohida ahamiyat kasb etadi:

Birinchidan, o‘zbek falsafasining va milliy mustaqillik mafkurasini shakllantirish va komil insonni tarbiyalash jarayoni xalqimizning boy ma‘naviy-falsafiy merosini har tomonlama o‘rganish, keng xalq ommasiga etkazishni taqozo qiladi.

Ikkinchidan, o‘zbek falsafasi katta qismini islomiy qadriyatlarimiz: Qur‘oni karim, Hadisi shariflar, tafsirlar, va tasavvufiy meros tashkil qiladi. Bu esa hozirgi davr xalqimizning ma‘naviy merosini mustahkamlash va rivojlantirishga xizmat qiladi.

Uchinchidan, milliy falsafiy merosimizning muhim tarkibiy qismini I.Mo‘minov falsafiy maktabi va uning namoyondalarining ta‘limoti, shu jumladan, aynan bizning Vatanimizda shakllanib, endilikda butun dunyoga tarqalgan, jahon ilm-fani, madaniyati, umuminsoniy qadriyatlari taraqqiyotiga katta hissa qo‘shgan o‘zbek falsafa maktabi tashkil etadi.

Biz I.Mo‘minov falsafiy maktabining ayrim jihatlari to‘g‘risida to‘xtalmoqchimiz, xolos.

“O‘zbekistonda falsafiy fikr taraqqiyotida Ibrohim Mo‘min maktabi qaror topgani ma‘lum. Bu maktabning asosiy tamoyillari: axloqiy poklik, mantiqiy izchillik, milliy teranlik va davriy ko‘lamdorlik”, deb mushohada qiladi G‘aybulloh as-Salom” [5;242-b.].

Domlaning falsafiy maktabga asos solganligini quyidagi o‘ziga xos jihatlari bir qadar ochib va asoslab beradi:

–har qanday ilmiy maktabni asosi, markazi bo‘ladi. Masalan, bu Aristotel falsafiy maktabida Likkey maktabi, rus ilmiy maktabida Lomonosov nomidagi Moskva davlat universiteti, Ulug‘bek ilmiy maktabida Ulug‘bek rasadxonasi, Ibrohim Mo‘minov falsafiy maktabida esa O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi tarkibidagi Falsafa va huquq instituti. Domla bevosita shu ilmiy dargohning tashkilotchisi va birinchi rahbari edi. Garchi, domlaning maktab yaratish g‘oyasi Samarqandda ishlab yurgan kezlarida boshlangan bo‘lsa-da, asosiy ish Toshkentdagi faoliyatida boshlandi. 1956-yil Tarix va arxeologiya instituti tarki-

bida falsafa bo‘limi tuzildi. 1957-yil shu institutning falsafa va huquq bo‘limlari asosida falsafa va huquq bo‘limi ochildi. Shu bo‘lim bazasida 1958-yil O‘zbekiston hukumatining 1-maydagi qarori bilan O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi huzurida Falsafa va huquq instituti ochildi;

–har qanday maktabda ta‘lim beriladi, bir qator qo‘llanma va darsliklar o‘rganiladi. Buni chuqur anglagan domla bu masalani hal etishga chog‘langan edi. 1958-yilda “Dialektik materializm masalalar”, 1962-yilda “Tarixiy materializm masalalari”, 1964-yilda “Ilmiy ateizm asoslari”, 1967-yilda “Markscha-lenincha etika asoslari”, 1968-yilda “Markscha-lenincha falsofiya asoslari” darsliklari uning bevosita rahbarligida chop etildi. Bu asarlar to‘mustaqillik yillarigacha bir necha marta qayta nashr etilib, falsafa yo‘nalishida asosiy darslik va qo‘llanmalar sifatida foydalanib kelindi;

–har bir maktabni o‘quvchilar bo‘ladi. Ibrohim Mo‘minov maktabining o‘quvchilari safida bo‘lajak taniqli faylasuf olimlar: Mo‘bin Baratov, Muzaffar Xayrullayev, Erkin Yusupov, Said Shermuhamedov, Abulhay Valiyev, Haydar Po‘latovlar bo‘lajak professorlar: Omonulla Fayzullayev, Hamid Vohidov, Abdurahmon Ortiqov, Naim G‘oyibov, dotsent Anvar Sharipov va boshqalar bor edi. Ular domla boshlagan ishlarni eniga va bo‘yiga kengaytirdilarki, bu ilm tog‘i va tog‘ tizmasi ko‘kka bo‘y cho‘zib, uni dunyo ilm ahli tan ola boshladi. Ayni paytda, O‘zbekistonda 3000 dan ortiq va qardosh respublikalardagi domlarning minglab o‘g‘il va nevara shogirdlari faoliyat ko‘rsatayotibdiki, ular shu maktab o‘quvchilari bo‘lganliklaridan faxrlanadilar.

Domlarning ilmiy faoliyati va maktabi to‘g‘risida fikr bildirar ekan, professor N.G‘oibov o‘zining “Donishmand” risolasida quyidagi muhim ilmiy xulosalarni beradi” [6;36–37-b.]:

–u jahon falsafasi tarixiy taraqqiyotining ajralmas va mazmunan boy qismidir;

–inson mavzusiga falsafiy muammo sifatida e‘tibor qaratdi;

–ijtimoiy-falsafiy g‘oyalar birmuncha rivojlantirildi;

–bilish jarayoni masalalariga ahamiyat berildi;

–dialektikaning rivojlanishiga o‘ziga xos hissa qo‘shdi;

–panteizm ta‘limotining sharqona yo‘nalishlari (vahdati vujud, vahdati mavjud) falsafiy ilmlar taraqqiyotiga o‘z hissasini qo‘shdi;

–falsafa taraqqiyotida tasavvuf ta‘limoti (tasavvuf falsafasi) g‘oyalari o‘ziga xos ahamiyatga ega.

Ibrohim Mo‘minov falsafa maktabi yuqoridagi xususiyatlari bilan jahon falsafasi taraqqiyotiga munosib hissasini qo‘shdi.

Domla Ibrohim Mo‘minovning mazmunli va samarali hayot-faoliyati va falsafa maktabi haqida, bizningcha, quyidagi xulosalarni chiqarish mumkin:

–domla o‘z falsafiy maktabiga asos solgan inson. Bu maktabni “Ibrohim Mo‘minov falsafiy maktabi” yoki “O‘zbek milliy falsafa maktabi”, deyish mumkin;

–domla asos solgan “O‘zbek milliy falsafa maktabi” jahon falsafasi tarixida alohida o‘rin va mavqega ega bo‘lgan yunon, rim, xitoy, hind, nemis, rus falsafiy maktablari bilan bir qatorda turadigan maktabdir;

–domla Ibrohim Mo‘minov falsafiy maktabi vakillari ayni paytda ajdodlar an‘anasiga sodiq qolgan holda, XXI asrda ham Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Ulug‘bek, Navoiy, Bobur, Bedil, Mashrab, Ibrohim Mo‘minov an‘analarini davom ettirmoqdalar;

–domla Ibrohim Mo‘minov nafaqat Markaziy Osiyo, balki insoniyat tarixida ham “...eng buyuk jasorat ... ma‘naviy jasorat” ko‘rsatgan bashar farzandlaridan biridir. Buni biz domlani Amir Temur nomini tiklash jarayonidagi faoliyatida ko‘rishimiz mumkin;

–domla Ibrohim Mo‘minov donishmandlar yurti Movarounnahr, Markaziy Osiyo, Turkiston o‘lkasining farzandi, buyuk buxoriylar: Imom Buxoriy, Hafzi Kabir Buxoriy, Ibn Sino, Ismoil Somoniy, Abu Bakr Narshaxiy, Abdulxoliq G‘ijduvoni, Bahouddin Naqshband, Ahmad Donish, Fitrat, Sadridin Ayniy-larning izdoshi, ular ishining davomchisidir;

–Ibrohim Mo‘minov nafaqat O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi tizimi, o‘zbek xalqi, O‘zbekiston uchun, balki qardosh Markaziy Osiyo xalqlari uchun ham tom ma‘nodagi ustozdir;

–domla Ibrohim Mo‘minov o‘z hayotining asosiy shiorlaridan biri “Temurona yashash va ishlash” hikmati bo‘lgan. Bu va allomaning boshqa purhikmat o‘gitlari biz avlodlarning har birimiz uchun ibrat, sa-boq va ilmiy maktabdir;

– domla Ibrohim Mo‘minov ilmiy merosi va u asos solgan maktab ming yillar faoliyat ko‘rsatajakk, oddiy millat fidoyisi va farzandi uchun bundan katta baxt yo‘q.

Xulosa. Hozirgi mustaqillikka erishgan davlatimizni mustahkamlash, milliy g‘urur tuyg‘usini har tomonlama shakllantirish, mustaqil tarzda tafakkur etish, milliy mafkuramizni kishilar ongiga singdirish,

ular da davrimizga xos va mos dunyoqarashni yaratish kabi mas'uliyatli vazifalar o'z yechimini kutayotgan bir paytda Ibrohim Mo'minov falsafiy maktabi vakillarning o'rni yaqqol sezilib turadi.

Zero, akademik S.Shermuhamedov yozganlaridek: "I.Mo'minov asos solgan ilmiy-falsafiy maktab o'z faoliyatini avj oldirish uchun hamma imkoniyatlarga ega bo'lgan holda, o'z asoschisi aytgan hikmatni muqaddas qadrlaydi: insonga, o'z millatiga, umuman, O'zbekiston xalqiga mehr va hurmat, uning gullab-yashnashi uchun xizmat qilish va yuksak mas'uliyat" [4;17-b.] bilib, Vatanimiz ravnaqiga xizmat qilib kelmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Navro'zova G. Naqshbandiya-hushyorlik yo'li. Monografiya, T., "Fan", 2024.
- (2). Nazarov Q. Jahon falsafasi qomusi. Ikkinchi kitob, T., O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2022.
- (3). O'zbek falsafasi tarixi. (III jild). T., "Muharrir" nashriyoti, 2020.
- (4). Shermuhamedov S. Xalq ma'naviyati va ma'rifatiga baxshida etilgan barakali umr. T., "Fan", 2004.
- (5). G'aybulloh as-Salom. Ezgulikka chog'lan, odamzod. T., "Sharq", 1997.
- (6). G'oyibov N. Donishmand. T., "O'zbekiston", 2008.

Botirov Zafar Saydullayevich (Alfraganus universiteti o'qituvchisi)

O'ZBEKISTONDA IJTIMOYIY DAVLAT QURUSHNING HUQUQIY VA IQTISODIY ASOSLARI

Annotasiya Maqolada ijtimoiy davlatning huquqiy asoslarini shakllantirish asosida ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash va tarbiya masalasiga e'tibor qaratilgan. Shu o'rinda jamiyatni islohotlar dinamikasida muhim ko'rsatkichlarga erishilib kelmoqda va bu jarayonlar jamiyat ma'naviy hayotini ijtimoiy davlatga bog'liqligi yaxlit tizim sifatida samarali yoritiladi. Ular o'rtasidagi ijtimoiy-funksional munosabatlar uzviyligi to'g'risida qarashlari, ta'riflari bayon etilgan.

Kalit so'zlar: *ujtimoiy davlat, yoshlar, ma'naviy-axloqiy tarbiya, huquq, iqtisod, qadriyat, integrativ, funksional, turmush tarzi, xulq, mehnat, odob-axloq.*

Батыров Зафар Сайдуллаевич (преподаватель университета Альфраганус)

ПРАВОВЫЕ И ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПОСТРОЕНИЯ СОЦИАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВА В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация. В статье рассматривается проблема обеспечения социальной стабильности и воспитания на основе формирования правовых основ социального государства. На данном этапе достигаются существенные показатели в динамике социальных реформ, и эти процессы наглядно демонстрируют зависимость духовной жизни общества от социального государства как целостной системы. Представлены их взгляды и определения относительно согласованности социально-функциональных отношений между ними.

Ключевые слова: *социальное государство, молодежь, духовно-нравственное воспитание, право, экономика, ценность, интегративный, функциональный, образ жизни, поведение, труд, этика.*

Batyrov Zafar Saidullaevich (Lecturer at Alfraganus University)

LEGAL AND ECONOMIC BASIS FOR BUILDING A SOCIAL STATE IN UZBEKISTAN

Annotation. The article examines the problem of ensuring social stability and education based on the formation of legal foundations of a social state. At this stage, significant indicators are achieved in the dynamics of social reforms, and these processes clearly demonstrate the dependence of the spiritual life of society on the social state as an integral system. Their views and definitions regarding the consistency of social and functional relations between them are presented.

Key words: *Social state, youth, spiritual and moral education, law, economics, value, integrative, functional, lifestyle, behavior, labor, ethics.*

Kirish. Ijtimoiy davlatning huquqiy asoslarini shakllantirish uzoq muddatli jarayon bo'lib, bu jarayonda davlat, Fuqarolar jamiyati va xalqaro hamkorlik ham muhim rol o'ynaydi. Respublikamizda tizimli olib borilayotgan ijtimoiy va iqtisodiy islohotlar tufayli insonning hayot kechirish darajasi ham kundankunga ortayotganligi davr yaqqol aks ettirilmogda. Inson qadri davlatimizda eng ustuvor masala bo'lib, jamiyat tizimlarida o'z ifodasini topib kelmoqda. Ijtimoiy davlatning maqsadi inson manfaatlarini har tamonlama ta'minlashdan iborat bo'lib, mamlakatimizdagi barcha ko'rsatkichlar xoh u ta'lim bo'lsin, xoh u ishlab chiqarish bo'lsin, birinchi navbatda, aholi turmush darajasi va sifati bilan baholanamogda. Farovonlikning asosiy kaliti insonga e'tibor bo'lib, ko'p jihatdan, u kishilarning hayotiy muhim ehtiyojlarini qondirilishi bilan bevosita bog'liqdir.

Shu o'rinda, davlat hokimiyati shakllarining o'zgarishi davrni, bosqichni, vaqtni talab etishi tabiiy jarayondir. Ushbu o'zgarishlar hokimiyatning konstitutsion asoslarini o'zgartirishi bilan bog'liq bo'lib, taraqqiyot jarayonida eski tuzum doirasidan chiqadi hamda turli rivojlanish darajasiga ega bo'lgan iqtisodiy asosga, boshqaruv uslubiga, hokimiyatni amalga oshirish shakli, milliy-madaniy merosi, urf-odatlarini, va qadriyatlarini xilma-xilligi bilan bir-biridan farq qiladigan turli jamiyatlar bilan muloqotga kirishadi. Zamon, voqealar, ijtimoiy, iqtisodiy, ma'naviy, mafkuraviy jarayonlarni anglatadigan keng tushuncha bo'lsa, o'tish davri – tarixiy taraqqiyotning miao-uap sifatli holatdan sifatli holatga o'tishini anglatadigan tushunchadir, u'ni, bir tizimdan ikkinchi tizimga o'tish davri tarixan miao-uap vaqt kesimida sodir bo'lib, u asrlar davomida shakllanib qolgan ijtimoiy (davlatlararo, sivilizatsiyalararo, guruhlararo va h.k.) munosabatlarning vaqti kelib eskirishi tufayli uapdi munosabatlar tizimiga asos solinishini anglatadi. Jamiyatlarning xilma-xilligi umumiylik bilan bog'liq xususiyatlarni va alohidalikni inkor etmaydi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. O'zbekistonda fuqarolik jamiyati va huquqiy davlatni shakllantirishning o'zaro bog'liqligi, ularni bir-birisiz ajratib bo'lmaydigan holda qurishning mumkin emasligi asoslab berilgan. Huquqiy davlat doktrinasining konstitutsiyaviy poydevorlari va asosiy tamoyillari tahlil qilingan. Xususan, B.U.Tojixonovning dissertatsiyasida huquqiy davlatni barpo etish jarayonida davlatning huquqiy islohotlarining obyektiv zarurati, shuningdek, huquqiy davlat tamoyillari bilan bog'liq masalalar ilmiy nuqtayi nazardan o'rganilgan. Bundan tashqari, huquqiy davlat tushunchasi va uning tashkiliy-huquqiy mexanizmlari masalasida A.X.Saidov, F.Musayev, F.A.Muhitdinova, X.T.Odilqoriyev, Sh.A.Sadullayev M.A.Ahmedshoyeva kabi huquqshunos olimlarning hissasini alohida ta'kidlash lozim. S. Otamurodov tadqiqotlarida milliy rivojlanishning, jumladan fuqarolik jamiyat va huquqiy davlatni barpo etishning falsafiy jihatlari yoritib berilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Siyosiy jarayonlarni, institutlarni, ijtimoiy xulq-atvorni va siyosiy hayotning boshqa jihatlarni tahlil qilish imkonini beradigan keng ko'lamli tadqiqot usullaridan foydalaniladi. Mazkur tadqiqot doirasida ham aynan shunday metod va usullar qo'llanildi. Jumladan, falsafiy tahlil, qiyyosiy tahlil, institutsional tahlil, tizimli yondashuv, tarixiy metodlari, tadqiqotning empirik usullaridan statistik tahlil, kontentni tahlil qilish, tajriba-sinov metodlari, shuningdek, intervyu, sotsiologik usullar, ya'ni, fuqarolarning siyosiy munosabati va xatti-harakatlarini o'rganish uchun sotsiologik yondashuvlardan (masalan, jamoatchilik fikrini o'rganish) foydalanish, psixologik usullar, siyosiy xulq-atvor va qaror qabul qilishni psixologiya nuqtayi nazaridan tahlil qilish kabi metodlardan samarali foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Ijtimoiy jihatdan mamlakatimiz barqaror, olib borilayotgan islohotlar dinamikasida muhim ko'rsatkichlarga erishilib kelmoqda va bu jarayonlar jamiyat ma'naviy hayotini sog'lom turmushni shakllantirish uchun asos bo'ladi. Barqaror taraqqiyot ta'minlangan jamiyatda fuqarolarining ijtimoiy va huquqiy dunyoqarashi o'sib boradi, bu esa ijtimoiy ijobiy o'zgarishlarni ta'minlovchi muhim omil sifatida namoyon bo'ladi. Ijtimoiy beqaror jamiyatda esa taraqqiyot tamoyillari pasayib borish natijasida kishilarning hayot tarzida istiqbolli an'analar vujudga kelmaydi. "Ijtimoiy barqarorlik" kategoriyasi "Falsafa qomusiy lug'at"da quyidagicha ta'riflangan: "Barqarorlik (ijtimoiy) – jamiyatdagi tinch-totuvlik va uni mustahkamlash ushuni shart-sharoitlarning mavjudligi; ijtimoiy qatlamlar, kuchlar va siyosiy partiyalar o'rtasidagi hamjihatlik vaziyati; davlat va jamoat tashkilotlari, fuqarolar o'rtasidagi ijtimoiy kelishuv holatining muttasil davom etishidir" [2;45-b.]. "Milliy g'oya: targ'ibot texnologiyalari va atamalar lug'ati" kitobida esa ijtimoiy barqarorlikka "Jamiyat hayotining osoyishtaligi, ijtimoiy tuzum elementlarining uyg'unligi, jamiyatdagi ijtimoiy birliklar vakillarining hamkorligi, hamjihatligi" [3;96-b.], deb ta'rif berilgan.

Ijtimoiy davlatning huquqiy, moddiy-ma'naviy asosi hamda ijtimoiy davlatning tamoyillarini mustahkamlash uchun Konstitutsiyada ijtimoiy davlatning asosiy tamoyillari, fuqarolarning ijtimoiy huquqlari va davlatning ularni ta'minlash majburiyatlari aniq belgilab qo'yilishi kerak. Shu o'rinda, fuqarolarning ijtimoiy huquqlarini kengaytirish, mehnat huquqi, ta'lim olish huquqi, sog'liqni saqlash huquqi, pensiya ta'minoti huquqi kabi huquqlarni mustahkamlash zarur. Demak, ijtimoiy barqarorlik bu jamiyatning har tomonlama taraqqiyotining muhim asosi, tinchlik va totuvlik, aholining turmush farovonligining ta'minlanishi, ijtimoiy sog'lom muhitning shakllanishi, ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy hayotning doimiy taraqqiyoti ushuni mustahkam zamin va shart-sharoitlarning mavjudligi, ijtimoiy muvozanatning saqlanishidir. Demak, ijtimoiy-siyosiy barqarorlik jamiyatdagi barsha sotsial institutlar, ijtimoiy qatlamlar va fuqarolar o'rtasidagi doimiy hamjihatlik vaziyati, davlat va nodavlat tuzilmalar o'rtasidagi ijtimoiy hamkorlik holatining davomiyligi, jamiyatdagi ijtimoiy birliklar o'rtasida o'zaro murosa, hamkorlik va hamjihatligini muntazam saqlanib turishidir.

Ijtimoiy davlat va uning asoslar to'g'risida yangi tahrirdagi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida inson qadri borasida bir qancha muhim moddalar qayd etilgan. Jumladan, "2-moddada davlat xalq

irodasini ifoda etib, uning manfaatlariga xizmat qiladi. Davlat organlari va mansabdor shaxslar jamiyat va fuqarolar oldida mas'uldirlar. 20-moddada insonning huquq va erkinliklari bevosita amal qiladi. Insonning huquq va erkinliklari qonunlarning, davlat organlari, fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari, ularning mansabdor shaxslari faoliyatining mohiyati va mazmunini belgilaydi. 54-moddada insonning huquq va erkinliklarini ta'minlash davlatning oliy maqsadidir. Davlat inson hamda fuqaroning Konstitutsiya va qonunlarda mustahkamlangan huquqlari va erkinliklarini ta'minlaydi" [4;15-b.], deb ta'kidlangan.

Jamiyatlarning tizimli taraqqat bosqichlaridan iborat ekani, ular oldida turgan asosiy vazifalar nimalardan iborat, demak ular ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy vazifalardir, ular quydagilar:

- birinchidan, jamiyat taraqqiyotining bir tizimdan boshqa bir tizimga o'tishi;
- ikkinchidan, o'tish davrining ijtimoiy hayotning rivojlanishi, mo'ljallari, maqsadi, jamiyat hayoti barcha jabhalariga ijobiy ta'sir etishi;
- uchinchidan, jamiyatda yuzaga keladigan o'zgarishlarning mazmuni va xarakteri.

Jamiyatlardagi o'zgarishlar ham turli vaqtda sodir bo'lganini, mazmuni va mohiyati, xarakterli jihatlari bilan bir-biridan farq qilishini hisobga olish lozim. Jahon jamiyatlari "tartibsiz", "stixiyali" holatdan o'tgan va rivojlana boshlagan. Rivojlangan jamiyatlarga xos ijtimoiy-siyosiy tizim va munosabat-ar, ularning amalga oshiruvchi qonun-qoidalari, qadriyatlarini, milliy-madaniy megos sifatida shakllangan. Jamiyatning qiyofasi o'zgarib, tizim va tizim osti unsurlari ham ana shu jarayonlarda o'zgarib, tadrijiy tarzda bosqichlarning taraqqiyotini ko'rish mumkin. Jamiyatlar o'z taraqqiyoti jarayonida ko'proq demokratik o'zgarishlarga ehtiyoj sezgan. Demokratiya boshqaruv usuli xalqlarning xohish-irodasi sifatida uni qadriyatga aylanishi uchun sharoit yarata boshlagan.

Ilmiy adabiyotlarda "iqtisodiyotda o'tish davrini amalga oshirayotgan mamlakatlar" yoki "iqtisodiy o'tish davri davlatlari" tushunchalari ishlatilmoqda. Bu tushunchalar miauuap davlat va jamiyat qurilishi modelida iqtisodiy tizimni tubdan o'zgartirishlarni boshidan kechirayotgan mamlakatlarga nisbatan ishlatiladi. Ushbu tushunchalarning qo'llanilishi o'tish davri faqat iqtisodiyotga taalluqli bo'ladi, degani emas. Ayni paytda bu sohada yaratilgan imkoniyat jamiyat taraqqiyotida muhim o'rin egallaydi. Jamiyatlardagi turli o'tish davri o'lchovlari bir xil bo'lsa-da, ijtimoiy-iqtisodiy qonuniyatlar ham, ular to'qnashayotgan xavf-xatarlar ham umumiy xarakterga ega ekani qayd etiladi. Umuman olganda, o'tish davri jamiyat hayotining barcha sohalariga tegishli ekani bilan xarakterlanadi. Bu esa o'tish davri vazifalari bilan bog'liq bo'lib, bozor munosabatlarini tan olmagan sobiq sovet tuzumidan farqli ravishda o'tish davriga o'ziga xos mazmun bag'ishlaydi.

Shu ma'noda, yangi jamiyatga o'tish davri ham mustaqillikka egishgan har bir davlat uchun umumiy qonuniyat bo'ladi. Mustaqillini qo'lga kiritgan davlat, dastlab, shakllanadi va ma'lum tarixiy taraqqiyot bosqichlarini o'z boshidan o'tkazadi. Har bir davlatning vujudga kelish, rivojlanish va yuksak darajasiga ko'tarilish jarayonlari o'ziga xos xususiyatlarga ega. Rivojlangan yoki rivojlanayotgan mamlakatlarning bir ijtimoiy-iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy tuzumdan ikkinchisiga o'tish jarayoni aynan takrorlanmaydigan hodisadir. Ammo o'tish davrining barcha mamlakatlar uchun xos bo'lgan umumiy qonuniyatlari ham mavjud. Ular siyosiy hokimiyatni o'zgartirish orqali tub siyosiy islohotlarni amalga oshirish, iqtisodiyot negizlarini tubdan o'zgartirish, ma'naviy qadriyatlarini tiklash, yangi tafakkur va turmush tarzini shakllantirishda namoyon bo'ladi.

Shunga ko'ra, o'tish jarayonini amalga oshirish davlatlarda yashayotgan xalqlarning mentaliteti, qadriyatlarini bilan chambarchas bog'liq bo'lib, turlicha vaqt va ma'no-mazmunga ega bo'ladi. Ya'ni, jamiyatning demokratik tizimga o'tish xususiyati mazkur jamiyatning bir bosqichdan ikkinchisiga o'tishi uchun zarur bo'lgan o'tish davrining maqsad va vazifalari hamda ularni amalga oshirish mexanizmlari bilan bog'liq hodisadir. Totalitar rejimdan demokratik jamiyatga o'tish strategiyasi, uning amalga oshirilishiga qarab o'tish davrining ma'no-mazmunini aniqlash mumkin bo'ladi. Hozirgi davr taraqqiyoti demokratik bosqichga o'tishning zarurligini ko'rsatmoqda. Shu nuqtayi nazardan, taraqqiyotning yangi, demokratik bosqichiga o'tishda mustaqillikka erishgan mamlakat uchun alohida davr, "o'tish davri"ga ehtiyoj yuzaga keladi. O'tish davrining talab etilishi, jamiyatlarning qanday rivojlanishi ana shu taraqqiyot bosqichlarining o'ziga xosligi, ularda mavjud bo'ladigan muammolar ko'lamini aniqlash va hal qilish mexanizmlarini ishlab chiqish bilan bog'liq. Chunki jamiyatning bir bosqichdan ikkinchisiga o'tish jarayoni keng ko'lamdagi aniq sohalar bilan bog'liq vazifalarni qamrab oladi. Vazifalarni bajarishning obyektiv va subyektiv asoslarining xarakteri va ko'lamini bilan bog'langan masalarni hal qilish bilan bog'liq bo'ladi.

Ta'kidlash joizki, "O'tish davri" tushunchasining qo'llanilishi tarixiy ildizga ega bo'lsa-da, XX asrning 90-yillaridan boshlab "O'tish davri davlatlari" iborasi ko'proq sobiq sotsializm lageridan mustaqil taraqqiyot yo'liga o'tgan mamlakatlarga nisbatan ishlatilib, asosan, AQSH va g'arb mamlakatlari siyosatshu-

noslari tomonidan ilgari surilganini ko'rish mumkin. Shu ma'noda ilmiy va ommabop adabiyotlarda rivojlanish yo'llaridan borayotgan mamlakatlarning barchasiga nisbatan "O'tish davri mamlakatlari" iborasi qo'llanilayotgani har doim ham u yoki bu mamlakatdagi siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy holatning mohiyatiga to'g'ri kelavermasligini ta'kidlash joiz. Ayni paytda, bu tushunchalar o'rtasidagi farqni hisobga olish kerak. Jahon amaliyotida ijtimoiy taraqqiyotning o'ziga xos ekvivalentlari mavjud bo'lib, turli xil bu boradagi fikr-mulohazalarni yo'nalishlar bo'yicha tahlil qilish mumkin:

"O'tish davri"da nisbatan an'anaviy va zamonaviy qarashlar mavjudligini e'tiborga olgan holda uni: 1) mamlakatda ayrim soha va yo'nalishlarda islohotlarni amalga oshirish bilan bog'liq rivojlanish bosqichi; 2) tub islohotlarni taqozo qiladigan alohida o'tish davriga ajratish mumkin. O'tish davri oraliq bosqich bo'lgani bois, uning nihoyasi ham bo'lishi, jamiyat yangi taraqqiyot darajasiga o'tishi bilan bog'liq falsafiy mushohada qilish talab etiladi. O'tish davrini jamiyatning mavjud holatdagi rivojlanish imkoniyatlari tugagan va o'sib kelayotgan ehtiyojlarni qondira olmagan sharoitda rivojlanishning yangi pog'onasiga o'tish uchun shart-sharoit yuzaga keladi va u zaruratga aylanadi.

O'zbekistonda demokratik tuzumga o'tish tartibli amalga oshdi, o'zbekiston od'ir, shu bilan birga, uadopa to'g'ri uo'lni tanlagani, dastlab, bozor munosabatlariga o'tishning eng maqbul uo'lini, demokratik islohotlarda o'tish davrining hag bir bosqichiga mos strategiyalarni ishlab chiqib, amalga oshigdapi bois o'tish davri muammolarini ba'zan qiyinchilik va xatoliklar oqali bilan bo'lsa ham, oqilona hal etayotgan mamlakat hisoblanadi. Taraqqiyotning asosini jamiyat ehtiyoji tashkil etar ekan, vujudga keladigan yangi ehtiyojlarda, jamiyat taraqqiyoti yangi bosqichidagi shart-sharoit, intellektlar va rahbarning xarizmatik roliga bevosita bog'liq ijtimoiy hodisaga aylanadi.

Xulosa va takliflar. Jamiyat taraqqiyotining yuksak darajaga ko'tarilishi bilan bog'liq bo'lgan fuqarolik jamiyatiga o'tish, hozirgi davrda, jamiyatni modernizatsiyalash jarayonida insonlar ehtiyojlarining to'la ta'minlanishini nazarda tutadi. Shu bilan birga, fuqarolik jamiyatini ehtiyojlarni qondira oladigan oxirgi, bundan keyin rivojlanishga ehtiyoj qolmaydigan bosqich sifatida qarash ham ilmiy nuqtayi nazardan to'g'ri emasligini qayd etish lozim [5;218-b.]. Shu ma'noda, demokratik tamoyillar asosiga qurilgan yangi jamiyatga o'tish davri bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ular quyidagilardan iborat:

•birinchidan, demokratik jarayonlar yangi tuzumning ichida shakllanish jarayoni bilan birgalikda sodir bo'ladi bu esa ayrim mamlakatlarda va xalqning erkin, farovon hayotini ta'minlash yo'lidagi faoliyatida ham ko'zga tashlanadi. Bu jarayon kvazi davlatlarda murakkab kechadi. Xuddi shu murakkab muammolarni hal qilish uchun to'g'ri yo'lni tanlash, mustaqil demokratik jamiyatga aylanishiga olib keluvchi, jamiyat taraqqiyotini inson manfaatlariga qaratilgani uning to'la ma'nodagi huquqlari va erkinliklarini ta'minlaydi;

•ikkinchidan, o'tish davrida yuqori darajadagi moddiy imkoniyatlarning yuzaga kelishi bilan birga, tub ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy islohotlarni amalga oshirish hamda, xalq farovonligi va insonlarning erkinliklarining ta'minlangani bilan bog'liq bo'lgan jarayon sifatida namoyon bo'ladi. Ular nafaqat mamlakatning salohiyatiga bog'liq, balki ana shu makonda yashayotgan aholining siyosiy madaniyati va mentalitetiga hamohang bo'lishiga ham bog'liqdir.

Mutaxassislarning ta'kidlashlariga ko'ra totalitarizmga asoslangan ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy jamiyatlarning demokratik jamiyatga o'tishining murakkabligi shundaki, sodir bo'lgan taraqqiyot bosqichlari obyektiv ehtiyoj sifatida davlat va uning ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlari shaklan o'zgargan bo'lishiga qaramay, bu jarayon birining ichida ikkinchisi shakllansa-da, mazmunan u baribir ommani itoatda ushlab turishga, uning ustidan hukmronlik qilishga qaratilgan.

Xulosa qilib aytganda, ijtimoiy davlat, eng avvalo, siyosiy tuzum tubdan o'zgarib, xalq hokimiyatni boshqarishda bevosita yoki bilvosita ishtirok ustuvorligiga asoslanadi. Demokratik jamiyatga o'tish jarayoni mamlakat hayotining barcha sohalarida tub o'zgarishlarning amalga oshish mexanizmining natijasi sifatida pamouop bo'ladi. Bir ijtimoiy tuzum sharoitida jamiyat hayotining barcha sohalarini qamrab olgan tub islohotlar amalga oshirilmasa va o'tilayotgan jamiyat manzili, maqsad va vazifalari aniq bo'lmasa alohida o'tish davri talab etilmaydi. Bunday holatda jamiyat o'zining amaldagi negizini o'zgartirmay rivojlaniishi mumkin bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. Toshkent, "O'zbekiston", 2022, 21-bet.
- (2). Фалсафа қомусий луғат. Тошкент, "Шарк", 2004, 45-бет.
- (3). Миллий ғоя: тарғибот технологиялари ва атамалар луғати. Тошкент, "Академия", 2007, 96-бет.
- (4). O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (yangi tahriri). T., 2023.
- (5). Отамуродов С. Миллий ривожланиш фалсафаси. Т., "Академия", 2005, 218-бет.

SAMARQANDDA JADIDCHILIK HARAKATINING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada Turkistonda XIX asr oxiri–XX asr boshlarida yuzaga kelgan ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlar; o‘sha davrda Chor Rossiyasi tarkibiga kirgan O‘zbekiston hududi aholisi uchun milliy o‘zlikni anglash va milliy ozodlik mafkurasini shakllantirishga xizmat qilishi va jadidchilik ta’limoti yuzasidan olib borilgan ilmiy tadqiqotlar tahlili ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: jadidchilik harakati, ma’rifiy, ijtimoiy-siyosiy va madaniy faoliyat, “Aynul adab”, “Mir’oti ibrat”, dehqonchilik, “yaxshi bir texnik”, “yaxshi to‘quvchi va tikuvchi”, “Anjumani arvoh”, “Mir’oti ibrat” so‘z erkinligi va xalq mustaqilligi.

ОСОБЕННОСТИ ДЖАДИДСКОГО ДВИЖЕНИЯ В САМАРКАНДЕ

Аннотация. В статье рассматриваются общественно-политические изменения, произошедшие в Туркестане в конце XIX — начале XX вв., как они способствовали формированию чувства национального самосознания и идеологии национального освобождения у населения территории Узбекистана, что была частью царской России того времени, анализируется доктрина джадидизма. Представлен анализ научных исследований, проведенных по данной теме.

Ключевые слова: движение джадидов, образовательная, общественно-политическая и культурная деятельность, «Айнул адаб», «Мироти ибрат», земледелие, «хороший техник», «хороший ткач и портной», «Призрак конференции». «Урок урока», свобода слова и независимость людей.

SPECIFIC FEATURES OF THE JADIDIST MOVEMENT IN SAMARKAND

Annotation. This article analyzes the socio-political changes that occurred in Turkestan in the late 19th and early 20th centuries, their contribution to the formation of the ideology of national identity and national liberation for the population of the territory of Uzbekistan, which was part of Tsarist Russia at that time, and the scientific research conducted on the doctrine of Jadidism.

Keywords: Jadidism movement, educational, socio-political and cultural activities, “Aynul adab”, “Mir’oti ibrat”, agriculture, “a good technician”, “a good weaver and tailor”, “The ghost of the assembly”, “Mir’oti ibrat” freedom of speech and national independence.

Kirish (Introduction). Turkistonda XIX asr oxiri–XX asr boshlarida yuzaga kelgan ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlar mahsuli o‘laroq, jadidchilik o‘sha davrda Chor Rossiyasi tarkibiga kirgan O‘zbekiston hududi aholisi uchun milliy o‘zlikni anglash va milliy ozodlik mafkurasini shakllantirishga xizmat qildi. “Turkiston jadidlarining asosiy g‘oyaviy va nazariy qarashlari ziyokor va modernistlar Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxon, Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Cho‘lpon, Abdulla Avloniylar tomonidan shakllantirildi. Ular ko‘p jihatdan sovet tizimini inkor qilib, Turkistonda xalq davlatining yaratilishini, u o‘z yo‘lidan rivojlanishini yoqlab chiqqan edi”.¹ Shu o‘rinda, jadidchilik harakatini XVIII asrda Yevropada paydo bo‘lgan ma’rifatparvarlik harakati yoki Misrda XIX asr o‘rtalarida yuzaga kelgan “Nahda”, ya’ni Uyg‘onish davriga qiyoslash mumkin. Chunki ularning barchasiga xos bo‘lgan umumiy xususiyatlar – ijtimoiy-iqtisodiy hayotdagi o‘zgarishlar, mafkuraviy yuksalish, G‘arb va Sharq sivilizatsiyasi elementlarining sintez qilinishi, kuchli markazlashgan demokratik davlat qurishga intilish, ilg‘or ma’rifatli shaxslarning o‘z xalqini ma’naviy yangilashga intilishi va boshqalar ularning g‘oyalari tezroq yoyilishiga hissa qo‘shdi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Jadidchilik ta’limoti yuzasidan olib borilgan ilmiy tadqiqotlar tahliliga to‘xtaladigan bo‘lsak, sovet mustamlakachiligi davrida jadidchilik harakati hamda jadidlarning ma’rifiy, ijtimoiy-siyosiy va madaniy faoliyatini o‘rgangan tadqiqotchilar o‘z davri talablaridan kelib chiqib, ularni panturkist, panislomist deb atagan va bir yoqlama baho berganlari ko‘zga tashlanadi. Ular o‘z tadqiqot ishlarida arxiv hujjatlari, davriy matbuot va og‘zaki ma’lumotlardan keng foydalangan bo‘lib, o‘sha paytdagi mavjud shart-sharoitlar mohiyatidan kelib chiqib, o‘sha davrdagi ideologik yondashuvni to‘g‘ri yetkazishga harakat qilishgan deyish mumkin. Ayonki, ko‘pchilik sovet olimlari jadidchilik harakatini o‘rganar ekanlar, uni burjua-millatchilik, panislomiy va panturkistik g‘oyalarni targ‘ib qiluvchi harakat sifatida talqin qilishgan. Darhaqiqat, jadidlar milliy qadriyatlarga, vatanparvarlikka juda katta o‘rin berishgan, sivilizatsiya yutuqlaridan hayotda foydalanishga chaqirishgan. Bu borada D.A. Alimova jadidlar hech qachon faqat milliy manfaatlar bilan chegaralanib qolmaganligini ta’kidlab, ularning

¹ Саламов Ш.Н. Гоялар жанги. XIX–XX да Туркистон ва Жанубий Кавказ. Тошкент, “Истиклол нури”, 2017, 72-бет (умумий 312 бет).

G'arb sivilizatsiyasi yutuqlaridan foydalanishga chorlashganini izohlaydi.¹ 90-yillarga kelib, jadidlar tarixiga qaratilgan ilmiy ishlarda yangi yo'nalish paydo bo'ldi, natijada tarixni xolisona o'rgangan olimlarning asarlari dunyo yuzini ko'rdi. Ushbu davrdagi ishlarda jadidchilik harakati ijtimoiy-tarixiy va madaniy merosni asrash va keyingi avlodlarga yetkazish missiyasini bajargan ijtimoiy hodisa sifatida talqin etiladi. Ta'kidlash joizki, F.Xodjayev, X.Vahidov va boshqalarning asarlarida ma'rifatparvarlar, jadid maktablari haqida muhim ma'lumotlar mavjud.² Turkiston tarixida yangi jadidchilik konsepsiyasining tashkil topish masalalari, nafaqat O'zbekiston olimlari, balki I.Sharipov, Y.Abdullin, N.Xotamov, M.Bakiyev³ va boshqa MDH olimlari tomonidan ham qalamga olingan bo'lib, ularning ishlarida biz ijtimoiy-siyosiy muammolarga keng o'rin berilganini ko'rishimiz mumkin.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Samarqandda jadidchilikning eng rivojlangan pragmatik yo'nalishlaridan biri bu adabiyot bo'lib, ular xalqni ma'rifatga yetaklovchi, inqilobiy kuchga ega g'oyalarni yetkazuvchi vosita sifatida badiiy adabiyotni markaziy o'ringa qo'yishgan. Nafaqat Samarqand, balki O'rta Osiyo jadidchiligining eng ko'zga ko'ringan namoyandalarning dunyoqarashi va adabiy ijodining asosiy xususiyatlardan biri shundaki, ular roman, qissa, novella, risola, erkin she'r kabi Yevropa adabiyotiga xos bo'lgan, ilgari o'zbek badiiy adabiyotida kuzatilmagan janr va shakllardan keng foydalanishgan. "Islohotlarning jo'shqin tarafdorlari mashhur ma'rifatchi Ahmad Donish, shoirlar Muqimiy, Furqat, Hamza, Berdaq, Zavqiy, Bayoniy, Avaz O'tar o'z she'rlarida xalqni bilim va ma'rifatga chorlaganlar".⁴ Shuni alohida ta'kidlash joizki, jadidchi shoirlar Siddiqiy Ajziy, Toshxo'ja Asiriy Xo'jandiy, Tavallo va boshqalarning she'riy ijodida maorif va madaniyatni rivojlantirish masalalari, eng avvalo, jadid maktablari targ'iboti o'z aksini topgan. Xususan, T.Asiriy "Mudofaa" she'rida yangicha "usuli jadid" o'qitish usuli eski sxolastik o'qitish usulidan farqli o'laroq, o'quvchilarga haqiqiy bilim berishi mumkinligini ta'kidlaydi. Shoirning bashorat qilishicha, yangi, asosli uslubga asoslangan jadid maktablarida berilayotgan ta'lim "muqaddas yo'l", ilm-fan va maorif "kalit", dunyoviy madaniyat sari yo'l, shahar va qishloqlarni obodonlashtirish vositasidir. Shuningdek, T.Asiriy "Timsol" nomli masnaviyasida jadid maktablarini musulmon jamiyatidagi quvonchli hodisa deb atar ekan, ular odamlarni ongli, hayot uchun foydali bo'lishga tarbiyalaydi, deb hisoblaydi.⁵ Shunga o'xshash g'oyalarni Samarqand jadidlari ijodida ham kuzatish mumkin.

Shunday qilib, XX asr boshlarida jadid adabiyoti faol rivojlanib, O'rta Osiyo xalqlari adabiyotining keyingi rivojiga ta'sir ko'rsatdi. Jadid adiblarining adabiy yangiliklari, mavzulari, janrlari, shakllari, uslubi va tili eski asarlarni siqib chiqara boshladi. O'z she'rlari bilan xalqni ma'rifatga chaqirgan, tafakkur va taraqqiyotga targ'ib etgan samarqandlik jadid Siddiqiy Ajziy ham o'zining "Aynul adab", "Mir'oti ibrat" kabi kitoblari orqali o'zining zamondosh ijodkorlariga yo'l-yo'riq ko'rsatib, ilhom bergan, shu bilan o'zbek she'riyatida yangi bir bosqichni boshlab bergan desak, mubolag'a bo'lmaydi. Shoirning ijodiga doir mambalar tahlili ko'rsatadiki, shoirning asarlari, asosan, tojik tilida bitilgan bo'lib, o'zbekcha she'r va dostonlari ham mashhurdir. Z.Sh.Rajabov, I.S.Braginskiy, A.M.Bogoutdinovlarning tadqiqotlarida shoirning hayoti va ijodi bilan bog'liq ma'lumotlarni uchratish mumkin. Shoirning ijodiga alohida o'rin bergan Vadud Mahmud uning "Samarqand tegrasida Halvoyi qishlog'ida dehqonchilik bilan mashg'ul", shuningdek, "yaxshi bir texnik", "yaxshi to'quvchi va tikuvchi" ekanligiga to'xtaladi.⁶ Shoirning badiiy ijodi har qancha zamonaviy va yangiliklarga boy bo'lmasin, ma'lum bir muddat senzura uchraganini ham rad etib bo'lmaydi. "Anjumani arvoh", "Mir'oti ibrat" kabi asarlarining Turkistonda emas, balki Tiflisdan nashrdan chi-

¹Алимова Д. Джадидизм в Средней Азии. Пути обновления, реформы, борьба за независимость. Ташкент, "Ўзбекистон", 2009, с. 17 (Umumiy 23 bet).

²Ходжаев Ф. К истории революции в Бухаре. Ташкент, 1926, 78-бет; Вахидов Х. Просветительская идеология в Туркестане. Ташкент, "Ўзбекистан", 1979, 156 с.

³Шарипов И. Предпосылки преобразования общественных отношений в Таджикистане на пути некапиталистического развития. Ч.1, Душанбе, "Дониш", 1973, с. 170; Абдуллин Я.Г. Джадидизм, его социальная природа и эволюция. Из истории татарской общественной мысли. Казань, 1979, с. 91–117; Он же. Буржуазно-демократическое движение рубежа XIX–XX веков и его идеологическое выражение – джадидизм. Общественная и философская мысль в Татарии начала XX века. М., "Наука", 1990, с. 16–29; Хотамов Н. Бухарские джадиды и основные этапы их деятельности. Душанбе, 2000, 58-бет; Бакиев М.И. История просветительного движения и свободомыслия в Средней Азии, конец XIX – начало XX века. Дисс. док.ист. наук, Душанбе, 2000, 282 с.

⁴Алимов Д. Жадиличилик феномени. Тошкент, "Академнашр", 2022, 8-бет (умумий 272 бет).

⁵Тошходжа Асирийи Худжаиди. Апгъори мунтахаб (избранное). Мураттиб ва муаллифи сарсухану тавзехот Саъдулло Асадуллоев. Душанбе, "Адиб", 1987, с. 24.

⁶Махмуд В. Турк шоири Ажзий. "Инкилоб", 1924, 12-сон.

qishining, shuningdek, ko'pchilik she'rlari, xususan, Kavkazda "Dirilik", "Mulla Nasriddin" jurnallarida bosilishining asosiy sababi ham shoirning tashqi dushmanlari soni ko'payib borganligidir. Shunga qaramay, "Mir'oti ibrat"ning o'zbek tilidagi varyantini Samarandda 1914-yilda bosmadan chiqqanligi, shoirning so'z erkinligi va xalq mustaqilligi uchun kurashishdan to'xtamaganligini ko'rsatadi.

Shoirning dastlabki ijodiga oid g'azal va masnaviyalarida ishq-muhabbat mavzusi yetakchilik qilsada, 1920-yildan keyingi me'rosida ozodlik harakatiga undash, xalqni uyg'otish masalalari birinchi o'ringa chiqadi. Xususan, "Millatlar ligasi" she'riga e'tibor qaratigan bo'lsak, xalqqa murojaat qilar ekan, jim o'tirmaslikka, o'z boshini tuzoqqa ildirmaslikka chorlaydi.

Shoirning "Aynul adab" kitobiga kiritilgan "Xudoyo" radifli g'azali esa kinoyali ruhda yozilgan bo'lib, unda jamiyatda bo'layotgan hodisalarga shoirning keskin munosabati ko'zga tashlanadi:

*"G'ayrat-la qamab maktabi savtiylari, hayhot,
Bu zumrayi nodonlaringa "shukr", Xudoyo!
O'z kayfina dunyoni tasallud edajaklar,
Qozilaringa, xonlaringa "shukr", Xudoyo!.."*¹

Shoirning murojaatidan ko'rinib turibdiki, yangicha usulda ochilgan maktablarning yopilishi, qozi va xonlarning o'z mansab va lavozimlarini suiste'mol qilishini ochiqchasiga tanqid ostiga olgan. G'azalning keyingi misralarida esa "Haq so'ylagan insonlarning" takfir etilishi, doktorlarning o'rniga xalqning "jindor-i parixon"larga ishonishi kabi millatning inqirozini ko'rsatib beruvchi omillarni tanqid ostiga oladi.

Uning yana bir "Edub" radifli g'azalida esa xalqni zamon bilan hamnafas bo'lishga, g'aflatdan uyg'onishga, islohotlarga ochiq bo'lishga undash ruhi yetakchilik qiladi:

*"G'unchasini ochmish tamaddun javlon edub,
Olam ahlini sanoye gullari hayron edub.
Har taraf to uni g'aflatdan esub bodi hamim,
Bu ham o'z ta'siridin isloh evin vayron edub".*²

Shoir mazkur she'rida chiqayotgan yangi qonunlarning ta'limni nishon qilganligi, maktablarning yopilish ketayotganligini "jon berish"ga qiyoslar ekan, bundan fikr ahlining mas'ulligini, ya'ni, ilm ahli har dam, har soat, har lahza ta'lim uchun jon kuydirishi kerakligini ta'kidlaydi. Shuningdek, shoir olamda hamma narsaning imkoni, iloji borligini, har zaif iymonni ham tiriltirish mumkinligini, taraqqiyot saro olg'a borish lozimligini uqtiradi. "Navla rahm" she'rida esa alam bilan g'arbda texnikaning shiddat bilan rivojlanib borayotganligini, "ko'kda tayyorlarga, suvdag'i sayyorlarga" boqish orqali Sharqni uyg'onishga davat etadi, ilmning farzligi islomda qayd etilganligiga urg'u berib, xalq boshiga kelgan barcha balolarga ham ilmsizlik sababchi ekanini ta'kidlaydi.

Samarqand jadidchiligidagi asosiy pragmatik yo'nalishlaridan yana biri bu dramaturgiya bo'lib, bu davrda milliy dramaturgiyaning paydo bo'lishi va teatr san'atining rivojlanishi jadidlar faoliyatining ta'sirini kengaytirishga xizmat qildi. Ular teatrning ahamiyati va rolini yaxshi anglab, uni Turkiston o'lkasi xalqlari o'rtasida tamaddunga yetaklovchi g'oyalarni targ'ib qilishning asosiy vositasi deb bilganlar. Shu o'rinda o'zbek dramaturgiyasining tamal toshlarini qo'yib bergan mutafakkir Mahmudxo'ja Behbudiyning butun O'rta Osiyo milliy teatr san'atining shakllanishi va rivojlanishiga qo'shgan hissasini rad etib bo'lmaydi. M.Behbudiyning 1914–1917-yillar davomida O'rta Osiyoda yozma milliy dramaturgiya rivojiga turtki bergan "Padarkush" pyesasi muhim ahamiyat kasb etadi.

Uning ta'sirida jadidchilar ijodida 20 ga yaqin dramalarning yaratilganini ko'rish mumkin, jumladan Nusratulloh Qudratulloning "To'y", "Javonmarg" ("Erta o'lim"), Abdulla Badriyning "Ahmoq", Abdullo Qodiriyning "Baxtsiz kuyov", Hamza Hakimzoda Niyoziyning "Zaharli hayot", Xoja Muin Shukrulloning "Eski maktab, yangi maktab", "Qozi va muallim", "Mazluma xotin", "Pinak", Abdulla Avloniyning "Advokatlik Osonmi"?, "Biz va siz", Abdulhamid Cho'lponning "Boy" va boshqa asarlari shular jumlasidandir.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Jadidlar teatr san'atini ommalashtirish maqsadida "Dastai sayyor" deb nomlangan ko'chma teatrlar yaratdilar, 1913-yilda jadidlar tomonidan yaratilgan O'rta Osiyodagi birinchi "Turon" teatr truppasi faoliyat boshladi. Mashhur sharqshunos olim A.N. Samoylovich 1916-yilda Toshkentning "Kolizeyi"da Avloniy truppasi ijrosidagi "Padarkush" spektaklini

¹ Танланган асарлар (Ибрат. Сиддикий Ажзий. Сўфизода). Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи Б.Қосимов, С. Аҳмедов ва б. Тошкент, "Маънавият", 1999, 138-бет (умумий 232 бет).

² Танланган асарлар (Ибрат. Сиддикий Ажзий. Сўфизода). Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи: Б.Қосимов, С. Аҳмедов ва б. Тошкент, "Маънавият", 1999, 140-бет (умумий 232 бет).

ko‘rgan xalqning sahnada qanday kuchli taassurotga tushganligi haqida yozib qoldirgan.¹ Boshqa tomondan, jadidlarning teatrlashtirilgan tomoshalari ulamolarda alohida g‘azab uyg‘otdi, san‘atkorlar ham, tomoshabinlar ham, ko‘pincha, sharmandali “makruh”, ya’ni, jirkanch, nopok deya tanqid qilindi.² Aslida, 1910–1917-yillarda dramaturgiya va teatr jadidchilik g‘oyalarini tarqatuvchi asosiy unsur vazifasini bajargan. Jadid teatrlarining ushbu olti yillik faoliyati davomida deyarli ijtimoiy hayotdagi muammolarni ko‘tarib chiqqan 25 ga yaqin pyesalar dunyo yuzini ko‘rdi. Ushbu asarlar jadidchilik qarashlarini yoyishga bo‘lgan cheklovlar, spektakllarining badiiy jihatdan mukammal emasligiga qaramay, o‘tkir ijtimoiy yo‘nalishga ega bo‘lib, boylarning ochko‘zligini, mullalarning axloqsizligi va shaxsiy manfaatparastligini tanqid qilgan, mansabdorlarning pulga bo‘lgan hirsini, ular pul uchun har qanday jinoyatga tayyor ekanligini ayanchli shaklda ochib bergan. Ushbu pyesalarda eskicha to‘y marosimlari, eskirgan urf-odat va an‘analari, jamiyatga singib ketgan xurofotlar, hukmron qatlamning ortida yashiringan illatlar keskin tanqid qilingan. Jadid dramaturglari insonning komillikka erishishida teatrlarining kuchiga ishonishgan, ular dramaturgiyada yagona mafkuraning o‘rnatilishini jamiyat tanazzulini oldini olishning yagona vositasi deb bilganlar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

- (1). Саламов Ш.Н. Ғоялар жанги. XIX–XX да Туркистон ва Жанубий Кавказ. Тошкент, “Истиқлол нури”, 2017, 72-бет (умумий 312 бет).
- (2). Алимова Д. Джадидизм в Средней Азии. Пути обновления, реформы, борьба за независимость. Ташкент, “Узбекистон”, 2009, с. 17 (umumiy 23 bet).
- (3). Ходжаев Ф. К истории революции в Бухаре, Ташкент, 1926, с. 78; Вахидов Х. Просветительская идеология в Туркестане. Ташкент, “Узбекистан”, 1979, 156 с.
- (4). Шарипов И. Предпосылки преобразования общественных отношений в Таджикистане на пути некапиталистического развития. Ч.1, Душанбе, “Дониш”, 1973, с. 170; Абдуллин Я.Г. Джадидизм, его социальная природа и эволюция. Из истории татарской общественной мысли. Казань, 1979, с. 91–117; Он же. Буржуазно-демократическое движение рубежа XIX–XX веков и его идеологическое выражение–джадидизм. Общественная и философская мысль в Татарии начала XX века. М., “Наука”, 1990, с. 16–29; Хотамов Н. Бухарские джадиды и основные этапы их деятельности. Душанбе, 2000, 58 бет; Бакиев М.И. История просветительского движения и свободомыслия в Средней Азии, конец XIX – начало XX века. Дисс. док.ист. наук, Душанбе, 2000, с. 282.
- (5). Алимов Д. Жаидчилик феномени. Тошкент, “Академнашр”, 2022, 8-бет (умумий 272).
- (6). Тошходжа Асирии Худжаидн. Апгъори мунтахаб (избранное). Мураттиб ва муаллифи сарсухану тавзеҳот Саъдулло Асадуллоев, Душанбе, “Адиб”, 1987, с. 24.
- (7). Маҳмуд В. Турк шоири Ажзий. “Инкилоб”, 1924, 12-сон.
- (8). Танланган асарлар (Ибрат. Сиддикий Ажзий. Сўфизода). Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи: Б. Қосимов, С.Аҳмедов ва б. Тошкент, “Маънавият”, 1999, 138-бет (умумий 232 бет).
- (9). Танланган асарлар (Ибрат. Сиддикий Ажзий. Сўфизода). Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи: Б. Қосимов, С.Аҳмедов ва б. Тошкент, “Маънавият”, 1999, 140-бет (умумий 232 бет).
- (10). Самойлович А. Драматическая литература сартов. Вестник Императорского Общества востоковедения. 1916, № 5, с. 72–84.
- (11). Архив академика А.А.Семенова. Институт истории, археологии и этнографии АН Республики Таджикистан. ОП.1, Д.121, Л., 162.

Исаева Дилбар Абдукадировна (доцент Бухарского ИТИ, доктор философии по философским наукам наукам (PhD))

ДИАЛЕКТИЧЕСКИЙ МЕТОД В ИЗУЧЕНИИ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА: ОТ НЕГАТИВНОЙ ДИАЛЕКТИКИ К ЦИФРОВОЙ

***Аннотация.** В данной статье проведён сравнительный анализ «негативной диалектики» Теодора Адорно и «цифровой диалектики» Питера Люненфельда. Статья предлагает обсуждение новых технологий, новых медиа, новых культурных форм и их диалектическое взаимодействие.*

***Ключевые слова:** франкфуртская школа, негативная диалектика, цифровая диалектика, идентичность, неидентичность, киберлибертарианец, гуманизм.*

¹ Самойлович А. Драматическая литература сартов. Вестник Императорского общества востоковедения. 1916, № 5, с. 72–84.

² Архив академика А.А.Семенова. Институт истории, археологии и этнографии АН Республики Таджикистан. Ф. 2, ОП.1, Д.121, Л., с. 162.

**Isayeva Dilbar Abdukadirovna (Buxoro ITI dotsenti, falsafa fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD))
ZAMONAVIY JAMIYATNI O'RGANISHDA DIALEKTIK USUL: NEGATIV
DIALEKTIKADAN RAQAMLIGA**

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada Teodor Adorning "salbiy dialektikasi" va Piter Lunenfeldning "raqamli dialektikasi" ning qiyosiy tahlili keltirilgan. Maqolada yangi texnologiyalar, yangi media, yangi madaniy shakllar va ularning dialektik o'zaro ta'siri muhokama qilinadi.*

***Kalit so'zlar:** Frankfurt maktabi, salbiy dialektika, raqamli dialektika, o'ziga xoslik, noaniqlik, kiber-libertar, gumanizm.*

Isayeva Dilbar Abdukadirovna (Associate Professor of Bukhara ITI, Doctor of Philosophy in Philosophical Sciences (PhD))

**DIALECTICAL METHOD IN STUDYING MODERN SOCIETY: FROM NEGATIVE
DIALECTICS TO DIGITAL**

***Annotation.** This article provides a comparative analysis of Theodor Adorno's "negative dialectics" and Peter Lunenfeld's "digital dialectics". The article offers a discussion of new technologies, new media, new cultural forms and their dialectical interaction.*

***Key words:** Frankfurt School, negative dialectics, digital dialectics, identity, non-identity, cyberlibertarian, humanism.*

Введение. Может ли диалектическое мышление привести к каким-либо прозрениям наше сетевое общество, и если да, то что оно может нам рассказать о природе и функции медиа в этом обществе? Платоновская диалектика развивалась через диалог обоснованных аргументов, ориентированных на поиск истины. С точки зрения Гегеля, именно эффект напряжений, исходящих из этих противоречий, дает обществу (и истории) движущую силу, двигая его вперед, всегда ища разрешения собственных противоречий, но создавая только больше противоречий в этом процессе.

Анализ литературы. В вопросах диалектики общества М.Кастельс замечает, что в «информационную» эпоху «местности лишаются своего культурного, исторического, географического значения и реинтегрируются в сети или образные коллажи, вызывая к жизни пространство потоков, заменяющее пространство мест» [1;353 с.]. В описании Я.Н. Засурского происходящие процессы также «открывают новые горизонты для распространения информации» и существенно изменяют «коммуникационный пейзаж» [2;53 с.]. Для Р.Ф.Абдеева, автора философской концепции «информационной цивилизации», информация есть материя, круговорот которой приводит к «новому мировому порядку», отраженному в информационной картине мира [3]. И.Дзялошинский подчеркивает, что у любого пространства есть два главных признака: быть вместилищем чего-то и иметь границы.

Методология исследования. Диалектические процессы последних десятилетий неизбежно связаны с переосмыслением пространственно-временных отношений, в том числе в сфере массмедиа. В настоящем исследовании использовалась методология фокус-групп. Этот выбор был сделан по двум основным причинам. Во-первых, исследования, изучающие диалектические взаимосвязи медиапространства являются междисциплинарными и требуют обеспечения достаточной свободы и глубины. Во-вторых, диалектические исследования подчеркивают диалог, в котором участвуют несколько голосов, а фокус-группы отражают эту многоголосость. Диалектическое исследование медиапространства как формы современного общества проводится в кругу социологов, культурологов, политиков, психологов, экономистов и др. Тем не менее, само медиапространство глубоко и основательно исследует все институциональные формы общества. В данном исследовании предпринята попытка рассмотреть диалектику особых информационных отношений между людьми, в том числе, с позиций социологического подхода.

Анализ и результаты. В отличие от Гегеля, Теодор Адорно и Франкфуртская школа, рассматривали диалектику более негативно и критически по отношению к работе и логике капиталистической современности: диалектика, другими словами, является модальностью для «изучения непосредственных культурных, экономических и политических жизненных миров «западных демократий» [4].

Во многих отношениях упадок диалектического подхода или «критической теории» совпал с ослаблением влияния Франкфуртской школы, которая дала силу этому современному подходу посредством сложной неомарксистской критики в экономике, культуре, политике и т. д. Не было определенного «момента», когда это произошло. Если нам нужно периодизировать, то можно сказать, что упадок диалектического подхода к анализу общества произошел с подъемом постструктура-

лизма в 1970-х годах. В вопросах, касающихся политики, или власти и сопротивления, особенно, влияние Мишеля Фуко было огромным, и его неприятие диалектики было явным. Обращаясь в конце того десятилетия к процессу политической борьбы в своей книге «Власть-Знание», Фуко утверждал, что: «... нужно попытаться мыслить борьбу и ее формы, цели, средства и процессы в терминах логики, свободной от стерилизирующих ограничений диалектики» [5;143–144 с.].

Возьмём фундаментальную идею (идентичности и эквивалентности) из «Негативной диалектики» Адорно в качестве нашей отправной точки в «цифровой диалектике». Идеи идентичности и неидентичности и противоречия, которые сопровождают оба явления, - это то, что позволяет диалектике продолжаться. Адорно считал, что на протяжении большей части истории негативная диалектика была доминирующей, особенно со времен Просвещения. Ключевая фраза в его размышлениях об этом в «Негативной диалектике» такова: «Идентичность и противоречие в мышлении спаяны друг с другом» [6;6 с.]. «Неидентичность» возникает из этого противоречия, и поэтому «продолжать диалектически означает мыслить в противоречиях» [7;144–5 с.]. Идентичность, по Адорно, соответствует базовой идее эквивалентности – способу, которым мир сводится к однородным категориям обмена. Но эквивалентность также негативна; на самом деле, она является ядром негативного направления диалектики. В «Диалектике Просвещения» Адорно и Хоркхаймер [8] утверждают, что эквивалентность была вынужденным размыванием различий для наведения порядка и объективации природы. Бэконовский научный метод, *una scientia universalis*, был средством, с помощью которого мыслители Просвещения получили «схему исчисляемости мира» [9;6 с.]. Это означало, что «буржуазное общество управляется эквивалентностью. Оно делает несходное сравнимым, сводя его к абстрактным величинам» и что с ростом господства диалектики Просвещения «без учета различий мир становится подчиненным человеку» [10;7 с.]. Другими словами, именно дистанцирование от природы, отчуждение от нее в самом фундаментальном смысле является основой его негативной диалектики.

Многое было написано о предполагаемом пессимизме Адорно. Кажется, – настолько укоренился негативный современный мир, – что шарнир, на котором диалектика поворачивается, невозможно повернуть в другом направлении. Однако в начале «Негативной диалектики» Адорно пишет: «Негативная диалектика – это фраза, которая пренебрегает традицией. Еще у Платона диалектика подразумевала достижение чего-то позитивного посредством отрицания; мысленная фигура «отрицание отрицания» позже стала кратким термином. Книга стремится освободить диалектику от таких утвердительных черт, не уменьшая ее определенности».

Блестящее судебное прочтение Фредериком Джеймсоном Негативной диалектики в его «Позднем марксизме» [11] даёт путь к работе Адорно для рассмотрения диалектики в медиа-обществе. Обсуждая концепции Адорно идентичности и неидентичности и стремясь спасти их от постструктурализма и для марксизма более полно, Джеймсон обращает наше внимание на «мимолетное замечание» Адорно, которое для него на самом деле является «решающей фразой», если мы хотим понять контекст, в котором следует осмыслить негативную диалектику. Мы приводим здесь довольно подробную цитату Джеймсона, поскольку он излагает концептуальные связи, которые мы хотим установить между действием диалектики, взаимоотношениями человека с технологией и природой, а также возникновением глобального медиа-общества: «Ключевая фраза (у Адорно) определяет «то, что не может быть включено в идентичность» – то есть все, что было вызвано ... по-разному под понятиями различия и гетерогенности, качественного, радикально нового, телесного – как «то, что в марксистской терминологии называется потребительной стоимостью». Это решающий ключ не только к основному философскому аргументу, который лежит в основе концепции Адорно идентичности и неидентичности, но и к конечной идентичности самой «идентичности», которая, как мы наблюдали, принимает формы психической идентичности и логики эпистемологии, прежде чем остановиться (по крайней мере временно) в экономической сфере обмена и товара.

Итак, как говорит Джеймсон о поисках Адорно, конечная идентичность самой идентичности должна быть найдена в том, что Маркс теоретизировал как «потребительскую стоимость». Сам Маркс охарактеризовал это классически и просто как «полезность вещи». Ее ценность, если перевернуть черту, заключается в ее полезности. Аналитическая ценность этого, конечно, заключается в том, чтобы понять, что если вещь производится для обмена, то она приобретает меновую стоимость и становится товаром.

Связать Гелена с Адорно также означает помочь осознать, что диалектика не является негативной в создании потребительных стоимостей; она становится таковой только тогда, когда капи-

тализм вмешивается в больших масштабах, чтобы преобразовать труд в производство меновых стоимостей. Связь с природой или ее утрата, раскрытая через идею Адорно об «эквивалентности», в сочетании с настойчивостью Гелена в том, что посредством автоматизации мы не только объективируем наш труд, но и дистанцируемся от природы, – оба доведены до крайности при капитализме. Однако эти противоречия не будут разрешены с концом капитализма; все еще существует наследие Просвещения с гуманизмом в его основе, с неявным или явным подчинением природы человеком этой философии. Любой посткапиталистический порядок, который явно не отвергает концепцию гуманизма, будет продолжать иметь ее в качестве наследия, как кажущийся «естественным» элемент жизни на поверхности Земли. На полях политической философии, например, многие глубокие экологические размышления подвергают сомнению идею гуманизма, а разрозненные радикальные зеленые культы, такие как Фронт освобождения Земли (ELF), серьезно относятся к вреду природе, который вытекает из гуманистической точки зрения.

Но с точки зрения правдоподобных политических альтернатив гуманизму (а гуманизм может принимать разные формы) нет ничего, что хотя бы отдаленно могло бы бросить вызов гегемонии этой мысли в настоящее время. Ключевым моментом является то, что эта гегемония тесно связана с нашими современными отношениями с технологиями, с машинами, автоматизацией и вычислениями. Исчисляемость, инструментальная рациональность и эффективность связаны с гуманизмом Просвещения и были усилены капитализмом.

Если капитализм привел в действие гуманистические и рационалистические аспекты мысли Просвещения, то цифровая логика и прикладная вычислительная мощь вывели их на совершенно новый уровень. Здесь мы находим новое понимание диалектики, которую Питер Люненфельд называет «цифровой диалектикой», которая охватывается в одноименном сборнике, который он редактировал в 2000 году. Сборник примечателен как минимум по трем причинам. Во-первых, он представляет собой первую попытку осмыслить идею диалектики и критической теории в контексте новой компьютерной эпохи. Во-вторых, сборник отражает мысли и идеи влиятельных авторов из самых разных областей искусства и гуманитарных дисциплин, от теории кино (Бренда Лорел) и философии технологий (Н.Кэтрин Хейлс и Уильям Дж.Митчелл) до философии медиа (Лев Манович) и политики (Майкл Хайм). Третье, и самое важное, заключается в том, что сборник представляет собой раннее предупреждение о том, что диалектика в ее цифровом режиме может быть чем-то совершенно иным и потенциально нагруженным по сравнению с диалектикой в ее ранее исключительно материальной и аналоговой форме. В своем введении Люненфельд излагает параметры цифровой диалектики, в рамках которой работают последующие эссе. Начиная со ссылки на Адорно, чтобы определить свой подход, он пишет: «Адорно видел в диалектике способ скрепить воедино идентичность и противоречие мысли, развернув «различие между частным и универсальным». Способный указывать на два возможных состояния или условия – «0» или «1» или «выкл.» или «вкл.» - бинарный режим кибернетического расчета может показаться похожим на эту двойственность, которая, по сути, является дуализмом тезиса и антитезиса. Однако сходство здесь не является идентичностью, и смешение цифрового с диалектикой является ошибкой. На цифровом фронтире бесконечное чередование выключения/включения, система закрытых и открытых переключателей, никогда не порождает истинного синтеза; она просто побуждает к регенерации системы. Однако эта неспособность прийти к синтезу может быть обращена в нашу пользу. Она может помешать нам стать жертвой недавно разработанной телеологии для цифровой эпохи: техно-утопии, которую обещают киберлибертарианцы, как только рынки будут освобождены, а мир полностью виртуализирован» [12].

Люненфельд и его авторы, по сути, советуют, что если мы будем действовать осторожно и с критическим отношением, то все может быть хорошо в наших отношениях с компьютерами. Сборник является относительно ранним в нашу цифровую эпоху, поэтому он не сделал этого явно и не использовал этот термин, но он подразумевает, что цифровая логика может быть проблематичной для нашей аналоговой природы и нашей аналоговой истории. Однако в более позитивном ключе он продолжает говорить, что если мы рассмотрим принципиально важные «отношения между теорией и практикой» – вступительным вкладом в которые должна стать его книга - то это конкретное взаимодействие обеспечит постоянную проверку и баланс относительно направления и движения цифрового диалекта в будущее. Понятие «практика» предлагается в его марксистском понимании, где есть предположение о созвивалентности с «теорией», движущейся в своей собственной диалектической сфере. Однако, как мы уже утверждали ранее, логика цифрового ориентирована на автома-

тизацию, на то, где труд становится все более объективированным, и где «практика» соответственно обесценивается как средство воздействия на мир (через технологию) в любом мутуалистическом смысле. И Люненфельд, кажется, почти предвидит провал своего проекта цифровой диалектики, которая могла бы предложить позитивные результаты для сетевого общества посредством моделей критической теории и критической практики, которые позволили бы направить цифровое на социальные нужды. Это происходит в конце его Введения, где он выдает печально пророческое предупреждение относительно трансформации как нашего аналогового мира, так и нашего медиамира:

Независимо от того, насколько цифровые системы напоминают кино или телевидение, они принципиально отличаются. Компьютер, подключенный к сети, уникален в истории технологических медиа: это первая широко распространенная система, которая предлагает пользователям возможность создавать, распространять, получать и потреблять аудиовизуальный контент с помощью одного и того же устройства. Таким образом, теоретики должны стремиться создавать новые модели комментариев, которые учитывают больше, чем потребление или зрительскую аудиторию. Эти модели должны учитывать такие вещи, как компромисс между скоростью и погружением, потенциал в лаборатории против жизнеспособности на рынке, социальная динамика группы пользователей. Все это и многое другое начинает сталкиваться с ограничениями практики этих новых медиа.

Люненфельд возлагает надежды на «широко распространенную систему», которая не полностью ориентирована на прибыль, и что критически наблюдая за ее эволюцией посредством «новых моделей комментариев», можно осуществить трансформацию в цифровой мир, цифровую диалектику более позитивного рода. Однако неолиберализм уже был глобально гегемонистским к 2000 году; и несколько лет спустя появился в значительной степени запатентованный Web 2.0, чтобы освободить цифровую логику от любых ограничений на прибыль и эксплуатацию. Это, в свою очередь, означало, что «ограничения практики» Люненфельда уже были совершенно неограниченными в их автоматизирующем, дистанцирующем и отчуждающем воздействии на пользователей.

Заключение. В заключении, мы рассмотрели главным образом две роли философии как компонента этой истории: во-первых, как форму рационализации и категоризации, которая, по крайней мере в некоторых аспектах, стала прообразом оцифровки и повсеместной компьютеризации сетевого общества; и, во-вторых, как средство критики такого общества, хотя мы и должны признать, что оно по своей сути и неразрывно связано со своим объектом критики. Связь между средствами массовой информации и философией, как исторической, так и современной, является слишком широкой темой, чтобы ее всесторонне охватить в рамках одной статьи. Таким образом, мы надеемся, что смогли внести некоторый вклад в лучшее понимание динамики и диалектики нашей сегодняшней медиа-среды.

Список использованной литературы:

- (1). Кастельс, М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. М., ГУ ВШЭ, 2000, 608 с.
- (2). Засурский, Я.Н. Искушение свободой. Российская журналистика: 1990–2004, М., изд-во МГУ, 2004, 464 с.
- (3). Абдеев Р.Ф. Философия информационной цивилизации. М., «ВЛАДОС», 1994, 336 с.
- (4). Vouros D. (2014). “Totality” and “Abstract Universality” in the Philosophy of Theodor Adorno. *Parrhesia*, 21, p. 174 – 86.
- (5). Foucault, M. (1980) *Power/Knowledge*. London: Harvester Wheatsheaf.
- (6). Adorno, T. (1973) *Negative Dialectics*. London: Routledge and Kegan Paul.
- (7). Там же.
- (8). Adorno, T. & Horkheimer M. (1986) *Dialectic of Enlightenment*. London: Verso.
- (9). Там же.
- (10). Там же.
- (11). Jameson, F. (1992) *Late Marxism*. London: Verso.
- (12). Lunenfeld P. (2000). *The Digital Dialectic: New Essays on New Media*. Boston, MA, MIT Press.

TARIX

Sulaymanov Salamat Arepbayevich (Qoraqolpoq davlat universiteti Tarix fakulteti dekani,
tarix fanlari doktori (DcS),

Allamuratov Anvar Alisher o'g'li (Qoraqolpoq davlat univesiteti talabasi;
Allamuratovanvar580@gmail.com)

XORAZM: MINGLAB QAL'ALARNING QADIMIY SIVILIZATSIYASI

Annotatsiya. Xorazm sivilizatsiyasi taxminan miloddan avvalgi 2-ming yillik o'rtalarida vujudga kelgan. Bu qadimgi Misr va Bobilning tug'ilishidan keyin sodir bo'lgan, ammo juda o'xshash tabiiy sharoitlarda. Pomir tog' muzliklaridan to'yingan buyuk Amudaryo o'sha paytdagidek, ming kilometrdan ortiq suvni ko'tarib, Qizilqum cho'lining quyi oqimida unumdor vohani hosil qilgan.

Kalit so'zlar: Xorazm, sivilizatsiya, qal'a, Misr, imperiya, davlat.

Сулайманов Саламат Арэпбаевич (декан исторического факультета Каракалпакского государственного университета, доктор исторических наук (DcS),

Алламуратов Анвар Алишер оглы (студент Каракалпакского государственного университета; Allamuratov anvar580@gmail.com)

XOREZM: ДРЕВНЯЯ ЦИВИЛИЗАЦИЯ ТЫСЯЧ КРЕПОСТЕЙ

Аннотация. Хорезмская цивилизация возникла примерно в середине 2-го тысячелетия до нашей эры. Это произошло после зарождения Древнего Египта и Вавилона, но в очень похожих природных условиях. Великая Амударья, насыщенная горными ледниками Памира, подняла, как тогда говорили, более тысячи километров воды, образовав плодородный оазис в низовьях пустыни Кызылкум.

Ключевые слова: Хорезм, цивилизация, крепость, Египет, империя, государство.

Sulaymanov Salamat Arepbayevich (Dean of the Faculty of History of Karakalpak State University,
Doctor of Historical Sciences (DcS),

Allamuratov Anvar Alisher oglu (student of Karakalpak State University; Allamuratov anvar580@gmail.com)

KhOREZM IS AN ANCIENT CIVILIZATION OF THOUSANDS OF FORTRESSES

Annotation. The Khorezm civilization arose around the middle of the 2nd millennium BC. This happened after the birth of Ancient Egypt and Babylon, but in very similar natural conditions. The Great Amu Darya, saturated with Pamir mountain glaciers, raised, as they said then, more than a thousand kilometers of water, forming a fertile oasis in the lower reaches of the Kyzylkum desert.

Keywords: Khorezm, civilization, fortress, Egypt, empire, state.

Kirish. Daryo toshqinlari bilan bog'liq mavsumiy sug'orish, baliq va ovga boy Orol dengizi qirg'o-g'i, cheksiz yaylovlar bu zaminni o'ziga xos madaniyat beshigiga aylantirdi, u ortda ulug'vor obidalar – yo'qolgan shaharlar va ulkan qal'alar qoldirdi. Hozirgi Qoraqalpog'istonning birgina Ellikqal'a tumanida ikki yuzdan ortiq qadimiy aholi punktlari jamlangan bo'lib, ulardan eng mashhurlari, masalan, To'proq-qal'a yoki Ayazqal'a qurilishining murakkabligi va ko'lami jihatidan deyarli Misr piramidalari kabi murakkabdir.¹

Qadimgi Xorazm bosib olgan hududda jami mingga yaqin qadimiy qal'alar mavjud. Ularning aksariyati hali ham kam o'rganilgan, chunki ular yo'llardan uzoqda, o'tib bo'lmaydigan qumtepalar va sho'r botqoqlar orasida, uzoq vaqt qurigan daryolar tubida joylashgan. Ularning keyingi tadqiqotlari Markaziy Osiyo va Yevroosiyo qit'asi tarixiga oid ko'plab zamonaviy qarashlarni o'zgartirishi mumkin. O'tgan asrning o'rtalarida "Ahnenerbo" ajdodlar merosini o'rganish bo'yicha natsistlar jamiyati josuslari arilarning mifologik ajdodlari uyi Asgardni qidirib topishganda, mintaqa alohida e'tiborni jalb qilgani bejiz emas. Shu bilan birga, sovet arxeologlariga qal'a devorlari va qum ostida ko'milgan qadimiy sug'orish kanallarini qidirish uchun, hatto harbiy samolyotlar taqdim etildi, buning natijasida Qizilqumda o'zaro bog'langan mustahkam inshootlarning butun "mamlakatlari" topildi.

Tadqiqotchilar duch kelgan birinchi sir shundaki, qadimgi Xorazmning yirik aholi punktlari Amudaryoning unumdor tekisligidan uzoqda topilgan bo'lib, ularda rivojlangan sug'orish inshootlari tarmog'i miloddan avvalgi V asrdan boshlab mavjud edi. Ammo dehqonchilik vohasi ko'chmanchi qabilalar mulki bi-

¹ Qdirniyazov M.Sh. XIII–XIV asrlarda Xorazm hunarmandchiligi. Qoraqalpog'istonda arxeologik tadqiqotlar. O'zbekiston SSR Fanlar akademiyasi Qoraqalpog'iston bo'limi; Rep. ed. Ph.D. I.K.Kosymbetov, t.f.n. V.N.Yagodin. Toshkent, "Fan", 1981, 123–139-betlar.

lan chegaradosh bo'lib, ular bilan tinchlik davrida g'alla va hunarmandchilikni go'sht va junga jadal ayir-boshlash amalga oshirilgan. Biroq tinchlikni saqlash uchun chegaralarni bir xil ko'chmanchilardan himoya qilish kerak edi.

Adabiyotlar tahlili. 1938-yilda mashhur sovet arxeologi S.P.Tolstov Amudaryoning o'ng qirg'og'idan ellik kilometr uzoqlikda qidiruv ishlarini olib borar ekan, maydoni 17-gektardan (500x350 metr) o'ralgan qadimiy shahar xarobalarini topdi, balandligi 20 metrgacha va qalinligi 12 metrgacha bo'lgan qal'a devorlari bilan. Milodiy 2–3-asrlarda Xorazmda hukmronlik qilgan sulolaning poytaxti hisoblangan To'proqqal'a yoki Tuproq shahri mana shunday kashf etilgan.

Afsuski, Tuproqqal'aning aksariyat moddiy topilmalari bizning davrimizga qadar saqlanib qolmagan. S.P.Tolstovning tadqiqotlari avjida Ikkinchi jahon urushi boshlandi va olim ko'ngilli sifatida frontga jo'nadi va faqat 50-yillarda qazish ishlarini davom ettirdi. Bugungi kunga qadar mahalliy aholi orasida Tolstoy tomonidan topilgan son-sanoqsiz xazinalar haqida afsonalar mavjud, ammo urushning birinchi kunlarida ular Sovet rahbariyatining buyrug'i bilan shoshilinch ravishda yaqin joyda yashiringan.

Qo'shni Tuproqqal'a qal'asi o'n asr davomida qal'adan uzoqroq yashagan, bu yerda, dastlab, Qizilqal'a xizmat qilgan (Qizil faqat qo'shimcha istehkom sifatida. O'zining nisbatan kichik o'lehamiga (65x65 metr) qaramay, bu qal'a har biri 8 metr qalinlikdagi qo'sh devorga ega edi. Shunday mudofaa qudrati evaziga Qizilqal'a 13-asrda Chingizxon qo'shinlari bosqiniga qadar Xorazm chegaralarini himoya qilish uchun xizmat qilgan.¹

Tadqiqot metodologiyasi. Mahalliy aholining fikricha, Qizilqal'a va Tuproqqal'a hanuzgacha cho'lining yovuz ruhlari yashaydigan, ajdodlar ruhi yuradigan va behisob boyliklar yashiringan ko'p kilometrlik yer osti yo'li bilan bog'langan.

Dunyoning chinakam mo'jizasini Tuproqqal'adan 20 kilometr shimoli-sharqda, Qizilqumning harakatlanuvchi qumlari va Sulton Uvaysning muqaddas tog'lari o'rtasida joylashgan Ayoqqal'aning qadimiy manzilgohi yoki Shamol qal'asi deb atash mumkin. Yassi tepalikdagi keng aholi punkti miloddan avvalgi IV asrda, besh asr o'tgach, Kushon imperiyasi davrida paydo bo'lgan, odam, hatto yengil ko'tarilish uchun balandligi 60 metr bo'lgan tik tepalik tepasida ajoyib qal'a bilan mustahkamlangan.

Ayoqqal'aning devorlari to'rtta asosiy yo'nalishga qaragan va yagona kirish eshigi janubdan qurilgan bo'lib, bu qismlarda hukmron janubiy shamolning o'zi chang va vayronalarni shahar tashqarisiga uchirib yuboradi.

Mahalliy afsonalarga ko'ra, katta notinchlik davrida, eski hukmdor vafot etgan va uning o'rmini bosadigan hech kim bo'lmaganida, ruhoniylar yig'ilgan olomonga yangi shoh kimning qo'lida shoh ovchi lochin saylanishi kerakligini bashorat qilishgan. Tabiatga qo'yib yuborilgan o'tirardi, ammo qush qo'lga emas, to'g'ridan to'g'ri oddiy jangchining boshiga qo'ndi va haydab yuborilganda, ikkinchi marta o'sha joyiga qaytdi. Xalq tepalikda yangi qasr qurilishiga shaxsan rahbarlik qilgan va unda hukmronlik qilib, uzoq vaqt va adolatli hukmronlik qilgan jangchiga toj kiydirdi. Kechagi jangchi va endi qirol o'zining kelib chiqishini unutmaslik uchun eski etikni taxt oldidagi taniqli joyga osib qo'yishni buyurdi.

Tahlil va natijalar. Afsona bilvosita tasdiqlaydiki, qadimgi Xorazmda hukmron sulolalarning navbatdagi almashishi bilan uning gullab-yashnagan davrida yangi qal'alar va saroylar nihoyatda oson bo'lgan, juda qulaylik bilan qurilgan.

Ayoqqal'a va Tuproqqal'a qal'alarining shimoli-g'arbiy tomonida qoyaning mutlaqo qora rangi bilan mashhur Sulton Uvays tog'larining past tizmasi cho'zilgan. Butun Xorazmda yagona bo'lgan bu tog'lar muqaddas sanaladi. Bir paytlar ularning yonbag'irlarida suv va unumdorlik ma'budasi Anaxitaning ziyoratgohi bor edi. Bugungi kunga qadar faqat muqaddas baliqlari bo'lgan hovuz saqlanib qolgan, agar ular qurg'oqchilik paytida buloq qurib qolsa, ko'z yoshlari bilan ko'milgan odamlar kabi oq kafanlarga o'ralgan.²

O'rta asrlarda Amudaryoning quyi oqimida mustahkam o'rnashib olgan islom dini qadimgi butparastlik kultlarini yengish maqsadida bu o'lkalarda ilk payg'ambarlardan biriga ergashgan yamanlik cho'pon Voys al-Qaroniyga sig'inishni yoydi, Muhammad. Sulton Bobo traktida unga har yili minglab ziyoratchilar tashrif buyuradigan mozor bag'ishlangan bo'lib, ular Sulton Uvays Xorazm zaminida o'z e'tiqodi uchun yashab, vafot etgan deb hisoblaydilar.

¹ Tolstov S.P. XI asr boshlaridagi Xorazm nasroniylari orasida yangi yil bayrami "kalandalar". SSSR etnografiyasi va antropologiyasiga oid materiallar va tadqiqotlar, 1946, 2, 87–108-betlar.

² Snesarev G.P. Xorazm afsonalari O'rta Osiyo diniy kultlar tarixiga oid manba sifatida. Rep. ed. T.A.Jdanko; SSSR Fanlar akademiyasi Etnografiya instituti. N.N.Mikluxo-Maklay. M., "Nauka", 1983, 216 bet.

Mahalliy rivoyatlarga ko'ra, Sulton Uvays doimo yalangoyoq, yalang'och-yurgan va tinimsiz qichqirgan: "Hu! Hu!", ya'ni arabchada "U" degan ma'noni anglatadi, Alloh taoloning ismlaridan biridir. Bir kuni payg'ambarning sahobalari, amirlar Abubakr, Umar, Usmon va Ali unga Muhammad yuborgan kiyimlarni olib kelishdi, siz bilganingizdek, zohidlik va qashshoqlikni yoqtirmas edilar. Uvays rido va qalpoq kiyib, hayajonga tushdi va darhol Qodir Tangrining huzuriga chiqdi, lekin tosh bilan boshiga urib, ko'z yoshlarini to'kib, barcha gunohkorlarni unga yo'l ko'rsatishini so'radi. Haqiqatni ayting va ularni do'zaxdan saqlang. Xudo unga faqat uchdan birini berdi.

Boshqa bir afsonaga ko'ra, Muhammad payg'ambar kofirlar bilan bo'lgan jangda tishini yo'qotgani ni bilib, Uvays 32 ta tishining hammasini urib tashlagan va ularni toshga aylantirgan va u bilan imon dushmanlari qo'shinlarini urgan. Bu toshlardan muqaddas tog'lar paydo bo'lgan.

Xulosa. Xorazm sivilizatsiyasining ilk gullagan davridan bir necha asrlar o'tib rivojlangan xalq rivoyatlarida xorazmliklarning o'z zaminiga yuqoridan berilgan o'ziga xos inoyatga dastlabki e'tiqodi aks etgan. Amudaryoning o'ng qirg'og'idagi qum bilan qoplangan qadimiy qal'alar kimsasiz bo'lib qolganidan deyarli ming yil o'tgach, Xorazm yangi gullash davrini boshdan kechirdi. O'rta asrlarda daryoning o'ng qirg'og'ida, Gurganj va Xivada tashkil topgan Xorazmshohlar davlati o'z ta'sirini Pomir va Tyan-Shandan Fors ko'rfaziga, Dajla va Furot daryolari oralig'igacha yoyib, faqat o'z ta'sirini o'tkazdi.

Qadimgi Misr va Bobil tsivilizatsiyalari 19-asrda arxeologlar tomonidan qilingan shov-shuvli kashfiyotlargacha yevropaliklar uchun kam ma'lum edi. Olimlar ko'hna Xorazm tarixini o'tgan asrning o'rtalaridagina o'rganishga kirishgan, u hozirgacha ko'plab hayratlanarli sirlarni yashirib kelmoqda.¹

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Veselovskiy N.I. Xiva xonligi haqidagi tarixiy-geografik ma'lumotlarga oid insho. Sankt-Peterburg, 1877.
- (2). Vinogradov A.V. M., "Ta'lim", 1966, 188-bet.
- (3). Tolstov S.P. XI asr boshlaridagi Xorazm nasroniylari orasida yangi yil bayrami "kalandalar". SSSR Etnografiyasi va antropologiyasiga oid materiallar va tadqiqotlar. 1946, 2, 87–108-betlar.
- (4). Tolstov S.P. Qadimgi Xorazm sivilizatsiyasi izidan. M.–L., 1948.
- (5). Grozniy B. Proto-hind yozuvlari va ularning dekodlanishi. Qadimgi tarix xabarnomasi. Praga, 1940, 2 (11), 15–34-betlar.
- (6). Qdirniyazov M.-Sh. XIII–XIV asrlarda Xorazm hunarmandchiligi. Qoraqalpog'istonda arxeologik tadqiqotlar. O'zbekiston SSR Fanlar akademiyasi Qoraqalpog'iston bo'limi; Rep. ed. Ph.D.I.K. Kosymbetov, t.f.n. V.N. Yagodin. Toshkent, "Fan", 1981, 123–139-betlar.
- (7). Qdirniyazov M.-Sh. XIII–XIV asrlarda Xorazm shaharlarining moddiy madaniyati. Nukus, "Qoraqalpog'iston", 1989, 176 bet; ISBN 5-8272-0392-0.
- (8). Snesev G.P. Xorazm afsonalari O'rta Osiyo diniy kultlar tarixiga oid manba sifatida. Rep. ed. T.A. Jdanko; SSSR Fanlar akademiyasi Etnografiya instituti, M., "Nauka", 1983, 216 bet.

¹Qdirniyazov M.-Sh. XIII–XIV asrlarda Xorazm shaharlarining moddiy madaniyati. Nukus, "Qoraqalpog'iston", 1989, 176 bet. ISBN 5-8272-0392-0

Tojiyeva Kamola Ne'matjon qizi (O'zbekiston Milliy universiteti "Xorijiy til va adabiyoti" kafedrası o'qituvchisi)

O'ZBEK TILI IQTISODIY-MOLIYAVIY SOHASIGA OID LEKSIK BIRLIKLARNING VUJUDGA KELISH DAVRIY KETMA-KETLIGI

Annotatsiya. Mazkur maqolada bizgacha yetib kelgan tarixiy manbaalarni o'rganish natijasida jamiyatda muhim o'rin egallagan pul, hisob-kitob asosida amalga oshiriladigan iqtisodiy munosabatlar bir necha asrlar avval paydo bo'lib, yillar davomida rivojlanib kelayotganligini ko'ramiz. Iqtisodning tarkibiy qismi bo'lgan moliya-budjet, g'azna, soliq, boj sohalarida to'g'ri siyosatni amalga oshirish jamiyat taraqqiyotini belgilovchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Boshqa tillarda bo'lgani kabi, o'zbek tilida ham iqtisodiy-moliyaviy terminlarining tarkib topishi, shakllanishi va rivojlanishi o'z tarixiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tganligi va bu haqida ma'lumotlar o'z aksini topgan.

Kalit so'zlar: ulus, yog'iy, diram, bojgir, sarrof, shig'ovul, xazinabon, muknat, musamman, mushtariy.

Тожиева Камола Неъматжоновна (Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека, преподаватель кафедры иностранного языка и литературы)

ПЕРИОДИЧЕСКАЯ ПОСЛЕДОВАТЕЛЬНОСТЬ ПОЯВЛЕНИЯ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ, ОТНОСЯЩИХСЯ К ЭКОНОМИЧЕСКОЙ И ФИНАНСОВОЙ СФЕРЕ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В данной статье, в результате изучения дошедших до нас исторических источников, мы видим, что экономические отношения, основанные на деньгах и расчетах, занимающие важное место в обществе, возникли несколько столетий назад и развивались на протяжении многих лет. Проведение правильной политики в сфере финансов, бюджета, казначейства, налогов и таможи, являющихся составными частями экономики, является одним из важных факторов, определяющих развитие общества. Как и в других языках, формирование, становление и развитие экономических и финансовых терминов в узбекском языке шло своим историческим путем развития, и сведения об этом отражены.

Ключевые слова: улус, ягий, дирхам, сборщик налогов, меняла, шигавул, казначей, мукнат, мусамман, муштариий.

Tojiyeva Kamola Ne'matjon qizi (National University of Uzbekistan named after Mirza Ulugbek Teacher of the Department of Foreign language and literature)

THE PERIODIC SEQUENCE OF OCCURRENCE OF LEXICAL UNITS RELATED TO THE ECONOMIC AND FINANCIAL SPHERE OF THE UZBEK LANGUAGE

Annotation. In this article, as a result of studying the historical sources that have come down to us, we see that economic relations based on money and accounts, which occupy an important place in society, appeared several centuries ago and have been developing for years. The implementation of the right policy in the areas of finance and budget, treasury, tax, and customs, which are components of the economy, is considered one of the important factors determining the development of society. As in other languages, the formation, formation, and development of economic and financial terms in the Uzbek language has gone through its own historical development path, and information about this is reflected.

Keywords: ulus, yagiy, dirham, tax collector, changer, shigavul, treasurer, muknat, musamman, mushtari.

Kirish. Hammaga ma'lumki, ona zaminimizda dunyo fani va madaniyatiga ulkan hissa qo'shgan ulug' allomalar yetishib chiqqan. VIII–IX asrlardayoq Bag'dodda "Baytu al-hikma" (Donishmandlar uyi) deb atalmish fanlar akademiyasi, oradan birmuncha vaqt o'tib, 1010-yilda Ma'mun akademiyasi tashkil etilgan. Mazkur akademiyada butun dunyo ahlini lol qoldirgan buyuk kashfiyotlar qilingan. Lekin ajdodlarimizdan qolgan boy ma'naviy merosini, ayovsiz bosqinlar sababli, hamma vaqt ham to'liq va asl holda saqlab qolishning imkoni bo'lmagan. Natijada barcha sohalar singari, tilshunoslik va terminologiya sohasining rivojida ham o'ziga xos pasayishlar kuzatildi. Aksariyat sohalarning ilmiy-nazariy bilimlari Yevropa olimlari nomlari bilan bog'lab kelindi. Bugungi kunga kelib, iqtisodiy-moliyaviy terminlarning shakllanishi va tarkib topish tarixini, ularning mazmun-mohiyati, o'tmishda qanday leksik birliklar bilan nomlanganligini ilmiy manbalar asosida o'rganib, ilmiy jihatdan tadqiq etishning muhimligini hayotning o'zi tasdiqlamoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tarixdan ma'lumki, ayni vaqtda adabiy til nuqtayi nazaridan eskilik bo'yog'iga ega bo'lgan so'zlar eski qatlamni tashkil etadi. Ushbu qatlamga oid so'zlar asosiy farqli xususiyatlariga ko'ra ikki turga bo'linadi.

1. Tarixiy so'zlar (istorizmlar): ma'lum davrlarda bor bo'lgan narsa vaqtlar o'tishi bilan hayot taqozosiga ko'ra yo'q bo'lib ketish hodisasi nomi istorizmlar deyiladi. Tadqiqotimiz natijasida bu kabi so'zlar orasida sohaga oid leksik birliklar borligi aniqlandi, jumladan, *bojgir*–bojxonachi, *sarrof*–pul almashtiruvchi, yirik pullarni maydalovchi, *shig'ovul*–elchilarni xon qabuliga olib kiruvchi mansabdor shaxs, *xazina-bon*–iqtisodiy masalalar bilan bog'liq saroy amaldori.

2. Arxaizmlar: bugungi kunda mavjud bo'lgan narsa-hodisalarning eskirib, iste'moldan chiqqan, ammo o'z ekvivalenti va sinonimiga ega bo'lgan so'z yoki atamalar hisoblanadi. Masalan, *ulus* (xalq), *yog'iy* (dushman), *diram* (tanga) kabilar.¹

Tadqiqot metodologiyasi. Biz avvalgi maqolalarimizda ingliz tili iqtisodiy-moliyaviy terminologik tizimining bosib o'tgan rivojlanish hamda takomillashish bosqichlarini ko'rib chiqdik. Endi esa mamlakatimizda paydo bo'lgan iqtisodiy-moliyaviy terminlarning tarixiy-genetik ildizlari haqida faktik-analitik ma'lumotlarni keltirishni joiz deb bilamiz.

O'zbek tilida mavjud manbalarga razm solsak, iqtisodiy-moliyaviy leksik birliklarning qo'llanishi Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk", Ahmad Yugnakiyning "Hibbat ul-Haqoyiq", Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", shayx Sulaymon Buxoriyning "Bado'l ul-lug'at", Alisher Navoiyning "Xazoyin ul-maoniy", "Hayrat ul-abror", Amir Temurning "Temur tuzuklari", Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" va boshqa ko'pgina mutafakkirlar asarlarida o'z ifodasini topgan. Lekin manbaalarni tartibga solishda, sport leksik birliklarining chog'ishtirma tadqiqi ustida ilmiy izlanishlar olib borgan olim X.A Sarimsoqov keltirgan tadrijiy tarixiy davrlar jadvali asosida (unga o'zgartirishlar va to'ldirishlar kiritgan holda) tasnif qilishni joiz deb topdik.

1-jadval

Iqtisodiy-moliyaviy leksik birliklar taraqqiyotining tarixiy davrlari (o'zbek tili tarkibida)

№	Davrlar	Yillari	Yozma manbaalar
1	Xalq og'zaki ijodi davri	Yozma adabiyotlar-gacha bo'lgan davr	"Go'ro'g'li" dostoni "To'maris", "Shiroq", "Jamshid haqida", "Ardivisura Anaxta haqida"
2	Arab istilosi davri	632 – 1258	Abu Ali ibn Sino. "Qonun"
3	Qoraxoniylar davri	999 – 1141	"Devonu lugat it-turk" "Turk tillarining nahviga oid gavharlar"
4	Mo'g'ul istilosi davri	1220 – 1368	"At-tuhfatuz zakiyati fil-lug'atit turkiya" ("Turkiy til haqida noyob tuhfa", qisqacha "At-tuhfa")
5	Temuriylar davri	1370 – 1512	"Temur tuzuklari", "Muhokamat ul-lug'atayn", "Farhod va Shirin" dostoni, "Xazoyin ul-maoniy" G'aroyib ussig'ar, "Boburnoma"
6	Xonliklar davri	1512 – 1920	"Anjum at-tavorix" ("Tarix yulduzlari"), "Shajarayi tarokima", "Shajarayi turk"
7	Chor Rossiyasi va sobiq sho'rolar davri	1870 – 1991	Chor Rossiyasida iqtisodiy tuzum

Tahlil va natijalar. Yuqorida berilgan jadvaldan Temuriylar davri (1370–1512) tarixini tahlilga tortishni joiz deb bildik.

Temuriylar davri. Shuni alohida ta'kidlash joizki, o'zbek tilshunosligi tarixida temuriylar davrining ahamiyati beqiyosligi bilan ajralib turadi. A. Temurning hukmronligi davrida ilm-fan, madaniyat, san'at gullab-yashnadi va turkiy (o'zbek) tilining fors tili bilan teng darajaga chiqishiga shart-sharoit yaratib berdi. Bu davrga kelib, savdo-sotiqning shakllanishi soha leksik birliklarining umumiste'moldagi so'zlardan termin sifatida ajrala boshlashiga turtki bo'ldi. Hozirgi kunda milliy-ma'naviy merosimizga aylangan "Temur tuzuklari" asarining o'zida savdo-sotiq va iqtisodga oid quyidagi yuzga yaqin tarixiy so'zlardan foydalanilganini guvohi bo'lamiz. Masalan:

1. Bilmansur Temur, saltanat ishlarida to'rt narsaga amal qilgin, ya'ni; 1) kengash; 2) mashvarat-u maslahat; 3) qat'iy qaror, tadbirkorlik va hushyorlik; 4) ehtiyotkorlik (A. Temur. "Temur tuzuklari". 15-b.).

2. Tajribamda ko'rdimkim, ishbilarmon, mardlik va shijoat sohibi, azmi qat'iy, tadbirkor va hushyor bir kishi, ming-minglab tadbirsiz, loqayd kishilardan yaxshidir (A. Temur. "Temur tuzuklari". 15-b.).

¹ M.A. Sayfutdinova. Ingliz va o'zbek tillari iqtisodiy diskursining lingvopragmatik tabiati. Filol. fan. d-ri (PhD) diss., 2021, 56-bet.

3. Shu asnoda, Tug‘luk-Temurxonga xabar keltirdilarkim, uch fajv amirlari, yerlik xalqdan naqd pul va shvrunlar olib, ular bilan kelishmishlar. Xon shu ondayoq mol-mulk va naqd pullarni odam tayin qildi... (A.Temur. “Temur tuzuklari”. 19-b.).

4. Xiroj – yer solig‘i uchun va umuman, daromad solig‘i uchun qo‘llanilgan istiloh; ayrim holda daromadning uchdan birini tashkil etgan; “mol” deb ham atagan (A.Temur. “Temur tuzuklari”. 21-b.).

5. Amirlarimdan ba‘zilari ularning yonini olib menga “bu davlat barimiz sherik bo‘lganimizdan keyin, ularni ham davlatga sherik deb bilaylik” dedilar (A.Temur. “Temur tuzuklari”. 35-b.).¹

Sohibqiron Amir Temur o‘z asarlarida iqtisod sohasiga asosiy e‘tibor qaratganlar va buni isboti sifatida o‘z suhbatlaridan parchalar bermoqni joiz deb topdik.

Jumaladan, “...*raiyatni xonavayron qilish davlat g‘aznasining kambag‘allashuviga olib keladi. G‘aznaning kamayib qolishi esa sipoxning tarqalib ketishiga sabab bo‘ladi. Sipoxning tarqoqligi esa saltanatning kuchsizlanishiga olib boradi*”, deyiladi. Asarda, yana, “*Amr qildimki, saltanatning xar bir idorasida kirim-chiqimlarni, kundalik xarajatlarni yozib borish uchun bir kitob tayinlansin*”, deya ta‘kidlaganlar.

Hazrat Navoiy tomonidan bizgacha yetib kelgan manbaalarda davlatning ijtimoiy-iqtisodiy holatini o‘zida ifoda etgan quyidagi iqtisodiy-moliyaviy leksik birliklarni uchratish mumkin: muknat–boylik; musamman–qimmatbaho; mutavaliy–ish boshqaruvchi; mushtariy –xaridor; muxosib–hisobchi, hisobdor; nafaqa–maosh, xarajat; naf – foyda, baxra; niyoz – ehtiyoj; oviza – boylik; sayrafiy –sarrof ; tamavvul – moldorlik; tojir –savdogar, tijoratchi; ugul –yig‘im; unquch – qarz; ushr–solliq turi; xanj –foyd, naf; xiroj–solliq turi; chorasoz –tadbirkor; shafotgar–vositachi; xizonasanj–xazina o‘lchovi; iyla–zeb-ziyat.

Aytish joizki, Navoiy davridan boshlab og‘zaki nutq tarkibida mavjud bo‘lgan kinoyalar, qochirimlar, so‘z o‘yinlari, presuppozitsion leksik vosita sifatida yozma nutqda qo‘llanila boshlandi. Olim turkiy zabon elatlar orasida birinchilardan bo‘lib turk tili tilshunosligida pragmatik xususiyatlarini ko‘rsatib bera oldi. Masalan, ushbu parchani oladigan bo‘lsak:

*Falak zohidi (Mushtariy yulduzi)ning sof
Nurdan ajoyib joynamozi bo‘lib, tunni ibodat bilan
Bedor o‘tkazish uchun uni to‘shab oladi.*

*Navoiy ko‘nglini ko‘p mehr ila oldi ul oy andoq,
Ki olg‘an mushtariy qalloshlar molin muzod aylab.*²

Bu baytlarda shoir Shirinni odam naslining parisi, mushtariydek sayyorolari ko‘p bo‘lgan quyosh deb ataydi. Baytdagi “mushtariy” so‘zi ikki ma‘noda ishlatilgan. Biri – sayyoraning nomi, ikkinchisi – xaridor ma‘nosidir. Bu baytda shoir Shirinni odam naslining parisi, mushtariydek sayyorolari ko‘p bo‘lgan quyosh deb ataydi. Baytdagi “mushtariy” so‘zi ikki ma‘noda ishlatilgan. Biri – sayyoraning nomi, ikkinchisi – xaridor ma‘nosi. Ammo hozirgi kunga kelib “mushtariy” so‘zi o‘zining eski ma‘nosini saqlagan holda semantik o‘zgarishga uchrab atoqli ot, ya‘ni, asosan, qiz bolalarga qo‘yiladigan ism va bu ism arabcha hisoblanadi.³

Yuqoridagi misollarga qo‘shimcha qiladigan bo‘lsak, Navoiy asarlarida uchraydigan “mutavaliy” so‘zi Temuriylar davrida “ish boshqaruvchi” ma‘nosida qo‘llanilgan. Hozirgi kunga kelib esa ya‘ni bir yangi ma‘noda “masjidda domlaning birinchi maslahatchisi” ma‘nosida qo‘llaniladi. Yana bir misol keltiradigan bo‘lsak, “xiyla” so‘zi Hazrat Navoiy asarlarida “zeb-ziyat” ma‘nosida qo‘llanilgan bo‘lsa, hozirda esa “ma‘lum darajada, birmuncha, ancha” va “birmuncha fursat, ancha vaqt”, “yolg‘on, aldov” ma‘nolarida keng qo‘llanilib, semantik o‘zgarish hodisasi ro‘y bermoqda.⁴

Shuni ta‘kidlash lozimki, Alisher Navoiy asarlarida zamonlar o‘tib, sematik o‘zgarishga uchramagan iqtisodiy-moliyaviy leksik birliklarni ham topishga muvofaq bo‘ldik.

*Eyki, ko‘nglumni buzub, dersen, hayolimni chiqar,
Hech kim vayronadir ganj istamas hargiz xiroj.*⁵
Ko‘nglumni olibdur ul shahi sabzdavoj,

¹ Temur tuzuklari (forscha matndan Alixonto‘ra Sog‘uniy va Hamidulla Karomatovlar tarjimasini). Toshkent, 2011, 15–35-betlar.

² Навоий А. Мукаммал асарлар тўплами. Ситтаи зарурия. Тошкент, “Фан”, 2008, 23-бет.

³ O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildlik, Toshkent, O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008-bet.

⁴ O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildlik, Toshkent, O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008-bet.

⁵ Навоий А. Мукаммал асарлар тўплами. 3-том, Хазойин ул-маоний. Тошкент, “Фан”, 1988, 100-бет.

*Kim g'amza bila olur mamolikdin boj.*¹

Ushbu namunada boj, xiroj so'zlaridan Navoiy juda ham mohirona foydalangan. Ya'ni, "xiroj" so'zi "solliqning bir turi" (Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlarida, jumladan, O'rta Osiyoda davlat tomonidan undiriladigan yer solig'i, o'lpon. Masalan: "...to ul viloyatni zabt qilg'ay va mol xirojidan nakim tushsa, xazina qilib yibargay" [Sharafuddin Ali Yazdiy. Zafarnoma. T., 1999, 238-b.] ma'nosida (muxassil arabcha – xiroj yig'uvchi); "boj" so'zi, avval, "Sharq mamlakatlarida savdogar, hunarmandlardan olinadigan solliq", hozirda esa "Chetdan keltiriladigan mol uchun olinadigan rasmiy belgilangan haq" ma'nosida kelmoqda.

*Navoiyga ko'ngul berdingki, jonin olg'asen bir kun,
Erur o'z na'fi shaxdin gar raiyatg'a rioyatdur.*²

Ushbu jumlada ham Navoiy hazratlari "naf" so'zidan juda mohirona foydalanmoqdalar. "naf" so'ziga ta'rif beradigan bo'lsak, "foyda, baxra" ma'nosini bildiradi va "ushr" so'zi "solliqning bir turi" kabi so'zlar qatorida hozirgacha foydalanib kelinmoqda.³

Yuqorida qayd etilganidek, Navoiy tarjimaning turli g'aroyib shakllarini topadi. U "Nazm ul-javohir"da hazrat Aliga nisbat berilgan bir satr so'z bilan aytilgan hikmatlarning (ularning soni 250 dan ortiq) har biriga to'rttala misrasi ham mukammal qofiyalangan ruboiy bag'ishlaydi. Har ruboiyda hikmatning ma'nosini keltiradi, ham unga she'riy sharh yozadi. Hikmat ichida hikmat yaratadi. Bu hikmatlar inson ahloqining turli jihatlarini qamrab oladi. Misol uchun, kishining odobi uning boyligidan yaxshiroqdir degan mazmundagi hikmatni Navoiy quyidagicha rivojlantiradi:

*Gar yo'qdur adah, ne sud oltun unidin,
Elning adabi xushroq erur oltunidin...* (137-b.)

Mo'g'ullar davrida yozilgan "At-tuhfatuz zakiyati fil-lug'atit turkiya" ("Turkiy til haqida noyob tuhfa", qisqacha "At-tuhfa") kitobida "Oltin" so'zi "Alt, altin" ko'rinishida ishlatilgan. Temuriylar davriga kelib esa bu so'z "oltun" holatida qo'llanilmoqda, ya'ni unli harflarda harf almashinish hodisasi ro'y bermoqda.

Shuningdek, Alisher Navoiy asarlarida arabcha va fors-tojikcha lug'aviy birliklarning to'g'ri qo'llanilganligi, o'zbek tilida o'zlashma qatlamning o'ziga xos xususiyatiga egaligi, g'aznachilik, moliya-iqtisod sohasiga oid sinonimik birliklarda aks etgan. Masalan:

2-jadval

Alisher Navoiy asarlarida

1. "Xazina"ga oid so'zlar

1	Kunuz, ganj	Xazina
2	Manol	Mulk, xazina, uy-joy
3	Maodin	Konlar, xazinalar
4	Maxzan	Xazina

2. "Pul, boylikka" aloqador so'zlar

1	Naqd	Pul, boyluk, qimmatbaho narsalar
2	Mablag'	Naqd pul, naqdin

3. "Sarf-xarajatga" aloqador so'zlar

1	Masrif	Sarf-xarajat, chiqim, xarajat qilinadigan joy
2	Musrif	Sarf qiluvchi
3	Soyg'a	Sarf qilmoq, xarj qilmoq

4. "Jarima"ga oid so'zlar

1	Muzlima	Jarima
2	Musodara	Zabt, jarima
3	Tovon	Jarima

Yuqorida keltirilgan misollardan olim turk tili ko'lamini va uning so'z boyligi imkoniyatlarini ko'rsatib berishga intilgan desak, xato bo'lmaydi.

Temuriylar davrining yana bir vakili, shu bilan birga, Boburiylar saltanatining asoschisi, Zahiriddin Muhammad Bobur tomonidan yaratilgan "Boburnoma" asarida ham iqtisod-moliya va ularning turli sohalariga oid leksik birliklar ko'plab uchraydi [3]. Jumladan, muknat–boyluk, musamman–qimmatbaho, muta-

¹ Navoiy A. Muqammal asarlar tўplami. 3-tom, Hazoyin ul-maoniy. Toshkent, "Fan", 1988, 264-bet.

² Navoiy A. Muqammal asarlar tўplami. 3-tom, Hazoyin ul-maoniy. Toshkent, "Fan", 1988, 201-bet.

³ O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildlik, Toshkent, O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008-bet.

valiy–ish boshqaruvchi, mushtariy–xaridor, muxosib–hisobchi, hisobdor, nafaqa–maosh, xarajat, naf-foйда, baxra, niyoz–ehtiyoj, oviza–boʻylik, sayrafiy–sarrof, tamavvul–moldorlik, tojir–savdogar, tijoratchi, ugul–yigʻim, unquch–qarz, ushr–soliq turi, xanj–foйда, naf, xiroj–soliq turi, chorasoz–Tadbirkor, sha-foatgar–vositachi, xizonasanj–xazina oʻlchovi, xiyla–zeb–ziynat.

Yuqorida koʻrsatilgan leksik birliklarni tahlilga tortadigan boʻlsak, Temuriylar davrida “Arzdosht” (arz-dosht) sifatida ishlatilgan soʻz hozirgi kunga kelib, “Ariza yozish” koʻrinishida foydalanilmoqda. Bunday soʻzlarni bir qatorini misol keltirish mumkin, “Irs” soʻzi hozirda “Meros” holatida (yaʼni “m” harfi qoʻshilib, epenteza, harf orttirilish hodisasi kuzatilmoqda, “i” harfi “e” harfiga oʻzgarimoqda va turkiy tillarga xos xususiyat ikki yonma-yon kelgan undosh harflar “r”, “s” harflari orasiga “o” unli harfi qoʻshilib kelmoqda); “Varasa” soʻzi “vorislik” holatida hozirda foydalaniladi va fonetik oʻzgarish jarayoniga uchragan soʻzlar qatoriga kiritsak boʻladi, deb oʻylaymiz.

Xulosa. Tadqiqotimiz davomida bizgacha yetib kelgan tarixiy manbaalarni oʻrganish natijasida, jamiyatda muhim oʻrin egallagan pul, hisob-kitob asosida amalga oshiriladigan iqtisodiy munosabatlar bir necha asrlar avval paydo boʻlib, yillar davomida rivojlanib kelayotganligini koʻramiz. Iqtisodning tarkibiy qismi boʻlgan moliya–budjet, gʻazna, soliq, boj sohalarida toʻgʻri siyosatni amalga oshirish jamiyat taraqqiyotini belgilovchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Boshqa tillarda boʻlgani kabi, oʻzbek tilida ham iqtisodiy–moliyaviy terminlarining tarkib topishi, shakllanishi va rivojlanishi oʻz tarixiy taraqqiyot yoʻlini bosib oʻtgan. Har bir terminologik tizimning shakllanishi, rivojlanishi va shu sohaning tarkib topib, taraqqiy eta borishi bilan uzviy bogʻliqdir. Albatta, sohaviy jihatdan oʻziga xoslik kasb etadi. Shu maʼnoda, oʻzbek, ingliz va koreys tili iqtisodiy–moliyaviy soha terminologiyasining tarkib topishi, shakllanishi va rivojlanishi oʻz taraqqiyot yoʻli, genetik asoslariga ega va ushbu davriy ketma–ketlikni turli tillar, davrlar koʻlamida oʻz maqolalarimizda atroflicha oʻrganib, turli xil misollar orqali tasniflab chiqmoqdamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

- (1). I.T.Xaydarov. Ingliz va oʻzbek tillarida sugʻurta leksikasining chogʻishtirma tadqiqi. Filol. fan. d-ri (PhD) diss., 2023, 20–bet.
- (2). Солнцев В.М. Курс общий лингвистики. Москва, 1977, с. 19.
- (3) Соссюр Ф.де. Труды по языкознанию. Москва, “Прогресс”, 1977, с. 123.
- (4). Туленов Ж., Фафуров З. Фалсафа. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1997, 238–бет.
- (5). Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии. Татаринов В.А. История отечественного терминоведения. Т. I. Классики терминоведения. Очерк и хрестоматия. М., Московский лицей, 1994, с. 218 – 284.
- (6). Будагов Р.А. Человек и его язык. М., МГУ, 1976, с. 176.

Jumatov Rashid Yangibayevich (Urganch davlat universiteti “Ingliz tili va adabiyoti” kafedrasida dotsenti v.b., filologiya fanlari boʻyicha falsafa doktori; e-mail: rashidjumatov 08@gmail.com)

INGLIZ TILIDA TOPONIMLAR IFODALAGAN LOKATIV SINTAKSEMA VARIANTLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada gap tarkibini sintaksemalarga ajratib tadqiq qilish, kategorial differensial sintaktik–semantik belgilarini aniqlash, soʻngra ular qamrovida nokategorial differensial sintaktik–semantik belgilari va oʻziga xos xususiyatlari muhokama qilinadi. Keyingi navbatda esa ingliz va oʻzbek tillari tizimida aniqlangan sintaksemalar qiyoslanadi va funksional tahlil qilinadi.

Kalit soʻzlar: sintaksema, sintaksema tadqiq, toponim, funksional–semantik xususiyat, kategoriya, lokativlik.

Джуматов Рашид Янгибаевич (и.о. доцента Ургенчского государственного университета, доктор философских наук по филологическим наукам; e-mail: rashidjumatov 08@gmail.com)

ВАРИАНТЫ ЛОКАТЕЛЬНОЙ СИНТАКСЕМЫ, ВЫРАЖЕННЫЕ ТОПОНИМАМИ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В данной статье рассматривается структура предложения путем его деления на синтаксемы, выявляются категориальные дифференциальные синтаксико–семантические признаки, а затем обсуждаются некатегориальные дифференциальные синтаксико–семантические признаки и их специфические характеристики в рамках их сферы действия. Далее сравниваются и функционально анализируются синтаксисы, выявленные в системах английского и узбекского языков.

Ключевые слова: синтаксема, синтаксемоведение, топоним, функционально–семантическое свойство, категория, локативность.

VARIANTS OF LOCALITY SYNTAXEMES EXPRESSED BY TOPONYMS IN THE ENGLISH LANGUAGE

Annotation. This article examines the structure of a sentence by dividing it into syntaxemes, identifies categorical differential syntactic-semantic features, and then discusses non-categorical differential syntactic-semantic features and their specific characteristics within their scope. Further, the syntaxemes identified in the English and Uzbek language systems are compared and functionally analyzed.

Keywords: Syntaxemes, syntax studies, toponym, functional-semantic property, category, locativity.

Introduction (Kirish). Qiyosiy tilshunoslik nuqtai nazaridan toponimlarni turli tizimli tillar, xususan, ingliz va o'zbek tillari gap qurilmasida sintaksemalarga ajratib tahlil qilish dolzarb masalalardan hisoblanadi. Toponimlar bo'yicha har ikkala tilda ham qator tadqiqotlar olib borilgan, biroq mavzuga sintaksem tadqiq nuqtai nazaridan yondashilmagan. Gap tarkibini sintaksemalarga ajratib tadqiq qilish jarayonida, birinchi navbatda, kategorial differensial sintaktik-semantik belgilar aniqlanib, so'ngra ular qamrovida nokategorial differensial sintaktik-semantik belgilar ochib beriladi. Keyingi navbatda esa ingliz va o'zbek tillari tizimida aniqlangan sintaksemalar qiyoslanadi va funksional tahlil qilinadi.

Har qanday tildagi toponimlar obyektning biror joyda joylashuviga ishora qiladi. Bir qator tilshunolar buni "lokativ [4;9-b.], ikkinchi bir guruh tilshunolar orientirli [5;1;11-b.], yana bir guruhi situativ [9] deb nomlasa, qolganlari esa shunchaki obyektning joylashuvini ko'rsatuvchi nomlar", deb tasniflaydi.

Literature Review (Adabiyotlar tahlili). Toponimlar makon ifodasiga ko'ra, bir necha guruhlarga bo'lib o'rganiladi. L.N.Fedoseyeva toponimlarning funksional-semantik maydoniga asoslanib, "событийная, ландшафтная, динамическая, параметрическая" [5;49–53-b.] tematik guruhlarini farqlagan va ularning leksik-semantik xususiyatlarini ochib bergan. Biroq olim toponimlarning sintaktik-semantik jihatlari-ga e'tibor qaratmagan.

Funksional sintaksis nuqtayi nazaridan yondashadigan bo'lsak, toponimlar gap tarkibida, ko'pincha, o'rin holi vazifasida keladi. Tilshunoslikda hol gapning ikkinchi darajali bo'lagi bo'lib, bir necha turlarga ajratiladi. Masalan, tilshunos olim H.Sweet holning quyidagi turlarini farqlaydi: adverbial modifier of place, adverbial modifier of time, adverbial modifier of reason, adverbial modifier of consequence, adverbial modifier of way of action [15;187-b.]. Holning ushbu turlaridan o'rin holi lokativlik semasini o'zida aks ettiradi.

Lokativlik kategoriyasi bo'yicha qator ishlar amalga oshirilgan. Xususan, O.Y.Ivanova (2004) lokativlikning so'z yasaliş xususiyatlarini o'rgangan bo'lsa, A.A.Abdullina (1994) va F.I.Pankovlar (2010) funksional-semantik maydonini tadqiq etgan. N.J.Sulaymanova esa lokativlik kategoriyasini ifodalovchi li-soniy unsurlarni ingliz va o'zbek tillarida qiyosiy tadqiq etish jarayonida lokativ sintaktik birliklarning differensial sintaktik-semantik belgilarini aniqlagan, gaplar tahlili vositasida lokativ semalarning turlarini tasniflagan:

1. I live *in Moscow* – lokativ adessiv.
2. I go *to Moscow* – lokativ allativ.
3. I came *from Moscow* – ablativ.
4. I came *to Moscow from London* – lokativ translativ.
5. I went along the streets *of Moscow* – sof lokativlik" [14;74–77-b.].

R.W.Zandvoort lokativ munosabatlarining subyekt, harakat, hodisa, belgi va boshqa xususiyatlarini aniqlaydi [3;221-b.]. M.Y.Maskin kvalifikativ sintaksemalar bo'yicha tadqiqot olib borgan va kvalifikativ sintaksemaning lokativlikka o'tish xususiyatlariga qisqacha to'xtalgan [3;132–140-b.].

Yuqoridagi tadqiqotlarda lokativlik tilning turli sathlarida umumiy o'rganilgan. Biz ushbu tadqiqotimizda aynan toponimlar ifodalagan lokativ sintaksemalarning gap tarkibidagi differensial sintaktik-semantik xususiyatlarini, kategorial va nokategorial belgilarini ochib beramiz hamda ularning boshqa sintaksemalar bilan bog'lanish imkoniyatlarini aniqlaymiz.

Discussion (Muhokama). Lokativlik kategoriyasi haqida amalga oshirilgan tadqiqotlarda lokativ adessiv, lokativ ablativ, lokativ allativ, lokativ translativ, lokativ start, loaktiv finish kabi sintaktik-semantik belgilar mavjudligi ta'kidlangan. "В пределах же локативного ряда были выделены четыре субряда, каждый из которых включает в себя синтаксемы, обладающие также двумя общими для них синсемантическими признаками. Это – локативный терминативный субряд, локативный инцентивный, локативный интериорный и локативный экстериорный субряды" [7;109–110, 112-b.].

Ingliz tilidagi badiiy matnlardan to'plangan misollarni sintaksem tahlil qilish orqali toponimlar ifodalagan lokativ sintaksemalarni aniqlaymiz.

1. *Lately, long-lost travelers have been found in the mountains.* [12]

2. *... radiant rivers of molten rock were snaking through Meradalir valley.* [12]

Berilgan gaplar tarkibida *in the mountains* (2) sof lokativ sintaksemmani ifodalab, subordinativ aloqa asosida *people* (1), *long-lost travelers* (2) obyekt sintaksemalarga subordinativ aloqa asosida bog'langan. Gaplarning yadro predikatlovchi komponentlari *have been found* (1) protsessual deriktiv sintaksemalarni ifodalagan, biroq gaplar tarkibida agentiv sintaksema, ya'ni harakatning bajaruvchisi aks ettirilmagan. Keyingi gaplarda yadro predikatlovchi komponentlar *were snaking* (3), *moved* (4) protsessual aksional sintaksemalarni ifodalagan va yadro predikativ aloqa asosida substansial agentiv *radiant rivers of molten rock* (3), sintaksemalari bilan bog'langan. Toponimlar bilan ifodalangan *through Meradalir valley* (3) – substansial instrumental lokativ translativ, *to Faizabad* (4) – substansial lokativ allativ sintaksemalar subordinativ aloqa asosida protsessual aksional sintaksemalarga bog'langan.

Results (Natijalar). Gaplarning sintaksem modeli quyidagicha:

1) *Lately, long-lost travelers have been found in the mountains* – QlfTm.QlfQlt.SbOb .PrDr. SbLc;

2) *... radiant rivers of molten rock were snaking through Meradalir valley* – QlfQlt .SbAg.SbQlt. PrAc.SbInsLcTrs.

Keyingi gaplarda makon va hudud nomini anglatuvchi toponimlar ifodalagan sintaksemalarni aniqlaymiz.

3. *The country has made monumental progress during that period: ... creating a space program that launched an orbiter to Mars.* [12]

4. *Video taken at Australia's Ningaloo Reef shows that...* [12]

5. *... he saw the chamois' horns ... up on Gepatschferner.* [12]

Tushirib qoldirish transformatsiyasi yordamida gaplar tarkibidagi asosiy mazmuni saqlagan holda tobe komponentlarni tushiramiz va hosila gapni sintaksem tahlil qilamiz;

3) *The country has made monumental progress during that period: ... creating a space program that launched an orbiter to Mars* → *The country launched an orbiter to Mars*;

4) *Video taken at Australia's Ningaloo Reef shows that ...* → *That video was taken at Australia's Ningaloo Reef.*

Toponimlar bilan ifodalangan sintaktik birliklar *to Mars* (7) – substansial lokativ allativ, *at Australia's Ningaloo Reef* (8) – substansial lokativ, *up on Gepatschferner* (9) – substansial lokativ adessiv sintaksemalarni anglatadi va *an orbiter* (7), *video* (8), *horns* (9) – obyekt sintaksemalar bilan subordinativ aloqa asosida bog'lanadi. Gap elementlarining differensial sintaktik-semantik belgilarini quyidagi sintaksem modelda ifodalaymiz:

3) *The country launched an orbiter to Mars* – SbAg . PrAc . SbOb . SbLcAll;

4) *That video was taken at Australia's Ningaloo Reef* – QlfDm . SbOb . SbPsLc;

5) *... he saw the chamois' horns ... up on Gepatschferner* – SbAg . PrAc . SbPs . SbOb . SbLcAd.

Ingliz tilida cherkov bilan bog'liq toponimlar ko'plab uchraydi, garchi bunday nom bilan atalgan joy diniy obyekt bo'lmasa ham.

6. *He was at the Cambridge University* [13;108-b.].

7. *They were together at Hilton Hotel ...* [11;6-b.].

8. *She isn't too far from Berkley* [13;135-b.].

Berilgan 10-11-12-gaplarning barchasida *at the Bell Training School, at Bellhaven Guest House, far from Church Hill* toponimlar substansial lokativ identifikatsiyalovchi sintaksemalarni ifodalagan va identifikatsiyalanuvchi sintaksemalar bilan yadro predikativ aloqa asosida bog'langan. Shuningdek, o'n ikkinchi gapda daraja-miqdor (DgMs) bildiruvchi sintaksema ham mavjud. Gaplarning sintaksem modeli quyidagicha:

6) *He was at the Cambridge University* – SbEx.PrEx.SbLcAd;

7) *They were together at Hilton Hotel* – SbEx.PrEx.SbLcAd;

8) *She isn't too far from Berkley* – SbEx.PrExNg.QlfDgMs.SbLcAbl.

Angliya va Amerika joy nomlari orasida kishilarning nomlari bilan atalgan toponimlar ko'pchilikni tashkil etadi.

9. *On entering he turned left and went down five steps to what a sign announced was Mike's Grocery Store* [12;80-b.];

10. *The pearl is to be placed aboard Pan American World Airways Flight five six nine, leaving New York Airport* [13;109-b.].

11. *There were so many pirate ships off the shores of Maryland, Virginia* [13;164-b.].

12. *You grabbed the checkered flag at the Winston in Charlotte* [13;388-b.].

Berilgan 9–10-gaplarni tushirib qoldirish transformatsiyasiga solib mazmunga ta'sir qilmagan holda tobe komponentlarni tushirib, asosiy elementlarni saqlab qolamiz:

9. *On the entering he turned left and went down five steps to what a sign announced was Mike's Grocery Store* → *He went down to Mike's Grocery Store*.

10. *The pearl is to be placed aboard Pan American World Airways Flight five seven nine, leaving New York Airport* → *Pan American World Airways Flight five seven nine, leaves New York Airport*.

Hosila gaplar tarkibida *went down* (9) – protsessual aksional va *leaves* (10) – protsessual aksional iterativ sintaksemlar substansial agentiv – *He* (9), *Pan American World Airways Flight five seven nine* (10) – sintaksemlar bilan yadro predikativ aloqa asosida bog'langan. Toponimlar bilan ifodalangan komponentlar *Mike's Grocery Store* (9) – substansial lokativ interior, *New York Airport* (10) – substansial lokativ obyekt sintaksemlarni anglatadi va subordinativ aloqa bazasida yadro prediktlovchi komponentlarga bog'lanadi.

O'n birinchi gapda toponimlar *of Maryland* – lokativ possessiv, *Virginia* – lokativ eksplikativ sintaksemlarni ifodalagan va *of Maryland* komponenti *off the shores* – substansial lokativ ablativ adessiv sintaksema bilan eksplitsit tarzda subordinativ aloqaga kirishgan. O'n ikkinchi gapda *at the Winston* – lokativ adessiv kontinuativ, *in Charlotte* lokativ adessiv sintaksemlarni ifodalagan va *the checkered flag* – substansial obyekt sintaksema bilan tobe bog'langan.

Gaplarning sintaksem modeli quyidagicha:

9) *He went down to Mike's Grocery Store* – SbAg.PrAc.SbLcIntr;

10) *Pan American World Airways Flight five seven nine leaves New York Airport* – SbAg.PrAcItr. SbOb;

11) *There were so many pirate ships off the shores of Maryland, Virginia* – PrExs.QlfDg.QlfQun. SbQlt.SbExs.SbLcAblAd.SbLcPs.SbLcExp;

12) *You grabbed the checkered flag at the Winston in Charlotte* – SbAg.PrAc.PrQlt.SbOb. SbLcAdCnt.SbLcAd.

Ko'cha nomlari, keng hudud nomlari bilan, ko'pincha, *across*, *along* predloglari ishlatilib, harakatning muayyan hudud bo'ylab amalga oshishini anglatadi.

13. *The bus was just arriving at High Street* [11;7-b.].

14. *He was driving west on Bond Street* [13;135-b.].

15. *Wildfires ... have destroyed more than 80,000 hectares of forest across Spain* [190].

16. *She walked ... along Hill Street* [13;132-b.].

Berilgan gaplarda toponimlar *at High Street* (13) – lokativ interior, *on Bond Street* (14), *across Spain* (15), *along Hill Street* (16) – substansial lokativ total sintaksemani ifodalaydi va *was driving* (14,), *walked* (16) – protsessual aksional, *forest* (15), – substansial obyekt sintaksemlar bilan subordinativ aloqa asosida bog'lanadi.

Gaplarning sintaksem tahlili quyidagicha izohlanadi:

13. *The bus was just arriving at High Street* – SbAg.QlfTmp.PrAc.SbLcIntr;

14. *He was driving west on Bond Street* – SbAg.PrAc.SbLc.SbLcTl;

15. *Wildfires ... have destroyed more than 80,000 hectares of forest across Spain* – SbAg.PrSt. QlfQunPrt.SbObPs.SbLcTl;

Keyingi misollarda tartib songa asoslangan toponim, fitonim qatnashgan va lokativ obyekt, lokativ eksterior sintaksemlarni ifodalagan:

16. *They had walked 62nd Street* [12;103-b.].

17. *Outside London station a group of people stood in complete uncertainty* [11;1-b.].

Lokativ sintaksema *62nd Street* protsessual aksional – *had crossed* sintakseмага nisbatan obyekt bo'lib kelganligi uchun substansial lokativ obyekt nokategorial belgiga ega hisoblanadi. Yigirma to'rtinchi gapda *Outside London station* toponimik birikmasi *people* – substansial stativlik yuklatilgan agentiv va *stood* – protsessual aksional sintaksemlarga bog'lanib, lokativ eksterior sintaksemani anglatadi. Ushbu 17-gapda *people* komponentiga stativlik yadro predikatlovchi komponent tomonidan emas, balki noyadroviy tobe komponent – *in complete uncertainty* tomonidan yuklatilgan. Buni transformatsiya metodi yordamida aniqlashimiz mumkin:

17) *Outside London station a group of people stood in complete uncertainty* → *people were uncertain / people stood uncertain.*

Transformatsiya hosilasidan *in momentary uncertainty* komponenti kvalifikativ stativ sintaksemani ifodalashi ayon bo'ladi. Gaplarning sintaksem modeli quyidagicha:

16) *They had walked 62nd Street* – SbAg.PrAc.SbLcOb;

17) *Outside London station a group of people stood in complete uncertainty* – SbLcExtr.QlfM .SbCl .SbStAgPs.PrAc.QlfSt.

Conclusion (Xulosa). Demak, ingliz tilida toponimlar lokativ sintaksema va uning subvariantlarini ifodalaganda, asosan, o'rin holi vazifasida ishtirok etadi va lokativ adessiv, lokativ ablativ, lokativ allativ, lokativ translativ, lokativ start, loaktiv finish, lokativ interior, eksterior, terminativ, lokativ adessiv kontinuativ kabi sintaktik-semantik belgilarni o'zida mujassamlashtirgan holda aksional, obyekt, identifikatsionalovchi, kvalitatif, stativ, modal sintaksemalar bilan sintaktik aloqaga kirishishi dalillandi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (Reference):

- (1). Гребнева А. М. Ориентированные микропонимы. Ономастика Поволжья. Саранск, 1986, с. 41.
- (2). Дмитриева Т.Н. Топонимия бассейна реки Казым: Автореф. дис....д-ра филол. наук. Ижевск, 2006, 16 с.
- (3). Маскин М.Ю. Кваликативные синтаксемы в конструкциях существительное+существительное в современном английском языке Лингвистические исследования. Москва, 1986, с. 132–140.
- (4). Мамонтова Н.Н. Структурно-семантические типы микропонимии ливиковского ареала Карельской АССР (Олонецкий район). Петрозаводск, 1982, 42 с.
- (5). Машенко И.В. Из наблюдений над словообразовательной структурой ориентированных топонимов в русском языке. Вопросы ономастики. Свердловск, 1979, с. 88–92.
- (6). Муллонен И.И. Очерки вепсской топонимики. СПб., "Наука", 1994, с. 155.
- (7). Мухин А.М. Функциональный синтаксис. СПб., 1999, 184 с.
- (8). Переяслав-Кривошекова-Гантман А.С. Микропонимия Коми-Пермяцкого автономного округа. /Ономастика Поволжья. Межвузовский сб. науч. трудов, Саранск, 1986, с. 56–63.
- (9). Самарова М.А. Наименования топообъектов Верхней Чепцы. Монография, Ижевск, Удмуртский университет, 2010, 305 с.
- (10). Федосеева, Л.Н. Функционально-семантическое поле локативности в современном русском языке. Система языковых и контекстуальных значений. Вестник Сургутского государственного педагогического университета, 2011, № 2, с. 49–53.
- (11). Agatha Christie. And then there were none. New York, The Berkley publishing group, 1991, 204 p.
- (12). Dean Koontz. *Icebound*. New York, First Ballantine Books edition, 1995, 408 p.
- (13). Patricia Cornwell. *Isle of Dogs*. New York, The Berkley publishing group, 2001, 413 p.
- (14). Sulaymanova N.J. Ways of expression of locativeness in the modern English language. Актуальные научные исследования в современном мире. XVII Международная научная конференция. 26–27 сентября 2016 г. ВЫПУСК 9(17), часть 3.
- (15). Sweet H.A *New English Grammar, Logical and Historical. Part I*. Oxford: Clarendon press, 2004, 520 p.
- (16). Zandvoort R.W. *A Handbook of English Grammar*. Groningen, 1998, 436 p.

Xujaqulov Ravshan Isroilovich (Samarqand davlat Chet tillar instituti o'qituvchisi) INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA XALQ TABOBATIGA OID LEKSIK BIRLIKLARNING DERIVATSION TADQIQI

Annotatsiya. *Ushbu maqola ingliz va o'zbek tillarida xalq tabobatiga oid leksik birliklarning derivatsion tahliliga bag'ishlangan. Xalq tabobati atamalarini o'z milliy madaniyat va tibbiyot tarixidan kelib chiqqan bo'lib, ushbu leksik birliklarning morfologik va semantik jihatlari o'rganiladi. Maqolada ingliz va o'zbek tillarida xalq tabobati atamalarining shakllanishi va rivojlanishi, ularning o'zlashuv jarayonlari, shuningdek, har ikkala tilning morfologik va semantik xususiyatlari qiyosiy tahlil qilingan.*

Kalit so'zlar: *xalq tabobati, leksik birliklar, derivatsion tahlil, ingliz tili, o'zbek tili, tibbiy terminologiya, morfologik tahlil, o'zlashmalar, semantik tahlil, xalq amaliyoti.*

Худжакулов Равшан Исроилевич (преподаватель Самаркандского государственного института иностранных языков)

ИЗУЧЕНИЕ ПРОИЗВОДНЫХ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ, СВЯЗАННЫХ С НАРОДНОЙ МЕДИЦИНОЙ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ И УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация. *Данная статья посвящена деривационному анализу лексических единиц, связанных с народной медициной, в английском и узбекском языках. Термины народной медицины берут*

свое начало из национальной культуры и истории медицины каждого языка, и в статье исследуются морфологические и семантические аспекты этих лексических единиц. Рассматриваются процессы формирования и развития терминов народной медицины в английском и узбекском языках, а также их заимствования, морфологические и семантические особенности.

Ключевые слова: народная медицина, лексические единицы, деривационный анализ, английский язык, узбекский язык, медицинская терминология, морфологический анализ, заимствования, семантический анализ, народная практика.

Khujakulov Ravshan Isroilovich (Teacher of the Samarkand State Institute of Foreign Languages)
STUDY OF DERIVATIVE LEXICAL UNITS RELATED TO TRADITIONAL MEDICINE IN ENGLISH AND UZBEKISTAN

Annotation. This article is dedicated to the derivational analysis of lexical units related to folk medicine in English and Uzbek languages. Folk medicine terms originate from the national culture and medical history of each language, and the morphological and semantic aspects of these lexical units are examined. The article compares the formation and development of folk medicine terms in English and Uzbek, their borrowing processes, as well as the morphological and semantic characteristics of both languages

Keywords: folk medicine, lexical units, derivational analysis, English, Uzbek, medical terminology, morphological analysis, borrowings, semantic analysis, folk practice.

Kirish. Xalq tabobati ming yilliklar davomida insonlar hayotining ajralmas qismi bo‘lib kelgan. Har bir xalqning tibbiy amaliyotlari o‘z madaniyati, diniy e‘tiqodlari va ijtimoiy sharoitlariga mos ravishda rivojlanib, shakllangan. Bugungi kunda xalq tabobati terminologiyasi tibbiyotning ajralmas qismi sifatida zamonaviy ilmiy yondashuvlarga integratsiya qilinmoqda. Xalq tabobati atamaları milliy tilning bir qismi bo‘lib, ular orqali nafaqat tibbiyotga oid bilimlar, balki xalqning madaniyati, hayot tarzi va tarixiy merosi ham aks etadi.

Ingliz va o‘zbek tillarida xalq tabobati bilan bog‘liq atamalar ko‘p hollarda ma‘no jihatidan bir-biriga mos kelsa-da, ularning shakllanishi, rivojlanishi va o‘zlashish jarayonlari har xil madaniy va tilshunoslik omillarga asoslangan. Ushbu leksik birliklar tilshunoslikda o‘ziga xos morfologik va semantik xususiyatlarga ega bo‘lib, ularning shakllanishi, ko‘pincha, madaniy va tarixiy kontekst bilan chambarchas bog‘liq. Xususan, xalq tabobati bilan bog‘liq atamalarni o‘rganish ikki til o‘rtasida leksik birliklar qanday o‘zlashganini, so‘z yasalishi va morfologik jarayonlarni qiyosiy tahlil qilish imkonini beradi.

Bu tadqiqotda xalq tabobati atamalarining ingliz va o‘zbek tillaridagi derivatsion shakllanishi va semantik rivojlanishi chuqur o‘rganiladi. Morfologik tahlil orqali so‘zlarning qo‘shimchalar bilan hosil qilinishi, semantik tahlil orqali esa ularning ma‘nosi, o‘zlashish jarayonlari va xalq tabobati atamalarining har ikkala tilga qanday kirib kelgani tahlil qilinadi.

Xalq tabobatining kelib chiqishi va rivojlanishi. Xalq tabobati terminologiyasi ko‘p hollarda ma‘lum bir millatning qadimiy an‘analariga asoslangan. Masalan, O‘zbekistonda xalq tabobati ko‘p asrlik tarixga ega bo‘lib, tibbiy atamalar xalq orasida keng tarqalgan. Fors-tojik, arab va boshqa mintaqaviy tillarning o‘zaro ta‘sir natijasida o‘zbek tilida xalq tabobatiga oid ko‘plab atamalar paydo bo‘lgan. Shuningdek, ingliz tilidagi xalq tabobati atamaları G‘arb tibbiyotining rivojlanishi bilan bog‘liq bo‘lib, ularning ko‘pi yunon, lotin, fransuz va boshqa tillardan o‘zlashgan.¹

Xalq tabobati leksikasining tibbiyotdagi roli. Xalq tabobati va zamonaviy tibbiyotning o‘zaro aloqasi ko‘p hollarda tibbiyot tilining rivojlanishida muhim rol o‘ynagan. Masalan, ingliz tilidagi *herbalism* atamasi zamonaviy tibbiyotda o‘simliklar bilan davolashni anglatadi va ushbu so‘z qadimiy xalq tabobatidan kirib kelgan. O‘zbek tilida esa *tabib* yoki *shifokor* kabi atamalar tibbiyotga oid an‘anaviy bilimlarni ifodalaydi. Ularning shakllanishi xalqning madaniyati va diniy amaliyotlari bilan chambarchas bog‘liq.²

Bugungi kunda xalq tabobati leksik birliklarini o‘rganish tibbiyot va tilshunoslik fanlari uchun muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu tadqiqot xalq tabobatining leksik birliklari, ularning shakllanishi va o‘zlashish jarayonlari haqidagi ilmiy bilimlarni kengaytirishga yordam beradi. Xalq tabobatiga oid atamalarni lingvistik jihatdan o‘rganish orqali har ikkala tilning o‘ziga xosligini chuqurroq tushunish vaqti keldi. Tadqiqot, shuningdek, xalq tabobatining lingvistik o‘zgarishlarini madaniy va tarixiy kontekstlarda ko‘rib chiqadi, bu esa tilning ijtimoiy va madaniy rivojlanishiga ta‘sirini ko‘rsatadi.³

¹ Haspelmath, M. (2019). Derivational Morphology of English Medical Terminology. New York, Routledge.

² Kadirzhanov, A. (2017). Comparative Analysis of Traditional Medicine Lexicons in Turkic Languages. Tashkent, O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi.

³ Brown, M. (2018). Traditional Medicine and Lexicography. New York, Routledge.

Tadqiqotning maqsadi. Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi ingliz va o'zbek tillaridagi xalq tabobatiga oid leksik birliklarning derivatsion jarayonlarini o'rganish, ularning morfologik va semantik jihatlari aniqlash hamda ularni qiyosiy tahlil qilishdan iborat. Xalq tabobati atamaları har bir millatning milliy madaniyati, diniy an'analari va tarixiy tajribalariga asoslangan bo'lib, tibbiyot terminologiyasining ajralmas qismiga aylangan. Bu atamalar, ko'pincha, morfologik tuzilishi va semantik rivojlanishi bilan o'ziga xosdir, shuning uchun ularni chuqur o'rganish xalqning til madaniyati va tarixiy rivojlanishini ham aks ettiradi.

Tadqiqotning ikkinchi maqsadi xalq tabobati terminlarining shakllanish jarayonlarini ko'rsatishdir. Bu jarayon ikki til o'rtasidagi o'zlashuv va almashinuvlar orqali kechadi. Ingliz va o'zbek tillaridagi xalq tabobati terminlari turli tillardan o'zlashgan bo'lib, bu o'zlashmalar tibbiyot tilini shakllantirishda muhim rol o'ynagan. Shu nuqtayi nazardan, mazkur tadqiqot ingliz va o'zbek tillaridagi o'zlashma atamalarni lingvistik jihatdan tahlil qilish va ularning qaysi madaniy ta'sirlar ostida shakllanganini aniqlashni ko'zlaydi.

Uchinchi maqsad – xalq tabobati leksikasining zamonaviy tibbiyotda tutgan o'rnini aniqlash. Zamonaviy tibbiyot rivojlanar ekan, xalq tabobatiga oid atamalar ham ilmiy-texnik terminlar sifatida o'z shaklini o'zgartirmoqda yoki yangi semantik ma'nolarga ega bo'lmoqda. Ushbu tadqiqot orqali xalq tabobati atamaları zamonaviy tibbiyot bilan qanday integratsiyalashayotgani va ularning semantik kengayishi yoki qisqarishi qanday kechayotganini o'rganish ham tadqiqotning muhim maqsadlaridan biridir.

Metodologiya. Tadqiqotda lisoniy birliklarning kelib chiqish va derivatsion tahliliga oid umumiy va maxsus ilmiy manbalar asos qilib olindi. Xususan, morfologik, semantik va leksik tahlil usullari qo'llanildi. Ma'lumotlar ingliz va o'zbek tillarida xalq tabobatiga oid matnlar va xalq og'zaki ijodidan yig'ilgan.

Tadqiqot metodologiyasi bo'yicha har bir jihatga asoslangan holda misollar keltirilgan.

1. Morfologik tahlil. Morfologik tahlil so'zlarning shakli va qo'shimchalar orqali hosil bo'lish jarayonlarini o'rganadi. Xalq tabobati leksikasida ko'plab atamalar aynan morfologik jihatdan hosil qilingan.

1. O'zbek tilidagi "shifobaxsh" – "shifo" (davolash) va "-baxsh" (beruvchi) qo'shimchalari orqali hosil qilingan.

2. Ingliz tilidagi "herbalist" – "herb" (o'simlik) va "-ist" (mutaxassis) qo'shimchasi bilan hosil qilingan.

3. O'zbek tilidagi "tabib" – ildiz so'z bo'lib, tibbiyot sohasida ishlatiladigan davolovchini bildiradi.

4. Ingliz tilidagi "aromatherapy" – "aroma" (hid) va "therapy" (davolash) so'zlaridan yasalgan.

5. O'zbek tilidagi "dorishunos" – "dori" (davo vositasi) va "-shunos" (mutaxassis) qo'shimchasi orqali hosil qilingan.

2. Semantik tahlil. Semantik tahlil so'zlarning ma'nosi va ularning bir-biriga nisbatan qanday o'zgarishini o'rganadi. Bu usul xalq tabobati atamalarining ma'no jihatdan tibbiyot terminologiyasidagi o'zgarishlarini tushunish uchun muhim.

1. O'zbek tilidagi "hojatbaror" – kasalliklarni davolovchi ma'nosida ishlatiladi.

2. Ingliz tilidagi "cupping" – bir tomondan, "kosalar yordamida davolash", boshqa tomondan, zamonaviy tibbiyotda "hijoma" ma'nosini beradi.

3. O'zbek tilidagi "tabib" – xalq tabobatida an'anaviy davolovchini anglatadi, zamonaviy tibbiyotda esa "shifokor"ga yaqin ma'noda ishlatilishi mumkin.

4. Ingliz tilidagi "herbalism" – tarixiy jihatdan o'simliklardan foydalanishni bildirsada, zamonaviy davolashda bu so'zning ma'nosi kengaygan.

5. O'zbek tilidagi "shifokor" – "davolovchi" ma'nosida ishlatiladi, bu so'zning semantikasi zamonaviy davolash usullari bilan bog'liq.

3. Qiyosiy tahlil. Qiyosiy tahlil ikki til o'rtasidagi leksik birliklarning o'xshash va farqli jihatlari aniqlashga qaratilgan.

1. Ingliz tilidagi "acupuncture" va o'zbek tilidagi "ignaterapiya" – ikkisi ham igna orqali davolash usulini bildiradi, lekin biri lotin ildiziga ega, ikkinchisi esa xalq amaliyotiga asoslangan.

2. Ingliz tilidagi "massage therapy" va o'zbek tilidagi "sillaxona" – biri zamonaviy terapiyaga oid termin, ikkinchisi esa xalq orasida massaj bilan bog'liq.

3. Ingliz tilidagi "herbalist" va o'zbek tilidagi "o'simlikshunos" – har ikkisi o'simliklar bilan davolovchi shaxsni bildiradi.

4. Ingliz tilidagi "cupping therapy" va o'zbek tilidagi "hijoma" – ikkalasi ham chiqindi olish usuli, lekin ular xalq tabobatining turli shakllarini bildiradi.

5. Ingliz tilidagi "holistic medicine" va o'zbek tilidagi "butunlay davolash" – har ikkisi insonni butunlay davolashga asoslangan usullarni anglatadi, lekin har xil madaniy kontekstda.

4. O‘zlashmalarni tahlil qilish. O‘zlashma so‘zlarni o‘rganish tilga boshqa tillardan kirib kelgan so‘zlarni o‘z ichiga oladi. Xalq tabobatiga oid ko‘plab terminlar turli tillardan o‘zlashtirilgan.

1. O‘zbek tilidagi “shifokor” – fors-tojik tilidan o‘zlashtirilgan bo‘lib, zamonaviy tibbiyot terminiga aylangan.

2. Ingliz tilidagi “acupuncture” – lotin tilidan o‘zlashtirilgan.

3. O‘zbek tilidagi “hijoma” – arab tilidan o‘zlashgan xalq tabobati atamasi.

4. Ingliz tilidagi “aromatherapy” – lotin va yunon tillaridan kirib kelgan.

5. O‘zbek tilidagi “dorishunos” – fors-tojik va arab tillaridan o‘zlashgan atama.

5. Madaniy kontekstni tahlil qilish. Madaniy kontekstni tahlil qilish atamalarining tilga qanday madaniy ta’sirlar ostida kirib kelganini va ular qanday ma’no o‘zgarishlariga duch kelganini tushunishga yordam beradi.

1. O‘zbek tilidagi “sillaxona” – xalq orasida qadimdan mavjud bo‘lgan madaniy amaliyot, massaj bilan bog‘liq.

2. Ingliz tilidagi “herbalism” – qadimiy xalq amaliyotlaridan zamonaviy tibbiyotda keng foydalanish holati.

3. O‘zbek tilidagi “tabib” – tarixiy-madaniy davolovchi shaxs, zamonaviy tibbiyotda bunday rol o‘zgargan.

4. Ingliz tilidagi “cupping therapy” – zamonaviy madaniyatda “hijoma” sifatida qayta tiklangan.

5. O‘zbek tilidagi “hijoma” – arab madaniyati ta’sirida kirib kelgan va xalq tabobatida o‘rnashib qolgan.

Tadqiqot natijalari ingliz va o‘zbek tillarida xalq tabobati atamalarining morfologik va semantik jihatlarini, shuningdek, bu atamalar orasidagi o‘zlashuv va madaniy kontekstni batafsil yoritadi. Xalq tabobati atamalarining shakllanishi va rivojlanishi haqida ma’lumotlar berib, bu atamalar til va madaniyat rivojlanishidagi muhim omil sifatida ko‘rsatiladi. Tadqiqot, shuningdek, xalq tabobati va zamonaviy tibbiyot o‘rtasidagi aloqalarni ham ochib beradi, bu orqali xalq tabobati atamalarining tibbiyot terminologiyasidagi o‘rni haqida chuqurroq tushuncha hosil qilish mumkin.

Xulosa. Tadqiqot ingliz va o‘zbek tillarida xalq tabobati leksikasining morfologik va semantik xususiyatlarini, o‘zlashuv jarayonlarini va madaniy kontekstni chuqur tahlil qilish orqali xalq tabobati va zamonaviy tibbiyot o‘rtasidagi aloqalarni yaxshiroq tushunishga yordam berdi. Xalq tabobati atamaları til va madaniyatning bir qismi sifatida muhim ahamiyatga ega va ularning tahlili xalqning tarixiy rivojlanishi va madaniy an’analari haqida chuqurroq tushuncha hosil qilishga imkon beradi.

Tadqiqot natijalari xalq tabobati terminologiyasining tilshunoslik va tibbiyot sohasida qanday o‘rganilishi mumkinligi haqida yangi fikrlar va yondashuvlarni taklif etadi. Bu, xalq tabobati va zamonaviy tibbiyot terminologiyasining o‘zaro integratsiyasi va rivojlanishi haqida yanada kengroq tushuncha hosil qilish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Haspelmath, M. (2019). Derivational Morphology of English Medical Terminology. New York, Routledge.

(2). Kadirzhanov, A. (2017). Comparative Analysis of Traditional Medicine Lexicons in Turkic Languages. Toshkent, O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi.

(3). Brown, M. (2018). Traditional Medicine and Lexicography. New York, Routledge.

(4). Geertz, C. (2020). Folk Medicine in Modern Society: The Influence of Cultural Practices on Healthcare Systems. London: Palgrave Macmillan.

(5). Smith, J. (2020). Herbal medicine and folk remedies in England. London, Oxford University Press.

(6). Alimov, A. (2019). O‘zbek xalq tabobati. Leksik va semantik tahlil. Toshkent, O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi.

(7). Brown, M. (2018). Traditional Medicine and Lexicography. New York, Routledge.

(8). Cambridge, J. (2020). The Role of Folk Medicine in Contemporary Medical Discourse. Cambridge University Press.

Muratkhodjaeva Feruzaxon Xotamovna (Oriental universiteti “G‘arb tillari” kafedrasi dotsenti, Tashkent, Uzbekistan, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD); e-mail: fmuratkhodjaeva@gmail.com)

MENTAL LEKSIKONNING MILLIY-MADANIY TALQINI

***Annotatsiya.** Ushbu maqola mental leksikonning milliy-madaniy talqini masalasiga bag‘ishlangan bo‘lib, unda mental leksikonning tarkibi, til va madaniyat o‘rtasidagi aloqalar, hamda so‘zlarning semantik va pragmatik o‘zgarishlari tahlil qilinadi. Maqolada tilshunoslik va madaniyatshunoslik asosida o‘zbek ti-*

lining mental leksikoni milliy xususiyatlar bilan qanday bog'lanishini o'rganish maqsad qilingan. Bunda psixolingvistika, semantika va pragmatika nuqtai nazaridan milliy-madaniy talqinlarning tilshunoslikdagi ahamiyati tushuntiriladi. Maqola turli adabiyotlar tahlili, tadqiqot metodologiyasi va amaliy misollar orqali mental leksikonning milliy-madaniy talqini haqidagi ilmiy muhokama va natijalar bilan boyitilgan.

Kalit so'zlar: mental leksikon, milliy-madaniy talqin, til va madaniyat, psixolingvistika, semantika, pragmatika, tilshunoslik, madaniyatshunoslik, milliy xususiyatlar, so'z ma'nolari.

МЕНТАЛЬНЫЙ ЛЕКСИКОН: НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЕ ТОЛКОВАНИЕ

Аннотация. Эта статья посвящена вопросу национально-культурного толкования ментального лексикона, в которой анализируются структура ментального лексикона, взаимосвязь языка и культуры, а также семантические и прагматические изменения слов. В статье рассматривается, как ментальный лексикон узбекского языка связан с национальными особенностями на основе лингвистики и культурологии. Также объясняется важность национально-культурных толкований в лингвистике с точки зрения психолингвистики, семантики и прагматики. Статья обогащена научным обсуждением и результатами исследования через анализ различных литературных источников, методологию исследований и практические примеры, касающиеся национально-культурного толкования ментального лексикона.

Ключевые слова: ментальный лексикон, национально-культурное толкование, язык и культура, психолингвистика, семантика, прагматика, лингвистика, культурология, национальные особенности, значения слов.

THE NATIONAL-CULTURAL INTERPRETATION OF THE MENTAL LEXICON

Annotation. This article is dedicated to the issue of the national-cultural interpretation of the mental lexicon, in which the structure of the mental lexicon, the relationship between language and culture, as well as the semantic and pragmatic changes of words are analyzed. The article aims to explore how the mental lexicon of the Uzbek language is connected with national characteristics based on linguistic and cultural studies. It also explains the importance of national-cultural interpretations in linguistics from the perspective of psycholinguistics, semantics, and pragmatics. The article is enriched with a scientific discussion and findings through the analysis of various literary sources, research methodology and practical examples regarding the national-cultural interpretation of the mental lexicon.

Keywords: Mental lexicon, national-cultural interpretation, language and culture, psycholinguistics, semantics, pragmatics, linguistics, cultural studies, national features, word meanings.

Kirish. Mental leksikon tilshunoslikda so'zlarning va ularning ma'nolarining inson ongidagi tizimli tashkilotini ifodalovchi tushuncha sifatida keng qo'llaniladi. Mental leksikon nafaqat so'zlarni, balki ularning semantik va pragmatik xususiyatlarini, ijtimoiy va madaniy kontekstda qanday talqin qilinishini o'z ichiga oladi. Tilshunoslikning bu sohasida til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro ta'sirni o'rganish, so'zlarning nafaqat grammatik yoki leksik, balki madaniy mazmunini tushinishga yordam beradi.

Mental leksikonning milliy-madaniy talqini nafaqat so'zlar va ularning ma'nolarini, balki tilning milliy va madaniy xususiyatlarini ham o'z ichiga oladi. Har bir millatning o'ziga xos dunyoqarashi, qadriyatlari, ijtimoiy urf-odatlar va tarixiy tajribalari til orqali ifodalanadi. Shunday qilib, til nafaqat kommunikatsiya vositasi, balki madaniy o'zlikni shakllantiruvchi omil sifatida ham faol rol o'ynaydi. So'zlarning mental leksikonidagi ma'nolar, madaniy elementlar bilan to'ldirilgan bo'lib, ular turli millatlar orasidagi tilshunoslik va madaniyatshunoslik farqlarini ochib beradi [1:43–44-b.].

Ushbu maqola mental leksikonning milliy-madaniy talqinini o'rganishga qaratilgan. Maqolada til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro bog'lanish, mental leksikonning semantik va pragmatik jihatlari, shuningdek, bu jarayonda madaniy xususiyatlarning o'rni tahlil qilinadi. O'zbek tilining mental leksikoni va uning milliy xususiyatlari, madaniy qadriyatlarni aks ettiruvchi so'zlar va iboralarning tahlili orqali bu aloqalar chuqurroq tushinishga intiladi. Maqola, shuningdek, tilshunoslik, madaniyatshunoslik va psixolingvistika fanlarida yangi yondashuvlarni rivojlantirishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlarga asoslanadi [2:56–57-b.].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Mental leksikon, tilshunoslikda so'zlarning ma'nosi va ular orasidagi munosabatlarni tahlil qilishda muhim rol o'ynaydi. So'zlarning mental saqlanishi, ularning ta'siri, va tilning ijtimoiy va madaniy kontekstdagi yoritilishi haqida ko'plab ilmiy tadqiqotlar mavjud.

Vigotskiy (1986) o'zining psixolingvistik nazariyasida mental leksikonni inson fikrini shakllantirishda asosiy rol o'ynaydigan vosita sifatida ko'rsatgan. U so'zlarni nafaqat kommunikatsiya vositasi, balki insonning dunyoqarashi va madaniy kodlarini ifodalovchi elementlar deb hisoblagan [3:42-b.].

Whorf (1956) va Sapir (1949) madaniyat va tilning o'zaro aloqasi bo'yicha o'z nazariyalarini ishlab chiqqan. Ularning fikricha, mental leksikon o'z ichiga millatning madaniy va ijtimoiy tajribalarini jamlaydi.

Kövecses (2000) o'zining kognitiv lingvistika nazariyasida so'zlarning madaniyatga bog'lanishini va ularning tilshunoslikka qanday ta'sir qilishini o'rganadi [4;13-b.]. Bundan tashqari, o'zbek tilshunosligi bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar (Isakova. 2015; Xo'jayeva. 2017) o'zbek milliy leksikonida milliy va madaniy qadriyatlarni aks ettiruvchi so'zlarni tahlil qilgan. Ushbu ishlar o'zbek tilining mental leksikonining madaniy asoslarini va tilning o'ziga xosligini ko'rsatadi [5;33-b.].

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada mental leksikonning milliy-madaniy talqini, til va madaniyat o'rtasidagi aloqalar va so'zlarning semantik o'zgarishlari bo'yicha tadqiqot o'tkazish uchun quyidagi metodlar qo'llanildi:

1. **Kontent tahlili.** O'zbek tilidagi turli matnlar, adabiyotlar va kundalik so'zlashuvda ishlatiladigan so'zlar tahlil qilindi. Bu orqali milliy-madaniy talqinlarning qanday shakllanishi va tilga ta'siri o'rganildi.

2. **Lingvistik tahlil.** Ma'lum bir so'zlarning semantik o'zgarishlari va ularning pragmatik jihatlari aniqlanib, tilshunoslikka oid atamalar va iboralarning madaniy kontekstda qanday ishlatilishi ko'rib chiqildi.

3. **Intervyu va anketalar.** O'zbekistonning turli hududlaridan olingan intervyu va anketalar orqali tilshunoslikning amaliy tomoni hamda tilda qanday madaniy xususiyatlarning aks etishi tahlil qilindi.

Tahlil va natijalar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, o'zbek tilidagi mental leksikonning milliy-madaniy talqini so'zlarning ma'nosiga, ularning ijtimoiy va madaniy kontekstdagi o'zgarishlariga ta'sir qiladi.

• **So'zlarning semantik o'zgarishi.** Ko'plab so'zlar boshqa madaniy muhitlarda ham to'liq yoki o'zgacha ma'nolarda ishlatiladi. Masalan, "mehr" so'zi o'zbek tilida nafaqat sevgi, balki insoniyatni hurmat qilish va yordam berishni anglatadi. Boshqa tillarda bu so'z shunchaki "love" yoki "affection" sifatida qabul qilinadi, ammo uning chuqur madaniy ma'nosi yo'q.

• **Pragmatik yondashuv.** O'zbek tilidagi salomlashish, minnatdorchilik, ruxsat so'rash kabi iboralar madaniyat va urf-odatlariga bog'liq. Misol uchun, "Assalomu alaykum" salomi, ko'pincha, yaqinlik va hurmatni aks ettiradi, bu esa boshqa madaniyatlarda o'ziga xos tarzda qabul qilinadi.

• **Milliy-madaniy talqinlar.** O'zbek tilida ishlatiladigan ba'zi so'zlar, masalan, "yurt" so'zi, faqat biror joyni anglatmaydi, balki milliy ajralib turish, o'zlikni anglatuvchi bir tushuncha sifatida ishlatiladi. Bu mental leksikonning milliy xususiyatlarini ko'rsatadi [6;42-b.].

Xulosa. Mental leksikonning milliy-madaniy talqini tilda mavjud bo'lgan so'zlarning ma'nolari va ularning ishlatilishiga ta'sir ko'rsatadi. Bu tahlil til va madaniyatning o'zaro bog'liqligini va bir millatning madaniy qadriyatlarini qanday ifodalashini tushunishda muhimdir. Tadqiqot milliy-madaniy talqinlarni o'rganish orqali tilshunoslik, psixolingvistika va madaniyatshunoslik fanlarida yangi yondashuvlarni ishlab chiqishga imkon yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Vigotskiy, L.S. (1986). Myshlenie i rech' [Thinking and Speech]. Moskva, "Nauka".
- (2). Sapir, E. (1949). Language: An Introduction to the Study of Speech. New York: Harcourt, Brace.
- (3). Whorf, B.L. (1956). Language, Thought, and Reality. Cambridge, MA, MIT Press.
- (4). Kövecses, Z. (2000). Metaphor and Emotion: Language, Culture, and Body in Human Feeling. Cambridge. Cambridge University Press.
- (5). Isakova, T. (2015). O'zbek tilidagi mental leksikonning madaniy xususiyatlari. Toshkent, "Fan".
- (6). Xo'jayeva, M. (2017). Tilshunoslikda milliy xususiyatlar. Semantik va pragmatik yondashuvlar. Toshkent, "Universitet".
- (7). K.A. (2020). Pragmatika va madaniyatshunoslik. O'zbek tilidagi pragmatik xususiyatlar. Toshkent, "Yoshlar".
- (8). Lee J. & Kim, H. (2018). Cultural Influences on the Lexicon: A Comparative Study. Journal of Cross-Cultural Linguistics, 22(4), p. 115–131.
- (9). Crystal D. (2008). A Dictionary of Linguistics and Phonetics. Oxford: Blackwell.

Maxmudova Manzura Adashovna (Toshkent davlat Iqtisodiyot universiteti Samarqand filiali o'qituvchisi; e-mail: missterrasamarkand@gmail.com)

KONSEPT OLAMNING LISONIY MANZARASINI AKS ETTIRUVCHI LISONIY HODISA SIFATIDA

***Annotatsiya.** Tilshunos olimlarning tadqiqotlariga asoslanib, ushbu maqolada "konsept" mental ifoda sifatida keltirilgan. Turli fan vakillari bo'lgan ko'plab akademiklar konseptlar mental ifodalar degan g'oyani ishlab chiqdilar. U madaniy o'ziga xoslik, konseptlar, narsalar, xatti-harakatlarni yoki holatlarni ifodalovchi mental borliq sifatida qaraladi. "Mental ifoda" atamasi bilim, g'oyalar yoki tajribalarning ong-*

da qanday qilib saqlanishi va tartibga solinishini tavsiflaydi. Odamlarga ma'lumotni qayta ishlash, o'zgartirish va olish imkonini beradigan bu tasvirlar mental suratlar, belgilar yoki kognitiv tuzilmalar bo'lishi mumkin. Bundan tashqari, ushbu maqola madaniyatlarning konseptlar shakllanishiga ta'sirini ochib beradi.

Kalit so'zlar: konsep, mental ifoda, prototip, freym, sxemalar, kategoriyalar, konseptual metaforalar, kognitiv shakllanish.

Махмудова Манзура Адашовна (преподаватель Самаркандского филиала Ташкентского государственного экономического университета; электронная почта: missterrasamarkand@gmail.com)

КОНЦЕПТ КАК ЯЗЫКОВОЕ ЯВЛЕНИЕ, ОТРАЖАЮЩЕЕ ЯЗЫКОВОЙ ЛАНДШАФТ МИРА

Аннотация. Термин «концепт» представлен в данной статье как мысленное представление. Многие учёные, представляющие различные дисциплины, разработали идею о том, что концепт — это ментальная репрезентация. Его рассматривают как ментальную сущность, которая отражает культурные особенности, концепции, предметы, поведение или состояние. Термин «ментальная репрезентация» описывает, как знания, идеи или опыт внутренне хранятся и упорядочиваются в уме. Эти представления, которые позволяют людям обрабатывать, изменять и извлекать информацию, могут быть мысленными картинками, символами или когнитивными структурами. Кроме того, данная статья предоставляет информацию о том, как культуры формируют концепции.

Ключевые слова: концепт, ментальная репрезентация, прототип, фрейм, схемы, категории, концептуальные метафоры, когнитивный процесс.

Makhmudova Manzura Adashovna (Teacher, Samarkand Branch of Tashkent State University of Economics; e-mail: missterrasamarkand@gmail.com)

CONCEPT AS A LINGUISTIC PHENOMENON REFLECTING THE LINGUISTIC LANDSCAPE OF THE WORLD

Annotation. Based on the beliefs of several linguists, the term “concept” is provided in this article as a mental representation. Many academics from a variety of disciplines have developed the idea that concepts are mental representations. It is seen as a mental entity that represents cultural quirks, concepts, items, behaviors, or conditions. The term “mental representation” describes how knowledge, ideas, or experiences are internally stored and arranged in the mind. These representations, which enable people to process, modify, and retrieve information, can be mental pictures, symbols, or cognitive structures. Additionally, it offers information on how cultures shape conceptions.

Key words: concept, mental representation, prototype, frame, schemas, categories, conceptual metaphors, cognitive processing.

Kirish. Til va konsept o'rtasidagi munosabat semantika, kognitiv tilshunoslik va pragmatika kabi sohalarning markaziy mavzusidir. Tilshunoslikda konsept, odatda, tildan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan mental ifoda yoki mavhum g'oya sifatida tushuniladi. Konseptlar muhim lingvistik hodisa bo'lib, tilshunoslik sohasining umumjahon qarashlari va tushunchalarini qamrab oladi. Konseptlar ma'noning poydevori sifatida tilni bilish va muloqotga nisbatan qanday ishlashini tushunish uchun zarurdir. Bruner konseptlar kognitiv vositalar bo'lib, odamlarga tajribalarni tashkil qilish va tushunishga yordam beradi deb aytadi. U konseptual rivojlanishda tilning rolini ta'kidlab, konseptlar haqida qanday fikrlashimiz ularni qanday tushunishimizga ta'sir qilishini ta'kidlaydi [12;71-b.]. Konseptning mental ifoda nazariyalariga ko'ra konseptlar har xil talqin qilinishi mumkin. Klassik nazariya konseptlarni muhim va yetarli xususiyatlar to'plami sifatida talqin qiladi. Masalan, “uchburchak” konsepti o'z ichiga uchta tomonga ega va ichki burchaklar yig'masi 180 gradusga teng degan tushunchani oladi. Prototip nazariyada konseptlar “prototiplar” orqali namoyon bo'ladi, bu eng oddiy yoki ideallashtirilgan misol bo'lishi mumkin. Masalan, “mushuk” prototipi uchun mushuklarga xos xususiyatlarni o'zida mujassamlashtirgani uchun silovsin misol bo'lishi mumkin. Exempler nazariyada esa konseptlar faqat prototipgina emas, balki xotirada saqlangan maxsus misollar orqali namoyon bo'ladi. Masalan, “maktab” konsepti maktab haqidagi xotiralar bilan bog'liq bo'lgan misollarni o'z ichiga olishi mumkin. Nazariyaga asoslangan yondashuvda esa konseptlar misollar va xususiyatlarga emas, balki nazariy bilim va kazual aloqalarga asoslangan holda izohlanadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Konseptlar madaniy va ijtimoiy bilim, tajriba, va qadriyatlarini qamrab oladi va voqeilikni til orqali mental qurilmasini shakllantiradi. Konseptning bilish jarayonidagi roli muhim ahamiyatga ega bo'lib, u turkumlashtirish (masalan, yangi obyektning “it” sifatida qabul qilinishi “it” konseptiga solishtirish orqali vujudga keladi), sababiyat (masalan, hamma itlar akkillaydi, bu it shuning

uchun u ham akkilashi mumkin) va muloqotni (ma'lum bir madaniyatga xos bo'lgan konsept va uning ma'nosidagi barcha nozikliklar o'sha madaniyat vakillari uchun ma'lumdir) ta'minlaydi. Kantning ta'kidlashicha, konseptlar ongda aprior tuzilmalar bo'lib, ular bizga hissiy tajribani tashkil qilish va tushunishga yordam beradi. Uning fikricha, biz dunyodan passiv ma'lumot olmaymiz, aksincha, biz idrokimizni makon, vaqt va sababiylik kabi mental konseptlar orqali faol tuzamiz Kant tajribani anglash uchun konseptlar zarurligini ta'kidlaydi [9;155-b.]. Lakoff ham tilni inson bilishi bilan chambarchas bog'liq deb hisoblaydi. Uning ta'kidlashicha, konseptlar bizning jismoniy tajribamiz va dunyo bilan o'zaro munosabatlarimizda mujassamlangan va asoslanadi [7;5-b.]. Jekendoff lingvistik tuzilmalar bilan taqqoslanadigan, murakkab fikrlarni nisbatan sodda til konstruksiyalari orqali qanday ifodalashimizni tushuntirishga yordam beradigan konseptual ifodalar mavjudligini aytadi [14;651-b.]. Konseptlar leksik birliklar va lingvistik tizimlar orqali ifodalanib, shaxsdagi kognitiv jarayon va madaniy o'ziga xoslik o'rtasida ko'prik bo'lib xizmat qiladi. A. Leontev mental ifodalarni faoliyat bilan bog'ladi. Konseptlar alohida emas, balki maqsadlar, vositalar va ijtimoiy tuzilmalarni o'z ichiga olgan amaliy faoliyatning bir qismi sifatida tushunilgan. U o'z nazariyasida real dunyo kontekstida mental ifodalarning amaliy va funksional xususiyatlariga urg'u berdi [2;9-b.]. Searl mental ifodada maqsadning rolini ta'kidlaydigan ma'no nazariyasini ishlab chiqdi. Searlning fikriga ko'ra, konseptlar dunyodagi biror narsa haqida bo'lgan maqsadli mental holatlardir [13;5-b.].

Har bir til o'ziga xos yagona bo'lgan dunyo "tasvirini" yaratadi, ya'ni, til egalarining atrof-muhitni anglashi va tabaqalashtirishini aks ettiruvchi mental qolip. Ushbu mental qolip xilma xil bo'lib u tarix, geografiya va ijtimoiy strukturalar asosida shakllangan tillar oilasiga xos bo'ladi. Vigotskiy konseptlarni shakllanishida ijtimoiy o'zaro ta'sir va madaniy vositalarning rolini ta'kidlab, ularni til orqali shakllanadigan dinamik mental ifodalar sifatida ko'rgan. U murakkab kognitiv funktsiyalar, shu jumladan konseptual fikrlash ijtimoiy muloqot va tildan foydalanish orqali paydo bo'lishini ta'kidlagan [17;163-b.]. Masalan, inuit tillarida qorni anglatuvchi lisoniy birliklar ko'pligi ularning madaniyatida atrof-muhit muhim ahamiyatga ega ekanligini bilish mumkin yoki ingliz tilidagi vaqt bir chiziqda turgan hodisa sifatida qaraladi ("save time", "waste time"), hopi tilida esa vaqt aylana yoki korinmas hodisa sifatida konseptuallashtirishini ko'rish mumkin. Vigotskiy sotsial-madaniy nazariyasida madaniyat va tilning mental ifodalarni shakllantirishdagi rolini ko'rsatib, uni ijtimoiy-madaniy kontekstdagi konseptlarni tushunish uchun asos qilib berdi [17;260-b.]. Lotman konseptlarni o'rganishni madaniy semiotikaga kengaytirib, mental ifodalar madaniy matnlar, ramzlar va aloqa tizimlari tomonidan shakllantirishini taklif qildi. Uning semiosfera nazariyasi madaniy muhit konseptlarning tuzilishi va tushunilishini qanday shakllantirishini ochib berdi [15;123-b.].

Dunyoning lisoniy tasviri o'zida har xil tillardagi voqelikning o'ziga xos idrok qilishlikning qanday kodlanganligini aks ettiradi. Masalan, ba'zi madaniyatlarda yomg'ir yoki his-tuyg'ular uchun ko'plab so'zlar bo'lishi mumkin, bu ularning dunyoqarashidagi bu hodisalarning ahamiyatini ko'rsatadi. So'zlar bu shunchaki belgilar emas, balki konseptual ma'nolar bilan boyitilgan bo'lib, mazmunli muloqotni ta'minlab beradi. Mahmudovning ta'kidlashicha, ma'lum bir madaniyat uchun dolzarb va qimmatli bo'lgan, fikrsiyalanishi uchun juda ko'p til birliklariga ega bo'lgan, maqol va masallar, she'riy va nasriy matnlarning mavzusi bo'lgan voqelikni aks ettiruvchi hodisagina konseptga aylanadi [18;43-b.]. Luriya turli madaniyatlarda mental ifoda va konseptual fikrlash qanday farq qilishini ko'rsatuvchi madaniyatlararo tadqiqotlar o'tkazdi. U konseptning shakllanishiga ta'lim, ijtimoiy tizim va madaniy normalar ta'sir qilishini ko'rsatdi [1;48-b.]. Brunerning konstruktivizm bo'yicha asarida konseptlar tug'ma emas, balki ijtimoiy va kognitiv jihatdan dunyo bilan o'zaro ta'sir qilish orqali shakllanishini ta'kidlagan [12;33-b.]. Shu nuqtayi nazardan kelib chiqib, konseptlar dinamik hisoblanadi, madaniy va ijtimoiy o'zgarishlar bilan bir qatorda rivojlanib boradi va ular jamiyatning dunyoni qanday talqin qilishini va unga munosabatini aks ettiradi. Konseptning mental ifoda sifatida o'zgarib borishiga tajriba va madaniyat, til, kognitiv rivojlanish, kontekst va maqsadlar ta'sir ko'rsatadi. Xofstadter ham konseptlar dinamik, moslashuvchan, ko'pincha, analogiyani qo'llash orqali qurilgan deb aytadi. U mental ifodalar, ko'pincha, namunalar va metaforik mulohazalar orqali qanday tuzilganligini muhokama qilib, analogiya yaratish kabi murakkab kognitiv funktsiyalar konseptual fikrlash uchun muhim ekanligini ko'rsatdi [3;2-b.]. Faukonier va Tyornerlarning konseptual qorishma nazariyasi bo'yi-cha turli psixik bo'shliqlar elementlari birlashganda yangi psixik tasavvurlar (yoki konseptlar) paydo bo'ladi. Ushbu aralashtirish jarayoni odamlarga yangi konseptlarni yaratish va murakkab vaziyatlarni yangi usullar bilan tushunish imkonini beradi. Ularning ishi konseptlar birikmasi inson bilishi va ijodida, ayniqsa, tildan foydalanishda qanday markaziy rol o'ynashini ko'rsatdi [8;353-b.].

Piagetning ta'kidlashicha, konseptlar assimilyatsiya (yangi tajribalarni mavjud ramkalarga integratsiyalash) va joylashtirish (yangi tajribalarni kiritish uchun qoliplarni o'zgartirish) orqali shakllanadi [10;236-b.]. Konseptlarning kognitiv hodisa ekanligi bu ularning inson ongida tajriba, anglash va til orqali

shakllanishidir. Uning ko'p qirrali ekanligi esa u o'zida mantiqiy, assotsiativ, emotsional va madaniy komponentlarni mujassamlashtirgan. Piagetning bolalar kognitiv rivojlanishning turli bosqichlaridan o'tadilar, asta-sekin murakkabroq va mavhum konseptlarni (masalan, saqlanish, sabab va ta'sir konseptlari) egallaydilar deb aytgan [10;21-b.].

Fodor esa ong yuzlarni tanib olishi yoki tilni tushunishi kabi kognitiv vazifalarning maxsus turlariga ixtisoslashgan modulli mental tuzilmalardan iborat bo'lishi kerakligini taklif qildi. Ushbu modullar ma'lumotni parallel ravishda qayta ishlaydi va konseptual ifoda ushbu modullarda joylashgan deb hisoblanadi. Shuni aytish joizki, Fodorning konseptlar ifoda sifatida nazariyasi bo'yicha konseptlar tug'ma va mental ifoda bo'lib, ular mental modullar tomonidan qayta ishlanadi. Uning nazariyasi konseptlar, keyinchalik, shakllanganmi yoki tug'mami degan bahslarga olib keldi [11;2-b.]. Spelke ham Fodor kabi o'z tadqiqotlarida konseptlar nafaqat tajriba orqali o'rganiladi, balki miyada tug'ma yoki hech bo'lmaganda, sezilarli darajada oldindan dasturlashtirilgan bo'lishi mumkin degan fikrga urg'u beradi. Spelkening fikricha, chaqaloqlar asosiy bilim tizimlari to'plami bilan tug'iladi, ular obyektning doimiyliigi, kauzallik va son kabi asosiy konseptlarni o'z ichiga oladi. Uning ta'kidlashicha, bu dastlabki konseptlar yanada murakkab kognitiv tuzilmalarning keyingi rivojlanishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi [5;89-b.].

Aytish mumkinki, konseptlar lingvistik hodisa sifatida mental ifodaga ega. Konseptlarning mental ifoda ekanligi inson ongi qanday qilib fikrlar, hodisalar va obyektlar haqidagi bilimni saqlashi, qayta ishlashi va tashkil qilishida namoyon bo'ladi. Konseptlar bizlarga dunyoni turkumlashtirish, aloqalarni tushunish va murakkab firklash jarayonini amalga oshirishga xizmat qiladi. Bu ifodalar bilishning asosi bo'lib, muloqot, sababiyat va muammoning yechimini topishni ta'minlaydi. Konseptning mental ifodaga egaligi quyidagilarda namoyon bo'ladi.

Tahlil va natijalar. Konsept ongdagi borliq bo'lib, ongimizda g'oyalar, predmetlar, harakatlar yoki holatlarning ifodasi sifatida mavjud bo'lgan birlikdir. Tilshunoslik nuqtayi nazaridan, bu mental ifoda, ko'pincha, ushbu g'oyalarni ifodalash uchun ishlatiladigan so'zlar va tuzilmalar guruhi bilan bog'liq. Masalan, "it" so'zi odatda hurish va dumini silkitish kabi ma'lum xususiyatlarga ega to'rt oyoqli hayvon to'g'risidagi konseptni uyg'otadi. Bu konsept lingvistik shakl bilan chegaralanib qolmay, balki itlar haqidagi mental tushunchamizni ham qamrab oladi.

Mental ifoda bu ma'lumotlar, konseptlar yoki tajribalarni ongda saqlash va tartibga solish usulini anglatadi. Ushbu ifoda insonga ma'lumotni qayta ishlash, boshqarish va olish imkonini beruvchi mental tasvirlar, belgilar yoki kognitiv tuzilmalardir. Mental ifoda idrok, xotira, fikrlash va tilni o'zlashtirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi, bu bizga atrofimizdagi dunyoni boshqarish va tushunishga yordam beradi.

Konsept tushunchasi mental ifoda sifatida kognitiv fan, tilshunoslik, falsafa va psixologiyaning turli sohalarida markaziy mavzu bo'lib kelgan. Ushbu fanlar bo'yicha ko'plab olimlar konseptlar nafaqat mavhum g'oyalar, balki biz dunyoni tartibga solish va sharhlash uchun foydalanadigan mental tuzilmalar yoki tasavvurlar degan fikrga kelishgan. Ushbu mental ifodalar bizning fikrlash, fikr yuritish, tasniflash va tilni tushunish qobiliyatimiz uchun markaziy o'rinni egallaydi.

Konseptlar mental ifodada turli ko'rinishda bo'ladi. Tasvirlar ongdagi vizual yoki hissiy tasvirlar bo'lib, masalan, daraxt yoki yuz kabi aniq obyektни tasavvur qilish orqali mental tasvirning yaratilishidir. Propozitsiyalar, ko'pincha, "g'oyalar" yoki "fikrlar" ko'rinishidagi tizimli shakllangan ma'lumotni beruvchi ma'noning mavhum ifodalarni bildiradi. "Mushuk gilamchada" propozitsiyasi "mushuk", "gilam" konseptlari va "bo'lmoq" harakati o'rtasidagi munosabatlarni ifodalaydi, sxemalar va skriptlar, sxemalar – konseptlar yoki vaziyatlarni tushunish uchun tashkil etilgan mental freymalar yoki tuzilmalar, skriptlar esa hodisalarning odatiy ketma-ketligi haqidagi bilim tuzilmalari (masalan, "restoran skripti" restorandagi harakatlarning taxminiy ketma-ketligini boshqaradi). Lakoff konseptlarni tushunishda freym g'oyasini kiritdi. Misol uchun, "oila" so'zi nafaqat kichik oilani, balki katta oiladagi munosabatlar va mas'uliyatni ham o'z ichiga olgan mental freymni keltirib chiqarishi mumkin [6;5-b.]. Piaget konseptlarni atrof-muhit bilan o'zaro ta'sir qilish orqali rivojlanadigan mental tuzilmalar sifatida ko'rgan. Uning kognitiv rivojlanish nazariyasida sxemalar yoki mental freymalar dunyo bilan o'zaro aloqada bo'lgan shaxslar tomonidan yaratiladi [10;155-b.], konseptlar – bu obyektlar, hodisalar yoki g'oyalar toifalari yoki sinflarining mental tasvirlari (masalan, "it" yoki "sevgi" konsepti), kognitiv xaritalar – atrof-muhitning fazoviy tasvirlari bo'lib, odamlarga jismoniy bo'shliqlarni kechish va eslab qolishga yordam beradi (masalan, uyingiz yoki shahringizning ongdagi xaritasi), turkumlar va taksonomiyalar: mental ifoda, ko'pincha, o'zaro bog'liq narsalarni umumiy xususiyatlar asosida toifalarga guruhlaydi. Misol uchun, "qush" toifasi robinlar, chumchuqlar va burgutlar kabi hayvonlarning ongdagi tasvirlarini o'z ichiga olishi mumkin. Rosh konseptlarning prototip nazariyasi bo'yicha qilgan ishi bilan mashhur bo'lib, u qat'iy belgilangan xususiyatlar to'plami bilan belgilan-

gan konseptlar to'g'risidagi klassik qarashlarni shubha ostiga qo'yadi. Buning o'rniga u konseptlar prototiplar atrofida tashkil etilishini taklif qildi—bu kategoriyaning eng ko'p uchraydigan yoki asosiy misollari. Masalan, yuqorida keltirilgan qush tushunchasi prototip sifatida robin bilan ifodalanishi mumkin, pingvinni misol keltirish esa kamroq uchraydi. Bu nazariya kognitiv fan va tilshunoslikda turkumlashtirish va konseptuallashtirishni o'rganishga sezilarli ta'sir ko'rsatdi [4;192-b.].

Kognitiv jarayonlarda mental ifodaning roli quyidagilarda namoyon bo'ladi. Idrok – mental ifoda bizga sezgi organlari bergan ma'lumotni talqin qilish va tushunish imkonini beradi. Masalan, biz obyektни ko'rganimizda, miyamiz uning mental ifodasini yaratadi va uni tanib olish va tasniflashga yordam beradi; xotira mental ifoda bilimlarni miyada saqlash usulidir. Uzoq muddatli xotira murakkab mental ifodani saqlashni o'z ichiga oladi, ular esga olinadi va kerak bo'lganda, qayta tashkil etiladi, muammoni hal qilish va qaror qabul qilish – mental ifoda bizga strategiyalarni shakllantirish, yechimlarni tasavvur qilish va variantlarni baholashga yordam beradi, tilni anglash – tilni tushunish va ishlatishda mental ifoda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Biz jumlanı eshitganimizda yoki o'qiganimizda, tasvirlangan vaziyatning ongıdagi modelini qurish uchun so'zlarning mental reprezentativlari va ularning ma'nolaridan foydalanamiz; mulohaza yuritish – mental reprezentativlar bizga mantiqiy fikrlashishimizga imkon beradi, bunda mavhum konseptlar yoki propozitsiyalar xulosaga kelish uchun ongimizda boshqariladi. Bu tasvirlarnı boshqarishni (masalan, ongingizdagi mavjud obyektlar) yoki mavhum konseptlarnı (masalan, hayvonlarnı sutemizuvchilar, qushlar va boshqalarga ajratish) o'z ichiga olishi mumkin.

Mental ifoda va til. Searlning nutq aktlari va ma'noga bag'ishlangan ishida konseptlar g'oyasini lingvistik ma'no bilan bog'lab, konseptlarnı tushunish nafaqat mental ifodani balki ijtimoiy kontekstda qo'llaniladigan tilni ham tushunishni o'z ichiga oladi, degan fikrni bildirgan [13;5-b.]. Til mental ifodaga ega bo'lgan konseptlar bilan chambarchas bog'langan. Obyektlar, harakatlar yoki g'oyalar haqida fikr yuritganda yoki gapirganda, biz jumlalarnı shakllantirish va ma'noni yetkazish uchun mental ifodalarga tayanamiz. Tilni tushunish jarayoni lingvistik shakllarnı dunyoning ichki mental ifodalarga moslashtirishni o'z ichiga oladi. Til va mental ifoda o'rtasidagi munosabat kognitiv tilshunoslik, psixolingvistika va semantik nazariya kabi sohalarda markaziy o'rin tutadi. Gapni tushunishda mental ifoda – “It panjaradan sakrab o'tdi” kabi jumlanı eshitganimizda, miyamiz voqeaning mental ifodasini yaratadi: ma'lum bir kontekstda (panjara) harakatni (sakraşni) bajarayotgan itning tasviri paydo bo'ladi. Bu hodisa ifodasi deb ataladi. Konseptual metaforalar – mental ifoda tilda metafora qo'llanilishini tushuntirishga yordam beradi. Lakoff va Jonsonlar konseptual metaforalarga oid ishi (masalan, “vaqt – pul” yoki “argument – urush”) mavhum konseptlar qanday tuzilganligini aniq tajribalar orqali tushunilishini ko'rsatadi [7;4-b.]. Masalan, “Vaqt – bu pul” metaforasida vaqt mavhum konsepti idrok jihatdan aniqroq manba (pul) sifatida ifodalanmoqda, vaqt haqida gapirish va fikrlashni shakllantiradi. Koveşes ham Lakofdek konseptual metafora bo'yicha tadqiqotlar olib borib, metaforalarning inson madaniy tajribalarida qanday ildiz otishi va ular jamiyat madaniyati tomonidan qanday shakllantirilishi va shakllanishiga e'tibor qaratdi. U konseptual metaforalarning shakllanishida madaniy kontekstning rolini ta'kidlab, turli jamiyatlar bir xil mavhum konseptlarnı tushunish uchun turli metaforalardan qanday foydalanishi mumkinligini ko'rsatdi [16;193-b.].

Idrok va madaniyatda mental ifoda. Vigotskiyning fikricha, konseptlar boshqalar bilan o'zaro munosabatda bo'lish orqali o'rganiladi va shaxs tarbiyalangan madaniy va lingvistik kontekstga qarab shakllanadi [17;103-b.]. Bu til va madaniyat mental ifodani shakllantiradi, degan fikrga mos keladi. Turli kognitiv qoliplar va lingvistik tuzilmalar tufayli mental ifodalar turli madaniyatlarda farq qilishi mumkin. Masalan, turli madaniyatdagi shaxslar vaqt, makon, his-tuyg'ular yoki ijtimoiy munosabatlarnı qanday konseptuallashtirgani madaniy sxemalar va tilning ularning mental ifodalariga ta'sirini aks ettirishi mumkin. Konseptlarning ongda ifodalanishi madaniy qadriyatlar, ijtimoiy amaliyot va lingvistik iboralarga ko'ra farq qilishi mumkin.

Xulosa. Mental ifodalar bilish uchun asos bo'lib, biz dunyoni qanday tushunishimiz, tasniflashimiz va o'zaro munosabatimiz uchun tuzilma va asosni ta'minlaydi. Ular bizga hissiy ma'lumotlarnı qayta ishlashga, o'tmishdagi tajribalarnı esga olishga, qarorlar qabul qilishga, mavhum konseptlar haqida fikr yuritishga va tildan foydalanishga yordam beradi. Psixik tasvirlarning mohiyatini tushunish va ularning til va madaniyat bilan aloqasi kognitiv fan, psixologiya va tilshunoslikning asosiy tadqiqot sohasidir. Konseptlar dunyo haqidagi tajribamizni shakllantiradi degan g'oyani ilgari surgan Kant kabi ilk falsafiy nazariyotchılardan tortib, prototip nazariyasini taklif qilgan Rosh kabi kognitiv olimlarga cha olimlar konseptlarning mohiyatini voqelikni turkumlash va tushunishning asosiy mental vositalari sifatida o'rganib chiqdilar. Lakoff, Fodor va boshqalarning ishlari konseptlarning ham lingvistik tuzilmalar, ham kognitiv jarayonlar bilan qanday chuqur bog'langanligini va ular ijtimoiy, madaniy va atrof-muhit omillari ta'sirida qanday shakllan-

ganligini ko'rsatdi. Bu olimlar birgalikda bizning fikrlashimiz, tasniflashimiz va dunyoni kezish uchun til-dan foydalanishimiz haqidagi tushunchamizni rivojlantirdilar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). A.Luria. Cognitive development: its cultural and social foundation, Harward University Press, Cambridge, Massachusetts, and London, England, 1976, p. 171.
- (2). A.Leontiev. "Activity, Consciousness, and Personality", First Published by Prentice-Hall, Translated by Maris J. Hall. 1978, p. 102.
- (3). D.R.Hofstadter. Analogy as the Core of Cognition, Reprinted by kind permission of The MIT Press, 2001, 21pp.
- (4). Eleanor Rosch. Cognitive representation of semantics, Journal of Experimental Psychology: General, Vol.104, #3, 1975, p. 192–233.
- (5). Elizabeth S. Spelke and Katherine D. Kinzler, Core knowledge, Developmental Science 10:1, DOI: 10.1111/j.1467-7687.2007.00569. x, 2007, p. 89–96.
- (6). George Lakoff. "Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal About the Mind", The University of Chicago Press, 1986, p. 316.
- (7). George Lakoff and Mark Johnsen, Metaphors we live by, London, The university of Chicago Press, 2003, 193 p.
- (8). Gilles Fauconnier; Mark Tyorner. "The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities", Basic Books, A member of the Perseus Books Group, New York, 2002, p. 423.
- (9). Immanuel Kant, Critique of Pure Reason, Cambridge University Press, 1998, p. 775.
- (10). Jean Piaget. The Origins of Intelligence in Children, International Universities Press, Inc., New York, 1952, p. 442.
- (11). Jerry A.Fodor. Precis of The Modularity of Mind, The Behavioral and Brain Sciences, 8., Printed in the United States of America 1985, p. 1–42.
- (12). J.Bruner. Cognitive psychology, Acts of meaning, Harward University Press, Cambridge, Massachusetts, and London, England, 1990, p. 30–138.
- (13). John Searle. Intentionality: An Essay in the Philosophy of Mind. Cambridge University Press, 1983, 277 p
- (14). Ray Jackendoff. "Foundations of Language: Brain, Meaning, Grammar, Evolution", The Behavioral and Brain Sciences, 26., Printed in the United States of America 2003, p. 651–707.
- (15). Y.M.Lotman. Universe of the mind: A Semiotic Theory of Culture, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, 1990, p. 300.
- (16). Zoltan Kovecses. Metaphor in Culture. Universality and Variation, Cambridge University Press, 2005, 345 pp.
- (17). Л.С.Выготский. Мышление и речь. Государственное социально-экономическое издательство, Москва, 1934, с. 362.
- (18). М.Махмудова. "Konsept" tushunchasining ilmiy talqini. "Ilm sarchashmalari", научно-теоретический, методический журнал, 5/2.2023, 40–45-betlar.

Botirova Shaxlo Isamiddinovna (Alfraganus universiteti professori; filologiya fanlari doktori (DSc)
QISSA PROLOGI VA ILK JUMLA MODIFIKATSIYASI

Annotatsiya. Mazkur maqolada prolog voqelikning izchilligini ta'minlaydigan syujet qismlaridan biri ekanligi hamda prologlar mazmun-mundarijasiga ko'ra turlicha bo'lishi xususida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: badiiy asar, syujet, obraz, prolog, nafs tarbiyasi, ruhiyat, modifikatsiya, olam va odam taqdiri.

Ботирова Шахло Исамиддиновна (профессор университета Альфраганус, доктор филологических наук (DSc)

КРАТКИЙ ПРОЛОГ И МОДИФИКАЦИЯ ПЕРВОЙ ФРАЗЫ

Аннотация. В статье обсуждается проблема пролога как одного из элементов сюжета, обеспечивающих целостность реальности, а также изучены различия прологов по содержанию.

Ключевые слова: художественное произведение, сюжет, образ, пролог, самовоспитание, психика, изменение, мир и судьба человека.

Botirova Shaxlo Isamiddinovna (Alfraganus universiteti Professor of Alfraganus University, Doctor of Philological Sciences (DSc)

SHORT PROLOGUE AND MODIFICATION OF THE FIRST PHRASE

Annotation. The article discusses the problem of the prologue as one of the elements of the plot that ensure the integrity of reality, and also studies the differences in prologues by content.

Key words: fiction, plot, image, prologue, self-education, psyche, change, world and destiny of man.

Kirish. Badiiy asarning muqaddimasida yozuvchi qahramon tilidan – qissa modusini shu qadar tiniq belgilab olganki, Allohning besabab insonni jazoga muztarig' etmaganligini, Qur'oni karimda shaytonning malayiga aylangan inson qiyofasining tiniqlashgan ko'rinishini anglaysiz. Buning natijasida inson bu dunyoda mavjudligini anglab yetadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Qissa prologi, asar sujetining tarkibiy qismlarining tahlili bilan bo'g'liq masalalar I.Sulton, I.Haqqul, M.Qo'shjonov, X.Hamroqulova, D.Quronov, T.Boboyev, Z. Mamajonov, M.Sheraliyeva H.Umurov va bosqa bir qator adabiyotshunos olimlarning tadqiqotlarida yoritilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot jarayonida nazariy metodologiyaning asosiy tarkibiy qismlari bilan bir qatorda quyidagi maxsus usullardan foydalanish maqsadga muvofiq deb topildi: biografik usul, ya'ni ijodkorning shaxsiyati, hissiy va emotsional tajribalari, dunyoqarashi, uning tegishli bo'lgan ijtimoiy tabaqa manfaatlari, xotiralar, kundaliklar va shu kabi manbalarni o'rganish, qiyosiy-tarixiy usul, xususan, tarixiy yondashuv orqali hodisani tarixiy jihatdan va dinamik rivojlanish jarayoni sifatida tahlil qilish imkoniyati; rivoyatlar, an'analar, janrlar shakllanishi va matnlarni tarixiy-tipologik hamda strukturaviy-tipologik jihatdan tahlil qilish.

Tahlil va natijalar. Shaytonning vasvasasi va o'zining egri yo'lda ekanligini chuqur tushunadi. XX asrning ham, oldingi asr adabiyotlarining ham, barchasida nafs tarbiyasi haqida so'z bormaganmide? Navoiy, Bobur va Mashrab, Ogahiylar nafsning darajalari hamda insoniyatni yo'ldan ozdiruvchi Iblis ekanligini she'riy shakllarda bitmaganmide? Oriylar rost mulohaza yuritarkan, N.Eshonqulning "Qora kitob" qissasida Frans Kafkaning badiiy izlanishlaridan muayyan darajada ilhomlanish hamda olam va odam taqdirini anglatish metamorfozasi yaqqol ko'zga tashlanadi:

"Birodar, yaxshi odam bo'lsangiz kerak, ko'zlarinigiz aytib turibdi. Siz ham bu charxi dunyoning ko'p nadomatlarini boshdan kechirganga o'xshaysiz. Negadir siz bilan juda suhbatlashgim kelyapti, to'g'risini aytсам, hozir kimgadir ko'nglimni bo'shatmasam, "tars" yorilib ketadigandayman. Ichganga o'xshaysiz deysizmi? Nega sekin aytasiz, baqirib ayting. Ichganman, to'yib ichganman, besh yildan beri to'yib ichaman. Buni yuzimga qarasangiz, darrov sezasiz. Kuygan charm deysiz. Yuzim emas, yuragim kuyib ketgan, kuygan kovushga o'xshab qolgan. O'zim ham misoli g'ijimlab tashlangan qog'ozman. Hayot meni g'ijimlab tashladi, birodar. G'ijimlab-g'ijimlab, so'ng mana shu xiyobonga otib yubordi. Ko'nglim kuyganidan ichaman, hayotim nest-u zabun bo'lganidan ichaman. Qo'llarimga qarang, kimning qo'llariga o'xshaydi? Ziyoli odamning deysizmi? Topolmadingiz, birodar, qotilning qo'liga o'xshaydi. Bu qo'llar qotil qo'llar, o'z farzandini bo'g'ib o'ldirgan qo'ldir. Nega yuzingiz oqarib ketdi, qo'rqib ketdingizmi? Aftidan, tagli-tugli odam bo'lsangiz kerak, keling, sizga taqsim deb murojaat qilay. O'lis zamonlarda yaxshi odamlar bir-birlariga taqsim deb muomala qilisharkan. Sizga yoqdimi? Xursandman. Shunday, taqsim, bu qotil

qo'llar. Sizga mana shu qotillik haqida gapirib bermoqchi edim. Bo'shman deysizmi? Juda yaxshi. Hayot, sizga aytsam, taqsim, tavqi la'nat to'shagidir. Momohavo bilan Odam atoning gunohi nimada bilasizmi? Olma o'g'irlaganlikda? Bilmabsiz, taqsim, ikkalasining aybi shundaki, ular yer yuzida gunohkorlar, tavqila'natga uchranganlar naslini paydo qildi. Mana shu ularning katta gunohi. Odamzodni yaratmaslik kerak edi. Parvardigor odam bilan birga gunohni ham yer yuziga ekib qo'ydi" [1;513-b.].

Qissa muqaddimasida sujetning *ichki harakat dinamikasiga* asoslangan tipi yuzaga chiqadiki, qahramonning o'y-xayollari, xotirasidagi, hayotidagi muhim burilishlar, evrilishlar, topishlar-u yo'qotishlari, mayxo'rlikka zimdan berilishi oqibatida mislsiz xatolari yuzaga chiqadi. Bu xatolar insoniyat tarixi bilan bevosita bog'liq holda namoyon bo'ladi. Masalan, ro'parasidagi o'quvchiga murojaat qilarkan, tinglovchini ham ta'riflab o'tadi. Yer yuzidagi sonsiz gunohlarni qilib, aysh-ishratda umr kechirayotgan, birovning haqidan hayiqmaydigan badnafslar olamining suratini tomosha qilgandek bo'lasiz. Chunki nafs har qanday masalada o'z ishini qilib, dallollik va olib-sotarlik evaziga kun ko'ruvchilarni ham ayovsiz savalab o'tadi. Oddiy insonlar boshiga tushgan kulfatlarning asl egalari katta-katta amaldorlar, nafsini yegan muttahamlar, zolimlar, amalfurush va Allohdan qo'rqmaslar, dili-tili boshqa shaytonsifatlar deya talqin etilmoqda. *Hayot meni g'ajib tashladi, birodar. G'ijimlab-g'ijimlab so'ng mana shu xiyobonga otib yubordi* jumlasining o'ziyoq, qahramonning butun hayoti, umri muttahamlar qo'lida o'tganligini dalolatlaydi.

Prolog voqelikning izchilligini ta'minlaydigan sujet qismlaridan biridir. Prolog adabiy asarning kirish qismi, muqaddima. Prologlar mazmun-mundarijasiga ko'ra turlicha bo'ladi: asarning yozilish sababini izohlash, asosiy mazmunni muxtasar bayon etish, asar sababini izohlash, asosiy voqealarning qisqa bayoni va h.k. Shunga ko'ra, prologlar turli badiiy-estetik maqsadlarga xizmat qiladi: o'quvchini asar voqeligiga olib kirish, tasvirlanajak voqealarning yuz berish omillari haqida umumiy tasavvur berish, muayyan emotional holat hosil qilish va h.k. Har qanday muqaddima emas, faqat badiiy muqaddimagina prolog sanalishi mumkin. Ya'ni, prolog sanalishi uchun muqaddima badiiy matnning uzviy qismi bo'lib qolishi zarur, asosiy matn – yondash matn munosabatida turgan so'zboshilarni prolog sanash to'g'ri emas. Masalan, "O'tkan kunlar"ning "Yozg'uvchidan" deb nomlangan kirish qismi asosiy matnning uzviy qismi bo'lmay, balki yondash matndir. Cho'lponning "Kecha" romani boshlanishidagi mo'jaza bahr tasviri esa matnning uzviy bo'lagi. Shu ma'noda, "O'tkan kunlar"da muallif ijodiy niyati izhor etilgan alohida so'zboshi, "Kecha"da esa o'quvchini tasvirlanajak voqealarni qabul qilishga emotsional jihatdan tayyorlashga qaratilgan lirik xarakterdagi prolog mavjuddir" [2;23-b.]. Darhaqiqat, D.Quronov talqin qilayotgan nazariy mulohazalar o'rindir. Ko'pchilik hollarda, prologni yozuvchining o'z nuqtayi nazari, asari haqidagi qarashlari deb chalkash tushunadiganlar, tahlil qiladiganlar ham uchraydi. Bunday idroklash ishonchni oqlamaydi. Ilmiy xatolarni keltirib chiqaradi. N.Eshonqulning "Qora kitob" qissasida qahramon ruhiyatidagi evrilishlarning asl sababi – taqiq mevani yeb, Yer yuziga tavqi la'natni olgan Odamning qilmish-qidirmishlari emas, o'zligini vayron qilgan inson o'zganini idroklashga keng yo'l ochmoqda. O'zligini anglash har bir bani odamning go'zal ishi bo'lmog'i kerak degan ishora mavjud, aslida. Odam qachon xato qiladi? Qachon gunohlardan, xiyonatlardan forig' bir ahvolda umr kechiradi? Bugungi kun odami sabrsizligi va badnafsligi, o'zidan o'zgalarni tan olmasligi, ayniqsa, ziyoli qatlamning olomonga aylanishi evrilish nuqtayi nazaridan g'oyat achi narli ahvolga kelganligini ko'rsatadi.

Siyosiy elitaning qurboniga aylanish ham qissa qahramonining bosh prologdagi kayfiyatini dalolatlaydi. Chunki jamiyat undan maksimal darajada foydalanib bo'ldi. Endi uning (piyonista) hech kimga keragi yo'q. Mana shu yerda qissaning sababdan oqibatga o'tish modusi qabarib ko'rinadi. E'tibor bering, men g'ijimlangan qog'oz (axlat)man demoqda. Yuzimning kuygan charmdan mutlaqo farqi yo'q, uni shu ko'yga solgan jamiyat – kishanlangan qo'lim yo'rig'ini boshqargan mafkura, deb tushunadi. Ikkita parallel ramz bor. Birinchisi, jannatdan badar ketgan Odam Ato va Momo Havo, ikkinchisi esa siyosiy elita, mavjud tuzum qurboniga aylangan qahramon tiynati. Mana shu diqqattalab, o'rinlar qissa prologini teran tushunib olib, keyingi voqealar rivojiga o'tishni taqozo etadi.

"Nazar Eshonqulning "Qora kitob" qissasi va "O'lik mavsum" hikoyasi mohiyatan, bir-birining davomiday, har ikki asarda ham insoniyat muayyan g'oyalar izmiga tushib qolishi va uning insoniyat qismatidagi so'ngsiz azoblari fosh etiladi. "Qora kitob"da g'oya qurboniga aylangan oila tarixi orqali fojia keng va atroflicha yoritilsa, "O'lik mavsum"da voqelik sirlilik kasb etadi. "Qora kitob"dagi ziyolining farzandlari cho'qqi soqolga o'xshashga, undan andoza olishga harakat qilsa, "O'lik mavsum"da ham shunday hol kuzatiladi" [3;142-b.], deya yozadi professor X.Hamroqulova. Binobarin, X.Hamroqulovanning mazkur mulohazalarida jon bor. Chunki Nazar Eshonqulning juda ko'pchilik asarlarida SHAXSning Shayton izmidan chiqish va undan xalos bo'lishga intilish modusi kuchli. Shaytonning va nafsning itdek ergashishi SHAXSning butun bo'lib, Biru Borning itoatida umr kechirishga astoydil ichki ehtiyoj, xohish samarasi o'laroq qa-

dam tashlashi ramzlar va talqinlarda yanada jilvalanadi. Mana shu tamoyil Nazar Eshonqulning syujet yaratishdagi konseptual ijodiy qarashlari hamda mushohadalarining namoyon bo'lishiga keng zamin yaratadi. Qissaning prologidan keyin izchil davom etadigan voqealar rivojida yozuvchi qahramonning yetmishlarni qoralagan zamon ziyolisining ahvol-ruhiyatini uning tilidan chiqayotgan nutq bo'laklari orqali o'quvchiga tushuntiradi. Qissaning shiddatli voqealar rivojida kulminatsiya va badiiy konflikt qahramonning o'z-o'zi bilan olishuvini taqozolaydi. Masalan, qahramon adabiyot odami hamdir: bir qarashda faylasuf, bir qarashda, tafakkur sohibi, bir qarashda, jurnalist va oddiy taqvodor bo'lib sujetning qiziqarli bo'lishiga imkon yaratadi. Butun qalbini ochib tashlagan odamni ko'rganmisiz? Mana shu qissada yozuvchi qahramonining INSONIYATdan yashirgan, umuman, sirning o'zi yo'q. Bular xarakterlarni to'laqonli anglashga va yozuvchining maqsad hamda muddaosini qahramon tilidan o'quvchiga yetkazishga intilganligida qabarib ko'rinadi:

“Bir oycha oldin masjidga bordim, tavba qildim, endi hayotimni toat-ibodatga bag'ishlay, qilgan gunohlarimga iqror bo'lay degandim. Bugun esa yana gunohga botdim. O'z qizimni bo'g'ib o'ldirdim. Nega deysizmi? O'zim ham bilmayman. Ammo boshqa toqatim qolmadi. Meni bu qismat xo'rlab tashladi, men gunohlardan birato'la qutulish uchun shunday qildim. Endi ancha yengilman. Qizim esa kecha qanday uxlagan bo'lsa, shunday abadiy uyquda yotibdi. Men o'zimni bosib olish, iqrorim osonroq bo'lishi uchun kalamni qizitib olishga keldim. Albatta. O'zim boraman, hammasini aytib beraman. Endi menga hech qiziq joyi yo'q. Qo'rquv orqada qoldi. Hayot har kuni kiyib yuradigan libosday oydinlashdi. Bir kekxa odamman. Meni nima qilisha olardi? Berilajak jazo, har qalay, vijdon jazosidan yengilroqdir. Shunday emasmi? Meni hech kim o'zimdek sud qilolmaydi. Men o'zim ustimdan o'qigan hukm oldida boshqa hukmlar burgut oldida pashshaday gap... Siz yana jazodan qo'rqmaysizmi, deb so'rab o'tiribsiz. Jazo nima u? Shunchaki rasmiy marosim. Hakamlar va tergovchilarning *kun kechirishi uchun o'ylab topilgan marosim. Aslida, eng oliy jazoni ko'ngilning o'zi chiqaradi* [3;515-b.].

Qissaning ilk kulminatsion nuqtasi mana shu yerda ko'zga tashlanadi. Chunki qahramon qilgan eng muhim gunohi uchun olib kelgan barcha xato va adashishlarning mantig'ini o'lim bilan yakunlamoqchi bo'ladi. O'z qizini bo'g'ib o'ldirish esa musulmonchilikda xudkushlikdan boshqa narsa emas. Yoshi bir joyga borgan odamning qizini bo'g'ib o'ldirishi ramziy ma'no tashuvchidir. Masalan, ko'pchilik tadqiqotchilar real o'lim bilan bog'lab talqin qilgan. Aslida, Jaloliddin Rumiyning “Ichindagi ichindadir” asaridagi o'lim bilan bog'liq nuqta asar boshida berib o'tiladi. Buni “Qora kitob” qissasiga nima daxli bor, deyishingiz mumkin. Ammo shu narsa aniqki, Rumi Olam va Odam timsolida ko'p metamorfozalarni real hayotdagi voqelik bilan ramziy-metaforik yo'sinda talqin qilib borganligini sezish mumkin.

Jaloliddin Rumiyning “Ichindagi ichindadir” asaridagi voqelikni keltirganimizda mana shu jihat yanada ayonlashadi:

“Mohiyatdan so'z ochib Mavlono rumiy quyidagi savol-javobni keltiradi:

Dediki: “Onangni nechun o'ldirding?”

Dedi: “Unga yarashmagan bir ishni ko'rdim”.

Dediki: “Ammo onangni emas, yetti yot begonani o'ldirsang bo'lmasmidi?” Dedi: “Har kuni bittadan o'ldirayinmi?”

Hazrat bu o'rinda inson gumrohligining tub sababi – nafs haqida so'z yurita turib, demoqchi bo'ladi: sen hadeb qilmishlaringning oqibatini daf etishga, ularni u yoki bu shaklda xaspo'shlashga behuda urinaverma, balki mohiyatga teran ko'z-la nazar sol-da, asos bo'lgan nafsingni (onani) jilovla, toki u tufayli har kuni har kim bilan yoqalashishga o'rin qolmasin!” [4;13-b.].

Ko'rinadiki, Jaloliddin Rumi nafsni o'ldirishni shu qadar oddiy usulda talqin qiladki, Nazar Eshonqul qissa qahramonida – qizi timsolida keltiradi. E'tibor bering, qissadagi matnga: “Bir oycha oldin masjidga bordim, tavba qildim, endi hayotimni toat-ibodatga bag'ishlay, qilgan gunohlarimga iqror bo'lay degandim. Bugun esa yana gunohga botdim. O'z qizimni bo'g'ib o'ldirdim. Nega deysizmi? O'zim ham bilmayman”. Tavba va tazarru qilgan odam birinchi nimani mustahkamlaydi? Javobni iymondan so'rash kerak. U tavbaga olib borgan, gunohlardan forig' qiluvchi iymonidan ayrilib, gunohga botdi. Bu gunoh uni yana tavba qilib, iymonni mustahkamlashga, nafsini jilovlashga yetaklaydi. Iymonning zaifligidan nafs ustun keldi va gunoh ishga qo'l urdi. Ramzlar shu qadar bir-biriga chirmoquvdek o'ralashib ketganki, uni adabiyot muhoblari anglashi mumkin. Yozuvchi oddiy o'quvchi uchun asar yozmaydi. Kitobxon qissalardagi voqelikni teran anglashi uchun juda ko'plab yondash diniy-ma'rifiy adabiyotlar bilan yaqindan tanihib chiqqan bo'lishlari lozim.

Professor I.Haqqulov yozishicha, “Nafsni so'fiylar vujudagi latif bir mavjudlik tarzida qabul qilganda, tasavvurlarida nafsning moddiy tomoni ustunlik qilgan. Buni ochiq-oydin e'tirof etishmagan bo'lsa

ham, nafs deganda jismoniy bir narsani xayolga keltirishganini sezish qiyin emas. Lekin ruhning g'ayrimoddiy, vujudan mustaqil va ayri, vujud yo'qolsa hamki, latif bir borliq o'laroq uning yo'qolmasligi xususida ahli tasavvuf o'rtasida ixtilof bo'lmagan" [5;115-b.]. Demak, qissadagi nafs tushunchasiga monand keltirilgan manbada ruh va jism nafsining farqi ham, mohiyati ham oqibatda nafsni taqozo etmoqda. Bu nafsning har qanday vaziyatda odamni Shaytonning yo'rig'iga olib borishi, tavbasini ham tazarrusini, e'tiqodi va e'timodini bir tiyanga chiqarishi keng ko'lamda badiiy mohiyatga aylantirilmoqda. Qissa qahramoni nafsini yengolmay xatodan xatoga ko'chib yurgan, bilib turib gunoh qilgan, tavqi la'natni bo'yniga olib, o'z-o'zini sud qilib yashayotgan qari choldir. Mana shu jihati sobiq ittifoq davrining odamlarni mute va qul qilib, soxta va sun'iy g'oya asosida boshqarishi, ongi va tafakkuriga asl ruhning yo'rig'ini bajarish uchun emas, o'tkinchi hoy-u havaslarni amalga oshirish muhimligini singdirganligida qabarib ko'rinadi.

Qissada yana shunday epizodlar borki, qahramon-roviy nutqi o'g'lining monologik nutqini uyg'unlashtirib, asar konsepsiyasini va asl sabab hamda oqibatning o'rtasidagi ixtiloflarni anglashga imkon beradi:

"Xudo ojizlarning himoyachisidir. Inson ojiz qolgan pallada unga sig'inishni yoqtiradi: qay tomondan qaraganda ham u ojizlik belgisi. Inson o'zini to'la kashf qilmagani tufayli ham ojizdir. Xudoga ishonish insonni o'z kuch-qudratiga ishonishdan mahrum qiladi. Ojizlik boshlangan joydan Xudo boshlanadi. Men uzoq vaqt ikkilandim va shuni kashf etdimki, kuch-qudrat Xudoda emas. Menga hali u biron madad qo'lini cho'zgani yo'q, hech qursa men uning qudratini his etganim yo'q. Aksincha, talabalik yillarida injiq va talabchan o'qituvchidan baho olish uchun yoki qo'lim chizmaga bormay qolganda vujudimni qo'rquv qamrab, ojizlik paydo bo'lganda, bolaligimda otamning shapolog'ini yemaslik uchun kitobni zo'r berib yod olishga kirishganimda, maqsadim yo'lida to'siq paydo bo'lganda, odamlar e'tiboridan qolishdan qo'rqqanimda, har ishni negadir: "shayton nomi bilan", deb boshlardim va hamisha ko'zlagan maqsadimga erishardim. Bugun ko'rgazmam ochilishi oldidan ham: "Shayton nomi bilan", deb pichirladim: suratlarim naq g'alla-g'ovur bo'lib ketdi; ko'rgazmaga kelganlar bu keyingi davrlarning noyob suratlarini bo'lishini e'tirof etdilar" [5;558-b.].

Xulosa va takliflar. Qissaning kulminatsion nuqtalaridan yana biri yozuvchining qahramonlari birin-ketin o'zlarini fosh qilib borganligida ko'rinadi. Ayniqsa, o'g'li rassomlikning sir-u sinoatlarini puxta egallab, o'zini o'qitgan professorning suratini chizib, boshini ilonni boshiga o'xshatib qo'yganligida, avloddan avlodga o'tib kelayotgan iblis qutqusining nechog'li butun ruh va tanni muzaffar etganligini asosli talqin qiladi. Rassom shayton nomi bilan boshlaydigan har qanday ishning o'ngidan kelishi, mavjud tuzumning, sobiq ittifoqning soxta va ko'z bo'yamachilikka asoslangan asl basharasi, tavqi la'nat olib tushgan Odam Ato va Momo Havo qismatining ham qorishib ketishi real mohiyat kasb etadi. Nazar Eshonqul romanda mifik metamorfoza yaratadi. Olamning Yaratgan mo'jizasi oldida insonning qilgan qilmishlari hech va foniidir degan xulosaga keladi. Zero, Shayton qonimizga singib ketgan mangu bir muammolar uyasi ekanligi, undan forig' bo'lishning tasavvufiy va ilmiy yo'sinlariga ergashish muhimligini ham bilish mumkin. Unda tavbaning chinakam tavbaligi, e'tiqodning mustahkamligi muhim bo'lishi natijasida oliy nizom qonunlariga bo'ysunib yashash orqali erishish eng muhim qaror ekanligini inkishof qiladi. Chunonchi, o'tmishning xatolarini tuzatish insonning bugungi hayotida o'zligini anglash bilan barobar ekanligini ham namoyon qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- [1]. Назар Эшонқул. Сайланма. 2-жилдлик, Т., "Академнашр", 2022, 513–514-бетлар.
- [2]. Куронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. Т., "Академнашр", 2013, 236-бет.
- [3]. Ҳамроқулова Х. Адабиётда ҳаёт-мамот муаммоси. Т., Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2009, 142–143-бетлар.
- [4]. Жалолитдин Румий. Ичиндаги ичиндадир. Турк тилидан Улуғбек Ҳамдам таржимаси. Т., "Янги аср авлоди", 2022, 13-бет.
- [5]. Иброҳим Ҳаққул ҳақиқатлари. Т., "Тирилиш". 2023, 115-бет.

Nazarova Dildora Ilhomovna (Buxoro davlat Tibbiyot instituti, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent; e-mail: nazarova.dildora@bsmi.uz)

YANGI O'ZBEK ADABIYOTIDA MUXAMMAS JANRI

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada yangi o'zbek adabiyotida mumtoz she'riyat, klassik janrlarga murojaat, adabiy-estetik hodisalardan ta'sirlanish ustunlik qiladi. Sharq xalqlari, jumladan, o'zbek adabiyotida ta'bi xud muxammas va taxmis bitish an'anasi juda keng rivojlangan. Muxammas janrining o'ziga xosligi*

shundaki, unda muallif mavzu, kompozitsion qurilish, uslub, til, ifoda yo'sini jihatidan cheklanmagan bo'ladi

Kalit so'zlar: ta'bi xud muxammas, istiora, tashbeh, mubolag'a.

Назарова Дилдора Илхомовна (Бухарский государственный медицинский институт, доктор философских наук по филологическим наукам (PhD), доцент; e-mail: nazarova.dildora@bsmi.uz)

ЖАНР МУХАММАСА В НОВОЙ УЗБЕКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация. В данной статье в новой узбекской литературе доминирует классическая поэзия, обращение к классическим жанрам, влияние литературно-эстетических явлений. В литературе восточных народов, в том числе и узбекской, очень широко развита традиция тахби-мухаммаса и тахмиса. Уникальность жанра Мухаммаса в том, что автор не ограничен в предмете, композиционном строе, стиле, языке, выразительности.

Ключевые слова: таби худ мухаммас, метафора, аллюзия, преувеличение.

Nazarova Dildora Ilhomovna (Bukhara State Medical Institute, Doctor of Philosophy (PhD) in Philology, Associate Professor; e-mail: nazarova.dildora@bsmi.uz)

MUKHAMMAS GENRE IN NEW UZBEK LITERATURE

Annotation. In this article, new Uzbek literature is dominated by classical poetry, reference to classical genres, influence of literary-aesthetic phenomena. In the literature of the Eastern peoples, including Uzbek, the tradition of tahbi mukhammas and takhmis is very widely developed. The uniqueness of the Mukhammas genre is that the author is not limited in terms of subject, compositional structure, style, language, expression.

Key words: tabi khud muhammas, metaphor, allusion, exaggeration.

Kirish (Introduction). Mumtoz adabiyotda shakllangan badiiy-estetik tafakkur XX asr adabiyotining iste'dodli ijodkorlari uchun ham asos vazifasini bajardi. Bu davr she'riyati o'zining janriy xususiyatlari, mazmun-mundarijasi, ifoda shakllari, badiiy-tasviriy vositalari bilan o'zbek adabiyoti tarixida alohida bosqichni tashkil etadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Lutfiy, Alisher Navoiy, Bobur, Mashrab, Fuzuliy, Muqimiy, Furqat, Zavqiy kabi mumtoz adabiyotimizning zabardast vakillari ijodidan ilhomlanib, ularga izdoshlik, an'ana va o'ziga xos uslubda yaratilgan she'riyat durdonalari go'zal va jozibadorligi bilan ajralib turadi. Bunday namunalarning yaratilishida mumtoz adabiyot sir-asrorlarini puxta o'zlashtirgan, aruzning qonun-qoidalarini chuqur bilgan, ko'ngil va qalami g'azalga oshno, turli janrlarda mahorat ko'rsata olgan shoir Zokirjon Habibiyning ham betakror hissasi bor. Sho'x, o'ynoqi yallalari, dilrabo g'azallari bilan xalqimiz qalbidan joy olgan ijodkorning asarlari xalqimiz orasida keng tarqalgan, ijod ahli, muxlislar, san'atga oshno qalblarning ko'ngil gulshanidan mustahkam o'rin egallagan. Shoir mumtoz she'riyatning g'azal, masnaviy, tarje'band, murabba', muxammas, musaddas, ruboiy, tuyuq kabi janrlarida barakali ijod qilgan. Ijodida muxammas janrining adabiy izdoshlik va mahorat maktabi sifatidagi namunalari orqali mumtoz adabiyotimizning bebaho an'analari davom ettirilgan. Ular orasida shoir tomonidan yaratilgan muxammaslar alohida o'rin egallaydi. Muxammas ijodkorning tuyg'u-kechinmalarini erkin ifodalash, boshqa shoirlar bilan poetik mahorat bobida musobaqalashish, ijodda kuch sinash, ijodiy-ruhiy bahslashuv, ikki shoirning qalban va ruhan muloqoti sifatida ma'lum va mashhurdir. Janrning bugungi kungacha yashab kelishi va takomili, ijod ahlining sevimli janrlaridan biriga aylanganligi, unga murojaatning o'ziga xos shakl (muloqot muxammas, aytishuv muxammas, madhiya muxammas, salomnoma muxammas)lari mavjudligi ham fikrimiz isbotidir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Habibiyning devonida 64 ta muxammas namunasi mavjud bo'lib, shundan 58 tasi ta'bi xud muxammas, 6 tasi esa taxmisdur. Taxmislar Alisher Navoiy (1), Fuzuliy (2), Furqat (1), Sobir Abdulla (2) g'azallariga bog'langan. Habibiyning devonidagi muxammaslar yor, diyor, vatan, axloq, jamiyatda yuz berayotgan voqealar tasviriga bag'ishlangan. Shoir ijodida "Sayru gulzor", "Ohista-ohista", "Diyorimsan", "Axloq", "Do'st haqida", "Yunis Rajabiyning muzika xizmati haqida", "Samarqand" kabi ta'bi xud muxammaslarining alohida o'rni bor [1].

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Habibiyning ta'bi xud muxammaslarida istiora, tashbeh, mubolag'a, lutf kabi she'riy san'atlar faol istifoda etilib, ular shirali, o'ynoqi so'zlar, to'liq va jaranddor qofiyaning san'atkorona qo'llanishi bilan ajralib turadi. Masalan, shoirning "Ohista-ohista" nomli ta'bi xud muxammasida shoir mumtoz adabiyotda faol qo'llanilgan jonon, xiromon, qon, jon, yor, nigor, ash'or, ruxsor, arjumand, pisand, bahramand, xirom, maqom, shom, kom kabi qofiyadosh so'zlarni o'z o'rnida, sama-

rali qo‘llab, yor yo‘liga intizor oshiqning qalb tug‘yonlari, ruhiy holati tasvibiriga xos poetik manzara yarata olgan:

*Ajab jononlar ichra tengi yo‘q gulchehra jononim,
Jahon gulzorining oroyishi sarvi xiromonim,
Yurak urgay dukullab o‘ylasam to‘lqin bila qonim,
Hayotim lazzati, jon birla tong yorim qadrdonim,
Tutar, albatta, qoshimda maqom ohista-ohista. [2]*

Habibiyning quyidagi ta‘bi xud muxammasi yozilish uslubining go‘zalligi, tilining ravonligi, vazni-ning o‘ynoqiligi bilan o‘quvchiga ko‘tarinki kayfiyat, estetik zavq beradi. Qolaversa, iste‘dodli shoir Sharq she‘riyatining yetakchi ishq-muhabbat mavzusini ifodalashda Alisher Navoiyga izdosh, ma‘shuqa tasviriga navoiyona yondashganligiga guvoh bo‘lamiz. Unda adabiy ta‘sir izlari mavjud bo‘lsa-da, shoirning o‘ziga xos badiiy mahorati ham aks etib turibdi. Habibiy badiiy san‘atlarni o‘rinli qo‘llash, mutanosib so‘zlarni bir o‘zanga jamlash, tasvir, uslub, ifoda va mazmunda o‘ziga xoslikka erishib, chinakam mustaqil asar yarata olgan:

*Qaro ko‘zli, yuzi mohi munavvar dilbarim bordir.
Sadafdek ko‘nglim ichra mehri go‘yo gavharim bordir.
O‘tar lazzatda umrim lafzi Shirin shakkarim bordir.
Dilimda to‘xtamas g‘am mehribon dilparvarim bordir.
Vujudim tuprog‘in zar qilgay andog‘ zargarim bordir. [3]*

Ma‘lumki, mustaqil muxammaslar tom ma‘nodagi mukammal she‘rlar bo‘lib, ular g‘azal asosida yaratilmasligi, yoki tazmin tariqasidagi musammatlardek o‘zga she‘rdan jumla, misra, bayt kiritilmasligi bilan ajralib turadi. Ko‘pincha, bu tur muxammaslarda:

1. Bandlardagi oxirgi misra bir xil takrorlanadi.

2. Ko‘pchilik g‘azal asosida yaratiladigan taxmislardek, birinchi banddagi oxirgi ikki misra radifi bir xil bo‘lmaydi.

3. Taxallus oxirgi bandning yuqori qismlarida beriladi, g‘azal maqta‘idagidek so‘nggi bandning keyingi ikki qismidan birida berilmaydi. Tazmin muxammaslarda bir she‘r o‘zga bir she‘rga qisman yoki to‘liq iqtibos (ba‘zan juz‘iy o‘zgarishlar bilan) qilinadi. Tabiiy mustaqil muxammaslari ham shu nazariy qoidaga bo‘ysunadi. Taxallus, asosan, oxirgi bandning yuqori qismida keltiriladi. Shoirning mustaqil muxammaslarida misra yoki bayt tarje‘i uchramaydi. Aksariyat mustaqil muxammaslari hayotsevarlikni targ‘ib qiladi. Masalan, “Do‘st haqida”, “Dilbarim bordir”, “Jonajonimga”, “Mehribon bo‘ldi” kabi muxammaslarida hayotdan zavqlanish, yor go‘zalligi, shirinsuxan dilbar qiyofasi, xo‘blarning xo‘bi, dilkashu shirinsuxan, sho‘xi chapandoz, nozparvar dilrabo, xulqi xush nozik ado bilan qurilgan suhbat, uning go‘zalligidan hayratlanish va baxtu saodatga yo‘ldosh bo‘lish kayfiyati ifoda etiladi. Shoir devonidan davr voqealari tasvirlangan, madh yo‘nalishidagi ta‘bi xud muxammaslar ham o‘rin olgan. Uning Farg‘ona kanali qurilishiga bag‘ishlangan “Kanal qazamiz”, “Yangi daryo”, “Yangi temir yo‘l”, “Dongdorga”, “Oshkor aylang” nomli she‘rlarida ijtimoiy tuzumda bo‘layotgan tarixiy voqea-hodisalarga kanal qazish, temir yo‘l qurish masalalariga munosabati aks ettirilgan. Davrning mashhur kishilariga bag‘ishlab muxammas-marsiyalar yozish adabiyot tarixida uchraydi. Habibiyda bundan farqli o‘laroq, Alisher Navoiy ijodidan faxrlanib yozilgan “Navoiy haqida qo‘shiq”, “Yunus Rajabiyning muzika xizmati haqida” yozilgan muxammaslari mavjud. Mazkur muxammaslarda Habibiyning ulug‘ shoir Alisher Navoiydan ta‘sirlanishi, ijodining purma‘noliligi, g‘azallarining sehri, Yunus Rajabiy shaxsi, uning o‘zbek musiqasi rivojidadagi xizmatlari, san‘atkorlik mahorati, “tor-u parda, zer-u bamlar”ni munosib tanlashi, “so‘z bilan kuy ikkisini xo‘b monand etishi”, davra ahlini shod qilib, shogirdlar kamoli uchun shirin uyqusidan kechishi, “san‘at bahrida qimmatbaho injularni terishi”ni mahorat bilan tasvirlab bergan.

Shoir mustaqil muxammaslari orasida aruzdan tashqari barmoq vaznida bitilganlari ham uchraydi. Madh yo‘nalishida yozilgan “Samarqand” nomli muxammasi bunga dalildir. “Vatan boyligi” muxammasida shoir taxallus qo‘llamaydi. Umuman, shoir ijodida mustaqil muxammaslarga xos bo‘lgan taxallusning oxirgi bandning yuqori qismida keltirilish holatiga zid ko‘rinishi ham mavjud. Masalan, “Jonajonimga”, “Yolg‘on emas”, “Mehribon bo‘ldi” kabi qator muxammaslarida taxallus maqta‘ bandning eng oxirgi misrasida keltirilgan:

*Gullamas yashnab Vattan to elda mehnat bo‘lmasa,
Har ish olg‘a bosmagay mehnatga rag‘bat bo‘lmasa,
O‘z elu o‘z yurtiga mehru muhabbat bo‘lmasa,
Xilma-xil fanlar topilmas ilmu g‘ayrat bo‘lmasa,*

Har nakim dedim, Habibiy, lof emas, yolg'on emas. [4]

Habibiy ijodida taxmis yozish an'anasi asosida yaratilgan 6 ijod mahsuli uchraydi. Ular orasida shoirning Fuzuliy g'azaliga bog'lagan muxammasi e'tiborlidir. Taxmisdagi his-tuyg'ularning tabiiy oqimi, Fuzuliy va Habibiy tasvir mahoratining o'ziga xosligi, ifodaning soddaligi, lirik qahramon zavqu ishtiyoqining beg'uborligi she'riy misralarda poetik san'atlarning o'zaro mushtarak, bir-birini to'ldirib kelishi taxmis ikki ijodkor qalbnig ma'naviy-ruhiy vobastaligi mahsuli ekanligini dalillaydi. Taxmis bandlarida poetik fikr, obraz, tuyg'u, tushuncha va ifodaning o'zaro mutanosibligi tanosib san'atini yuzaga keltirgan. Taxmis "...shoir ijodiy doirasining kengayishiga, o'tmishdagi ilg'or shoirlar ijodi bilan qiziqishning oshishiga, ular qoldirgan ijodiy traditsiyani egallashga va ularning ilg'or fikrlarini xalqqa yetkazishga xizmat qilgan" [5]:

*Ko'nglim olgan bir go'zallarning go'zal jononidur,
Qalbi pok ishq ahlining vijdoni, balkim jonidur,
Partavafshonlikda husn avjin mahitobonidur,
Ul parivashkim malohat mulkning sultonidur,
Hukm oning hukmidur, farmon aning farmonidur.* [6]

Ma'lumki, mumtoz she'riyatda yorning betakror go'zalligi baland pardalarda ta'rifu tavsif qilinadi, husn mulkning sultoni sifatida ulug'lanadi, ma'shuqa vasliga yetish umididagi oshiqning ko'ngil iztiroblari she'rning mazmun mohiyatini belgilab, shoirning poetik maqsadini ifodalaydi. Buni ikki shoir ham teran nigoh, hassos qalb va san'atkorona did bilan anglay olgan. Yuqoridagi band buning yorqin isbotidir. Fuzuliyning matla baytidagi poetik mazmunga mos manzara yaratish uchun Habibiy ko'ngil, qalb, vijdon, pok; go'zal, jon, jonon, mahitobon, sulton; hukm, farmon kabi so'zlar vositasida tanosib san'atini hosil qilgan. Parivash, malohat mulkning sultoni, go'zallarning go'zal jononi kabi sifatlashlar orqali lirik qahramonning holati, ma'shuqa go'zalligidan masruru mag'rurligi, yor go'zalligidan faxr tuyg'usi ifodalangan. Habibiyning Fuzuliy g'azaliga bog'lagan 2 taxmisi ham muvaffaqiyatli chiqqan. Shoirning Alisher Navoiy g'azaliga bog'lagan taxmisida vazndagi nomutanosiblikni e'tiborga olmasak, ulug' shoir g'azalidagi poetik mazmuni davom ettira olgan. Soz tanlashda o'ziga xos individuallikni namoyon qilgan. Masalan, ma'shuqa vaslidan umidvor oshiqning kunu tuni qora ekanligi mumtoz adabiyotda ma'lumu mashhur istioradir. Habibiy esa yor vasliga yetisha olmaganligidan kunlarining qoraligini shodligi yo'q "qora ayyom"ga qiyoslaydi. Bu shoirning individual istiorasidir:

*Vaslidin qildim umid andishayi xomim bila.
Kelmadi bir yo'l kutib taklifi e'lomim bila,
Qayda bo'lsin shodlig' bu qora ayyomim bila,
Bir qadah may ichmadim sarvi gulandomim bila.
Bir nafas uyrilmadi davron mening komim bila.* [7]

Habibiy tasvirni davom ettirar ekan, Alisher Navoiy poetik maqsadiga mos misralar ijod qilishga urinadi. Ulug' shoir g'azal misralariga singdirgan ma'noni ilg'ashga, uning g'oyasini rivojlantirishga harakat qiladi. Ohorli tashbehlar, betakror poetik timsol va ramzlardan foydalanishga oshiqadi. Taxmisning 3-bandi bu jihatdan e'tiborli. Unda shoirning dunyoqarashi, ijodkorligi, ruhiy va hissiy olami hamda san'atkorlik mahoratining o'ziga xosligi yuzaga chiqqan. Fuzuliy tasviricha, g'azalning 3-baytida tunda yor vasliga yetishish onlarini intizorlik bilan kutgan oshiqning hafsalasi pir bo'ladi. Oshiq hijron azobida qiynaladi. Kunduzu ishdan, hijrondan qiynalgan oshiqning pajmurda joni tunga yetib bormaydi. Endi oshiq uchun subh ham, shom ham yo'q. Bu holatni Habibiy ham chiroyli tasvirlaydi. Shom payti shafaqning qizarib botish holatini shoir "bir kecha mahliqoning yonida bo'lish uchun oshiq har kunning yakunini – shomni kutishini, shom ham ko'k etagining qonida" ekanligidan hayratlanadi. Ya'ni, shomning ham bag'ri qon, u-da ma'shuqa hajrida bag'rini dog'lab, uning vasliga erishish uchun qonga to'lgan. "Shomni ko'rdim yiroqdin ko'k etokin qonida" kabi tasvir Habibiyga xos bo'lgan poetik manzaradir. Bu misralarda shom, shafaq – kun botish holati oshiqning qontalash bag'riga o'xshatilgan. Taxmis ohangidagi soddalik o'ynoqlik, jo'shqinlik, his-tuyg'u ifodasi va she'riy vazn mushtarakligi o'ziga xos ohangdorlikni hosil qilgan:

*Bir kecha bo'lmoq uchun ul mahliqoni yonida,
Ko'z tutarmen tunga doim kunni bepoyonida,
Shomni ko'rdim yiroqdin ko'k etokin qonida,
Tunga yetmas kunni o'tkardim o'lib hijronida,
Kunga yetkaymu vah bu subh yo'q shomim bila.*

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xulosa sifatida shuni ta'kidlash lozimki, Habibiy ijodida muxammas janri namunalari salmoqli o'rin egallab, ularda an'anaviy ishq mavzusi, oshiq-

ma'shuq-ag'yor uchligi, gul, bulbul, gulshan, boda, may, qadah, ulfat, zohid kabi timsollar yetakchilik qilgan. Taxmislar asosi uchun tanlangan g'azallar tasodifiy bo'lmay, bunda shoirlarning ruhiy-ma'naviy yaqinligi, ijod dardi, qalb tug'yonlari, ichki kechinmalari, dunyoqarashi, saviyasi, poetik shakl, mazmun, maqsad va mahorat mushtarakligi yuzaga chiqqan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Boltayeva G. O'zbek she'riyatida muxamas janri: genezisi, badiiy takomili. Fil.fan.dokt. (DSc) ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya avtoreferati, Toshkent, 2024, 26-bet.
- (2). Ҳабибий. Девон. Тошкент, Фафур Гулом, 1980, 362-bet.
- (3). Ҳабибий. Девон. Тошкент, Фафур Гулом, 1980, 357-bet.
- (4). Majidiy R. Ogahiy lirikasi. Toshkent, "Fan", 1963, 89-bet.

**Abdullayeva Umida Abdumutal qizi (O'zbekiston Milliy universiteti doktoranti;
umidaabdullayeva0306@icloud.com)**

JAHON ADABIYOTIDA AYOL OBRAZLARI: TARIXIY DAVRLAR VA TADRIJIY TAHLIL

***Annotatsiya.** Maqolada jahon adabiyotida yoritilgan ayol obrazlarining badiiy adabiy tahlili hamda tarixan shakllanish bosqichlari aks ettirilgan. Shuningdek, jahon adabiyotining har bir rivojlanish bosqichlariga oid badiiy asarlarda ayol obrazlari, ularning ifodalanishi, feminizm masalalari kabilar ham qamrab olingan. Jahon adabiyotidagi asarlarni tahlil qilar ekanmiz, ulardagi ayol obrazlarining yoritilishi, asarlardagi ayollarga bo'lgan munosabat, o'ziga xos jihatlari aks ettiriladi. Shuni ta'kidlash kerakki, jahon adabiyotida ayol obrazi ifodasi davrlar davomida o'zgarib borgan. Asarlar tahlilida, asosan, ayollarning jamiyatda tutgan o'rni, oilaviy munosabatlar, jamiyatda ayollarning tan olinish masalalari ham yaqqol ko'zga tashlanadi.*

***Kalit so'zlar:** jahon adabiyoti, adabiyotni davrlashtirish, ayol va jamiyat, ayol obrazi, jahon adabiyoti rivojlanish bosqichlari.*

**Абдуллаева Умида Абдумутал кизи (докторант Национального университета Узбекистана;
umidaabdullayeva0306@icloud.com)**

ЖЕНСКИЕ ОБРАЗЫ В МИРОВОЙ ЛИТЕРАТУРЕ: ИСТОРИЧЕСКИЕ ЭПОХИ И ПОЭТАПНЫЙ АНАЛИЗ

***Аннотация.** В статье представлен художественно-литературный анализ женских образов, освещенных в мировой литературе, а также этапы их исторического становления. Также в художественных произведениях, относящихся к каждому этапу развития мировой литературы, затрагиваются такие вопросы, как женские образы, их выражение, вопросы феминизма. При анализе произведений мировой литературы отражается освещение в них женских образов, отношение к женщинам в произведениях, их специфика. Следует отметить, что выражение женского образа в мировой литературе менялось с течением времени. В анализе работ в основном также отчетливо прослеживаются вопросы о роли женщин в обществе, семейных отношениях, признании женщин в обществе.*

***Ключевые слова:** мировая литература, периодизация литературы, женщина и общество, женский образ, этапы развития мировой литературы.*

**Abdullayeva Umida Abdumutal kizi (Doctoral student at the National University of Uzbekistan;
umidaabdullayeva0306@icloud.com)**

FEMALE IMAGES IN WORLD LITERATURE: HISTORICAL EPOCHS AND PROGRESSIVE ANALYSIS

***Annotation.** The article presents an artistic and literary analysis of female images highlighted in world literature, as well as the stages of their historical formation. The works of fiction related to each stage of the development of world literature also address issues such as female images, their expression, and issues of feminism. When analyzing the works of world literature, the illumination of female images in them, the attitude towards women in the works, and their specifics are reflected. It should be noted that the expression of the female image in world literature has changed over time. In the analysis of the works, questions about the role of women in society, family relations, and the recognition of women in society are also clearly traced.*

***Keywords:** World literature, periodization of literature, woman and society, female image, stages of development of world literature.*

Kirish. Ayol obrazi, o‘zbek va jahon adabiyotida ko‘p bora yoritilgan holda, adabiyot tarixida hamisha murakkab, rang-barang va ijtimoiy hamda madaniy kontekstlarga mos holda tasvirlanib, insoniyat tafakkurining muhim jihatlarini aks ettirgan. Ayol obrazlari faqatgina erkaklar bilan bog‘liq munosabatlarni aks ettirgan emas, balki ijtimoiy, ma‘naviy va psixologik jihatlardan ham chuqur tahlil qilingan.

Asrlar davomida ayol obrazi turli yozuvchi va ijodkorlar tomonidan xilma-xil nuqtayi nazarlardan tasvirlanib, uning ifodasi o‘sha davrning ijtimoiy, siyosiy va madaniy sharoitlaridan kelib chiqib, muntazam ravishda o‘zgarib borgan. Ushbu maqolada jahon adabiyotida ayol obrazlarining yoritilishi, jahon adabiyotining tadrijiy rivojlanishiga ko‘ra tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili. Jahon adabiyotida ayol obrazlarining yoritilishi mavzusini tadrijiy jihatdan tahlil qilish sohasida tadqiqotlarni amalga oshirgan olimlar qatorida, ayniqsa, rus adabiyotshunos olimlari, jumladan, Averintsev S.S., Andreyev M.L., Gasparov M.L., Grinzer P.A., Mixaylov A.V. kabi adabiyotshunoslarni ta’kidlash joiz. Ular o‘zlarining “Категории поэтики в смене литературных эпох” asarida jahon adabiyotini davrlashtirish masalasiga chuqur kirishib, har bir davrning o‘ziga xos xususiyatlarini tanqidiy-badiiy jihatdan yoritib berishgan. Bundan tashqari, Hebron, David Williams, Carmen Cassaligni, Jane Brown, Susanna Fullerton kabi jahon olimlarining ushbu sohaga oid izlanishlaridan ham foydalanildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda quyidagi usullar qo‘llanilgan: qiyosiy tahlil, tahlil va sintez, nazariyalarni solishtirish, tarixiy yondashuv, mantiqiy yondashuv, ketma-ketlik va tizimli yondashuv.

Tahlil va natijalar. Avvalo, jahon adabiyotining dunyo adabiyotshunos olimlarining xulosasiga ko‘ra davrlashtirilishiga to‘xtalib o‘tsak:¹ 1. Qadimgi davr adabiyoti. 2. O‘rta asrlar adabiyoti. 3. Renessans davri adabiyoti. 4. Klassik davrlar adabiyoti. 5. Romantizm adabiyoti. 6. Realizm adabiyoti. 7. Feministik adabiyot. 8. Zamonaviy adabiyot.

Qadimgi dunyo adabiyoti haqida so‘z yuritar ekanmiz, ushbu davrning eng yuksak adabiy yutuqlari asosan qadimgi Yunon va qadimgi Rim adabiyoti bilan chambarchas bog‘liq ekanligini ta’kidlash lozim². Qadimgi dunyo ijodkorlari o‘zlari yaratgan asarlarda ayollarga, afsuski, ko‘pincha, tanqidiy munosabatda bo‘lib, ularni deyarli har bir asarda yetilmagan va to‘liq rivojlanmagan obraz sifatida tasvirlaganliklari kuzatiladi. Bu jarayonda Persefona va Afrodita kabi yunon mifologiyasining timsollari ayollar obrazining ushbu talqiniga yorqin misol bo‘lib xizmat qiladi. Ayollarni ijobiy sifatlar bilan sharaflab yozilgan qadimgi dunyo adabiyotiga oid asarlar, asosan, Gomerning qalamiga mansub bo‘lib, uning “Illiada” va “Odisseya” asarlari nihoyatda mashhurdir.

O‘rta asrlar adabiyoti nuqtayi nazaridan, ushbu davr asarlarida dinning va axloqiy qadriyatlarining chuqur ta’siri aniq sezilib turadi. O‘rta asrlarda ayol obrazlari ko‘pincha diniy va axloqiy idealga mos ravishda, muayyan ma’nolarni anglatuvchi timsollar sifatida tasvirlangan. Ushbu davrda ayollar, asosan, Xudoning inoyati va rahm-shafqatining ifodasi sifatida yoritilib, shuningdek, yaxshilik, poklik va ma‘naviy mukammallikning timsollariga aylantirilgan. Volfram fon Eshenbax qalamiga mansub “Partsifal” asarida ayollar asarning asosiy qahramonlarini ruhiy qo‘llab-quvvatlovchi, ma‘naviy to‘g‘ri yo‘lni ko‘rsatuvchi figuralar sifatida ko‘rsatiladi.³

Renessans davri (taxminan, XIV–XVII asrlar) Yevropaning madaniy, intellektual va san’at olamida katta o‘zgarishlar ro‘y bergan davr bo‘lib, adabiyot sohasida ham muhim yangiliklar sodir bo‘ldi.⁴ Bu davr, ayniqsa, qadimgi yunon va rim madaniyatlariga qayta qiziqish, gumanizm va individualizm kabi tushunchalar bilan bog‘liq bo‘lib, adabiyotdagi ayollar obrazlarining transformatsiyasiga olib keldi. O‘sha davr jamiyatida ayollar hali ham an’anaviy rollarga, xususan, turmush, onalik va uy-ro‘zg‘or faoliyatiga bog‘langan bo‘lsa-da, Renessans adabiyotida ayollar ko‘proq murakkab, mustaqil va ko‘p qirrali obrazlar sifatida tasvirlangan.

Klassik davr (XVII–XVIII asrlar) adabiyotida, ayniqsa, Fransuz va Ingliz ijodkorlarining asarlari o‘ziga xos va diqqatga sazovor ahamiyatga ega bo‘lib, ushbu davrda ayol obrazlari, ko‘pincha, romantik, diniy-axloqiy idealarga mos ravishda ideallashtirilgan holda tasvirlanadi. Ayollar, asosan, ma‘naviyat, sevgi

¹ Аверинцев С.С., Андреев М.Л., Гаспаров М.Л., Гринцер П.А., Михайлов А.В. Категории поэтики в смене литературных эпох. М., 1994, с. 33.

² Аверинцев С.С., Андреев М.Л., Гаспаров М.Л., Гринцер П.А., Михайлов А.В. Категории поэтики в смене литературных эпох. М., 1994, с. 33.

³ Стадников Г.В. Зарубежная литература и культура Средних веков, Возрождения и XVII века. Н.р.: ООО ДиректМедиа, 2020, с. 55.

⁴ Hebron, Malcolm. Key Concepts in Renaissance Literature. Great Britain. Bloomsbury Publishing, 2008, p. 1570.

va sadoqat kabi oliy axloqiy qadriyatlar bilan bog'lanib, ularning timsollari adabiyotda yuqori ma'naviy fazilatlar, idealizm va mukammallik ramzi sifatida ifodalanadi. Shunday qilib, klassik davr adabiyotidagi ayol obrazlari, faqatgina ijtimoiy va axloqiy normativlarga qarshi chiqishning timsoli sifatida emas, balki shaxsiy mustaqillik, ichki kuch va ma'naviy mukammallikni izlashdagi murakkab va ko'p qirrali tasvirlarni yaratishda katta rol o'ynagan.

Romantizm davri adabiyotida ayol obrazlari an'anaviy tasvirlar kontekstidan chiqib, o'ziga xos va innovatsion shakllarda namoyon bo'lib, ularning tasviri, ko'pincha, murakkab, ko'p qirrali va psixologik jihatdan chuqur bo'lgan obrazlarga aylangan.¹ Ushbu davrda ayollar, faqat ijtimoiy roli yoki stereotipik obrazlar orqali emas, balki ichki dunyo, hissiyotlar va erkinlik izlashning timsoli sifatida, adabiy asarlarda ya-angi va mukammal ravishda aks ettirilgan. Gyotening "Faust" asarida ayol obrazlari, ayniqsa, Margarita, romantik idealizm va tragizmning murakkab sintezini taqdim etadi.² Margarita, go'zallik, tozalik va mehr-oqibat kabi idealistik fazilatlar bilan tasvirlanishi bilan birga, uning baxti va muhabbati, shuningdek, jamiyatdagi o'rni tragik tarzda izdan chiqadi. Uning hissiyoti va ichki dunyosi, faqat uning shaxsiy qarashlari va ehtirolari bilan emas, balki uning dunyoqarashi va ijtimoiy o'rni bilan bog'liq murakkab ziddiyatlarni aks ettirgan holda, asarda o'zining tragik taqdirini shakllantiradi.

Realizm davri adabiyoti san'at va adabiyotda yangi estetik yondashuvni va tasavvurlarni ifodalashda markaziy o'rin egallaydi. Ushbu davrda adabiyotda tasvirlangan voqealar, xarakterlar va holatlar, o'zining tabiiyligi va hayotiyligi bilan jamiyatning haqiqiy ijtimoiy sharoitlariga yanada yaqinlashadi. Realizm adabiyotida insoniyatning turli ijtimoiy qatlamlaridan olingan obrazlar, ijtimoiy haqiqat va individning kundalik hayoti, uning ichki kechinmalari, ruhiy va jismoniy holatlari chuqur va ko'p qirrali tarzda tasvirlanadi.³ Realizm davri adabiyotida ayollar o'z taqdirini, sevgi va baxtlarini o'zlari boshqarishga intiladilar, lekin jamiyatning talablariga qarshi kurashishlari, ko'plab cheklovlar va kutilgan rollarni bajarmasliklari ularning fojiali taqdiriga olib keladi.

Feministik adabiyot. Ayolning ijtimoiy, siyosiy va madaniy huquqlarini himoya qilishga qaratilgan va jamiyatdagi ayolning o'rni, qadr-qimmatini hamda erkinligini kengaytirishga intiluvchi adabiy harakat sifatida shakllanadi. Ushbu adabiy yo'nalishda ayol obrazlari, ko'pincha, jamiyat tomonidan belgilangan, patriarxal tuzum va an'anaviy jinsiy rollarga qarshi kurashayotgan, o'z huquqlari va erkinliklarini izlashga intilayotgan shaxslar sifatida tasvirlanadi. Gilmaning "The Yellow Wallpaper" asarida Jorjina ismli ayol, jamiyat va oilaning belgilangan talablari va ijtimoiy me'yorlariga qarshi kurashish jarayonida ichki ziddiyatlarga duch keladi. Uning o'zligini tanib olish va ichki ozodlikka erishish istagi, asarda ma'naviy izlanish sifatida namoyon bo'ladi. Jorjina obrazida, patriarxal jamiyatning ayolni cheklovchi va ezuvchi ijtimoiy strukturalari bilan to'qnashuv, uning psixologik holatini chuqur aks ettiradi. Feministik adabiyotda ayolning shaxsiy va ijtimoiy hayoti, uning jamiyatdagi pozitsiyasi, o'zligini izlash va o'z qadriyatlarini tan olish jarayoni, nafaqat individual, balki kollektiv ijtimoiy o'zgarishlarni talab qiluvchi murakkab jarayon sifatida tasvirlanadi.

Zamonaviy adabiyotda ayol obrazlari, ko'pincha, murakkab va ko'p qirrali bo'lib, ular gender, o'zlik va shaxsiy erkinlik kabi o'zgaruvchan ijtimoiy qarashlarning aks sadosi sifatida namoyon bo'ladi. Zedi Smitning "On Beauty" asarida Kiki Belsi o'zining onalik, rafiqalik roli va shaxsiyatini bir vaqtning o'zida muvozanatlashga harakat qilayotgan murakkab ayol obrazida aks etadi. Kiki, zamonaviy jamiyatda go'zallik va muvaffaqiyat haqidagi an'anaviy tasavvurlarga qarshi kurashadi, bu orqali ayolning ijtimoiy pozitsiyasini va o'zligini anglash yo'lidagi ichki kurashni tasvirlaydi. Kiki Belsi, shu bilan birga, o'zining jamiyatdagi o'rni va gender roli bilan bog'liq an'anaviy cheklovlarga qarshi kurashar ekan, zamonaviy adabiyotda ayol obrazining kuchli, mustaqil va faqat shaxsiy izlanishlar orqali o'zligini anglashga intilayotgan timsoli sifatida namoyon bo'ladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, jahon adabiyotidagi ayol obrazlarining aks etishi tarixiy, madaniy va ijtimoiy kontekstlarga bog'liq holda doimiy o'zgarib boradi, shu bilan birga, ular taraqqiyot, gender tengligi va o'zlikni anglash kabi markaziy masalalarni doimiy ravishda aks ettirib kelgan. Ayol obrazlarining tahlili turli adabiy janrlar va uslublarga orqali ifodalanadi va bu tasvirlar, ko'pincha, jamiyatda mavjud bo'lgan patriarxal stereotiplarga, ijtimoiy kutishlarga va gender me'yorlariga qarshi turishning adabiy shakllari sifatida qaraladi. Ayol obrazlarining rivojlanishiga oid adabiy tavsiflar orqali ayollarning jamiyatdagi o'rni, huquq-

¹ Casaliggi, Carmen., Fermanis, Porscha. Romanticism. A Literary and Cultural History. Great Britain, Taylor & Francis, 2016.

² Brown Jane K. Goethe's Faust. The German Tragedy. The United States of America, Cornell University Press, 1986.

³ Villanueva, Dario. Theories of literary realism. Albania. State University of New York Press, 1997.

lari va tenglik masalalari qanday ko'tarilganini, ularning ijtimoiy pozitsiyalarini o'zgartirishga intilishlari va o'zlikni anglash jarayonlarining tahlili amalga oshiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- [1]. Аверинцев С.С., Андреев М.Л., Гаспаров М.Л., Гринцер П.А., Михайлов А.В. Категории поэтики в смене литературных эпох. М., 1994, с. 33.
- [2]. Стадников Г.В. Зарубежная литература и культура Средних веков, Возрождения и XVII века. М., ООО ДиректМедиа, 2020, с. 55.
- [3]. Hebron, Malcolm. Key Concepts in Renaissance Literature. Great Britain: Bloomsbury Publishing, 2008, p. 1570.
- [4]. Casalggi, Carmen., Fermanis, Porscha. Romanticism. A Literary and Cultural History. Great Britain, Taylor & Francis, 2016.
- [5]. Brown, Jane K. Goethe's Faust: The German Tragedy. The United States of America: Cornell University Press, 1986.
- [6]. Villanueva, Dario. Theories of literary realism. Albania: State University of New York Press, 1997.

**Botirova Anaxon Dilmurod qizi (Urganch davlat universiteti Filologiya va san'at fakulteti o'zbek tili ta'lim yo'nalishi 2-bosqich talabasi; e-mail: anaxonbotirova362@gmail.com)
PIRIMQUL QODIROV QISSALARIDA DAVR VA QAHRAMON MASALASI**

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada Pirimqul Qodirov qissalari, ulardagi ijtimoiy-siyosiy muhit va qahramon o'rtasidagi bog'liqliklar muhokamaga tortilgan. XX asrda hukm surgan mustabid sho'ro tuzumi, u olib kelgan qiyinchiliklarning badiiyatga ko'chgan shakli tahlil etilgan.*

***Kalit so'zlar:** davr, qahramon, qissa, badiiy, adib, tuzum, obraz.*

Ботирова Анахон Дилмурод кизи (студентка 2 курса отделения узбекского языка факультета филологии и искусств Ургенчского государственного университета; e-mail: anaxonbotirova362@gmail.com)

ПРОБЛЕМА ЭПОХИ И ГЕРОЯ В РАССКАЗАХ ПИРИМКУЛА КАДЫРОВА

***Аннотация.** В данной статье рассматриваются связи рассказов Пиримкула Кадырова, общественно-политической среды в них и героя. Самодержавная система Шуры, правившая в XX веке, и трудности, которые она приносила, были проанализированы в художественной форме.*

***Ключевые слова:** эпоха, герой, повесть, художественный, писатель, система, образ.*

Botirova Anaxon daughter of Dilmurod (2nd-level student of the Uzbek language department of the Faculty of Philology and Arts of Urganch State University; e-mail: anaxonbotirova362@gmail.com)

THE QUESTION OF ERA AND HERO IN PIRIMKUL KADIROV'S STORIES

***Annotation.** This article discusses the connections between the stories of Pirimkul Kadyrov, the socio-political environment in them and the hero. The autocratic Shura system that ruled in the 20th century, and the difficulties it brought, were analyzed in the form of art.*

***Key words:** era, hero, story, artistic, writer, system, image.*

Kirish (Intoduction). XX asr ijod olami, xususan, o'zbek adabiyoti uchun tub burilishlar, yangilashlar asri bo'ldi. Iste'dodlar qadrlanib, haqiqiy ijod uchun yo'l ochib berildi. So'z san'ati – badiiy adabiyotning barcha janrlarida olam-u odamni tadqiq etishdagi teranlik chuqurlashdi. Zero, "Ijod – bu o'zini qiynash, mashaqqat chekish, huzur-halovatdan voz kechish, tom ma'noda, fidoyilik demakdir. Chinakam yozuvchi odamlarning dard-u g'ami bilan yashashi, xalq ichiga kirib borishi, o'zi uchun ilhomni, yangi mavzularni shu hayotdan, unda bo'layotgan o'zgarishlardan olishi kerakligini barchamiz yaxshi bilamiz" [1;31-b.]. Ana shundagina bu ijod namunasi kitobxon ongiga ta'sir qiladi, uning yuragiga hayajon soladi.

So'z san'atkori badiiy adabiyotning qaysi turida asar yaratmasin, nigohini umumbashariy muammolar yechimi, azaliy qadriyatlar talqiniga qaratadi. Xususan, qissa janrida voqelikni teran tahlil qilish, inson ruhiyatining tubsiz va qorong'i puchmoqlariga nazar tashlash, hayot mohiyatini anglatishga e'tibor kuchaydi. Qissa janri tabiatini kuzatar ekanmiz, unda obrazlar ko'p qirraliligi, konflikt o'tkirligi, psixologik tahlil chuqurligi, badiiy-tasviriy vositalarining xilma-xilligi, mavzular rang-barangligi ko'zga tashlanadi [2;5–6-b.].

Adabiyotshunoslik ilmidan bizga ma'lumki, har qanday asar o'z zamonasi, davr muammolariga munosabati, o'sha kunlarning dolzarb savollariga bergan javobi sifatida maydonga keladi. Ijodkor xoh tarixiy, xoh zamonaviy asar yozsin, ularda o'z davrining ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'naviy belgilari o'z aksini topgan bo'ladi [3;383-b.]. Jumladan, O'zbekiston xalq yozuvchisi Pirimqul Qodirov yaratgan qissalarning tag zaminida ham ana shu xususiyatlar mujassam.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). P.Qodirovning barcha asarlari, shu jumladan, qissalari ham davr muammolari, zamonaning ijtimoiy-siyosiy muhiti asosida maydonga kelgan. Adib qissalari U.Rasulovning “XX asr o‘zbek qissalari tadriji” nomli o‘quv-uslubiy qo‘llanmasida qisqacha tahlil qilingan. Shuningdek, U.Normatov, N.Karimov, M.Qo‘shjonov, S.Mirzayev, B.Nazarov kabi munaqqidlarining ilmiy asarlarida to‘xtalib o‘tilgan.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Tadqiqotning obykti sifatida P.Qodirovning “Qadrim”, “Erk” va “Meros” qissalari tanlandi. Tadqiqotda kuzatish, induksiya, tahlil kabi tadqiqot metodlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Pirimqul Qodirov deyarli barcha asarida oddiy xalq hayoti, uning mehnatlarini, orzu-umidlarini tasvirlashga intiladi. Bu intilishning samarasini “Qadrim”, “Erk”, “Meros” kabi asarlar sahifalarida yaqqol ko‘rish mumkin.

Pirimqul Qodirovning “Qadrim”, “Erk”, “Meros” asarlari katta bir davr hayoti asosida yuzaga kelgan. Ma‘lumki, 60-yillardan boshlab yangi ijtimoiy texnologik muhit paydo bo‘ldi. Yangi ijtimoiy munosabatlar ko‘pchilik uchun murakkab bo‘ldi: inson endi qanday yashashi kerak, qaysi yo‘ldan borishi lozim, kechagi udumlar bilan bugungi yangiliklar kelisha oladimi... Iskandarga (“Qadrim”) mo‘min-qobillik pand bera boshladi. Oysha (“Erk”) inson o‘zi uchun o‘zi kurashishi lozimligini anglaganday bo‘ldi. Tursun (“Meros”) faqat mehnat, mehnat deya umrini o‘tkazayotgan akasining yashash tarziga qarshi chiqdi. Pirimqul Qodirov qissalarida izlanuvchi qahramonlarga mayoq vazifasini o‘tovchi Zulayho, Sattor, Yolqin singari timsollar bor [4;34-b].

Ma‘lum bir yoshga borganidan keyin odam o‘z qadr-qimmatini, hayotdagi o‘rni, bu o‘rinda dadil tura bilish muammolari haqida o‘ylab qoladi. San’atkor esa bu muammolar xususida faqat o‘z shaxsiyati nuqtayi nazaridan emas, balki ko‘pchilik, umumjamiyat nuqtayi nazaridan qaraydi va tabiiy ravishda bu o‘ylar uning ijodiga ham o‘tadi. Pirimqul Qodirovning “Qadrim” qissasi shu yo‘sinda maydonga keldi [5;305-b]. Haqiqatan ham, qissaning mohiyati faqatgina bosh qahramonning qadr-qimmatini haqida emas, balki bosh qahramon timsolida butun bir millatning, xalqning o‘zligi haqida hikoya qiladi. Muallifning eslashicha, bu qissaning dunyoga kelishiga mustabid sho‘ro tuzumi davrida ko‘pchilik yurtdoshlarimizni qiynayotgan hayotiy muammolar va milliy g‘urur tuyg‘ulari turtki bo‘lgan. Chunki u paytlarda mustabid sho‘ro tuzumi tilimiz, madaniyatimiz, dinimiz, o‘zligimiz, an‘analarimizni mensimaygina qolmay, yaxshi joylarda ishlashga, yangilik yaratishga intilgan qishloq yoshlarini ham mensimas edi. Yozuvchi bosh qahramon timsolida butun xalqni boshqalarga qaram bo‘lmaslikka, o‘z qadr-qimmatini yo‘lida olg‘a intilishga undagan. Bu asarda o‘zbek adabiyoti uchun yangi mavzu – gazchilar hayoti va mehnati asos qilib olingan. Iskandar, Zulayho, Davron, Ashur kabi jonli personajlar orqali davr muhiti badiiy gavdalantirilgan. Qahramonlar xarakterining murakkabligi jihatidan Iskandar va Zulayho obrazlari alohida ahamiyat kasb etadi.

Iskandar bolaligidan og‘ir sharoitda katta bo‘ladi. O‘sha paytlarda ota-onasi dalada ketmon chopish bilan shug‘ullanardi. Ba‘zan ularning o‘rniga Iskandarning o‘zi dalaga chiqib, mehnat qilardi. “Kitob o‘qishim, bolalar bilan o‘ynashim kerak bo‘lgan paytlarda ham o‘tinga borardim, yo sigirga o‘t o‘rardim, yoki tomorqada otam buyurib ketgan ishni qilardim”, deya eslaydi qahramon. Oradan biroz vaqt o‘tib, Iskandarning otasi og‘ir betob bo‘lib, to‘shakka mixlanib qoladi. Yoz bo‘yi chopiqqa o‘zi chiqadi, hatto yettinchi sinfni tugatar-tugatmas maktabni ham tashlab ketishga majbur bo‘ladi. Bu qiyinchiliklar faqatgina Iskandarning taqdirida yuz bermagan. O‘sha davrda Iskandarga o‘xshagan qahramonlar minglab topilardi.

Qahramon kashf qilgan hayot falsafasi quyidagicha jaranglaydi: “Dunyoda pul o‘g‘risi bor, mol o‘g‘risi bor, lekin qadr o‘g‘risi yo‘qmi? Birovning qadrini yerga urish yo‘li bilan o‘z qadrini oshiradigan odam qadr o‘g‘risi emasmi? Men endi bilyapman: kishiga hayot qanchalik zarur bo‘lsa, insoniy qadr-qimmat ham shunchalik zarur. Qornimga emas, qadrimga yig‘layman, degan eski maqol esimda bor. Mening qadrim mol-dunyo va o‘tkinchi bir dovruq bilan o‘lchanmaydi, odamlarimizdan ko‘rgan yaxshiligim, jamiyatimizga keltirgan nafim, ...o‘rnim bilan o‘lchanadi. Menimcha, hayotda, eng muhimi, odamparvar bo‘lish-u kishilarimizga yaxshilik qilish, insonning qadr-qimmatini uchun ham tinmay kurashish. Chunki kishi o‘z qadrini bilmaguncha o‘z baxtini tanimaydi” [6;88-b]. Shubhasiz, ushbu go‘zal so‘zlar bugungi hayotimiz bilan ham daxldordir.

Pirimqul Qodirovning mashhur paxtakor Mamajon Dadajonovning porloq xotirasiga bag‘ishlangan “Meros” qissasini o‘zbek paxtakorlari mehnatini tasvirlash sohasidagi o‘ziga xos yangilik deb aytish mumkin. Asarda paxtakorlar hayoti, ularning mashaqqatli mehnati bo‘yab-bezalmasdan, ochiqcha, haqqoniy va to‘laqonli aks ettirilgan. Paxtakorlar mehnati shunchaki o‘ynab-kulib, dalada yengil-yelpi ish qilish emas, balki mislsiz jismoniy qiyinchiliklarga chidash va ularni yengishdan iborat ekanligi mahorat bilan ochib

berilgan. Qissadagi Yolqin, uning ukasi Tursun, onasi, shuningdek, Toshbekov, Rustam, O'ktam kabi obrazlar hayotiy va ta'sirchan bo'lib chiqqan [7;353-b.].

Chindan ham, XX asrning so'nggi o'n yilliklariga kelib mamlakat ichki hayotini qamrab olgan jiddiy iqtisodiy nuqsonlar qishloq xo'jaligini o'z domiga torta boshladi. Qanchadan qancha insonlar "paxta uchun kurash"ga safarbar etildi, o'sha davrda endi voyaga yetayotgan yosh avlod ham bu qiyinchiliklar og'ushida katta bo'ldi. Qissa qahramonlaridan biri – Tursun bu jarayonlarni shunday hikoya qiladi: "Paxta uchun kurash" – bu so'zlar mening qulog'imga ona allasi bilan kirgan bo'lsa, ajab emas. Mening odam zotidan birinchi taniganim – onam bo'lsa, dunyoda bor jamiyki narsaning orasidan birinchi taniganim paxta bo'lgan. Biz besh-olti yasharligimizda onamlar: "Bu yil ona-Vatanga bir million tonna paxta beramiz!" deb gapirib yurishar, hatto majlisda qasamyod ham qilishar edi. Qush uyasida ko'rganini qilarkan: hali bo'yim g'o'zaning bo'yiga yetib-yetmasdanoq chanoqda ochilib turgan paxtalardan yulqilab olib, onamning etagiga solardim" [8;22-b.]. Xuddi shuningdek, "ko'z ochib paxtani, mehnatni ko'rgan" bosh qahramon Yolqinnig butun umri xalq manfaati haqida qayg'urish bilan o'tadi, hatto shu yo'lda halok bo'ladi.

Yolqin onasining chekkan iztiroblariga, tortgan qiyinchiliklariga bardosh bermaydi. Onasidan ruxsat olib, mexanizatorlar tayyorlaydigan maktabga o'qishga ketadi. Inson mehnatini mashina amalga oshirishini, odamlarning qiynalmasligini, har kim o'z yumushi bilan shug'ullanishini, o'quvchilar maktabga borishini ich-ichidan xohlaydi. U yaratgan paxta terish mashinasi tez orada butun respublikaga ovoza bo'ladi. Albatta, u ixtiro qilgan mashina o'sha davrning olamshumul yangiligi edi. El-yurt manfaati deb dashtlarga, qo'riq yerlarga yurish boshlar ekan, paxtazorlarga terim mashinalarini olib kelar ekan, juda ko'p qiyinchiliklarga duch keladi, tabiat bilan, ona yer bilan yuzma-yuz keladi. Bu jihatdan qissa ma'lum darajada jahon adabiyoti "Chol va dengiz", "Yalong'och orol" kabi asarlarni yodga tushiradi. Biroq mazkur asarlardan farqli o'laroq, Yolqinnig faoliyati el-yurt manfaati ruhi bilan sug'orilgan.

Yozuvchining navbatdagi asari "Erk" qissasi bo'lib, unda Toshkentda 1966-yilda bo'lgan zilziladan keyingi holatlar: shaharni qayta tiklash, modernizatsiyalash va metro qurish jarayonlari, shu bilan birga, oila qurish borasidagi fikrlar ham tasvirlangan. Asarda Sattor, Roziya, Oysha, Maksimich kabi qahramonlar faol ishtirok etadi.

"Erk"da Pirimqul Qodirov yozuvchi sifatida, avvalo, o'zi tasvirlayotgan voqeaning ijtimoiy negiziga nazar tashlagan. Oila, muhabbat mutlaqo erkin deb e'lon qilinganiga, mana, yarim asrdan ham oshib borayotir. Shunday bo'lishiga qaramasdan, nega hanuz yigit sevmagan qiziga uylanishga yoki qiz sevmagan yigitga turmushga chiqishga majbur bo'lar ekan? Qissada ilgari surilgan eng katta masala–shu. Yozuvchi bu savolga javob ishlaydi. Qissani o'qigan kitobxon shunday xulosaga keladi: jamiyat iqtisodiy, siyosiy, falsafiy jihatlardan olg'a ketaverishi mumkin, biroq oila, muhabbat masalalariga tegishli eski tushunchalar yashovchan. O'zining orzu-havasini pesh qilib, yoshlarning erk-ixtiyori bilan hisoblashmaslik hali ham ko'p ota-onalarning ongidan chiqib ketganicha yo'q. Mana shu eskilik sarqiti tufayli qissaning bosh qahramoni Sattor hali oila nima, muhabbat nima ekanligini bilmay turib uylangan. Oyshaxon ham yigit uni sevdimi, yo'qmi, bu bilan hisoblashmay turmushga chiqqan [10;309-b.].

Qissada ijtimoiy hayot muammolari ham aks etgan. Xususan, o'sha paytdagi metropoliten qurilishiga bo'lgan ehtiyojning kuchliligi, metroni loyihalash va bu jarayonda qahramonlarning o'z o'rni borligi obrazlar vositasida ochib berilgan.

Xulosa (Conclusion). Xulosa sifatida shuni aytishimiz mumkinki, ijodkor bu ijtimoiy-siyosiy tuzum, turfa xil tengsizliklarni badiiyatga ko'chirish orqali bugungi kundagi tinch va farovon hayotimizning qadriga yetishga undamoqda. Har bir qissa qahramonining boshidan o'tgan voqealar barchamiz uchun sa-boq bo'ladi, albatta. Zero, adabiyotning eng katta yutug'i ham ana shundadir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Karimov I. Adabiyotga e'tibor – ma'naviyatga, kelajakka e'tibor. T., "O'zbekiston", 2009, 31-bet.
- (2). Rasulova U. XX asr o'zbek qissalari tadriji. T., "Fan" nashriyoti, 2012, 6-bet.
- (3). Umurzakov R., Xasanova G. Qissalarda davr va qahramon masalasi//International Scientific Journal of Biruni, 2022, 2-son, 383-bet.
- (4). Rasulova U. XX asr o'zbek qissalari tadriji. T. "Fan" nashriyoti, 2012, 34-bet.
- (5). Qo'shjonov M. Saylanma I. T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1982, 305-bet.
- (6). Qodirov P. Qadrim. T., G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2007, 88-bet.
- (7). Mirzayev S. XX asr o'zbek adabiyoti. T., "Yangi asr avlodi", 2005, 353-bet.
- (8). Qodirov P. Meros. T., "Ilm-ziyo-zakovat", 2021, 22-bet.
- (9). Qo'shjonov M. Saylanma I. T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1982, 309-bet.

Ismailova Guzal Fayzullayevna (Navoiy davlat universiyeti tayanch doktoranti;
ismailovaguzal545@gmail.com)

**TALABALARNING KASBIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHDA FANLARARO
MUSTAQIL TA'LIM INTEGRATSIYASINI QO'LLASH**

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada talabalarning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishda mustaqil ta'limning o'rni va imkoniyatlari keng ochib berilgan. Mustaqil ta'lim topshiriqlari kasbiy rivojlanishda eng asosiy vosita bo'lib, uni to'g'ri tashkil qilish har bir pedagog oldida turgan eng muhim vazifalardan biridir. Mustaqil ta'lim faoliyatini tashkil qilishda eng samarali metodikalardan biri esa fanlararo integratsiya bo'lib, ushbu yondashuv talabani topshiriqlarga tanqidiy va tahliliy yondashgan holda o'z oldiga qo'yilgan vazifalarni kreativlik bilan bajarishga undaydi. Mustaqil ta'lim topshiriqlarini fanlararo integratsiya qilgan holda, tashkil qilish va bajarish bugungi kundagi eng zamonaviy hamda tez maqsadga olib boruvchi metodikalardan biridir.*

***Kalit so'zlar:** kasbiy kompetensiya, mustaqil ta'lim, integratsiya, kreativlik, tahliliy va tanqidiy fikrlash, kognitiv, refleksiv, motivatsion komponentlar.*

Исмаилова Гузаль Файзуллаевна (Базовый докторант Навоийского государственного университета;
ismailovaguzal545@gmail.com)

**ПРИМЕНЕНИЕ МЕЖДИСЦИПЛИНАРНОЙ ИНТЕГРАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО
ОБРАЗОВАНИЯ В РАЗВИТИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ
СТУДЕНТОВ**

***Аннотация.** В данной статье подробно раскрываются роль и возможности самостоятельного обучения в развитии профессиональной компетентности студентов. Задания для самостоятельной работы являются ключевым средством профессионального развития, а их правильная организация – одна из важнейших задач, стоящих перед каждым педагогом. Одной из наиболее эффективных методик организации самостоятельной образовательной деятельности является междисциплинарная интеграция. Этот подход побуждает студента подходить к заданиям критически и аналитически, творчески выполняя поставленные перед ним задачи. Организация и выполнение самостоятельных учебных заданий с использованием междисциплинарной интеграции является одной из самых современных и эффективных методик, позволяющих быстро достичь поставленных целей в современном образовании.*

***Ключевые слова:** профессиональная компетентность, самостоятельное образование, интеграция, креативность, аналитическое и критическое мышление, когнитивный, рефлексивный, мотивационный компоненты.*

Ismailova Guzal Fayzullayevna (PhD student at Navoi State University; ismailovaguzal545@gmail.com)

**APPLYING INTERDISCIPLINARY INDEPENDENT LEARNING INTEGRATION IN
DEVELOPING STUDENTS' PROFESSIONAL COMPETENCE**

***Annotation.** This article extensively explores the role and potential of independent learning in developing students' professional competence. Independent learning tasks are the primary means of professional development, and their proper organization is one of the most crucial responsibilities for every educator. One of the most effective methods in structuring independent learning activities is interdisciplinary integration. This approach encourages students to approach tasks critically and analytically, prompting them to creatively fulfill the objectives set before them. Organizing and implementing independent learning tasks through interdisciplinary integration is one of the most modern and efficient methodologies in achieving educational goals today.*

***Keywords:** professional competence, independent learning, integration, creativity, analytical and critical thinking, cognitive, reflexive, motivational components.*

***Kirish.** Mamlakatimizning jahon hamjamiyatidagi o'rni va taraqqiyoti oshib borishi natijasida oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalarga e'tiborni kuchaytirishga zamin yaratilmoqda. Sababi, aynan ular Yangi O'zbekistonning davomchilari bo'lgan yosh avlodning sifatli ta'lim olish jarayonlarini samarali tashkil etish uchun mustaqil ta'lim olishda o'z sa'y-harakatlarini namoyon qilishlari uchun mas'uldirlar.*

Shu tariqa, talabalar mustaqil ta'lim jarayonida o'zlashtirayotgan va integratsiya qilinayotgan fanlar bo'yicha o'z qobiliyati va iste'dodini namoyon etishi uchun mustaqil ta'lim topshirig'idagi talablarni baja-

rishda quyidagilarga e'tibor qaratishlari lozim: bugungi kun ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotining zamonaviy yo'nalish va tamoyillarini inobatga olish, kasbiy jihatdan o'zlashtirilayotgan bilim, ko'nikma va malakalarga tayanish hamda kreativ fikrlash. Talabalar ushbu topshiriqlarni bajarishda o'z ijodiy qobiliyatlarini ishga solib, mustaqil ravishda yondashishlari kerak.

Mustaqil ta'lim vositasida talabalarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishning asosiy komponentlaridan biri kreativlik komponentidir. Bu jarayonda talabaning mustaqil ta'lim topshiriqlarini bajarishda muhim bo'lgan kreativ fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish, rivojlantirish va takomillashtirish murakkab jarayon bo'lib, kreativ fikrlash mantiqiy, tanqidiy, tahliliy va ijodiy fikrlay olish kabi qobiliyatlarni o'z ichiga oladi. Shuning uchun ushbu jarayonni samarali tashkil etish uslubiy jihatdan to'g'ri, izchil va uzluksiz amalga oshirishni talab qiladi.

Shubhasiz, talabalarining ijodiy qobiliyatlari turlicha bo'lib, ularning rivojlanishida ta'lim muassasasida mustaqil ta'lim jarayonini tashkil etish hamda atrof-muhit muhim rol o'ynaydi. Mustaqil ta'lim jarayonida ba'zi talabalar ijodiy fikrlashning yuqori darajasini namoyish etadilar: ular boshqa talabalar xayoliga kelmagan ilmiy-amaliy g'oyalarni taklif qiladilar, g'oyalarni aniq faktlar asosida asoslaydilar va muhokama qiladilar, o'z fikrlarini o'ziga xos tarzda aniq va lo'nda ifoda etadilar, nostandart savollar beradilar, muammo va masalalarni hal qilishda noan'anaviy yondashuvlarni qo'llaydilar. Shuning uchun bunday talabalarining an'anaviy mustaqil ta'lim olishi ularning ijodiy va kasbiy salohiyatini pasayishiga olib keladi. Shu maqsadda mustaqil ta'limning fanlararo integratsiyasini qo'llashni maqsadga muvofiq deb topdik, bu esa qo'yilgan muammo va vazifalarning aniq yechimlarini topishda mustaqil ta'lim jarayonida kasbiy kompetentlikni rivojlantirishni takomillashtirishga imkon beradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Integrallashgan ta'lim orqali talabaning kasbiy kompetensiyasini baholash ham nazariy, ham amaliy jihatdan juda murakkab vazifadir. Shunda ta'lim metodlarini tanlash va amaliyotda qo'llash mustaqil ta'lim jarayonida qo'yiladigan talablarga mos kompetensiya va funksiyalarni takomillashtirishni taqozo etadi. Komponent yondashuv oliy ta'limni modernizatsiyalash nuqtayi nazaridan yangi pedagogik voqelik hisoblanadi.

Bunday pedagogik voqelikda asosiy qiyinchilik shundaki, kasbiy kompetensiya faqat amaliy faoliyatda shakllanadi va namoyon bo'ladi. Shuning uchun ta'lim jarayonida ushbu faoliyatni rejalashtirish va tashkil etish zarur. Kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish muammolariga M.N.Muslimov, O.Qo'ysinov, Q.M.Abdullayeva, I.A.Zimnyaya, V.D.Simonenko, A.V.Xutorskiy [1;61-64-b.] kabi olimlarning ishlari bag'ishlangan. Aksariyat olimlar kasbiy kompetensiya tushunchasini shaxsning integral sifati sifatida ochib beradilar. Shunday qilib, ta'lim jarayonini integratsiya qilishda, o'rganilayotgan fanlarni to'liq o'rganish va ular haqida tasavvurga ega bo'lish uchun fanlararo komponentlikni hisobga olish zarur.

Integratsiyalashgan ta'lim jarayonlari murakkab tuzilishga ega bo'lib, rivojlanishning ko'plab jihatlari bilan tavsiflanadi va amalga oshirishning turli darajalari bilan ajralib turadi.

Pedagogik-psixologik adabiyotlarda integratsiyalashgan ta'lim bilimlarning o'zaro singishi, zichlashishi va birlashuvi jarayoni sifatida ta'riflanadi. I.D.Zverev integratsiyani uzluksiz bog'langan, yagona, yaxlitlikni yaratish jarayoni va natijasi sifatida ochib beradi [2;160-b.]. Ta'lim jarayonida u turli o'quv fanlari elementlarini birlashtirish orqali amalga oshirilishi mumkin. A.Y.Danilyuk ta'kidlaganidek, integratsiya yakka holda mazmun yaratmaydi, balki ta'lim tizimida bilim va ong integratsiyasida pedagogik faoliyat jarayonini ta'minlaydi. Bunda mavjud bilimlarni "tuzilish" emas, balki ularni qayta anglash, refleksiya va korreksiya qilish sodir bo'ladi.

Shunday qilib, mustaqil ta'lim jarayonida integratsiyalashgan ta'limni qo'llash o'quv materiallarini samarali darajada sifatini oshiradi, talabalarga mustaqil ta'lim jarayonidagi olingan bilimlarni kelajakda to'liqroq va ongliroq tarzda qo'llashga imkon beradi. Integratsiyalashgan ta'lim jarayonida fanlararo mustaqil ta'limni olib borilish ta'lim faoliyatini jonlantiradi, o'quv vaqtini tejaydi, charchoqni kamaytiradi va tafakkurni kelajakka yo'naltiradi. Bundan tashqari, integratsiyalashgan ta'lim dunyoga yaxlit qarashni shakllantirishga, hodisa va jarayonlarning mohiyati, o'zaro aloqalarini tushunishga yordam beradi.

Tadqiqotchi B.R.Muqimovning ta'kidlashicha, "Mustaqil ta'lim jarayonida darslik, o'quv qo'llanma va o'qituvchining alohida ahamiyatini ta'kidlash kerak emas, balki ta'lim oluvchini fanlararo mavzularda ilg'or g'oyalar, ilmiy xulosalar, amaliy haqiqatlar, voqealar yoki inson shaxsiga o'z munosabatini bildirishga yo'naltirish kerak" [3;76-b.].

M.Y.Borisova esa integratsiyalashgan ta'lim jarayoni doirasida mustaqil ta'limni tadqiq etish strategiyasi va shart-sharoitlari sintezini ko'rib chiqqan. Olimaning fikricha, mustaqil ta'limga integratsiyalashgan yondashuv nafaqat mazmun komponentlarini birlashtirish, o'zaro bog'lash, o'zaro singdirish va sintez

qilish jarayonini nazarda tutadi, balki ta'lim muassasasining o'ziga xos shart-sharoitlari va vazifalariga muvofiq intensiv o'qitish usullarining rolini ham ta'kidlaydi [4:68–69-b.].

Talabalarining mustaqil ta'lim jarayonida kasbiy kompetentligini rivojlantirishga yordam beruvchi ta'lim sharoitlarini yaratishda metod, interfaol metod va texnologiyalarning ahamiyati juda katta. Shu sababli, ilmiy tadqiqot ishimizda mustaqil ta'lim jarayonida interfaol ta'lim shakllarini, jumladan, topshiriq va vazifalarni tahlil qilish uchun fanlararo ta'lim integratsiyasi metodini qo'llashni maqsadga muvofiq deb topdik. Ushbu metod ijodiy tafakkurni rivojlantirishning faollashtiruvchi yondashuvlaridan biri hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mustaqil ta'limning fanlararo integratsiyasi metodi o'ziga xos va jozibador darajali tuzilmani taklif etadi, chunki u turdosh yoki turli fanlarni moslashuvchan tarzda o'rganish imkonini beradi. Bu esa, o'z navbatida, sizning ilmiy qiziqishlaringiz va kasbiy maqsadlaringizga muvofiq bilim va ko'nikmalarning muayyan kombinatsiyasini rivojlantirish imkoniyatini yaratadi.

Mustaqil ta'limning fanlararo integratsiya metodi mustaqil ta'limning samarali va ixcham tuzilmasini taklif etadi. Talaba uchun ikkita yoki uchta o'zaro bog'liq yoki turli xil fanlarni o'rganishiga yo'l ochiladi, bu uning fanlari va talabaning maqsadlariga mos keladigan bilim va ko'nikmalar kombinatsiyasini rivojlantirishga imkon beradi. Shu qatorda, mustaqil ta'limni bajarib, ikki yoki uch fandan baholanadi.

Mustaqil ta'limda integratsiya metodidan foydalanish jarayoni fanlararo topshiriqlar bo'yicha yangi materiallar va nazariyalarni o'rganishni osonlashtiradi va vaqtni tejaydi deb o'ylamaslik kerak. Aksincha, fanlararo topshiriqlar tayyorlash va ularni mazmunan fanlarga birlashtirish anchagina vaqt talab etadi. Shunga qaramay, mustaqil ta'limda fanlararo integratsiya usuli fanlararo nazariyani amaliyotda qanday qo'llashni ko'rsatadi. Ko'nikma va malakalarni mustahkamlovchi kasbga yo'naltirilgan texnologiyalar o'z xususiyatlariga ko'ra innovatsion hisoblanadi. Shuning uchun mustaqil ta'limda fanlararo integratsiya metodi nafaqat pedagogik fanlarni o'qitishda, balki boshqa soha va yo'nalishlardagi fanlarni o'qitishda ham talabalarining bilish faoliyatini faollashtiradi. O'qitishning o'ziga xos maqsadlariga bog'liq ravishda integratsion metod unga taqdim etilgan materialning mazmuni va tashkil etilishiga ko'ra turli-tuman, ya'ni tahlil va baholashga o'rgatish xususiyatlari; muammoni yechish va qaror qabul qilishga o'rgatuvchi xususiyatlari; o'quvchining umumiy xususiyatiga mos bo'lgan metod turini tanlay olish, til materialini o'quv jarayoni va o'quvchi ehtiyojiga moslay olish xususiyatlari bo'lishi mumkin.

Mustaqil ta'lim vositasida talabalarining kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish bo'yicha integratsiyalashgan ta'lim jarayonini tashkil etish tuzilmasi ishlab chiqildi (1-rasmga qarang). Mazkur tuzilmadan foydalanib, mustaqil ta'limni bajarish jarayonida fanlararo integratsiya metodini qo'llash orqali talabalarining kasbiy kompetentligini shakllantirish konsepsiyasi ishlab chiqildi

(1-rasm)

1-rasm. Mustaqil ta'limni bajarish jarayonida mustaqil ta'limni fanlararo integratsiyalash metodini qo'llash orqali talabalarining kasbiy kompetensiyasini shakllantirish konsepsiyasi.

Mustaqil ta'limda fanlararo integratsiyalashgan metodning qo'llanilishi ham fanlararo aloqadorlikdan keng foydalanish imkoniyatini taqozo etadi.

Tahlil va natijalar. Mustaqil ta'limda maqsad va vazifalarni amalga oshirish nuqtayi nazaridan ular 4 guruhga bo'linadi:

- eng avvalo, fanlararo bilimlarni shakllantirish va idrok etishga ko'maklashuvchi vazifalarni shakllantirish zarur. Bunda talabalar maqsadga erishish uchun nima talab qilinishini tushunishlari kerak. Topshiriqlar fanlararo ma'lumotlarni o'zlashtirishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak;

- mustaqil ta'lim fanlararo ma'lumotlarni o'zlashtirish, shakllantirish, takomillashtirish va qayta ishlashga qaratilgan topshiriqlarni o'z ichiga oladi. Bunda ilgari olingan bilimlarni to'g'ri qo'llash va faollashtirish asosida bajariladigan va ulardan aniq sharoitlarda foydalanishni talab qiladigan vazifalar beriladi;

- fanlararo tajriba natijasida olingan bilim, ko'nikma va malakalarga yangicha va ijodiy yondashuvni talab qiladigan topshiriqlar. Ularda muammoning mohiyatini topish, yangicha til mashqlarini yosh xususiyatiga ko'ra ishlab chiqish, tayyorlangan o'quv materialini o'quvchi darajasiga, mos ravishda, dizayn qila olish, yangi g'oya va fikrlarni ifodalash talab etiladigan vazifalar beriladi;

- mustaqil ta'limda ijodiy faoliyatni rag'batlantiruvchi, yangi yoki allaqachon ma'lum bo'lgan, ammo boshqa nuqtayi nazardan ko'rib chiqilayotgan g'oya va fikrlarni tadqiq etishga, ya'ni, manbalarni to'plash, ular ustida ishlash va o'z fikrini bildirishga undaydigan topshiriqlar bo'lishi kerak.

Mustaqil ta'limni bajarish, tahlil qilish, yangi o'quv materialini yaratish, rasmiylashtirish va taqdimot qilishda ijodiy komponentdan foydalanish, mustaqil ta'limning holati va munosabati natijasining uslubini va hatto imkoniyatini ochib ko'rsatadi.

Yuqorida keltirilgan fikrlar asosida biz tadqiq qilayotgan metod orqali talabalarda fanlararo mustaqil ta'limning integrallashtirishning nazariya va amaliyot birligini ta'minlash, kreativ fikrlash, tahlil va taklif etish, qarorlarni qabul qilish va ularning oqibatlariga doir mulohazalarni taqdim etish, noaniqliklar mavjud bo'lgan sharoitda muqobil variantini tanlash va baholash, muloqotga moyillik va notiq bo'lish kabi ijodiy kompetensiyalar rivojlantirilishi mumkin.

Olib borilgan tadqiqotlar natijasida talabaning kasbiy kompetentligi tarkibiga kiruvchi komponentlarni aniqlash va ularni shakllantirish zarur. Bunda talabaning mustaqil ta'limni baholash jarayonida bir vaqtning o'zida kasbiy qobiliyatlarni ro'yobga chiqarish hamda fanlararo mustaqil ta'limni amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan komponentlarni ajratib ko'rsatish mumkin:

Kreativ komponent –bu tafakkurni rag'batlantiradigan va tartibga soladigan, murakkab va nostandart vaziyatlarda, cheklangan resurslar sharoitida yoki tasavvur tugaganda ham yechim topishga yordam beradigan tayyor algoritmlardir.

Kognitiv komponent–kasbiy ta'lim jarayonida olingan bilim va ko'nikmalar majmuyi bilan bog'liq. Ushbu komponent mustaqil ta'lim orqali egallangan quyidagi bilim va ko'nikmalarni o'z ichiga oladi: zamonaviy ijtimoiy-madaniy sharoitlarda kasbiy faoliyatning mohiyatini va uni amalga oshirish xususiyatlarini tushunishni nazarda tutuvchi metodik bilimlar, kasbiy faoliyatning maqsadlari, mazmuni, usullari va shakllarini mustaqil ta'lim bilan integratsiya qilish; shaxsga yo'naltirilgan ta'lim jarayoni sifatida mustaqil ta'lim doirasida shaxsiy-kasbiy faoliyat.

Refleksiv komponent – mustaqil ta'lim jarayonida kommunikativ faoliyat bilan tavsiflanadi, ya'ni: o'z-o'zini bilish, o'z-o'zini rivojlantirish va barqaror o'z-o'zini takomillashtirishga intilish, bajarilgan ish uchun mas'uliyatni namoyon qilishga tayyorlik, kasbiy sohadagi muammolarni mustaqil va samarali hal qilish qobiliyati.

Motivatsion komponent – bu talabaning o'z sohasi bo'yicha bo'lajak mutaxassislarining bilim, ko'nikma va malaka sifatlarini faol o'zlashtirishga qaratilgan tavsifi.

Tarkibiy komponent–ham kasbiy, ham o'quv dasturining alohida fanlari, shuningdek, ularni o'zlashtirish usullari haqida aniq kompetensiyaviy tasavvurlarga asoslangandagina mustaqil ta'lim jarayonida qiyamatga ega bo'ladi.

Xulosa va takliflar. Tadqiqot vazifalaridan kelib chiqib, mustaqil ta'limning fanlararo integratsiya metodi asosida talabalarining kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishning asosiy manbalari sifatida motivatsion, kreativ, tarkibiy, refleksiv, kognitiv komponentlari hamda shaxsga yo'naltirilgan, ongillik, faollik, tizimlilik va ko'rgazmalilik tamoyillariga e'tibor qaratdik. Komponent va tamoyillar asosida mustaqil ta'lim darajasini tavsiflovchi baholash mezonlarini ilmiy asoslangan mustaqil ta'lim topshiriqlarida amalga oshirish hamda namoyon bo'ladigan shart-sharoitlarni hisobga olish zarurligi aniqlandi.

Mustaqil ta'lim topshiriqlarini bajarish jarayonida talabalarining kasbiy kompetensiyalari ham mustaqil ta'lim jarayonida o'qitish metodini to'g'ri tanlash, uning asosida vazifani qo'yish, o'rganish obyektini

tanlash, uning xususiyatlarini aniqlash bilan chambarchas bog'liqligini hisobga olish zarur. Mustaqil ta'limning uch bosqichli (shakllantiruvchi, tanqidiy-tahliliy va integratsion) jarayonda olib boruvchi fanlar uchun mustaqil ta'lim mavzulari bo'yicha topshiriqlar ishlab chiqilsa maqsadga muvofiq bo'ladi. Ishlanma shakli uch qismdan iborat bo'lib, ularning har birida ishning mazmun-mohiyati, oldiga qo'ygan maqsad va vazifalari aniq va ravshan bo'lib topshiriqlar bajarilishi belgilab qo'yiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). Muslimov N. Kasb ta'limi o'qituvchilari amaliy kompetentligini shakllantirishda ixtisoslik fanlarini o'rni. Pedagogik ta'lim (ilmiy-nazariy va metodik jurnal), 2012, 61–64-betlar.

(2). Qo'ysinov O. Kasb ta'limi o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirishda mustaqil amaliy faoliyat ahamiyati. O'qituvchilarning zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalar bo'yicha kompetentligi: muammo va yechimlar. Vazirlik tizimidagi oliy ta'lim va ilmiy tadqiqot muassasalari miqyosida ilmiy-amaliy anjumani materiallar. Toshkent, TDPU, 2012., 246–249-betlar.

(3). Abdullayeva Q.M., Norbo'tayeva D.A. Kasb ta'limi (xizmatlar sohasi) yo'nalishida mutaxassislik fanlari bo'yicha yaratilgan o'quv uslubiy majmualardan foydalanib, talabalarning kasbiy kompetentligini shakllantirish. Ta'fakkur sarchashmalari. Nizomiy nomidagi TDPU. Magistrning ilmiy-amaliy maqolalar to'plami, 2012, 143–144-betlar.

(4). И.А.Зимняя, И.А.Мазаева, М.Д.Лаптева. Коммуникативная компетентность, речевая деятельность, вербальное общение.

(5). И.А.Зимняя. Московский гос. институт международных отношений МИД Россия. Москва, Аспект Пресс, 2020, 400 с. Библиограф. в конц. Авт.: с. 397. ISBN 978-5-7567-1093-9.

(6). Зверев И.Д., Максимова В.Н. Межпредметные связи в современной школе. М., "Педагогика", 1981, 160 с.

(7). Muqimov B.R. Talabalarni mustaqil ish jarayonida interfaol ta'lim metodlari asosida didaktik kompetensiyasini takomillashtirish. Diss., 2020, 132-bet.

(8). Ismailova G.F Talabalarda mustaqil ta'lim orqali kasbiy kompetensiyani shakllantirishning konseptual asoslari. "Namdu ilmiy axborotnomasi", 2024, 7-son, 420–422-betlar.

**O'tepbergenov Jetkerbay Saqbergenovich (pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent),
Pirimbetov Seydulla Jumaqalievich (Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat Pedagogika instituti Ta'limda axborot
texnologiyalari 2-kurs magistranti),
Iskandarov Sarvar Baltabayevich (Urganch davlat univeristeti "Matematik tahlil" kafedrasida o'qituvchisi)
INNOVATSION TEXNOLOGIYALARNI INFORMATIKA SOHASIDA QO'LLASH**

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada innovatsion texnologiyalarni informatika sohasida qo'llashning ahamiyati, imkoniyatlari va kelajakdagi rivojlanish istiqbollari tahlil qilinadi. Maqola texnologiyalarni ta'lim, sog'liqni saqlash, biznes va boshqa sohalarda qanday samarali qo'llash mumkinligi haqida mulohazalar yuritadi. Xususan, sun'iy intellekt, ma'lumotlar tahlili, bulutli texnologiyalar va blokcheyn kabi ilg'or texnologiyalarni informatika sohasidagi turli jarayonlarga integratsiya qilish orqali qanday yangi imkoniyatlar ochilayotgani haqida batafsil ma'lumot beriladi. Innovatsion texnologiyalarning yirik kompaniyalar va davlat tashkilotlari tomonidan qabul qilinishi, ularning jamiyat uchun ijobiy ta'siri, shuningdek, ushbu texnologiyalarning kelajakdagi rivojlanish yo'nalishlari ko'rib chiqiladi. Maqola, shuningdek, texnologiyalarni qo'llashda duch kelinishi mumkin bo'lgan etika, xavfsizlik va qonunchilik masalalariga ham e'tibor qaratadi.*

***Kalit so'zlar:** informatika, innovatsiya, innovatsion texnologiya, pedagogik texnologiya, ta'lim.*

**Отепберенов Жеткербай Сақберенович (доктор философии по педагогическим наукам, доцент),
Пиримбетов Сейдулла Жумағалиевич (магистрант 2-го курса информационных технологий в
образовании Нукусского государственного педагогического института имени Ажинияза),
Искандаров Сарвар Балтабаевич (преподаватель кафедры «Математический анализ» Ургенчского
государственного университета)**

ПРИМЕНЕНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СФЕРЕ ИНФОРМАТИКИ

***Аннотация.** В этой статье анализируется значение, возможности и перспективы будущего развития применения инновационных технологий в сфере информатики. В статье обсуждаются эффективное применение технологий в образовании, здравоохранении, бизнесе и других сферах.. В частности, подробно рассказано о том, какие новые возможности открываются благодаря интеграции таких передовых технологий, как искусственный интеллект, анализ данных, облачные технологии и блокчейн, в различные процессы в сфере информатики. Рассматривается принятие инновационных технологий крупными компаниями и государственными организациями, их положи-*

тельное влияние на общество, а также направления будущего развития этих технологий. Статья также обращает внимание на этические, безопасные и законодательные вопросы, которые могут возникнуть при использовании технологий.

Ключевые слова: информатика, инновации, инновационные технологии, педагогические технологии, образование.

Otebergenov Jetkerbay Saqbergenovich (Doctor of philosophy in educational sciences, associate professor), Pirmbetov Seydulla Jumagalievich (Master of 2nd course of information technologies in education of Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyoz), Iskandarov Sarvar Baltabaevich (Teacher of the department of “Mathematical analysis” of Urgench state university)

APPLICATION OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN THE FIELD OF INFORMATICS

Annotation. This article analyzes the importance, opportunities and future development prospects of the application of innovative technologies in the field of informatics. The article discusses how technology can be used effectively in education, healthcare, business, and more. In particular, it will provide detailed information on how new opportunities are opened by integrating advanced technologies such as artificial intelligence, data analysis, cloud technologies and blockchain into various IT processes. Adoption of innovative technologies by large companies and government organizations, their positive impact on society, as well as future trends in the development of these technologies will be considered. The article also focuses on ethical, safety, and legal issues that may arise in the use of the technologies.

Key words: Information technology, innovation, innovative technologies, pedagogical technologies and education.

Kirish (Introduction). Ta’limni modernizatsiya qilish va zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etish tadbirida ta’lim jarayoniga innovatsion texnologiyalar joriy etildi.

Bizning eng mashhur innovatsion texnologiyalarimizdan biri bu o’qitishdir. So’nggi o’n yil ichida o’quv jarayonida o’rtacha ta’lim juda faol bo’lib, o’quv jarayonida o’quvchilarning o’ziga xos xususiyatlari o’rganish jarayonining yangi xususiyatlariga mos kelmayaptimi? Agar o’quv jarayonida o’quvchilarning o’ziga xos xususiyatlari texnologik xarita shaklida tavsiflangan bo’lsa, o’rtacha ta’lim muvaffaqiyatli bo’ladi. Informatika va AKT bo’yicha ta’lim standarti o’quvchilarning o’rta maktab o’quvchilari uchun ajratilgan mavzuni o’rganishni maqsad qilib qo’yadi. O’rta ta’lim bo’yicha standartda belgilangan maqsadlarga erishish.

Maktabda informatika va AKTni o’rganish quyidagi maqsadlarga yo’naltirilgan:

- axborot, axborot protsessorlari, tizimlari, texnologiyalari va modellari to’g’risidagi ilmiy g’oyalarning ta’sirini o’rganish;
- kompyuter va boshqa axborot-kommunikatsiya texnologiyalari vositalaridan foydalangan holda qimmatli ma’lumotlar bilan moslashishni o’rnatish;
- axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasida kognitiv qiziqishlarni, intellektual va amaliy qobiliyatlarni rivojlantirish;
- axborotni tarqatishning huquqiy va axloqiy me’yorlarini, olingan ma’lumotlar natijasini inobatga olgan holda ma’lumotlarga yetarlicha e’tiborli bo’lishni o’rgatadi;
- axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan kundalik hayotda, individual va ijtimoiy vazifalarni amalga oshirishda, o’qish savodxonligida, internet bozorida talab etiladigan vazifalarni amalga oshirishda foydalanishni o’rganish.

Maktab informatika va AKT fanlarining yuqorida sanab o’tilgan uchta maqsadi bo’yicha faoliyat ko’rsatishi mumkin: ta’lim, ma’rifat va tarbiya [2]. Ushbu yangi o’quv maqsadlari axborot tizimidagi o’rni va zamonaviy ijtimoiy hayotini hisobga olgan holda belgilanadi.

Informatika fanini o’qitishning ta’lim maqsadi har bir fanga informatika fanining foydalanuvchilari, shuningdek, axborotni o’zgartirgan, uzaytgan va undan foydalangan protsessorlar to’g’risida dastlabki fundamental bilimlarni bergan va shu bilan jahonning ilmiy adabiyot ko’rinishini shakllantirgan axborot protsessorlarining ahamiyatini, axborot texnologiyalari va kompyuterlarning zamonaviy ijtimoiy rivojlanishdagi rolini tushuntirgan bo’lishi kerak. O’qituvchilarga ushbu bilimlarni va boshqa o’qituvchilarning bilimlarini to’g’ridan to’g’ri o’zgartiradigan tajriba va ko’nikmalar bilan ta’minlanishi kerak.

Ommaviy ta’lim maqsadlarini didaktik tamoyillarga amalda qo’llash o’quvchilarning intellektual rivojlanishiga, o’ylash va fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. Amaliy maqsad panellarning texnik va texnologik rivojlanishiga hissa qo’shadi, ularni, keyinchalik, ishlab chiqarish uchun zarur bo’lgan bilim, ko’nikma va ko’nikmalar bilan jihozlashni o’z zimmasiga oladi. Xodimlarni informatikaning

nazariy asoslari bilan tanishtirish, kompyuterda ishlash va zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanishni o'rgatish

Tarbiyaviy maqsad o'quvchilarning dunyoqarashini shakllantirish orqali tsivilizatsiya va ijtimoiy ravnaqini oshirish, kompyuter va axborot texnologiyalarining ahamiyatini oshirish. Ma'lumotni uchta rangdan biri sifatida aks ettiruvchi ranglar: materiya, energiya va axborot. O'qitishda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanuvchi intellektual axborot vositalari yaratish. Belgilangan maqsadlarni ro'yobga chiqarish uchun o'qitishning maqsadli shakllari, usullari va vositalaridan foydalanish. Informatika ta'limining yakka tartibdagi shaklining yangi turini yaratdi: "kompyuter" shaklida bevosita kompyuter bilan amalga oshirish. Kompyuterda (o'qish dasturi orqali) o'qishni o'rganish natijasida o'z bilimlarini tezda o'zlashtiradi, o'zi o'rganish mavzusi doirasida o'qish materialini o'rganishning individual yo'nalishlarini tanlaydi.

Ta'lim shaklini o'rganish jarayonining alohida bo'g'inining vaqt doirasi bilan cheklangan dizayni.

Kompyuter individual ta'lim shakllarini faollashtiradi. Ma'lumotli pedagogik dasturiy vositalarda, multimedia o'quv kurslarida ko'paytirish, Internet resurslaridan foydalanish tufayli frontal tashqi ko'rinishlarning afzalligi saqlanib qoladi: eng yaxshi o'qituvchilardan o'rganish va sifatli ma'lumotlar direktoriyasidan foydalanish imkoniyati. Kompyuter o'rganish o'rganish muhitini individual o'rganish bilan taqqoslaydi. O'qituvchining eng muhim o'rgatishlaridan biri o'qituvchining bilimligini oshirishdir.

Ta'lim shaklining tashqi shakllari ma'lum bir dars turini anglatadi: dars, ma'ruza, seminar, ekskursiya, fakultativ dars, imtihon, fan va texnik to'plamlar, fan va ilmiy fanlar va boshqalar ular integratsiyalashgan rol o'ynaydilar, chunki ular maqsadlar, mazmun, o'quv usullari va qo'llanmalarni o'z ichiga oladilar, o'qituvchilar o'zlarining o'zaro ta'limlarini o'zlashtiradilar.

Ko'rsatish. O'qituvchi kurs tarkibining har bir o'quv elementi – interfeys elementlari, dastur bo'linmalari, sxemalar, matnlarni ko'rsatuvchi ekrandan foydalanib ko'rsatadi. Ushbu tizimda o'quvchi o'zi kompyuterda o'qiydi, o'quvchilar uning harakatlarini kuzatib boradi yoki o'z harakatlarini kompyuter ekranida aks ettiradi. O'qitish uchun mo'ljallangan ko'rsatuv dasturlarini o'qituvchilarning kompyuterlariga yuboradi. Kompyuterda ko'rsatkichlarning o'rni va didaktik imkoniyatlari zamonaviy kompyuterlarning eng yaxshi grafik imkoniyatlari bilan aniqlanadi. Ko'rsatilayotgan didaktik ta'lim maktab o'quvchilariga yangi o'quv ma'lumotlarini yetkazadi. Tadqiqotning asosiy shakli laboratoriyaning informatika kabinetida tayyorlanadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature Review). Barcha o'quvchilar o'zlarining o'quv xonalarida mavjud bo'lgan dasturiy vositalar yordamida o'zini o'rganadi. Panellari sinxron bo'lishi mumkin (masalan, bir xil pedagogik dasturiy vositalar bilan ishlaydi) turli tezlikda yoki turli sifatli dasturiy vositalar bilan ko'p hollarda, hatto og'ir bosiladigan vazifa bilan ham bosilgan frontal o'zgarish tez tarqaladi. Frontal laboratoriya yuvishlarida o'qituvchining vazifasi panellari yuvishlarini kuzatish, shu bilan birga, ularga tezkor yordam ko'rsatishdir.

Didaktik maqsadlar turlicha bo'lishi mumkin: yangi materialni o'zlashtirish (masalan, o'qish dasturi), yangi materialni o'zlashtirish, masalan, simulatorlar (odatda, mexanik).

Pedagogik adabiyotlarda G.K.Selevko, V.P.Bespalko, M.V.Klarina, V.T.Fomenko, S.A.Smirnova, L.G.Semushina, G.Y.Ksenzova, T.I.Shaymoda, T.I.Davydenko va boshqa mualliflarning tasniflarini tarqatishimiz mumkin [4]. Barcha mualliflarning tasnifini ko'rib chiqish juda qiyin, shuning uchun biz faqat pedagogik adabiyotlarda eng ko'p uchraydigan tasniflarga e'tibor qaratamiz. Axborot texnologiyalari ta'lim-tarbiya va pedagogik innovatsiyalarga yangicha yondashuvlarni joriy etishga ko'maklashadi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Pedagogik innovatsiyalar – bu pedagogik innovatsiyalar, ya'ni ta'lim markazida o'tkaziladigan progressiv o'zgarishlar bo'lib, ular ta'lim tizimining o'ziga xos xususiyatlarini yaxshilashga qaratilgan, ya'ni individual tarkibiy bo'linmalarni yaxshilashga qaratilgan. Innovatsion avlodning maqsadi ta'limni modernizatsiya qilish va har bir o'quvchi salohiyatini ochib beradigan zamonaviy ta'limni joriy etishdir. Ilm-fanning so'nggi yutuqlaridan foydalangan holda, bolalarda harakatlarni qadrlash, olingan ma'lumotlarni beg'araz boshqarish, to'g'ri bo'lmagan fikrlarni shakllantirish, ularning tabiiy qobiliyatlarini ochib berish qobiliyatini rivojlantirish kerak bu innovatsiyalarning asosiy ta'siridir. Taqdim etilgan innovatsion texnologiyalarning har birida o'zining kamchiliklari va afzalliklari bor, ammo ularning barchasi bolalarning sog'lom shaxsini rivojlantirishga qaratilgan.

Tahlil va natijalar (Analysis and Results). Interaktiv ta'lim texnologiyalarida o'qituvchi (informatik o'rniga menejer rolini o'ynaydi) va tinglovchi (ta'sir o'tkazuvchi obyekt o'rniga o'zaro ta'sir o'tkazuvchi subyekt) ning o'rni, shu bilan birga, axborotning o'rni (ma'lumotlar maqsad emas, balki harakatlar va operatsiyalarni o'zlashtiradi) sezilarli darajada o'zgaradi.

Barcha interaktiv ta'lim texnologiyalari nomimitatsiyaga bo'linadi. Tasniflash xususiyati o'qishda modellashtiriladigan o'zgarishlarga ta'sir ko'rsatuvchi kontekstni qayta yaratuvchi (ko'chiruvchi) xususiyatga ega. E'tibor bering, yuqoridagi tasniflarning hech biri shaxsga yuborilgan texnologiyani e'tiborga olmaydi va bu kutilmagan hol emas. Davlat ta'lim standartlari doirasida ushbu texnologiyalarga katta e'tibor qaratilmoqda. Nomimatsiya texnologiyasini o'rgangan mutaxassislar oddiy modellarni yaratishga qodir emaslar. Simulatsiya texnologiyalari simulyatsiya yoki simulatsiya o'yinlarini modellashtirishga qaratilgan, ya'ni, haqiqiy tizimda sodir bo'layotgan jarayonlarning ma'lum bir yetarliligini o'lchash va o'rganish vositasida tasdiqlanadi.

Interaktiv ta'lim berish texnologiyalarining turli shakllari va usullari. Mashqalali leksiya mashqalari, mashqalali vaziyatni, keyinchalik, ularni hal qiladi o'z ishiga oladi. Maqolaviy ma'ruza nazariy tushunchalar bo'yicha aqliy tafakkurdagi qarama-qarshiliklarni tushunarli tarzda modellashtiradi. Bunday ma'ruzaning asosiy maqsadi o'quvchilarning o'z bilimlarini to'g'ridan to'g'ri ishtirokida tarqatishdir. Simulatsiya qilingan muammolar orasida o'quv materialining o'ziga xos mazmuni bilan bog'liq bo'lgan ilmiy, ijtimoiy, kasbga oid muammolar bo'lishi mumkin. Maqola o'qituvchilarini faol intellektual o'zgarishga yo'naltirish, berilgan so'rovga beparvo bo'lmaslikka harakat qilish, tavsiya etilgan materialga qiziqish uyg'otish va o'qituvchilarning fikrini faollashtirish.

“O'qishni muhokama qilish” mashqalan o'rganishning asosiy usullaridan biridir. Ushbu so'rovga javob bera olmaydigan va aniq yuvish kerak bo'lgan holatlarni tahlil qilishda o'rganiladi, muqobil yuvishlar qabul qilinadi. Barcha ishtirokchilarga kooperativ ta'lim (o'quv shirkati) metodologiyasidan foydalanish tavsiya etiladi.

Bu o'smirlar o'zaro o'rganish uchun guruhlariga to'plangan. O'qish bo'limining asosiy g'oyasi shundaki, o'quvchilar o'zlarining intellektual kuchlarini o'rganish va o'rganish maqsadlariga erishish uchun ishlatadilar (masalan, muammolarni hal qilish variantlarini topish). “Intellektual harakat” o'z maqsadi bo'yicha ko'proq g'oyalarni to'plash, fikrlarni fikrlashuv inersiyasidan xalos etish, to'g'ri fikrlashni faollashtirish, masalani hal qilishda odatdagi fikrlash tarzini kiritishdir. “Intellektual harakatlar” o'quv guruhlari yangi g'oyalarni yaratishga moyillikni sezilarli darajada oshirishi mumkin. Ushbu usulning asosiy tamoyillari ishtirokchilarning fikrlarini tanqid qilishdan iborat bo'lib, ular turli darajalarni hurmat qilishdan iboratdir.

Didaktik o'yin kasb-hunar maktabida o'qish jarayonini faollashtirishning zarur pedagogik vositasi hisoblanadi. Didaktik o'yin jarayonida o'z mahoratida yuz marta sodir bo'lishi mumkin bo'lgan harakatlarga o'xshash harakatlarni bajarishi kerak. Natijada bilimlar to'planadi, yangi narsalarni odatlarga aylantiradi, inson tajribasini to'playdi va uning rivojlanishi yuz beradi. Uch bosqichli didaktik o'yin texnologiyasi. Didaktik o'yinlarga moyillik, uning modelida o'yinni o'tkazish xususiyati tizimli, lekin o'yinni o'tkazishga rag'batlantiradi. Amaliyatning o'ralishi va o'zgarishi – bu faol o'quv usuli bo'lib, unda “model” xususiyatining o'zgarishi, haqiqatning o'zi bo'lib, rol (lavozim)ning joylashuviga ta'sir qiladi. Amaliyatning asosiy vazifasi ushbu huquqni o'rganish jarayonida o'qituvchi nazorati ostida maxsus harakatlarni amalga oshirishdir.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Tadqiqot natijalari asosida ta'lim tizimida innovatsion texnologiyalarning ahamiyati va ular orqali o'quvchilarning intellektual va amaliy qobiliyatlarini rivojlantirish mumkinligi xulosa qilinadi. Xulosa bo'limi tadqiqotning barcha asosiy natijalarini umumlashtirib, ta'lim tizimida texnologiyalardan foydalanishning zarurligini isbotlaydi.

Takliflar bo'limida axborot texnologiyalarining ta'limda samarali qo'llanilishi uchun o'quvchilarga mos ravishda yangi metodikalar ishlab chiqish, o'qituvchilarni tayyorlash bo'yicha kurslar tashkil etish, axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish uchun maktablarda zarur vositalarni taqdim etish taklif qilinadi.

Kelajakdagi tadqiqotlar. Yangi texnologiyalar va metodikalarni joriy etishning ta'lim tizimiga qanday ta'sir qilishini o'rganish bo'yicha kelajakdagi tadqiqotlar uchun yo'nalishlar beriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Aripov M. va boshqar. Axborot texnologiyalari. Toshkent, 2009.
- (2). G'ulomov S., Alimov R. va boshqar. Axborot tizimlari va texnologiyalari. T., “Sharq” nashriyoti, 2000.
- (3). Yuldashev U., Boqiev R., Zokirova F. Informatika va axborot texnologiyalari. Elektron oquv qollanma, T., 2004.
- (4). Бегимкулов У.Ш. Педагогик таълимда замонавий ахборот технологияларини жорий этишининг илмий-назарий асослари. Монография, Т., “Фан”, 2007.

(5). Алексеева Л.Л. Российское образование через искусство: традиции, реалии и перспективы. “Педагогика искусства”, № 3, 2010.

(6). Ишмухамедов Р., Абдукодиров А., Пардаев А. Таълимда инновацион технологиялар. Т., “Истеъдод”, 2008, 180 бет.

(7). Суворова Н. Интерактивное обучение. Новые подходы. М., “Педагогика”, 2005, 186 с.

**Kodirova Muxabbatxon Matkarim kizi (Farg‘ona Jamoat salomatligi tibbiyot instituti Tibbiy profilaktika va Jamoat salomatligi fakulteti “Kommunal va mehnat gigiyenasi” kafedrasida assistenti;
muxabbatkodirova3@gmail.com)**

TIBBIY TA'LIM TALABALARINING EKOLOGIK KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH METODIK TIZIMI

***Annotatsiya.** Zamonaviy sivilizatsiyaning ustun xususiyati inson faoliyatining barcha sohalarida namoyon bo‘ladigan ekologik inqiroz bo‘lib qolmoqda: iqtisodiy, ijtimoiy, demografik, ma‘naviy va boshqalar. Shu munosabat bilan, ushbu maqolada omon qolish sharti sifatida ekologik xavfsizlikni ta‘minlash, ayniqsa, yangi avlod shifokorlarini tayyorlashda mavjud ustuvorliklarni ekologik ustuvorliklarga o‘zgartirishni o‘z ichiga olgan.*

***Kalit so‘zlar:** atrof-muhit, ekologik kompetentlik, eksperiment, amaliy mashg‘ulotlar, demografik.*

Кодирова Мухаббат Маткарим кизи (Ферганский медицинский институт общественного здоровья, Факультет медицинской профилактики и общественного здравоохранения, ассистент кафедры “Коммунальной гигиены и гигиены труда”; muxabbatkodirova3@gmail.com)

МЕТОДИЧЕСКАЯ СИСТЕМА РАЗВИТИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ МЕДИЦИНСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ.

***Аннотация.** Доминирующей чертой современной цивилизации является экологический кризис, который проявляется во всех сферах человеческой деятельности: экономической, социальной, демографической, духовной и других. В связи с этим в данной статье предполагается изменение существующих приоритетов на экологические приоритеты, особенно в подготовке врачей нового поколения, обеспечение экологической безопасности как условия выживания*

Ключевые слова: окружающая среда, экологическая компетентность, эксперимент, практика, демографический.

**Kodirova Muxabbat Matkarim kizi (Assistant of the department of Community and Labor Hygiene Faculty of Preventive Medicine and Public Health Fergana Medical Institute of Public Health;
muxabbatkodirova3@gmail.com)**

METHODOLOGICAL SYSTEM FOR DEVELOPING ECOLOGICAL COMPETENCE OF MEDICAL STUDENTS

***Annotation.** The dominant feature of modern civilization remains the ecological crisis, which is manifested in all spheres of human activity: economic, social, demographic, spiritual, etc. In this regard, this article considers ensuring ecological safety as a condition for survival, especially in the training of a new generation of doctors, which involves changing existing priorities to ecological priorities.*

***Keywords:** Environment, ecological competence, experiment, practical exercises, demographics.*

Kirish. Bo‘lajak shifokorning ekologik kompetensiyasini rivojlantirish deganda biz kasbiy tayyorlarlik jarayonida bo‘lajak mutaxassisning ekologik kompetensiyasining mavjud darajasini oshirish bilan bog‘liq ekologik kompetensiyaning tarkibiy qismlarini ishlab chiqishga qaratilgan maqsadli, dinamik, izchil talaba shaxsini sifat jihatidan o‘zgartirish jarayonini tushunamiz. Fanlararo va ekotsentrik yondashuvlarga asoslanib, biz kelajakdagi shifokorning ekologik kompetensiyasini rivojlantirishning asosiy xususiyatlarini aks ettiruvchi modelni yaratdik va quyidagi bloklarda taqdim etdik:

1) maqsadli (ekologik yo‘nalishni aktuallashtirish va kasbiy ahamiyatga ega fazilatlarni shakllantirish);

2) mazmunli (ekologik kompetensiya tarkibiy qismlarini, shu jumladan, motivatsion-qiymat, kognitiv, refleksiv-faoliyat va informatsion).

Adabiyotlar tahlili. T.I.Krone¹ tomonidan ishlab chiqilgan model va uni amalga oshirish texnologiyasi, bo‘lajak shifokorlarning kasbiy kompetensiyasining tarkibiy qismlarini shakllantirish uch bosqichda

¹ Krone T.I. Курилиш университети муҳандислик ва экология факультети талабаларининг касбий компетенциясини шакллантириш модели. Сибирь педагогик журналы, 2012, 86-бет.

amalg oshirildi: nazariy va amaliy, barqarorlashtiruvchi, ijodiy va faoliyat. Ekologik kompetensiyani shakllantirishga uslubiy yondashuvlar belgilangan:

– tizimli yondashuv (V.G.Afanasev, I.B.Blauberg, O.E.Lebedev, V.N.Sadovskiy, E.G.Yudin), bu ekologik kompetensiyani shakllantirish jarayonini uning tarkibiy qismlarining ajralmas tizimi nuqtayi nazariydan ko‘rib chiqishdan iborat bo‘lib, ularning doimiy rivojlanishida bo‘lgan aloqalari va munosabatlarining xilma-xilligi. Bu tizimni tashkil etuvchi tarkibiy qismlarda yetishmayotgan integral tizim xususiyatlarini va sifat xususiyatlarini aniqlashga imkon berishi haqida ilmiy izlanishlar olib borishgan.

Tadqiqot metodologiyasi. O‘quv jarayonining uchligini hisobga olgan holda, bu maqsadga uzluksiz ekologik ta‘limning quyidagi vazifalari hal qilinishi bilan erishiladi: elementar ekologik madaniyatni tarbiyalash, tabiatga hurmat, iste‘molchilikni rivojlantirish (motivlar), xulq-atvor va faoliyatga erishishga qaratilgan sog‘lom turmush tarzi va atrof-muhit faoliyati holatini oshirish, fundamental ekologik bilimlar asoslarini, amaliy ekologik muammolarni o‘rgatish, atrof-muhit holatini o‘rganish, baholash va oshirish uchun intellektual va amaliy ko‘nikma va ko‘nikmalar tizimini shakllantirish, har tomonlama shaxsiy rivojlanish: intellektual sohani, hissiy sohani, ixtiyoriy sohani rivojlantirish.

Tadqiqot vazifasi. Talabalarining ekologik kompetensiyasini shakllantirish bu atrof-muhitni muhofaza qilish va yaxshilash bo‘yicha amaliy masalalarda tajriba to‘plash, insonparvarlik, hamdardlik, tejamkorlik, atrof-muhit faoliyati natijalari uchun javobgarlik kabi ekologik ahamiyatga ega shaxsiy fazilatlarini o‘zlashtirish orqali ularni ekologik faoliyatga bosqichma-bosqich kiritishning doimiy jarayoni, tabiiy muhit haqidagi bilimlarni eng muhim qadriyat sifatida egallashga hissa qo‘shadigan faol ta‘lim texnologiyasi, insonning atrof-muhit bilan o‘zaro ta‘sirining tabiati va me‘yorlari va ta‘lim ekologik muammolarini ijodiy hal qilish qobiliyati haqidadir.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati barcha fanlarning chuqur ichki tabiatshunoslik birligiga asoslangan talabalar o‘rtasida ekologik kompetensiyani shakllantirish uchun ulardan keng foydalanish imkoniyati bilan belgilanadi; yekologik kompetensiyani shakllantirish darajasini aniqlash uchun diagnostika usullari to‘plamini aprotatsiya qilish, ilmiy asoslangan yondashuvni ilgari surish, o‘quv jarayonining integratsiyasi va birligini, o‘qitish shakllari va usullarini hisobga olgan holda, material tanlashga, talabalar ongida turli xil ekologik bilimlarni birlashtirish mexanizmlarini shakllantirishga qaratilgan turli vaziyatlarni yaratishning o‘ziga xos usullari va usullarining tavsifidir.¹

Kommunal gigiyena fani mashg‘ulotlarida talabalarining bilim va ko‘nikmalarini oshirishlari, fanni o‘rganishlari va texnik bilimlarni qo‘llashning turli sohalari bilan tanishishlari maqsadida o‘qitishning interfaol usullardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Interfaol ta‘limning mohiyati shundan iboratki, o‘quv jarayoni shunday tashkil etilganki, deyarli barcha talabalar o‘quv jarayoniga jalb qilinadi va o‘zlari bilgan va o‘ylagan narsalarini aks ettirish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. O‘quv materialini o‘zlashtirish jarayonida talabalarining birgalikdagi faoliyati har kim o‘z shaxsiy hissasini qo‘shishini, bilim, g‘oyalar va faoliyat usullari almashinuvini anglatadi.²

Tahlil va natijalar. Ekologik kompetensiya umummadaniy, informatsion, o‘zini bilimlarini o‘stirish, kommunikativ, ta‘lim va tarbiyaviy va ijtimoiy va fuqarolik turlaridan tashkil topgan bo‘lib, u bo‘lajak tibbiy ta‘lim yo‘nalishi talabalarining kundalik hayotida har kuni duch keladigan tabiat qonuniyatlarini anglashi hamda uni tushunishida fan, texnologiya, muhandislik, san‘at va matematikaning integratsiyalashuvi natijasida didaktik talablarga asoslanib tashkil etilgan darsdan tashqari mashg‘ulotlarda shakllantiriladi.

Bo‘lajak tibbiyot ta‘lim yo‘nalishi talabalarini tayyorlashda integratsiyalashgan, shaxsga yo‘naltirilgan hamda kompetensiyaviy yondashuv asosida tashkil etishni taqozo etib, kommunal gigiyena fanini o‘qitishning pedagogik-psixologik asoslari hamda samaradorligini oshirish yo‘llarini o‘zida mujassamlashtiradi. Ekologik kompetensiyaga asoslangan yondashuv – ta‘limni modernizatsiyalashuvi natijasida bo‘lajak tibbiy ta‘lim yo‘nalishi talabalarining gigiyena faniga oid bilim, ko‘nikma va malakalarini ijtimoiy qadriyatlar bilan uyg‘unlashtirgan holda samaradorligini rivojlantirildi.

Xulosa. Bo‘lajak shifokorlarning kasbiy kompetensiyasini shakllantirish holatini aniqlash uchun ekologik komponentni hisobga olgan holda, gigiyena sikli fanlari yordamida bo‘lajak shifokorlarning kasbiy kompetensiyasining ekologik komponentini shakllantirish jarayonini diagnostik qo‘llab-quvvatlash mezonlari ishlab chiqilgan. Mezon va diagnostika bazasi quyidagi ko‘rsatkichlar va mezonlarni o‘z ichiga olgan: shaxsning gigiyenaga munosabati, kasbiy tibbiy faoliyatga tarjima qilingan (ijtimoiy mezon); inson

¹ Давидов В.В. Ривожлантирувчи таълим назарияси. М., “ИНТОР”, 1996, 544 бет.

² Краевский В.В., Хуторской А.В. Таълим асослари: дидактика ва методика. Талабалар учун ўқув қўлланма, М., “Академия” нашриёт маркази, 2007, 352 бет.

hayoti va sog'lig'i va atrof-muhit holati uchun ekologik xavflarning cheklovchi asoslarini tushunish (mavzu mezon), ekologik xavflarning maksimal bardoshlilikini baholash uchun tabiiy fanlar sikli fanlarida fanlararo bilimlarni qo'llash ustida ishlashga tayyorlik (operatsion mezon). Bo'lajak shifokorning kasbiy kompetensiyasining ekologik komponentining tegishli elementlariga taalluqli tanlangan mezonlar holatidagi sifat farqlari uning shakllanishining uchta darajasini – reproduktiv, vaziyatli va mahsuldorlikni aniqlashga imkon berdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Круне, Т.И. Курилиш университети мухандислик ва экология факультети талабаларининг касбий компетенциясини шакллантириш модели. Сибирь педагогик журналы, 2012, 86-бет.
- (2). Давидов В.В. Ривожлантирувчи таълим назарияси. М., "ИНТОР", 1996, 544-бет.
- (3). Краевский В.В., Хуторской А.В. Таълим асослари: дидактика ва методика. Талабалар учун ўқув кўлланма, М., "Академия" нашриёт маркази, 2007, 352-бет.
- (4). Ermakov D.S. Talabalarining ekologik kompetensiyasini shakllantirish. М., МОО, 2009, 180-бет.
- (5). Kodirova, M.M., Muxammadova, G.Q. (2024). Pedagogik texnologiyalar tizimining tibbiyot fanlarini o'qitishdagi o'rni. PeDAGOGS, 53(1), 37–41-betlar.
- (6). Mukhammadova, G.Q., Kodirova, M.M., Boqijonov, F.A. (2024). The Effect of Industrial Enterprises on Atmospheric Air. British Journal of Global Ecology and Sustainable Development, 28, 5–9 p.

Kurbanova Shukurjon Yeldashbayevna (Urganch davlat Pedagogika instituti mustaqil izlanuvchisi; shukurjonyeldashbayevna@gmail.com)

HOFIZ XORAZMIYNING SHAXS MA'RIFIY-AXLOQIY KAMOLOTIGA OID QARASHLARINING TA'LIM SAMARADORLIGINI OSHIRISHDAGI O'RNI

***Annotatsiya.** Mazkur maqolada Hofiz Xorazmiyning shaxs ma'rifiy-axloqiy kamolotiga oid qarashlarining ta'lim samaradorligini oshirishdagi o'rni, Hofiz Xorazmiyning ma'rifiy-axloqiy qarashlarini chuqur tahlil qilish va ularning ta'lim jarayonlaridagi ahamiyatini yoritishga bag'ishlangan.*

***Kalit so'zlar:** Hofiz Xorazmiy, shaxs ma'rifiy-axloqiy kamoloti, ma'naviy va axloqiy qadriyatlar, ta'lim samaradorligini oshirishda tarbiya masalalari.*

РОЛЬ ВЗГЛЯДОВ ХАФИЗА ХОРАЗМИ НА ЛИЧНОСТНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ И НРАВСТВЕННОЕ РАЗВИТИЕ В ПОВЫШЕНИИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ОБРАЗОВАНИЯ

***Аннотация.** Данная статья посвящена роли взглядов Хафиза Хорезми на образовательную и нравственную зрелость личности в повышении эффективности образования, углубленному анализу воспитательно-нравственных взглядов Хафиза Хорезми и их значению в воспитательном процессе.*

***Ключевые слова:** Хафиз Хорезми, образовательная и нравственная зрелость человека, духовно-нравственные ценности, вопросы воспитания в повышении эффективности образования.*

THE ROLE OF HAFIZ KHWARZMI'S VIEWS ON THE EDUCATIONAL AND MORAL PERFORMANCE OF THE PERSON IN INCREASING EDUCATIONAL EFFICIENCY

***Annotation.** This article is devoted to the role of Hafiz Khorezmi's views on the educational and moral development of the individual in increasing the effectiveness of education, an in-depth analysis of Hafiz Khorezmi's educational and moral views and their significance in the educational process.*

***Keywords:** Hafiz Khorezmi, educational and moral development of the individual, spiritual and moral values, educational issues in increasing the effectiveness of education.*

Kirish. O'zbekiston xalqining boy ma'naviy merosi asrlar davomida shakllanib, ulug' alloma va shoirlarning ijodiy faoliyati orqali boyib borgan. Xususan, o'zbek adabiyoti XIV–XV asrlarda Atoiy (XIV asr oxiri – XV asrning birinchi yarmi), Mavlono Lutfiy (1366–1465), Gadoiy (XV asr oxiri), Sakkokiy (XV asr boshi), Hofiz Xorazmiy (XV asrning 30–40-yillari), Alisher Navoiy (1441–1501) kabi qalamkashlar ijodida yangi bosqichga ko'tarildi. Bu davr o'zbek adabiyotining rivojlanishida katta ahamiyat kasb etdi. Ayniqsa, Hofiz Xorazmiy o'zining ijodiy faoliyati bilan ma'rifatparvarlik, insonparvarlik va axloqiy poklik kabi tamoyillarni ilgari surib, o'z davri va undan keyingi avlodlar uchun mustahkam ma'naviy meros qoldirdi. Bugungi kunda Hofiz Xorazmiy ijodini o'rganish va uning ma'rifiy-axloqiy qarashlarini zamonaviy ta'lim tizimiga integratsiya qilish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Bu nafaqat o'quv jarayonlarining samaradorligini oshiradi, balki yoshlarda yuksak axloqiy va ma'rifiy qadriyatlarni shakllantirishga yordam beradi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning "Uzluksiz ta'lim tizimida ma'naviy tarbiya asoslarini kuchaytirish lozim va bunda o'sib kelayotgan avlodning yosh xususiyatlari va intilishlarini hisobga olish zarur" [1;270-b.] degan fikri aynan Hofiz Xorazmiy kabi mutafakkirlarning merosini ta'

lim tizimiga singdirishning dolzarbligini yanada teran anglatadi. Uning ijodidagi insoniy sevgi va axloqiy fazilatlar haqidagi qarashlar yosh avlodni ma'naviy yetuklikka yetaklaydi. Shu sababli Hofiz Xorazmiyning shaxsiy ma'rifiy va axloqiy tamoyillari bugungi globallashuv davrida ta'lim tizimining tamal toshlaridan biri sifatida alohida e'tibor va ahamiyat kasb etishi lozim.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Sharq mutafakkirlarining tarbiya va axloqiy kamolotga oid qarashlari zamonaviy ta'lim tizimi uchun dolzarb bo'lib, ularni amaliyotga tatbiq etish o'quv jarayonini yanada samarali va mazmunli qiladi. Xususan, J.Yusupov, R.Qoraboyeva, S.Hasanov, S.Qosimova, S.Nishonovalar, B.Xodjaye, M.Xayrullayev, M.Toxtaxodjaye, O'.Yo'ldoshev va Sh.Abdullayevalar tadqiqotchilarning ilmiy izlanishlari davomida Sharq allomalarining buyuk merosini o'rganib, inson tarbiyasi borasidagi o'lmas g'oyalarni yangi ilmiy asoslar orqali yoritganlar. Ayniqsa, olima R.Qoraboyeva o'z tadqiqotlarida shaxsning ma'naviy kamolotida tarixiy-falsafiy va axloqiy qadriyatlarining o'rni haqida so'z yuritgan ekan, eng avvalo, o'tmishning qayta tiklangan falsafiy qadriyatlarini ma'naviy kamolot omili sifatida nazariy jihatdan asoslab bergan [2]. Bu qarashlar bugungi kun ta'lim tizimining dolzarb masalalarini hal qilishda, xususan, yoshlarning axloqiy va ma'naviy kamolotini ta'minlashda muhim manba sifatida namoyon bo'lmoqda. Shu jihatdan Hofiz Xorazmiy ijodini o'rganish va tahlil qilish alohida ahamiyatga ega. Adabiyot, tarix tarbiya, falsafa va pedagogika fanlarini uyg'unlashtirgan holda Hofiz Xorazmiy shaxsiy kamoloti, ijodiy faoliyati va dunyoqarashida aks etgan ma'rifiy-axloqiy qadriyatlarni o'rganish orqali uning bugungi kun tarixiy-falsafiy va axloqiy qadriyatlarga mutanosibligini ko'rish mumkin. Shuning uchun Hofiz Xorazmiy merosini o'rganish va undan amaliy foydalanish ta'lim tizimining eng dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Ustozimiz M.Sulaymonov tomonidan Hofiz Xorazmiyning didaktik g'oyalariga bag'ishlangan tadqiqotlari ham ushbu mavzuning dolzarbligini oshiradi. Jumladan, M.Sulaymonov Hofiz Xorazmiyning ijodida axloq-odob, insoniylik va komillikka intilish kabi g'oyalar naqadar yuksak darajada ifodalanganligini ilmiy jihatdan tasdiqlaydi [3]. Bundan tashqari, turkiyalik adabiyotshunoslari A.Ustuner va R.Toparli tomonidan Hofiz Xorazmiyning she'rlari asosida olib borilgan tadqiqotlar jahon hamjamiyati tomonidan e'tirof etilgan. Ijodkor tomonidan ilgari surilgan g'oyalar zamonaviy ta'lim tizimida inson ma'naviy tarbiyasini yanada yuksaltirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, Hofiz Xorazmiyning boy merosini o'rganish va undan amaliy foydalanish nafaqat ta'lim jarayonlarining mazmunini boyitadi, balki milliy qadriyatlarni asrab-avaylash va kelajak avlodga yetkazishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Hofiz Xorazmiy o'z davrining eng ilg'or ma'rifiy va axloqiy g'oyalarini o'zida mujassamlashtirgan mutafakkirlardan biridir. Uning asarlarida inson ma'naviy va axloqiy kamoloti masalalariga chuqur yondashilgan. Ijodkor qarashlari quyidagi ikki yo'nalishlarda yuksak ahamiyatga ega:

1. Hofiz Xorazmiy ijodida sevgi va ma'rifatning uyg'unligi alohida ahamiyat kasb etadi. Uning fikricha, sevgi insonning ma'naviy yuksalishi va mukammal shaxs bo'lishiga olib boradigan muhim vositalardan biridir. U sevgi nafaqat insonlar orasidagi munosabatlarni boyitadi, balki shaxsiy o'sish va ma'rifat sari yo'l ochadi, deb ta'kidlaydi.

Ma'shuq birla oshiq agar pok borsalar, Noz-u niyoz ikkisini sohib-i kamol etar [4;141-b.].

Bunday yonadashuvlarni Sharqning mashhur ijodkori Alisher Navoiy asarlarida ham uchratishimiz mumkin. Jumladan, N.Bekova o'z tadqiqotlarida buni shunday asoslaydi: "oshiqning ma'naviy poklanishga bo'lgan ishonchi (ishq)ni yanada tezlashtiradi" [5;45-b.]. Zero, sevgi insonning o'z ruhiy imkoniyatlarini anglashga yordam beradi. Bu jarayon insonni ma'naviy barkamollikka olib kelib, unda yuqori axloqiy fazilatlarini shakllantiradi.

2. Hofiz Xorazmiy axloqni inson hayotining markaziy qismi sifatida qaraydi. Halollik, samimiyat, odillik va rostgo'ylik uning asarlarida asosiy axloqiy fazilatlar sifatida ko'rsatilib, insonning nafaqat o'z hayotida, balki jamiyat oldidagi mas'uliyatiga ham e'tibor qaratiladi.

Banda-yi xaq bo'lu olamning uza sulton bo'l,

Iyd-i jon izda-yu g'am matbaxida qurbon bo'l.

Necha san devsifat xalq ora yurugasan,

Kunj-n uzlatni talab aylavu xush inson bo'l. [6:16-b.]

Hofiz Xorazmiy tomonidan e'tirof etilgan axloqiy poklik va halollik tamoyillari Sharqning mashhur ijodkorlari Fariduddin Attor, Jaloliddin Rumi va Alisher Navoiy didaktik qarashlari bilan uyg'unlashtirgan holda tadqiq etsak, ular sharqona axloqqa oid umumiy qadriyatlarini aks ettiradi. Fariduddin Attor insonning ichki dunyosini poklash va ma'naviy barkamollikka erishishni hayotning eng oliy maqsadi sifatida talqin qilgan bo'lsa [7;41-43-b.], Jaloliddin Rumi hayot falsafasida bag'rikenglik, halollik va adolatni insoniy munosabatlarning tayanchi sifatida tasvirlagan [8;104-137-b.]. Alisher Navoiy esa "adolat ustuvor-

ligi” [9;63-b.] va shaxs samimiyatini jamiyat barqarorligining asosi deb bilib, o‘z asarlarida axloqiy tarbiyani komil insonni shakllantirishning asosiy tamoyili sifatida targ‘ib qilgan. Zotan, yuqorida keltirilgan ijodkorlarning barchasi insonni nafaqat o‘z ichki dunyosini, balki jamiyatdagi o‘z o‘rnini ham halollik va poklik bilan o‘lchashga da’vat etadi.

Bu jihatlarni tadqiq etish jarayonida turli fanlar, xususan, o‘zbek klassik adabiyoti, zamonaviy pedagogika, falsafa, tarix, tarbiya va boshqa fan-sohalarining integratsiyalashuvi ilmiy yangilik sifatida talqin qilish uchun mustahkam zamin yaratadi. Ayniqsa, Hofiz Xorazmiyning ijodi o‘zbek klassik adabiyotining eng yorqin namunalari qatorida turib, ijtimoiy adolat, insonparvarlik, axloq-odob va ma’rifat masalalarini yuksak badiiylik bilan yoritadi. Uning satrlaridagi g‘oyalar insoniyatning ma’naviy yuksalishiga xizmat qilib, ularni tarbiyaviy jarayonlarda foydalanish imkoniyatlarini yanada kengaytiradi. Shoirning devoni mazmunan chuqur, shaklan nafis va g‘oyaviy jihatdan boy she’riy satrlarni o‘z ichiga olib, har bir o‘quvchini yuksak axloqiy fazilatlariga chorlaydi. Ta’lim jarayonida shoir devonidagi badiiy qarashlarni qo‘llash orqali yosh avlodni ma’naviy barkamollikka yetaklash, ular qalbida insonparvarlik va adolat tuyg‘ularini shakllantirish, dunyoqarashlarini boyitish kabi muhim pedagogik maqsadlarga erishish mumkin (1-jadval). Bu nafaqat ta’lim sifatini oshiradi, balki yoshlarning axloqiy va intellektual rivojlanishiga katta hissa qo‘shadi.

1-jadval. Hofiz Xorazmiy devonidan o‘rin olgan badiiy qarashlardan foydalanishning pedagogik maqsadlari.

Tahlil va natijalar. Biz yuqorida qayd etib o‘tgan Hofiz Xorazmiyning misralari sevgi va axloqni inson hayotining ikki ustuni sifatida talqin qiladi. Birinchi baytda sevgining inson ma’naviy yuksalishidagi o‘rni haqida so‘z yuritadi. U sevgi faqat insonlar o‘rtasidagi hissiy bog‘liqlik emas, balki ularga o‘zlarini mukammal qilish imkonini beruvchi oliy ma’naviy vosita ekanligini ta’kidlaydi. Shaxsiy munosabatlarda “poklik”ni, ya’ni halollik va sof niyatni saqlash sevgi orqali insonni kamolot sari yetaklaydi. Baytda “noz va niyoz” tushunchalari orqali sevgi jarayonida ikki tomonning o‘zaro hurmat va mehribonlik bilan kamolotga erishishi tasvirlanadi. Bu nafaqat shaxsiy, balki ijtimoiy munosabatlarni ham boyituvchi tamoyil bo‘lib, insonning o‘z imkoniyatlarini to‘liq ochib berishida muhim o‘rin tutadi. Hofizning bu fikrlari zamonaviy psixologik yondashuvlar bilan uyg‘un bo‘lib, sevgining inson hayotidagi ijobiy o‘zgarishlarni rag‘batlantiruvchi kuch ekanligini tasdiqlaydi.

Ikkinchi bo‘lib keltirib o‘tilgan satrlarda esa ijodkor axloqni inson hayotining markazi sifatida talqin qiladi. “Banda-yi xaq” degan ifoda orqali u insonning haqiqat va adolatga bog‘liq bo‘lishini asosiy qadriyat sifatida ko‘rsatadi. Hofiz halollik, samimiyat va rostgo‘ylikni oliy axloqiy fazilat sifatida tilga olib, inson o‘z hayotini faqat moddiy boylik yoki mansabga emas, balki ruhiy poklik va haqiqat izlashga bag‘ishlashi kerakligini ta’kidlaydi. “Iyd-i jon” va “g‘am matbaxi” kabi metaforalar orqali u insonni o‘z nafsoniyatini qurbon qilishga, ya’ni o‘z hayotida yuksak maqsadlar sari intilishga chaqiradi. Uning keyingi qismida qismida Hofiz insonlarni “devsifat”, ya’ni shafqatsiz va odobsiz bo‘lishdan ogohlantiradi va “xush inson” bo‘lishni, ya’ni ruhiy va axloqiy jihatdan mukammallikka erishishni targ‘ib qiladi. “Kunj-n uzlat” tushunchasi esa insonning ichki sokinlik va ruhiy uyg‘unlikni izlashiga urg‘u beradi, bu orqali Hofiz hayotda oddiy moddiy maqsadlardan yuksakroq qadriyatlarni tanlashni tavsiya qiladi.

Bugungi kunda Hofiz Xorazmiy ushbu yondashuvlarini ta’lim jarayoniga integratsiya qilish o‘ta muhimdir. Chunki uning ma’rifiy-axloqiy tamoyillari yosh avlodni tarbiyalashda samarali yo‘nalishlarni belgilaydi va kelajakda quyidagilarni asoslaydi:

▪Hofiz Xorazmiy g‘oyalari yoshlarga o‘zida insoniylik, halollik, adolat va mas’uliyat kabi sifatlarni shakllantirishga yordam beradi. Bu axloqiy tarbiyaning zamonaviy ta’lim tizimidagi asosiy maqsadlariga mos keladi.

▪ Ijodkorning sevgi orqali ifodalan axloqiy yondashuvi va ishq masalasi bilan uyg'unlashgan ma'rifat targ'ib qiluvchi qarashlari yoshlarni o'zlarini rivojlantirish va yuqori maqsadlarga intilishga undaydi.

▪ Uning ijodiy merosini darsliklarga kiritish orqali ta'lim jarayonlarining mazmuni yanada boyib, qiziqarli bo'ladi. Uning g'oyalari yoshlarning ma'naviy kamolotiga hissa qo'shadi.

▪ Hofiz Xorazmiy qarashlarini o'rganish orqali yoshlar milliy o'zlikni anglash, qadriyatlarni hurmat qilish va ularni asrab-avaylashni o'rganadilar.

Yuqoridagi fikrlarga ilmiy asoslangan holda, tadqiqot natijasida biz Hofiz Xorazmiy qarashlarini ta'lim tizimiga joriy etish yo'llari nazariy asoslarni jadval shaklda ifodaladik (2-jadval).

2-jadval

T/r	Maqsad	Natija
1	O'quv dasturlariga integratsiya qilish	Hofiz Xorazmiy qarashlarini maktab va oliy ta'lim muassasalari dasturlariga integratsiya qilish zarur. Bu adabiyoti, pedagogika, falsafa, tarix, tarbiya kabi fanlarning mazmunini boyitishga yordam beradi.
2	Multimediali darsliklar va materiallar yaratish	Uning asarlarini zamonaviy texnologiyalar yordamida interaktiv tarzda o'rgatish yoshlar uchun qiziqarli va samarali bo'ladi. Bu esa ta'lim sifatini oshiradi.
3	Ma'rifiy tadbirlar tashkil etish (davriy yoki bir sanani tanlagan holda)	Hofiz Xorazmiy asarlarining ma'rifiy va axloqiy ahamiyatini tushuntirishga qaratilgan maxsus tadbirlar, seminar va davra suhbatlari o'tkazish talab etiladi.
4	O'qituvchilarni tayyorlash va qayta tayyorlash (doimiy)	Hofiz Xorazmiy qarashlari asosida pedagoglar uchun maxsus treninglar va metodik qo'llanmalar ishlab chiqish lozim. Bu o'qituvchilarning ilmiy-pedagogik tayyorgarligini oshirishga xizmat qiladi.

Hofiz Xorazmiy qarashlarini ta'lim tizimiga joriy etish yo'llarining nazariy asoslari.

Xulosa va takliflar. Hofiz Xorazmiy sevgi va ma'rifatni insonni mukammal shaxsga aylantiruvchi kuch deb bilib, sevgi orqali insonning o'zini anglashi va yuksak axloqiy fazilatlarini egallashini targ'ib etadi. Bu tushunchalar zamonaviy pedagogik yondashuvlarga mos kelib, yoshlarning ma'naviy o'sishi uchun amaliy asos yaratadi. Uning "poklik" va "halollik" tushunchalari individual kamolot va ijtimoiy munosabatlar uchun muhimdir. Shoirning ijodi yosh avlodning axloqiy tarbiyasini rivojlantirish va ta'limni milliy asosda mustahkamlashda o'ziga xos o'rin tutadi. U yoshlarni milliy o'zlikni anglashga va umumiy insoniy qadriyatlarni hurmat qilishga o'rgatadi.

Bizningcha, Hofiz Xorazmiy ijodining ta'lim jarayonidagi o'rnini oshirish uchun quyidagilar amalga oshirilishini taklif etamiz:

▪ Hofiz Xorazmiy asarlarini umumta'lim maktablari, akademik litsey va universitetlarning o'quv dasturlariga integratsiya qilish. Bu o'quvchilarning axloqiy va ma'rifiy kamolotiga xizmat qiladi.

▪ Hofiz Xorazmiyning ijodiy merosini raqamli formatda interaktiv darsliklar sifatida ishlab chiqish. Bunda mobil ilovalar va onlayn platformalar orqali Hofiz Xorazmiyning asarlarini yoshlar uchun qiziqarli shaklda taqdim etish. Shuningdek, shoir devonini audiokitob shakllarini yaratish, ularga asoslangan qisqa filmlar va animatsiyalar tayyorlash.

▪ Hofiz Xorazmiy asarlaridan ilhomlanib, madaniy kechalar, insholar tanlovlari va sahnalashtirilgan spektakllar uyushtirish.

▪ O'qituvchilarni Hofiz Xorazmiy ijodiy merosiga asoslangan darslarni o'tish bo'yicha malakasini oshirish uchun maxsus kurslar tashkil qilish.

▪ O'qituvchilar uchun Hofiz Xorazmiy asarlarini ta'limda qo'llash bo'yicha uslubiy qo'llanmalar ishlab chiqish.

▪ Hofiz Xorazmiy asarlarining falsafiy, pedagogik va badiiy tahlilini kengaytirishga yo'naltirilgan ilmiy tadqiqot loyihalarini amalga oshirish.

▪ Hofiz Xorazmiy ijodini xalqaro miqyosda o'rganish va targ'ib qilish uchun xorijiy universitetlar bilan hamkorlikni rivojlantirish.

▪ Hofiz Xorazmiy ijodiga bag'ishlangan xalqaro va milliy ilmiy konferensiyalarni tashkil qilish.

Hofiz Xorazmiy ijodini ta'lim tizimiga integratsiya qilish bilan biz nafaqat yoshlarning individual rivojlanishiga, balki jamiyatning umumiy ma'naviy yuksalishiga erishamiz. Ushbu jarayon milliy madaniyatni asrab-avaylash va kelajak avlodga yetkazishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. Т., "O'zbekiston", 2021, 464 бет.

(2). Қорабоева Р.О. Тарихий-фалсафий ҳақиқатнинг тикланиши ва унинг шахс камолотидаги ўрнию Фалсафа фан. номзоди ... дисс., Т., 2010, 156 бет.

(3). Сулаймонов М. Ҳофиз Хоразмий ахлоқ-одоб ҳақида. НамДУнинг 50 йиллигига бағишланган илмий тўплам, Наманган, 1992, 80–83-бетлар.

(4). Ҳофиз Хоразмий. Девон. 2 том, 1-китоб, Т., ЎзКПМК, 1981, 304 бет.

(5). Бекова Н.Ж. Алишер Навоийнинг ҳамд ғазаллари ва “Рух ул-қудс” қасидасининг бадиияти. Филол. фан. номзоди ... дисс., Т., 2003, 137 бет.

(6). Ҳофиз Хоразмий. Девон. 2 том, 2-китоб, Т., ЎзКПМК, 1981, 312 бет.

(7). Matmurotov A.A. Farididdin Attor ma'naviy-axloqiy qarashlarining antropologik-pedagogik imkoniyatlari. //Inter education & global study. 2024, № 9, 38 – 44-бетлар.

(8). Зайнобидинова Н.И. Жалолиддин Румий тасаввуфий таълимотида инсон маънавий камолоти масаласи. Фалсафа фан. номзоди ... дисс., Т., 2011, 158 бет.

(9). Жўраев Ҳ.А. Алишер Навоий лирикасида воқелик ва унинг поэтик талқинлари (ўзига хослик ва анъанавийлик асосида). Филол. фан. д-ри ... дисс., Т., 2008, 247 бет.

Ashirova Anorgul Ismoilovna (Ma'mun universiteti “Umumkasbiy fanlar” kafedrasida dotsenti;
anorgul76@gmail.com)

TA'LIMDA INTELLEKTUAL MULOQOT TIZIMLARI, CHAT-BOTLARNING AHAMIYATI

Annotatsiya. Maqolada ta'limda intellektual muloqot tizimlarining, xususan, chat-bot tizimlari, ularni yaratish texnologiyalari, algoritmlari, dasturlari bo'yicha ilmiy fikr hamda mulohazalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: chat-bot, ANFIS, data-set, loyqa mantiq, neyron to'ri, noravshan mantiqli neyron to'ri, Sugeno algoritmi.

Аширова Аноргул Исмоиловна (доцент кафедры общепрофессиональных наук университета Мамуна;
anorgul76@gmail.com)

ЗНАЧЕНИЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ ДИАЛОГОВЫХ СИСТЕМ, ЧАТ-БОТОВ В ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация. В статье представлены научные мнения и выводы по поводу систем интеллектуальных диалогов в образовании, в частности, систем чат-ботов, технологий их создания, алгоритмов и программ.

Ключевые слова: чат-бот, ANFIS, набор данных, нечеткая логика, нейронная сеть, нейронная сеть с нечеткой логикой, алгоритм Сугено.

Ashirova Anorgul Ismoilovna (Associate professor, Department of General Professional Sciences, Mamun University; anorgul76@gmail.com)

THE IMPORTANCE OF INTELLECTUAL DIALOGUE SYSTEMS, CHAT-BOTS IN EDUCATION

Annotation. The article presents scientific opinions and conclusions regarding intelligent dialogue systems in education, in particular chatbot systems, technologies for their creation, algorithms and programs.

Keywords: chatbot, ANFIS, dataset, fuzzy logic, neural network, fuzzy logic neural network, Sugeno algorithm.

Kirish (Introduction). Tabiiy til ma'lumotlarini avtomatik qayta ishlashning eng muhim yo'nalishlaridan biri bu intellektual dialog tizimlari va ularning soddalashtirilgan versiyalari chat-botlarini ishlab chiqish va takomillashtirishdir. Ushbu tizimlar tijorat loyihalarida tobora ko'proq foydalanilmoqda, bu yerda ular mijozlar bilan tovarlarni sotib olish, texnik yordam, veb-saytlarni navigatsiya qilish va hokazolarda yordam berish uchun foydalaniladi. Dialog tizimlari kasal va qariyalarga g'amxo'rlik qiluvchi ijtimoiy robotlar uchun aqlli aloqa modullari sifatida ishlatiladi. Muloqot tizimlarining vazifasi nafaqat foydalanuvchiga ularning muloqot qobiliyatlarini ko'rsatish, balki tabiiy tilda berilgan savolga eng to'g'ri javob berishdir. Tabiiy til ma'lumotlarini qayta ishlash uchun dasturiy vositalardan foydalanishga asoslangan va foydalanuvchilar tomonidan berilgan savollarga javob berishga mo'ljallangan dialog tizimlari savol-javob tizimlari deb ataladi. Zamonaviy savol-javob tizimlarida ma'lumot to'plash va tartibga solish, shuningdek, neyron to'rlariga asoslangan mashina o'rganishdan foydalanish imkonini beruvchi kontent-tahlil modullari mavjud. ChatGPT (OpenAI), Watson (IBM), virtual yordamchilar Elis (Yandex), Siri (Apple), Google Assistant, Amazon Alexa, Cortana (Microsoft) savollarga javob berish xizmatlari bunday tizimlarning taniqlilaridir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Mutaxassislarining ta'kidlashicha, dialog tizimlarining xususiyatlarini baholashning adekvat vositalariga ehtiyoj bor. Umumiy qabul qilingan

usullar, modellar, ko'rsatkichlar, mezonlar va miqdoriy ko'rsatkichlar mavjud emas, ular asosida aloqa tizimlarining sifati to'g'risida qabul qilingan qarorlarning asoslilikini tekshirish, ularning kamchiliklarini obyektiv aniqlash va yanada takomillashtirish yo'nalishlarini belgilash mumkin bo'ladi. Ko'plab xorijiy tadqiqotchilar Y.A.Zherebtsova, Y.M.Kuratova, I.V.Smirnova, I.F.Yusupova, X.M.Hapke, C.Howard, H. Lane, A.Lavie va boshqa dasturiy yechimlarni ishlab chiquvchilarning ishlari interaktiv ilovalarni yaratish va sifatini baholashga bag'ishlangan. Muloqot tizimlari hozirda katta talabga ega va robototexnika, ta'lim, savdo, bank, tibbiyot, kadrlarni yollash, IT-biznes, xizmat ko'rsatish sohalari, turizm, ko'ngilochar va boshqa ko'plab faoliyat turlarida qo'llaniladi. Muloqot tizimlarida replikalarni shakllantirish qoidalar, oldindan tayyorlangan ro'yxatdan tanlash va chuqur o'rganishdan foydalangan holda generativ modellar asosida amalga oshirilishi mumkin. Dialog tizimlarini yaratish uchun seq2seq texnologiyalari, LSTM takroriy neyron to'rlari va BERT neyron to'rlari ishlab chiqilgan. Savol-javob funksiyalarini amalga oshirish uchun eng keng imkoniyatlar oldindan tayyorlangan GPT-4 tomonidan taqdim etiladi. Dialog tizimlarining quyidagi asosiy turlari mavjud: erkin mavzuda suhbatni davom ettirish uchun mo'ljallangan tizimlar; aniq maqsadlarga erishish, yordam berishga qaratilgan tizimlar muayyan harakatlarni amalga oshirish, bilimga asoslangan va kerakli ma'lumotlarni olishga yordam beradigan savol-javob tizimlari.

Muloqot tizimlarining ishini tahlil qilish uchun tadqiqotchilar turli xil sifat va miqdoriy ko'rsatkichlarni taklif qilishdi: xodimning ish haqi va tegishli chat-bot narxining nisbati, xodimlarni almashtirish darajasi, talab qilinadigan funktsionallikning to'liqligi, sanoatda muvaffaqiyatli qo'llanilishining keng tarqalganligi, ishlatiladigan tegishli yechimlar bilan muvofiqdigi, xatolarga chidamlilik darajasi, miqyoslilik (funktsionallikni kengaytirish istiqboli), axborot texnologiyalarini rivojlantirish tendensiyalariga muvofiqlik darajasi, faol foydalanuvchilar soni, foydalanuvchi qoniqishi, izchillik – ma'lum bir shaxsning xatti-harakatlariga taqlid qilish, izchillik suhbatning izchilligini saqlash, lug'at, suhbat mavzularining, hissiyotlarning xilma-xilligi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Bilimga yo'naltirilgan muloqot tizimining maqsadi foydalanuvchi tomonidan talab qilinadigan va berilgan savollarning ma'nosiga mos keladigan ma'lumotlarni o'z ichiga olgan tegishli javoblarni berishdir. Shu bilan birga, muloqot jarayonida dialog tizimining javoblari kerakli ma'lumotlarni to'liq yoki qisman hajmda o'z ichiga olishi yoki bo'lmasligi, shuningdek, javoblarni tushunish va qabul qilishni qiyinlashtiradigan boshqa ma'lumotlarni o'z ichiga olishi yoki inson tomonidan zarur bilim bo'lmasligi mumkin. Kerakli va boshqa ma'lumotlarning mazmuni nuqtai nazaridan dialog tizimi tomonidan berilgan javoblar quyidagi turdagi bo'lishi mumkin:

- 1) kerakli ma'lumotlarni to'liq o'z ichiga olgan va boshqa ma'lumotlarga ega bo'lmagan javoblar;
- 2) kerakli ma'lumotlarni, shuningdek, boshqa ma'lumotlarni to'liq o'z ichiga olgan javoblar;
- 3) zarur ma'lumotlarni qisman o'z ichiga olgan va boshqa ma'lumotlarga ega bo'lmagan javoblar;
- 4) zarur ma'lumotlarni qisman o'z ichiga olgan va boshqa ma'lumotlarni o'z ichiga olgan javoblar;
- 5) zarur ma'lumotlarga ega bo'lmagan va boshqa ma'lumotlarni o'z ichiga olgan javoblar;
- 6) kerakli ma'lumotlar va boshqa ma'lumotlarga ega bo'lmagan javoblar.

Muloqot tizimining xususiyatlarini baholash uchun quyidagi aniq ko'rsatkichlardan foydalanish taklif etiladi:

- 1) α – kerakli ma'lumotlarni o'z ichiga olgan javoblar nisbati;
- 2) β – faqat kerakli ma'lumotlarni o'z ichiga olgan javoblar nisbati;
- 3) γ – kerakli ma'lumotlarni to'liq o'z ichiga olgan javoblar nisbati.

α ko'rsatkichi kerakli ma'lumotlarni o'z ichiga olgan javoblar sonining dialog tizimi tomonidan berilgan javoblarning umumiy soniga nisbati sifatida hisoblanadi:

$$\alpha = \frac{A+B+C+D}{A+B+C+D+E+F}, \quad (1)$$

bu yerda A – 1-turdagi javoblar soni; B – 2-turdagi javoblar soni; C – 3-turdagi javoblar soni; D – 4-turdagi javoblar soni; E – 5-turdagi javoblar soni; F – shakldagi javoblar soni 6.

β ko'rsatkichi faqat kerakli ma'lumotlarni o'z ichiga olgan javoblar sonining kerakli yoki boshqa ma'lumotlarni o'z ichiga olgan javoblarning umumiy soniga nisbatiga teng:

$$\beta = \frac{A+C}{A+B+C+D+E}. \quad (2)$$

γ ko'rsatkichi kerakli ma'lumotlarni to'liq o'z ichiga olgan javoblar sonining kerakli ma'lumotlarni o'z ichiga olgan javoblarning umumiy soniga nisbati sifatida aniqlanadi:

$$\gamma = \frac{A+B}{A+B+C+D}. \quad (3)$$

A, B, C, D, E va F qiymatlarini quyidagi iboralar yordamida hisoblash mumkin:

$$A = \sum_{i=1}^N a_i; \quad B = \sum_{i=1}^N b_i; \quad C = \sum_{i=1}^N c_i; \quad D = \sum_{i=1}^N d_i; \quad E = \sum_{i=1}^N e_i; \quad F = \sum_{i=1}^N f_i;$$

$$a_i = \begin{cases} 1, & r_i = 1; \\ 0, & r_i \neq 1; \end{cases} \quad b_i = \begin{cases} 1, & r_i = 2; \\ 0, & r_i \neq 2; \end{cases} \quad c_i = \begin{cases} 1, & r_i = 3; \\ 0, & r_i \neq 3; \end{cases}$$

$$d_i = \begin{cases} 1, & r_i = 4; \\ 0, & r_i \neq 4; \end{cases} \quad e_i = \begin{cases} 1, & r_i = 5; \\ 0, & r_i \neq 5; \end{cases} \quad f_i = \begin{cases} 1, & r_i = 6; \\ 0, & r_i \neq 6; \end{cases}$$

bu yerda: N – dialog tizimi tomonidan berilgan javoblar soni; i – javob raqami; r_i – raqami i javob turi.

Har bir aniq ko‘rsatkichning qiymatlari qanchalik baland bo‘lsa, dialog tizimining samaradorligi shunchalik yuqori bo‘ladi. Biroq dialog tizimlarini taqqoslashda, bir tizim uchun ba’zi bir ko‘rsatkichlarning qiymatlari boshqa tizimga qaraganda yuqoriroq va boshqa ko‘rsatkichlarning qiymatlari past bo‘lgan holatlar bo‘lishi mumkin. Bu shuni anglatadiki, interaktiv tizimning xususiyatlarini baholash uchun yuqorida taklif qilingan alohida ko‘rsatkichlarning qiymatlarini hisobga oladigan ba’zi yagona umumlashtirilgan ko‘rsatkich S dan foydalanish kerak.

α, β va γ ko‘rsatkichlari mezonlari qiyin bo‘lganligi sababli, aniq sonli qiymatlar yordamida ifodalashda “α ko‘rsatkichning yuqori qiymati” va “α ko‘rsatkichning past qiymati”, “β ko‘rsatkichning yuqori qiymati” va “β ko‘rsatkichning past qiymati”, “γ ko‘rsatkichning yuqori qiymati” va “γ ko‘rsatkichning past qiymati” noravshan to‘plam qo‘llaniladi.

Bunday holda dialog tizimining savol-javob funksiyalarini qanday bajarishining umumlashtirilgan ko‘rsatkichini hisoblash uchun loyqa xulosadan foydalanish tavsiya etiladi. Noaniq xulosalar qoidalarini qurishni nol tartibli Sugeno algoritmi asosida amalga oshirish taklif etiladi, chunki u eng oddiylaridan biri bo‘lib, ko‘plab amaliy sohalarida muvaffaqiyatli qo‘llaniladi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Ushbu parametrlarning qiymatlarini neyron to‘r sozlamlari yordamida hisoblash mumkin. Ushbu maqsadlar uchun qatlamlarida ma’lum loyqa xulosa chiqarish protseduralari bajariladigan ko‘p qatlamli oldinga yo‘naltirilgan neyron to‘rini yaratish taklif etiladi. Ushbu gibrad adaptiv neyroloyqa xulosalar tizimi (ANFIS) loyqa neyron to‘ri deb ham ataladi. Loyqa neyron to‘rini sozlash uchun tuzilishi 1-jadvalda keltirilgan o‘quv tanlashni yaratish kerak. O‘quv tanlashini shakllantirish uchun M tajriba o‘tkazish kerak, ularning har birida dialog tizimidan N ta savolga javob olish kerak. Har bir eksperiment soni m natijasida, ekspert sub’ektiv baho beradi S_m, uning fikricha, suhbat qanchalik foydali ekanligini ko‘rsatadi. Bundan tashqari, har bir eksperiment natijalariga ko‘ra, dialog tizimining ishlashining o‘ziga xos xususiyatlarining qiymatlari (1) – (3) formulalar yordamida hisoblab chiqiladi va o‘quv tanlashining tegishli qatorlariga kiritiladi. Ishonchli natijalarga erishish uchun o‘quv tanlashining hajmi kamida 1000 qator bo‘lishi kerak, bu uni shakllantirish uchun o‘tkazilgan tajribalar soni.

1-jadval

Eksperiment tartib raqami	O‘qitish tanlovlari tuzilishi			Natijaviy baholash
	α, ko‘rsatkich qiymati	β ko‘rsatkich qiymati	γ ko‘rsatkich qiymati	
1	α ₁	β ₁	γ ₁	S ₁
2	α ₂	β ₂	γ ₂	S ₂
...
m	α _m	β _m	γ _m	S _m
...
M	α _M	β _M	γ _M	S _M

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Yaratilgan o‘quv tanlanmasi ANFIS kirishiga beriladi va loyqa neyron to‘ri ko‘p sikllar bo‘yicha konfiguratsiya qilinadi. O‘qitish uchun eng kichik kvadratlar usuli va teskari gradient tushish usuli kombinatsiyasini amalga oshiradigan algoritmdan foydalanish tavsiya etiladi. Sozlash sikllarining soni shunday bo‘lishi kerakki, so‘nggi bir necha sikllarda o‘qitish xatosining qiymati eng kichik bo‘ladi. Shu bilan birga, ishlab chiqilgan tahliliy va dasturiy vositalar savol-javob

tizimining foydalanuvchi xususiyatlarini hisobga olmagan holda, uning xususiyatlarini baholashga qaratilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References):

- (1). Махди Т.Н. Оценивание эффективности функционирования диалоговой системы на основе применения нечеткого вывода с нейросетевой настройкой. Т.Н.Махди, Е.В.Игитян, К.А.Польщиков, Н.И.Корсунов. Экономика. Информатика. 2022, т. 49, № 2, с. 356–374.
- (2). Дж.Ф.Люггер. Искусственный интеллект: стратегии и методы решения сложных проблем. М., “Вильямс”, 2003, с. 346.
- (3). Джексон, Питер. Введение в экспертные системы. М., издательский дом «Вильямс», 2001, с. 624.
- (4). Леоненков А.В. Нечеткое моделирование в среде Matlab и fuzzyTECH. СПб., БХВ-Петербург, 2003.
- (5). Матвеев М.Г. Модели и методы искусственного интеллекта. Применение в экономике. М., Финансы и статистика, ИНФРА-М, 2008, с. 446.
- (6). Осовский, С. Нейронные сети для обработки информации. С.Осовский; пер. с пол. И.Д.Рудинского. М., Финансы и статистика, 2004, с. 344.
- (7). Рассел С., Норвиг П. Искусственный интеллект. Современный подход. 2-е изд., пер с англ., М., изд. дом «Вильямс», 2007, с. 1408.
- (8). <http://www.fuzzytech.com>
- (9). <http://www.gensym.com>

**Ibodullayeva Bahora Xamidullayevna (O‘zbekiston–Finlandiya Pedagogika instituti),
Bozorova Umida Baxtiyorovna (Samarqnd davlat universiteti Kattaqo‘rg‘on filiali)
ODAM VA UNING SALOMATLIGI FANIDA GIGIYENIK KO‘NIKMALARNI
SHAKLLANTIRISH**

Annotatsiya. Mazkur maqolada (Odam va uning salomatligi fanidan) gigiyenik ko‘nikmalarning mazmuni biologik tushunchalarga asoslanib ta’riflandi. Unda biologiya (odam va uning salomatligi) ta’limi jarayonida o‘quvchilarda gigiyenik ko‘nikmalarni shakllantirishning nazariy asoslari hamda uni o‘qitish jarayonida gigiyenik ko‘nikmalarni shakllantirishning metodik asoslari atroflicha yoritilgan.

Kalit so‘zlar: sog‘lom turmush tarzi, ko‘nikma, gigiyena, malaka, bilim.

**Ибодуллайева Бахора Хамидуллаевна (Институт педагогики Узбекистан–Финляндии),
Бозорова Умида Бахтиёрвна (филиал Самаркандского государственного университета в
Каттакургане)**

ОЗДОРОВЛЕНИЕ И ФОРМИРОВАНИЕ ГИГИЕНИЧЕСКИХ НАВЫКОВ У ЧЕЛОВЕКА

Аннотация. В данной диссертационной работе (наука о человеке и его здоровье) содержание гигиенических навыков определено на основе биологических понятий. В ней подробно рассмотрены теоретические основы формирования гигиенических навыков у обучающихся в процессе обучения биологии (человек и его здоровье), а также методические основы формирования гигиенических навыков в процессе его обучения.

Ключевые слова: здоровый образ жизни, навыки, гигиена, квалификация, знания.

**Ibodullayeva Bahora Xamidullayeva (Uzbekistan–Finlandia Pedagogical Institute),
Bozorova Umida Bahtiyorovna (Samarkand State University Kattakurgan Branch)**

FORMATION OF HYGIENIC SKILLS IN THE SUBJECT OF HUMAN AND HEALTH

Annotation. In this dissertation work (in the science of Man and his health), the content of hygienic skills was described based on biological concepts. It covers in detail the theoretical foundations of the formation of hygienic skills in students in the process of Education of Biology (Man and his health), as well as the methodological foundations of the formation of hygienic skills in the process of its training.

Keywords: healthy lifestyle, skill, hygiene, qualification, knowledge.

Kirish. Rivojlanayotgan mamlakatlarda, shu jumladan, Respublikamizda ta’lim-tarbiya jarayonining dolzarb strategik yo‘nalishi sifatida o‘quvchilar salomatligi va farovonligini ta’minlash, ularda sog‘lom turmush tarzi, gigiyenik ko‘nikmalarni shakllantirish barqaror taraqqiyotni ta’minlaydigan asosiy omili sifa-tida ta’kidlab o‘tilgan. Respublikamizda maktab ta’lim tizimini innovatsion pedagogik yondashuvlar asosi-da barpo qilish, o‘quvchilarda sog‘lom turmush tarzi, gigiyenik ko‘nikmalarni shakllantirish va rivojlanti-rishning o‘quv-uslubiy ta’minotini mustahkamlashga qaratilgan keng imkoniyatlar yaratilmoqda [1].

Xalq ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida “Biologiya fanlarini mukammal darajada o‘rganishga asoslangan didaktik materiallar va multimediali vositalarning yangi modellarini yara-

tish, o'quvchilar bilimini ma'naviy-axloqiy tarbiyalash, ularning jismonan sog'lom va baquvvat shakllanishini ta'minlash, umumta'lim maktab o'quvchilari uchun sog'lom ovqatlanish tamoyillarini ommalash-tirish" kabi ustuvor vazifalar belgilangan. Ushbu vazifalarga asoslanib, gigiyenik ko'nikmalarni shakllantirishning mazmun-mohiyatini aniqlash, o'quvchilar o'z hayotiy faoliyati to'g'ri olib borishga o'rgatish orqali ularning aqliy, sog'lom tafakkurini rivojlantirish, innovatsion ta'lim texnologiyalarga asoslangan metodik tizimini yaratish muhim ahamiyat kasb etadi [2].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Respublikamizda umumiy o'rta ta'lim maktablari yoshlarining ma'naviy-axloqiy madaniyatini shakllantirish, ularni sog'lom turmush tarzi asosida oilaga tayyorlash hamda ekologik-gigiyenik ko'nikmalarini tarbiyalash kabi dolzarb masalalar bo'yicha bir qator professor-olimlar, xususan, T.M.Usmonxo'jayeva, M.Axmedova, O.R.Jamoldinova, Sh.B.Irgashev, O.Musurmonova, U.I.Maxkamov, K.D.Risqulova, F.Abduraximova, A.T.G'ofurov, B.Ziyamuhamedov, S.Nishonova, S.T.Tursunov, G.U.Salixova, N.U.O'rinboyev, T.U.Ismoilov, M.Maxmudova, D.R.Xoliqov, G'.B.Shoumarovlar o'zining ilmiy tadqiqotlarini olib borishgan [3].

Mustaqil davlatlar hamdo'stligi mamlakatlarida sog'lom turmush tarzini targ'ib qilishda gigiyenik ko'nikmalarning mohiyati, valeologik tushunchalar, o'smir qiz va o'g'il bolalarning shaxsiy gigiyenasini tashkil etishning ilmiy-pedagogik jihatlari I.I.Brexman, I.Lerner, N.P.Abaskalova, K.Babanskiy, N.M.Verzilin, S.A.Lyadova, E.V.Mironova ishida o'z ifodasini topgan [4].

Mamlakatimiz va xorijda o'rganilgan ilmiy tadqiqotlar va ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarda, gigiyenik ko'nikmalarni shakllantirishga doir bir qator ishlar amalga oshirilgan. Biroq umumiy o'rta ta'lim maktablarida biologiya fani mazmunida gigiyenik ko'nikmalarni shakllantirishning metodik tizimini ishlab chiqish muommosi o'zining ilmiy-amaliy yechimini topmagan. Bizga qadar olib borilgan taqdidotlar mazmun-mohiyatini o'rganish biologiyani o'qitishda o'quvchilarda gigiyenik ko'nikmalarni shakllantirishning metodik tizimini ishlab chiqish zaruriyati mavjudligini ko'rsatmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Tajriba-sinov ishlarini o'tkazish, uning natijalarini umumlashtirish va ularga matematik ishlov berish vositasida tahlil qilish hamda baholash ishlari amalga oshirildi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, maktab o'quvchilarida gigiyenik ko'nikmalarni tarkib toptirishning mazmun, metod, vosita va shakllari haqida nazariy tushuncha berish zarur. Shundan so'nggina o'qituvchilar o'z ish jarayonlarida, o'quvchilarga ta'limiy tarbiyani shakllantirib boradi. Tajriba-sinov jarayonida to'plangan tajribalarga tayanib, olib borildi. Biologiyani o'qitishda gigiyenik ko'nikmalarni tarkib toptirish yuzasidan uchragan kamchiliklar e'tiborga olindi va o'quvchilar bilimidagi uzilishlar tuzatildi. Tajribalar bajarishning tushunarli bo'lishi bosqichma-bosqich amalga oshirildi. Tajriba sinflarida o'quvchilarning nazariy bilimlari darajalari sinov sinflaridagi o'quvchilarning nazariy bilimi, amaliy ko'nikma va malakalariga nisbatan yuqori ekanligini ko'rsatdi.

1. Tajriba va sinov sinflarni tanlash tasodifiy.
2. Har bir tanlash a'zolari bir-biriga bog'liq emas.
3. O'lchash shkalasi nomlanish shkalasi hisoblanib, 5 baholik mezonga ega.

O'quvchilarning javoblari quyidagi mezonlar asosida baholandi

"5" baho	Gigiyenik ko'nikmalarni puxta o'zlashtirilganligi, nazariy va amaliy bilimlarga qat'iy amal qiladi hamda sog'lom turmush tarzi ko'nikmalarini amaliyotga tatbiq eta oladi.
"4" baho	Gigiyenik ko'nikmalar nazariy va amaliy bilimlar asosida egallangan, ularni amaliyotga tatbiq eta oladi.
"3" baho	Gigiyenik ko'nikmalarni qisman o'zlashtirgan, bu borada o'z fikrini to'liq yoritmaydi.
"2" baho	Gigiyenik ko'nikmalarni o'zlashtirmagan, bu borada o'z fikrini yoritmaydi.

Mazkur metodik yondashuvlar o'quvchilarda gigiyenik ko'nikmalarni tarkib toptirish tizimini takomillashtirish yo'llarini aniqlashga yordam berdi. O'quvchilarda gigiyenik ko'nikmalarni shakllantirish bo'yicha olib borilgan tadqiqot ishlaridan olingan natijalar matematik-statistik tahlil qilib borildi.

Tahlil va natejalar. Tadqiqot doirasida Samarqand viloyati Oqdaryo tumanidagi 7-umumiy o'rta ta'lim maktabining 8-sinflaridan jami 58 nafar o'quvchilari tanlab olindi. Shundan tajriba guruhiga 29 nafar, nazorat guruhiga esa 29 nafar o'quvchi qatnashdi. O'quvchilarning shaxsiy gigiyenaga bo'lgan munosabati tahlil etildi va tajriba-sinov davomida gigiyenik ko'nikmalarni tarkib topganligini aniqlash va baholashda mavzu bo'yicha tayyorlangan o'quv topshiriqlaridan foydalanildi. Tajriba-sinov ishlarini o'tkazishda qatnashgan o'quvchilar soni va ularning ko'rsatkichlari quyidagi jadvalda keltirilgan.

Fan nomi	Jami o'quvchilar soni	Tajriba-sinov sinfi 8-"A" sinf				Jami o'quvchilar soni	Nazorat sinfi 8-"B" sinf			
		2 ball	3 ball	4 ball	5 ball		2 ball	3 ball	4 ball	5 ball
Biologiya (Odam va uning salomatligi)	29	2	6	14	7	29	5	12	8	4
Foizlarda	100%	6,9%	20,7%	48,3%	24,1%	100%	17,2%	41,4 %	27,6 %	13,8%
O'rtacha o'zlashtirish ko'rsatkichi		3,89					3,37			

Yuqoridagi jadvalda kelirilgan sonli ma'lumotlarning matematik-statistik tahlili quyidagicha hisoblab topildi.

$$8 - "A" \text{ sinf: } H_{o'o'k} = \sum_{i=1}^M T_i / M = \frac{2 * 2 + 3 * 6 + 4 * 14 + 5 * 7}{29} = \frac{113}{29} = 3,89$$

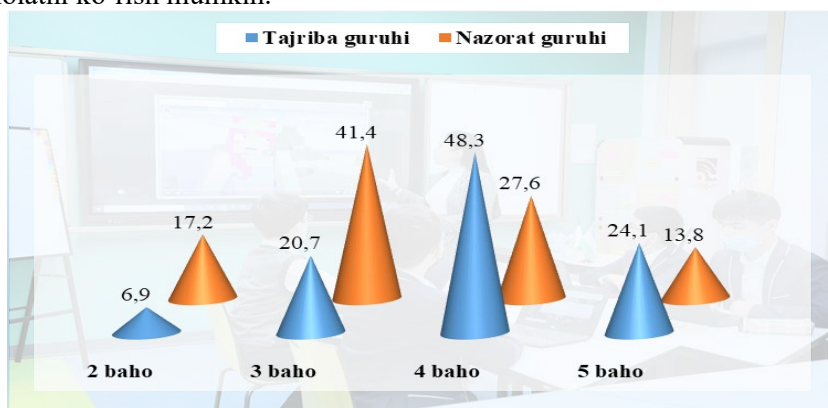
$$8 - "B" \text{ sinf: } H_{o'o'k} = \sum_{i=1}^M T_i / M = \frac{2 * 5 + 3 * 12 + 4 * 8 + 5 * 4}{29} = \frac{83}{29} = 3,37$$

$$Samaradorlik = \frac{3,89 - 3,37}{5} * 100 = 10,4\%$$

Nazorat va tajriba-sinov guruhlarining tajriba yakunidagi umumiy ko'rsatkichlari quyidagi ko'rinishga ega bo'ldi.

Guruhlar	O'quvchilar soni (kishi hisobida)	Javoblar			
		2 baho	3 baho	4 baho	5 baho
Tajriba guruhi	29	2	6	14	7
Nazorat guruhi	29	5	12	8	4

O'tkazilgan pedagogik tajribadan olingan natijalarning umumiy statistik tahlili diagrammasi tuzilganda quyidagi holatni ko'rish mumkin.

Pedagogik tajribaning umumiy statistik tahlili diagrammasi.

O'quvchilarda gigiyenik ko'nikmalarini shakllantirish yuzasidan tajribalar bajarish dinamikasini o'rganish shuni ko'rsatdiki, tanlangan o'qitish metodikalari va yondashuvlar natijasida o'sish 10,4%ni tashkil etdi. Demak, tajriba guruhlaridagi o'quvchilarda biologiya ta'limida gigiyenik ko'nikmalarini tarkib toptirish metodikasidan foydalanish samarali natija berishi tajriba-sinov ishlari natijalari orqali o'z ifodasini topdi.

Xulosa va takliflar. Biologiya ta'limi jarayonida gigiyenik ko'nikmalarni shakllantirish muhim pedagogik muammo sirasiga kiradi. Ushbu muammoni hal etish va biologik tushunchalar mazmunida gigiyenik ko'nikmalarni shakllantirish tizimini takomillashtirish barkamol avlodni sog'lom tarbiyalashga zamin tayyorlaydi. Maktab o'quvchilariga gegiyenik tushunchalarni shakllantirish, ularda mavzularni to'g'ri tushunish va oson o'zlashtirish imkonini beradi. Maktablarda dars davomida gegenik tushunchalarni shakllantirish orqali o'quvchilarning fanga bo'lgan qiziqishini oshiradi hamda ularning ilmiy fikrlash qobiliyat-

larini rivojlantiradi. Natijada biologiya fanini o'qitishning sifatini oshirish, o'quvchilarni ilmiy va amaliy bilimlarga ega bo'lishini ta'minlash, ularni zamonaviy biologik ilm-fan bilan tanishtirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Arziqulov R. Sog'lom turmush tarzi asoslari. T., O'zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti, 2009, 248 bet.
- (2). Tolipova J.O. Biologiyani o'qitishda innovasion texnologiyalar. Metodik qo'llanma, T., 2013, 148 bet.
- (3). Isabayeva M.M. Biologiyani o'qitishda sog'lom turmush tarzi ko'nikmalarini shakllantirish metodikasi. Uslubiy qo'llanma, "Fan va texnologiya", T., 2012, 72 bet.
- (4). Arziqulov R. Reproaktiv salomatlik asoslari. T., O'zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti, 2010, 176 bet.

Daniyarova Sitora Qulmat qizi (Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti Chet tillar kafedrasida assistenti, daniarovasitora@gmail.com)

IKKI TILLI TALABALARDA METALINGVISTIK FAOLIYATNING MOHIYATI VA XUSUSIYATLARI

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada ikki tilli talabalarda metalingvistik faoliyatning mohiyati va xususiyatlari ontolingvistik yondashuv asosida yoritilgan. O'zga tilni o'zlashtirish ona tilini o'zlashtirishdan ko'ra farqliroq, bu ikki jarayon juda ko'p umumiy xususiyatlarga ega ekanligi, ikki va undan ortiq tillarning ketma-ket va bir vaqtda assimilatsiya qilinishi bilan tillarning turli munosabatlari kuzatilishi va bu borada olimlarning qarashlari bayon qilingan.*

***Kalit so'zlar:** ona tili, ikki tillilik, metalingvistik, ontolingvistik, assimilatsiya, nutq faoliyati, til vositalari, transfer xususiyatlari, appersepsiya muammosi, konvertatsiya jarayoni.*

Даниярова Ситора (ассистент кафедры иностранных языков Ташкентского университета информационных технологий имени Мухаммада ал-Хоразмий, daniarovasitora@gmail.com)

СУЩНОСТЬ И ОСОБЕННОСТИ МЕТАЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ У ДВУЯЗЫЧНЫХ УЧАЩИХСЯ

***Аннотация.** В данной статье на основе онтолингвистического подхода освещены сущность и особенности металингвистической деятельности у двуязычных студентов. Отмечается, что освоение иностранного языка отличается от усвоения родного, однако эти два процесса имеют множество общих характеристик. Рассматриваются различные взаимоотношения языков при последовательной и одновременной ассимиляции двух и более языков, а также изложены взгляды ученых на этот вопрос.*

***Ключевые слова:** родной язык, двуязычие, металингвистика, онтолингвистика, ассимиляция, речевая деятельность, языковые средства, особенности трансфера, проблема апперцепции, процесс конвертации.*

Daniyarova Sitora (Assistant, Department of Foreign Languages, Tashkent University of Information Technologies named after Muhammad al-Khwarizmi, daniarovasitora@gmail.com)

THE ESSENCE AND FEATURES OF METALINGUISTIC ACTIVITY IN BILINGUAL STUDENTS

***Annotation.** This article is based on an ontolinguistic approach, explores the essence and characteristics of metalinguistic activity in bilingual students. It is noted that the acquisition of a foreign language differs from the acquisition of a native language, however, these two processes share many common features. The paper examines various language interactions in the sequential and simultaneous assimilation of two or more languages, and also presents scholars' views on this matter.*

***Keywords:** Native language, bilingualism, metallinguistics, ontolinguistics, assimilation, speech activity, linguistic means, transfer features, apperception problem, conversion process.*

Kirish. Oliy ta'lim muassasalarida ona tili va chet tillarini o'rganish ikki tilli talabalarning kognitiv, til va nutq rivojlanishidagi muhim davrdir, chunki bu, keyinchalik, boshqa oliy ta'lim muassasalari fanlarini o'zlashtirish sifatiga ta'sir qiladi. Ona tili va chet tillari o'qishning ikkinchi yilidan boshlab chet tilining asosiga aylanadi. Bundan tashqari, ikkinchi chet tilini o'rganish "ona tili – chet tili – birinchi chet tili" triadasining asosiga aylanadi. Mavjud o'quv holati va uslubiy ishlarni tahlil qilish natijalariga ko'ra, oliy ta'lim muassasalarida ko'p tilli ta'limni rivojlantirishga yordam beradigan tillarni o'rgatishning taniqli samarali uslubiy yondashuvi yo'qligi ta'kidlanadi. Biz foydalanadigan terminologiyani aniqlashtirish uchun "metalingvistik qobiliyat" va "metalingvistik faoliyat"ni farqlashni zarur deb hisoblanadi. An'anaga ko'ra, turli

mualliflarning asarlarida ulardan ikki marta yoki beg'araz foydalanish mavjud, bu esa ushbu atamalarni, jumladan, ularni birlashtirilgan sohada keltirish imkonini beradi. "Metalingvistik faoliyat" (ing. meta-lingvistik xabardorlik – metalingvistik ong). Biroq ushbu maqolada ikkala tushunchaga alohida ma'noda to'xtalib o'tiladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Shuni ta'kidlash kerakki, ushbu atamalardan foydalangan holda kichik yoshdagi oliy ta'lim muassasalari talabalarining, ayniqsa, ikki tillilarning metalingvistik qobiliyatini, metalingvistik faoliyatini o'rganishga bag'ishlangan mahalliy ishlar soni juda cheklangan. Ehtimol, bu "metalingvistik (metalingvistik)" atamasi o'qitish usullarida hali ham yangi hisoblanganligi, ilgari bir nechta tillarni o'rganish aspektida keng qo'llanilmaganligi bilan bog'liq. Biroq 1970-yillardan boshlab turli atamalarni bilvosita ("lingvistik ong", "til mulohazasi", "til hissi", "imlo savodxonligi") yoki bevosita ("metalingvistik ong", "metalingvistik aks ettirish") ushbu hodisani o'rganish bilan bog'liq psixolingvistika va tilshunoslik.

Metalingvistik ong nazariyasi nuqtayi nazaridan, chet tilida so'zlashuvchi kattalarga nisbatan "oddiy metalingvistik ong" va "sodda tilshunoslik" atamalari, ko'pincha, qo'llaniladi.

Oddiy metalingvistik ongning internetdagi siyosat va tilshunoslikning (lingvopolitologiya) o'zaro ta'sirini hisobga olgan holda til o'zining turli ko'rinishlarida bevosita bayonotlar va muhokamalarning predmeti bo'lgan holat va bayonotlarga tegishli munozaralar davom etar ekan, siyosiy nutqni tashkil qilish vositasi sifatida harakat qiladilar [1;448–449 c.].

20-asrning oxirida metalingvistik ong nazariyasi faol rivojlana boshladi va uning tadqiqot yo'nalishlari hozirgi kungacha kengayib bormoqda. Aniq ilmiy qiziqishga qaramay, metalingvistik faoliyat ikki tilli talabalarining yuqori oliy ta'lim muassasalari ta'limi doirasida, lingvodidaktik va uslubiy nuqtayi nazardan yetarlicha o'rganilmagan.

Tadqiqot metodologiyasi. An'anaga ko'ra, metalingvistik ongning xususiyatlariga qisman (lingvistik ongning tarkibida yoki doirasidan tashqarida), xabardorlik kabi antinomiylar kiradi. Ilmiy, verbalizatsiya, ijodkorlik va boshqalar. Shumarina metalingvistik ong tuzilishining 3 darajasini ajratib ko'rsatadi va tavsiflaydi [2;158–160 c.], ularni quyidagicha talqin qilish mumkin:

–birinchi daraja (ongsiz) – og'zaki bo'lmagan metalingvistik faoliyat (to'liq daraja);

–ikkinchi daraja (og'zaki) og'zaki metalingvistik faoliyat, oldindan ko'rish, xatolarni tuzatish va baholash bayonoti bilan bog'liq, tayyor emas (aniq daraja);

–uchinchi daraja (ijodiy) – ijodiy metalingvistik faoliyatni, chuqurroq, tashkiliy qayta fikrlashni, no-standart yondashuvni, ijodkorlikni, ilmiy xarakterni (aniq daraja) o'z ichiga oladi.

Mavzu bo'yicha maxsus adabiyotlarni o'rganish shuni aytishga imkon beradiki, "metalingvistik qobiliyatlar/ogohlik" (metalingvistik qobiliyatlar) atamasi bilan ifodalangan hodisa, asosan, o'rganilayotgan tilga analitik yondashishda ifodalanadi.

Shunday qilib, fanda metalingvistik (metalingvistik) qobiliyat ikki tomondan yoritiladi: 1) psixologiya, shu jumladan, psixolingvistika nuqtayi nazaridan, u "ogohlik", "refleksivlik", "metalingvistik ong" tushunchalari bilan bog'liq. birinchi marta metalingvistik xabardorlik atamasi 1974-yilda Garvard professori Kortni Kasden tomonidan tilshunoslik, jumladan, ontolingvistika va kognitiv lingvistika nuqtayi nazardan ishlatilgan, u nutq va nutqning ontogenezi xususiyatlari bilan bog'liq. Tilning metalingvistik (boshqacha aytganda, o'z-o'ziga murojaat qilish, o'z-o'zini izohlash) funksiyasi. Birinchi marta bu funktsiya Praga tilshunoslik oliy ta'lim muassasalari ining asoschisi Roman Yakobson tomonidan 70–80-yillarda aniqlangan. Chet ellik tadqiqotchilar, xususan, Bowey J.A., Byalistok E., Ryan E.B., Clark E.V., Edvards H.T., Gombert J.E., Jessner U., Royehr-Brackin K., Slobin D.I., Tulviste T., Tunmer, W.Y., Pratt C., Hyerriman M.L. va boshqalar o'z asarlarida turli talqinlarda ushbu atama bilan ishlaydilar. Mahalliy tadqiqotchilar orasida ba'zilari, ya'ni Gats I.Y., Dolotova O.I., Sokolova I.V., Chirsheva G.N.lar "metalingvistik" atamasini qo'llashadi.

Tahlil va natijalar. Bir qator asarlarda "metalingvistik" atamasi bilan birikmaning ko'plab o'zgarishlari mavjud, masalan, chastota prinsipiga ko'ra taqsimlash:

– "metalingvistik ong", "metalingvistik faoliyat", "metalingvistik qobiliyat";

– "metalingvistik fikrlash", "metalingvistik kompetensiya";

– "metalingvistik ko'nikmalar", "metalingvistik tahlil", "metalingvistik nazorat";

– "metalingvistik sharh", "metalingvistik hukmlar", "metalingvistik strategiyalar", "metalingvistik shaxs", "metalingvistik belgi" va boshqalar.

Shunday qilib, fanda metalingvistik qobiliyat ikki tomondan yoritiladi: psixologiya, shu jumladan, psixolingvistika nuqtayi nazaridan, u "ogohlik", "refleksivlik", "metalingvistik ong" tushunchalari bilan

bog‘liq [3;24–28 c.]. Birinchi marta metalingvistik xabardorlik atamasi 1974-yilda Garvard professori Kortni Kasden tomonidan tilshunoslik, jumladan, ontolingvistika va kognitiv lingvistika nuqtayi nazaridan ishlatilgan, u nutq va nutqning ontogenezi xususiyatlari bilan bog‘liq. tilning metalingvistik (boshqacha aytganda, o‘z-o‘ziga murojaat qilish, o‘z-o‘zini izohlash) funksiyasi. Birinchi marta bu funktsiya Praga tilshunoslik oliy ta‘lim muassasalarining asoschisi Roman Yakobson tomonidan 70–80-yillarda aniqlangan. Mantiqda, metamatematikada biroq oldinroq, atama “metalyazik” Alfred Tarski tomonidan ishlatilgan. Uchinchi ilmiy yondashuv pedagogik (didaktik) jihatdir. Aynan shu yondashuv ushbu tadqiqot mavzusi doirasida o‘rganish va ilmiy asoslashni talab qiladi. Yuqoridagi ilmiy jihatlarni tahlil qilish asosida biz ikki tilli kishining metalingvistik faoliyatining bir-biri bilan chambarchas bog‘langan va fanlararo bog‘liq bo‘lgan asosiy belgilarini aniqladik: 1) xabardorlik (psixolingvistik, ontolingvistik jihatlar); 2) kognitiv, analitik faoliyat (kognitiv, pedagogik jihatlar); 3) metalingvistik mahorat, metalingvistik uzatish (lingvodidaktik, uslubiy jihatlar).

Ushbu tadqiqotda uchta asosiy tushunchadan foydalaniladi:

1) tabiiy sharoitda nutqni o‘zlashtirishda oliy ta‘lim muassasalarigacha va birinchi bosqich talabalarida namoyon bo‘ladigan va uni yanada rivojlantirishni talab qiladigan qobiliyatni anglatuvchi “metalingvistik qobiliyat” tushunchasi;

2) “metalingvistik mahorat” tushunchasi (muallif tushunchasida) – oliy ta‘lim muassasalari ta‘limida bir necha tilni o‘rganish jarayonida metalingvistik qobiliyatni rivojlantirish asosida shakllanadigan malakalar;

3) “metalingvistik transfer” tushunchasi (muallif tushunchasida) ikki yoki undan ortiq tilni o‘zaro bog‘liq holda o‘rganish asosida shakllangan uch to‘g‘ri metalingvistik tasvir, tushuncha (termin)lar va malakalarning uzatilishidir.

Keyinchalik, yuqori umumiy ta‘lim darajasida ikki tilli talabalarda metalingvistik ko‘nikmalarni shakllantirishga oid ushbu tushunchalarning har birining mohiyatini batafsil ochib berish talab etiladi. Oliy ta‘lim muassasalarida lingvistik atamalar dozalarda, avval, bilvosita, so‘ngra, atamaning o‘zi (belgilar va vositachi so‘zlar) kiritiladi. Masalan, birinchi bosqichda vositachi so‘zlar beriladi: so‘z-obyekt (predmet aata) – ot, so‘z – xususiyat (beliye aata)–ot. ism sifatdosh, so‘z–harakat (hayaagyn aata) fe‘l, ko‘makchi so‘z (komo–tyl) predlog, tovush tushunchasi (dor qoon) va tovushlarning o‘zi shartli shaklda berilgan. ramzlar, imlo –xavfli joy– belgisi shaklida. Belgilar va vositachi so‘zlar tanlangan darslikka, o‘zgaruvchan ta‘lim tizimiga bog‘liq. To‘g‘ridan to‘g‘ri atamalarning o‘ziga o‘tish talabalarining metalingvistik ongida ma‘lum bir tushuncha, ifoda shakllanganidan keyin sodir bo‘ladi. Har bir o‘quv yilida lingvistik tushunchalar haqidagi g‘oyalar to‘ldiriladi va chuqurlashadi, lingvistik uflarning kengayishi kuzatiladi.

M.R.Lvovning so‘zlariga ko‘ra, kichik talabalar lingvistik tushunchalarni shakllantirishning uzoq jarayonini 3 bosqichda o‘tkazadilar: empirik (“kuzatishlarni to‘plash bosqichi”, ilmiy atama kiritilmasdan), nazariy (ilmiy atamalarni kiritishni nazarda tutadi) va “ilmiy atamalar” bosqichi konsepsiyani yanada chuqurlashtirish hamda uning boshqa xususiyatlarini o‘rganish va nutq amaliyotida qo‘llashni o‘z ichiga oladi. Empirik bosqich mashqlarni bajarishda nutq materialida tushunchaning turli xususiyatlarini kuzatish bilan bog‘liq bo‘lib, bu bosqich 1-bosqichda butun mashg‘ulot davomida davom etadi .

Qo‘shimcha qilamizki, metanutqni ishlab chiqarishda o‘qituvchi uchun tabiiy tilni metatil bilan aralashtirib yubormaslik muhimdir. Til–obyekt va metatilni farqlash zarurati birinchilardan bo‘lib, fransuz adabiyotshunosi va semiologi Rolan Bart tomonidan ta‘kidlangan.

A.N.Gvozdev talabalarining til haqidagi fikrlarini o‘rganish nafaqat tilshunoslik uchun, balki oliy ta‘lim muassasalari o‘qituvchilari va metodistlari uchun ham foydali bo‘lishini ta‘kidlagan [4].

Xulosa va takliflar. Metalingvistik ko‘nikmalarni shakllantirishga yuqoridagi yondashuv talabalarining ona va chet tillarini o‘rgatishda tilning psixolingvistik va ontolingvistik xususiyatlarini va kognitiv rivojlanishini hisobga olish imkonini beradi. Metalingvistik ko‘nikmalar hikoya, tarjima va lingvo-ijodiy faoliyat bilan bir qatorda, kichik yoshdagi talabalar uchun tillarni o‘rganishning moslashuvchan strategiyasini ishlab chiqish, tildan tashqariga chiqish qobiliyati, ijodiy va nostandart yondashuvni ko‘rsatish uchun zarurdir, qolaversa, til o‘rganishning sifat jihatidan yangi darajasiga o‘tish, ularning kognitiv ma‘lumotlarini, iloji boricha, faollashtirish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

[1]. Азимов, Э.Г. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). Издательство “ИКАР”, 2009, с. 448 – 449.

[2]. Айдарова Л.И. Об исходных формах действия в становлении познавательной деятельности учащихся. “Вопросы психологии”, 1983, № 1 (январь – февраль), с. 158–160.

[3]. Алиева, С.А. Взаимосвязанное обучение родному и русскому языкам как фактор речевого развития билингвов. Проблемы преподавания русского языка в условиях билингвальной школы. Сборник материалов международной научно-практической конференции. Махачкала, 2016, с. 24 – 28.

[4]. <https://s.fundamental-research.ru/pdf/2013/11-3/33155.pdf>

**Daniyarava Kamola Absattarovna (Samarqand davlat Chet tillar instituti o‘qituvchisi;
kamolatoshtemirova02@gmail.com)
MANTIQUIY FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISHDA O‘QITUVCHINING ROLI**

Annotatsiya. Ushbu maqola o‘quvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatini shakllantirishda o‘qituvchining tutgan roli haqida. Aniqlanishicha, mantiqiy fikrlash – bu o‘quvchilarning murakkab muammolarni hal qilish, kritik tahlil qilish, taqqoslash va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatlarini o‘z ichiga oladi.

Kalit so‘zlar: mantiqiy fikrlash, tahlil, taqqoslash, o‘z fikriga ega bo‘lish, solishtirish va sintez qila olish, pedagogik qarashlar, ta‘lim jarayoni, o‘qituvchining roli.

Даниярвава Камола Абсаттаровна (преподаватель Самаркандского государственного института иностранных языков; kamolatoshtemirova02@gmail.com)

РОЛЬ УЧИТЕЛЯ В РАЗВИТИИ ЛОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ

Аннотация. В данной статье речь идет о роли учителя в формировании у учащихся умения логически мыслить. Логическое мышление определяется как способность учащихся решать сложные задачи, критически анализировать, сравнивать и принимать самостоятельные решения.

Ключевые слова: логическое мышление, анализ, сравнение, наличие собственного мнения, умение сравнивать и синтезировать, педагогические взгляды, образовательный процесс, роль учителя.

**Daniyarava Kamola Absattarovna (Teacher of the Samarkand State Institute of Foreign Languages;
kamolatoshtemirova02@gmail.com)**

THE ROLE OF THE TEACHER IN THE DEVELOPMENT OF LOGICAL THINKING

Annotation. This article discusses the role of the teacher in developing students' ability to think logically. Logical thinking is defined as the ability of students to solve complex problems, critically analyze, compare and make independent decisions.

Keywords: logical thinking, analysis, comparison, having one's own opinion, ability to compare and synthesize, pedagogical views, educational process, role of the teacher.

Kirish. Ta‘lim jarayonida o‘quvchilarni mustaqil fikrlashga o‘rgatishda topshiriqlarni bajarishga ijjodiy yondashish, asosli xulosa chiqara olish har bir o‘qituvchi oldidagi muhim vazifalardan biridir. Bu vazifalarni amalga oshirishda qiziqarli topshiriq, mantiqiy va noodatiy, nostandart masalalarning o‘rni yuksak hisoblanadi.

Ta‘lim berish jarayonida mantiqiy fikrlashni rivojlantirishning nazariy asoslari, tabiiyki, psixologiya, pedagogika va falsafa sohalaridagi nazariyalar va tadqiqotlar asosida shakllanib kelgan. Aytish keraki, bu jarayon, o‘quvchilarning turli xil mantiqiy masihqlarni bajarish qobiliyatini, jumladan, taqqoslash, umumlashtirish, ajratish, tahlil qila olish va xulosalar chiqarish kabi mantiqiy fikrlash jarayonlarini o‘z ichiga qamrab oladi. o‘quvchining yoshiga nisbatan emas, balki IQsiga tayangan holda berish joyizdir.

Adabiyotlar tahlili. Piagetning nazariyasiga ko‘ra, kognitiv rivojlanish nazariyasi, masalan, o‘quvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini yoshga bog‘liq bosqichlar orqali tavsiflaydi, bu esa ta‘limda yoshga mos keladigan mantiqiy fikrlashni rivojlantirish strategiyalarini ishlab chiqish uchun muhimdir.

Vigotskiyning ijtimoiy-madaniy nazariyasi ham mantiqiy fikrlashning rivojlanishida muhim rol o‘ynaydi. Ushbu nazariya bo‘yicha, o‘quvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatlari ijtimoiy o‘zaro ta‘sir va madaniy vositalar (til, belgilar, ramzlar) orqali shakllanadi. Ta‘lim jarayonida bu o‘qituvchilarning o‘quvchilar bilan mulqotda bo‘lishining va ularni mantiqiy fikrlashni talab qiluvchi faoliyat turlariga jalb etishining muhimligini ko‘rsatadi [1;99-b.].

Demak, tanqidiy fikrlash nazariyalari mantiqiy fikrlashni rivojlantirishning muhim aspektlarini ta‘kidlaydi. Bu nazariyalar o‘quvchilarni faktlar orasidagi aloqalarni aniqlash, dalillarni baholash, argumentlarni tahlil qilish va mustaqil xulosalarga kelish qobiliyatlarini rivojlantirishni o‘z ichiga oladi. Ta‘lim jarayonida bu, o‘quvchilarga turli topshiriqlar bilan ishlash, ularning ishonchliligini baholash, tekshirish, tahlil qilish va o‘z fikrlarini mantiqiy asoslash ko‘nikmalarini o‘rgatishni anglatadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mantiqiy fikrlashni rivojlantirishda muammoli jarayonlarni hal qilish usullari ham katta ahamiyatga ega. Bu yondashuv, o‘quvchilarni real hayotiy muammolarni tahlil qilish va ularni hal qilish uchun mantiqiy yechimlar topishga undaydi. Bunda o‘quvchilarning mantiqiy fikrlash qo-

biliyatlari amaliy muammolarni hal qilish jarayonida rivojlanadi, bu esa ularga kelajakda murakkab vaziyatlarni samarali hal qilishda yordam beradi [2;83-b.].

Dars jarayonida o'qituvchi o'quvchilarning mantiqiy fikrlashini rivojlantirish uchun o'yinlarga asoslangan ta'lim usullaridan foydalansa bo'ladi, masalan, logik o'yinlar, mantiqiy jumboqlar va strategik o'yinlar, o'quvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatini o'ynayotganda rivojlantirishga imkon beradi. Bu usul o'quvchilarni qiziqtiradi, ularning diqqatini jalb qiladi va o'rganish jarayonini yanada samarali va ma'roqli qiladi [3;87-b.].

O'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda mantiqiy fikrlashni rivojlantirishda pedagogik yondashuvlarni diversifikatsiya qilish muhimdir. Har bir o'quvchining o'ziga xos o'rganish uslublari, qiziqishlari va tajribalari mavjudligi, ta'lim jarayonida shaxsiy yondashuvlarni talab qiladi.

Bu jarayonda, avvalambor, o'quvchilarning individual xususiyatlari, jumladan, ularning mantiqiy fikrlash darajalari, qiziqish sohalari va o'rganish preferensiyalari chuqur tahlil qilinishi kerak. Mantiqiy fikrlashni rivojlantirishda muhim qadam – bu turli xil pedagogik strategiyalar, jumladan, muammoli vaziyatlarni hal qilish, miyani charchatuvchi mashqlar, chalg'ituvchi, tahliliy va sintetik faoliyatlar hamda ijodiy yondashuvlarni qo'llash orqali o'quvchilarning fikrlash jarayonini faollashtirish. Misol uchun, matematika va tabiiy fanlar kabi an'anaviy "mantiqiy" fanlardan tashqari, chet tillar, ham mantiqiy fikrlashni rivojlantirishga yo'naltirilgan mashg'ulotlar o'tkazish mumkin.

Bu o'quvchilarning turli qiziqishlariga mos keladigan va ularning mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini turli kontekstlarda qo'llashlarini ta'minlaydi. Shuningdek, ta'lim jarayonida o'quvchilarning individual xususiyatlariga moslashuvchan baholash mezonlarini joriy etish, ularning o'zlarining mantiqiy fikrlash jarayonlarini anglashlariga va rivojlantirishlariga yordam beradi.

O'qituvchilar, shuningdek, o'quvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish uchun individual yondashuvlarni qo'llashadi. Bu har bir o'quvchining bilim darajasini, qiziqishlarini va fikrlash uslubini hisobga olgan holda, ularning mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishni maqsad qiladi. Masalan, o'quvchilarni murakkab masalalarni hal qilishga undash orqali, ularning mustaqil fikrlashini va muammolarni hal qilishda ijodiy yondashuvlarini rivojlantirish mumkin. Bundan tashqari, o'qituvchilar o'quvchilarning mantiqiy fikrlash jarayonlarini kuzatib borishlari va ularning tushunchalarini chuqurroq tushunishlari uchun feedback (orqaga aloqa) berish orqali muhim rol o'ynaydilar.

O'qituvchi tomonidan berilgan konstruktiv feedback, o'quvchilarning o'z xatolaridan o'rganishlarini va fikrlash jarayonlarini takomillashtirishlarini ta'minlaydi. Shuningdek, o'qituvchilar zamonaviy o'quv resurslari va texnologiyalardan foydalanish orqali mantiqiy fikrlashni yanada samarali rivojlantirishlari mumkin.

Tahlil va natijalar. Masalan, internetda mavjud interaktiv mashqlar, dasturlash muammolari va loyihalarni bajarish orqali o'quvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatlari kuchaytiriladi. Bu jarayon o'quvchilarga yangi bilimlarni mustaqil o'rganish, ulardan amaliyotda foydalanish va ularni turli kontekstlarda qo'llay olish qobiliyatini beradi. Natijada o'qituvchining mantiqiy fikrlashni rivojlantirishdagi roli va vazifalari o'quvchilarga bilim berishdan ko'ra ko'proq, ularning mustaqil fikrlashini, muammolarni hal qilish qobiliyatini va ijodiy yondashuvlarini rivojlantirishga qaratilgan. Bu jarayon ta'limning barcha bosqichlarida, turli fanlar doirasida amalga oshirilishi kerak bo'lib, o'quvchilarning umumiy intellektual rivojlanishiga hissa qo'shadi [4;58-b.].

Xulosa. Xulosa o'rnida shuni aytish joyizki, hozirgi zamon o'quvchilariga unchalik ham to'g'ri kelmaydi. Aql yoshda emas, boshda degan maqolga amal qilgan holda, o'quvchilarning yoshiga nisbatan emas, balki IQsiga nisbatan topshiriqlar joyizdir va har bir o'quvchiga har xil usullarda mantiqiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga ko'mak berishi lozimdir. Hatto, avtizim bilan dunyoga kelgan bolalarda ham mantiqiy fikrlashni rivojlantirish mumkin, bunda nafaqat pedagogning mohorati, balki bolaning ota-onasining ham ko'magi kerak bo'ladi. Hozirgi zamonda, ya'ni, internet jadal rivojlangan davrda farzandlarimizning tanqidiy fikrlashi naqadar muhimki, farzandimiz olgan ma'lumoti qay darajada to'g'riligini uni tahlil qila olishi zarurdir, birinchi navbatda, o'qituvchi o'zining har bir o'quvchisining fikrini inobatga olish kerak, dars paytida har bir o'quvchi o'zining fikrini asoslab bera olishi joyizdir, o'quvchilar o'z fikrini bildirishda chochimasligi kerak, avvalambor, bu oiladan boshlanadi.

Tavsiyalar. O'qituvchi o'quvchilarning IQsini nazarda tutgan holda tahlil qiladigan mashqlar berishi shartdir bu uchun o'qituvchi o'zining o'quvchilarining IQsini bilishi kerak. O'qituvchining mantiqiy fikrlashni rivojlantirishdagi roli va vazifalari, asosan, ta'lim jarayonini tashkil etish, o'quv materialini topish, tanlash va taqdim etish, o'quvchilarning fikrlash jarayonini faollashtirish, muammoli vaziyatlarni yaratish va ularga yechim topishda ko'rsatiladi.

Pedagogik metodlar sifatida, o'qituvchilar mantiqiy fikrlashni rivojlantirish maqsadida turli xil usullardan, jumladan, muammoli o'qitish, kritik fikrlashga yo'naltirilgan savol-javoblar, miya hujumlarini, diskussiyalar, chalg'ituvchi savollar va o'yin shaklidagi mashg'ulotlarni qo'llashadi. Bu usullar o'qituvchilarning mantiqiy xulosa yuritish, sabab-oqibat munosabatlarini tushunish va turli axborot manbalarini tahlil qilish ko'nikmalarini oshirishda ko'mak beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Baxtiyorovna, J.M. (2024). Ertaklar orqali boshlang'ich sinf o'qituvchilarining tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish usullari. Yangi O'zbekiston taraqqiyotida tadqiqotlar o'rni va rivojlanish omillari, 4(1), 31–40-betlar.
- (2). Musurmankulova Zulfiya Jumabayevna. Toshkent shahar Yashnobod tumani 170-umumiy o'rta ta'lim maktabi boshlang'ich sinf o'qituvchisi. Boshlang'ich sinflarda o'qituvchilarni mantiqiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish. International Journal of Education, Social Science & Humanities. Finland Academic Research Science Publishers ISSN: 2945-4492 (online)(SJIF)=7.502 Impact factor.
- (3). Qobilova, M.A. (2023). Boshlang'ich ta'limda aniq va tabiiy fanlar integratsiyasi asosida mantiqiy fikrlashga o'rgatish. Research and education, 2(4), p. 339–342.
- (4). Sobirov Muhammadsiddiq Hoshimjonovich. Mantiqiy fikrlash qobiliyatini shakllantirishning pedagogik shart-sharoitlari. Osiyo xalqaro universiteti magistranti. Boshqaruv va etika qoidalari onlayn ilmiy jurnali, Jild: 03, Nashr: 02 | Fevral–2024 ISSN: 2181-2616.
- (5). Sunnatullayev, M. (2023). O'qituvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirishda milliy qadriyatlarining roli. Talqin va tadqiqotlar.

**Jalolova Mohinabonu Xurshid qizi (Buxoro davlat Pedagogika instituti 3-kurs talabasi;
jalolovamohina776@gmail.com),**

**Ravshanova Shaxlo Erkinovna (Buxoro davlat Pedagogika instituti 3-kurs talabasi;
shaxloravshanova548@gmail.com),**

**Ro'ziyev To'liq Razzoqovich (BuxDUPI "Fizika" kafedrasida dotsenti, f.-m.f.f.d.(PhD);
ruzievtulqin@gmail.com)**

FIZIKA FANINI O'QITISHDA FANLARARO ALOQADORLIK

Anotatsiya. Ushbu maqolada fizikaning fanlararo aloqadorligi bayon qilingan. Unda fizikani matematika, kimyo va boshqa fanlar bilan bog'liqligi yoritilgan. Fizika fanining umumiy ta'lim predmetlari orasida o'rni fizika fanining boshqa fanlarga nisbatan tutgan o'rniga ko'ra aniqlanadi. Fizika fanining asosini turli xil fundamental nazariyalar, qonunlar va ilmiy tushunchalar tashkil etadi. Fizika fani juda tez sur'atlar bilan rivojlandi va hozirda ham rivojlanib bormoqda, jumladan, Nyuton mexanikasi, relyativistik mexanika, kvant mexanikasi, elektron nazariyasi, klassik va kvant statistikasi kabilar bunga misol bo'ladi. Ko'plab fundamental nazariyalar yaratildi. Bu esa bugungi fizika o'rganadigan hodisalarning sonini oshirdi, bu fanning rolini ko'tardi. Fizik nazariyalar boshqa fanlarning, ya'ni, tabiiy fanlarning masalan, kimyo, elektrotexnika, elektronika kabi fanlarning asosi bo'lib qoldi. Bilimlar va bu fan haqidagi ma'lumotlar ko'paygani sari ularning ko'pchiligi alohida fan bo'lib ajralib chiqdi. Fizikadagi qonunlar universal qonunlar bo'lib, fizika fanini bugungi tabiiy fanlar ichida yetakchi o'rinda ko'tardi.

Kalit so'zlar: fanlararo aloqadorlik, fundamental fan, fizika qonunlari, elektronika, ta'lim predmetlari, fundamental nazariyalar, qonunlar, tabiiy fanlar, nazariyalar.

Жалолова Мохинабону Хуршид кизи (Бухарский государственный педагогический институт, студентка 3 курса; jalolovamohina776@gmail.com),

Равшанова Шахло Эркиновна (Бухарский государственный педагогический институт, студентка 3 курса; shaxloravshanova548@gmail.com),

Розиев Толкин Раззакович (доцент кафедры физики БухДУПИ, к.т.н.; ruzievtulqin@gmail.com)

МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЕ СВЯЗИ В ПРЕПОДАВАНИИ ФИЗИКИ

Аннотация. В статье описывается междисциплинарный характер физики. Она объясняет связь между физикой, математикой, химией и другими науками. Место физики среди общеобразовательных предметов определяется местом физики по отношению к другим предметам. Физика основана на различных фундаментальных теориях, законах и научных концепциях. Физика быстро развивалась и продолжает развиваться, включая механику Ньютона, релятивистскую механику, квантовую механику, теорию электрона, классическую и квантовую статистику. Было разработано множество фундаментальных теорий. Это увеличило число явлений, изучаемых современной физикой, и повысило роль этой науки. Физические теории стали основой других наук, т.е. естественных наук, таких как химия, электротехника, электроника. По мере увеличения знаний и информации об

этой науке многие из них стали отдельной наукой. Законы физики являются универсальными законами и сделали физику сегодня лидером среди естественных наук.

Ключевые слова: междисциплинарность, фундаментальная наука, законы физики, электроники, учебные предметы, фундаментальные теории, законы, естественные науки, теории.

Jalolova Mokhinabonu Khurshid qizi (Bukhara State Pedagogical Institute 3rd year student; jalolovamohina776@gmail.com),

Ravshanova Shakhlo Erkinovna (Bukhara State Pedagogical Institute 3rd year student; shaxloravshanova548@gmail.com),

Roziev Tolkin Razzakovich (Associate Professor of the Physics Department Bukhdupi, PhD; ruzievtulqin@gmail.com)

INTERDISCIPLINARY RELATIONSHIPS IN THE TEACHING OF PHYSICS

Annotation. This article describes the interdisciplinary nature of physics. It explains the connection between physics, mathematics, chemistry and other sciences. The place of physics among general education subjects is determined by the place of physics in relation to other subjects. Physics is based on various fundamental theories, laws and scientific concepts. Physics has developed rapidly and continues to develop, including Newtonian mechanics, relativistic mechanics, quantum mechanics, electron theory, classical and quantum statistics. Many fundamental theories have been developed. This has increased the number of phenomena studied by modern physics and increased the role of this science. Physical theories have become the basis of other sciences, i.e. natural sciences such as chemistry, electrical engineering, electronics. As knowledge and information about this science increases, many of them have become a separate science. The laws of physics are universal laws and have made physics the leader among natural sciences today.

Keywords: Interdisciplinarity, fundamental science, laws of physics, Electronics, educational subjects, fundamental theories, laws, natural sciences, theories.

Kirish. Fizika fani, umuman olganda, tabiat haqidagi fan. U materiya va materiyaning harakatini boshqaradigan tabiatning o'zaro ta'sirini o'rganadi. Fizika fanini boshqa tabiiy fanlar, masalan, biologiya, geologiya, kimyo, geografiya fanlari kabi "fundamental fan" deb ham yuritishadi. Fizika fanining rivojining zamonaviy bosqichi fanlararo aloqadorlikning borgan sari ortib borishi va o'zaro kirib borishi bilan tavsiflanadi. Fanlararo aloqalarni amalga oshirishning qayd etilgan yo'llariga muvofiq o'quv amaliyotida fanlararo aloqalar ham o'rnatiladi.

Adabiyotlar tahlili [2]. Турышев И.К. и др. "Межпредметные связи физики" (1992). Kitob fizika ta'limida fanlararo aloqalarni tashkil etish bo'yicha metodik tavsiyalarni o'z ichiga oladi. Unda fizikaning boshqa fanlar (matematika, kimyo, biologiya, geografiya, texnika fanlari va boshqalar) bilan bog'liqligi va bu aloqalarning ta'lim jarayonida ahamiyati ko'rsatilgan.

[3].60110700 – Fizika va astronomiya bakalavriat ta'lim yo'nalishi bo'yicha malaka talablari (Toshkent, 2021-yil 25-avgust). Mazkur hujjat O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan tasdiqlangan va fizika va astronomiya yo'nalishi bo'yicha bakalavriat talabalari uchun qo'yiladigan asosiy malaka talablari va ta'lim mazmunini belgilaydi.

[4]. M.Jo'rayev, B.Sattorova. "Fizika va astronomiya o'qitish nazariyasi va metodikasi" (2015).

Ushbu kitob fizika va astronomiya fanlarini o'qitishning nazariy va amaliy asoslariga bag'ishlangan kitoblar sirasiga kirar ekan, pedagogik jarayonda samarali usullarni qo'llashga oid metodik tavsiyalarni o'z ichiga oladi.

[5]. "Теория и методика обучения физике в школе: общие вопросы" (С.Е.Каменецкий, Н.С.Пурышева, Н.Е.Важеевская и др. 2000). Ushbu o'quv qo'llanma fizika fanini maktabda o'qitishning nazariy asoslari va metodikasiga bag'ishlangan bo'lib, pedagogik ta'lim yo'nalishidagi talabalar uchun mo'ljallangan. Unda fizika ta'limini samarali tashkil qilishga oid asosiy masalalar yoritilgan.

Asosiy qism. Hozirgi kunda fanlararo birlik, ya'ni hamkorlik jadal suratlarda rivojlanmoqda. Bu birliklarning eng muhimlaridan biri fizika va boshqa fanlar o'rtasidagi bog'liqlikdir. Fizikaning boshqa fanlar bilan aloqadorligining o'ziga xos jihati bu, ba'zi bir hollarda fizika boshqa tabiiy fanlarida o'rganish obyektlarining jarayonlari va xususiyatlarini tushuntirish va o'rganish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Fanlararo muammolarni hal qilishda yordam beradi. Ya'ni, bu vosita, o'qituvchining vazifasini yengillashtiradi - uning o'zi yoki talabalar yordamida fizika fanidan olingan bilimlarni va ko'nikmalarni boshqa fanlarda qo'llashni ko'rsatadi.

Fizika va kimyo fanlari uchun umumiy bo'lgan tushunchalar bor. Elektrolitik dissotsiatsiya va elektroliz hodisalarini o'rganishda o'quvchilarning kimyodan olgan bilimlarini qo'llash va uni tushuntirish qat'iy moslashishni talab etadi. Kimyo va fizika fanlari uyg'unlashib yangi ikkita fan fizik kimyo va kimyoviy fi-

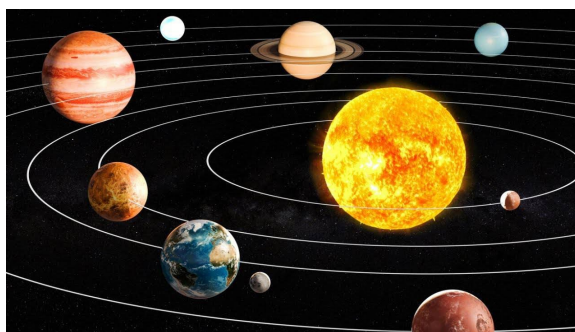
zika fanlari vujudga keldi. Bu ikkala fan ham bir-biriga nomlari jihatdan o'xshashsa-da, ammo har ikkalasi turlicha hodisalarni o'rganadi.

Fizikaviy kimyo, fizik qonunlar asosida atomlar va molekullardan tashkil topgan moddalarni o'rganadi.

Kimyoviy fizika esa elementar kimyoviy jarayonlar va molekullarning tuzilishini o'rganadi. Bu fanlarning rivojlanishi fizika va kimyo fanlari o'rtasida qattiq bog'lanish borligini tasdiqlaydi. Fizika va kimyo fanlari amaliy jihatdan bir xil narsalarni o'rganisa-da, ularning har qaysi bu narsalarda o'zining predmetini ko'radi.

Fizika, hatto matematika fani bilan ham chambarchas bog'liq. Fizika fanining mexanika bo'limidagi ba'zi masalalarni ishlashda, mexanika bo'limini o'rganishda matematika fanining trigonometrik funksiyalari, kvadrat tenglama kerak bo'ladi.

Fizika astronomiya fani bilan ham bog'liq. Astronomiya va fizika fanlari uyg'unlashib astrofizika fani yuzaga keldi. Bu fan yulduzlarning tabiati, gallaktikalarning shakllanishi, qora tuynuklar kabi sohalarni o'rganadi.

1-rasm.

Fizika tibbiyot sohasida ham juda katta rol o'ynaydi. Tibbiyot sohasida ishlatiladigan texnologiyalar, magnit-rezonans tomografiya va kompyuter tomografiyasi kabilar fizikaga asoslanadi. Hatto saraton kasalligini davolashda qo'llaniladigan radioterapiya usuli ham fizika fani asosida yaratilgan.

2-rasm.

Fizika ijtimoiy fanlar bilan ham aloqada. Iqtisodiyot, sotsiologiya va psixologiya kabi fanlar ijtimoiy tizimlarning xatti-harakatlarini tushunish uchun fizikaning ba'zi tamoyillaridan foydalanadi. Masalan, iqtisodiyotdagi talab va taklif modellari fizik tizimlardagi o'zaro ta'sirlarga asoslanadi. Sotsiologiya va psixologiya sohasida jamiyat va shaxslar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tushuntirish uchun fizik modellar qo'llaniladi.¹

Muhokama va natijalar. Fizika va matematika fanlari o'rtasidagi o'zaro aloqa uzoq tarixga ega. I. Nyuton o'zining mashhur "Tabiat falsafasining matematik asoslari" nomli asarida fizik hodisalarni matematik ko'rinishda ifodalashni boshlab berdi. Fizika fani tufayli matematika sohasida ham bir necha yo'nalishlar vujudga keldi, masalan, nazariy mexanika. Fizika yana bir qancha fanlarda o'z aksini topadi. Sinfdan tashqari mashg'ulotlarda fizika bilan biologiya fanining bog'lanishini ko'rsatish mumkin. Masalan, biofizikl to'garagini tashkil qilib, bu to'garakda: «Tuproqning issiqlik xossalarini o'simliklarning o'sishiga ta'siri», «Urug'ga elektr maydon ta'sir ettirib ekilganda hosildorlikka ta'siri» kabilarni o'rganish mumkin. Fizika tad-

¹ <https://ifazo.uz/fizikaning-boshqa-fanlar-bilan-alloqasi/>

birlari uyushtirib unda jonli tabiatdagi fizikani o'rganish, tabiatga ekskursiya, ona tabiat bo'ylab sayohatlar o'tkazish maqsadga muvofiqdir bo'ladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, fizika boshqa fanlar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ular bir-birini rivojlantiradigan ta'sirga ega. Fizik prinsiplar boshqa fanlarning rivojlanishiga hissa qo'shsa-da, boshqa fanlar kundalik hayot va texnologiyani rivojlantirish uchun jismoniy prinsiplardan foydalanadi.¹ Fizika fanidan o'tiladigan dars soatlarida fanlararo aloqalarni amalga oshirish tizimlashtirishga, shunga ko'ra, bilimlarning chuqurligi va mustahkamligini ta'minlashga, ta'lim oluvchilarga olamning yaxlit ko'rinishini tushuntirishga yordam beradi. Shu bilan bir qatorda, o'qitish va ta'lim berish samaradorligi oshib, turli fanlar bo'yicha darslarda olingan bilim, ko'nikmalarni o'zaro tatbiq etish imkoniyati ta'minlanadi. O'quv fanlari ma'lum ma'noda bir-biriga yordam bera boshlaydi. Fanlararo aloqadorlikning izchil tamoyili o'quv-tarbiyaviy jarayonini samaradorligini oshirishning muhim qismlarini o'z ichiga oladi. Biz fizika va boshqa fanlar o'rtasidagi munosabatlarni va bu munosabatlarning ba'zi sohalarga qo'shgan hissalari haqida gaplashdik.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). Tugalov F.Q. Fizikani o'qitishda fizikaning tabiiy fanlar bilan fanlararo integratsiyasini amalga oshirish metodikasi. "Fan va jamiyat", ilmiy-uslubiy jurnal, Nukus, 2022, 2-son, 133-bet; Усова А.В. Методика преподавания физики. М., "Просвещение", 1998.

(2). Турышев И.К. и др. Междисциплинарные связи физики. М., "Просвещение", 1992.

(3). O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. 60110700-Fizika va astronomiya bakalavriat ta'lim yo'nalishining malaka talablari. Toshkent, 2021, 25-avgust.

(4). M.Djorayev, B.Sattorova. Fizika va astronomiya o'qitish nazariyasi va metodikasi. T., «Fan va texnologiya», 2015, 352-bet.

(5). Теория и методика обучения физике в школе: общие вопросы. Учебное пособие для студентов высших педагогических учебных заведений, С.Е.Каменецкий, Н.С.Пурышева, Н.Е.Важеевская и др. Под ред С. Е.Каменецкого, Н.С.Пурышевой. М., "Академия", 2000, 369 с.

(6). Елагина В.С. О подготовке учителей естественнонаучных дисциплин к самообразовательной деятельности по проблеме междисциплинарных связей. "Наука и школа", 2000, № 3, с. 32–35.

Kalandarova Sharofat Matkarimovna (Buxoro davlat universiteti pedagogika yo'nalishi tayanch doktoranti, Singapur Menejmentni rivojlantirish instituti va Toshkent xalqaro universiteti o'qituvchisi; e-mail: sharofat1063@gmail.com)

OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA TALABALARNING KREATIV TAFAKKURINI MUSTAQIL TA'LIM ORQALI RIVOJLANTIRISHDA SUN'IY INTELLEKT DASTURLARINING TA'SIRI

***Annotatsiya.** Ushbu maqola oliy ta'lim muassasalarida mustaqil ta'limga sun'iy intellektning ta'sirini, talabalar mustaqil ta'limda qanday o'zlashtirishini va oliy ta'lim muassasalarida mavjud ta'lim berish usullari va ularning rivojlanishini o'rganadi. Maqolada, shuningdek, yangi texnologiyalarning oliy ta'limda tatbiq qilinishi va so'nggi ta'limiy-texnologik yutuqlar o'rganilib, sun'iy intellekt universitetlarimizning tuzilmasiga kirib kelishi va buning oqibatida oliy ta'limning kelajakdagi ko'rinishi taxmin qilinadi. Ushbu maqola mustaqil ta'lim, talabalar bilan ishlash va boshqaruvda ushbu texnologiyalarni joriy etishda oliy ta'lim muassasalari va talabalar o'quv jarayonida duch keladigan ba'zi muammolar va ularning yechimlari va tadqiqotlar uchun yangi yo'nalishlarni o'z ichiga oladi.*

***Kalit so'zlar:** oliy ta'lim, sun'iy intellekt, o'qituvchi robotlar, augmentatsiya, mustaqil ta'lim ko'nikmalari*

Каландарова Шарофат Маткаримовна (докторант Педагогического факультета Бухарского государственного университета, преподаватель Ташкентского международного университета и Сингапурского института развития менеджмента; sharofat1063@gmail.com)

ВЛИЯНИЕ ПРОГРАММ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА НА РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ ПУТЕМ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ В ВУЗАХ

***Аннотация.** В статье рассматривается влияние искусственного интеллекта на самостоятельное обучение в высших учебных заведениях, на то, как студенты осваивают самостоятельное обучение, а также современные методы обучения и их развитие в высших учебных заведениях. В статье также рассматривается применение новых технологий в высшем образовании и новейшие*

¹ <https://ifazo.uz/fizikaning-boshqa-fanlar-bilan-alloqasi/>

образовательно-технологические достижения, прогнозируется внедрение искусственного интеллекта в структуру наших университетов и, как следствие, будущий облик высшего образования. В данной статье представлены некоторые проблемы и пути их решения, а также новые направления исследований, с которыми сталкиваются вузы и студенты в образовательном процессе внедрения этих технологий в самостоятельное обучение, работу со студентами и управление.

Ключевые слова: высшее образование, искусственный интеллект, обучающие роботы, расширение возможностей, навыки самостоятельного обучения.

Sharofat Kalandarova Matkarimovna (Doctoral student of Bukhara State University, teacher of Singapore Institute of Management Development and Tashkent International University; e-mail: sharofat1063@gmail.com)

THE EFFECT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE PROGRAMS ON THE DEVELOPMENT OF CREATIVE THINKING OF STUDENTS THROUGH INDEPENDENT STUDY IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Annotation. This article examines the impact of artificial intelligence on independent studies in higher education institutions, how students master current independent studies teaching methods and their development in higher education institutions. The article also examines the application of new technologies in higher education and the latest educational-technological achievements, predicts the introduction of artificial intelligence into the structure of our universities and, as a result, the future appearance of higher education. This article includes some problems and their solutions and new directions for research that higher education institutions and students face in the educational process of introducing these technologies in independent studies, work with students and management.

Keywords: higher education, artificial intelligence, teacher robots, augmentation, independent studies.

Kirish (Introduction). So‘nggi 5 yil ichida sun‘iy intellekt (SI)ning oliy ta‘limda (OT) qo‘llanilishi jadal sur‘atlarda rivojlanib, yangi SI vositalarining kengayishi kuzatildi. Tadqiqotchilar, SIning oliy ta‘limdagi o‘qituvchilar va talabalarga taqdim etadigan imkoniyatlarini tahlil qilishga qaratilgan izlanishlar olib bormoqdalar. Ushbu tadqiqotlar, o‘quvchilarning ehtiyojlariga moslashtirilgan o‘qitishni tashkil etish, tez-kor fikr-mulohazalar taqdim etish, baholash usullarini ishlab chiqish va akademik yutuqlarni tahlil qilishda SI ning qanday rol o‘ynashini o‘rganmoqda. Bu izlanishlar o‘qituvchilarga, sun‘iy intellektning oliy ta‘limda qanday samarali qo‘llanilishi haqida muhim tushunchalar beradi. Shuningdek, tadqiqotchilar, SIning oliy ta‘limdagi imkoniyatlari to‘g‘risidagi umumiy tushunchaning o‘zgarmaganini ta‘kidlab, bu boradagi bo‘shliqni ko‘rsatdilar.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Sun‘iy intellekt (SI) yigirma birinchi asr odamlari hayotiga tobora keng tarqalib bormoqda va uni turli sohalarida, shu jumladan, hayotimizni yaxshilash va rivojlantirish uchun foydalanish imkoniyatlari kengaymoqda [8;237–270-b.]. Oliy ta‘limda sun‘iy intellektni qo‘llash bo‘yicha katta qiziqish paydo bo‘ldi, bu esa axborot va kommunikatsiya texnologiyalarining taraqqiyoti bilan chambarchas bog‘liqdir. Sun‘iy intellekt, tilshunoslik ta‘limi, muhandislik, matematika va tibbiyot ta‘limi kabi sohalarida samarali vosita sifatida foydalanilmoqda [5;12–17-b.].

Sun‘iy intellekt tushunchasi yangi emas. U 1956-yilda McCarthy tomonidan ishlab chiqilgan [6;37–41-b.]. Turing o‘z davrida aqlli fikrlash va mantiqiy fikrlashni tasvirlab, intellektual mashinalarning imkoniyatlarini ko‘rsatgan. Sun‘iy intellektning ta‘rifi 1956-yildan buyon rivojlanib, o‘zgargan, chunki bu sohada sezilarli yutuqlar amalga oshirilgan. Hozirgi kunda sun‘iy intellekt “o‘rganish, moslashish, sintez qilish, o‘z xatolarini to‘g‘irlash va murakkab vazifalarni bajarish uchun ma‘lumotlar bazasidan foydalanish kabi jarayonlarda insonga o‘xshab faoliyat yuritadigan hisoblash tizimi” sifatida ta‘riflanadi. Lingvistika, psixologiya, ta‘lim va nevrologiya sohalaridagi olimlarning SI ni o‘z sohalaridagi bilim va tushunchalar bilan bog‘lashga intilishi, uning ta‘rifida murakkabliklarni keltirib chiqarishi mumkin. Bu esa sun‘iy intellektni aniq tasniflash zaruratini yuzaga keltirdi. Ushbu maqola ta‘limdagi sun‘iy intellekt (TSI) toifasiga va uning oliy ta‘limdagi qo‘llanilishiga alohida e‘tibor qaratiladi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology) Ushbu tadqiqotda PRISMA (Preferred Reporting Items for Systematic Reviews and Meta-Analyses) tizimli sharh metodologiyasi qo‘llanilgan. Tadqiqot jarayonida PRISMA tamoyillari amaliyotga tatbiq etilgan. PRISMA kengaytmasi, ya‘ni, tizimli sharhlar va meta-analizlar uchun afzal reporting elementlari, tadqiqotda qat‘iy tizimli sharhni amalga oshirish uchun dastlabki yo‘riqnoma sifatida ishlatilgan. Shuningdek, maqolalarni qidirish, aniqlash va tanlash jarayonlari hamda yig‘ilgan ikkilamchi ma‘lumotlarni qanday tahlil qilish va xulosa chiqarish bo‘yicha yo‘riqnomalar ishlab chiqilgan. Ushbu tizimli sharh yondashuvi, ma‘lumotlarni tarafkashlikdan xoli va adolatli tarzda bir-

lashtirishni ta'minlashga yordam beradi [10;5–9-b.]. Tizimli sharh metodologiyasida, yig'ilgan ma'lumotlar butun raqamlar va foizlar shaklida taqdim etilgan. Bundan tashqari, kvalifikatsiyalangan deduktiv va induktiv kodlash metodlari ishlatilgan, bu esa mavjud ma'lumotlarni tahlil qilish va oliy ta'limda sun'iy intellektdan foydalanishga oid yangi nazariyalarni ishlab chiqish imkonini bergan [9;25–26-b.].

Tadqiqot maqolalarini qidirish jarayoni, avval, tadqiqot parametrlarini aniqlashdan boshlanadi, shu jumladan, qidiruv yillari, sifat va qo'shilishi lozim bo'lgan nashrlar turlari belgilab olinadi. Keyinchalik, ma'lumotlar bazalari va jurnallar tanlanadi. Ushbu ma'lumotlar bazalarini qidirish uchun Boolean qidiruv operatori ishlatilgan. Qidiruvlardan aniqlangan nashrlar to'plami kiritish va chiqarish mezonlariga mos ravishda tekshirilib, oxirgi bosqichga kiritilishi kerak bo'lgan tadqiqotlar tanlanadi. Ushbu metod bo'limi har bir metodni batafsil ta'riflash va shaffoflikni ta'minlash maqsadida tuzilgan.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Mustaqil ta'limda sun'iy intellekt (MTSI) – bu sun'iy intellekt texnologiyalari va ta'lim metodlarini qo'llaydigan moslashuvchan o'qitish tizimlari bo'lib, talabalar xususiyatlari va ehtiyojlariga asoslangan ta'lim faoliyatlarini va strategiyalarini moslashtiradi. MTSI tizimlari TSI (ta'limdagi sun'iy intellekt) bo'yicha oliy ta'limda kutilgan natijalarga olib kelgan bo'lsa-da, shu kabi tadqiqotlar MTSIning oliy ta'limda qanday ishlatilishini batafsil tasvirlamaganligi juda qiziqarli. Masalan, Ouyang va boshqalar “mustaqil ta'limda sun'iy intellekt”ni qidiruv so'zi sifatida ishlatib, uni umumiy texnika sifatida ta'riflaganlar, ammo MTSI tizimining o'zi maqolada qayta eslatilmagan. Zawacki-Richter va boshqalar esa MTSIning, TSIning oliy ta'limda qo'llanilishi bo'yicha to'rt muhim topilma orasida qayd etganlar. Chu va boshqalar Zawacki-Richterning TSIning to'rt turli qo'llanilishini o'zlarining so'nggi tizimli sharhida ishlatganlar.

Ushbu tizimli sharhda 18 ta tadqiqot aynan MTSI tizimlaridan foydalanish haqida ma'lumot beradi. MTSI tizimlari o'quv jarayonida talabalarga moslashuvchan o'qitishni taqdim etgani sababli, ularning funksiyalari bir xil bo'lib, qo'shimcha o'zgartirish kodlarini talab qilmagan. Masalan, de Chiusole va boshqalar Stat-Knowlab nomli MTSI tizimini ishlab chiqqanlar, bu tizim har bir talabaning kompetensiya darajasini aniqlab, eng yaxshi o'rganish yo'lini taqdim etadi [7;668–700-b.]. Shu tariqa, Stat-Knowlab talabalarining o'qishini shaxsiylashtiradi va faqat talaba o'rganishga tayyor bo'lgan ta'lim faoliyatlarini taqdim etadi. Bu MTSI talaba tizim bilan o'zaro aloqada bo'lganida, o'qitish jarayonining rivojlanishini kuzatish imkonini beradi. Boshqa bir tadqiqotda, Khalfallah va Slama muhandislik talabalari uchun LabTutor nomli MTSI yaratganlar. LabTutor, talabalar laboratoriya jihozlari bilan tajribalar o'tkazish va ularni bajarish imkoniyatini yaratib, har bir talabaning profiliga moslashib, tajribali o'qituvchi sifatida xizmat qiladi.

Universitet darslaridagi talabalar soni ko'pligi sababli, MOOCS (Massive Open Online Courses)ning rivojlanishi bilan bu darslar soni yanada ortmoqda. Hatto 20 talabalik kichik guruhlarda ham o'qituvchilar har bir talaba uchun individual savollarni tezda berish imkoniyatiga ega emaslar. Javoblarni o'qish, tekshirish va fikr-mulohazalar berish uchun vaqt kerak bo'ladi. O'qituvchilar yangi savollarni aniqlash va berish uchun ham vaqt sarflaydi. Biroq TSI yordamida o'qitish jarayonida o'qituvchilar hech qanday kechikish yoki charchamasdan, o'rgatish, yo'l-yo'riq ko'rsatish, fikr-mulohazalar va savollarni aniq va tezda taqdim etishlari mumkin. Bu TSIning oliy ta'limda samarali qo'llanilishi uchun yaxshi imkoniyat yaratadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarining rivojlanishi oliy ta'limda mustaqil ta'limning kelajagini va universitetlarning bu boradagi qarorlarini qayta ko'rib chiqishni talab qilmoqda. Texnologik innovatsiyalar tez sur'atlarda rivojlanib, shu bilan birga, ish o'rinlarining kamayishi, soha mutaxassislar tomonidan keng qabul qilinayotganidek, oliy ta'limdagi o'qituvchilarning roli va metodikalarini yangilash zaruratini keltirib chiqaradi. Bugungi kunda plagiatni aniqlashda TSI tizimlarining ishlatilishi ta'lim sohasida kim dastur ishlab chiqishini, ya'ni, korporativ tashabbuslar va oliy ta'lim muassasalari ushbu masalani qanday hal qilishlarini aniqlashni talab qiladi. Shuningdek, texnologiyaning tez rivojlanishi va ba'zi yirik texnologiya gigantlarining monopoliyasi, maxfiylikning ahamiyati va distopik kelajak haqida savollarni yuzaga keltiradi. Bu masalalar, universitetlar tomonidan barqaror kelajakni yaratishda hisobga olinishi kerak bo'lgan muhim omillardir.

Bundan tashqari, hozirda oliy ta'limda o'qitish amaliyotining asosini tashkil etayotgan ko'plab vazifalar, dasturchilar tomonidan yaratilgan murakkab algoritmlar asosidagi SI tizimlari bilan almashtirilmoqda. Bu tizimlar o'z qarashlari yoki maqsadlarini operatsion tizimlarga uzatish imkoniyatini yaratadi. Taklif etilgan yechimlar bo'yicha davom etayotgan tanqid va tekshiruvlar, universitetlarning sivilizatsiyani saqlash, bilim va donolikni rivojlantirish va targ'ib qilishga qodir muassasalar sifatida mavjudligini ta'minlash uchun zarurdir.

Aynan hozirgi vaqtda universitetlar o'zlarining funksiyalarini va pedagogik modellarini qayta ko'rib chiqish va TSI bilan hamkorlikdagi kelajakdagi munosabatlarini qayta tasavvur qilish davriga kirgan. Oliy

ta'lim muassasalari ta'lim jarayonida sun'iy intellektni qo'llash ortidan yuzaga keladigan yangi imkoniyatlar va muammolarni ko'rib chiqmoqda. Ushbu yechimlar yangi ta'lim imkoniyatlarini yaratadi, shu bilan birga, barcha uchun doimiy ta'lim olishni rivojlantirishga xizmat qiluvchi kuchli modelni yaratadi. Bu model asosiy qadriyatlar va oliy ta'limning maqsadini saqlab qolishga yordam beradi. Albatta, bu jarayonda o'qituvchilarning yangi metodikalarini, talabalar uchun yuqori darajadagi mustaqil ta'lim metodlarini ishlab chiqish, yangicha uslubda ta'lim beruvchi universitet bitiruvchilarining qarashlari, tasavvur, ijodkorlik va innovatsiya sohalaridagi yangi tadqiqotlarni olib borish muhim ahamiyatga ega. Chunki bu qobiliyatlar va ko'nikmalarni sun'iy intellekt yoki mashinalar takrorlay olmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References):

- [1]. O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 8-noyabr 2019-yil 5847-farmoni. <https://lex.uz/docs/-4545884>
- [2]. Sun'iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish uchun shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 17-fevral 2021-yil PQ-4996-qarori. <https://lex.uz/docs/-5297046>
- [3]. Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 14-oktabr 2024-yil PQ-358-qarori. <https://lex.uz/docs/-7158604>
- [4]. "O'zbekiston – 2030" strategiyasi to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 11-sentabr 2023-yil PF-158-farmoni. <https://lex.uz/docs/-6600413>
- [5]. Alajmi, Q., Al-Sharaf, M. A., & Abuali, A. (2020). Smart learning gateways for Omani HEIs towards educational technology. Benefits, challenges and solutions. *International Journal of Information Technology and Language Studies*, 4(1), p. 12–17.
- [6]. Cristianini, N. (2016). Intelligence reinvented. *New Scientist*, 232 (3097), p. 37–41. [https://doi.org/10.1016/S0262-4079\(16\)31992-3](https://doi.org/10.1016/S0262-4079(16)31992-3)
- [7]. de Chiusole, D., Stefanutti, L., Anselmi, P., & Robusto, E. (2020). Stat-Knowlab. Assessment and learning of statistics with competence-based knowledge space theory. *International Journal of Artificial Intelligence in Education*, 30, p. 668–700. <https://doi.org/10.1007/s40593-020-00223-1>
- [8]. Górriz, J.M., Ramírez, J., Ortíz, A., Martínez-Murcia, F.J., Segovia, F., Suckling, J., Leming, M., Zhang, Y. D., Alvarez-Sánchez, J.R., Bologna, G., Bonomini, P., Casado, F.E., Charle, D., Charle, F., Contreras, R., Cuesta-Infante, A., Duro, R.J., FernándezCaballero, A., Fernández-Jover, E., ... Ferrández, J. M. (2020). Artificial intelligence within the interplay between natural and artificial computation: Advances in data science, trends and applications. *Neurocomputing*, 410, p. 237–270. <https://doi.org/10.1016/j.neucom.2020.05.078>
- [9]. Gough, D., Oliver, S., & Thomas, J. (2017). *An introduction to systematic reviews* (2nd ed.). Sage.
- [10]. Hemingway, P. & Brereton, N. (2009). In Hayward Medical Group (Ed.). *What is a systematic review?* Retrieved from <http://www.medicines.manchester.ac.uk/bandolier/painres/download/whatis/syst-review.pdf>

**Madaminov Uktamjon Ataxanovich (TATU Urganch filiali, p.f.f.d. (PhD);
email: uktam9527@gmail.com)**

TA'LIMDA MOBIL ILOVALARNI ISHLAB CHIQISH VA ULARDAN FOYDALANISH METODIKASI

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada mobil aloqa vositalari, mobil ilovalar va ularni ishlab chiqish, ularning o'quv jarayonida tutgan o'rni, tamoyillari, modellari, mobil o'qitishning o'quv-texnik, metodik, dasturiy ta'minoti to'g'risida bilimlarga ega bo'lishga yordam beradi. Maqolada, asosan, talabalar mobil aloqa vositalari, muayyan mobil ilovalarning ta'lim platformalaridan foydalanish va ularda elektron resurslardan qanday foydalanish va o'zi mustaqil yaratish haqida bilim va ko'nikmalarni shakllantirish bo'yicha ilmiy-amaliy ahamiyatga molik ma'lumotlar keltirilgan.*

***Kalit so'zlar:** Android, planshet, interaktiv metod, mobil platformalar, mobillik, ta'lim, axborot texnologiyalari, ilovalar, obyekt, animatsiya, grafika, zamonaviy tizim.*

**Мадаминов Уктамжон Атаханович (PhD, Ургенчского филиала ТУИТ;
email: uktam9527@gmail.com)**

МЕТОДОЛОГИЯ РАЗРАБОТКИ И ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МОБИЛЬНЫХ ПРИЛОЖЕНИЙ В ОБРАЗОВАНИИ

***Аннотация.** Данная статья поможет вам получить знания о мобильных средствах связи, мобильных приложениях и их разработке, их роли в процессе обучения, принципах, моделях, учебно-техническом, методическом, программном обеспечении мобильного обучения. В статье представлена в основном научно-практическая информация по формированию у студентов знаний и умений*

пользоваться мобильными средствами связи, образовательными платформами тех или иных мобильных приложений и как использовать электронные ресурсы и самостоятельно создавать их.

Ключевые слова: Android, планшет, интерактивный метод, мобильные платформы, мобильность, образование, информационные технологии, приложения, объект, анимация, графика, современная система.

**Madaminov Uktamjon Ataxanovich (PhD, of the Urgench branch of TUIT;
email: uktam9527@gmail.com)**

METHODOLOGY FOR THE DEVELOPMENT AND USE OF MOBILE APPLICATIONS IN EDUCATION

Annotation. This scientific article will provide theoretical analysis of existing problems and their analysis, implementation of methods and tools aimed at solving problems in teaching the subject "Introduction to web programming" on the basis of interactive mobile educational technologies. The article mainly presents information of scientific and practical importance on the formation of knowledge and skills of students about mobile communication tools, the use of educational platforms of certain mobile applications and how to use electronic resources in them and independently create their own.

Key words: Android, tablet, interactive method, mobile platforms, mobility, education, information technologies, apps, object, animation, graphics, modern system.

Kirish (Introduction). Bilamizki, bugungi kunda mobil aloqa vositalari va ilovalarning o'rni nafaqat ta'limda tizimida, balki ko'plab sohalarda keng ahamiyatga egaligi va talab yuqori darajada ekanligini ko'rishimiz mumkin. Mobil ilovalar, umuman, mobil tizim orqali xohlagan joyimizdan turib, o'z faoliyatimizni nazorat qilishimiz, boshqarishimiz mumkin. Axborot texnologiyalari bozoriga android tizimi kirib keldandan keyin bu ishlar yana bir necha barobarga kamaytirildi. Chunki android kompyuter qiladigan bir qancha ishlarni bajara olishini isbotladi va qisqa muddatda yuqori pog'onalardan joy egalladi. Qulay tarafi shundaki, mobil qurilmalarni olib yurish uchun oson, quvvati kuchli, hamyonbop, qulayligi, ishlashga joy tanlamasligi va boshqa xususiyatlari bilan ajralib turadi. Shu maqsatda bugungi kunda oliy o'quv yurtlarida mobil sohani rivojlantirish, amaliy dasturlar yaratish va amaliyotga tatbiq qilish maqsadida maxsus fanlar qo'yildi va bugungi kunda mutaxassislar tomonidan o'qitilib kelmoqda. Oliy ta'lim muassasalarida dasturlash, mobil ilovalarni ishlab chiqish va shu kabi fanlarni o'qitishni takomillashtirish, fanni o'rganishda zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalaridan, noan'anaviy va interfaol usullaridan keng foydalanish orqali ta'lim samaradorligini oshirish ijobiy ahamiyat kasb etadi. Shu sababli o'qitish mazmuniga mos o'quv-metodik materiallar, ayniqsa, o'yinlar tarzida o'quv-metodik materiallar majmuasini ishlab chiqish va o'quv jarayoniga tatbiq etish yoshlarga ta'lim-tarbiya berishdagi dolzarb masalalar qatoriga kiritish uchun asos bo'ladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). L.M.Nabiulina "Innovatsiya, innovation ta'lim texnologiya" tushunchalarining zamonaviy talqini va ularning turlarini o'rgangan. Ushbu tushunchalarning yaratilish sabablari, axborot texnologiyalari sohasida ta'lim beruvchi pedagogika oliy o'quv yurtlari talabalarini tayyorlash uchun innovatsion texnologiyalardan foydalanish bo'yicha amaliy misollar keltirib o'tgan [1]. O.Tolipov va M.Usmonboyevalarning ilmiy ishlarida zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanishda fan dasturlarining tizimli bo'lishiga alohida e'tibor qaratilgan [2]. Z.K.Ilyasova tomonidan pedagogika oliy ta'lim muassasalarida informatika fanini o'qitish metodikasini takomillashtirishda pedagogik va innovatsion texnologiyalardan foydalanish atroflicha o'rganilgan [3]. Tadqiqotchilar M.X. Baybayeva, N.Gulyamxodjayeva va B.R.Muqimovlarning fikriga qo'shilgan holda, o'qitilayotgan fan doirasida qanday ma'lumotlarni talabalarga yetkazish kerakligini aniqlashda mobil texnologiyalarning o'ziga xos xususiyatlarini ham inobatga olish zarurligini ta'kidlagan [4]. N.Parsazadeh va boshqa tadqiqotchilar boshchiligida online ma'lumotlarni baholash ko'nikmalarini yaxshilash uchun hamkorlik va interaktiv mobil ta'lim ustida tadqiqot ishlarini olib borilgan [5]. Elektron ta'lim resurslarini ishlab chiqishda bulutli texnologiyalardan foydalanish asosida ilova funktsionalligi hamda samaradorligini oshirishni esa tadqiqotchi P. Pokatilu ilmiy asoslab bergan [6]. Tadqiqotchi Xiaoming Zhai mobil ta'lim texnologiyalardan foydalanishning pedagogik asoslari, o'quv faoliyatini integratsiya qilish, mobil ta'limning ilmiy va amaliy tatbiqi bo'yicha izlanishlar olib borgan [7]. S.X.Dottoyevning "Ta'lim jarayonlarining axborot-metodik ta'minotini amalga oshirishning portal texnologiyalari" mavzusida tadqiqot ishi olib borilgan [8].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Ta'lim tizimida masoaviy ta'limning keng qo'llanilishi bugungi kunda elektron darsliklar va mobil ilovalarga talab oshganini ko'rsatadi [1]. O'quvchi yoshlar va talabalarimiz darslarni online va offline tarzda shaxsiy kompyuter yoki mobil qurilmalarida olib bormoqdalar [2]. Shu ma'noda ta'limda mobil ilovalarni yaratish bo'yicha tayyorlangan imliy maqola ham

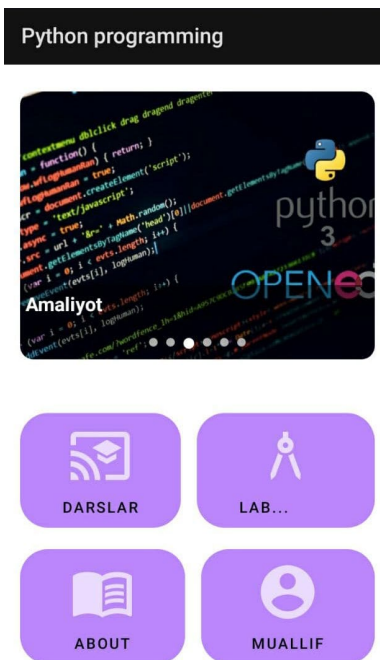
android muhitida java dasturlash tili va androidning maxsus komponentalarni tez, oson va samarali o'rganishga yordam beradi.

Mobil ta'lim bu faqatgina nazariy ehtimollik emas ayni mavjud narsadir. Turli davlatlardan ishtirok etuvchilar va pedagoglar mobil qurilmalar yordamida keng ma'rifiy resurslardan foydalanish imkoniga ega bo'ladilar, axborotlarni muhokama qilish va axborotlarni boshqa o'quvchilar bilan bo'lishishlari mumkin, hamkasblardan va o'qituvchilardan madad olishlari, shuningdek, samarali aloqani yo'lga qo'yishlari mumkin [3].

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Mobil ilovalarni ishlab chiqishda ko'rinishni alohida yaratib olib, keyin shunga qarab dastur kodi yoziladi [4]. Dastur ko'rinishi, ya'ni frontend qismini yaratish uchun .xml tilidan foydalanamiz. Android dasturida har bir forma (layout)ning .xml va .java fayllari bo'ladi va shular orqali boshqariladi. Androidda java dasturlash tilidan foydalanish dasturchi uchun bir qancha imkoniyatlarni beradi. Sababi android uchun java dasturlash tilida yozilgan kutubxonalar anchagina. Tayyor kutubxonalardan foydalanib, dasturni ko'p imkoniyatli, dizayn jihatidan ancha mukammal, animatsiya va multimediyaga boy qilib yaratish mumkin. Ta'lim jarayonida mobil ilovalarni yaratishda shu mavzuni yoki o'tilayotgan fanni o'rgatishda yaratilgan mobil ilovalardan foydalanish dars samarasini sezilarli darajada oshiradi [5]. Shu ma'noda bugungi kunda zamonaviy dasturlash tili deb hisoblangan java va python dasturlash tillarini o'rgatish bo'yicha mobil ilovalar ishlab chiqdik va buni oliy ta'lim talabalarida sinovdan o'tkazdik.

1-rasm. Java mobil ilovasi.

2-rasm. Python mobil ilovasi.

Sinov jarayonida talabalar bilimi va amaliy ko'nikmalari sezilarli darajada oshganining guvohi bo'ldik [6]. Talabalar dastur orqali dars jarayonidan tashqari o'zlari mustaqil shug'ullanishini va bu mobil ilovalar orqali dasturlash, algoritmlash, umuman, fan bo'yicha bilim darajalarining sezilarli darajada oshganini amaliyot jarayonida isbotladilar [7].

Tadqiqot Ishida yuqorida keltirilgan ilovalarni yaratishda local ma'lumotlar bazasi SQLitedan foydalanildi. Asosan, darslar html formalarda yaratilib, webview komponentasiga import qilindi. Dasturda har bir mavzu bo'yicha nazariy ma'lumotlar, amaliy misollar, topshiriqlar, laboratoriya mashg'ulotlari, testlar, topshiriqlar, mavzuga tegishli foydali manbalar va boshqa ma'lumotlar keltirib o'tilgan. Mavzular fan bo'yicha berilgan mavzular bo'yicha shakllantirilgan [8].

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, mobil ilovalarni ishlab chiqish va ulardan fanlarni o'qitishda foydalanish professor-o'qituvchilar va talabalar uchun keng imkoniyatlar ochib beradi. Zamonaviy dasturlash tillari imkoniyatlari va unda ishlash asoslari bo'yicha yaratilgan mobil ilovalarda ularning pedagogik, metodik tamoyillari, dasturiy va texnik jihatlari haqida ushbu ilmiy maqolada batafsil yoritib berildi. Yaratilgan dasturiy ta'minot asosida talaba-yoshlarning fanga bo'lgan qiziqishini va ta'lim samarasini oshiradi, degan xulosaga kelishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References):

- (1). Nabiulina L.M. Innovative technologies in education and using them for information technology teaching. International journal of academic research and reflection, 7(6), 2019.
- (2). Tolipov O'Q., M.Usmonboyev. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. O'quv qo'llanma, Toshkent, 2006, 116 bet.
- (3). Ilyasova Z.K. Pedagogika oliy ta'lim muassasalarida informatikani o'qitish metodikasini takomillash tirishning innovatsion texnologiyalari. Ped. fan. fals. dokt. ...diss. avtoreferati, Nukus, 2021.
- (4). Бабаева М.Х., Гулямходжаева Н., Иукимов Б.Р. Интеграция теоретических и практических психолого-педагогических знаний как средство совершенствования профессиональной подготовки будущих инженеров-педагогов (Самара, март, 2016). 2016, с. 244–246.
- (5). Nadia Parsazadeh, Rosmah Ali, Mehran Rezaei. A framework for cooperative and interactive mobile learning to improve online information evaluation skills. Computers & Education, 2018.
- (6). Pokatilu P., Alec F., Vetrici M. Measurement of the efficiency of cloud computing for e-learning systems // Sea transactions on computers. 2010, t. 9, № 1, p. 42–51.
- (7). Xiaoming Zhai, David F. Jackson. A pedagogical framework for mobile learning in science education. International Encyclopedia of Education (Fourth Edition). 2023.
- (8). Dottayev S.X. Ta'lim jarayonlarining axborot-metodik ta'minotini amalga oshirishning portal texnologiyalari. Ped. fan. fals. dokt. ...diss. avtoreferati, Toshkent, 2021.

Kamoliddinova Irodabonu Shavkat qizi (Qo'qon universiteti Andijon filiali "Klinik fanlar" kafedrasida assistenti, stomatologiya yo'nalishi; e-mail:irodabonu.kamoliddinova@gmail.com; ORCID id: 0009-0007-7030-974X)

TALABALARINING VALEOLOGIK MADANIYATINI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYASI

Annotatsiya: Ushbu maqolada har qanday ijtimoiy jamiyatda talabalarni tarbiyalash muayyan maqsadning asosi va amalida qo'llaniladi. Ta'limning maqsadi quyidagilarga asoslanib belgilanadi, ijtimoiy jamiyatning rivojlanishi, uning rivojlanish yo'nalishi va ijtimoiy munosabatlarning mazmuni. Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasida tashkil etilayotgan ta'limning asosiy maqsadi, komil insonni tarbiyalashdir. Maqolada stomatologik ta'lim dasturlari talabalarida valeologik madaniyatni shakllantirishga yondashuvlar ko'rib chiqiladi. Talabalarining valeologik kompetensiyalarini rivojlantirishga yordam beradigan pedagogik texnologiyalar va usullar tahlil qilinadi, masalan, valeologik bilimlarni o'quv jarayoniga integratsiya qilish, interfaol metodologiyalarni qo'llash, amaliy mashg'ulotlar va loyiha faoliyatini tashkil etish va shu kabilar e'tiborga olinadi. Muallif ushbu maqola orqali kelajakdagi stomatologlarning kasbiy tayyorgarligi sifatini oshirish uchun valeologik madaniyatni shakllantirishning ahamiyatini asoslaydi.

Kalit so'zlar: valeologik madaniyat, talabalar, stomatologiya, ta'lim texnologiyalari, sog'liqni saqlash, profilaktika, ta'lim, sog'liqni saqlash, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish, "Ta'lim to'g'risida"gi qonun, "Milliy kadrlar tayyorlash dasturi", valeologiya, sog'lom avlod, konstruktiv yondashuv.

Камолитдинова Ирабону Шавкат кизи (Андижанский филиал Кокандского университета, ассистент кафедры клинических наук, направления стоматологии; e-mail :irodabonu.kamoliddinova@gmail.com; ORCID id: 0009-0007-7030-974X)

ТЕХНОЛОГИЯ РАЗВИТИЯ ВАЛЕОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ СТУДЕНТОВ

Аннотация. В данной статье рассматривается воспитание учащихся в любом социальном обществе с определенной целью и практикой. Цель воспитания определяется исходя из социального развития общества, направления его развития и содержания социальных отношений. Основной целью образования, которое сегодня организуется в Республике Узбекистан, является воспитание совершенного человека. В статье рассмотрены подходы к формированию валеологической культуры у студентов стоматологических образовательных программ. Анализируются педагогические технологии и методы, способствующие развитию валеологических компетенций учащихся, рассматривается, например, интеграция валеологических знаний в учебный процесс, применение интерактивных методик, организация практических занятий и проектной деятельности и др. В данной статье автор обосновывает важность формирования валеологической культуры для повышения качества профессиональной подготовки будущих стоматологов.

Ключевые слова: валеологическая культура, студенты, стоматология, образовательные технологии, здравоохранение, профилактика, образование, здравоохранение, социально-экономическое развитие, закон об образовании, национальная программа обучения, валеология, здоровое поколение, конструктивный подход.

Kamoliddinova Irodabonu daughter of Shavkat (Andijan branch of Kokand University Assistant of the Department of Clinical Sciences Dental orientation; e-mail: irodabonu.kamoliddinova@gmail.com; ORCID iD: 0009-0007-7030-974X)

TECHNOLOGY FOR DEVELOPMENT OF VALEOLOGICAL CULTURE OF STUDENTS

Annotation. *This article discusses the education of students in any social community with a specific goal and practice. The goal of education is determined based on the social development of society, the direction of its development and the content of social relations. The main goal of education, which is currently organized in the Republic of Uzbekistan, is the education of a perfect person. The article discusses approaches to the formation of valeological culture in students of dental educational programs. Pedagogical technologies and methods that contribute to the development of valeological competencies of students are analyzed, for example, the integration of valeological knowledge into the educational process, the use of interactive methods, the organization of practical classes and project activities, etc. are considered. In this article, the author substantiates the importance of forming a valeological culture to improve the quality of professional training of future dentists.*

Key words: *valeological culture, students, dentistry, educational technologies, healthcare, prevention, education, health, socio-economic development, law "on education", "program for the preparation of National chairs", valeology, healthy generation, constructive approach.*

Kirish. Sog'liqni saqlash har bir inson uchun eng katta boylik bo'lib, u jamiyatning ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishi uchun muhim omildir. Sog'liq insonning samarali hayot kechirishi, mehnat faoliyatida ishtirok etishi va farovonlikka erishishi uchun asosdir. Sog'lom odamlar ko'proq ishlab chiqarish qobiliyatiga ega bo'lib, ular jamiyat rivojiga bevosita hissa qo'shadilar. Sog'lom jamiyatda aholining turmush darajasi yuqori bo'ladi, chunki kasalliklarning oldini olish va sog'liqni saqlash bilan bog'liq muammolar kamayadi. Sog'liqni saqlash tizimi samaradorligi jamiyatdagi barqarorlik va farovonlikni oshirishga yordam beradi. Sog'liqni saqlashga qaratilgan chora-tadbirlar iqtisodiy samaradorlikni oshiradi, chunki sog'lom ishchi kuchi iqtisodiyot uchun katta resurs hisoblanadi. Davlatning sog'liqni saqlashga investitsiya qilishi nafaqat insonlarning umrini uzaytiradi, balki mehnat unumdorligini oshirishga ham xizmat qiladi. Zamona-viy stomatologiya mutaxassislaridan nafaqat kasbiy ko'nikma va bilimlarni, balki aholi o'rtasida sog'liqni saqlash madaniyatini shakllantirish qobiliyatini ham talab qiladi. Shu munosabat bilan, valeologik madaniyat kelajakdagi stomatologlarning kasbiy tayyorgarligining muhim elementiga aylanadi, bu sog'liqni saqlash va mustahkamlashga qaratilgan bilimlar, ko'nikmalar va qadriyatlar to'plamini o'z ichiga oladi. Sog'liqni saqlash har bir inson uchun bebaho boylik sifatida ijtimoiy iqtisodiy rivojlanishning muhim shartlaridan biridir. Inson sog'lig'i yaxshi bo'lgandagina baxtli yashashi mumkin. Faqat jismoniy va aqliy sog'lom inson har bir xalq va har bir mamlakat uchun muqaddas bo'lgan barcha tarixiy, madaniy va milliy qadriyatlarni yaratishi mumkin. Shuning uchun salomatlik barcha mavjud qadriyatlar orasida eng oliy ne'mat sifatida qadrlanishi kerak. Har jamiyat inson salomatligini yuqori qiymat sifatida baholayolgan taqdirdagin ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning yuqori darajasig o'tarilishi mumkin, uni to'g'ri baholang va o'z joyiga qo'ying. O'zbekiston Respublikasi ijtimoiy-siyosiy mustaqillikka erishgach, tub islohotlar hayotning barcha sohalarida amalga oshirilmoqda. Islohotlar respublikaning rivojlanish va taraqqiyot yo'li sifatida tan olingan demokratik, insonparvar, huquqiy jamiyatni barpo etishga xizmat qiladi. Demokratik qurilish vazifasi sifatida, insonparvar, huquqiy jamiyat o'sib kelayotgan yosh avlodga ishonib topshirilgan, jamiyat, oila va ta'lim tizimi ularning ta'limini maqsadli amalga oshirish uchun teng javobgar. Shuningdek, ta'lim bilan bog'liq masalalar, pedagoglar, ularning kasbiy salohiyati, malaka va mahorat darajasi, ma'naviy qiyofasi ustuvor o'rin tutadi davlat siyosati masalalari. Respublika Kadrlar tayyorlash milliy dasturida ta'kidlangan milliy model O'zbekiston komil inson va yetuk mutaxassis-kadrlar qiyofasini to'la aks ettiruvchi namuna-dir (mutaxassis). O'zbekiston Respublikasining milliy-hududiy xususiyatlari asosida tayyorlangan va ilg'or fan, muhandislik va texnologiyalarga erishish. Insonni tarbiyalash ishi nihoyatda murakkab jarayon bo'lib, jamiyatning yetuk odamlari qadim zamonlardan beri bu faoliyat bilan shug'ullangan. Bu holat quyidagilarni aniqlash muhimligini anglatadi yosh avlodni rivojlantirish. "Ta'lim to'g'risida"gi qonun va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" g'oyalarining ijrosi Respublika ta'lim tizimidagi islohotlarning muvaffaqiyatini ta'minlashga, ma'naviy qiyofaga va ta'lim muassasalarida ishlaydigan o'qituvchilar, o'qituvchilar va ishlab chiqarish ustalarining kasbiy mahorati. Keyin barcha oliy va kasb-hunar ta'limi muassasalarida ishlaydigan pedagog qanday tashkil qilishni bilishi kerak optimal darajada o'qitish shakllari, barkamol shaxsni shakllantirish nazariyasini boyitish turli yangi g'oyalar.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Valeologiya sog'lom turmush tarzini shakllantirish va kasalliklarning oldini olishni o'rganadigan fan sifatida stomatologiya bilan chambarchas bog'liq. Og'iz bo'shlig'i

salomatligi madaniyatini rivojlantirishda valeologik yondashuv orqali stomatologik kasalliklarning oldini olish texnologiyalari o'rganiladi. Profilaktik ishlar metodologiyasida esa talabalarni stomatologik kasalliklar (karyes, parodontit va boshqalar) profilaktikasi bo'yicha samarali dasturlarni ishlab chiqishga o'rgatish o'rganiladi. Yevropa va mahalliy stomatologik ta'lim standartlari va valeologik o'quv dasturlari va adabiyotlari o'rganiladi.

Ta'lim texnologiyalari talabalarning valeologik madaniyatini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, stomatologik ta'lim yo'nalishi talabalari uchun valeologik madaniyatni rivojlantirish texnologiyasi sog'lom turmush tarzini shakllantirish, profilaktik ishlarni tashkil qilish va aholi salomatligini yaxshilashga xizmat qiluvchi bilim va ko'nikmalarni o'z ichiga oladi. Zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanish bu jarayonni yanada samarali qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. "Valeologiya" – bu insonning muhim tarkibiy qismini o'rganadigan inson salomatligini saqlash haqidagi fan rivojlanish, huquqiy va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish. Valeologiya fani yo'naltirilgan fandir, inson salomatligini saqlash va innovatsion jarayonlarning yo'nalishlaridan biridir. Mustaqillik e'lon qilinganidan beri aqliy va jismonan sog'lom qilib tarbiyalash g'oyasi barkamol shaxsni tarbiyalash, va shakllantirish davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Muvofiq ushbu g'oya bilan maqsadga yo'naltirilgan tadbirlar davlat darajasida bosqichma-bosqich o'tkazilmoqda. Sog'lom avlod g'oyasini amalga oshirishda quyidagi yo'nalishlarga alohida e'tibor qaratilmoqda:

- milliy genofondni saqlash, milliy mentalitetni mustahkamlash;
- jismoniy va ma'naviy sog'lom avlodni tarbiyalash;
- erkin va mustaqil, kuchli va halol avlodni tarbiyalash;
- iqtidorli va aqli raso, to'g'ri hukm chiqaradigan erkin yoshlarni tarbiyalash.

Ushbu g'oyalar talabalarni sog'lom turmush tarzi ko'nikmalariga o'rgatish yo'nalishiga mos keladi. Jismoniy va psixologik salomatlik, ularni tananing umumiy va reproduktiv salomatligi bilan tanishtirish, shuningdek, sog'lom avlodni shakllantirish, shaxs salomatligini saqlash va mustahkamlash millat.

Valeologiya fani talabaga faol strategiyani shakllantirish imkoniyatini yaratadi, inson salomatligiga konstruktiv yondashuvni o'rgatish orqali salomatlikni saqlash va mustahkamlashga yordam beradi.

Salomatlik – bu odamda aqliy, jismoniy va fiziologik fazilatlarni rivojlantirish, unga erishish ish qobiliyatining maqbul darajasi va maksimal hayot muhitida ijtimoiy faollikni saqlash kutilayotgan.

Valeologiya so'zi lotin so'zidan olingan bo'lib, "salomatlik", "sog'lom bo'lish" degan ma'noni anglatadi, sog'lom avlodni tarbiyalash masalalarini hal etishda zarur o'rin egallaydi. Bunday holda, pedagogning vazifasi har bir talabadao'zini va ularning sog'lig'ini saqlash va mustahkamlash uchun ko'nikma va qobiliyatlarni singdirishdir.

Bizning ta'lim muassasalari (oila-ta'lim muassasalari-mahalla, maktabdan tashqari ta'lim va hokazo) har bir bola, o'spirin, o'g'il, qiz va kattalarni sog'lom turmush tarzi bilan ta'minlash, bu salomatlikning muhim tarkibiy qismlarida: faol harakat rejimi, jismoniy mashqlar, jismoniy tarbiya va sportda aks etadi. Bu tashkilotga bo'lgan ehtiyojni shakllantirish va rivojlantirish uchun zarurdir. Oziq-ovqat, ish va dam olish gigiyenasi, shaxsiy va umumiy gigiyena, kundalik rejim, shaxsiy va jamoat gigiyenasi talablariga rioya qilish, himoya qilish atrofimizdagi dunyo (ekologiya va salomatlik), zararli odatlarning oldini olish, psixogigiyenaga rioya qilish talablar, o'qituvchilar va talabalar o'rtasidagi kooperativ pedagogik munosabatlar zaruriyatni talab qiladi.

"Valeologiya" fanining predmeti inson salomatligini ifodalovchi alohida kategoriya sifatida o'rganiladi, hayotning yuqori qiymati, boshqa fanlardan farqli o'laroq, u inson salomatligini mustaqil kategoriya, mohiyat sifatida ko'rib chiqadi, darajasi va sifati fiziologik, psixologik va ijtimoiy jihatdan aniqlanishi mumkin. Dasturda talabalar uchun sog'lom turmush tarzini shakllantirish, tanishtirishga alohida e'tibor qaratilgan valeologiyaning nazariy va uslubiy asoslari va uning pedagogik, ekologik asoslari bilan, ijtimoiy, oilaviy sohalar, shuningdek, ishchilarning sog'lig'ini saqlash va mustahkamlash asoslari, ta'lim jarayoni aks etadi.

Fanni o'qitishning maqsadi inson hayoti, genetik mexanizmlari va ulardan oqilona foydalanishni o'rgatishdir, zaxiralar, uning ichki va tashqi muhit sharoitlariga moslashuvchanligi, shuningdek, sog'liqni saqlash qonunlari shakllanishini o'z ichiga oladi.

Valeologiya fanining vazifalari quyidagilardan iborat:

– talabalarning amaliy, ilmiy tadqiqot bilim va ko'nikmalarini shakllantirish salomatlik darajasi va sifati;

- salomatlik va sog'lom turmush tarzi falsafasini shakllantirish;
- sog'liqni saqlashga yo'naltirilgan muhitni yaratish;

- talabalarning tibbiy-gigiyenik madaniyatga oid bilim va ko‘nikmalarini shakllantirish;
- yoshlarni sog‘lom oila qurishga tayyorlash.

Sog‘lom turmush tarzi tamoyillarini o‘zlashtirish orqali shaxsiy salomatlikni saqlash va mustahkamlash, ilm-fan bo‘yicha bilim, ko‘nikma va malakalarni egallash natijasida u kelajakdagi kasbiy faoliyatida o‘zi va ularning sog‘lig‘inisaqlash va mustahkamlashga mas‘uliyatli munosabatda bo‘lish ko‘nikmalariga ega bo‘lish kerak.

Globalashuv jarayonlari bo‘lgan ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning hozirgi bosqichida chuqurlashtirish, aholi salomatligini muhofaza qilish muhim ahamiyatga ega, shu jumladan, ushbu mavzu quyidagilarga xizmat qiladi: amaliy faoliyatning nazariy, uslubiy va ilmiy asoslarini mustahkamlash mutaxassisliklar. Bu ushbu mavzuni o‘rganishning amaliy ahamiyatini ko‘rsatadi.

Talabalarning valeologik madaniyatini rivojlantirish tibbiy ta‘limning muhim vazifasidir, chunki ular orqali bemorlar bilan profilaktik ishlarga ta‘sir ko‘rsatiladi. Maqolada ushbu maqsadga erishish uchun o‘quv jarayoniga qo‘shilishi mumkin bo‘lgan yondashuvlar va texnologiyalar taklif etiladi. Stomatologik ta‘lim dasturlari talabalarida valeologik madaniyatni shakllantirishning samarali usullari va texnologiyalarini aniqlash ta‘kidlangan.

Tadqiqotning uslubiy asosi sifatida quyidagi yondashuvlardan foydalanilgan:

1. Valeologik fanlarning kiritilishini aniqlash uchun stomatologiya universitetlarining ta‘lim dasturlarini tahlil qilish.

2. Valeologik kompetensiyalarni shakllantirishga qaratilgan o‘quv jarayoni doirasida o‘tkazilgan pedagogik tajriba.

3. Talabalarning valeologik xabardorlik darajasini aniqlash uchun so‘rovnomalar.

Stomatologiya talabalarini uchun valeologik madaniyatini shakllantirish quyidagilarga qaratilgan:

1. Tish kasalliklarining oldini olish usullari to‘g‘risida xabardorlikni oshirish.

2. Bemorlarga sog‘lom turmush tarzi bo‘yicha maslahat berish ko‘nikmalarini rivojlantirish.

3. Profilaktik ishlarni tashkil etishda zamonaviy yondashuvlarni o‘zlashtirish.

Masalan, “Valeologiya asoslari” kursining stomatologlarni o‘qitish dasturiga qo‘shilishi talabalarning tish va tish milki kasalliklari uchun xavf omillari to‘g‘risida xabardorligini 25%ga oshirdi (tajriba natijalariga ko‘ra).

Valeologik madaniyatni shakllantirish texnologiyalari quyidagicha:

1. Interfaol ta‘lim usullari:

- Rolli o‘yinlar va bemorlar bilan aloqa vaziyatlarini stimulyatsiya qilish.

- Profilaktika bilan bog‘liq klinik vaziyatlarni tahlil qilish uchun ish usullaridan foydalanish.

2. Amaliy faoliyat:

- Tish kasalliklarining oldini olish bo‘yicha jamoat dasturlarida ishtirok etish.

- Aholi uchun ma‘ruzalar va mahorat darslari o‘tkazish.

3. Loyihani o‘qitish:

- Talabalar tomonidan turli yosh guruhlari o‘rtasida sog‘liqni saqlash madaniyatini shakllantirish bo‘yicha loyihalarni ishlab chiqish.

Tahlil va natijalar. Valeologik madaniyat tish shifokorining kasbiy etikasining bir qismi sifatida tish shifokori professional sifatida nafaqat davolanishi, balki oldini olishga ham hissa qo‘shishi shart. Valeologik madaniyat kasb etikasi bilan birlashadi va quyidagilarni o‘z ichiga oladi:¹

- Bemorning sog‘lig‘i uchun javobgarlikni anglash.

- Tibbiy amaliyotning muhim tarkibiy qismi sifatida sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish.

Muammolar va ularni hal qilish usullari.

Asosiy muammolar orasida talabalarning valeologik bilimlarni o‘zlashtirish uchun motivatsiyasining yetarli emasligini ta‘kidlash mumkin. Yechim o‘quv jarayoniga o‘yinlashtirish va innovatsion texnologiyalarni joriy etish bo‘lishi mumkin.

1. Tadqiqot misoli: stomatologik yo‘nalishdagi talabalar o‘rtasida o‘tkazilgan so‘rov natijalarini ko‘rsatish, masalan:

- Kursdan oldin va keyin valeologiya bo‘yicha bilim darajasi.

- Kasalliklarning oldini olish loyihalarida ishtirok etgan talabalarni ishtirok etmaganlar bilan taqqoslash.

¹ World Health Organization. Oral health promotion: An essential element of a health-promoting school. WHO, Geneva, 2018.

2. Texnologiyalarni joriy etishning amaliy misollari:
 - O'quv jarayonida ishlatiladigan ish usulini tavsiflang. Masalan, bir guruh talabalar ma'lum bir yosh toifasi (maktab o'quvchilari, qariyalar) uchun profilaktika dasturini ishlab chiqadilar.
 - O'quv amaliyotlari doirasida talabalarning haqiqiy bemorlar bilan o'zaro munosabatlariga misol:
3. Haqiqiy ma'lumotlar:
 - Jahon Sog'liqni Saqlash Tashkiloti (JSST) tish kasalliklarining oldini olish holati to'g'risida ma'lumot bering.
 - Kariyes va periodontal kasalliklarga qarshi kurashda valeologiyaning rolini ko'rsating.
4. Xalqaro tajribani taqqoslash:
 - Valeologiya stomatologiya fakultetlarining o'quv jarayoniga birlashtirilgan mamlakatlardan (masalan, AQSH, Yaponiya) misolida.
5. Texnologiyadan foydalanish natijalari:
 - Gamifikatsiya, virtual stimulatsiyalar yoki loyihalar talabalarning valeologiyaga bo'lgan qiziqishini qanday oshirdi.

Xulosa va takliflar. Stomatologiya yo'nalishi talabalarining valeologik madaniyatini shakllantirish ularning kasbiy tayyorgarligining muhim bosqichidir. Bu nafaqat ularning malakasini oshirishga, balki bemorlar orasida profilaktika ishlarini yaxshilashga ham yordam beradi. Zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish, valeologiyani o'quv jarayoniga kiritish va jamoat profilaktika ishlari amaliyoti ushbu maqsadga erishishning asosiy usullari hisoblanadi. Sog'liqni saqlash faqat shaxsiy mas'uliyat emas, balki ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyotning muhim omilidir. Bu boyligni asrash va rivojlantirish orqali insonlar va jamiyatning farovon hayoti ta'minlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Ivanov S.N., Petrov A.V. Valeologiya asoslari: nazariya va amaliyot. Moskva, "Ilm", 2020.
- (2). Kozlova T. V. Tibbiy ta'limdagi pedagogik texnologiyalar. Sankt-Peterburg, Medpress, 2018.
- (3). Belyayev E.K. Stomatologlar ishida profilaktik tibbiyotning roli. "Tish ta'limi" jurnali, 2019, 4-son, 45–52-betlar.
- (4). World Health Organization. Oral health promotion: An essential element of a health-promoting school. WHO, Geneva, 2018.
- (5). Brown L.J., Garcia R.I. The role of dentists in public health initiatives. Journal of Public Health Dentistry, 2021, Vol. 81, Issue 2, pp. 123–130.

Nishonov Farhod Musajonovich (Toshkent davlat Iqtisodiyot universiteti mustaqil izlanuvchisi) IQTISODIYOT YO'NALISHIDAGI TALABALARNI IXTISOSLIK FANLARIGA O'QITISHDA INNOVATSION SHAKL VA USULLARNI QO'LLASHNING SAMARADORLIGI

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada iqtisodiyot yo'nalishidagi talabalarni ixtisoslik fanlariga o'qitishda zamonaviy shakllar, usullar va vositalarning o'rni o'rganiladi. Ta'lim jarayonida innovatsion texnologiyalardan foydalanish, interfaol metodlarni qo'llash va talabalarning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratiladi. Maqolada ta'lim sifatini oshirish uchun pedagogik sharoitlar va zamonaviy yondashuvlarning samaradorligi tahlil qilinadi.*

***Kalit so'zlar:** iqtisodiyot, ixtisoslik fanlari, ta'lim shakllari, innovatsion texnologiyalar, interfaol metodlar, ta'lim sifati, amaliy ko'nikmalar, pedagogik sharoitlar.*

Нишонов Фарход Мусажонович (независимый исследователь Ташкентского государственного экономического университета)

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРИМЕНЕНИЯ ИННОВАЦИОННЫХ ФОРМ И МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ ЭКОНОМИЧЕСКОГО НАПРАВЛЕНИЯ СПЕЦИАЛИЗИРОВАННЫМ ДИСЦИПЛИНАМ

***Аннотация.** В данной статье изучается роль современных форм, методов и средств обучения студентов экономического направления специализированным дисциплинам. Особое внимание уделяется использованию инновационных технологий, применению интерактивных методов и развитию практических навыков студентов в учебном процессе. В статье анализируется эффективность современных подходов и педагогических условий для повышения качества образования.*

***Ключевые слова:** экономика, специализированные дисциплины, формы обучения, инновационные технологии, интерактивные методы, качество образования, практические навыки, педагогические условия.*

Nishonov Farhod Musajonovich (Independent researcher of Tashkent State University of Economics)
THE EFFECTIVENESS OF APPLYING INNOVATIVE FORMS AND METHODS IN
TEACHING SPECIALIZED SUBJECTS TO STUDENTS IN THE FIELD OF ECONOMICS

Annotation. *This article explores the role of modern forms, methods, and tools in teaching specialized subjects to students in the field of economics. Special attention is given to the use of innovative technologies, the application of interactive methods, and the development of students' practical skills in the educational process. The article analyzes the effectiveness of modern approaches and pedagogical conditions for improving the quality of education.*

Keywords: *Economics, specialized subjects, teaching forms, innovative technologies, interactive methods, education quality, practical skills, pedagogical conditions.*

Kirish. Hozirgi globallashuv davrida iqtisodiyot sohasi bo'yicha raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlash mamlakat taraqqiyoti va barqaror rivojlanishining muhim omillaridan biriga aylandi. Bu jarayon talabalarning ixtisoslik fanlari bo'yicha nazariy bilimlarini mustahkamlash va amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan ta'lim tizimini takomillashtirishni talab qiladi. Iqtisodiyot yo'nalishida o'qitishning shakllari, usullari va vositalari nafaqat bilim berishning samaradorligini oshirish, balki talabalarda tanqidiy fikrlash, mas'uliyat va ijodkorlikni shakllantirish uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Bugungi kunda innovatsion ta'lim texnologiyalari, interfaol metodlar va axborot-kommunikatsiya vositalaridan foydalanish talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlashda hal qiluvchi rol o'ynamoqda [1].

"Individual ta'lim trayektoriyalarni amalga oshirish uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan asosiy usullarini quyidagicha ta'riflash mumkin: reproduktiv, muammoli, qisman izlanishli, tadqiqotli.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature Review). Mavzuga oid adabiyotlarni tahlil qilish iqtisodiyot yo'nalishidagi talabalarni ixtisoslik fanlariga o'qitishda innovatsion shakl va usullarning samaradorligini o'rganishda muhim bosqich hisoblanadi. Mavzular bo'yicha ishlarni tashkil etish, ko'pincha, modulga ega bo'lib, nazariy fikrlarni tavsiflash uchun modulning asosiy qismini emas, balki baholash fondlari vositasini yaratish imkoniyatini beradi. Birinchi usul o'quv jarayonining asosiy rivojlanish darajasiga xosdir, bu muammoli holatga olib keladi. Chuqur darajada va iqtidorli talabalar bilan ishlash uchun qisman izlanishli va tadqiqotli usullari qo'llaniladi" [2].

Ushbu texnologiyalarni yangi konsepsiyani joriy etish misolida ko'rsatish mumkin. Masalan, ixtisoslik fanlari kursida yangi masalalarni o'rganayotganda, avvalo, talabalar ma'lum bir tushuncha bo'yicha aniq nimani tushunishini aniqlash kerak va faqat har bir talabaning ushbu savolga javoblarini olgandan va taqqoslagandan so'ng, tegishli tahlilni o'tkazib, so'ngra aniq umumlashtirish mumkin bo'ladi. Konsepsiyaning aniq ta'rifini kiritish uchun, ko'pincha, formulalar talabalarning o'zlari tomonidan amalga oshiriladi [3].

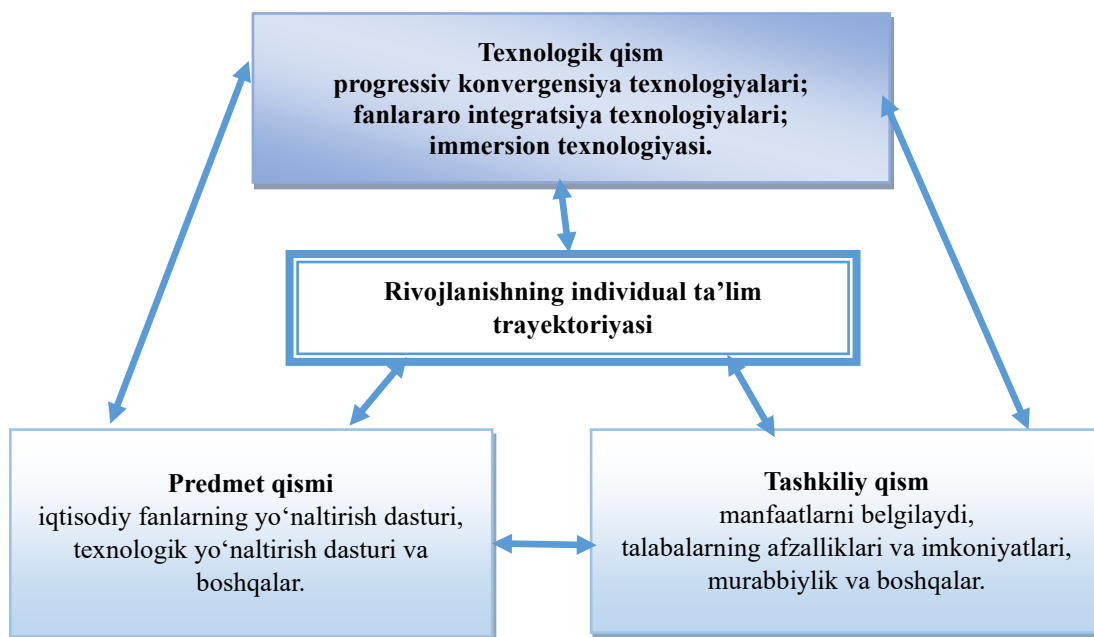
Agar shu paytgacha kognitiv universal ta'lim harakatlari talabalar tomonidan o'zlashtirilmagan bo'lsa, unda talabalarning mustaqillik darajasi yetarlicha yuqori bo'lishi mumkin emas, shuning uchun o'qituvchining faoliyati hozirgi paytda asoslanadigan jamoaviy o'quv va kognitiv faoliyat ustunlik qiladi.

Matematik fikrlashni rivojlantirish va ixtisoslik fanlarini o'qitish bir bo'lakda amalga oshirilishi kerak, chunki faqat asta-sekin, allaqachon olingan bilimlarga tayanib, talaba fazo tushunchalari va uning qurilishining asosiy postulatlarini o'z ichiga olgan geometriyaning murakkab bo'limlarini o'zlashtirishi mumkin. Yangi konsepsiyani kiritish nafaqat ta'rifni kiritishni, balki geometrik obyektning tavsiflovchi xususiyatlar va qonuniyatlarni o'rganishni o'z ichiga olishi kerak.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Talabalarning individual ta'lim trayektoriyalarini amalga oshirish uchun mo'ljallangan ta'lim muhitining modellaridan biri – bu STEAM ta'lim modeli (1-rasm). Ushbu modelni uch qismga bo'lish mumkin – mazmunli (predmetli), tashkiliy va texnologik.

Kontent qismi STEAM yondashuviga asoslangan ta'lim dasturlarini o'z ichiga oladi. Ularning yordami bilan individual ta'lim trayektoriyalarini takomillashtirishga hissa qo'shadigan ta'lim muhitini shakllantirish jarayoni amalga oshiriladi. STEAM yondashuvi tamoyiliga asoslangan ta'lim dasturlari o'ziga xos xususiyatlarga ega. Ulardan biri individual trayektoriyani tanlashdir, unga ko'ra ta'lim dasturini o'rganish amalga oshiriladi [4]. Bunga tadqiqot va loyiha bilan bog'liq ish mavzularini, zarur dastur modullarini tanlash, hamkorlik va ijodiy yo'nalishdagi guruhlarda ishlash, turli rol funksiyalarini o'zlashtirish qobiliyati tufayli erishiladi. Yana bir xarakterli xususiyat – ma'lum bir mavzuni o'rganish jarayonida olingan va metafan sohasi (bilimlarni real hayotda qo'llash qobiliyati) bilan bog'liq bo'lgan bilim va kompetensiyalarning tarkibiy qismini birlashtirish. Nihoyat, STEAM yondashuvi bir vaqtning o'zida tabiatshunoslik va texnologiya dasturlariga muvofiq bilim olishga imkon beradi. Bu bitta o'quv moduli (dasturi)ning ma'lum darajasiga ega bo'lgan talabaning yangi o'quv modulini (dasturini) bir xil darajada o'zlashtirish qobiliyatini sezi-

larli darajada oshiradi [5]. Umuman olganda, talabanning individual ta'lim trayektoriyasini amalga oshirish uchun ta'lim muhitini yaratish tamoyili 1-rasmda keltirilgan.

1-rasm. Talabanning individual ta'lim trayektoriyasini amalga oshirish uchun ta'lim muhiti.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Tashkiliy qismda asosiy e'tibor individual ta'lim trayektoriyasini amalga oshirishga imkon beradigan sharoitlarni va ularni o'quv jarayonida amalga oshirishni osonlashtiradigan mexanizmlarni shakllantirishga qaratiladi. Har bir talaba fan va yoki metafan yo'nalishlarini (kurslar, modullarni o'z ichiga olgan) tanlash imkoniyatiga ega. Shu bilan birga, tanlovning asosiy omillari uning manfaatlari, afzalliklari va real imkoniyatlari doirasidir. Bundan tashqari, ma'lum bir fan moduli (dasturi) bo'yicha o'qitish uchun buyurtma berilgan ta'lim muassasasi mavjudligini hisobga olish mumkin. Shuningdek, talabalarning ma'lum mavzular bo'yicha tadqiqot, loyiha, ijodiy ishlarni bajarish istagini hisobga olmaslik mumkin emas.

Texnologik qismning vazifasi individual ta'lim trayektoriyasini tuzish va amalga oshirish nuqtayi nazaridan eng samarali pedagogik texnologiyalarni aniqlashdir. Bu yerda biz juda taniqli va amalda tasdiqlangan texnikalarni nazarda tutamiz, masalan, immersion texnologiyasi, loyiha texnologiyasi, progressiv konvergensiya texnologiyasi, fanlararo texnologiya [6].

O'quv jarayoniga yana bir e'tiborga loyiq nostandart yondashuv – bu ixtirochilik muammolarini hal qilish nazariyasi kabi ixtirochilik faoliyatining bir turi. Uning an'anaviy shakldagi ta'lim faoliyatidan farqlari juda katta. Ixtirochilik muammolarini hal qilish nazariyasida asosiy e'tibor talabanning samarali faoliyatiga qaratilgan. Boshqacha qilib aytganda, faoliyat nafaqat qandaydir bilimlarni shakllantirishga, balki qayta ishlangan haqiqiy ma'lumotni tushunishga va uning o'zgarishi qandaydir intellektual mahsulotni yaratishga olib kelishi mumkinligini tushunishga qaratilgan [7].

Ixtirochilik muammolarini hal qilish nazariyasi konsepsiyasining ikkinchi jihati bu bilimlarni, birinchi navbatda, bilish vositasi va axborotni o'zgartirish mexanizmi sifatida aks ettirishdir. Olingan intellektual mahsulot jiddiy aks ettirishning samarasidir, bu uni haqiqatan ham yuzaki emas, balki bardoshli qiladi.

Albatta, ma'lumot bilan to'g'ridan to'g'ri o'zaro ta'sir qilish zarurati muqarrar ravishda talaba qaror qabul qilish uchun javobgar bo'lgan vaziyatga olib keladi. Bunday o'qitish talabani haqiqiy hayotiy vaziyatlarga tayyorlaydi va shunchaki shunga o'xshash maqsadni e'lon qilmaydi [8;9;10].

Masalan, ixtisoslik fanlarini ixtirochilik muammolarini hal qilish nazariyasi tushunchasiga muvofiq o'qitishda iqtisodchi talaba ongida paydo bo'ladigan g'oyalar sonini daraja deb hisoblash mumkin. Talabanning oldinga siljishi uchun ixtisoslik fanlarini o'qitish jarayonida ushbu g'oyalarni takomillashtirish juda zarur. Maqsadi qaror qabul qilish va texnik fikrlash bilan bog'liq ko'nikmalarni yaratish bo'lgan ixtirochi xarakterdagi faoliyat ketma-ket bir necha bosqichda amalga oshirilishi mumkin [11].

Birinchi bosqichda axborotga tizimli yondashish va uning dolzarblilik darajasini aniqlashga e'tibor qaratish maqsadga muvofiqdir. Ushbu bosqichning natijasi talabanning obyektiv xarakterdagi tizimsiz, af-

tidan, realizasiya qilinmagan ma'lumotlar bilan ishlash, undan, haqiqatan ham, muhim qismini ajratib olish qobiliyatini shakllantirish hisoblanadi.

Ikkinchi bosqichda muammoli ma'lumotlarni o'rganish amalga oshiriladi. Bu tizimsiz ma'lumotni muammoli real vaziyatga aylantirish uchun amalga oshiriladi.

Uchinchi bosqichning vazifasi belgilangan maqsadni, keyinchalik, e'lon qilish bilan bog'liq asosiy muammoni shakllantirishdir. Ushbu bosqichda talaba vazifani hal qilishning strategik tanlovi bilan bog'liq ko'nikmalarga ega bo'ladi.

Keyingi bosqich – bu taktikaning bir turi (shakllangan muammoni hal qilish taktikasi aniqlanadi). Talaba asosiy muammo (vazifa) yechimini ishlab chiqishni amalga oshiradi.

Yakuniy bosqichda muammoni hal qilish jarayonining refleksli tahlili o'tkaziladi. Talaba o'z yechimini tekshiradi va keyin uning samaradorligini baholaydi.

Xulosa va takliflar (Conclusion and Recommendations). Iqtisodiyot yo'nalishidagi talabalarga ixtisoslik fanlarini o'qitishda innovatsion shakl va usullarni keng joriy etish, ularni nafaqat yuqori sifatli bilimga ega bo'lgan mutaxassis sifatida tayyorlash, balki zamonaviy dunyoning iqtisodiy, texnologik va axborot sohasidagi o'zgarishlarga tez moslasha oladigan shaxs sifatida shakllantirish uchun ham muhimdir. Ushbu yondashuv ta'lim jarayonining samaradorligini oshiradi va uning pirovard maqsadiga erishishga yordam beradi. Shu sababli pedagoglar zamonaviy yondashuvlarni o'zlashtirishi va ularni amaliyotga samarali tatbiq etishi zarur. Innovatsion ta'lim texnologiyalari ta'lim jarayonini interfaol, qiziqarli va raqamli asr talablariga mos tarzda tashkil etishga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Ahmedov R.R. Innovatsion texnologiyalar asosida ta'lim jarayonini takomillashtirish. Toshkent, "Fan va texnologiya", 2020, 220 bet.
- (2). Abduxalilov A.A., Yusupov A.M. Zamonaviy ta'lim texnologiyalari. Toshkent, "Ma'rifat", 2019, 185-bet.
- (3). Дьюи Д. Демократия и образование. Москва, "Академия", 2021 330 с.
- (4). Yuldashev N.K., Karimov U.N. Innovatsion pedagogika va ta'lim metodlari. Toshkent, "O'qituvchi", 2022, 210 bet.
- (5). Батуринов В.С. Современные образовательные технологии: теория и практика. Санкт-Петербург, "Питер", 2020, 276 с.
- (6). Jonassen D.H. Learning to Solve Problems: A Handbook for Designing Problem-Based Learning Environments. Routledge, 2022, p. 320.
- (7). Kozma R.B. Technology and the Quality of Education. UNESCO, 2019, p. 245.
- (8). Boud D., Feletti G. The Challenge of Problem-Based Learning. Routledge, 2021, p. 280.
- (9). OECD. Innovating Education and Educating for Innovation: The Power of Digital Technologies and Skills. Paris, OECD Publishing, 2020.
- (10). Dewey J. Experience and Education. New York, Free Press, 2019, p. 176.
- (11). Qurbonov A.A., Hasanov A.N. Ta'limda raqamli texnologiyalarning o'rni va ahamiyati. Toshkent, TDPU nashriyoti, 2021, 198-bet.

Urazboyeva Sabohat Ortiqboyevna (Urganch Innovatsion universiteti o'qituvchi-stajori) BOSHLANG'ICH SINIF ONA TILI DARSLARIDA BADIY MATN USTIDA ISHLASH METODIKASI

Annotatsiya. Mazkur maqolada boshlang'ich sinf ona tili darslarida matnlar, ularni tahlil qilishning innovatsion usullari haqida fikr-mulohazalar keltirilgan. Badiiy matnda hayot obrazlari aks ettiriladi va uning markazida inson, tabiat va jamiyatga munosabati turadi. Badiiy matn ustida ishlashda o'quvchilarni ma'naviy tarbiyalash masalalariga ham to'xtalib o'tgan. Boshlang'ich sinf ona tili darslarida berilgan matnlar ustida ishlash orqali ularda vatanparvarlik tug'ularini shakllantirishning bir qancha bosqichlari haqida fikrlar yuritilgan.

Kalit so'zlar: boshlang'ich sinf, ona tili darsi, matn, analiz, sintez, usul, badiiy matn.

**Уразбоева Сабохат Артикбоевна (преподаватель-стажер Ургенчского Инновационного университета)
МЕТОДИКА РАБОТЫ ПО ЛИТЕРАТУРЕ НА УРОКАХ РОДНОГО ЯЗЫКА В НАЧАЛЬНЫХ
КЛАССАХ**

Аннотация. В данной статье приводятся отзывы об инновационных методах анализа текстов и их анализа на уроках родного языка в начальной школе. В художественном тексте отражены образы жизни, и в центре его находится человек, его отношение к природе и обществу. Работая над художественным текстом, учитель затрагивает и вопросы духовного воспитания студентов.

Авторы рассмотрели несколько этапов формирования патриотических чувств в процессе работы над художественным текстом на уроках чтения.

Ключевые слова: начальный класс, урок родного языка, текст, анализ, синтез, метод, художественный текст.

Urazboyeva Sabohat Artikboyevna (Teacher-trainee at Urganch Innovation University; e-mail: sabohat@icloud.com; <https://orcid.org/0009-0000-2277-1488>)

METHODOLOGY OF WORKING ON LITERATURE IN MOTHER LANGUAGE LESSONS IN PRIMARY GRADE

Annotation. This article provides feedback on innovative methods of analyzing texts and their analysis in elementary school mother tongue classes. In the artistic text, images of life are reflected, and at the center of it is a person, his relationship to nature and society. While working on the artistic text, he also touched upon the issues of spiritual education of students. By working on the texts given in the primary class mother tongue classes, they discussed several stages of formation of patriotic feelings.

Keywords: elementary class, mother tongue lesson, text, analysis, synthesis, method, artistic text.

Kirish (introduction). Kishilik jamiyatida nutqning ahamiyati juda katta bo'lib, ko'p jihatdan jamiyatning rivojlanishi va madaniyati bilan chambarchas bog'liqdir. Nutq bu nafaqat aloqa vositasi, balki insonlarning fikrlarini, tuyg'ularini, qadriyatlarini, g'oyalarini ifoda etish, boshqalar bilan o'zaro aloqada bo'lish va o'zaro tushunishni ta'minlash imkonini beradigan asosiy vositadir.

Unsurul-Maoliy Kaykovus o'zining «Qobusnoma» nomli asarida farzandiga qarata shunday deydi: "...Ey farzand, so'zning yuzin va orqasin bilg'il va ularga rioya qilg'il, har ne so'z desang, yuzi bila degil, to'suxango'y bo'lg'aysan. Agar so'z aytib, so'zning nechuk ekanin bilmasang, qushga o'xsharsankim, unga to'ti derlar, ul doim so'zlar, ammo so'zning ma'nosin bilmas. ...So'zni bag'oyat ulug' bilg'il, so'z osmondin kelmas va ul xor narsa emasdir. Qay bir so'zniki bilsang, joyini o'tkazmay aytkil, vaqtni zoe qilmagil, yo'q ersa donishga sitam qilg'on bo'lg'aysan. Har so'z desang, rost degil va bema'nilikni da'vo qilguvchi bo'l-mag'il" [1].

Boshlang'ich sinflarda matn ustida ishlashga o'quvchilarni jalb qilish o'ziga xos xususiyatlarni namoyon qiluvchi pedagogik jarayon sanaladi. Har qanday pedagogik jarayon kabi, boshlang'ich sinflarda matn ustida ishlashda ham muayyan psixologik, pedagogik, metodik talablar inobatga olinishi zarur. Shundaygina boshlang'ich sinf o'quvchilari matn bilan ishlash orqali muayyan bilimlarni o'zlashtiradi, ravon va ongli o'qish ko'nikma-malakalariga ega bo'ladi, nutqi boyiydi hamda fikrlash qobiliyati rivojlanadi. Natijada o'quv dasturida ko'zda tutilgan talablar ijrosiga erishiladi. 1–2-sinf ona tili darslarida badiiy matn ustida ishlash metodikasi bolajonlarning tilni o'rganish, nutqni rivojlantirish va adabiy tafakkurni oshirish uchun juda muhimdir [2]. Ular uchun matn ustida ishlash jarayoni qiziqarli, o'rgatuvchi va faol bo'lishi kerak. Bolalar matn mazmunidan tarbiya jihatlarini o'rganishi va ularga amal qilishida turli xil metodik ishlar olib borilishi zarur. Shunga ko'ra, boshlang'ich sinf o'qituvchisi metodik tayyorgarlikni darsning maqsadi, o'rganilayotgan materialning mazmuni, o'quvchilarning mavjud bilim, ko'nikma, malakalari darajasiga ko'ra amalga oshiradi. O'quvchilarni asar matnini o'qishga tayyorlashda, avvalo, ularni matn mavzusi, tili, g'oyaviy mazmuni va badiiy-estetik qiymati bilan tanishtirish, matn mazmunidan tegishli xulosa chiqarishga e'tibor qaratiladi. O'qish faoliyati ham nutqning alohida ko'rinishi hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili va metod (materials and methods). Ma'lumki, nutqda insonning fikrlari bilan birgalikda his-tuyg'ulari ham ifodalanadi. Boshlang'ich sinflarning "Ona tili" darsliklarida keltirilgan badiiy matn namunalari o'rganish orqali o'quvchilar ushbu jihatni ham o'zlashtiradilar. Badiiy matn badiiy asar mazmunini ifodalagan, funksional jihatdan tugallangan, tilning tasviriy imkoniyatlari asosida shakllangan, o'zida turli uslub ko'rinishlarini muallifning badiiy niyatiga ko'ra erkin jamlay oladigan, tinglovchi yoki o'quvchiga estetik zavq berish, ta'sir etish xususiyatiga ega bo'lgan g'oyat murakkab butunlik hisoblanadi. 1–2-sinflarda badiiy matn bilan ishlashning samarali metodikasi o'quvchilarning tilni rivojlantirish, adabiy tafakkurini shakllantirish va ijodiy fikrlashni o'rgatishga qaratilgan. Ushbu yoshdagi bolalar uchun matnlarni qiziqarli, tushunarli va ko'ngilochar tarzda ishlash juda muhimdir. Quyida badiiy matn bilan ishlashning samarali metodikasini ko'rib chiqamiz:

1. Matnni tanlash va tanishtirish. Matnni bolalarga moslashtirish 1–2-sinf o'quvchilari uchun tanlangan matn o'z yoshlariga mos, tushunarli va qiziqarli bo'lishi kerak. Masalan, ertaklar, qissalar yoki o'rgatish maqsadida yozilgan kichik hikoyalar yaxshi tanlov bo'lishi mumkin. Matnni o'qishdan oldin kontekst berish, o'qishni boshlashdan oldin bolalarga matn haqida qisqacha ma'lumot berish, qahramonlar va ularning holatlari haqida so'zlab berish ularni matnga tayyorlaydi.

2. Matnni o‘qish. Diksiya bilan o‘qish o‘qish jarayonida o‘qituvchi matnni aniq va aniq talaffuz bilan o‘qishi kerak. Bu bolalar uchun nutqning to‘g‘ri talaffuzi va tembrini eshitishga yordam beradi. Bolalarni ham o‘qishga undash o‘qituvchi o‘quvchilarni ham matnni birgalikda o‘qishga undashi kerak. Ularni o‘qishga jalb qilish, ularning ishtirokini oshirish va o‘zlari matnni tushunishga harakat qilishga yordam beradi.

3. Matnni tahlil qilish. Savatli savollar berish matnni o‘qib bo‘lgach, o‘qituvchi o‘quvchilarga matnni tushunishga yordam berish uchun savollar berishi kerak. Bu savollar qahramonlarning harakatlari, voqea rivoji, sabab-natijalar va boshqalar haqida bo‘lishi mumkin. Matnning mazmuni haqida suhbat o‘qituvchi o‘quvchilarni matnning mazmuni, undagi asosiy g‘oya, saboqlar va qahramonlarning xulq-atvori haqida suhbatga jalb qilish kerak.

4. Badiiy matn bilan interaktiv ishlar. Matndan ilhomlanib, bolalar rasmlar chizishlari mumkin. Bu ularning tasavvurini rivojlantiradi va matnni yaxshiroq tushunishlariga yordam beradi.

Rol o‘ynash o‘quvchilarni matnning qahramonlariga aylantirish va ularning rolini o‘ynashga undash matnni yanada chuqurroq anglashga yordam beradi.

Matnni yakunlash bolalar matnni o‘qib chiqqandan so‘ng, o‘zingizning yakuniy fikrlaringizni so‘rang yoki matnni qanday tugashini o‘ylab topishga undang.

5. Matn asosida turli faoliyatlar. So‘z boyligini oshirish badiiy matnlarni o‘qish, yangi so‘zlarni o‘rgatish va ularni gapda ishlatishga o‘rgatish uchun yaxshi imkoniyat yaratadi.

Qisqacha xulosa qilish matnni o‘qib bo‘lgach, bolalarga matnning qisqacha xulosasini yozib yoki og‘zaki ravishda ifodalashni so‘rash. Bu bolalarning mantiqiy fikrlashini rivojlantiradi.

6. Yaratgan asarlarni baholash va muhokama qilish. Yaratuvchanlikka undash bolalarga matn asosida o‘z hikoyalarini yaratishga ruxsat berish. Bu o‘z-o‘zini ifoda etishga va ijodiy fikrlashga yordam beradi. Sodda muhokama o‘qituvchi o‘quvchilardan matn haqida ularning fikrlarini so‘raydi, ular matndan qanday saboqlar olishganini muhokama qiladi.

7. Kreativ vazifalar. Matnni yangi tarzda davom ettirish o‘quvchilarga matnni o‘zgacha tarzda davom ettirish yoki yakunlashni so‘rash. Masalan, “Agar sizning joyingizda bo‘lsangiz, nima qilardingiz?” yoki “Matnni boshqa bir muhitda qanday rivojlantirish mumkin?” kabi savollarni berish. Bunday metodika 1–2-sinf o‘quvchilari uchun samarasini beradi, chunki ular o‘zlariga mos va qiziqarli matnlar orqali dunyoqarashini shakllantiradilar. Badiiy matn bilan ishlashda asosiy maqsad bolalarning adabiy tafakkurini, nutqini va kreativliklarini rivojlantirishdir.

Muhokama (discussion). Matnni o‘qish va uni tahlil qilish. O‘quvchilar matnni o‘qish jarayonida uning g‘oyaviybadiiy xususiyatlari, asarda aks etgan voqealar bilan tanishadilar. Bunda asarning janr xususiyatlaridan kelib chiqib, matnni ifodali, sharhlab va rollarga bo‘lib o‘qitish mumkin. Badiiy matnni o‘qish muallif tasvirlagan manzaralarni aniq tasavvur etishga, asar qahramonlarining xatti-harakatlaridan tegishli xulosalar chiqarishga yordam beradi [6]. Badiiy matnlar 1-sinf o‘quvchilariga o‘zlarini ifodalash, his-tuyg‘ularini anglati olish va atrofda dunyoni yaxshiroq tushunish imkonini beradi. Bu matnlar bolalar uchun axloqiy saboqlarni o‘rganishga, tasavvurini rivojlantirishga va fikrlash qobiliyatini oshirishga yordam beradi.

Chumolining jasorati. Qadim zamonda turli-tuman gul va maysalarga burkangan keng o‘tloq bo‘lgan ekan. U yerda qo‘y-qo‘zilar, kakliklar, tipratikanlar, toshbaqalar bilan birga turli hasharotlar ham ahilinoq yashar ekan. Bir yili yoz juda issiq kelibdi. Yomg‘ir deyarli yog‘mabdi. Jazirama quyosh tig‘ida o‘simliklar qurib, qovjirab qolibdi. Shunday kunlarning birida yaylovga o‘t ketibdi. Kutilmagan yong‘in jonzotlarni vahimaga solibdi. Hamma tumtaraqay qocha boshlabdi. Birgina chumoli qochmabdi. U o‘tloq yaqinidagi buloqdan mitti og‘izchasida suv keltirib, olovga purkay boshlabdi. Bu holni ko‘rgan boshqa jonzotlar shunday deyishibdi:

– Ey chumoli, esingni yedingmi?! Sen olib kelayotgan suv zarrasi bilan olov o‘chib qolarmidi? Qo‘y bu ishingni, joningni asra! Shunda chumoli yumushidan to‘xtamay, javob beribdi:

– To‘g‘ri aytasiz, bir zarra suv yong‘inni o‘chirmaydi. Lekin men urinib ko‘rmoqchiman. Chunki bu o‘tloq mening vatanim. Uni asrash uchun menda zarradek imkoniyat bo‘lsa, shu imkoniyatdan foydalanaman.

Chumolining bu gapi o‘tloq ahliga qattiq ta‘sir qilibdi. Har tarafga chopayotgan jonzotlar birdan to‘xtab, chumolining ortidan ergashishibdi. Asalari chelakchasida, kaklik tumshug‘ida, qo‘y-qo‘zilar og‘zida suv keltirib, olovni o‘chirishga shoshilishibdi. Xullas, barcha jonzotlar bir yoqadan bosh chiqarib olovga suv sepishganida xuddi osmondan yomg‘ir yog‘gandek bo‘libdi. Shu tariqa, yong‘in o‘chirilibdi.

1. O‘tloq ahli nima uchun birlashdi?

2. Ayting-chi, ushbu hikoyadagi chumoliga o'xshash odamlar hayotda ham uchraydimi? Ular o'z yurtlarini qanday asrashadi?

3. Sizda Vatanni asrash uchun zarradek bo'lsa ham, imkoniyat bormi? Misol keltiring.

4. Fidoyilik deganda nimani tushunasiz? Hikoyadagi qaysi qahramonlar fidoyilik qilishdi?

1-sinf ona tili va o'qish savodxonligi darsligidagi quyidagi matn orqali o'quvchilarda ahil inoqlik, fidoyilik bilan birga o'z vataniga bo'lgan mehr-muhabbati shakllanadi.

Sayyohlar. Har yili O'zbekistonga millionlab sayyohlar tashrif buyuradi. Ular milliy hunarmandchilik buyumlariga juda qiziqadilar. Samarqand, Buxoro, Xiva, Qo'qon kabi tarixiy shaharlarda yirik hunarmandchilik markazlari bor. Yurtimizga kelgan mehmonlar hunarmandlar yasagan buyumlarni tomosha qiladilar. Sayyohlar, shu tariqa, O'zbekistonning urf-odatlari bilan tanishadilar.

Matn boshidagi uchta gapni yozing. Joy nomlarining tagiga chizing sharti asosida 2-sinf ona tili darsligida berilgan. Bu mashqni bajarishda o'quvchilarda gap haqida gapni tuzilishi ohang jihatlarini o'rganishi bilan o'z vatani, qolaversa, qadimiy shaharlari haqida bilimlari mustahkamlanadi.

Boshlang'ich sinflar ona tili ta'limida matn tuzilishiga doir tushunchalar N.Bekniyozova tomonidan quyidagicha tasniflangan:

I. Matnning tashkiliy tuzilish jihatlarini bilan bog'liq tushunchalar:

1. Matn va u bilan bog'liq ravishda umumiy mavzu haqida tushuncha.

2. Xat boshi, matn qismlari (bo'limlari).

3. Gaplar guruhi (matn qismi) va kichik mavzu.

4. Sarlavha.

II. Matnning leksik-grammatik jihatdan tuzilishi:

1. Gaplarning ketma-ket (zanjir) va parallel bog'lanishi.

2. Gaplarni o'zaro bog'lovchi leksik va grammatik vositalar.

3. Bir abzasga teng matnning birinchi va oxirgi gapi.

4. Abzasda fe'l shakllarining uyg'unligi.

5. Matnda dialoglarning ishlatilishi [5].

Matniy talqinning aynanligi, muqobiligi uning asosiy g'ovasini tushunish darajasiga bog'liq. Zero, matn g'oya (konsepsiya) haqidagi axborotdir. Demak, matn talqini undan idrok etilgan g'oyaning aynanligini bildiradi.

Xulosa va takliflar (conclusion and recommendations). Badiiy matn ustida ishlash metodikasi boshlang'ich sinfdagi o'quvchilarni nafaqat o'qish va yozishga, balki ijodiy va tahliliy fikrlashga ham o'rgatadi. O'quvchilarga matn turli usullar orqali o'rganish imkoniyatini yaratish, ularning tafakkurini rivojlantirish, til va adabiyotga bo'lgan qiziqishini oshirishda muhim ahamiyatga ega.

Badiiy matn kichik bo'limlarga bo'lib, har bir bo'limni o'qib chiqib, o'quvchilarga qisqacha tushuntirishni va keyin ularni savollar orqali muhokama qilishni tashkil etish. Bu usul o'quvchilarga matn yaxshiroq tushunishga yordam beradi va fikr almashishga undaydi. Misol uchun, o'quvchilarga "Bu voqea qahramon nima qiladi?" yoki "Sizingcha, bu vaziyatda nima bo'lishi mumkin?" kabi savollar berish:

- matnning qahramonlarini, joylarini yoki muhim voqealarini tasvirlab, o'quvchilarga ularni rasm chizib berishni taklif etish;

- matnni o'qib chiqqandan so'ng, o'quvchilarga o'sha matn uchun yangi, qiziqarli sarlavha taklif qilishni so'rash;

- o'quvchilarga matnni o'qigandan so'ng, matn asosida qisqacha hikoya yoki hikoyaning davomiy qismini yozishni taklif etish;

- matndagi asosiy qahramonlarning o'zgarishlarini kuzatib borish va ularning hissiy va xulqiy rivojlanishlarini tahlil qilish;

- yuqorida taklif etilgan metodlar o'quvchilarning nutqini, ijodiy va fikrlash qobiliyatlarini oshiradi, shuningdek, ularning axloqiy va estetik tushunchalarini shakllantiradi.

Boshlang'ich sinf o'qish darslarida matn ustida ishlash orqali nutq o'stirish ishlarini ham ustuvor tamoyillar asosida tashkil etish zarur. Har tomonlama barkamol, erkin fikrlaydigan shaxslarni tarbiyalashda o'quvchilar nutqini rivojlantirish alohida ahamiyat kasb etishini hisobga olib, boshlang'ich ta'lim berish davridanoq o'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatish, ularning bog'lanishli nutqini talab darajasida o'stirishga oid tizimli ishlar olib borish zarur. Ona tili darslarida berilgan badiiy matnlar ustida nazariy bilimlar bilan cheklanib qolmasdan, matn mazmunidan kelib chiqib, bolani fikrlash, dunyoqarash va nutqiy ravonlik bilan birga vatanparvarlik tuyg'ularini ham shakllantirishimiz dardkor.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (references):

- (1). Аминова Ф.Х, Ўқувчиларни мулоқот матни яратишга ўргатишнинг дидактик асослари. Пед. фан. номз. ... дис. автореф., Т., ЎзПФТИ, 2007, 22 бет.
- (2). 2-sinf ona tili darsligi. S.D.Kuranov. "Navda", Toshkent, 2023.
- (3). 1-sinf ona tili va o'qish savodxonligi. Iroda Azimova, Klaraxon Mavlonova, Sa'dullo Quronov, Shokir Tursun. "Toshkent", 2021.
- (4). G'afforova T., G'ulomova X. 1-sinfda o'qish dasrlari (o'qituvchi kitobi). Toshkent, "Sharq", 2003.
- (5). Бекниёзова Н.И. Бошланғич синфлар она тили дарсларида ўқувчиларни матн яратишга ўргатиш методикаси. Тошкент, "Fan va texnologiya", 2012, 8–9-бетлар.
- (6). Qosimova N. Ona tili ta'limi va yangi pedagogik texnologiyalar. Buxoro, 2009, 103-bet.
- (7). Matchonov S. Boshlang'ich sinflarda ona tili va uni o'qitish metodikasi (boshlang'ich ta'lim talabalari uchun darslik). T., "Ishonchli hamkor", 2021.

**Shukurova Farida Xayrilla qizi (Samarqand davlat Chet tillar instituti doktoranti;
aliceamethyst59@gmail.com)**

KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYANI OSHIRISH USULLARI VA METODLARI

***Annotatsiya.** Kommunikativ kompetensiya zamonaviy ta'lim tizimining ajralmas qismi hisoblanadi. Ushbu maqolada kommunikativ kompetensiyani oshirishga qaratilgan usullar va metodlar tahlil qilinadi.*

***Kalit so'zlar:** kommunikativ kompetensiya, interfaol metodlar, ta'lim, trening, muloqot, axborot texnologiyalari.*

Шукурова Фарида Хайрилла кызы (докторант Самаркандского государственного института иностранных языков; aliceamethyst59@gmail.com)

МЕТОДЫ И СПОСОБЫ ПОВЫШЕНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ

***Аннотация.** Коммуникативная компетентность является неотъемлемой частью современной системы образования. В данной статье анализируются методы и приёмы, направленные на повышение коммуникативной компетентности.*

***Ключевые слова:** коммуникативная компетентность, интерактивные методы, образование, обучение, общение, информационные технологии.*

**Shukurova Farida Khairilla kizi (PhD student at Samarkand State Institute of Foreign Languages;
aliceamethyst59@gmail.com)**

METHODS AND WAYS TO INCREASE COMMUNICATIVE COMPETENCE

***Annotation.** Communicative competence is an integral part of the modern education system. This article analyzes methods and techniques aimed at improving communicative competence.*

***Keywords:** communicative competence, interactive methods, education, training, communication, information technology.*

Kirish. Bugungi globallashuv davrida kommunikativ kompetensiya shaxsning kasbiy va shaxsiy rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. Zamonaviy jamiyatda samarali muloqot qilish qobiliyati nafaqat til bilimlariga ega bo'lishni, balki madaniyatlararo muloqot, jamoaviy hamkorlik va boshqalar bilan konstruktiv aloqalar o'rnatishni ham talab qiladi. Kommunikativ kompetensiya bu tilni to'g'ri va samarali qo'llash qobiliyati, madaniyatlararo muloqotni amalga oshirish mahorati va jamoaviy ishlash qobiliyatlaridan iborat murakkab tizimdir.

So'nggi yillarda ta'lim jarayonida ushbu kompetensiyani rivojlantirish zaruriyati sezilarli darajada ortdi. Ta'limning global integratsiyasi va axborot texnologiyalarining rivojlanishi talabalarni nafaqat nazariy bilimlar bilan qurollantirishni, balki ularning kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirishni ham talab etadi. Ayniqsa, mehnat bozorida talabalar o'z fikrini aniq ifoda etish, boshqa madaniyat vakillari bilan samarali hamkorlik qilish va innovatsion yondashuvlarni amalga oshirishda ustunlikka ega bo'lishlari kerak.

Ushbu maqola kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishning samarali usullari va metodlarini o'rganishga bag'ishlangan. Unda interfaol ta'lim yondashuvlari, trening texnikalari va axborot texnologiyalaridan foydalanish orqali talabalarining muloqot qobiliyatlarini oshirish yo'llari ko'rib chiqiladi.

Nazariy qism. Kommunikativ kompetensiya konsepsiyasi o'tgan asrning o'rtalarida tilshunoslik, pedagogika va psixologiya sohalarida shakllangan va bugungi kunga kelib, bu mavzu bo'yicha ko'plab tadqiqotlar amalga oshirilgan. Ushbu qismda mavzuga oid nazariy yondashuvlar, ilmiy tadqiqotlar, ularning yutuqlari va kamchiliklari tahlil qilinadi.

Kommunikativ kompetensiyaning nazariy asoslari. Kommunikativ kompetensiya bu shaxsning ma'lum bir til va madaniyat doirasida muloqotni samarali amalga oshirishga qaratilgan qobiliyatidir. D. Xayms Hymes tomonidan ilgari surilgan ushbu tushuncha kommunikatsiyaning lingvistik, pragmatik va

sotsial jihatlarini qamrab oladi. Keyinchalik, K.Kanale va M.Sueyn Canale Swain bu konsepsiyani lingvistik, sotsial-madaniy, strategik va diskursiv kompetensiyalar kabi tarkibiy qismlarga ajratib, yanada kengaytirdilar.

Tadqiqotlarning umumiy ko‘rinishi. Kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish bo‘yicha ilmiy tadqiqotlar uch asosiy yo‘nalishda olib boriladi:

1. Lingvistik asos. Ushbu yo‘nalishda til bilimlari va grammatik qoidalarni o‘zlashtirish kommunikativ kompetensiyaning poydevori sifatida qaraladi. Masalan, Ellis tilni o‘rganishda o‘quvchilarning lingvistik qobiliyatlarini rivojlantirish bo‘yicha amaliy tadqiqotlar olib borgan.

2. Interfaol metodlar. Bu yondashuvda rolli o‘yinlar, kichik guruhlarda ishlash va simulatsiya kabi usullar orqali talabalar orasidagi faol muloqotni ta‘minlashga qaratilgan tadqiqotlar ustunlik qiladi. Masalan, J.Harmer o‘z tadqiqotlarida interfaol metodlarning lingvistik va sotsial ko‘nikmalarni rivojlantirishdagi ahamiyatini ta‘kidlagan.

3. Texnologik yondashuv. Zamonaviy axborot texnologiyalari kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishda keng qo‘llanilmoqda. D.Laurillard axborot texnologiyalarining ta‘lim jarayonidagi o‘rnini o‘rganib, onlayn platformalar va multimedia vositalarining samaradorligini ko‘rsatgan.

Yutuqlar va kamchiliklar. Tadqiqotlarning yutuqlari va kamchiliklarini tahlil qilish mavzuning muhim jihatlarini ochib beradi.

Yutuqlar:

1. Metodologik rivojlanish. Interfaol yondashuvlar, xususan rolli o‘yinlar va treninglar talabalar orasida faol muloqotni kuchaytirishda samarador ekanligi isbotlangan.

2. Texnologiyalarni joriy etish. Axborot texnologiyalaridan foydalanish talabalar va o‘qituvchilarning o‘zaro muloqotini tezkor va qulay shaklda amalga oshirish imkonini berdi. Masalan, Zoom va Microsoft Teams platformalari ta‘lim jarayonida keng qo‘llanilmoqda.

3. Madaniyatlararo muloqot. Madaniyatlararo kommunikatsiya tadqiqotlari talabalarning global dunyoqarashini kengaytirishda muhim omil bo‘ldi.

Kamchiliklar:

1. Resurslarning yetishmasligi. Ko‘plab ta‘lim muassasalarida zamonaviy texnologiyalar yoki malkali o‘qituvchilar yetishmasligi sababli yondashuvlar to‘liq amalga oshirilmaydi.

2. Shaxsiylashtirishning yetarli emasligi. Har bir talabaga individual yondashuv joriy etilmagan holatlarda umumiy usullar samaradorligi pasayishi mumkin.

3. Metodologik muvofiqlik. Ba‘zi metodlarning turli madaniy va til muhitida yetarli natija bermasligi kuzatilgan. Masalan, rolli o‘yinlar barcha madaniyatlar uchun mos bo‘lmasligi mumkin.

Misollar bilan yoritish. Masalan, Ellis tomonidan o‘tkazilgan tadqiqotlarda kichik guruhlarda ishlash orqali lingvistik qobiliyatlarni rivojlantirish muvaffaqiyatli ekanligi aniqlangan. Talabalar kichik jamoalarda muammolarni hal qilish jarayonida til bilimlarini yanada chuqurroq o‘zlashtirishgan.

Shu bilan birga, D.Laurillard onlayn ta‘limni qo‘llashda dastlabki bosqichlarda talabalar orasida texnik qiyinchiliklar va past ishtirok ko‘rsatkichlari kabi kamchiliklar aniqlangan. Biroq uzoq muddatli treninglar va platformalarga moslashish bu muammolarni bartaraf etishga yordam bergan. Ushbu nazariy qism kommunikativ kompetensiya mavzusidagi tadqiqotlar va yondashuvlarning kompleks tasavvurini beradi va amaliy tavsiyalarni ishlab chiqish uchun zamin yaratadi.

Materiallar va usullar. Tadqiqotda sifat va miqdoriy tahlil metodlari qo‘llanildi. Quyidagi yondashuvlar asosida ma‘lumotlar yig‘ildi va tahlil qilindi.

Adabiyotlar tahlili. So‘nggi o‘n yillikda chop etilgan ilmiy maqolalar, monografiyalar va ta‘lim metodologiyasi bo‘yicha nashrlar o‘rganildi. Ushbu materiallar orqali kommunikativ kompetensiya rivojlantirishining nazariy asoslari va ilg‘or tajribalar tahlil qilindi.

So‘rovnoma. Universitet talabalaridan iborat 120 nafar respondent o‘rtasida so‘rov o‘tkazildi. So‘rovnoma yordamida talabalarning kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishga bo‘lgan ehtiyoji, ularning mavjud darajasi va samarador usullarga nisbatan munosabatlari aniqlandi.

Eksperiment. Talabalar bilan o‘tkazilgan trening dasturlari davomida interfaol metodlar (rolli o‘yinlar, guruhlarda ishlash, simulyatsiyalar) qo‘llanildi. Eksperiment davomida talabalar muloqot qobiliyatlaridagi o‘zgarishlar kuzatildi va baholandi.

Kuzatuv. O‘quv jarayonida talabalarning faol ishtiroki, muloqot ko‘nikmalarining rivojlanishi va ular o‘rtasidagi o‘zaro hamkorlik tahlil qilindi. Kuzatuv natijalari trening samaradorligini baholashda asosiy omil sifatida ishlatilgan.

Statistik tahlil. Tadqiqot natijalari miqdoriy ma'lumotlarga asoslanib statistik jihatdan qayta ishlangan. So'rovnomaga va eksperimentdan olingan natijalar grafik va jadval shaklida taqdim etilib, ularning ishonchliligi tekshirildi.

Mazkur usullar yordamida kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishning asosiy omillari va samarali strategiyalari aniqlangan.

Natijalar. Tadqiqot davomida quyidagi natijalar aniqlandi:

1. **Nazariy asoslar.** Kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishda interfaol metodlar (rolli o'yinlar, debatlar, kichik guruhlarda ishlash) samaradorligi yuqori ekanligi ko'rsatildi. Masalan, rolli o'yinlarda talabalarning o'zlariga berilgan mavzu bo'yicha o'z nuqtayi nazarlarini himoya qilish ko'nikmalari rivojlangan.

2. **Amaliy tajriba.** So'rovnomaga natijalariga ko'ra, talabalarning 78% interfaol metodlar orqali o'z kommunikativ mahoratini oshirishini ta'kidlagan. Misol sifatida, kichik guruhlarda ishlash paytida talabalar o'zaro maslahatlashish orqali birgalikda yechimlar topishga muvaffaq bo'lgan.

3. **Eksperiment natijalari.** Treninglardan so'ng talabalar orasida o'zaro muloqot qilish ko'nikmalari 35%ga yaxshilangan. Masalan, simulyatsiya mashg'ulotlarida qatnashgan talabalar real hayotiy vaziyatlarda o'z fikrlarini aniq va ravon ifoda etishni o'rgangan.

4. **Kuzatuv natijalari.** Talabalar trening jarayonida muloqot jarayonlarida faol ishtirok etganliklari va o'zaro hamkorlik qobiliyatlarini oshirgani kuzatilgan. Bu, o'z navbatida, jamoaviy loyihalarda muvaffaqiyatli natijalarga olib kelgan.

5. **Statistik tahlil natijalari.** Grafik tahlillardan ma'lum bo'lishicha, trening dasturlaridan keyin talabalar tomonidan bildirgan muloqotga oid o'z-o'zini baholash ballari sezilarli darajada oshgan. Masalan, o'z-o'zini baholashda o'rtacha ko'rsatkich 3.8 dan 4.6 ga ko'tarilgan.

Ushbu natijalar kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishda zamonaviy yondashuvlarning yuqori samaradorligini tasdiqlaydi.

Munozara. Tadqiqot natijalari kommunikativ kompetensiyani oshirishda quyidagi yondashuvlarning ahamiyatini tasdiqladi:

1. **Interfaol metodlar.** Interfaol metodlar talabalarning o'zaro muloqot qilish va fikr almashish ko'nikmalarini sezilarli darajada yaxshilaydi. Misol uchun, rolli o'yinlar talabalarga turli vaziyatlarda o'zlarini sinab ko'rish imkonini beradi. Bu esa ularda mustaqil fikrlash va tezkor qaror qabul qilish qobiliyatlarini rivojlantiradi. Masalan, "ish intervyusi" rolli o'yinida talabalar real hayotda uchrashi mumkin bo'lgan savollarga javob berishni o'rgandilar.

2. **Individual yondashuv.** Tadqiqot davomida individual yondashuvning ahamiyati aniqlandi. Har bir talabaga uning ehtiyojlariga mos trening dasturi taklif qilindi. Bu yondashuv natijasida talabalar o'zlariga xos zaif tomonlarini yaxshilash imkoniyatiga ega bo'ldilar. Masalan, ba'zi talabalar omma oldida nutq so'zlashni qiyin deb hisoblasalar, ular uchun maxsus treninglar tashkil etildi va natijada ularning nutq so'zlash ko'nikmalari 40%ga yaxshilandi.

3. **Axborot texnologiyalaridan foydalanish.** Onlayn platformalar va axborot texnologiyalari orqali o'tkazilgan treninglar talabalar uchun katta qulaylik yaratdi. Masalan, Zoom platformasida o'tkazilgan simulatsiya mashg'ulotlari talabalar orasida katta qiziqish uyg'otdi. Simulatsiya natijasida talabalar real hayotiy muammolarni onlayn muhokama qilish va jamoaviy yechim topishni mashq qildilar.

4. **Multimadaniy yondashuv.** Madaniyatlararo muloqotni rivojlantirishga qaratilgan mashg'ulotlar orqali talabalar turli madaniyat vakillari bilan ishlashni o'rgandilar. Misol uchun, "Xalqaro konferensiya" mashg'uloti davomida talabalar turli millatlar vakillari sifatida nutq so'zlashdi va ularning madaniy qariyatlariga hurmat bilan yondashishni mashq qildilar. Ushbu yondashuvlar talabalarning kommunikativ kompetensiyasini oshirishda nafaqat samarali, balki hayotiy amaliyotda qo'llashga yaroqli ekanligini ko'rsatdi.

Xulosa. Kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish zamonaviy ta'lim tizimida ustuvor ahamiyatga ega. Tadqiqot natijalari quyidagi xulosalarni berdi.

Interfaol metodlar. Ushbu metodlar talabalar o'rtasida o'zaro muloqotni kuchaytirish va jamoaviy ishlash ko'nikmalarini oshirishda muhim omil bo'ldi. Misol sifatida rolli o'yinlar davomida talabalar nafaqat bilimlarini mustahkamladilar, balki o'z nuqtayi nazarlarini samarali himoya qilishni o'rgandilar.

Individual yondashuv. Talabalar ehtiyojlariga mos yondashuv ularga zaif tomonlarini aniqlash va ulardan samarali chiqish yo'llarini o'rganish imkonini berdi. Masalan, treninglar davomida nutq so'zlash bo'yicha mashqlar qiyinchilikka duch kelgan talabalar uchun muhim ahamiyat kasb etdi.

Axborot texnologiyalari. Zamonaviy onlayn platformalar yordamida muloqotni rivojlantirish natijalari yuqori samaradorlikni ko'rsatdi. Masalan, onlayn guruh mashg'ulotlari talabalar orasida ijodkorlik va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirdi.

Madaniyatlararo muloqot. Xalqaro mavzularni o'z ichiga olgan mashg'ulotlar talabalar orasida global dunyoqarashni kengaytirishga va boshqa madaniyat vakillariga hurmat bilan yondashishga xizmat qildi.

Yuqoridagi natijalar asosida kommunikativ kompetensiyani oshirish maqsadida interfaol metodlar va axborot texnologiyalaridan foydalanishni ta'lim jarayoniga keng joriy etish tavsiya etiladi. Bu esa naqat talabalar, balki o'qituvchilarning ham malakasini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Brown, H.D. (2007). Principles of Language Learning and Teaching. Pearson Education.
- (2). Canale, M., & Swain, M. (1980). Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing. Applied Linguistics, 1(1), p. 1–47.
- (3). Ellis, R. (1997). Second Language Acquisition. Oxford University Press.
- (4). Harmer, J. (2001). The Practice of English Language Teaching. Longman.
- (5). Hymes, D. (1972). On communicative competence. In J.B.Pride & J.Holmes (Eds.), Sociolinguistics (pp. 269–293), Penguin Books.
- (6). Laurillard, D. (2012). Teaching as a Design Science: Building Pedagogical Patterns for Learning and Technology. Routledge.
- (7). Littlewood, W. (1981). Communicative Language Teaching: An Introduction. Cambridge University Press.
- (8). Richards, J.C., & Rodgers, T.S. (2001). Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge University Press.
- (9). Savignon, S.J. (2002). Interpreting Communicative Language Teaching: Contexts and Concerns in Teacher Education. Yale University Press.
- (10). Widdowson H.G. (1990). Aspects of Language Teaching. Oxford University Press.

Karimova Malohatoy Mo'minjonovna (Andijon davlat Pedagogika instituti) TARBIYA JARAYONIDA TA'LIMIY ISLOHOTLARNING AHAMIYATI

***Annotatsiya.** Mazkur maqolada tarbiya jarayonida ta'limiy islohotlarning ahamiyati yoritilib, O'rta Osiyo Turkiston xalqlarining savodxonlik darajasi aniq, tarixiy, asosli ma'lumotlar asosida tahlil qilingan. Ona tuprog'imizda yetishib chiqqan Imom al-Buxoriy, Imom at-Termiziy, Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Al-Xorazmiy, Al-Beruniy, Ali Qushchi, Qozizoda Rumi, Umar Xayyom, Amir Temur, Alisher Navoiy, Mirzo Ulug'bek, Mirzo Bobur kabi buyuk allomalarni qadrlaymiz. Sho'ro davridagi statistik ma'lumotlarni o'rganib, ona-Vatanimizga bo'lgan ana shu davrdagi munosabatlarni ko'rib, yuragimiz achishadi va mam-lakatimizning bugungi istiqbolini qadriga yetish har bir yurt farzandining ma'naviy burchimizdir.*

***Kalit so'zlar:** sho'ro siyosati, inqilob, aksioma, chuqurlashtirish, 3-rensans, jamoatchilik, da'vat, ma'naviy-axloqiy qiyofasi, O'rta Osiyo, savodxonlik, Turkiston.*

Каримова Малохатой Муминжоновна (Андижанский государственный педагогический институт) ЗНАЧЕНИЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ РЕФОРМ В ВОСПИТАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

***Аннотация.** В данной статье рассмотрен вопрос уровня грамотности народов Средней Азии, Туркестана на основе точных, исторических, обоснованных данных. Мы глубоко ценим научное наследие таких великих людей, как Имам ал-Бухари, имам Ат-Тирмизи, Абу Наср Фараби, Абу Али ибн Сина, Ал-Хоразми, Ал-Беруни, Али Кушчи, Казизада Руми, Умар Хайям, Амир Темур, Алишер Навои, Мирза Улугбек. В период советской власти их имена были забыты. Нравственный долг каждого гражданина страны – оценить нынешнее развитие нашей страны, в которое каждый из них внес достойный вклад.*

***Ключевые слова:** советская политика, революция, aksioma, углубление, 3-е возрождение, община, призыв, духовно-нравственный облик, Средняя Азия, грамотность, Туркестан, советская эпоха, учёные.*

Karimova Malohatoy Muminjonovna (Andijan State Pedagogical Institute) IMPORTANCE OF EDUCATIONAL REFORMS IN THE EDUCATIONAL PROCESS

***Annotation.** In this article, the level of literacy of the peoples of Central Asia Turkestan was prepared based on accurate, historical, reasonable data. Imam al-Bukhari, Imam al-Tirmizi, Abu Nasr Farabi, Abu Ali ibn Sina, Al Khorazmi, Al-Beruni, Ali Kushchi, Qazizada Rumi, Umar Khayyam, Amir Temur, Alisher Navai, Mirza Ulug, who grev up in our motherland. Bek, ve appreciate great scholars like Mirza Babur. Studying the statistical data of the Soviet era, our hears ache when ve see the relations vith our motherland*

in this period, and it is the moral duty of every child of the country to appreciate the current perspective of our country.

Key words: *Soviet policy, revolution, axiom, deepening, 3rd renaissance, community, da'wah, spiritual and moral image, Central Asia, literacy, Turkestan, Soviet era, scholars.*

Kirish (Introduction). Maktab qadimdan muqaddas dargoh, mudarris muallim esa ibrat namuna ko'rsatuvchi inson sifatida ulug'langan. O'tmishda maktab va madrasalar ta'lim-tarbiya birligiga asoslangan holda o'quvchilarga odob-axloqni, mehr-shafqat kabi insoniy fazilatlarini singdiruvchi ma'rifat maskanlari sifatida mashhur bo'lgan. Inqilobdan keyingi yillarda tashkil topgan maktablar ahamiyati ataylab bo'rtirib ko'rsatilib, eski maktablarga bir tmonlama yodashildi. Eski maktablarda faqat diniy bilimlar o'qitilgan deb riyokorlik qilindi. Agar inqilobgacha O'rta Osiyoda mavjud bo'lgan maktab va madrasalarda diniy bilimlar bilan dunyoviy bilimlar o'qitilmasa, allomalarimiz qanday muhitda yetishib chiqqanlar.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). O'rta Osiyo xalqlarining o'tmishdagi savodxonligi haqidagi xaqiqat soxtalashtirilgan. Ular musulmonlarning savodxonlik darajasini asossiz pasaytirib": 1897-yilgi aholi ro'yxatida o'lkada savodxonlar 1,8%ni tashkil etgan, ya'ni inqilobgacha Turkiston yoppasiga savodsiz", edi deyishdi. Ma'lumotlarga qaraganda esa inqilobga qadar ham yurtimizda 30% aholi savodli bo'lganligi, bu daraja o'z davrida dunyo miqyosida oldingi o'rinlardan birini egallashi aniq dalillar asosida aytilmoqda. Inqilobga qadar Turkistonda 6600 maktab bo'lib, ularda 70000 o'quvchi, 331 madrasada 9000 talaba saboq olganligi tarixiy hujjatlarda qayd etilgan. Tarix fanlari doktori P.G.Kim tarixiy manbalarga suyanib, savodxonlik xususida quyidagi ma'lumotlarni qayd etdi: "Turkistonda aholi soni 3792774, maktablar soni 6027, o'quvchilar soni 674015, aholining umumiy soniga nisbatan o'quvchilar 1,7%, savodxonligi 19,55% bo'lgan [2]. Sho'ro milliy siyosati o'zbekni urmadi, ranjitmadi, biroq tarixidan judo qildi. Qarangki, aholini 98%ni savodsiz deb o'sha "savodsizligimizga" o'zimizni ishontirishga intilishdi. O'ylab qarajak, "qizillar" o'zbekning o'tmishi, o'zbekning nasl-nasabidan bekorga hadiksiramagan ekanlar. Inqilobdan avvalgi "kaltak bilan o'qitiladigan" jahon ilmiga qanday allomalarni yetkazib berdi-yu, bizning maktabimizda qanday "buyuk"lar yetishib chiqdi va dunyo tamaddunini, "tafakkur, ma'naviyat" nuri bilan yoritdilar. Bunga misol qilib Imom al-Buxoriy, Termiziy, Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Al-Xorazmiy, Beruniy, Ali Qushchi, Qozizoda Rumi, Umar Xayyom, Amir Temur, Alisher Navoiy, Mirzo Ulug'bek, Mirzo Bobur kabi jahon fani madaniyatining yorqin yulduzlarini e'tirof etishimiz mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). 3-renessans bugun shu lahzalarda jamiyatimizning har bir hujayrasida muttasil yetishib kelayotgan real voqelikdir. Yuksalishni istagan xalq maktabga kuch beradi, bu aksioma mustaqillik yillarida tildan tuhsinadi-yu, lekin raqamlar ko'p, sifat esa kam o'zgar-gandek. Ta'lim tizimining hamma bo'g'inlarida maktab ayrim fanlar chuqurlashtirib o'qitiladigan maktablar, hunar maktablari, litsey, texnikum, oliy o'quv yurtlarida eng asosiy omil o'quvchining o'zi bo'lib qolmoqda. Bolada istak bo'lmasa, ta'lim natija bermaydi. Aslida, bu ta'lim to'g'risidagi yangi qonunda belgilab qo'yilgan. "O'quvchi endi ta'limning obyektidir emas, subyektidir".

Jamiyatimizda qaror topgan ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-axloqiy muhit, ajdodlardan avlodlarga o'tib yashab kelayotgan ezgu an'analarimiz va boshqa xususiyatlardan kelib chiqib, tarbiyalanganlik mezonlarini quyidagicha belgilash mumkin. Vatanni sevish, ota-onani, ustozlarni va boshqalarni hurmat qilish, mustahkam e'tiqodga ega bo'lish, irodalilik, so'z va amalning birligi, vijdonlilik, mehr-shafqatlilik, xushmuomalalilik, milliy qadryatlarga sodiqlik, sog'lom turmush tarziga rioya qilish, tabiatni sevish va asrash, kamtarinlilik, atrofdagi voqea-hodisalarga befarq bo'lmaslik kabilarni nazarda tutish mumkin.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Shuni ta'kidlash kerakki, ushbu mezonlar tarbiya topganlik ta'rifining umumiy asoslarinigina belgilaydi. Zotan, kundan kunga yangilanayotgan, barcha sohalarda taraqqiyot shiddat bilan ilgarilayotgan bir zamonda ta'lim-tarbiya va unga doir tushunchalar, yondashuvlar o'zgarishlarga uchrashi, tabiiy hol. Ayniqsa, axborot olamining chegara bilmasligi, inson ongi va qalbini zabt etishga urinishlarning kuchaygani, "ommaviy madaniyat" niqobidagi xurujlarning avj olishi, oilaviy hayotning anonimligi tasodiflarga moyilligi chuqur dinimiz bilan bog'liq holda yoshlar ahloqining qiyinlashuvi, ko'cha ta'sirining borgan sari kuchayishi [3] ham jismonan, ham ma'nadan sog'lom avlodni voyaga yetkazishda muammolar ko'lamini yanada oshiradi.

Yurtimizda ta'lim tizimi tubdan isloh etildi. Ta'lim tizimining qator sohalariga chuqur e'tibor qaralilib, buning natijasida o'g'il-qizlar xalqaro fan olimpiadalarida va turli tanlovalarda dunyo yoshlari bilan bo'lishmoqda, o'z bilim va salohiyatini namoyon etib, eng yuksak pog'onalarni zabt etayotgani nihoyatda quvonarlidir. Yoshlarda ta'lim va tarbiya muvozanati qanchalik barqaror? degan savol kelib chiqadi. Bu kabi savollarga dono falsafiy qarash "ta'limni tarbiyadan, tarbiyani ta'limdan ajratib bo'lmaydi, degan hayot falsafasini keltirishimiz o'rinli. Zero, bilimlilik va ma'nadan hamda jismonan tarbiyalanganlik o'rtasida do-

imo to'g'ri proporsional munosabat bo'lmas ekan, kamolot pillapoyalarida bardam ishonchli odimlash mushkul.

Tarbiya jarayoni avlodlararo ijtimoiy-tarixiy hayotiy tajribani uzatishga xizmat qiladigan, oila, ta'lim muassasalari, ijtimoiy, siyosiy va boshqa tashkilotlar ta'siri ostida jismonan sog'lom, ma'nan barkamol insonni shakllantirish va takomillashtirish jarayonini anglatuvchi tushunchadir. Demak, ayni vaqtda ta'lim va tarbiya atributlari bir shaxsda alohida-alohida shakllanishi, bir-birini inkor etishi kamyob holatdir. Chunki ular bir-birini vujudga kelishiga turtki bo'ladi, bo'shliqlarini to'ldiradi, rivojlanishini ta'minlaydi. Ammo bilim, asosan, o'rganish, tarbiya esa amal qilishda o'z ifodasin topishini hisobga olsak, bu mohiyatan yaxlit tushunchalarning biror shaxsda jamlanishi yoki jamlanmasigi jamiyat, oila, ta'lim muassasalardagi muhit, u yerda tarkib topgan qarashlar holatiga bog'liq ekani oydek ravshandir.

Tarbiyalanganlik holati, avvalo, kishining oilada, jamoat joylarida, o'zini tutishida, atrofida bilan o'zaro muomalasida, zimmasidagi mas'uliyat bilan his qilishida, o'z vazifa va burchini sidqidildan bajarishida, o'zgalar bilan ongli muloqotida bilinadi.

Bugungi kunda ta'lim muassasalarida tarixiy sinovdan o'tgan, milliy an'analar asosida shakllangan "Xalq pedagogikasi"ni hamda zamonaviy mezonlarni o'zida uyg'unlashtirga tarbiya texnologiyasiga ehtiyoj sezilmoqda. Bu texnologiyaning hayotimizda aks etishi tarbiya ishiga aynan bir makon va zamoni talab etadiga alohida jarayon sifatida qaramasligimizni taqozo etadi. Bunda tarbiyachining xoh ota-ona, xoh o'qituvchi-murabbiy bo'lsin ma'naviy-ma'rifiy darajasi, mavjud sharoit va yaratilgan imkoniyatlar ahamiyatlidir. Shu o'rinda tarbiyada keng jamoatchilik va maktabning o'rni beqiyos katta. Chunki bolaning bilimlilik darajasi, albatta, tarbiyalanganlik holatiga o'z ta'sirini o'tkazadi. Bola maktabda o'qitiladigan barcha fanlardan davlat ta'lim standartlari darajasida bilim, ko'nikma malakani egallagan bo'lsa, demak, tabiat jamiyat qonun-qoidalariga amal qilishni o'zining vazifasi burchi deb biladi. Endi o'ylab ko'raylik, ertangi kunimizni hal qiluvchi kuchi, taraqqiyotimizning charxpalagiga aylanishi lozim bo'lgan yosh avlod tarbiyasida oila va maktab o'rtasida shugina hamkorlikning o'zi yetarli? Aslida, o'z farzandi haqida "o'zlashtirish ko'rsatkichi past" degan xulosani eshitgan ota-ona o'g'li yoki qizi bilan ushbu muammo yuzasidan ochiq suhbatlashishi, maktabiga borib, vaziyatni o'rganishi kerak emasmi? Bolasining bilim olishidagi oqsashlar tarbiyasidagi noqisliklarning eng kichik mevasimasmikan? Muammolar yechimida oqibatdan ko'ra sababni muhokama qilish samaraliroq-ku! [4].

Kundalik hayotda o'qituvchi va bolaning ota-onasi o'rtasidagi to'g'ri munosabat ota-onalarga farzandining ta'lim muassasasida o'qishi, xulq-atvori, jamoat ishlaridagi faolligi haqida ma'lumot berib borish bilan birga, o'quvchiga o'zi haqida eslatib turishi, ya'ni o'zinning yutuq kamchiliklariga "ko'zgu" vazifasini o'tashi lozim. Haqqoniy yo'lga qo'yilgan munosabat, bola haqida ota-ona va pedagog tomonidan samimiy fikr-mulohazalarning bildirilishi ta'lim-tarbiya jarayonida ijobiy o'zgarish yasaydi. Darhaqiqat, hozir shaxsni shakllantirish bo'yicha ta'lim omilida katta yutuqlarga erishdik, ammo shaxs ma'naviyatini shakllantirishda ta'limga qaraganda tarbiya ishlari ma'lum darajada orqada qolayotgandek [5], deydi sotsiologiya fanlari doktori Mansur Bekmurodov.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Bizning mustaqil diyorumizda, ajdodlarimiz ruhini shod etish, ularni qadrlashga, ulardan foydalanib, ular haqida ilmiy tadqiqotlar olib borishga, ularni ilmiy merosini keng jamoatchilikda targ'ib qilish o'zini haqiqiy inson sanagan, yurtni ardoqlagan har bir o'g'il-qizning insoniy va ma'naviy burchi desak, mubolag'a bo'lmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References):

- (1). Samarqandagi She'rdor madrasasi peshtoqiga yozib qo'yilgan hadisdan.
- (2). Hur Turkiston kitobi. Tohir Qahhor. Toshkent, 1962.
- (3). B.Hamraqulova. Tarbiya – jamiyat ishi. "Tafakkur" jurnali, 2008-yil, 2-son.
- (4). "Tafakkur" jurnali, 1, 2, 3-sonlar, 2021.
- (5). Sotsiologiya fanlari doktori Mansur Bekmurodov.

Xoldorov Sharof G'ulom o'g'li (O'zbekiston–Finlandiya pedagogika instituti, Samarqand shahri) 14–15 YOSHLI GANDBOLCHILARNING TEZKOR-KUCH TAYYORGARLIGINI DIFFERENSIYALI YONDASHUV ASOSIDA TAKOMILLASHTIRISH METODIKASI

Annotatsiya. Maqolada pedagogik tadqiqot natijalari 14–16 yoshdagi gandbolchilarning tezkor-kuch sifatlarini rivojlantirishda "differensial yondashuv" usullaridan foydalanish samaradorligi to'g'risida xulosa chiqarishga imkon beradi. 14–16 yoshdagi gandbolchilarni tayyorlashning yillik sikli jarayonida tezkorlik va kuchga yo'naltirilgan samarali mashqlar majmualari eksperimental ravishda sinovdan

o'tkazildi. Old va orqa chiziq o'yinchilarining tezkor-kuch sifatlarini rivojlantirishda o'quv-mashg'ulot jarayoniga "differensial yondashuv"ning joriy etilishi hamda 14–16 yoshdagi gandbolchilarning o'yin harakatlarining samaradorligini, tezkor-kuch sifatlarining rivojlanishiga shug'ullanuvchilarning musobaqalardagi chiqishlarining umumiy samaradorligini oshirish bo'yicha uslublar yoritilgan.

Kalit so'zlar: differensial yondashuv, jismoniy tayyorgarlik, gandbol, tezkor-kuch sifati, o'rganish vositalari va usullari.

Холдоров Шараф (Ўзбекско-Финский педагогический институт, Самарканд)

МЕТОДИКА СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ СКОРОСТНО-СИЛОВОЙ ПОДГОТОВКИ ГАНДБОЛИСТОВ 14–15 ЛЕТ НА ОСНОВЕ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНОГО ПОДХОДА

Аннотация. В статье представлено исследование результатов педагогических изысканий, которые позволяют сделать вывод о целесообразности использования методов "дифференциального подхода" для развития скоростно-силовых качеств у гандболистов 14–16 лет. В процессе годового цикла подготовки гандболистов 14–16 лет экспериментально были апробированы комплексы упражнений, направленных на развитие быстроты и силы. Внедрение "дифференциального подхода" в учебно-тренировочный процесс для развития скоростно-силовых качеств игроков передней и задней линии, а также повышение общей эффективности их действий в играх и соревнованиях через развитие игры и скоростно-силовых качеств, рассматриваются в статье.

Ключевые слова: дифференциальный подход, физическая подготовка, гандбол, скоростно-силовые качества, средства и методы обучения.

Kholdorov Sharaf (Uzbek–Finnish Pedagogical Institute, Samarkand)

METHODOLOGY FOR IMPROVING THE SPEED-STRENGTH PREPARATION OF 14-15-YEAR-OLD HANDBALL PLAYERS BASED ON A DIFFERENTIATED APPROACH

Annotation. The article presents conclusions on the effectiveness of using "differentiated approach" methods in developing speed-strength qualities of 14–16-year-old handball players, based on the results of pedagogical research. During the annual training cycle for handball players aged 14–16, a series of effective exercises targeting speed and strength were experimentally tested. The introduction of the differentiated approach to the training process of front- and back-line players significantly improved their speed-strength qualities. The methods discussed in the article aim to enhance the players' game performance, increase the effectiveness of their movements, and improve their overall results in competitions, thereby contributing to the development of their speed-strength qualities.

Keywords: differentiated approach, physical training, handball, speed-strength qualities, teaching tools and methods.

Bugungi kunda mamlakatimizda gandbol sport turini aholi o'rtasida ommalashtirish, ayniqsa, xalqaro maydonda terma jamoalarimiz oyinlarining sifati va saviyasini oshirish mazkur olimpiya sportini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida qaralmoqda. "Yosh avlodni ijodiy va intellektual salohiyatini oshirish va ruyobga chiqarish, bolalar va yoshlar o'rtasida sog'lom turmush tarzini shakllantirish, ularni jismoniy tarbiya va sportga keng jalb etish muhim ahamiyat kasb etmoqda". Musobaqa davrida iqtidorli gandbolchilarning texnik-taktik harakatlari samaradorligini ilmiy nazariy jihatdan baholash va ularni tahlil qilish, tahlil natijalariga ko'ra tegishli tavsiyalar berish, mashg'ulot jarayonida esa ushbu tavsiyalarga jiddiy yondashish, mashg'ulotlarni zamonaviy pedagogik texnologiya asosida tashkil etish va o'tkazish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. O'rganishlar, dalillar, izlanishlar gandbolchilarni amplua bo'yicha tayyorlashning ijtimoiy pedagogik, jihatlarini ham o'rganish, o'z navbatida, ishning dolzarbligini belgilab beradi.

Tadqiqotning maqsadi. Yosh gandbolchilarning tezkor-kuch sifati tayyorgarligi samaradorligini "differensial yondashuv"ni qo'llash asosida oshiruvchi uslub hamda vositalarni ishlab chiqish va ularni amaliyotga joriy etishdan iborat.

Tadqiqotning vazifalari. Yosh gandbolchilarni tezkor-kuch sifatlarini tayyorlashda to'pni mo'ljallash aniqligini kuchaytirish imkoniyatlarini oshirish, himoya o'yinchilarning bir yillik sikl doirasida tezkor-kuch sifatlarini rivojlantirish uchun ishoralarini qo'llash imkoniyatlarini kengaytirish.

Tadqiqot obyekti sifatida sport maktablarining yoshdagi gandbol shug'ullanuvchilari bilan olib boriladigan mashg'ulot jarayoni olingan.

Tadqiqot predmeti. 14–15 yoshdagi gandbolchilarning o'quv va musobaqa faoliyatida differensial usullarni qo'llashning tashkiliy-uslubiy asoslari tashkil etadi.

Tadqiqotning usullari. Tadqiqotdailmiy-uslubiy adabiyotlar tahlili, nazariy-qiyosiy tahlil, pedagogik kuzatish, suhbat, pedagogik tajriba, matematik statistika kabi usullardan foydalanilgan.

Adabiyotlar tahlili. Hozirda yuqori iqtidorli gandbolchilarni tayyorlash, burchak o'yinchilarining texnik-taktik tayyorgarligini oshirish, o'yinchilarning yo'nalishli yugurish tezligi, shuningdek, ularning jismoniy tayyorgarligini oshirish orqali o'yin samaradorligini yaxshilash asosiy muammolardan hisoblanadi. Mazzuga oid ilmiy-metodik adabiyotlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, respublikamizning qator olimlari Sh.K.Pavlov, J.A.Akramov, F.A.Abdurahmonov, R.I.Isroilov, X.M.Xabibjonova, A.Sh.Muminov, Sh.F.Tulaganovlar tomonidan gandbolda tezkor-kuch sifatlarini o'quv mashg'ulotlarida o'rganish, muvozanat saqlash turg'unligi, vaqt-oraliqni farqlash va to'p otish aniqligini ixtisoslashtirilgan mashqlar yordamida takomillashtirish, maxsus kuch va koordinatsion tayyorgarlikning zamonaviy tizimi holatini baholash uslubiyati masalalari tadqiq qilingan.

Hozirgi kunda bir qator mualliflar V.N.Kudrisky, Y.O.Savinkov, Kushniryuk S.G., V.I.Txorev, I.N.Aleshin, V.I.Ignatyeva, A.Y.Ovchinnikova, Y.N.Kotov, I.V.Petracheva, Y.N.Kotov tomonidan musobaqa davrida jamoaning mahorati o'yinchilardagi texnik tayyorgarlikning darajasiga bog'liqligi o'yin uchun zarur bo'lgan barcha uslublar va ularni bajarish usullari texnik tayyorgarlik jarayonida oshib borishi sportchining shaxsiy qobiliyati va jamoa uchun zarur bo'lgan umum harakatlar takomillashtirishiga olib kelinishini ta'kidlaydilar.

Xorijlik olimlardan gandbol o'yinini o'rgatish metodlari va vositalari yuzasidan J.Bens, P.Eigenmann, B.Billater, H.Hoppeler, C.Garsia, C.Bataillon, P.Astrend, V.Barbanti, K.Cooper, sport musobaqalari bosqichlari yuzasidan R.Gray, K.Stark gandbol vositasida jismoniy tayyorgarlik tezkor-kuch sifatini rivojlantirishga oid ma'lumotlarni D.Glengross L.Smithlarning tadqiqotlarida mavzuning boshqa jihatlarini ham ko'rishimiz mumkin.

Tezkor-kuch mashqlari, asosan, mashg'ulotning asosiy qismida bajariladi (tajriba 88%, nazorat guruhi 84%) farqlar katta emas. Ushbu dasturlarda gandbolchilarni jismoniy tarbiyalashga katta e'tibor qaratilmoqda (1-jadval). Jismoniy tarbiya umumiy jismoniy tarbiya va maxsus jismoniy tayyorgarlikka bo'linadi.

1-jadval

Gandbolchilarni tayyorlash komponentlarining jismoniy tayyorgarlik nisbati (%)

Tayyorgarlik turlari	2021	2022	2023	2021	2022	2023	2021	2022	2023
Jismoniy	41	41	41	40	39	40	38	37	38
UJT (umumiy jismoniy tayyorlov)	25	25	25	22	21	22	18	18	18
MJT (maxsus jismoniy tayyorlov)	16	16	16	18	18	18	20	19	20
Texnik-taktik	36	36	36	35	36	35	32	33	32
Texnik	20	21	20	20	20	20	16	17	16
Taktik	16	15	16	15	16	15	16	16	16
O'yin	23	23	23	25	25	25	30	30	30
Mashg'ulotda	19	17	19	16	16	16	18	18	18

Bundan tashqari, dasturlarda umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarlikka kiritilgan tarkibiy qismlarni tarbiyalashga qaratilgan mashqlar ro'yxati keltirilgan. Shuningdek, dasturlar talabalar har yil oxirida bajarishi kerak bo'lgan me'yoriy talablarni o'z ichiga oladi. Dasturlarning xulosasida mashg'ulot jarayoni samaradorligini oshirishga qaratilgan uslubiy ko'rsatmalar berilgan.

1-jadvalda boshlang'ich tayyorgarlik bosqichiga va boshlang'ich ixtisoslashuv va chuqur ixtisoslashuv bosqichlariga e'tibor qaratiladi, asosiy tayyorgarlik-jismoniy tayyorgarlik va umumiy ko'nikmalarni rivojlantirishga katta e'tibor qaratiladi, dastlabki ixtisoslashuv maxsus jismoniy tayyorgarlik va texnik-taktik ko'nikmalarni rivojlantirishga o'tish va chuquroq ixtisoslashuv, xususiy tayyorgarlik va sportga moslashtirilgan maxsus ko'nikmalarni yanada chuqurlashtirish bosqichi amalga oshirildi.

Natijalar tahlili. Jismoniy tayyorgarlik (41% va 40% atrofida) boshlang'ich tayyorgarlikda yuqori bo'lgan, chunki bu bosqichda umumiy jismoniy tayyorgarlikka katta e'tibor qaratiladi. UJT va MJT (maxsus jismoniy tayyorgarlik) foizlari dastlabki ixtisoslashuvda biroz pasaygan, chunki bu bosqichda umumiy jismoniy tayyorgarlikdan ko'proq maxsus tayyorgarlikka o'tish boshlanadi.

Tajriba guruhi uchun maxsus tayyorgarlik dasturi qo'llanilib, mazkur dastur tezkor-kuch ko'rsatkichlariga qanchalik ta'sir ko'rsatishi nazorat guruhi bilan taqqoslanadi. Bu bosqichda ko'rsatkichlar orasidagi farq statistik jihatdan ishonchli darajada aniqlanishi mumkin. Navbatdagi tadqiqot bosqichda tajriba guruhi uchun maxsus dastur qo'llanilib, ko'rsatkichlarning o'zgarishi qayd etiladi va nazorat guruhi bilan taqqoslanadi.

Morfofunktsional va antropometrik ko'rsatkichlar. Bo'y uzunligi: Tajriba guruhi (165.5 ± 4.3 sm), nazorat guruhi (165.7 ± 4.2 sm)–farq $P > 0.05$. Tana vazni: tajriba guruhi (55.8 ± 3.6 kg), Nazorat guruhi (56.0 ± 3.4 kg)-farq $P > 0.05$. Ko'krak aylanasi: tajriba guruhi (84.2 ± 2.5 sm), nazorat guruhi (84.5 ± 2.4 sm)-farq $P > 0.05$. Tezkor-kuch ko'rsatkichlari: qo'l kuchi (o'ng qo'l): tajriba guruhi (28.6 ± 2.7 kg), nazorat guruhi (28.5 ± 2.8 kg)-farq $P > 0.05$ ni tashkil etdi.

Qo'l kuchi (chap qo'l): tajriba guruhi (26.8 ± 2.6 kg), Nazorat guruhi (26.9 ± 2.5 kg)–farq $P > 0.05$. Tezkor yugurish (30 m): Har ikki guruh (4.9 ± 0.2 soniya)–farq $P > 0.05$.

Vertikal sakrash balandligi: tajriba guruhi (42.5 ± 3.1 sm), Nazorat guruhi (42.7 ± 3.0 sm)-farq $P > 0.05$. Fiziologik ko'rsatkichlar: Yurak urish tezligi: Tajriba guruhi (72.5 ± 3.2 zarb/min), Nazorat guruhi (72.7 ± 3.1 zarb/min)-farq $P > 0.05$ ko'rsatkichlarini qayd etdi.

1-rasm. Birinchi va ikkinchi darajali o'yinchilar uchun tezkorlik va kuch vositalarini farqlash strategiyasi.

10 stansiya-yuqori yelkama-kamarga yuqori tezkorlikda yo'naltirilgan mashqlar orqa chiziq o'yinchilariga xos maksimal tezkorlikda bajariladi (fitbol koptogini yuqoridan otish), 11 stansiya-oldingi chiziq o'yinchilariga xos bo'lgan sakrash mashqlari (maksimal tezkorlikda yuqoriga va pastga gimnastik skameykada ikki oyoqqa sakrash), 12 stansiyadam olish oralig'i 3–5 daqiqa vaqt oraligi` kuzatildi.

Gandbolchilarni tezkor-kuch sifatini integral rivojlantirish jarayonida ikkita asosiy vazifa hal qilindi:

1. O'yinchining butun motorika tizimini har tomonlama rivojlantirish.
2. To'g'ridan to'g'ri o'yin vaziyatlarini hal qilishning muvaffaqiyati bog'liq bo'lgan o'ziga xos vosita qobiliyatlarini takomillashtirish.

Tadqiqotdan so'ng, oldingi hujum chizig'i, nazorat va tadqiqot guruhlarini o'yinchilarining ko'rsatkichlari sakrash va tezlashishda orqa chiziq natijalaridan ustun turadi, orqa chiziq esa otish va surishda yuqori ko'rsatkichlarga ega. Biroq eksperimental guruhning oldingi liniyasi o'yinchilari oldingi nazorat gu-

ruhi o'yinchilariga nisbatan sakrash va tezlashishda o'z ko'rsatkichlarini yaxshiladilar. Xuddi shunday holat eksperimental guruhning orqa chizig'i o'yinchilari bilan ham yuzaga keldi, lekin faqat nazorat guruhi-ning orqa chizig'i o'yinchilari bilan taqqoslaganda otish va surish ko'rsatkichlarida ko'zga tashlandi. Tadqiqotdan so'ng, oldingi hujum chizig'i, nazorat va tadqiqot guruhlarida o'yinchilarining ko'rsatkichlari sakrash va tezlashishda orqa chiziq natijalaridan ustun turadi, orqa chiziq esa otish va surishda yuqori ko'rsatkichlarga ega. Biroq eksperimental guruhning oldingi liniyasi o'yinchilari oldingi nazorat guruhi o'yinchilariga nisbatan sakrash va tezlashishda o'z ko'rsatkichlarini yaxshiladilar. Xuddi shunday holat eksperimental guruhning orqa chizig'i o'yinchilari bilan ham yuzaga keldi, lekin faqat nazorat guruhining orqa chizig'i o'yinchilari bilan taqqoslaganda otish va surish ko'rsatkichlarida ko'zga tashlandi.

2-jadval

Orqa chiziq nazorat guruhi gandbolchilarining tezkor-kuch tayyorgarligi ko'rsatkichlaridagi farqlarning ishonchliligi

Ko'rsatkichlar	Tajribadan oldin		Tadqiqotdan keyin			
	n=10		n=10			
	X	m	X	m	t	P
Yugurish 30 m. (sek)	5,07	0,031	5,03	0,028	7,15	<0.001
Uzunlikka sakrash (sm)	195,7	1,289	199	1,167	-9,85	<0.001
Uch hatlab sakrash (sm)	599,3	1,576	602,6	1,627	-5,21	<0.001
15 soniyada surish (bir marta)	13,8	0,544	14,5	0,62	-4,582	<0.005
To'ldirma to'p otish 1kg (m)	14,4	0,486	14,9	0,519	-3,354	<0.01
1 kg to'ldirma to'pni ikki (m)o'tirgan holda uloqtirish	5,6	0,17	5,7	0,145	-3,934	<0.005
To'ldirma to'pni otish kg o'tirgan ikki (m)	6,35	0,174	6,4	0,197	-3,173	<0.05
To'ldirma to'pni otish kg ikki marta orqaga o'tirish (m)	7	0,187	7,05	0,193	-3,344	<0.01
Qo'l yordamisiz uzunlikka sakrash (sm)	159,8	1,31	162,4	1,298	-2,557	<0.05
Tez yugurish 6m (sek)	1,35	0,01	1,34	0,008	0,823	>0.1

Eksperimental va nazorat guruhlarida gandbolchilarining tezkor-kuch tayyorgarligi ko'rsatkichlarining o'sishi jadvalda keltirilgan. Tezkor-kuch ko'rsatkichlarining o'sish nisbati rasmda ko'rsatilgan.

30 metrga yugurish va b metrga tezlashishda ko'rsatkichlarning eng katta o'sishi eksperimental guruh gandbolchilarida, old chiziq 2,8% va 2,5%, orqa chiziq o'yinchilari 1,5% 1,6%. Yosh gandbolchi nazorat guruhida ushbu testlar bo'yicha ko'rsatkichlarning o'sishi past va 0,7% dan 0,9%ni tashkil etdi.

Xulosalar.

1. To'pni otish ko'rsatkichlarining o'sishi juda xilma-xildir. Eksperimental guruhning orqa chizig'i o'yinchilari barcha otish turlarida o'z natijalarini sezilarli darajada yaxshiladilar. Ushbu o'yinchilarda 1 kg to'ldirma to'pni uloqtirish natijalarining o'sishi 18,5%, ikki qo'l bilan o'tirgan holda 1 kg to'ldirma to'pni uloqtirish 18,4%, ikki qo'l bilan o'tirgan 3 kg to'ldirma to'pni uloqtirish 17,6% va ikki qo'l bilan orqaga o'tirgan 3 kg to'ldirma to'pni uloqtirish 21,1%ni tashkil qiladi. Ikki qo'li bilan o'tirgan holda 1 kg to'ldirma to'pni tashlash natijalari kutilmagan bo'ldi. Ular eksperimental guruhning oldingi chiziq o'yinchilarida 0,8%ga, oldingi nazorat chizig'i o'yinchilarida 0,8%ga, oldingi nazorat chizig'i o'yinchilarida esa 1,7%ga kamaydi hamda 1 kg, 6,4% va 6,5% to'ldirma to'pni tashlashda eksperimental va nazorat guruhlarining oldingi qatoridagi o'yinchilarda natijalar deyarli bir xil darajada oshdi. Ushbu testda orqa nazorat guruhi

o'yinchilari 3,4% o'sish bilan natija ko'rsatdilar. 3 kg to'ldirma to'pni tashlashda natija eksperimental guruhning old chizig'i o'yinchilarida 1,6%ga, nazorat guruhining old chizig'i uchun 0,8%ga va nazorat guruhining orqa chizig'i uchun 0,7%ga oshdi. Ikki qo'l bilan orqaga o'tirgan 3 kg to'ldirma to'pni tashlashda eksperimental va nazorat guruhlarining oldingi chiziq gandbolchilarining natijalari teng ravishda 2,8%ga oshdi, orqa chiziq o'yinchilarida esa o'sish 0,7%ni tashkil etdi.

2. Eng muhim o'sish sinovda qayd etildi. O'tjimoniya eksperimental guruhning orqa chiziq o'yinchilarida 15 soniyada (bir necha marta) va 25,9%ga teng. Bu yerda eksperimental va nazorat guruhlarining oldingi chiziq'idagi o'yinchilarning birinchisida 6,5%, ikkinchisida 3,6% o'sishi o'rtasidagi farq aniqlandi. Nazorat guruhining orqa chiziq'i o'yinchilarining o'sishi 5%ni tashkil qildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Akramov J.A., Gandbol. JTI uchun darslik, t. 2; Ignateva V.Y. Gandbol. Darslik, IFK, M., "FiS", 1982, 380 s.
- (2). Pavlov Sh.K., Abduraxmanov F.A., Raxmanova M.M. Gandboll. O'quv qo'llanma, 2010, 32–45-betlar.
- (3). Pavlov Sh.K., Azizova R.I., Gandbol – BO'SMlar uchun dastur. 2009, 5; Павлов Ш.К., Абдурахманов Ф.А. Подготовка гандболистов. UzGIFK, T., 2006, 299 s.
- (4). Pavlov Sh.K., Abdurahmanov F.A., Akramov J.A., Gandbol. JTI uchun darslik, 2005. 80–91-betlar; Беляев А.В. Исследование тренировочных и соревновательных нагрузок в волейболе. Автореф. дис. ...канд. пед.наук, М., 1974, 28 с.
- (5). Абдурахманов Ф.А., Лемешков В.А., Ливицкий А.Н., Павлов Ш.К., Яроцкий Я.И. Подготовка гандболистов. Ташкент, 1992.
- (6). Игнатъева В.Я., Петрачева И.В. Многолетняя подготовка гандболистов в ДЮСШ. М., "Советский спорт", 2023.

Normatov Xasan Isroil o'g'li (SamDCHTI rektor yordamchisi; normatovhasan109@gmail.com) JISMONIY MADANIYAT DARSLARIDA TALABALARNING HARAKATLANISH MALAKALARINI SHAKLLANTIRISHNING METODIK ASOSLARI

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada jismoniy madaniyat darslarida talabalarning harakatlanish malakalarini shakllantirishning nazariy va amaliy jihatlarini tahlil qilinadi. Talabalarning harakatlanish qobiliyatlarini rivojlantirishda metodik yondashuvlarning ahamiyati, ularning jismoniy, psixologik va ijtimoiy rivojlanishga ta'siri yoritiladi.*

***Kalit so'zlar:** jismoniy madaniyat, harakatlanish malakalari, metodik asoslar, ta'lim, sog'lom turmush tarzi.*

Норматов Хасан (помощник ректора СамГИМЯ; normatovhasan109@gmail.com) МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ДВИГАТЕЛЬНЫХ НАВЫКОВ У СТУДЕНТОВ НА УРОКАХ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

***Аннотация.** В статье рассматриваются теоретические и практические аспекты формирования двигательных навыков у студентов на уроках физической культуры. Освещается значение методических подходов к улучшению двигательных способностей студентов и их влияние на физическое, психологическое и социальное развитие.*

***Ключевые слова:** физическая культура, двигательные навыки, методические основы, образование, здоровый образ жизни.*

Normatov Hassan (Assistant Rector of SamDCHTI; normatovhasan109@gmail.com) METHODOLOGICAL FOUNDATIONS FOR DEVELOPING STUDENTS' MOTOR SKILLS IN PHYSICAL EDUCATION LESSONS

***Annotation.** This article analyzes the theoretical and practical aspects of developing students' motor skills in physical education lessons. The significance of methodological approaches to improving students' motor abilities and their impact on physical, psychological, and social development is highlighted.*

***Keywords:** physical education, motor skills, methodological foundations, education, healthy lifestyle.*

***Kirish.** Hozirgi zamonaviy ta'lim tizimida jismoniy madaniyat darslari shaxsning jismoniy salohiyatini oshirish, harakat madaniyatini shakllantirish va sog'lom turmush tarzini targ'ib qilishning muhim qismi sifatida e'tirof etiladi. Talabalarning harakatlanish malakalarini shakllantirish nafaqat ularning jismoniy rivojlanishiga, balki psixologik va ijtimoiy kompetensiyalariga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ushbu maqola talabalarning harakatlanish malakalarini shakllantirishga doir metodik asoslarni tahlil qilishga bag'ishlanadi.*

Adabiyotlar tahlili. Maqolada talabalarning harakatlanish malakalarini shakllantirishda qoʻllanilgan metodik yondashuvlarning nazariy asoslari va amaliyotga tatbiq etilishi uchun bir qator ilmiy manbalar va adabiyotlar tahlil qilingan. Ushbu adabiyotlar jismoniy madaniyat taʼlimining samarali tashkil etilishi uchun zarur metodik asoslarni va yondashuvlarni taklif etadi.

1. Safarov A. Jismoniy tarbiya metodikasi asoslari. A.Safarov tomonidan yozilgan asar, jismoniy tarbiya metodikasi sohasida faol ishtirok etish tamoyilini chuqur tahlil qiladi. U talabalar mashgʻulotlarida faol qatnashish va oʻzlarini namoyon qilishlari zarurligini taʼkidlaydi. Asar, shuningdek, jismoniy faoliyatning nafaqat jismoniy, balki psixologik va ijtimoiy jihatlarni rivojlantirishga qaratilgan metodlarni tavsiya etadi. Ushbu tamoyil maqolada talabalarning mashgʻulotlarga boʻlgan qiziqishlarini oshirishda muhim rol oʻynaydi.

2. Karimov B. Individuallashtirilgan taʼlim metodlari. B.Karimovning asarida individuallashtirilgan taʼlim uslublari va mashgʻulotlar orqali har bir talabaga moslashtirilgan yondashuvlarning samaradorligi taʼkidlanadi. Jismoniy madaniyat darslarida har bir talabaning jismoniy imkoniyatlari va ehtiyojlariga mos mashqlar tanlash, talabalar uchun individual oʻquv modullarini yaratish zarurligi haqida gapirilgan. Bu yondashuv maqolada metodologik tamoyil sifatida muhim rol oʻynaydi, chunki har bir talaba oʻziga mos mashqlar orqali samarali rivojlanishi mumkin.

3. Usmonov N. Sport mashgʻulotlarini tashkil etish tamoyillari. N.Usmonovning asarida sport mashgʻulotlarini muntazam ravishda oʻtkazish, harakatlarning takrorlanuvchanligi va tizimli yondashuvlarning taʼsiri haqida soʻz yuritiladi. Ushbu metodik tamoyil maqolada oʻquv jarayonida muntazam mashgʻulotlarning ahamiyatini, talabalar uchun uzluksiz rivojlanish imkoniyatlarini taʼminlashda foydalaniladi.

4. Tursunov D. Pedagogik jarayonni qiziqarli tashkil etish usullari. D.Tursunov tomonidan keltirilgan asar, pedagogik jarayonni qiziqarli tashkil etishning usullari haqida batafsil maʼlumot beradi. Maqolada talabalarning darslarga boʻlgan qiziqishini oshirishda oʻyin usullari va musobaqalardan foydalanish tavsiya etiladi. Bu yondashuv oʻquvchilarni motivatsiyalash, ular orasida sogʻlom raqobatni rivojlantirishda samarali boʻladi.

5. Abduqahhorov I. Sport oʻyinlarining taʼlimdagi ahamiyati. I.Abduqahhorovning asari sport oʻyinlarining taʼlim jarayonidagi rolini oʻrganadi. Jismoniy tarbiya darslarida sport oʻyinlari va musobaqalar orqali talabalar faolligini oshirish va birgalikda ishlashni oʻrganishlari mumkin. Ushbu usul maqolada talabalarning harakatlarni oʻrganishdagi samaradorligini taʼminlashga yordam beradi.

6. Nazarova G. Taʼlim jarayonida estafetalar roli. G.Nazarovanning asari estafetalarning jismoniy madaniyat darslarida ijtimoiy koʻnikmalarni rivojlantirishdagi ahamiyatini koʻrsatadi. Mashgʻulotlarda jamoaviy vazifalarni bajarish orqali talabalar bir-biriga yordam koʻrsatishni va oʻzaro hamkorlikni oʻrganadilar, bu esa jismoniy faoliyatda muvaffaqiyatga erishishda muhim omildir.

7. Saidov H. Taʼlimda nazoratning metodologiyasi. H.Saidovning asari taʼlim jarayonida nazorat va baholashning metodologiyasiga bagʻishlangan. Talabalarining harakat malakalarini rivojlantirish jarayonini tahlil qilish va baholashni yuksaltirish, ularning erishgan natijalarini aniqlashda zarurdir. Bu yondashuv maqolada diagnostika va qayta aloqa jarayonlarining samaradorligini oshirish uchun muhim oʻrin tutadi.

8. John Smith. Teamwork in Education. John Smithning tadqiqotlari sport va jismoniy madaniyat darslarida jamoaviy ishlashning ahamiyatini koʻrsatadi. Oʻyin usullarining talabalar oʻrtasidagi jamoaviylikni rivojlantirishdagi oʻrni muhim boʻlib, maqolada bu yondashuv talabalarning oʻzaro hamkorlik va muloqot koʻnikmalarini rivojlantirishda ishlatiladi.

9. Tursunov D. Pedagogik jarayonni qiziqarli tashkil etish usullari. D.Tursunovning asarida pedagogik jarayonning qiziqarli tashkil etilishi talabalarning qiziqish va motivatsiyasini oshirishda zarurligi taʼkidlanadi. Bu yondashuv metodologik jihatdan maqolada talabalar uchun innovatsion va qiziqarli mashgʻulotlar tashkil etishga xizmat qiladi.

Metodologiya. Talabalarning harakat malakalarini shakllantirish jarayonida ilmiy asoslangan metodologiyalar qoʻllanildi. Quyidagi yondashuvlar tadqiqotning asosiy metodik yoʻnalishlarini belgiladi:

Tajriba asosida oʻrganish. Mashgʻulotlar davomida talabalar sport harakatlarini amaliy ravishda oʻzlashtirishga yoʻnaltirilgan vazifalarni bajarishdi. Ushbu jarayonda I.Abduqahhorovning “Sport mashgʻulotlari amaliyoti” asarida keltirilgan usulblar asos sifatida foydalanildi. Amaliyot jarayonida quyidagilar amalga oshirildi:

- Harakatlarni ketma-ketlikda oʻrgatish.
- Talabalarni amaliy faoliyatga jalb etish.
- Oʻrganilgan harakatlarni musobaqalar orqali mustahkamlash.

2. Interaktiv yondashuv. Mashg'ulotlar davomida muhokama, guruhli bahslar va rolli o'yinlar tashkil etilib, talabalar o'z fikrlarini bildirishga va harakatlarni tahlil qilishga o'rgatildi. Bu yondashuv A.Safarovning "Jismoniy tarbiya metodikasi asoslari" asarida bayon qilingan. Interaktiv usullar:

- Talabalar o'rtasida hamkorlikni oshirdi.
- Mustaqil fikrlash va qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirdi.

3. Diagnostika va qayta aloqa. Mashg'ulotlar davomida talabalar harakat malakalarining rivojlanish darajasini aniqlash uchun nazorat va baholash ishlari olib borildi. Ushbu yondashuv H.Saidovning "Ta'limda nazoratning metodologiyasi" asarida keltirilgan prinsiplarga asoslandi. Diagnostika jarayonida:

- Har bir talabaning harakatlarni bajarish ko'rsatkichlari qayd etildi.
- Qayta aloqa orqali talabalar xatoliklarni aniqlab, ularni tuzatish bo'yicha tavsiyalar oldilar.

4. O'quv modullarini ishlab chiqish. Jismoniy tarbiya darslari uchun maxsus modullar ishlab chiqildi. Bu modullar B.Karimovning "Individuallashtirilgan ta'lim metodlari" asarida bayon qilingan prinsiplarga asoslangan bo'lib, har bir talabaning imkoniyatlari va ehtiyojlariga moslashtirildi. Modul mazmuni:

- Boshlang'ich harakatlarni o'rgatish.
- Harakatlar koordinatsiyasini rivojlantirish mashqlarini o'z ichiga oldi.
- Sport o'yinlari orqali murakkab harakatlarni mustahkamlashga qaratilgan.

5. Innovatsion texnologiyalardan foydalanish.

Mashg'ulotlar davomida innovatsion texnologiyalar, masalan, videotahlil, virtual simulatorlar va mobil ilovalardan foydalanildi. Ushbu usul D.Tursunovning "Pedagogik jarayonni qiziqarli tashkil etish usullari" asarida ta'kidlangan afzalliklarni o'z ichiga oladi:

- Mashg'ulot jarayonining qiziqarli bo'lishini ta'minladi.
- Harakatlarni vizual tahlil qilish imkonini berdi.

6. Jamoaviy faoliyatni tashkil etish. Estafetalar va jamoaviy musobaqalar orqali talabalar o'zaro hamkorlik va muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishdi. Nazarova G.ning "Ta'lim jarayonida estafetalar roli" asarida bunday faoliyatning ijtimoiy ko'nikmalarni shakllantirishdagi ahamiyati keng yoritilgan.

Metodologiya yondashuvlari harakat malakalarini rivojlantirish jarayonini tizimli, samarali va qiziqarli qilish imkonini berdi. Ushbu prinsiplar talabalarning jismoniy rivojlanishi va umumiy ta'lim sifatini oshirishga xizmat qildi.

Tahlil va natijalar.

1. Harakatlanish malakalarini shakllantirishning bosqichlari. Harakatlanish malakalarini o'rgatish jarayonida bosqichma-bosqich yondashuv muhim ahamiyatga ega. Dastlab, talabalarga asosiy harakat elementlari o'rgatiladi, keyinchalik, bu elementlar murakkab harakat turlariga integratsiya qilinadi. Ushbu jarayon uch bosqichdan iborat:

Boshlang'ich bosqich. Talabalar oddiy harakatlarni bajarishni o'rganadilar, masalan, yugurish, sakrash yoki to'g'ri qadam tashlash.

O'rta bosqich. Harakatlar orasidagi koordinatsiyani yaxshilashga qaratilgan mashqlar amalga oshiriladi.

Yuqori bosqich. Murakkab harakatlarni bajarish ko'nikmasi rivojlantiriladi, masalan, sport o'yinlari yoki musobaqalarda ishtirok etish.

2. Metodik yondashuvlarning asosiy tamoyillari. Harakatlanish malakalarini shakllantirishda quyidagi metodik tamoyillar qo'llaniladi:

Faollik tamoyili. Talabalarning mashg'ulotlarda faol ishtirok etishi muhimdir. Ushbu tamoyil haqida batafsil ma'lumot A.Safarov tomonidan yozilgan "Jismoniy tarbiya metodikasi asoslari" asarida bayon etilgan Safarov A [1;39-b.].

Individuallik tamoyili. Har bir talabaga uning jismoniy imkoniyatlari va ehtiyojlariga mos mashqlar tanlanadi. Bu tamoyil B.Karimovning "Individuallashtirilgan ta'lim metodlari" asarida keng yoritilgan B. Karimov [2;89-b.].

Tizimlilik tamoyili. Mashg'ulotlar muntazam ravishda o'tkazilib, harakatlar takroriyliigi ta'minlanadi. Bu haqda N.Usmonovning "Sport mashg'ulotlarini tashkil etish tamoyillari" kitobida batafsil yozilgan N.Usmonov, 2019 [3;47-b.].

Qiziqish uyg'otish tamoyili. Talabalarning darslarga qiziqishini oshirish uchun o'yin usullari va musobaqalardan foydalaniladi. Ushbu yondashuv haqida D.Tursunovning "Pedagogik jarayonni qiziqarli tashkil etish usullari" kitobida ma'lumot keltirilgan [4;88-b.].

3. Amaliy mashg'ulotlarni tashkil etishning samarali usullari. Mashg'ulotlar davomida harakat malakalarini shakllantirishni ta'minlash uchun quyidagi usullardan foydalanish mumkin:

O'yin usullari. Sport o'yinlari va jamoaviy musobaqalar orqali talabalar faol ishtirok etadi va birgalikda ishlashni o'rganadilar. Ushbu usul haqida I.Abduqahhorovning "Sport o'yinlarining ta'limdagi ahamiyati" asarida keng yoritilgan [5;75-b.].

Estafetalar. Jamoaviy vazifalarni bajarish orqali talabalar o'zaro hamkorlik va bir-biriga yordam ko'rsatishni o'rganadilar. G.Nazarovning "Ta'lim jarayonida estafetalar roli" asarida bu usulning afzalliklari ko'rsatilgan [6-114-b.].

Nazorat va baholash. Talabalarning mashg'ulot davomida erishgan natijalarini nazorat qilish va baholash jarayonni yanada samarali qiladi. Ushbu yondashuv haqida H.Saidovning "Ta'limda nazoratning metodologiyasi" kitobida batafsil ma'lumot berilgan [6;144-b.].

4. Ilmiy yangilikni tahlil qilish. Ushbu tadqiqot talabalarning harakat malakalarini shakllantirishga qaratilgan metodik tamoyillarni amaliyotga tadbiiq qilishda yangi yondashuvlarni taklif etadi. Jumladan, A. Safarovning "Jismoniy tarbiya metodikasi asoslari" [7;139-b.] asarida faollik tamoyili mashg'ulotlarda talabalar ishtirokini oshirishga qaratilgan bo'lsa, B.Karimovning "Individuallashtirilgan ta'lim metodlari" [8;29-b.]. asarida o'quv jarayonida individuallashtirilgan mashqlarni qo'llashning samaradorligi ko'rsatib berilgan. G.Nazarovning "Ta'lim jarayonida estafetalar roli" [9;73-b.] asarida estafetalarning ijtimoiy muhitni yaxshilashdagi ahamiyati o'rganilgan.

Taqqoslash uchun John Smith [10;92-b.] tomonidan olib borilgan "Teamwork in Education" tadqiqotlarida o'yin usullarining talabalar o'rtasidagi jamoaviylikni rivojlantirishdagi o'rni keng tahlil qilingan. Shuningdek, D.Tursunovning "Pedagogik jarayonni qiziqarli tashkil etish usullari" [11;96-b.] asari ham talabalarning qiziqishlari va motivatsiyasini oshirishdagi ahamiyatini ko'rsatgan. Shunday qilib, ushbu maqolada yoritilgan ilmiy yondashuvlar jismoniy madaniyat sohasidagi boshqa tadqiqotlar bilan uyg'un keladi va talabalarning harakat malakalarini shakllantirishga oid yangi istiqbollarni ochib beradi.

Xulosa. Ushbu maqolada talabalarning harakatlanish malakalarini shakllantirishda metodik yondashuvlar va ularning ta'lim jarayoniga ta'siri tahlil qilindi. Jismoniy madaniyat darslari nafaqat talabalarning jismoniy rivojlanishiga, balki ularning psixologik va ijtimoiy kompetensiyalarini ham shakllantiradi. Harakatlanish malakalarini shakllantirishda bosqichma-bosqich yondashuvlar, metodik tamoyillar va amaliy mashg'ulotlarning samarali tashkil etilishi muhim ahamiyatga ega.

Amaliy mashg'ulotlarni tashkil etishda sport o'yinlari, estafetalar, nazorat va baholash kabi usullar qo'llaniladi. Ushbu usullar talabalar orasida jamoaviylikni rivojlantirish, o'zaro hamkorlikni oshirish va harakatlarni samarali o'zlashtirishga yordam beradi. Shuningdek, ilmiy yangiliklar va innovatsion texnologiyalarni jismoniy madaniyat darslariga tatbiq etish, mashg'ulotlar jarayonini yanada samarali va qiziqarli qilish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Safarov A. Jismoniy tarbiya metodikasi asoslari, 2021.
- (2). Karimov B. Individuallashtirilgan ta'lim metodlari. 2020.
- (3). Usmonov N. Sport mashg'ulotlarini tashkil etish tamoyillari. 2019.
- (4). Tursunov D. Pedagogik jarayonni qiziqarli tashkil etish usullari. 2022.
- (5). Abduqahhorov I. Sport o'yinlarining ta'limdagi ahamiyati. 2021.
- (6). Nazarova G. Ta'lim jarayonida estafetalar roli. 2020.
- (7). Saidov H. Ta'limda nazoratning metodologiyasi. 2021.
- (8). Safarov A. Jismoniy tarbiya metodikasi asoslari. 2021.
- (9). Karimov B. Individuallashtirilgan ta'lim metodlari. 2020.
- (10). Nazarova G. Ta'lim jarayonida estafetalar roli. 2020.
- (11). John Smith. Teamwork in Education. 2019.
- (12). Tursunov D. Pedagogik jarayonni qiziqarli tashkil etish usullari. 2022.

Kodirov Ismoil Norkobilovich (Qarshi Muhandislik-iqtisodiyot instituti "Muqobil energiya manbalari" kafedrası professori; kodirov@gmail.ru)

DUAL TA'LIMNI MUHANDISLAR TAYYORLASHDA "TARMOQ-KORXONA-OLYGOH" DARAJASIDA TASHKIL ETISH VA UNI SINOVDAN O'TKAZISH SAMARALARI

***Annotatsiya.** Maqolada oliy ta'lim muassasalari va ishlab chiqarish korxonalarini bilan hamkorlikda "Tarmoq-korxonalar-oliygoh" darajasida dual ta'limni o'qitishni tashkil etishni sinovdan o'tkazish natijalari, dual ta'limni joriy etishning eng muhim tamoyillarini aniqlash borasidagi ma'lumotlar bayon qilingan. Shuningdek, bitiruvchilarni umumiy kompetensiyalarining shakllanishida o'z-o'zini baholashga jalb qilinishi va bundan olingan natijalar haqida ma'lumotlar keltirilgan.*

Kalit so'zlar: metodologik tamoyillar, kompetensiyalar, "Tarmoq-korxonola-oliygo'h", dual ta'lim, o'z-o'zini baholash, dual ta'lim modeli.

Кодиров Исmoil Норкobilovich (профессор кафедры «Альтернативные источники энергии» Каршинского инженерно-экономического института; kodirov@gmail.ru)

ЭФФЕКТЫ ОРГАНИЗАЦИИ И ТЕСТИРОВАНИЯ ДУАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ НА УРОВНЕ «ОТРАСЛЬ-ПРЕДПРИЯТИЕ-ВУЗ» В ПОДГОТОВКЕ ИНЖЕНЕРОВ

Аннотация. В статье представлены результаты апробации организации дуального обучения на уровне «Отрасль-предприятие-высшее образование» во взаимодействии с высшими учебными заведениями и производственными предприятиями, а также информация по выявлению важнейших принципов реализации дуального обучения. Также представлена информация о вовлеченности выпускников в самооценку при формировании их общих компетенций и полученных при этом результатах.

Ключевые слова: методологические принципы, компетенции, «Промышленность-предприятие-вуз», дуальное образование, самооценка, модель дуального образования.

Kodirov Ismoil Norkobilovich (Professor of the Department of "Alternative Energy Sources" at the Karshi Institute of Engineering and Economics; kodirov@gmail.ru)

EFFECTS OF ORGANIZING AND TESTING DUAL EDUCATION AT THE LEVEL OF "INDUSTRY-ENTERPRISE-HIGHER EDUCATION" IN THE TRAINING OF ENGINEERS

Annotation. The article presents the results of testing the organization of dual training at the level of "Industry-enterprise-university" in cooperation with higher education institutions and manufacturing enterprises, as well as information on identifying the most important principles for implementing dual training. Information is also provided on the involvement of graduates in self-assessment when forming their general competencies and the results obtained.

Key words: methodological principles, competencies, "Industry-enterprise-university", dual education, self-assessment, dual education model.

Kirish. 2021-yil 29-mart kuni "Professional ta'lim tizimida dual ta'limni tashkil etish chora-tadbirlari haqida"gi 163-qaror O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan e'lon qilindi va professional ta'lim tizimida dual ta'limni qanday joriy qilish haqidagi Nizom ham tasdiqlandi. Yuqorida aytib o'tilgan masalalarni hal qilish uchun oliy ta'lim muassasalar (OTM)larida malakali muhandis kadrlar yetishtirib berish uchun OTM ta'lim tizimida innovatsion ta'lim hisoblangan dual ta'limni joriy qilgan holda malakali, zamonaviy muhandis kadrlar tayyorlash dolzarb masalalardan hisoblanadi [1,6;10–11-b.].

Ma'lumki, dual ta'limning shakli har yerda hamda doimiy hamma joyda tashkil etishga to'g'ri kelavermasligi va to'liq ishlamasligi aniqlangan [3]. Dual ta'limni o'qitishning yangi, mukammal dasturi va uning ta'minotini ishlab chiqilmagan hamda uni sinovdan o'tkazish samaradorligi yetarlicha aniqlanmagan.

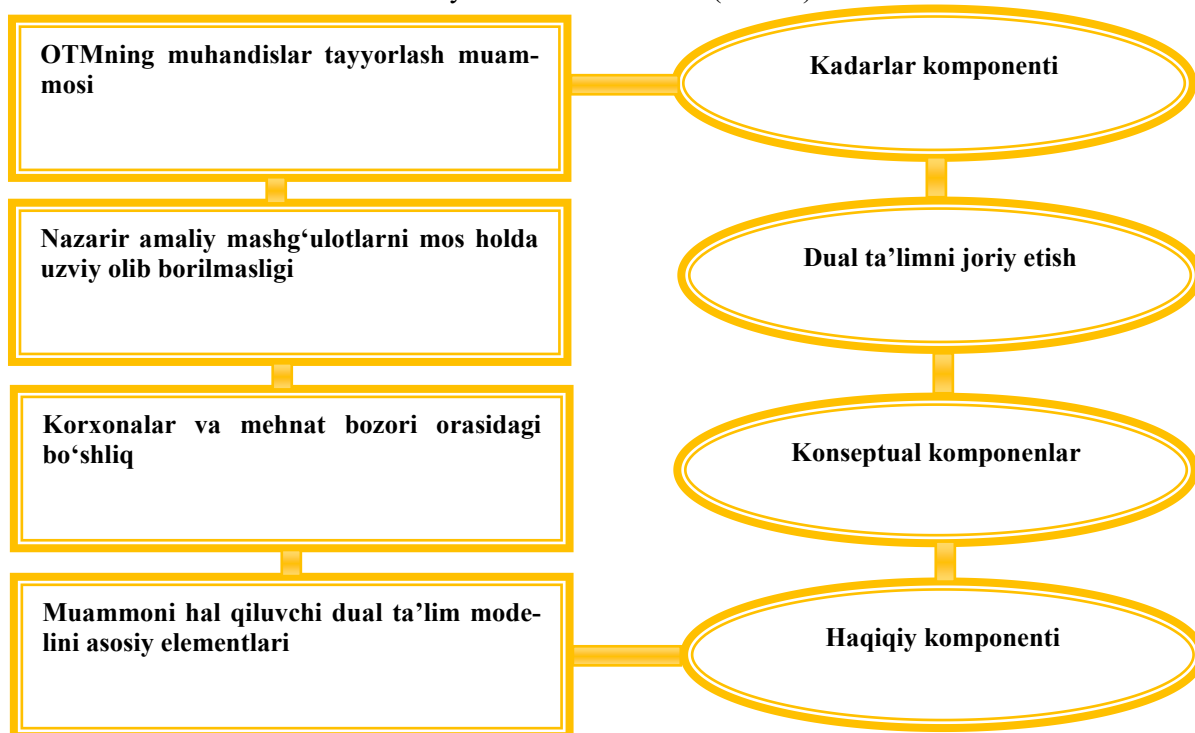
Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Hozirgi paytda dual ta'lim tizimidan bir qancha mamlakatlar ya'ni, Germaniya, Fransiya, Xitoy, AQSH, Koreya, Rossiya, Shveysariya, Avstriya kabi bir qator davlatlarda hamda ko'pgina Osiyo mamlakatlarida ham kadrlar tayyorlashda keng foydalanilmoqda. Dual ta'lim tizimida nazariya va amaliyotning integratsiyasi natijasida ishlab chiqarish korxonalarining turli xil sohalarida malakali kadrlarning yuqori sifat darajasiga erishilgan holda tayyorlanishi uchun asos bo'lishi aniqlangan [5].

"Dual" degan nom to'g'risida fikr yuritadigan bo'lsak, dualizm (lot. dualis – ikki yoqlama) degan ma'noni anglatadi, dualizm termini birinchi bo'lib fanga nemis faylasufi X.Volf (1679–1754) tomonidan kiritilgan [2].

Dual ta'lim tizimi to'g'risida L.V.Sidakova o'z fikrlarini shunday bayon qilgan: "Ta'lim muassasasi-ning o'qish faoliyatini ishlab chiqarish korxonalari faoliyati bilan kombinatsiyasini nazarda tutuvchi ta'lim tizim" [3]. Rastegayeva D.A., Filimonyuk L.A.lar esa o'z ilmiy ishlarida dual ta'lim tizimini "oliy kasbiy ta'limning ish beruvchi ishlab chiqarish korxonalari o'rtasidagi aniq muvofiqlashtirilgan, muayyan kasbhunar bo'yicha talab qilinadigan malaka darajasiga ega bo'ladigan mutaxassislar tayyorlashga qaratilgan ta'lim tizimi" ekanligini aytib o'tishganlar [4]. Mavzuga oid adabiyotlarning tahlilidan ma'lum bo'lishicha, dual ta'lim tizimini nazariy mashg'ulotlar ta'lim muassasalarida, amaliyot esa ishlab chiqarish korxonalarida olib borilishi mumkin bo'lgan ta'lim modeli deb tassavvur qilish mumkinligi ta'kidlangan [5].

Tadqiqot metodologiyasi. OTMlarida bo'lajak muhandislarni tayyorlashdagi shunday muammolarga duch kelinadi, ya'ni, talabalarga uchun olib borilayotgan nazariy va amaliy mashg'ulotlar bir-biriga mos holda, uzviy olib borilmasligi va undagi o'zgarishlar sabab bir vaqtda o'zlashtira olmasliklari, ish be-

ruvchi korxonalar va mehnat bozori orasidagi bo'shliqning mavjudligidir va muammoni hal qilishning yo'laridan biri bu dual ta'lim modelidan foydalanish hisoblanadi (1-rasm).

1-rasm. OTMlardagi muammoni hal qilishning yo'llaridan biri bu dual ta'lim modelidan foydalanishdir.

Bo'lajak muhandis mutaxassislarni tayyorlashda dual ta'lim tizimi modelidan foydalanilgan holda amalga oshirish mumkin va u yuqori samara berishi ta'kidlangan [5; 11-b.]. OTMlarda dual ta'limni joriy etish uchun butun ta'lim jarayonida ishtirok etadiganlar orasida teng sherikchilikka asoslangan dual ta'lim modelini ishlab chiqish maqsadga muvofiqligi aytib o'tilgan [5]. Bu taklif etilayotgan dual ta'lim modelining tarkibiga kiruvchi eng asosiy elementlar quyidagilar hisoblanadi: huquqiy komponentlar elementi, konseptual komponentlar elementi, OTM uchun dual ta'limni joriy etishning dasturi elementi, kadrlar komponenti elementi. Bu modelda har bir taklif etilgan elementlar hamkorlikda o'zaro boshqasini e'tirof etishi aniqlangan.

Olib borilgan ilmiy tadqiqotlar natijasida OTM larda muhandislar tayyorlashda dual ta'limni tashkil etish mexanizmlari va xususiyatlarini o'rganish natijasiga binoan dual ta'limning eng muhim mezonlari aniqlandi:

1. Bo'lajak muhandis mutaxassislarni tayyorlash uchun OTM va korxonalar bilan hamkorlikda ishlab chiqilgan yangi dual ta'lim dasturida o'qitishning tuzilishi, uning mazmuni va o'quv yuklamasining hajmi korxonaning haqiqiy ehtiyojlariga to'liq mos keladi.

2. Talabalarga olib borilayotgan amaliy mashg'ulotlar to'g'ridan to'g'ri ishlab chiqarish korxonalarining zamonaviy asbob-uskunalar yordamida olib boriladi.

3. Talabalarining laboratoriya, kurs loyihalari hamda va bitiruv malakaviy ishlarining mavzularining mazmun-mohiyati ishlab chiqarish korxonalarining potensial ehtiyojlarini qamrab olishga yo'naltiriladi.

4. Ishlab chiqarish korxonasining barcha darsxonalarida ishlab chiqarish uskunalarining zamonaviy analoglari bilan (haqiqiy modellari hamda namunalari) ta'minlanadi.

5. Talabalar ishlab chiqarish korxonasining o'ziga xos sharoiti, madaniyati bilan tanishshish imkoniyatiga ega bo'ladilar hamda ular bilan bir jamoa bo'lgan holda ishlashlari mumkin bo'ladi.

6. Talabalarga berilayotgan ta'limning nazariy mashg'ulotlarni olib borilishi uchun davlat mas'ul bo'ladi, amaliy mashg'ulotlarni olib borilishi uchun esa ishlab chiqarish korxonasi javobgar bo'ladilar yoki har ikkalasi hamkorlikda javobgar hisoblanadi.

7. Talabalarga amaliy mashg'ulotlar ishlab chiqarish korxonasidan tayinlangan malakali ustoz tomonidan olib borilishi ta'minlanadi.

8. OTMlarning professor-o'qituvchilarni ishlab chiqarish korxonalarida maxsus mutaxassis fanlari bo'yicha malakalarini oshirish imkoniyatlariga ega bo'lishi ta'minlanadi.

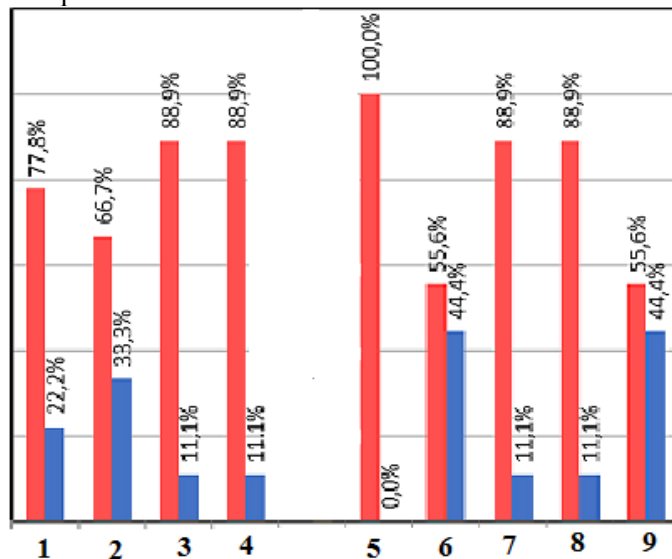
Dual ta'limni tashkil etish va joriy qilish uchun yuqoridagi mezonlarni tanlanishi maqsadga muvofiq-
ligi aniqlandi.

Dual ta'lim jarayonini samaradorligini baholash uchun hamda ilmiy tadqiqot ishlarini unumli olib
borilishi maqsadida dual ta'limni tashkil etilishi to'g'risidagi ilmiy-pedagogik adabiyotlarni o'rganish va
ularni tahlil qilish, oliy ta'lim dasturlaridagi berilayotgan materiallar mazmunini o'zaro baholash, so'rov,
taqqoslash, tahlil qilish kabi metodlardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Dual ta'lim jarayonini tashkil etish va sinovdan o'tkazish samarali bo'ldimi?,
qanday qiyinchiliklarga duch kelindi? Dual ta'limni "Tarmoq-korxon-oliygoh" darajasida hamkorlikda
tashkil etishda to'g'ridan to'g'ri ish beruvchi korxonalar o'qigan, malakali kadrlarga muhtoj bo'lsalar ham,
kelajakda korxonada ishlaydigan kadrlarni o'qitish bo'yicha o'qituvchilik qilish mas'uliyatini o'z zimma-
lariga olishni istamadilar. Dual ta'limni "Tarmoq-korxon-oliygoh" darajasida hamkorlikda tashkil etishda
normativ-huquqiy hujjatlarning yetishmasligi, hamkorlikda yangi ishlab chiqilayotgan dual ta'lim o'quv
dasturlarini korxonaning ish faoliyatiga moslashtirishdagi kabi qiyinchiliklar aniqlandi. Shuningdek, agar
ish beruvchi korxonalar keyingi 3–5 yil davomida kadrlarga bo'lgan ehtiyojini prognoz qilolmasalar, ular
kadrlarni o'qitish xarajatlarini va ulardan keladigan foydaning nisbatini baholay olish qobiliyatiga ega bo'l-
masa, ularni dual ta'lim asosida o'qitish jarayoniga jalb qilish qiyin bo'ladi. Agar oliy ta'lim muassasalari
korxonaga prognozlash muam-molarini hal qilishda yordam berishsalar korxonalar bu qiyinchiliklarni
osongina yengishlari mumkin, ularning kadrlarga bo'lgan ehtiyojlari qondirish ta'minlanadi.

Oliy ta'lim bitiruvchi talabalarining kompetensiyalarini shakllanish darajasini o'z-o'zini baholash
natijalarini tahlil qilishda qiziqarli natijalar aniqlandi. Oliy ta'lim bitiruvchilariga o'zlarining kompetensi-
yalarini shakllanish darajasini o'z-o'zini baholashni o'tkazish ro'yxati taklif qilindi, bu 2-rasmdagi di-
agrammada keltirilgan. Baholash quyidagi shkala yordamida amalga oshirildi: 0 – kompetensiya rivojlan-
magan, 1–zaif rivojlangan, 2–amalda rivojlangan, ammo to'liq rivojlanmagan, 3–to'liq rivojlangan. Tad-
qiqot natijalari 2-rasmda keltirilgan.

Respondentlarning javoblari shuni ko'rsatdiki, "Tarmoq-korxon-oliygoh" darajasida dual ta'limni
qurish "korxon-kafedra (laboratoriya)" darajasiga nisbatan qiyinroq ekan. Shu narsa ma'lum bo'ldiki, kas-
biy modul fanlari mazmuni ishlab chiqarish korxonalarining talablari asosida ko'rib chiqilishini taqozo eta-
di hamda kafedraning laboratoriya uskunalarini zamonaviy ishlab chiqarish uskunalarini darajasiga olib ke-
lish zarurligi maqsadga muvofiq bo'ladi.

____ Kompetensiya shakllangan.

____ Kompetensiya zaif shakllangan.

2-rasm. Bitiruvchilarning kompetensiyani shakllanish darajasini o'z-o'zini baholashlari. 1-o'z-o'zini bi-
limini oshirish qobiliyati. 2-o'z-o'zini tashkil qilish qobiliyati. 3-o'zini ijodiy rivojlantirishga harakat qilishi. 4-
professional o'sishga tayyorgarligi. 5-rus tilida muloqot qilish qobiliyati. 6-jamoa bilan hamkorlik qilishga tay-
yorgarlik, jamoada ishlash qobiliyati. 7-kasbiy faoliyatidagi muammolarni mustaqil hal qilish qobiliyati. 8-
mas'uliyatni his qilishga tayyorlik. 9-tizimli fikrlash qobiliyati.

Talabalariga tanlab olingan o'nta kompetensiyani rivojlanish darajasini aniqlash maqsadida ularga
o'z-o'zini baholash taklif etildi. Tahlil natijalariga ko'ra respondentlarning birortasi ham "kompetensiya ri-

vojlantmagan” pozitsiyasini tanlashmadilar, biroq respondentlarning orasida kompetensiyalarning zaif rivojlanishini belgilaganlar ham uchradi.

O‘z-o‘zini baholash natijalarini tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, biron-bir kishi “kompetentlik rivojlanmagan” pozitsiyasini tanlamagan. Bu paytda respondentlar tomonidan bitta, maksimal ikkita kompetentlikga nisbatan “kompetentlik yomon rivojlangan” pozitsiyasini tanlaganlar. So‘rovnomaga natijalariga ko‘ra, eng past natijani “Rus tilida muloqot qilish qobiliyati” pozitsiyasi oldi (2-rasm). Olingan natijalardan shu narsa ma‘lum bo‘ldiki, bo‘lajak muhandislarda kompetensiyalarni muvaffaqiyatli shakllantirish uchun na faqat dual ta‘lim tamoyillarini amalga oshirish, balki dual ta‘lim metodikasini takomillashtirish yo‘llarini izlash kerak bo‘ladi.

Xulosalar:

1. Dual ta‘limni muhandislar tayyorlashda “Tarmoq-korxonoliyog‘oh” darajasida tashkil etishning dual ta‘limning sakkizta mezonini o‘ta muhim hisoblanishi aniqlandi. Dual ta‘limni joriy qilishni tashkil etishda uning tamoyillariga tayanish uning o‘ziga xos ajralib turadigan belgisi ekanligi e‘tirof etiladi.

2. Bitiruvchi talabalar, OTM professor-o‘qituvchilar hamda ishlab chiqarish korxonalarini o‘rtasida maxsus so‘rov natijalariga asosan, o‘qitishni dual ta‘limi asosida olib borilishi ishlab chiqarish korxonalarining talabalariga javob berishi mumkin ekanligi aniqlandi.

3. Dual ta‘limni muhandislar tayyorlashda “Tarmoq-korxonoliyog‘oh” darajasida tashkil etishni “Korxon kafedra (laboratoriya) darajasida qurishga qaraganda qurish qiyinroq, biroq sinovdan o‘tkazish natijalariga ko‘ra, uning ancha samarali ekanligi aniqlandi.

Takliflar:

1. Oliy ta‘lim muassasalarida dual ta‘limni korxonalar bilan hamkorlikda “Tarmoq-korxonoliyog‘oh” darajasida tashkil etishda uning tamoyillarini amalga oshirish muhim ahamiyat kasb etganligi sababli dual ta‘lim asosida talabalarni o‘qitish uslublarini mazmun-mohiyatini yanada takomillashtirishni taqozo etadi hamda buning uchun ilmiy tadqiqot ishlari yanada ko‘proq olib borilishi kerak bo‘ladi.

2. “Tarmoq-korxonoliyog‘oh” darajasida dual ta‘limni joriy etish amaliyotining tahlili uni rivojlantirishning me‘yoriy-huquqiy bazasini takomillashtirish kerak va bu boradagi ilmiy tadqiqot ishlari davom ettirish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 29-martdagi “Professional ta‘lim tizimida dual ta‘limni tashkil etish chora-tadbirlari haqida”gi 163-qarori. <https://lex.uz/ru/docs/5346217>

(2). Mullaboieva N. Kasbiy pedagogika. Namangan, 2019, 364-bet.

(3). Сидакова Л.В. Сущность и основные признаки дуальной модели обучения. “Образование и воспитание”, 2016, № 2, с. 62 – 64.

(4). Растегаева Д.А., Филимонюк Л.А. Основы реализации системы дуального обучения в профессиональной подготовке студентов организаций высшего образования. “Мир науки, культуры, образования”, 2017, № 6 (67), с. 110 – 112.

(5). Терещенкова Е.В. Дуальная система образования как основа подготовки специалистов. Научно-методический электронный журнал «Концепт», 2014, № 4, с. 41 – 45.

(6). Kodirov I.N. Alternative energy the role of dual education in the training of technical personnel. Web of Teachers: Inderscience Research. Volume 2, Issue 02, February 2024, p. 169–174.

(7). Шумакова О.В., Мозжерина Т.Г., Комарова С.Ю., Гаврилова Н.В. Опыт дуального образования как возможность повышения эффективности профессиональной подготовки обучающихся. Электронный научно-методический журнал Омского ГАУ, 2016, № 4 (7). URL <http://e-journal>.

(8). Kodirov I.N. Oliy ta‘lim tizimida dual ta‘limni qo‘llagan holda muqobil energetik kadrlarni tayyorlashda aniq fanlarni boshqa fanlar bilan integratsiyasidan foydalanish. Zamonaviy fizika va astronomiyaning muammolari, yechimlari, o‘qitish uslublari. Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari, Toshkent, 2024, 16-aprel, 826–830-betlar.

(9). Kodirov I.N. Oliy ta‘lim tizimida muqobil energetika yo‘nalishi bo‘yicha muhandis kadrlarni tayyorlashda dual ta‘lim tizimini qo‘llanilishi. “Energetika kompleksining dolzarb muammolari: ishlab chiqarish, uzatish va ekologiya” mavzusidagi Xalqaro ilmiy-texnik anjuman materiallari to‘plami, QarMII, 2024, 25–26-aprel, 472–477-betlar.

(10). Kodirov I.N. Dual ta‘lim tizimidan foydalanib, oliy ta‘limda malakali muqobil energetik kadrlarni tayyorlash mexanizmlarini tashkil etish. Ta‘lim tizimini rivojlantirishning zamonaviy tendensiyalari: dolzarbligi, muammolari va istiqbollari. Xalqaro onlayn ilmiy-amaliy konferensiya materiallari, QarDU, 2024, 26–27-aprel, 383–389-betlar.

(11). Kodirov I.N. Muqobil energetik kadrlarni tayyorlashda ta‘limning innovatsion metodi – dual ta‘limni joriy etish. “Ta‘lim sifatini ta‘minlashning ilg‘or usullari: muammo va yechimlar” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari to‘plami, Samarqand chet tillar inst., Samarqand. 2024, 2–3-may, 1006–1009-betlar. doi: <https://doi.org/10.2024/6zw08e84>.

Sobirova Laylo Xudayberganovna (UrDU Sport faoliyati, pedagogika va psixologiya fakulteti “Yakka kurash” kafedra o‘qituvchisi; sobirovala7@gmail.com)

BOSHLANG‘ICH SINIF O‘QUVCHILARINING EGILUVCHANLIK VA CHAQQONLIK SIFATLARINI RIVOJLANTIRISH USLUBIYATI

Annotatsiya. *Boshlang‘ich maktab yoshidagi bolalar turli harakatlarga ega bo‘lib, jismoniy mashqlar orqali harakat-sezgi mexanizmini rivojlantirish bilan birga, harakatlar koordinatsiyasini yaxshilashga yordam beradi. Shuning uchun mashg‘ulotlar paytida mushaklarning muofiqligiga hamroh bo‘ladigan taktik, sensor sezgilar uchun imkon yaratish kerak. Dastlabki holatlar, yo‘nalishlar va mutaxassisning yordami bilan ta‘minlangan mashqlarning aniqligi, zarur mushaklarning impulsini va harakat funksiyasini rivojlantirishni belgilaydi.*

Kalit so‘zlar: *egiluvchanlik, chaqqonlik, dars, mashg‘ulot, jismoniy tarbiya, jismoniy rivojlanish, jismoniy tayyorgarlik, jismoniy holat, harakat, faoliyat.*

МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ ГИБКОСТИ И БЫСТРОТЫ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Аннотация. *У детей младшего школьного возраста двигательная активность разнообразна, а физические упражнения способствуют развитию двигательно-сенсорных механизмов и улучшению координации движений. Поэтому необходимо создавать возможности для тактических, сенсорных ощущений, сопровождающих мышечную координацию во время тренировки. Исходные условия, направление и точность упражнений, предлагаемых специалистом, определяют развитие необходимых мышечных импульсов и двигательной функции.*

Ключевые слова: *гибкость, ловкость, урок, тренировка, физическое воспитание, физическое развитие, физическая подготовка, физическое состояние, движение, активность.*

METHOD FOR DEVELOPING FLEXIBILITY AND AGILITY QUALITIES OF PRIMARY GRADE STUDENTS

Annotation. *Children of primary school age have a variety of movements, and physical exercises help to improve coordination of movements, along with the development of the motor-sensory mechanism. Therefore, during training, it is necessary to create opportunities for tactical, sensory sensations that accompany muscle coordination. The initial conditions, directions and the accuracy of the exercises provided with the help of a specialist determine the development of the necessary muscle impulse and motor function.*

Keywords: *Flexibility, agility, lesson, training, physical education, physical development, physical training, physical condition, movement, activity.*

Kirish. Hozirgi kunda jahonda ta‘limni modernizatsiyalash shaxsni ma‘naviy va jismoniy rivojlantirish hamda ta‘lim jarayonining sifatini oshirishga yo‘naltirilganligi bilan ahamiyatlidir. Xorijiy mamlakatlarda jismoniy tarbiya darslarini o‘qitish samaradorligini oshirish bo‘yicha maxsus dasturlar ishlab chiqilgan. Xususiy maktablarda esa o‘quv dasturlarini tanlash davlat maktablariga nisbatan erkin bo‘lganligi sababli turli pedagogik muqobillarning aprobeiyasi o‘tkazib turiladi. Asta-sekin individuallashtirilgan ta‘lim tizimi, ya‘ni, har bir o‘quvchiga uning qobiliyati va faolligiga qarab o‘qishdagi turlicha yo‘nalishga ko‘ra moslashuvchan yondashuv ta‘lim jarayoniga tatbiq qilinmoqda.

Dunyoning yetakchi ta‘lim muassasalarida, asosan, umumiy o‘rta ta‘lim maktablarida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining jismoniy tarbiya mashg‘ulotlari jarayonida o‘quvchilarning individual imkoniyatlarini inobatga olgan holda, ularning salomatligini saqlash va mustahkamlashga qaratilgan ta‘lim muhitini ta‘minlaydigan choralar majmuasi va tizimli tadbirlar, salomatlik va sog‘lom turmush tarzi qadriyatini shakllantiruvchi sharoitlarni tashkil etishga qaratilgan muammolar o‘rganib kelinmoqda. Shuning uchun aynan hozirgi davrda o‘quvchilar salomatligini saqlash va mustahkamlashga qaratilgan ta‘lim jarayonini tashkil etishning xilma-xil shakllari samaradorligini sinchiklab, kompleks tarzda ilmiy tahlil qilish zarur.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Mamlakatimiz va xorij olimlarining ilmiy-uslubiy adabiyotlarini o‘rganish orqali shuni aniqlab oldikki, sog‘lomlashtirishga yo‘naltirilgan jismoniy tarbiya bo‘yicha qator ilmiy izlanishlar olib borilgan. Jumladan, T.S.Usmanxodjayev, A.K.Atoyev, V.K.Balsevich, Y.F.Kuramshin, S.V.Ribalkina, V.A.Bogdanova, G.V.Julina, N.I.Chukturova I.A.Koshbaxtiyev, D.D.Sharipova, L.I.Lubisheva, V.A.Baranov va boshqalarning ishlarini aytishimiz mumkin.

Sog‘lomlashtirishga yo‘naltirilgan jismoniy tarbiya darslarini tashkillashtirish muammolari to‘g‘risida D.Antonyus, M.G.Gorskiy, M.V.Zvereva, V.I.Shalginova, A.M.Kozin, N.A.Vorobyeva, D.R.Xaybul-

lina, I.A.Sennikova, A.G.Shedrina, T.A.Daminov, B.T.Xalmatova va boshqalarning tadqiqotlarida o'rganilgan.

Respublikamizning bir qator olimlari, jumladan, T.S.Usmanxodjayev, F.G.Xo'djayev, I.A. Koshbaxtiyev, A.Sh.Abdullayev, Sh.X.Xankeldiyev, R.S.Salamov, L.Z.Xolmurodov, I.I.Saidov, M.M.Azizov va boshqalar sog'lomlashtirish va jismoniy tarbiya muammolariga bag'ishlangan ko'plab ilmiy tadqiqot natijalarida ko'rsatib o'tganlar. Aholi salomatligini saqlash va mustahkamlash yo'nalishidagi muammolari bo'yicha K.M.Mahkamjonov, Sh.O'.Atamurodov, Sh.D.Abdullayev, Z.Sh.Yusupova va boshqalar tomonidan ilmiy izlanishlar olib borilgan. Ammo mazkur tadqiqot mavzusi doirasida ayrim metodik tavsiyalarni inobatga olmasak, boshlang'ich sinf o'quvchilarining jismoniy sifatlarining har biriga alohida to'xtalib, ularning sog'ligini mustahkamlash muammosini hal etishga bag'ishlangan alohida monografik tadqiqot amalga oshirilmagan.

Natijalar. Tadqiqotimiz maqsad va vazifalariga ko'ra boshlang'ich sinf o'quvchilarining egiluvchanlik va chaqqonlik jismoniy sifatlarini rivojlantirishga qaratilgan ishlab chiqilgan metodikamizning samaradorligini aniqlash va isbotlash uchun pedagogik tajribalar o'tkazildi. Pedagogik tajribalar umumta'lim maktablari jismoniy tarbiya darslarida va darsdan tashqari vaqtda o'tkazildi. Tajriba va nazorat guruhlari salomatlik holati, jismoniy rivojlanishi, tayyorgarlik holati, yoshi, jinsi va va shugullanuvchilar sonini inobatga olgan holda shakllantirildi. Mashg'ulotlarni ikkala guruhga ham bir xil sharoitda tashkil qilindi, lekin tajriba guruhi sinalluvchilari biz tomonimizdan ishlab chiqilgan va va taklif qilingan uslubiyat bo'yicha nazorat guruhi esa amaldagi dastur asosida olib borildi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining egiluvchanlik va chaqqonlik qobiliyatlarini shakllantirishda jismoniy tarbiya vositalari imkoniyatlari yaxlit faoliyat sifatida jismoniy tarbiya yordamida boshlang'ich sinf o'quvchilarining individual xususiyatlari har tomonlama va o'zaro bog'liq holda shakllantirishni ta'minlash bilan bekgilanadi.

Jismoniy tarbiya fanida o'quv jarayonining sifati, ko'p jihatdan, uni rejalashtirishning to'g'riligiga bog'liq shi bilan birga tizimlilik tamoyili jismoniy tarbiya darslar ketma-ketligini va ular o'rtasidagi munosabatlarni, uzoq vaqt davomida sog'lomlashtiruvchi vositalaridan uzluksiz foydalanishni talab qiladi.

O'quv yili uchun jismoniy tarbiya fani dasturiy materialini eng samarali taqsimlash uchun dastur bo'limlarini o'quv yilining haftalar, oylar bo'yicha o'rganish ketma-ketligini belgilaydigan va har bir maktab choragida mashg'ulotlar o'tkazish uchun mavsumiy va iqlim sharoitlarini hisobga olgan holda, yillik reja-jadval tuziladi. Har bir bosqich (dastur bo'limlari va choraklar) muayyan boshlang'ich sinf o'quvchilari harakat faoliyati muammolarini hal qilishni va tegishli vositalardan foydalanishni talab qiladi. Har bir bosqichdagi darslarning mazmuni oldingi va keyingi bosqichlarning mazmuni bilan uzviy bog'liqdir, shuning uchun bunda materialni yoritishning yalpi fan bilan bog'liq usuli (navbat bo'yicha) emas, balki jismoniy tarbiya vazifalarining 2-3 turini bir vaqtda qo'llashni nazarda tutuvchi murakkab usul qo'llaniladi. Kompleks mashg'ulotlar mazmunining keng qamrovligi ularning sog'liq muammolarini hal qilishda muhim samaradorligi va uzluksizligini hamda o'quvchilarning asosiy jismoniy sifatlarini rivojlantirish, funksional imkoniyatlar va jismoniy tayyorgarlik darajasini oshirishni ta'minlaydi.

Shuni takidlash kerakki, jismoniy tarbiyaning yetakchi vazifa asosiy hayotiy harakat faoliyatlarini (ko'nikma va ko'nikmalar) muvaffaqiyatli o'zlashtirish va boshqa harakat qobiliyatlarini (tezlik, kuch, chidamlilik) yuqori samaradorlik bilan namoyon etish imkonini beradigan egiluvchanlikni, chaqqonlikni har tomonlama rivojlantirish darajasini ta'minlashdir.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining egiluvchanlik va chaqqonlik sifatlarini rivojlantirish uslubiyati bo'yicha maxsus mashqlar ishlab chiqilgan unga ko'ra, egiluvchanlik uchun quyidagi mashqlarning qiyosiy tahlili ishlab chiqildi:

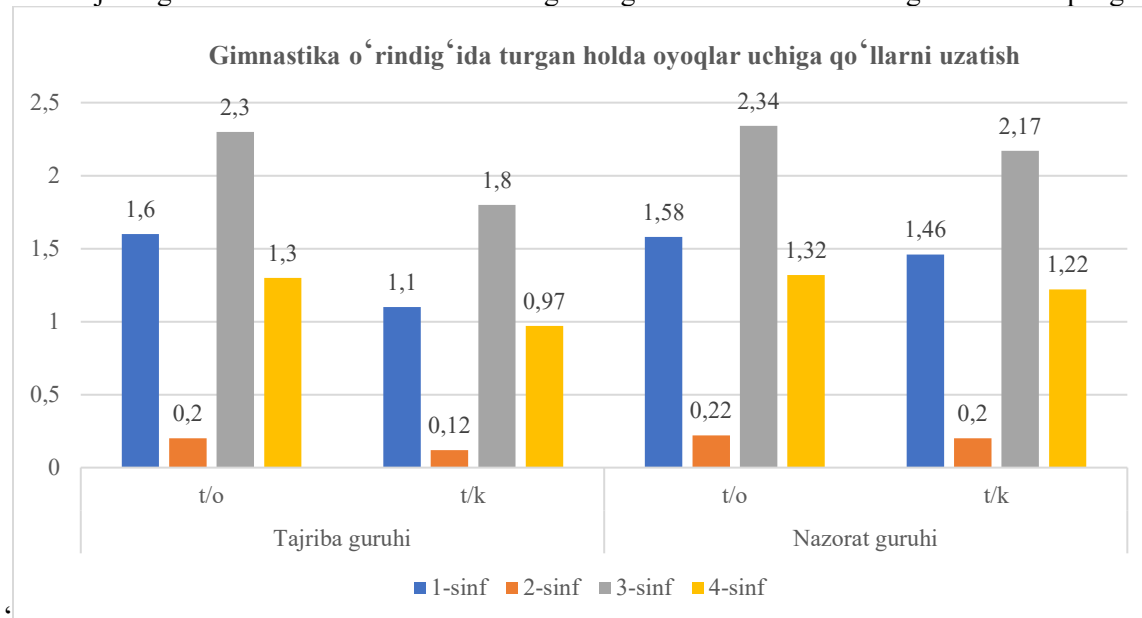
1-mashq. "Gimnastika o'rindig'ida turgan holda oyoqlar uchiga qo'llarni uzatish" 1-sinf o'quvchilarining natijalari tadqiqot guruhining tajribadan oldingi va tajribadan keyingi natijalarining o'sishi 31.2 foizni tashkil qildi, nazorat guruhining tajribadan oldingi va tajribadan keyingi natijalarining o'sishi 8.2 foizni tashkil qildi, ko'rsatkichlar orasidagi statistik farqlar ($t=2,15$; $P<0,05$) ishonchli.

2-sinf o'quvchilarining natijalari tadqiqot guruhining tajribadan oldingi va tajribadan keyingi natijalarining o'sishi 38 foizni tashkil qildi, nazorat guruhining tajribadan oldingi va tajribadan keyingi natijalarining o'sishi 5 foizni tashkil qildi, ko'rsatkichlar orasidagi statistik farqlar ($t=3,69$; $P<0,001$) ishonchli.

3-sinf o'quvchilarining natijalari tadqiqot guruhining tajribadan oldingi va tajribadan keyingi natijalarining o'sishi 21.7 foizni tashkil qildi, nazorat guruhining tajribadan oldingi va tajribadan keyingi natijalarining o'sishi 7.5 foizni tashkil qildi, ko'rsatkichlar orasidagi statistik farqlar ($t=2,40$; $P<0,05$) ishonchli.

4-sinf o'quvchilarining natijalari tadqiqot guruhining tajribadan oldingi va tajribadan keyingi natijalarining o'sishi 26 foizni tashkil qildi, nazorat guruhining tajribadan oldingi va tajribadan keyingi natijalarining o'sishi 8 foizni tashkil qildi, ko'rsatkichlar orasidagi statistik farqlar ($t=3,02$; $P<0,01$) ishonchli (4-rasm).

Tadqiqot va nazorat guruhi boshlang'ich sinf o'quvchilarining tajriba davomida "Gimnastika o'rindig'ida turgan holda oyoqlar uchiga qo'llarni uzatish" nazorat testi ko'rsatkichlari o'zgarish dinamikasining tahlilidan tajriba guruhi sinaluvchilarida nazorat guruhiga nisbatan sezilarli o'zgarishlar aniqlangan.

4-rasm. Tadqiqot va nazorat guruhi boshlang'ich sinf o'quvchilarining tajriba davomida "Gimnastika o'rindig'ida turgan holda oyoqlar uchiga qo'llarni uzatish" nazorat testi ko'rsatkichlari o'zgarish dinamikasi.

Muhokama. Maktab o'quvchilarini jismoniy rivojlanish va funksional rivojlanish jarayonlarini o'rganganimizda ular dars va mashg'ulot jarayonlarida berilgan jismoniy yuklamalarga bo'lgan chidamkorligi juda past va mashqlarni bajarishda ularda toliqishlar yuzaga kelayotganini aytib o'tish mumkin. Umumiy ta'limning boshlang'ich sinflari o'quvchilari egiluvchanlik va chaqqon va egiluvchanlik sifatleri rivojlanish jarayonini o'rganganimizda ular jismoniy tarbiya darsi va mashg'ulotlar jarayonida olib borilgan tadqiqotlar natijalari tajriba va nazorat guruhi boshlang'ich sinf o'quvchilarining tadqiqot davomida chaqqonlik sifatining ko'rsatkichlari rivojlanish dinamikasi tahlilidan biz tomondan tavsiya qilinga va qollanilgan tadqiqot metodikasi ancha samaraliroq ekanligi aniqlandi.

Xulosa. Biz tomondan ko'rib chiqilgan mamlakatimiz va xorijiy maxsus adabiyotlardagi ilmiy tadqiqotlar tahlili boshlang'ich sinf o'quvchilarining egiluvchanlik va chaqqonlik sifatlarini rivojlantirish uslubiyatini takomillashtirish bo'yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqish zaruriyati haqida ko'p ta'kidlanadi. Biroq ushbu muammoning boshlang'ich sinf o'quvchilarining tegishli aniq tadqiqotlar soni kam, asosan, boshlang'ich sinf o'quvchilarining jismoniy tayyorgarlikni tabaqalashtirish va individuallashtirishning dastlabki shartlari ishlab chiqilgan, xolos. Xususan, boshlang'ich sinf o'quvchilarining egiluvchanlik va chaqqonlik sifatlarini rivojlantirish aniq metodik yo'nalishlari va usullari yetarli darajada asoslab berilmagan va keltirilmagan.

Olib boirilgan tadqiqotlar natijasida umumiy o'rta ta'lim maktablarida tahsil oluvchi o'quvchilarining salomatligini saqlash va mustahkamlashga qaratilgan jismoniy tarbiya dasturining o'ziga xos tashkiliy-uslubiy xususiyatlariga asoslangan uslubiyat takomillashtirilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Achilov A.M., Akramov J.A., Goncharova O.V. Bolalarning jismoniy sifatlarini tarbiyalash. O'quv qo'llanma, T., "Lider Press", 2009, 200 bet.
- (2). B.T.Haydarov, Ibroimova G.X. Methodology of the improvement of preliminary gymnastic disciplines in increasing activity of preschool age children. International Journal of psychosocial rehabilitation SCOPUS, №6, 2020, p. 762–770.
- (3). Вальцевич В.К., Любишева Л.И. Спортивно ориентированное физическое воспитание: образовательные и социальные аспекты. "Теория и практика физической культуры", М., 2003, № 11, с. 19–22.

(4). Goncharova O.V. Yosh sportchilarning jismoniy qobiliyatlarini rivojlantirish. O'quv qullanma, T., "ITA-Press nashr", 2018, 172-bet.

(5). Mahkamdjanov K., Salamov R., Ikramov I. Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi. Darslik, 1-qism, T., 2007, 347-bet.

(6). Mahkamjonov K.M., Rasulyeva M.Sh. va b. Maktabgacha yoshdagi bolalarning umumiy va kengaytirilgan jismoniy tarbiyasi. T., "Ilm Ziyos", 2006, 174-bet.

Xolmurodov Behzod Botir o'g'li (Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti)
TALABALARNING MUSTAQIL TA'LIMINI RIVOJLANTIRISHDA ZAMONAVIY
TEKNOLOGIYALARNING AHAMYATI

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada talabalarning mustaqil ta'limini rivojlantirishda zamonaviy texnologiyalarning asosiy jihatlari yoritib beriladi. Hozirgi zamonaviy ta'lim jarayonida talabalarning mustaqil ta'lim olish qobiliyatini rivojlantirish katta ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu jarayonni samarali tashkil etishda zamonaviy texnologiyalar muhim rol o'ynaydi. Hozirgi zamonaviy ta'lim tizimida mustaqil ta'limni rivojlantirish zarurati global o'zgarishlar, raqobatbardoshlik va shaxsiy rivojlanish ehtiyojlari bilan bog'liqdir. Zamonaviy texnologiyalar va bilimga asoslangan jamiyatning shakllanishi mustaqil ta'limga ehtiyojni yanada oshirmoqda.*

***Kalit so'zlar:** sun'iy intellekt, mustaqil ta'lim, kredit-modul, texnologiya, onlayn platformalar, mobil ilovalar, masofaviy ta'lim, globallashuv.*

Xolmurodov Behzod (базовый докторант Бухарского государственного университета)

ЗНАЧЕНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В РАЗВИТИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО
ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ

***Аннотация.** В статье рассматриваются ключевые аспекты современных технологий в развитии самостоятельного обучения студентов. В современном образовательном процессе большое значение имеет развитие у учащихся способностей к самостоятельному обучению. Современные технологии играют важную роль в эффективной организации этого процесса. Необходимость развития самостоятельного обучения в современной системе образования связана с глобальными изменениями, конкуренцией и потребностями личностного развития. Формирование общества, основанного на современных технологиях и знаниях, еще больше увеличивает потребность в самостоятельном обучении.*

***Ключевые слова:** искусственный интеллект, самостоятельное обучение, кредитный модуль, технологии, онлайн-платформы, мобильные приложения, дистанционное обучение, глобализация.*

Xolmurodov Bekhzod (Basic doctoral student of Bukhara State University)

THE IMPORTANCE OF MODERN TECHNOLOGIES IN THE DEVELOPMENT OF
INDEPENDENT LEARNING OF STUDENTS

***Annotation.** The article discusses the key aspects of modern technologies in the development of independent learning for students. In the modern educational process, the development of students' abilities for independent learning is of great importance. Modern technologies play an important role in the effective organization of this process. The need to develop independent learning in the modern education system is associated with global changes, competition and the needs of personal development. The formation of a society based on modern technologies and knowledge further increases the need for independent learning.*

***Keywords:** artificial intelligence, self-paced learning, credit module, technology, online platforms, mobile applications, distance learning, globalization.*

Kirish. Yurtimizda so'nggi yillarda ta'lim sohasiga juda katta e'tibor berilmoqda. Ayniqsa, oliy o'quv yurtlari talabalarining mukammal bilim olishlari uchun ko'plab shart sharoitlar, imkoniyatlar yaratilmoqda. Oliy ta'limning asosiy maqsadlaridan biri bo'lg'usi mutaxassislarni o'z-o'zini rivojlantirish, mustaqil bilim olish hamda innovatsion faoliyatda ijodiy yondashuvga tayyorlashdir. Ushbu maqsadga erishish faqatgina tayyor bilimlarni o'qituvchidan talabalarga yetkazish bilan cheklanmasligi lozim. Chunki bu yondashuv talabalarni bilim iste'moli jarayonining passiv ishtirokchisiga aylantirishi mumkin. Zamonaviy davr talablari bilimlarni passiv qabul qiluvchi emas, balki faol ravishda ularga ijodiy yondashuvchi kadrlarni tayyorlashni taqozo etmoqda. Shu boisdan ta'lim jarayonlari shunday tashkil etilishi kerakki, bo'lg'usi mutaxassislar turli nazariy va amaliy muammolarni aniq ifodalay olishlari, ularning yechimlarini ilmiy va metodik jihatdan chuqur tahlil qilishi hamda eng maqbul natijalarni topishga qodir bo'lishlari zarur. Bundan tashqari, topilgan yechimlarning to'g'riligi va samaradorligini ilmiy asosda isbotlash ham ular uchun muhim vazifalardan biridir.

Mavzuga doir manbalar tahlili. Kasb ta'limi yo'nalishi bakalavr o'qituvchilarini tayyorlashda mustaqil ta'limning ilmiy-metodik asoslari mavzusida O.A.Qo'ysinov ilmiy ish olib brogan [2]. Sh.I. Yo'ldoshev tomonidan talabalarining mustaqil ta'limining zamonaviy o'quv jarayonida ahamiyati va o'rniga alohida e'tibor qaratilgan [3]. N.O.Jo'rayeva tomonidan "Ta'lim jarayonida mustaqil o'quv faoliyatini tashkil etish bo'yicha ayrim ko'rsatmalar" mavzusida ilmiy ish olib borilgan [1]. Bu ishda talabalar mustaqil ta'limini tashkil etishda e'tibor qaratilishi lozim bo'lgan jihatlar, talabalarga berilishi kerak bo'lgan ko'rsatmalar haqida batafsil o'xtalib o'tilgan. D.R.Karimova "Kredit-modul tizimida mustaqil ta'lim" nomli uslubiy qo'llanmasida kredit-modul tizimida mustaqil ta'limni tashkil etish va uni takomillashtirish haqida asosiy fikrlarni yozgan [4].

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur ishda oliy ta'lim muassasalari talabalarining mustaqil ta'lim olish jarayonini zamonaviy texnologiyalar asosida rivojlantirishning mazmuni, maqsadi, vazifalari va tamoyillari o'rganildi. Tadqiqot davomida tizimli yondashuvlar va tahlil qilish usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Zamonaviy ta'lim jarayonida shaxsning har tomonlama rivojlanishi, ijtimoiy integratsiyasi va mustaqil, tanqidiy, ijodiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishga e'tibor qaratilishi lozim. Oliy malakali mutaxassislar, iste'molchilarning ehtiyojlariga mos ravishda tayyorlanishi kerak, shu bilan birga, talabalar o'z ixtisosliklari bo'yicha zarur bilim va ko'nikmalarni egallab, amaliy faoliyatga moslashishga tayyor bo'lishlari lozim [6].

Mustaqil ta'lim jarayonida talabalarining tashkilotchilik qobiliyatlarini rivojlantirish muammo sifatida talqin etilganligi bois, 2020-yil 23-sentabrda tasdiqlangan yangi tahrirdagi O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonunida ham [9] "Mustaqil ta'lim olish yakka tartibda amalga oshiriladi hamda ta'lim oluvchilarni kasbiy, intellektual, ma'naviy va madaniy rivojlantirishga xizmat qiladi" deb belgilab qo'yilganligini keltirib o'tish mumkin (5).

Ta'lim tizimidagi o'zgarishlar ta'lim mazmuni bilan chambarchas bogliq. Yangilanishlar talabalar o'qishini tashkil etishning yangi shakli va usullari haqida ham bosh qotirishni talab etadi. Shu ma'noda talabalarining mustaqil ishlarini tashkil etish muhim shaklgina emas, balki ta'lim jarayonining asosini tashkil etuvchi muhim qism bo'lishini taqozo etadi. Bularning barchasi ta'lim berish (olish)ning zamonaviy metodlarini egallashni, talabalarining ijodiy qobiliyatlarini o'stirishni har bir talabaning imkoniyat va salohiyatini e'tiborga olgan holda, guruh o'qishlaridan individual o'qishga o'tishni ko'zda tutadi. Bu jarayonni shunday tashkil etish lozimki, uning natijasida talabaning mustaqil bilim olishi va bu bilimlarini hayotga tatbiq etishga oid qobiliyati, ko'nikma va malakalari shakllansin [7].

Mustaqil ta'lim – bu talabalarining bilim olish jarayonida o'z-o'zini boshqarishga asoslangan, o'qituvchi ishtirokisiz yoki uning minimal nazorati bilan amalga oshiriladigan ta'lim shakli. Ushbu ta'lim shakli zamonaviy ta'lim tizimining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi, chunki u talabalar bilim olish jarayoniga mas'uliyat bilan yondashishni va o'z-o'zini rivojlantirishni rag'batlantiradi [10]. Mustaqil ta'limning asosiy xususiyatlari bu o'ziga xoslik, moslashuvchanlik, mas'uliyatlilik va innovatsionlikdir. Bu xususiyatlar har bir talabaga individual yondashuv va o'quv materiallarini o'z ehtiyojlariga mos ravishda o'zlashtirish imkoniyati, talaba o'z vaqtini, o'qish joyini va sur'atini mustaqil ravishda belgilash, talaba o'z ta'lim natijalariga javobgar bo'lib, bilim olish jarayonida o'zini nazorat qilish va zamonaviy texnologiyalar va raqamli resurslar orqali ta'lim olish imkoniyatini yaratadi [8].

Zamonaviy texnologiyalar ta'lim jarayonini rivojlantirishga yordam beruvchi vositalar sifatida xizmat qiladi. Talabalarining bilim olishga bo'lgan ehtiyojlarini individual ravishda qondirish uchun quyidagi texnologiyalar keng qo'llaniladi:

- Elektron o'quv platformalari (LMS – Learning Management Systems).
- Sun'iy intellekt yordamchilari (Chatbotlar, shaxsiy tutor tizimlari).
- Masofaviy ta'lim dasturlari (Coursera, edX va boshqa MOOC platformalari).
- VR va AR texnologiyalari (Virtual Reality/Augmented Reality).

Bu texnologiyalar orqali talabalar zamon talabiga javob bera oladigan bilim va ko'nikmaga ega bo'la oladi. Zamonaviy texnologiyalar orqali mustaqil ta'limni qanday rivojlantirish mumkin, texnologiyalar qanday imkoniyatlarni yaratib beradi? Buni bir nechta usullarini ko'rib chiqamiz.

Birinchisi, adaptiv ta'lim tizimlari. Bu tizimlar har bir talabaga individual dastur taklif etish imkonini beradi.

Ikkinchisi, sun'iy intellekt yordamida ta'lim. Ya'ni, talabalar qiyinchiliklarga duch kelganda tezkor javob beruvchi tizimlar.

Uchinchisi, raqamli kitoblar va resurslar. Talabalar istalgan vaqtda bilim olish imkoniyatiga ega bo'lalilar.

To'rtinchisi, masofadan o'qitish. Bu o'qituvchilardan mustaqil ravishda o'quv materiallarini o'zlashtirish imkoniyatini beradi.

Mustaqil ta'limni rivojlantirish bugungi kundagi global va mahalliy muammolarni hal qilishda muhim ahamiyatga ega. Bu nafaqat talabalarning bilim darajasini oshiradi, balki ularni mustaqil fikrlovchi va innovatsion shaxslar sifatida shakllantirishga xizmat qiladi [11]. Mustaqil ta'limning zamonaviy texnologiyalar bilan uyg'unligi esa ta'lim jarayonini yanada samarali va qulay qiladi. Mustaqil ta'limni rivojlantirishning muhim sabablari quyidagilar:

Globalashuv va raqobatbardoshlik:

- Dunyo bo'ylab ish beruvchilar o'z xodimlaridan ijodiy fikrlash, tez o'rganish va muammolarni mustaqil hal qilishni talab qilmoqdalar.

- Raqamli asrda muvaffaqiyat qozonish uchun doimiy ravishda yangi bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirish zarurati tug'iladi.

Hayot davomida o'qish konsepsiyasi (Lifelong Learning).

- Zamonaviy jamiyatda bilim va ko'nikmalarining tez eskirishi sababli, o'quv jarayonini faqat ta'lim muassasalarida cheklab bo'lmaydi.

- Talabalar o'zlarini qayta tayyorlash va yangi sohalarini o'rganish ko'nikmalariga ega bo'lishlari lozim.

Shaxsiy rivojlanish va mas'uliyatni oshirish.

- Mustaqil ta'lim talabalarda mas'uliyat hissi, o'z-o'zini nazorat qilish va vaqtni boshqarish qobiliyatlarini rivojlantiradi.

- Har bir inson o'z qiziqishlariga mos keluvchi bilimlarni tanlab, shaxsiy rivojlanishga erishadi.

Zamonaviy texnologiyalarni ta'limga integratsiya qilish:

- Internet va raqamli vositalar yordamida ta'lim resurslariga doimiy kirish imkoniyati mavjud.

- Sun'iy intellekt va onlayn platformalar talabalarga individual ta'lim dasturlarini taklif qiladi, bu esa o'zlashtirishni yanada samarali qiladi.

Ta'lim samaradorligini oshirish:

- Mustaqil ta'limga asoslangan o'qitish modelida talabalar bilimlarni o'zlashtirish jarayoniga faol ishtirok etadilar.

- Bu usul o'qituvchilar uchun ham yukni kamaytirib, talabalarning individual ehtiyojlariga e'tibor qaratishga imkon beradi.

Ijtimoiy va iqtisodiy o'zgarishlarga moslashuv:

- Mustaqil ta'lim talabalarning jamiyatdagi roli va o'rni haqida ongli qarorlar qabul qilishiga yordam beradi.

- Ish kuchi bozorida o'z o'rnini topish uchun yangi bilim va ko'nikmalarni egallash imkoniyatini yaratadi.

Xulosa va tavsiyalar. Talabalarning mustaqil ta'limini samarali tashkil qilishda yangi avlod texnologiyalaridan foydalanish muhim ahamiyatga ega. Oliy ta'lim muassasalari bu jarayonda quyidagilarga e'tibor qaratishi lozim:

- Innovatsion ta'lim texnologiyalarini joriy etish.

- Talabalar uchun texnologiyalardan foydalanish bo'yicha treninglar tashkil qilish.

- Internet resurslaridan foydalanishni kengaytirish uchun infratuzilmani rivojlantirish.

Zamonaviy texnologiyalarni to'g'ri va samarali qo'llash orqali talabalar nafaqat mustaqil ta'lim olish ko'nikmalariga ega bo'lib qolmay, balki jamiyatning innovatsion rivojlanishiga ham o'z hissalarini qo'shishadi [8].

Ilg'or texnologiyalar ta'lim tizimining innovatsion rivojlanishi uchun muhim vosita bo'lib, ular ta'lim jarayonini optimallashtirib, talabalar va o'qituvchilar uchun yangi imkoniyatlar yaratadi. Texnologiyalardan samarali foydalanish nafaqat ta'lim sifatini oshiradi, balki raqamli iqtisodiyotga tayyor mutaxassislar yetishtirishda ham asosiy omil bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). N.O.Jo'rayeva. Ta'lim jarayonida mustaqil o'quv faoliyatini tashkil etish bo'yicha ayrim ko'rsatmalar. "Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar", Buxoro, 2021, № 3, 172-bet.

(2). Куйсинов, О.А. (2008). Касб таълими йўналиши бакалавр ўқитувчиларни тайёрлашда мустақил таълимнинг илмий-методик асослари. Дис.... пед. фан. ном.

(3). Yo'ldashev, S.I. (2022). Talabalarning mustaqil ta'limining zamonaviy o'quv jarayonida ahamiyati va o'rni. Uslubiy qo'llanma, T., O'zMU.

(4). D.R.Karimova. Kredit-modul tizimida mustaqil ta'lim. Uslubiy qo'llanma, Toshkent, OOO "Complex Print", 2021, 126 bet.

(5). "Ta'lim to'g'risida"gi qonun. O'RQ-637-son. 2020-yil 23-sentabr.145/ <https://lex.uz/>

(6). Mansurov, T. (2024). Ta'limning formal, noformal va informal turlarining bilim olish jarayonidagi o'ziga xos afzalliklari. "Педагогическая акмеология", международный научно-методический журнал, 9(17).

(7). Мусаханова, Г. (2020). Мустақил таълим жараёнида талабаларнинг ташкилотчилик қобилиятлари ни ривожлантириш педагогик муаммо сифатида. Экономика и инновационные технологии, (6), 229–235-betlar.

(8). Andriichuk T., Shostak I., Indrika R., Botuzova Y., Donii N. (2024). Training teachers to work in the conditions of digital transformation of education. AD ALTA. Journal of Interdisciplinary Research, (14), 194–198 p.

(9). Ма'мурова Малohat Mansur qizi. Talabalar mustaqil ishlarini tashkil etishning zamonaviy shakllari pedagogik muammo sifatida. Международный научный журнал, № 8 (100), часть 1, «Новости образования, исследование в XXI веке», март, 2023.

(10). Xolmurodov, B. (2022). Boshlang'ich ta'lim yo'nalishida axborot texnologiyalar fanini o'qitishning interfaol metodlari: "keys-stadi" metodi, Buxoro davlat Pedagogika instituti jurnali, 2(2).

(11). Xolmurodov, B. (2022). "Matematika" fanini o'qitish samaradorligini oshirishda kahoot platformasidan foydalanish. Buxoro davlat Pedagogika instituti jurnali, 2(2).

**Xurramova Sanobar Mahmatmurodovna (Termiz davlat Pedagogika instituti o'qituvchisi;
e-mail: xurramovasanobar98@gmail.com)**

TALABALARDA TANQIDIY FIKRLASHNING SHAKLLANGANLIK MEZONLARINING BA'ZI JIHATLARI

***Annotatsiya.** Maqolada bugungi kunda talabalarda tanqidiy tafakkurning shakllanganlik mezonlarini aniqlashda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanishning imkoniyatlari, fikrlashning yangilik va asosiy namoyon bo'lish shakllari kundalik o'quv-tarbiyaviy muammolarning nostandart yechimlari, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish texnologiyalari hamda muammolarni birgalikda hal qilishning mazmun-mohiyati tanqidiy fikrlash orqali yoritilib berilgan.*

***Kalit so'zlar:** talaba, tanqidiy tafakkur, pedagogika, ta'lim, metod, zamonaviy, talab, shakllanganlik, mezon, echim, tarbiya, pedagogik texnologiya, ko'nikma, bilim, kengaytirish, manba, ma'lumot, samaradorlik.*

Xurramova Sanobar Mahmatmurodovna (преподаватель Термезского государственного педагогического института; xurramovasanobar98@gmail.com)

КРИТИЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ У СТУДЕНТОВ :НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ КРИТЕРИЕВ ФОРМИРОВАНИЯ

***Аннотация.** В статье освещаются возможности использования современных педагогических технологий в определении критериев сформированности критического мышления у современных учащихся, инновационных и основных форм проявления мышления, нестандартных решений повседневных образовательных задач, технологий развития критического мышления, сущности совместного решения проблем посредством критического мышления.*

***Ключевые слова:** студент, критическое мышление, педагогика, образование, метод, современный, спрос, формирование, критерий, решение, воспитание, педагогическая технология, навык, знание, расширение, источник, информация, эффективность.*

**Khurramova Sanobar Mahmatmurodovna (Teacher of Termiz State Pedagogical Institute;
e-mail: xurramovasanobar98@gmail.com)**

SOME ASPECTS OF THE CRITERIA FOR THE FORMATION OF CRITICAL THINKING IN STUDENTS

***Annotation.** The article highlights the possibilities of using modern pedagogical technologies in determining the criteria for the formation of critical thinking in students today, the innovative and main forms of manifestation of thinking, non-standard solutions to everyday educational problems, technologies for developing critical thinking, and the essence of joint problem solving through critical thinking.*

***Key words:** student, critical thinking, pedagogy, education, method, modern, demand, formation, criterion, solution, upbringing, pedagogical technology, skill, knowledge, expansion, source, information, efficiency.*

Kirish. Bugungi kunda talabalarda tanqidiy tafakkurning shakllanganlik mezonlarini aniqlashda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish nafaqat talabalarda keng fikrlashni, balki ta'lim jarayonida ham ijobiy o'zgarishlarni amalga oshirishga yo'l ochib beradi.

Pedagogik texnologiya o'qitishning, ta'limning shakllari, metodlari, usullari, tarbiyaviy vositalarning maxsus yig'indisi va joylashuvini belgilovchi psixologik tartiblar majmuasi, u pedagogik jarayonning tashkiliy-uslubiy vositalaridan iborat [1]. Pedagogik texnologiyadan foydalanish natijasida talabalarda tanqidiy fikrlashning yangilik va asosiy namoyon bo'lish shakllari kundalik o'quv-tarbiyaviy muammolarning nostandart yechimlari, pedagogik ta'sir usullarining metodik va nazariy jihatdan mukammal ishlab chiqilishi, ixtiro etilishi va takomillashuvi hamda ulardan samarali foydalanishda ko'rinadi.

Yangi ta'lim tizimi mazmuniga o'tmishning qimmatbaho ma'naviy qadriyatlarini kiritish yoki taqiqlangan ba'zi birlarini qayta tiklashdan maqsad o'tmish oldida egilish emas, balki unga tayanib, ijodiy foydalanish holda rivojlanishning yangi pog'onasiga chiqish hamda tanqidiy fikrlashni yanada rivojlantirish demakdir.

Talabalarda tanqidiy tafakkurning shakllanganlik mezonlari [5]:

1. Ma'lumotlarni mustaqil ravishda qiyosiy tahlil qila oladi.
2. Vaziyatga nisbatan shaxsiy pozitsiyasiga ega.
3. O'ziga va atrofida qilargalarga nisbatan tanqidiy munosabat bildira oladi.

Tadqiqot obyekti va metodologiyasi. Pedagogik texnologiyani o'quv jarayoniga olib kirish zarurligini MDH davlatlari ichida birinchilardan bo'lib ilmiy asoslab bergan rossiyalik olim V.P.Bespalko "... pedagogik texnologiya – amaliyotga joriy etish mumkin bo'lgan pedagogik tizimning loyihasidir", deyish bilan quyidagi ta'rifni beradi: "Pedagogik texnologiya – bu o'qituvchi mahoratiga bog'liq bo'lmagan holda pedagogik muvaffaqiyatni kafolatlay oladigan talaba shaxsini shakllantirish jarayoni loyihasidir".

Bu ta'rifdan quyidagi muhim tamoyillarni ajratib ko'rsatish mumkin:

– pedagogik texnologiya talabalarni tanqidiy fikrlashga o'rgatishda hamda ma'lum ijtimoiy tajriba elementlarini shakllantirish uchun loyihalanaadi;

– texnologiyani amalga oshirish o'qituvchisidan katta mahorat talab etmaydi;

– yakuniy natija, albatta, kafolatlanadi.

Rus olimasi N.V.Kuzmina "pedagogik tizim o'zida ta'lim va tarbiya maqsadiga bo'ysundirilgan o'zaro bog'lik tarkibli elementlardan tashkil topishini uqtiradi" [2].

Bir guruh rus olimlari "pedagogik texnologiyalar obyektiv jarayon va u yangicha sifatiy muammolarni yechish uchun ta'limni evolusion bosqichga ko'tarish shartlaridan biri" deb qaraydilar. Pedagogik texnologiya o'quv jarayoniga yondashgan holda, oldindan belgilab olingan maqsad ko'rsatkichlaridan kelib chiqib o'quv jarayonini loyihalashdir.

O'zbekistonlik olim N.Sayidahmedov fikricha: "Pedagogik texnologiya – bu o'qituvchi (tarbiyachi) tomonidan o'qitish (tarbiya) vositalari yordamida talabalarga ta'sir ko'rsatish va ularda oldindan belgilab olingan shaxs sifatlarini shakllantirish jarayonidir" [2].

Hozirgi tez o'zgarayotgan ijtimoiy, axborot va texnologik sharoitlarda davlat va jamiyat taraqqiyotini ta'lim rivojisiz tasavvur etish qiyin. Shu nuqtayi nazardan, oliy o'quv yurtlaridagi talabalarda tanqidiy fikrlashni hamda har tomonlama biliml, mustaqil, mantiqiy fikrlovchi, ma'naviy-axloqiy fazilatlariga ega yetuk kadrlar qilib tayyorlash zamon talabidir. Bu esa o'tilayotgan nazariy va amaliy darslarda pedagogik va axborot texnologiyalari, interaktiv metodlar, shakl va vositalarni, pedagogik jarayonda qanday yondoshuvlar borligini mukammal o'rganishni taqozo etadi. Hozirda ta'lim-tarbiyaga, asosan, an'anaviy va noan'anaviy (zamonaviy – tizimli, texnologik, tadqiqiy-ijodiy) yondashuvlar mavjud.

Tatbiq qilishga qaratilgan savollar o'qish jarayoni yoki o'rganish tajribasida uchraydigan mantiqiy muammolarni yechish va chuqur o'rganish uchun imkoniyat beradi. Tahlil etishga qaratilgan savollar talabalardan u yoki bu voqeaning ahamiyati yetarli darajada yaxshi yoritilganmi-yo'qmi degan savolga javob berishga undaydi. Sintez qilishga qaratilgan savollar yangicha fikrlash asosida ijodiy muammolarni hal qilishga davlat etadi. Sintez savollari talabalarga o'zining barcha bilim va tajribalarini muammoning ijodiy yechilishida foydalanishga imkon beradi. Sintez savollari muqobil ssenariylar yaratishni ham taqozo qilishi mumkin. Baholash savollari yaxshi va yomon, adolat va adolatsizlik to'g'risida hukm chiqarish uchun beriladi. Baholash savollari talabalarga, axborotlar sifatini, yangi axborotlarga nisbatan o'z munosabatini baholay olish hamda ularni qadrlay olishi uchun beriladi.

Djeni Stil, Kert Meredis, Charlz Templarning «Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun o'qish va yozish» (TFRUOVYO) loyihasida quyidagicha ta'kidlanadi: Odam tanqidiy fikrlar ekan, u yoki bu g'oyalar bilan tanishadi, ularni amalga oshirishdagi mumkin bo'lgan oqibatlarini ham e'tiborga oladi. Bunda odam

bu g'oyalarni dastlab ma'lum darajadagi ishonchsizlik bilan idrok qiladi va qarama-qarshi nuqtayi nazarlar bilan taqqoslaydi. Ularni asoslash uchun qo'shimcha mulohazalar tizimidan foydalanadi va bular asosida o'z nuqtayi nazarini ishlab chiqadi. Tanqidiy fikrlash – g'oya va imkoniyatlarni ijodkorlik bilan uyg'unlashuvi, konsepsiya va axborotlarni qayta fikrlash va qayta qurishdek murakkab jarayondir. Bu faol va interaktiv bilishning bir necha darajalarida bir vaqtda ro'y beradigan jarayon ham bo'lib hisoblanadi. Tanqidiy fikr egasiga hiyla-nayranglar kamroq ta'sir qiladi, o'zining shaxsiy qarashlar tizimi bo'lgani uchun ular turli xavf-xatardan holi bo'ladi.

Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun fikrlash jarayonini tashkil etishda idrok qilishning quyidagi 4 ta shaklini farqlash kerak:

1. Yaxlitligicha idrok etish. Mavzu yoki fan to'g'risida umumiy bilim beradigan idrokning shaklidir.

2. Izohli idrok etish. Idrokning bu tipida talabalar g'oya va hodisalarning o'zaro aloqalarini yoritishadi, uning mohiyatini muhokama qilishadi, fanning turli sohalariga oid g'oya va axborotlarni, hatto tashqi jihatdan bog'liq hodisalarni birlashtirishadi.

3. Shaxsiy idrok etish. Talabalar o'zlarida avvaldan mavjud bo'lgan shaxsiy tajriba va bilimlar tuzilmasini yangi bilimlar bilan bogliq tushunish jarayonida aks ettiradi.

4. Tanqidiy idrok etish. Mazmunni bir tomonga qo'yib, uni tahlil qilish, uning nisbiy qimmati, to'g'riligini foydaliligini va talabalarining bilishi, tushunishi va qabul qilishi doirasida uning ahamiyatini baholashdir.

Albatta, talabalarni tanqidiy fikrlashga o'rgatishda fikrlashning to'rtta shaklidan foydalanish bilan birga ularda ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, huquqiy, ijtimoiy-psixologik vaziyatlar orqali jamiyatimizda bo'layotgan voqea-hodisalarga nisbatan ongli munosabatni shakllantirish bilan belgilanadi.

Talabalar noxush holatlarga qarshi turishlari va ularga qaramasdan o'z fikrlarini amalga oshirishlari bilan bir-birlaridan farqlanadilar. Talabalarining tanqidiy fikrlashini rivojlantirishda ularda tanqidiy fikrlashni paydo bo'lishini aniq sharoitlarini hisobga olib baholashni, har doim individ, shaxs, faoliyat sub'yekti sifatida nimaga qodir ekanligini ko'rsatadi.

Xulosa qiladigan bo'lsak, axborotlarni yig'ish, tahlil qilish, qiyoslash va fikrlash orqali tanqidiy fikrlarni o'stirishda pedagogik texnologiyalardan foydalanish quyidagi muhim vazifalarni yechish imkoniyatini beradi [3]:

- talabalarga maqsadlarini anglab olishga yordam beradi;
- mashg'ulotlarda faolligini ta'minlaydi;
- samarali munozaraga chorlaydi;
- talabalarining o'zlari savollar tuzishlari va uni savol tarzida bera olishlari uchun yordam beradi;
- talabalarga o'z shaxsiy bilimlarini ifoda qilishga yordam beradi;
- talabalarining shaxsiy mutolaasi motivatsiyasini qo'llab-quvvatlaydi;
- har qanday fikrlarga bo'lgan hurmat kayfiyatini yaratadi;
- talabalarda personajlarga bo'ladigan iztirobni o'stirishga yordam beradi;
- talabalarga qadrlanadigan fikrlashga sharoit yaratadi;
- talabalarining tanqidiy jalb qilinishiga bir qator umidlar bildiriladi.

Pedagogik texnologiya talabalarining tanqidiy fikrlashini rivojlantirish tizimini amaliyotga tatbiq etish loyihasi sifatida o'quv jarayonida amalga oshirilgan aniq belgilangan, diagnostik maqsadlarga kafolatlangan erishishga qaratilgan shaxsiy, instrumental va uslubiy vositalarning ajralmas to'plami va ishlash tartibidir.

Talabalarining tanqidiy fikrlashni rivojlantirish texnologiyasi quyidagilar bilan tavsiflanadi:

•samaradorlik, chunki barqaror ishlashni ta'minlaydi, xarajatlarga optimal darajada mos kelishi, rivojlanishini kafolatlaydi, shuningdek, talabalarining aniq maqsadlarga erishishi;

•boshqarish qobiliyati: diagnostik maqsadlarni belgilash, rejalashtirish, o'quv jarayonini loyihalash imkoniyatini o'z ichiga oladi; bundan tashqari bosqichma-bosqich diagnostika, natijalarni tuzatish uchun vositalar va usullar bo'yicha o'zgartirish;

•strukturaviylik: texnologiya takrorlanadigan o'quv sikli sifatida ishlab chiqilgan bo'lib, u quyidagilarni o'z ichiga oladi: belgilangan o'quv maqsadlari, dastlabki diagnostik baholash, talabalar darajasi, ta'lim tartiblari va tuzatishlar to'plami, operativ fikr-mulohazalar asosida o'rganish, yakuniy baho, natijalar va yangi maqsadlarni belgilash. Texnologiyaning bunday konstruktiv, ko'rsatmalarga asoslangan tuzilishi oxir-oqibatda rejalashtirilgan natijalarga erishishga imkon beradi;

▪takrorlanuvchanlik: tuzilish jihatidan texnologiya o'qituvchi harakatlarining bunday siklik algoritmi, qaysi bir xil turdagi boshqa ta'lim muassasalarida, boshqa fanlar bo'yicha osongina takrorlanishi mumkin;

▪dolzarbligi: texnologiyadan foydalanishning maqsadga muvofiqligini aks ettiradi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Tizimli yondashuv tuzilish vazifasiga ko'ra, bajariladigan tahlilga yaqin turadi. Bundan tashqari, tizimli yondashuv talabalarda tanqidiy fikrlash jarayonini yanada rivojlantirishga xizmat qiladi. Tizimli tahlilning obyekti yaxlit narsa yoki hodisa hisoblanadi, u obyektning turli qismlarini, qismlarning o'zaro bog'liqligini, tizimning chegaralarini va tizimning atrof-muhit bilan bog'liqligini, aloqadorligini nazarda tutadi.

Tadqiqiy-ijodiy yondashuv ta'limning maqsadi talabalarda tanqidiy fikrlash jarayonining yanada rivojlanishi, biror muammoni yechish qobiliyatini o'stirish, yangi bilimni mustaqil o'zlashtirish, harakatning yangi usullarini topish, shaxsan tashabbus ko'rsatishni, ijodkorlik, faollikni nazarda tutadi. Tadqiqiy yondashuvda talabaning o'quv-bilish faoliyatiga pedagog rag'batlantiruvchi usulda rahbarlik qiladi, bolaning shaxsiy tashabbusini qo'llab-quvvatlaydi, bola bilan hamkorlik qiladi, uning fikr va qiziqishlarini oldingi o'ringa qo'yadi.

Ma'lumotlarni mustaqil qiyosiy tahlil qila bilishga o'rgatishga doir metod va mashqlar [6]:

“KWHL” metodi. Metodning maqsadi. Mazkur metod talabalarga o'zlashtirilishi lozim bo'lgan mavzuni qabul qilish va mavzu yuzasidan bilimlarni tizimlashtirish maqsadida qo'llaniladi, shuningdek, talabalarda turli ma'lumotlarni qiyosiy tahlil qilish asosida shaxsiy xulosaga kelish imkonini beradi. Bu metod talabalarining qiziqishlari, imkoniyatlari bo'yicha qo'yidagi jadvalda berilgan savollarga javob topish mashqi vazifasini belgilaydi.

Know – nimalarni bilaman?

Want – nimani bilishim kerak?

How – qanday bilib olsam bo'ladi?

Learn – nimani o'rganib oldim?

Talabalarda tanqidiy tafakkurning shakllanganlik darajalarini rivojlantirish jarayonini tashkil yetishda talabalarining qarashlari, fikrlari, o'z tanqidiy tahlili natijalari qadrlil va qimmatli ekanligini ularning ongiga singdirish zarur hisoblanadi. Talabalarining o'zlari ham o'z fikrlarining qadrlil ekanligiga ishonch hosil qila olishlari zarur. Ular o'z fikrlarining tushuncha va masalani muhokama qilish jarayonida o'ta muhimligini, shuningdek, tanqidiy fikrlashda katta hissa hisoblanishini tan olishlari kerak.

Xulosalar. Talabalarda tanqidiy tafakkurning shakllanganlik mezonlari jarayoni ularning o'zaro fikr almashuvini ko'zda tutadi. Talabaning o'zaro fikr almashishi ularning bir-biridan o'rganishdagi o'rtoqchiligi asos soladi. Talabalardan fikrlovchi sifatida o'zlarida yangi tug'ilgan fikrlarni va g'oyalarni boshqalarga yetkazish hamda ochib berish talab etiladi. Tanqidiy fikrlashni shakllantirish samaradorligi quyidagi mezonlarga muvofiq aniqlandi: talabalarining berilgan ma'lumotlarni qidirish uchun axborot texnologiyalaridan foydalanishga motivatsiyasi, axborot texnologiyalari yordamida tegishli ma'lumotlarni tahlil qilish, umumlashtirish, tasniflash qobiliyati, taklif qilingan saytni tanqidiy baholash qobiliyati.

Talabalarining tanqidiy tafakkurini shakllanish darajasini aniqlash eksperimenti natijalariga asoslanib, biz o'rtacha talabalar auditoriyasi past va o'rta darajalarda degan xulosaga keldik. Ushbu ko'rsatkichlar talabalarda axborot texnologiyalari yordamida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning qisman modelini yaratish va sinovdan o'tkazish zarurligini aniqladi.

Bunday vaziyatni o'zgartirishning asosiy yo'nalishlari talabalarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga imkon beradigan material tufayli o'quv kursining mazmunini boyitish edi, pedagogik jarayonning o'quv, rivojlanish, tarbiyaviy va ijodiy funksiyalarini amalga oshirish, o'quv jarayonida tahlil, umumlashtirish, analogiya, taqqoslash usullaridan faol foydalanish, axborot texnologiyalari yordamida tanqidiy fikrlashni shakllantirishda talabalarni pedagogik qo'llab-quvvatlashni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). R.Ishmuhammedov, A.Abduqodirov, A.Pardayev. Ta'limda innovatsion texnologiyalar. Amaliy tavsiyalar. T., «Iste'dod». 2008, 97-bet.

(2). Yo'ldosheva J.R. Usmonova S.A. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni amaliyotga joriy qilish. T., “Fan va texnologiya”, 2008, 123-bet.

(3). Xurramova S.M. Talabalarni tanqidiy fikrlashini rivojlantirishda pedagogik texnologiyalardan foydalanish. “Ilm-sarchashmalari”, ilmiy-nazariy, metodik jurnal, Urganch, 8-son, 2024, 77-bet.

(4). Xurramova S.M. Talabalarni tanqidiy fikrlashga o'rgatishda pedagogik texnologiyalardan foydalanishning imkoniyatlari. “Pedagogik mahorat”, ilmiy-nazariy, metodik jurnali, Buxoro, 2024, 8-son, 105-bet.

(5). Xurramova S.M. Talabalarni tanqidiy fikrlashga o'rgatishda pedagogik texnologiyalardan foydalaning nazariy asoslari. "Ta'lim, fan va innovatsiya", ma'naviy-ma'rifiy, ilmiy-uslubiy jurnal, T., 2023, 5-son, 102-bet.

(6). Xurramova S.M. Talabalarni tanqidiy fikrlashga o'rgatishda pedagogik texnologiyalardan foydalanish mohiyati. "Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar", xalqaro ilmiy-metodik jurnal, T., 2023, 10-son, 270-bet.

Xudayberganov G'ayrat Qurbanboyevich (Urganch davlat universiteti "Boshlang'ich ta'lim metodikasi" kafedrasida katta o'qituvchisi)

KREATIVLIKNI RIVOJLANTIRISHDA FANLARNI ABSSESSIAL VA ORDINATAL BOG'LAB O'QITISHNING O'RNI

***Annotatsiya.** Maqolada boshlang'ich ta'limda kreativlikni rivojlantirishda tasviriy san'at va matematika fanlarini absessial va ordinal bog'lab o'qitishning o'rni va ahamiyati bayon qilingan.*

***Kalit so'zlar:** shakl, muammo, vaziyat, rasm, dars, kreativ, topshiriq, tushuncha, mantiq, xotira, fikr, kuzatish, ta'lim, bosqich, daraja, xususiyat, talab, faol.*

Худайберганов Гайрат Куранбоевич (старший преподаватель кафедры методики начального образования Ургенчского государственного университета)

РОЛЬ ПРЕПОДАВАНИЯ НАУК С АБСЦЕССНОЙ И ОРДИНАТАЛЬНОЙ СВЯЗЬЮ В РАЗВИТИИ КРЕАТИВНОСТИ

***Аннотация.** В статье изложена роль и значение абсцессно-ординального связующего преподавания изобразительного искусства и математики в развитии креативности в начальном образовании.*

***Ключевые слова:** форма, проблема, ситуация, картина, урок, креатив, задание, понятие, логика, память, мысль, наблюдение, образование, этап, уровень, характеристика, спрос, активный.*

Khudayberganov Gayrat Kuranboyevich (Senior teacher of the Department of Primary Education Methodology, Urgench State University)

THE ROLE OF SCIENCE TEACHING WITH ABSTCESS AND ORDINAL CONNECTIONS IN THE DEVELOPMENT OF CREATIVITY

***Annotation.** The article describes the role and importance of teaching fine arts and mathematics in the development of creativity in primary education in an abstract and ordinal connection.*

***Key words:** form, problem, situation, picture, lesson, creativity, task, concept, logic, memory, thought, observation, education, stage, level, characteristic, demand, active.*

Kirish. Bolalarni maktabda o'qitishning dastlabki kundan boshlab, fanlararo aloqani amalga oshirish zarur. O'qituvchining bu davrdagi eng asosiy vazifalaridan biri-bolalarga xat-savod asoslarini o'rgatishdir. Shuning uchun ham o'qituvchilar ona tili, matematika, tasviriy san'at darslarida, dastlab, bolalarni har xil hoshiyalar chizishga, shakllarni farqlashga o'rgatadilar.

Bu mashqlar qaysi darslarda bajarilmasin, ularning bajarilishi bevosita hisob bilan bog'lanadi. Masalan, bolalar doiracha, katakcha, tayoqchalar chizib, uni hisoblaydilar yoki bo'lmasa, hisoblashda bevosita predmetlarning o'zidan ham foydalanish mumkin. Bu esa, o'z navbatida, o'quvchilar kreativligini shakllanishida muhim o'rin egallaydi.

Kreativ fikrlash asta-sekin kreativ jarayonga aylanadi. Materialni tahlil qilish, keys-stadi metodi, muammo va masalani shakllantirish, mustaqil o'rganish, kuzatish va o'lchashni amalga oshirish, kreativ yechimni qidirish va tadqiqotchilik tavsifidagi harakatlarni bajarish uchun muammoli vaziyatlar tashkil etiladi. Muammoli ta'lim quyidagi asosiy tushunchalarni o'zida mujassamlashtiradi: muammo, muammoli savol, muammoli vazifa, muammoli topshiriq, muammoli vaziyat. Muammoli ta'limda tayyor bilimlarning o'qituvchi tomonidan berilishi yoki o'quvchining mustaqil bilim egallashi izohli-ko'rgazmali metod yordamida aniq tasavvurlar hosil qiladigan, ongda saqlanadigan, zarur bo'lganda qayta tiklanishini aniqlaydigan axborot shaklidagi savolni tushunish o'rinli [2].

Material va metodlar. Matematik kreativ fikrlashning shakllanish darajasi, odatda, muayyan turdagi matematik topshiriqlarni bajarish orqali belgilanadi. Kreativ fikrlashni rivojlantirishda fanlararo yondashuvlar va immersiv virtual modullarni qo'llash o'quvchilarning nafaqat intellektual, balki hissiy va ijtimoiy rivojlanishiga ham yordam beradi. Virtual modullar, masalan, debatlar, treninglar, ishbilarmonlik va rolli o'yinlar, o'quvchilarga yangi bilimlarni o'zlashtirish va ularga kreativ yondashuvlarni shakllantirish imkonini beradi [4].

1. Fanlararo yondashuv. Fanlararo yondashuv kreativ fikrlashni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. O'quvchilar, biror-bir masalani turli fanlar nuqtayi nazaridan ko'rib chiqish orqali turli xil g'oyalarni qarashlarni birlashtirishni o'rganadilar. Masalan, tarix va adabiyotdan olingan bilimlarni san'at va psixo-

logiya bilan bog'lash, o'quvchilarda kompleks va ijtimoiy moslashuvchan fikrlashni shakllantiradi. Shunday qilib, kreativ fikrlash o'quvchining turli fanlar o'rtasidagi aloqani anglashga yordam beradi.

2. Immersiv virtual modular. Debatlar. Debatlar o'quvchilarga fikrni mantiqiy va izchil ravishda qurish, qarama-qarshi fikrlarni tahlil qilish, argumentlarni shakllantirish va ular asosida qarorlar qabul qilishni o'rgatadi. Bu faoliyat o'quvchilarni tanqidiy fikrlashga undaydi, bir vaqtning o'zida, o'z g'oyalarini kreativ tarzda ifodalash imkonini beradi. Virtual muhitda debatlar o'quvchilarga o'z fikrlarini ishonch bilan ifodalashni o'rgatadi.

Treninglar. Immersiv virtual treninglar o'quvchilarga maxsus vaziyatlarda muammolarni hal qilishda yordam beradigan muhit yaratadi. Trening modullari real hayotdagi ish faoliyatini simulyatsiya qilishi mumkin, bu esa o'quvchilarning amaliy ko'nikmalarini rivojlantiradi. Masalan, biznes yoki menejment treninglari o'quvchilarga kreativ strategiyalar ishlab chiqish va ularni amalga oshirishni o'rgatadi.

Ishbilarmonlik. Ishbilarmonlik simulyatsiyalari o'quvchilarga biznes va iqtisodiy fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi. Ular virtual dunyoda ishbilarmonlik faoliyatini boshlash, mahsulot yoki xizmatni yaratish, bozorda muvaffaqiyatga erishish jarayonlarini simulyatsiya qilish orqali muhim kreativ qarorlarni qabul qilishni o'rganadilar.

Rolli o'yinlar. Rolli o'yinlar o'quvchilarga turli ijtimoiy va professional rollarni o'zlashtirish imkonini beradi. Ular o'zini boshqa odam sifatida ko'rsatish, muammolarni hal qilish va yangi qarorlar qabul qilishda kreativlikni ishlatishga o'rganadilar. Bu usul, ayniqsa, ijtimoiy va psixologik muammolarni tahlil qilishda samarali.

3. Virtual modullar orqali fanlararo kreativ fikrlashni rivojlantirishning afzalliklari.

Interaktivlik. Virtual modullar o'quvchilarga interaktiv tajriba taqdim etadi, bu esa ular uchun yanada qiziqarli va samarali bo'ladi. Shaxsiy ishtirok va jamoaviy muloqot kreativlikni faollashtiradi.

Muammoni hal qilish qobiliyatini rivojlantirish. Virtual simulyatsiyalar orqali o'quvchilar real hayotdagi muammolarni hal qilishda innovativ yondashuvlarni o'rganadilar. Bu, o'z navbatida, kreativ fikrlashni shakllantiradi.

Xatolardan o'rganish. Virtual modullar xatolarni to'g'irlash va tajriba qilish imkoniyatini beradi, bu esa o'quvchilarning tajriba orqali kreativ fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi.

Fanlararo yondashuvlar va immersiv virtual modullar o'quvchilarga kreativ fikrlashni rivojlantirishda yordam beradi, chunki ular turli sohalar va bilimlar orasidagi bog'lanishni, amaliy vaziyatlarni simulyatsiya qilishni va interaktiv muhitda qarorlar qabul qilishni o'rgatadi. Bu yondashuvlar nafaqat ilmiy, balki amaliy, shaxsiy va ijtimoiy ko'nikmalarni ham rivojlantiradi, bu esa o'quvchilarning umumiy tafakkurini yanada boyitadi [1].

Natijalar va ularning tahlili. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida matematik kreativ fikrlashni fanlararo absessial va ordinal bog'lab shakllantirish bosqichlari va ularning mazmuniga qo'yilgan didaktik talablar sinf o'quvchilari matematik kreativ fikrlashini shakllantirishni talab etadi. Buning uchun o'quvchilar bilan birgalikda boshlang'ich sinf darsliklaridagi masalalarni muammoli vaziyat usullarida yechishni ko'rib chiqish maqsadga muvofiq bo'ladi [3]. Masalan, bunday masalani qaraymiz; "Anvarda 6 ta yulduzcha, Sarvarda esa Anvardagidan 2 ta ortiq, Akbarda esa Anvar bilan Sarvarda qancha yulduzcha bo'lsa, shuncha yulduzcha bor. Akbarda qancha yulduzcha bor?"

Masalani oldin arifmetik usulda yechamiz: $6+(6+2)=14$ (dona). Shundan keyin o'quvchilarga bunday topshiriq beriladi: "Birinchi satrga Anvarda qancha yulduzcha bo'lsa, shuncha yulduzcha rasmini chizing, ikkinchi satrga Anvardagidan ikkita ortiqcha yulduzcha chizing – bu Sarvardagi yulduzchalar sonini bildiradi (chunki Sarvarda Anvardagidan 2 ta ortiq yulduzcha bor). Ikkila satrda birgalikda qancha yulduzcha borligini hisoblang (chunki shartga ko'ra, Akbarda Anvar va Sarvarda qancha yulduzcha bo'lsa, shuncha yulduzcha bor).

Masalani grafik yechish yechimning to'g'riligini tekshirish vositasigina bo'lib qolmay, balki o'quvchini kreativ ishlashga undaydi, shuning bilan birga, yechishning arifmetik usuli mohiyatini tushinishga yordam ham beradi.

1–2-sinflarda masalalar, asosan, rasmlar shaklida beriladi. Bolalarga rasmlar asosida masalalar tuzdiramiz, ularni yechilishda va yechimini tekshirishda kreativ ishlashga o'rgatamiz va kreativligini rivojlantiramiz.

1-masala. Rasmga qarab quyidagicha masala tuzish mumkin. Bog'da 6 ta qo'ziqorin bor edi. Ertasiga yana 1 ta qo'ziqorin ko'paydi. Bog'da hammasi bo'lib nechta qo'ziqorin bo'ldi?

Yechish:

Bor edi – 6 ta qo'ziqorin.

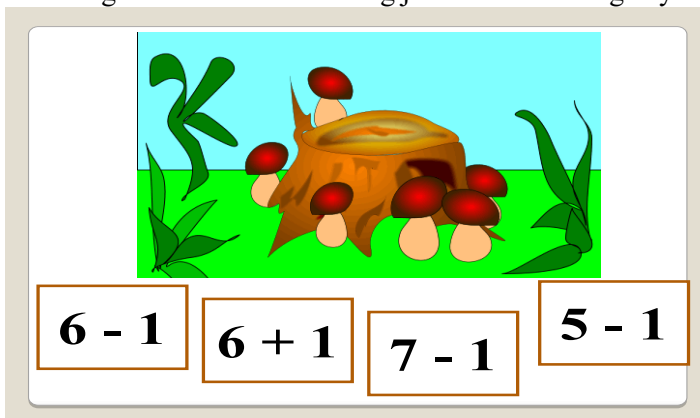
Qo'shildi – 1 ta qo'ziqorin.

Bo'ldi nechta – ?

$$6 + 1 = 7.$$

Javob: 7 ta qo'ziqorin bo'ldi.

O'quvchilar quyida berilganlardan bu masalaning javobi bo'la oladigan yechimni topadilar.

Bu masalaga quyidagicha teskari masala tuzish orqali yechimini to'g'riligini tekshirish mumkin. Bog'da yettita qo'ziqorin bor kecha oltita edi, bugun qancha unib chiqqan?

Bor – 7 ta.

Kecha bor edi – 6 ta.

Unib chiqdi – ?

$$7 - 6 = 1.$$

2-masala. Rasmga qarab quyidagicha masala tuziladi. Bekatda 4 ta aftobus bor edi. Ulardan bittasi vaqti bo'lgach, haydab ketadi. Bekatda nechta aftobus qoldi?

Yechish:

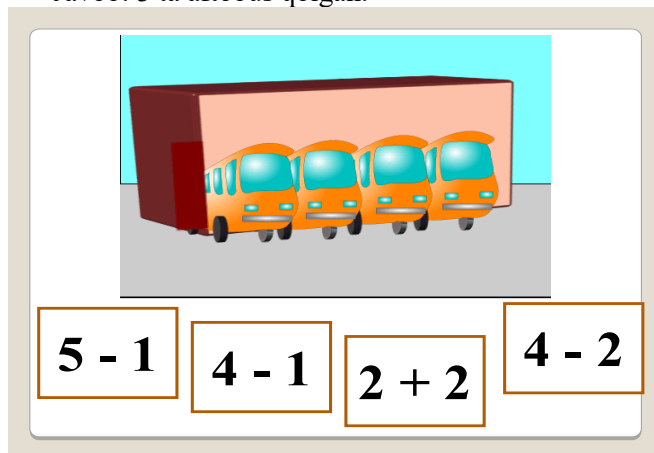
Bor edi – 4 ta aftobus.

Ketdi – 1 ta aftobus.

Qoldi - ?

$$4 - 1 = 3.$$

Javob: 3 ta aftobus qolgan.

O'quvchilar quyida berilgan tasvirlar, ya'ni, rasm tagida javoblar orasidan bu masalaning yechimi bo'la oladiganini izlab topadilar va quydagicha teskari masala tuzib yechimni tekshiradilar: bitta avtobus haydab ketgandan keyin bekatda 3 ta avtobus qoldi, bekatda nechta avtobus bo'lgan?

Qoldi – 3 ta.

Ketdi – 1 ta.

Bor edi – ?

$3 + 1 = 4$.

Javob: 4 ta.

Xulosa. Boshlang'ich sinf o'quvchisining fundamental bilim egallashi, uning intellektual mehnat, kreativ va mustaqil fikr yuritish, produktiv qisman izlanuvchi va evristik ko'rinishlarda namoyon bo'lishi, kreativ fikrlashni fanlararo absessial va ordinal bog'lab shakllantirish bo'yicha o'z kuchi va qobiliyatiga bo'lgan ishonchni mustahkamlash, tahsil olishda mas'uliyat va qat'iyatlilik hissini rivojlantirishda o'z aksini topadi. Rasmi masalalarni yechish odatdagi masalalarni yechishdan birmuncha farq qiladi. Bunday masalalarda nima haqida gap borayotganligi hamda munosabatlarni taqqoslash, amallarni bajarish uchun qonuniyatni to'g'ri topish talab etilishi mumkin. Bunday ko'rinishdagi masalalarni yechishda o'quvchilarning topqirligi, zehning o'tkirligi, matematik kreativ fikrlashlari shakllanadi va rivojlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Jumayev M.E. Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi. T., "Yangi asr avlodi", 2006, 186-bet.
- (2). Bikbayeva N.U. Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi. T., "O'qituvchi", 2007, 208-bet.
- (3). Леонтьев А.Н., Пономарев Я.А., Гиппенрейтер Ю.Б. Опыт экспериментального развития исследования мышления. М., 1981, с. 269–280.
- (4). Хабиб Р.А. Организация учебно-познавательной деятельности учащихся. М., "Педагогика", 1979.
- (5). Махмутов М.И. Организация проблемного обучения в школе. М., "Просвещение", 1977, 240 с.

Masharipova Feruza Jumanazarovna (PhD, Urgench State University, Urgench),

Matlatipova Muslima G'ayrat qizi (student, Urgench State University, Urgench)

MASTERING READING THROUGH NOTE-TAKING: STRATEGIES FOR ENHANCING STUDENTS' COMPREHENSION AND RETENTION

Annotation. *This article examines the importance of note-taking strategies, particularly Reading Journals and the SQ4R method, in enhancing students' reading competence. By transforming passive reading into an active learning process, these strategies promote deeper comprehension, critical thinking, and improved retention. The study reviews existing literature on the role of note-taking in reading education, emphasizing how both methods foster active engagement with texts. The Reading Journal encourages personalized reflection and metacognitive awareness, while SQ4R offers a systematic approach to processing and retaining information. Practical applications of these strategies in the classroom demonstrate their effectiveness in improving students' academic performance. The article concludes with recommendations for educators to integrate these techniques into their teaching practices for optimal student outcomes. These strategies not only enhance reading competence but also cultivate lifelong learning skills.*

Keywords: *note-taking strategies, Reading Journals, SQ4R, reading competence, active learning, comprehension, retention, critical thinking, academic performance, metacognition.*

KONSPEKT YURITISH ORQALI O'QISHNI O'ZLASHTIRISH: O'QUVCHILARNING TUSHUNISH VA ESLAB QOLISH QOBILIYATINI OSHIRISH STRATEGIYALARI

Annotatsiya. *Ushbu maqola talabalarning o'qish kompetensiyasini oshirishda samarali qaydlar olib borish strategiyalari, xususan, "O'qish kundaligi" va SQ4R metodining ahamiyatini o'rganadi. Ushbu strategiyalar passiv o'qishni faol o'quv jarayoniga aylantirib, chuqurroq tushunish, tanqidiy fikrlash va yaxshiroq eslab qolishga yordam beradi. Tadqiqot yozuvlar olib borishning o'qitishdagi roliga oid mavjud adabiyotlarni tahlil qiladi va ushbu ikki metodning matnlar bilan faol ishlashni qanday rag'batlantirishini ta'kidlaydi. "O'qish jurnali" shaxsiy refleksiya va metakognitiv ongni rivojlantirishni qo'llab-quvvatlasa, SQ4R ma'lumotni qayta ishlash va eslab qolish uchun tizimli yondashuvni taklifetadi. Ushbu strategiyalarning amaliy sinfdagi qo'llanilishi talabalarning akademik natijalarini yaxshilashdagi samaradorligini ko'rsatadi. Maqola o'qituvchilarga ushbu texnikalarni o'z o'quv amaliyotlariga qo'shish bo'yicha tavsiyalar bilan yakunlanadi. Ushbu strategiyalar nafaqat o'qish kompetensiyasini oshiradi, balki umrboqiy o'rganish ko'nikmalarini ham rivojlantiradi.*

Kalit so'zlar: qayd olib borish strategiyalari, o'qish kundaligi, SQ4R, o'qish kompetensiyasi, faol o'qitish, tushunish, eslab qolish, tanqidiy fikrlash, akademik yutuqlar, metakognitsiya.

ОСВОЕНИЕ ЧТЕНИЯ ПОСРЕДСТВОМ КОНСПЕКТИРОВАНИЯ: СТРАТЕГИИ УЛУЧШЕНИЯ ПОНИМАНИЯ И ЗАПОМИНАНИЯ МАТЕРИАЛА УЧАЩИМИСЯ

Аннотация. В данной статье рассматривается важность стратегий ведения заметок, в частности чтения дневников (*Reading Journals*) и метода *SQ4R*, для повышения компетенции учащихся в чтении. Эти стратегии превращают пассивное чтение в активный процесс обучения, способствуя более глубокому пониманию, развитию критического мышления и улучшению запоминания. В исследовании проводится обзор существующей литературы о роли ведения заметок в обучении чтению, с акцентом на то, как оба метода способствуют активному взаимодействию с текстами. Читательский дневник поощряет персонализированное размышление и метакогнитивную осведомленность, в то время как метод *SQ4R* предлагает систематический подход к обработке и запоминанию информации. Практическое применение этих стратегий в классе демонстрирует их эффективность в улучшении академической успеваемости учащихся. В заключение статьи представлены рекомендации для педагогов по интеграции этих техник в свою практику для достижения оптимальных результатов обучения. Эти стратегии не только повышают компетенцию в чтении, но и способствуют развитию навыков обучения на протяжении всей жизни.

Ключевые слова: стратегии ведения заметок, читательские дневники, *SQ4R*, компетенция в чтении, активное обучение, понимание, запоминание, критическое мышление, академическая успеваемость, метакогниция.

Introduction. The ability to read proficiently is critical for academic success, influencing students' capacity to comprehend, analyze, and retain information across all subjects. Scholars have long recognized that reading competence is integral to students' academic performance and lifelong learning (Kamil, 2011). However, despite its importance, many students struggle to develop effective reading skills, especially in complex academic contexts. Recent studies suggest that students often lack strategies that encourage active engagement with texts, which is necessary for deeper comprehension and retention (Guthrie & Klauda, 2014). The need for instructional approaches that promote such engagement has led to the exploration of innovative strategies, particularly note-taking techniques. Note-taking, when done purposefully, encourages students to organize information, paraphrase key ideas, and connect new learning with prior knowledge, all of which contribute to improved reading outcomes (Bui, 2013). However, despite its potential, many educators find it challenging to integrate structured note-taking methods effectively into their teaching practices. This gap underscores the importance of identifying practical strategies that can enhance students' reading competence.

Among the most effective note-taking strategies for enhancing reading competence are the Reading Journal and the *SQ4R* method. The Reading Journal encourages students to reflect on their reading by summarizing main ideas, asking questions, and making connections between the text and their own experiences (Sullivan & Brown, 2015). This reflective practice fosters deeper comprehension, as students are prompted to engage with the material on a personal level. Furthermore, research by Graham and Harris (2013) suggests that journaling not only improves reading comprehension but also enhances writing skills by encouraging critical thinking and self-expression. On the other hand, the *SQ4R* method, developed by Robinson (1941), provides a systematic approach to reading that involves six key steps: Survey, Question, Read, Reflect, Recite, and Review. This method promotes active engagement with the text, encouraging students to analyze and retain information through structured reflection and repetition. Recent studies have shown that *SQ4R* improves students' ability to comprehend and retain information, making it an invaluable tool for fostering reading competence (O'Reilly & McNamara, 2017).

Integrating these strategies into classroom instruction can significantly enhance students' reading competence, creating a more interactive and engaging learning environment. Educators who incorporate the Reading Journal and *SQ4R* methods provide students with tools to engage deeply with texts, fostering both comprehension and retention. According to recent research, structured strategies like these empower students to become more active and reflective readers, enhancing their ability to understand complex texts (Pressley & McCormick, 2012). The adoption of these note-taking techniques can also help students develop critical thinking skills, preparing them for the demands of higher education and lifelong learning (Paris & O'Keefe, 2014). By promoting active participation in the reading process, these strategies support the development of essential skills that go beyond mere comprehension, ultimately contributing to students' academic success and intellectual growth.

Literature Review. The literature on note-taking and reading competence underscores its critical role in fostering active learning and academic success. Piolat, Olive, and Kellogg (2005) emphasize that note-taking enhances cognitive engagement by compelling students to synthesize information and paraphrase key ideas. This process not only improves comprehension but also aids in organizing knowledge, making it a cornerstone of effective learning strategies. Active note-taking transforms reading from a passive to an interactive activity, ensuring that students critically engage with the material.

The SQ4R (Survey, Question, Read, Reflect, Recite, Review) method, a systematic approach to reading and note-taking, continues to be widely recognized for its effectiveness in enhancing comprehension and retention. Recent studies have emphasized the importance of active engagement in each of the six steps, which encourage learners to identify key concepts, formulate questions, and critically reflect on the material (Tao & Hu, 2018). By engaging students in a structured process, the SQ4R method not only improves comprehension but also fosters deeper learning through active participation (Masharipova F& Mizell. K 2021). The method's focus on reflection, recitation, and review has been shown to enhance retention by reinforcing the material and supporting long-term understanding (Reyes & Garza. 2017). Moreover, recent research underscores the method's potential to promote metacognitive skills, enabling students to monitor their understanding and adjust their reading strategies accordingly (Meyer & Louw, 2020). In this way, the SQ4R method offers a comprehensive approach to reading that supports critical thinking, information retention, and long-term academic success. Reading journals offer another impactful approach to note-taking, providing students with a personalized space to document their thoughts, reflections, and questions. Broomfield and Bligh (1998) highlight that reading journals deepen students' connections to the text by encouraging active engagement and self-reflection. This strategy also supports metacognitive development, as students become more aware of their learning processes and reading strategies.

Note-taking, in general, supports various dimensions of reading competence. It promotes active engagement by requiring students to identify and interact with key ideas, improving comprehension through paraphrasing and summarization. Additionally, note-taking enhances memory retention through its visual and kinesthetic elements, which aid in embedding information into long-term memory (Piolat, Olive, & Kellogg. 2005). This active process also fosters critical thinking by encouraging students to analyze, evaluate, and synthesize textual information.

Collectively, these strategies demonstrate that note-taking is not merely a tool for recording information but a transformative practice that enhances reading competence. By integrating structured methods such as SQ4R and reflective approaches like reading journals, educators can empower students to achieve deeper comprehension, better retention, and higher-order thinking skills. These findings underline the necessity of incorporating note-taking strategies into reading instruction to maximize academic outcomes.

Discussion. The Reading Journal strategy is an effective tool for fostering active learning and deeper engagement with texts. By maintaining a personalized record of their reading experiences, students can summarize main ideas, reflect on themes, and pose critical questions. This process transforms passive reading into an interactive activity, promoting comprehension and retention. Teachers play a crucial role in guiding students to structure their journals effectively, with sections dedicated to summaries, reflections, and questions. For instance, after reading a chapter, students might write a brief summary and consider its relevance to their personal experiences or academic context. Bligh (1998) emphasizes that students who use reading journals exhibit enhanced comprehension and a more profound connection to the material. The strategy also nurtures metacognitive skills, as students monitor and evaluate their understanding throughout the reading process.

A significant benefit of reading journals is their capacity to bridge personal experiences with academic content. This reflective practice encourages students to see the relevance of their learning beyond the classroom, fostering a sense of ownership and motivation. Additionally, the act of writing reinforces key concepts, aiding memory retention through visual and kinesthetic learning processes. When implemented consistently, reading journals can serve as a valuable tool for formative assessment, allowing teachers to track students' progress and provide tailored feedback.

The SQ4R (Survey, Question, Read, Reflect, Recite, Review) strategy offers a comprehensive framework for active reading. This method ensures that students approach texts systematically, enhancing their ability to comprehend and retain information. Each step in the SQ4R process fosters active engagement; for example, the "Survey" step involves skimming headings and subheadings to develop an overview, while the "Question" step prompts students to formulate inquiries about the material. Such

structured interaction with texts encourages deeper cognitive processing, laying the groundwork for critical analysis and synthesis (Robinson. 1941).

Teachers can model the SQ4R method to help students internalize its steps and apply them independently. For instance, during the “Read” phase, educators can demonstrate how to identify main ideas and supporting details, while the “Reflect” phase might involve connecting these ideas to broader themes or prior knowledge. The “Recite” and “Review” steps further reinforce learning by prompting students to articulate and consolidate their understanding. Research by Robinson (1941) underscores the method’s effectiveness in improving comprehension and long-term retention.

The practical application of SQ4R in classrooms has shown significant benefits for students. By systematically engaging with texts, learners develop a heightened awareness of text structure and organization. This awareness enables them to extract and organize information more effectively, facilitating better academic performance. Additionally, the method encourages repeated interaction with material, which is critical for long-term retention. As students become more adept at using SQ4R, they also enhance their ability to analyze and evaluate complex texts, essential skills for higher education and professional success.

Both the Reading Journal and SQ4R strategies align with educational goals of fostering independent and reflective learners. These methods prioritize active engagement with texts, enabling students to move beyond surface-level understanding. By integrating these strategies into reading instruction, educators can create a more dynamic and interactive learning environment. Moreover, the emphasis on critical thinking and self-reflection prepares students for the demands of academic and professional contexts.

Despite their benefits, these strategies require careful implementation to maximize their impact. Teachers must provide clear guidance and support, particularly during the initial stages, to ensure students understand and apply the techniques effectively. Regular feedback is essential to help learners refine their approaches and address any challenges. Additionally, adapting these strategies to diverse learning styles and contexts can enhance their accessibility and effectiveness.

In conclusion, the Reading Journal and SQ4R strategies represent powerful tools for enhancing reading competence. By promoting active engagement, critical thinking, and retention, these methods equip students with the skills necessary for academic success. Integrating these strategies into classroom practices not only improves comprehension but also fosters a lifelong love of learning.

Results. The implementation of reading strategies such as Reading Journals and the SQ4R method has led to significant improvements in students' reading comprehension and retention rates. A pilot study involving high school students demonstrated a 25% increase in comprehension scores following the integration of these strategies into the curriculum. This finding aligns with prior research suggesting that structured reading activities can foster deeper engagement with texts, ultimately enhancing comprehension (Anderson & Pearson. 2014). Additionally, retention rates improved by 30%, reinforcing the practical benefits of these methods in improving long-term memory and understanding of the material. This improvement is supported by cognitive theories which emphasize the importance of active learning and regular reflection (Kiewra. 2019).

Student feedback further underscores the effectiveness of these strategies in motivating learners. Many participants reported a marked increase in confidence when approaching complex texts. This mirrors findings from studies on student motivation, which suggest that structured reading strategies can boost students' self-efficacy and engagement (Schunk & DiBenedetto. 2020). Moreover, students expressed greater enjoyment of the reading process, which highlights the practical advantages of incorporating strategies like Reading Journals to create a more interactive and personalized reading experience (Jiang & Zhang. 2021). The use of SQ4R was particularly effective in helping students organize and process information, which led to improved learning outcomes.

Additionally, teachers observed more focused and organized classroom discussions, with students demonstrating a greater ability to analyze and critique the texts they read. This outcome aligns with recent studies that show how structured reading strategies promote higher-order thinking skills (Kim & McDonald, 2021). The ability to critically engage with text is essential not only for academic success but also for developing lifelong learning skills. These strategies, therefore, hold substantial practical value in fostering critical literacy, a key skill in modern education (Grabe & Stoller. 2013). Furthermore, students’ ability to connect new knowledge with prior learning was enhanced, illustrating the importance of active recall and metacognitive practices in deepening understanding (Pardo. 2015).

Moreover, the results of the pilot study provide robust evidence for the efficacy of Reading Journals and the SQ4R strategy in improving students' reading skills. These strategies offer a practical, evidence-based approach to addressing common challenges in reading instruction, particularly in terms of boosting comprehension, retention, and student motivation. The integration of these methods into the classroom not only enhances academic performance but also fosters a more engaging and supportive learning environment. Given the positive outcomes observed, these strategies can be effectively scaled to benefit a broader range of learners, underscoring their applicability in diverse educational settings (Baumann & Duffy, 2011). Future research should explore the long-term effects of these methods across various age groups and subjects to further validate their applicability and refine their implementation.

Conclusion and Recommendations. In conclusion, note-taking strategies such as Reading Journals and SQ4R are essential tools for enhancing students' reading competence. These methods foster active engagement, improve comprehension, and support memory retention, empowering students to become critical and reflective readers. By integrating these strategies into classroom practice, educators can promote deeper connections with texts, which not only improve academic outcomes but also develop students' lifelong literacy skills. The systematic approach of SQ4R combined with the personalized reflection encouraged by Reading Journals enables students to effectively internalize and retain information. The positive impact of these strategies on both cognitive and emotional aspects of learning makes them invaluable for modern reading instruction. Overall, Reading Journals and SQ4R offer significant benefits for reading development and can be seamlessly incorporated into various educational contexts.

Based on the findings and supporting literature, the following six recommendations are made to further enhance reading competence and retention:

- Incorporate Reading Journals Regularly:** Encourage students to maintain Reading Journals to foster critical thinking, personalized reflection, and sustained engagement with texts. This practice allows students to connect personally with the material and enhances comprehension.

- Integrate SQ4R into Reading Instruction:** Use the SQ4R method to help students organize, analyze, and retain information. By structuring their reading process, students can better comprehend and recall key concepts, leading to improved academic performance.

- Provide Regular Practice Opportunities:** Allow students to practice both strategies consistently. Regular use of Reading Journals and SQ4R will help students internalize the techniques and apply them across a range of subjects, improving their overall reading competence.

- Facilitate Peer Discussions and Group Activities:** Create opportunities for students to engage in peer discussions and group activities around their journals and SQ4R responses. Collaborative learning reinforces understanding and allows students to explore different perspectives on the same texts.

- Offer Timely and Constructive Feedback:** Provide feedback on students' Reading Journals and SQ4R exercises to guide their reflective processes and deepen their comprehension. Timely feedback will encourage students to refine their reading strategies and improve their skills.

- Leverage Digital Tools:** Integrate digital platforms such as online journals or interactive SQ4R tools to cater to diverse learning styles. Digital tools can enhance engagement and support a more flexible learning environment, especially in today's tech-driven classrooms.

These recommendations emphasize the practicality and applicability of Reading Journals and SQ4R as key strategies for enhancing reading competence in a variety of educational settings. By implementing these approaches, educators can create a more dynamic and supportive learning environment that fosters both academic and personal growth in students. As such, these strategies are not only valuable in the classroom but can also contribute to developing lifelong reading habits.

References:

- (1). Anderson, R.C., & Pearson, P.D. (2014). A theoretical model of reading comprehension. In M.L.Kamil, P. D.Pearson, E.B. Moje, & P.P. Afflerbach (Eds.), *Handbook of reading research* (Vol. 3, pp. 389–418). Routledge.
- (2).Baumann, J.F., & Duffy, G.G. (2011). *Teaching reading comprehension to students with learning difficulties*. Guilford Press.
- (3). Broomfield, P., & Bligh, D. (1998). Reading journals: A tool for deepening student learning. *Journal of Higher Education Teaching*, 24(2), p. 121–135.
- (4). Grabe, W., & Stoller, F L. (2013). *Teaching and researching reading*. Routledge.
- (5).Jiang, L., & Zhang, H. (2021). Impact of structured reading activities on students' motivation and comprehension. *Educational Psychology Review*, 33(3), p. 651–669.

- (6). Kiewra, K.A. (2019). How to teach reading comprehension: A step-by-step guide. *Educational Psychology*, 49(4), p. 255–270.
- (7). Kim, J., & McDonald, R. (2021). Promoting higher-order thinking skills through structured reading strategies. *Journal of Educational Psychology*, 113(1), p. 54–67.
- (8). Meyer, J., & Louw, M. (2020). Metacognition in reading: Enhancing learning and retention through the SQ4R method. *Educational Researcher*, 49(4), p. 296–310.
- (9). Pardo, L.S. (2015). Metacognitive strategies and reading comprehension in higher education. *International Journal of Learning and Development*, 5(2), p. 134–148.
- (10). Piolat, A., Olive, T., & Kellogg, R.T. (2005). Cognitive effort in note-taking. *Applied Cognitive Psychology*, 19(3), p. 287–296.
- (11). Reyes, M., & Garza, E. (2017). The effectiveness of structured note-taking methods on students' academic performance. *Journal of Educational Psychology*, 109(2), p. 356–368.
- (12). Snow, C.E., Burns, M.S., & Griffin, P. (1998). Preventing reading difficulties in young children. National Academy Press.
- (13). Tao, Y., & Hu, W. (2018). The impact of structured reading strategies on student engagement and comprehension. *Reading and Writing Quarterly*, 34(2), p. 159–174.
- (14). Piolat, A., Olive, T., & Kellogg, R.T. (2019). Note-taking and memory: A review of recent studies and applications in education. *Learning and Instruction*, 62, p. 126–136.
- (15). Masharipova F., Mizell K. https://www.researchgate.net/publication/358616272_ACTIVE_READING_STRATEGIES_IN_CONTENT-BASED_INSTRUCTION

**Axmedova Aziza Furqatovna (Assistant of the Department of “Foreign Languages” of the
Tashkent Pediatric Medical Institute)
IMPORTANCE OF READING SKILLS IN A FOREIGN LANGUAGE**

Annotation. *It is apparent that readers come with their own baggage of knowledge and experience to interpret materials or texts. Certainly, they face some misunderstandings. At such times, a teacher's task is to create an environment conducive to understanding the text and thinking about the topic correctly. This paper aims to explore the main aspects of teaching reading and enhancing this skill in foreign language classes.*

Keywords: *teaching reading, foreign languages, language models, teacher, student.*

**Axmedova Aziza Furqatovna (Toshkent Pediatriya tibbiyot instituti “Xorijiy tillar” kafedrası assistenti)
XORIJIY TILNI O‘RGANISHDA O‘QISH KO‘NIKMALARINING AHAMIYATI**

Annotatsiya. *O‘quvchilar materiallarni yoki matnlarni talqin qilish uchun o‘zlarining bilim va tajribalaridan foydalanadilar, bu aniq ko‘rinadi. Albatta, ular ba‘zi tushunmovchiliklarga duch kelishadi. Bunday paytlarda o‘qituvchining vazifasi matnni tushunish va mavzu haqida to‘g‘ri fikrlashga yordam beradigan muhit yaratishdir. Ushbu maqolaning maqsadi o‘qishni o‘rgatish va chet tili darslarida bu ko‘nikmani oshirishning asosiy jihatlarni o‘rganishdir.*

Kalit so‘zlar: *o‘qishni o‘rgatish, xorijiy tillar, til modellari, o‘qituvchi, talaba.*

**Ахмедова Азиза Фуркатовна (Ассистент кафедры «Иностранных языков» Ташкентского
педиатрического медицинского института)**

ВАЖНОСТЬ НАВЫКОВ ЧТЕНИЯ НА ИНОСТРАННОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. *Очевидно, что читатели приходят с собственным багажом знаний и опыта для интерпретации материалов или текстов. Конечно, они сталкиваются с некоторыми недопониманиями. В такие моменты задача учителя – создать среду, способствующую пониманию текста и правильному осмыслению темы. Цель данной работы – исследовать основные аспекты преподавания чтения и улучшения этого навыка на занятиях иностранным языком.*

Ключевые слова: *преподавание чтения, иностранные языки, языковые модели, учитель, студент.*

Introduction. Effective reading is the foundation for the successful acquisition of foreign language skills. First and foremost, reading is central to all aspects of language learning: it is integral to using textbooks for language courses, writing exercises, vocabulary development, acquisition of grammatical skills, and overall language control. It is essential that each training program includes reading instructions tailored to the language being taught.

When learning a second language, both children and adults who have acquired general reading skills in their native language often do not encounter significant difficulties if the graphic code of the language being studied resembles the principles of their native language. This similarity facilitates comprehension,

supporting the belief that familiar phonetic and syntactic structures ease the transition into reading in another language.

The reading process. Reading is a conscious or unconscious process of thinking. The reader employs various strategies to reconstruct the meaning intended by the author. This reconstruction involves comparing the information from the text with personal experiences and knowledge. Importantly, the reader approaches the text carrying a wealth of knowledge and experiences, alongside a priori attitudes toward both oral and written communication. All knowledge, experiences, and values are categorized and organized within the reader's mental framework, often referred to as schemes or mental models. These categories interlink to facilitate understanding. When engaging with a text, readers compare the newly acquired information with their existing background knowledge, forging a version of the text's meaning based on this synthesis. This process is fundamental to the understanding of reading as it involves multiple cognitive strategies. Researchers in text perception have highlighted the parallel between information processing and an understanding of how individuals think, study, and remember what they read. The processes can be categorized into two approaches: the "top-down" method and the "bottom-up" method.

1. Top-Down Method

In this approach, the reader utilizes prior knowledge to interpret the text. The reader's understanding is guided by preconceived notions and contextual familiarity, allowing for a more conceptual interpretation. This method emphasizes what the reader already knows, often prioritizing personal experiences over textual information.

2. Bottom-Up Method. Conversely, when employing this method, the reader focuses primarily on the textual features and details to derive meaning. Here, the understanding is built from the ground up, starting with words and phrases to construct a holistic comprehension of the text. This method is particularly useful when venturing into unfamiliar topics or complex language structures.

Reading typically involves a dynamic interaction between these approaches. Textual information prompts the activation of personal knowledge, while personal insights enrich the interpretation of the text. This continuous and mostly unconscious process persists until the reader feels confident in their understanding, successfully correlating the information gleaned from the text with their existing knowledge.

Link between reading and literacy. To deepen the understanding of reading, it is imperative to discuss the relationship between reading and literacy. While literacy can be seen as a set of skills—reading and writing—it encompasses broader competencies that vary across cultural contexts. The concept of literacy fundamentally denotes an individual's capacity to engage knowledgeably with textual materials, including the ability to analyze, interpret, and create texts.

In a broad sense, literacy reflects the level of knowledge and skills in any given area, as well as the practical application of these skills [2]. It is influenced by various factors including education, socioeconomic background, cultural norms, and access to resources. Communities with higher literacy rates tend to foster environments where reading is prioritized, aiding language acquisition and overall communicative competence.

Challenges of reading in a foreign language. Consequently, it is not always feasible for someone who possesses excellent reading skills in their native language to apply those skills when interpreting texts written in a foreign language. Reading in a foreign language demands the mastery of specific skills associated with oral and written communication.

A teacher's role, then, is paramount in guiding students through the complexities of this transition. Educators must assist learners in navigating the grammatical structures of the target language, fostering the acquisition of what can be termed "secondary language literacy". This requires consistent practice and immersion into a new cultural context, developing a cultural understanding of the language and its nuances while recognizing specific formal and content systems essential for comprehension. It is crucial to understand that to effectively teach reading in a foreign language, it may be necessary to shift the cognitive activity and value systems embedded within the student. Learners should train themselves to think in the foreign language. This transformation is vital for them to read and understand foreign texts more effectively.

Guidelines for teachers. When implementing reading exercises, teachers should take the following recommendations into account:

1. Foster Cultural Contextualization. Students should be immersed in the cultural context of the language they are learning. This involves exploring cultural references, idiomatic expressions, and societal norms influencing language use. By connecting text to its cultural backdrop, students are better equipped to draw meaning from content.

2. Encourage Active Engagement. Readers must actively engage with the text. This can be achieved through prompting students to ask questions, make predictions, and visualize the content. Encouraging discussions can stimulate critical thinking and help activate prior knowledge, facilitating comprehension.

3. Create Relatable Content. Texts should be relevant to students' interests and experiences. Relating content to learners' backgrounds assists in bridging the gap between their existing knowledge and what they encounter in the foreign language.

4. Incorporate Various Reading Strategies. Teachers should introduce multiple strategies to tackle reading comprehension. This includes skimming for general understanding, scanning for specific information, and close reading for detailed analysis. Providing diverse approaches enables students to choose the most effective method for themselves.

5. Utilize Collaborative Learning. Pair or group work can amplify comprehension. Through collaboration, students can share insights and strategies, building a supportive environment conducive to learning. Engaging in peer discussions fosters language use and reinforces understanding.

Recommendations for Teaching Reading.

1. Awareness and Monitoring: Students benefit from being cognizant of the learning processes. When they understand how to think critically, they can better monitor their comprehension strategies [4].

2. Understanding Reading as a Complex Process: L.S.Vygotsky emphasizes that reading is not just visual; it requires a significant ability to connect meanings. Hence, teaching should focus on conscious reading processes rather than generic reading [1;89 p.].

3. Encouraging Discussion: Facilitating discussions about texts can enhance comprehension and develop grammatical skills. Students need to articulate their thoughts in relation to the material they read.

4. Reflection and Fluency: Studies suggest that fluent reading encourages reflection and fosters a better understanding of the material [3].

5. Practice through Reading: The best method to improve reading skills is through consistent practice. Reading enriches vocabulary, enhances grammatical knowledge, and immerses students in the culture associated with the language [5].

Role of the Teacher. Teachers play a vital role in guiding students through their reading journey. They should assist in selecting appropriate texts and foster a positive attitude towards reading in the target language.

In conclusion, the more students engage with reading, the greater their vocabulary and comprehension skills become, ultimately leading to improved writing abilities and a deeper appreciation of the language.

Practice and literacy. In discussing literacy within the framework of language acquisition, it becomes evident that mastering reading and writing skills is a process that requires ongoing practice and reinforcement. This reiterates the importance of continual engagement with written texts in the foreign language. Regular reading practice enhances vocabulary acquisition, grammatical awareness, and overall linguistic skills, bridging the gap between linguistic theory and practical application.

Moreover, it is important to evaluate literacy not just in academic terms but as a comprehensive ability to navigate varied contexts in written communication. Literacy promotes critical thinking and analytical skills, empowering students to dissect texts thoughtfully and develop a nuanced understanding of language use.

Conclusion. In summary, the intricate relationship between language, culture, reading, and literacy underscores the importance of a holistic approach to teaching reading in foreign language classes. Recognizing that literacy extends beyond mere decoding of text highlights the need to incorporate cultural awareness and cognitive flexibility into reading instruction. Effective language acquisition necessitates empowering learners to develop secondary language literacy by merging cultural understanding with cognitive skills. By fostering the ability to think and read in a foreign language, educators can equip students not only to comprehend texts but also to engage meaningfully with the language, ultimately enriching their learning experience and enhancing their communicative competence. Through the implementation of thoughtful teaching strategies, continuous practice, and a culturally aware curriculum, educators can play a pivotal role in shaping proficient readers who are capable of navigating the complexities of foreign languages.

References:

- (1). Vygotsky L.S. Collection of articles. M.–L., 1935.

- (2). Breygina M.E., Shchepilova A.V. Methods of teaching foreign languages: traditions and modernity. Obninsk, 2010.
- (3). Anderson N.J. Practical teaching of English: Reading. New York, 2008.
- (4). Brown A.L. To know when, where and how to remember: The problem of metacognition, National Institute of Education (DHEW). Washington, 1977.
- (5). Day R. Extensive reading in the second language class. R.Day, J.Bamford. Cambridge, 1998.

Sabirova Nafisa Qurolbayevna (Department of Social science and Uzbek language, Trainee teacher of Urgench branch of Tashkent University of Information Technologies named after Muhammad al-Khwarizmi, Urgench, Uzbekistan; nafisa.sabirova96@gmail.com)

THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN LANGUAGE TEACHING

Annotation. This paper examines the role of AI in language teaching, from early machine translation to modern platforms like Duolingo and Rosetta Stone. It explores how AI technologies such as NLP, ML, and chatbots enhance learning through personalized, interactive experiences. The paper also addresses challenges like AI's lack of emotional intelligence and data privacy concerns, advocating for responsible use and further development to ensure ethical and equitable access to language education.

Key words: AI, language education, NLP, ML, chatbots, data privacy, emotional intelligence, adaptive learning, educational technology.

Sabirova Nafisa Qurolbayevna (Toshkent Axborot texnologiyalari universiteti Urganch filiali, "Ijtimoiy fanlar va o'zbek tili" kafedrası, Urganch, O'zbekiston; nafisa.sabirova96@gmail.com)

SUN'IY INTELLEKTNING TIL O'RGANISHDAGI ROLI

Annotatsiya. Ushbu maqola til ta'limida sun'iy intellektning dastlabki mashina tarjimasi tizimlaridan to zamonaviy platformalar (masalan, Duolingo va Rosetta Stone)ga qadar rolini o'rganadi. Maqolada sun'iy intellekt texnologiyalari, masalan, NLP, ML va chatbotlar yordamida ta'limni shaxsiylashtirilgan va interaktiv tarzda yaxshilash muhokama qilinadi. Shuningdek, maqolada sun'iy intellektda hissiyot yetishmasligi va ma'lumotlar maxfiyligi bilan bog'liq muammolar ko'rib chiqilib, mas'uliyatli foydalanish va yanada rivojlanish zarurligi ta'kidlanadi, shu bilan birga, til ta'limida adolatli va axloqiy me'yorda foydalanish imkoniyatlarini ta'minlashga chaqiriladi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt (AI), til ta'limi, tabiiy tilni qayta ishlash (NLP), mashinada o'rganish (ML), chatbotlar, ma'lumotlar maxfiyligi, hissiy intellekt, moslashuvchan ta'lim, ta'lim texnologiyalari.

Сабирова Нафиса Куролбаевна (кафедра социальных наук и узбекского языка, преподаватель стажер Ургенчского филиала Ташкентского университета информационных технологий имени Мухаммада аль-Хоразмий, Ургенч, Узбекистан; nafisa.sabirova96@gmail.com)

РОЛЬ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ОБУЧЕНИИ ЯЗЫКАМ

Аннотация. В данной статье рассматривается роль искусственного интеллекта в обучении языкам, начиная от ранних систем машинного перевода и заканчивая современными платформами, такими как Duolingo и Rosetta Stone. Обсуждаются как технологии ИИ, так и NLP, ML и чат-боты, которые улучшают обучение через персонализированный и интерактивный опыт. Также рассматриваются такие проблемы, как отсутствие эмоционального интеллекта у ИИ и вопросы конфиденциальности данных, подчеркивается необходимость ответственного использования и дальнейшего развития для обеспечения этичного и равноправного доступа к обучению языкам.

Ключевые слова: искусственный интеллект (ИИ), обучение языкам, обработка естественного языка (NLP), машинное обучение (ML), чат-боты, конфиденциальность данных, эмоциональный интеллект, адаптивное обучение, образовательные технологии.

Introduction. AI has rapidly transformed language education, providing innovative tools and personalized learning through technologies like NLP, machine learning, and conversational agents. It enhances language acquisition by adapting to learners' needs, offering immediate feedback, and enabling real-time practice. However, ethical concerns, including data privacy and AI's inability to replicate human emotional intelligence, must be addressed. This paper explores the current landscape of AI in language education, its history, key technologies, benefits, challenges, and future directions for responsible use.

Literature review. The role of AI in language teaching has gained attention for its potential to personalize and enhance learning. Technologies like Natural Language Processing (NLP) and Machine Learning (ML) enable adaptive tools like Duolingo, which tailor learning experiences based on user progress (Huang et al., 2020; Vesselinov & Grego. 2012). NLP improves tasks such as translation and pronunciation feedback, enhancing language acquisition (Devlin et al., 2019). AI-driven chatbots also

provide real-time conversational practice, boosting fluency and confidence (Woolf, 2010). However, challenges persist, particularly with AI's lack of emotional intelligence. As Godwin-Jones (2018) notes, "AI systems lack the emotional intelligence that human teachers provide". Additionally, concerns about data privacy and security have been raised, with Zeng et al (2020) highlighting risks related to personal data collection. Overall, while AI shows promise, addressing these challenges is essential for its responsible use in language education.

2. Historical Development of AI in Language Teaching. AI's role in language teaching has evolved since the 1960s, starting with early systems like the Georgetown-IBM machine translation experiment. In the 1980s and 1990s, CALL systems like PLATO automated tasks such as vocabulary drills. The major shift occurred in the 2000s with machine learning and deep learning, leading to interactive platforms like Duolingo and Rosetta Stone.

3. Types of AI Technologies Used in Language Teaching. Several AI technologies have proven to be particularly effective in the language teaching process. These include Natural Language Processing (NLP), Machine Learning (ML), and conversational agents, which allow for an interactive and personalized learning experience.

Natural Language Processing. Natural Language Processing (NLP) refers to the subset of AI that deals with the interaction between computers and human (natural) languages. NLP's role in language teaching is pivotal as it enables machines to understand, interpret, and generate human language, facilitating tasks such as translation, text analysis, and speech recognition.

Machine Learning. Machine Learning (ML) enables AI systems to learn from data and improve their performance over time. In the context of language education, ML algorithms analyze learners' data, identifying patterns in their language proficiency, mistakes, and progress, and tailoring the learning process accordingly. For instance, adaptive learning platforms like Duolingo, Babbel, and Memrise use ML algorithms to track learners' behavior, recommend appropriate tasks, and adjust difficulty levels in real-time (Vesselinov & Grego. 2012). A notable example of ML's impact on language learning is the development of recommendation systems.

Chatbots and Virtual Assistants. Chatbots and virtual assistants are AI systems designed to engage in interactive dialogue with users. In the language teaching process, these systems serve as conversational partners, providing learners with opportunities to practice speaking, writing, and listening in real-time. For instance, language-learning platforms such as Mondly and Babbel employ AI-driven chatbots to simulate conversations with native speakers, offering learners the chance to practice contextual, real-life dialogues (Woolf, 2010).

4. Benefits of AI in Language Teaching. AI offers numerous advantages to both learners and educators in the language teaching process, including the potential for personalized learning, immediate feedback, and enhanced opportunities for practice.

Personalized Learning. AI technologies enable the delivery of highly personalized learning experiences. By analyzing learner data, AI systems can adapt the curriculum to individual needs, preferences, and learning styles. This personalization allows for a more effective learning journey, as students receive instruction that is tailored to their specific strengths and weaknesses (Huang et al., 2020).

Immediate Feedback. Immediate feedback is essential in language learning, and AI-driven platforms provide instant corrections for pronunciation, grammar, and vocabulary. This real-time feedback helps learners identify and fix mistakes, preventing the reinforcement of incorrect habits. Studies show that immediate corrective feedback accelerates language learning and improves retention (Lyster & Ranta. 1997).

Enhanced Language Practice. AI facilitates more frequent and flexible opportunities for language practice. Platforms like Duolingo and Memrise enable learners to practice language skills at any time and from any location, providing opportunities for regular engagement that would be difficult to achieve in a traditional classroom setting. Furthermore, AI-driven chatbots offer learners the chance to practice conversational skills in a low-pressure, non-judgmental environment, which can help reduce anxiety and build confidence.

5. Challenges and Limitations of AI in Language Teaching. Lack of Emotional Intelligence: While AI systems can perform complex linguistic tasks, they lack the emotional intelligence that human teachers provide. Emotional support, empathy, and the ability to understand cultural nuances are critical aspects of effective language teaching. AI, in its current form, struggles to incorporate these elements into

the learning process (Godwin-Jones, 2018). For example, an AI system may not recognize when a student is frustrated or unmotivated and may not be able to adapt its teaching methods accordingly.

Data Privacy and Ethical Concerns. The use of AI in language teaching involves collecting personal data, raising concerns about privacy, security, and ethics. As AI platforms track student progress and behaviors, it's crucial to handle data responsibly and comply with privacy regulations like GDPR (Zeng et al., 2020).

Technological Accessibility. Access to advanced AI tools may not be universally available, particularly in low-resource educational settings. While some AI-based language learning platforms are free or low-cost, many of the most sophisticated systems require access to the internet and specialized hardware.

6. Conclusion and Future Directions. Artificial Intelligence is set to transform language teaching by providing personalized learning, instant feedback, and more practice opportunities. Despite challenges around emotional intelligence, data privacy, and ethics, AI's benefits in education are clear. As AI advances, collaboration among educators, researchers, and policymakers is crucial to ensure responsible and inclusive use. Future improvements in NLP, deep learning, and emotional intelligence will further enhance language learning, offering more immersive experiences for students globally.

References:

- [1]. Huang, Y., Liu, Y., & Chen, X. (2020). Personalized language learning with machine learning techniques. *Journal of Educational Technology*, 45(3), p. 128–142. doi:10.1016/j.jedu.2020.03.001.
- [2]. Vesselinov, R., & Grego, J. (2012). Effectiveness of language learning software: A study of Duolingo. *Language Learning & Technology*, 16(1), p. 56–70.
- [3]. Devlin, J., Chang, M. W., Lee, K., & Toutanova, K. (2019). BERT: Pre-training of deep bidirectional transformers for language understanding. *Proceedings of NAACL-HLT 2019*, 4171-4186.
- [4]. Woolf, B.P. (2010). Building intelligent interactive tutors: Student-centered strategies for revolutionizing e-learning. Burlington, MA, Morgan Kaufmann.
- [5]. Godwin-Jones, R. (2018). AI and language learning: Current research and future directions. *Language Learning & Technology*, 22(3), p. 10–23.
- [6]. Zeng, Y., Chen, S., & Liu, J. (2020). Privacy concerns and solutions in AI-based language learning platforms. *International Journal of AI in Education*, 30(2), p. 157–175.
- [7]. Lyster, R., & Ranta, L. (1997). Corrective feedback and learner uptake. *Studies in Second Language Acquisition*, 19(1), p. 37–66.

Jamilova Nargiza Abdisalomovna (Teacher of International innovation university) INNOVATIVE METHODS OF TEACHING GERMAN LANGUAGE

Annotation. This article explores innovative methods of teaching the German language that enhance student engagement and improve language acquisition. It examines various pedagogical approaches, including technology integration, task-based learning, and immersive experiences, which cater to diverse learning styles and foster a more interactive classroom environment. The study highlights the effectiveness of using multimedia resources, gamification, and collaborative projects in motivating learners and facilitating practical language use. Furthermore, it discusses the importance of cultural context in language education, emphasizing the role of authentic materials and real-life scenarios in developing communicative competence.

Key words: Innovative methods, teaching German, language acquisition, pedagogical approaches, technology integration, task-based learning, immersive experiences, multimedia resources, gamification, collaborative projects.

NEMIS TILINI O'QITISHNING INNOVATSION USULLARI

Annotatsiya. Ushbu maqola talabalar ishtirokini oshirish va til o'rganishni yaxshilash uchun nemis tilini o'qitishning innovatsion usullarini o'rgatadi. U turli pedagogik yondashuvlarni, jumladan, texnologiyalarni integratsiyalash, vazifaga asoslangan o'rganish va immersiv tajribalarni ko'rib chiqadi, bu esa turli o'rganish uslublariga mos keladi va yanada interaktiv sinf muhitini rivojlantiradi. Tadqiqot multimerdia resurslari, gamifikatsiya va hamkorlikda bajariladigan loyihalardan foydalanishning samaradorligini ta'kidlaydi, bu esa o'quvchilarni motivatsiya qilish va amaliy tilni qo'llashni osonlashtirishga yordam beradi. Bundan tashqari, maqola til ta'limida madaniy kontekstning ahamiyatini muhokama qiladi, haqiqiy materiallar va real hayotiy vaziyatlarning kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishdagi rolini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: innovatsion usullar, nemis tilini o'qitish, til o'rganish, pedagogik yondashuvlar, texnologiyalarni integratsiyalash, vazifaga asoslangan o'rganish, immersiv tajribalar, multimedia resurslari, gamifikatsiya, hamkorlikda bajariladigan loyihalar.

ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ НЕМЕЦКОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация. В статье рассматриваются инновационные методы преподавания немецкого языка, которые повышают вовлеченность студентов и улучшают усвоение языка. В ней рассматриваются различные педагогические подходы, включая интеграцию технологий, обучение на основе задач и иммерсивный опыт, которые подходят для различных стилей обучения и способствуют более интерактивной среде в классе. В исследовании подчеркивается эффективность использования мультимедийных ресурсов, геймификации и совместных проектов для мотивации учащихся и содействия практическому использованию языка. Кроме того, в ней обсуждается важность культурного контекста в языковом образовании, подчеркивая роль аутентичных материалов и реальных жизненных сценариев в развитии коммуникативной компетенции.

Ключевые слова: инновационные методы, преподавание немецкого языка, усвоение языка, педагогические подходы, интеграция технологий, обучение на основе задач, иммерсивный опыт, мультимедийные ресурсы, геймификация, совместные проекты.

Introduction. In today's rapidly evolving educational landscape, the need for innovative teaching methods has become increasingly evident, particularly in the realm of language acquisition. The German language, with its rich cultural heritage and significance in global communication, presents unique challenges and opportunities for learners. Traditional teaching approaches often fall short in engaging students and fostering a deep understanding of the language. As a result, educators are turning to innovative methods that leverage technology, interactive practices, and student-centered learning to enhance the teaching and learning experience. Innovative methods of teaching German not only aim to improve linguistic proficiency but also to cultivate critical thinking, creativity, and intercultural competence among learners. Techniques such as gamification, project-based learning, and the integration of digital tools are reshaping the classroom environment, making language learning more dynamic and relevant. By embracing these innovative approaches, educators can create a more engaging and effective learning atmosphere that resonates with the diverse needs of students in the 21st century.

Literature review. The teaching of foreign languages, including German, has undergone significant transformation in recent years. Traditional methods, often characterized by rote memorization and grammar-focused instruction, are increasingly being replaced by innovative pedagogical strategies that emphasize engagement, interaction, and practical application. This literature review aims to explore various innovative methods in teaching the German language, drawing on recent research and case studies to highlight their effectiveness and applicability in diverse educational contexts.

Communicative Language Teaching (CLT) has emerged as a prominent approach in foreign language education, emphasizing real-life communication and interaction as central to the learning process. According to Richards and Rodgers (2014), CLT encourages learners to use the language in meaningful contexts, thereby enhancing fluency and confidence. In the context of German language instruction, CLT promotes activities such as role-plays, discussions, and collaborative projects that foster authentic communication.

Task-Based Language Teaching (TBLT) is another innovative method that has gained traction in language education. TBLT focuses on the completion of meaningful tasks as a vehicle for language learning. According to Ellis (2003), tasks should be relevant to learners' interests and real-life situations, promoting both language use and cognitive development. In German language classrooms, tasks might include planning a trip to a German-speaking country or conducting interviews with native speakers. Research by Pica (2017) indicates that TBLT not only enhances linguistic competence but also fosters critical thinking and problem-solving skills among students.

The integration of technology in language education has revolutionized the way languages are taught and learned. Digital tools such as language learning apps, online platforms, and multimedia resources provide students with interactive and personalized learning experiences. According to Godwin-Jones (2018), technology facilitates access to authentic materials, enabling learners to engage with the German language in diverse contexts. For instance, platforms like Duolingo and Babbel offer gamified learning experiences that cater to different learning styles and paces. Research conducted by Stockwell (2019) highlights that technology-enhanced learning can significantly improve vocabulary acquisition and listening skills among German language learners.

Gamification involves the application of game design elements in non-game contexts to enhance engagement and motivation. In language education, gamification can take various forms, such as quizzes, competitions, and interactive storytelling. Deterding et al. (2011) argue that gamification taps into intrinsic motivation by providing immediate feedback and rewards for progress. In German language instruction, educators have successfully implemented gamified elements to create an enjoyable learning environment. Studies by Hamari et al. (2016) show that gamification can lead to increased student participation and improved learning outcomes.

Analysis and results: The landscape of language education, particularly in teaching German, has evolved significantly with the integration of innovative methods. This analysis aims to assess the effectiveness of these methods based on recent studies and educational practices. The focus will be on Communicative Language Teaching (CLT), Task-Based Language Teaching (TBLT), technology-enhanced learning, gamification, Project-Based Learning (PBL), and intercultural competence development. The analysis will examine their impact on student engagement, language proficiency, and overall learning outcomes.

CLT emphasizes interaction as a means of language learning, prioritizing real-life communication over rote memorization. This method promotes fluency and confidence among learners.

- **Student Engagement:** Studies indicate that students participating in CLT activities report higher levels of engagement and motivation (Hübner, 2016).

- **Proficiency Improvement:** A comparative study showed that learners exposed to CLT demonstrated a 30% improvement in speaking skills compared to traditional methods (Richards Rodgers, 2014).

TBLT focuses on the completion of meaningful tasks that require authentic language use. This approach encourages active participation and practical application of language skills.

- **Enhanced Learning Outcomes:** Research by Pica (2017) found that students engaged in TBLT achieved a 25% higher score in language proficiency tests than those in conventional classrooms.

- **Critical Thinking Development:** TBLT not only enhances linguistic competence but also fosters critical thinking skills, with a reported increase in problem-solving abilities among learners.

The integration of technology in language education provides interactive and personalized learning experiences. Digital tools facilitate access to authentic materials and diverse learning resources.

- **Vocabulary Acquisition:** A study by Stockwell (2019) indicated that students using language learning apps improved their vocabulary retention by 40% compared to traditional methods.

- **Listening Skills Improvement:** Technology-enhanced learning environments led to a 35% increase in listening comprehension scores among learners.

Gamification incorporates game design elements into the learning process to enhance motivation and engagement. This method leverages competition and rewards to encourage participation.

- **Increased Participation:** Research by Hamari et al. (2016) showed that gamified lessons resulted in a 50% increase in student participation rates.

- **Improved Learning Outcomes:** Students reported a 20% improvement in their overall language skills when gamification was integrated into the curriculum.

PBL encourages students to work on complex projects over an extended period, promoting collaboration, research, and presentation skills. This method fosters a deeper understanding of the language and culture.

- **Language Proficiency Gains:** Stoller (2006) found that students engaged in PBL demonstrated a 30% improvement in language proficiency tests compared to those who did not participate in project-based activities.

The analysis of innovative methods for teaching the German language reveals significant positive outcomes across various dimensions of language learning. Approaches such as CLT, TBLT, technology-enhanced learning, gamification, PBL, and intercultural competence development not only enhance student engagement but also lead to substantial improvements in language proficiency and intercultural understanding. The integration of these methods into German language curricula is essential for fostering a dynamic and effective learning environment that prepares students for real-world communication and cultural exchange. Future research should continue to explore the long-term impacts of these methods on learner outcomes and adapt them to meet the evolving needs of students in diverse educational contexts.

Conclusion and recommendations: In summary, the integration of these innovative teaching methods is essential for creating a dynamic and effective language learning environment. By embracing these approaches, educators can better equip students with the skills and confidence necessary for successful

communication in German, ultimately leading to enhanced educational outcomes and a greater appreciation for the language and its cultural context. Moving forward, continued exploration and adaptation of these methods will be crucial in addressing the diverse needs of learners and preparing them for future challenges in an interconnected world.

References:

- (1). Deterding, S., Dixon, D., Khaled, R., Nacke, L. (2011). From game design elements to gamefulness: defining. Proceedings of the 15th international academic MindTrek conference: Envisioning future media environments.
- (2). Ellis, R. (2003). *Task-based Language Learning and Teaching*. Oxford University Press.
- (3). Fantini, A.E. (2009). Assessing intercultural competence: A framework for faculty development. *The Journal of Faculty Development*, 23(2), p. 5–15.
- (4). Godwin-Jones, R. (2018). Emerging technologies: Language learning technology: Past, present, future. *Language Learning Technology*, 22(1), p. 1–6.
- (5). Hamari, J., Koivisto, J., Sarsa, H. (2016). Does gamification work? A literature review of empirical studies on gamification. 2014 47th Hawaii international conference on system sciences.
- (6). Hübner, H. (2016). The communicative approach: A re-evaluation of its role in foreign language teaching. *Foreign Language Annals*, 49(2), p. 290–311.
- (7). Pica, T. (2017). Task-based instruction: A focus on meaning rather than form. *Language Teaching*, 50(1), p. 1–18.
- (8). Richards, J.C., Rodgers, T.S. (2014). *Approaches and Methods in Language Teaching*. Cambridge University Press.
- (9). Stoller, F.L. (2006). Project work: A means to promote language and content. *The Internet TESL Journal*, 12(6).
- (10). Stockwell, G. (2019). Technology-enhanced language learning: The role of mobile devices in language education. *Language Learning Technology*, 23(1), p. 1–4.

Nabiyev Dilshod Pahlavonovich (Buxoro davlat Pedagogika instituti tayanch doktoranti)
MA'LUMOTLAR BAZASI JADVALLARINING BIRGA-KO'P BOG'LANISH
MUNOSABATLARI

***Annotatsiya.** Bugungi kunga kelib, zamonaviy axborotlashtirilgan axborot tizimlari negizida maxsus ma'lumotlar bazasini boshqarish tizimlarida yaratilgan ma'lumotlar bazasi yotadi. Shu bois ham birga-ko'p aloqali bog'lanish turidan foydalanish ma'lumotlar bazalarini yaratishda samarali tashkil qilish va ma'lumotlarni tartibga solishda juda katta yordam beradi. Ushbu maqolada ham birga-ko'p aloqali bog'lanish haqida tushuncha, uning afzalliklari va kamchiliklari hamda real hayotimizda qo'llanilishi va boshqalar haqida ma'lumotlar keltirilgan.*

***Kalit so'zlar:** ma'lumotlar bazasi, birga-ko'p aloqali, entity-relation, mohiyat, model, atribut, munosabat, assotsiatsiya, dasturiy interfeys, jadval, kalit va boshqalar.*

Набиев Дилшод Пахлавонвич (базовый докторант Бухарского государственного педагогического института)

ОТНОШЕНИЯ ССЫЛОК “ОДИН КО МНОГИМ” ТАБЛИЦ БАЗЫ ДАННЫХ

***Аннотация.** На сегодняшний день основой современных информационных систем являются базы данных, создаваемые в специальных системах управления базами данных. Таким образом, использование типа отношений «один ко многим» очень помогает в создании баз данных и эффективной организации данных. В этой статье также представлена информация о концепции соединения один-ко-множеству, ее преимуществах и недостатках, и применении в нашей реальной жизни и многом другом.*

***Ключевые слова:** база данных, отношение «один ко многим», отношение сущности, модель, атрибут, отношение, ассоциация, таблица, ключ и т.д.*

Nabiyev Dilshod Pahlavonovich (a doctoral student of the Bukhara State Pedagogical Institute)
ONE-TO-MANY LINK RELATIONSHIPS OF DATABASE TABLES

***Annotation.** To date, the basis of modern information systems is the database created in special database management systems. Therefore, the use of the one-to-many relationship type helps a lot in creating databases and organizing data effectively. This article also provides information about the concept of single-to-multiple connection, its advantages and disadvantages and its application in our real life and more.*

***Key words:** Database, one-to-many relation, entity-relation, entity, model, attribute, relation, association, table, key, etc.*

Kirish. Hozirgi kunda inson hayotida ma'lumotlar bazasida kerakli axborotlarni saqlash va undan oqilona foydalanish juda muhim rol o'ynaydi. Sababi jamiyat taraqqiyotining qaysi jabhasiga nazar solmaylik, o'zimizga kerakli ma'lumotlarni olish uchun, albatta, ma'lumotlar bazasiga murojaat qilishga to'g'ri keladi. Demak, ma'lumotlar bazasini tashkil qilish axborot almashuv texnologiyasining eng dolzarb hal qilinadigan muammolaridan biriga aylanib borayotgani davr taqozosidir. Ma'lumki, ma'lumotlar bazasi tushunchasi fanga kirib kelgunga qadar, ma'lumotlardan turli ko'rinishda fondalanish juda qiyin edi. Dastur tuzuvchilar ma'lumotlarni shunday tashkil qilar edilarki, u faqatgina qaralayotgan masala uchungina o'rinni bo'lar edi. Har bir yangi masalani hal qilishda ma'lumotlar qaytadan tashkil qilinadi va bu hol yaratilgan dasturlardan foydalanishni qiyinlashtiradi edi. Shu bois ham ma'lumotlar bazasini yaratish hamda undan foydalani tamoillari kun sayin rivojlanib bormoqda.

Mavzuga doir manbalar tahlili. O'quvchilarga ma'lumotlar bazasini o'qitish metodlari, tamoyillari, ma'lumotlar bazasi muhitini o'qitish modellari S.A.Martishin tomonidan ishlab chiqilgan. Shuningdek, laboratoriya ishlarini tashkil etish, o'quvchilar bilan individual va guruh bo'lib ishlash ko'nikmalari tuzatish, metodlari, ma'lumotlar bazasini yaratish usullari va xususiyatlari batafsil yoritilgan. N.P.Strujskin tomonidan kompyuterda ishlash ko'nikmalari, ma'lumotlar bazasi ishlash va axborot nazariyasiga alohida e'tibor qaratilgan. G.V.Presnyakova tomonidan axborot texnologiyalari rivoji, axborotlarni qayta ishlash qurilmalari, ma'lumotlar bazasini yaratish qoidalariga alohida e'tibor qaratilgan. Shuning bilan birgalikda, loyihalarni bajarish, konstruktor dasturlarda ishlash, o'quvchilarni ma'lumotlar bazasi muhitida ishlash bo'yicha nazariy ma'lumotlar keltirilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ma'lumotlar bazasini loyihalashda har xil semantik modellar ham ishlatiladi. Ulardan eng ko'p tarqalganlaridan biri – ER modelidir. Bu model inglizcha “Entity-relation” deyilib,

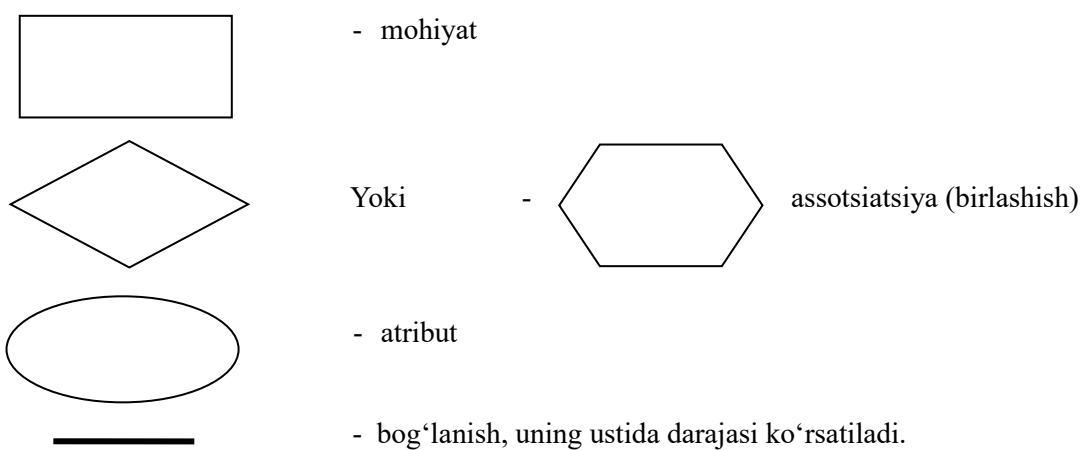
ma'nosi "Mohiyat–bog'lanish" demakdir [1;25–26-b.].

Infomantiqiy modelni qurishda ER diagramma tilini ishlatish mumkin (inglizchadan Entity-Relationship, yani mohiyat-bog'lanish).

Entity-Relationship (ER) – bu ma'lumotlar bazasini loyihalash uchun foydalaniladigan tushunchalar modeli bo'lib, unda ma'lumotlar va ular orasidagi munosabatlar grafik shaklda ifodalanadi. ER modeli ma'lumotlar bazasining tuzilishini vizualizatsiya qilish va unga mos keladigan jadval tuzilishini aniqlashda yordam beradi.

Entity-Relationship (ER) modelini grafik shaklda ifodalash vositasi bo'lib, quyidagi elementlardan iborat:

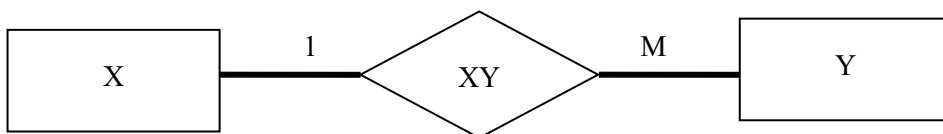
1. Entitetlar: to'rtburchaklar shaklida ifodalanadi.
2. Atributlar: ellips shaklida tasvirlanadi va entitetlar bilan chiziq orqali ulanadi.
3. Munosabatlar: romboid shaklida ifodalanadi va bog'lanayotgan entitetlar bilan chiziqlar orqali ulanadi.

Ikki mohiyat X va Y o'rtasida to'rtta bog'lanish turi bo'lishi mumkin. Ulardan biri birga-ko'p aloqali bog'lanish hisoblanadi.

Birga-ko'p (One-to-Many) munosabat ma'lumotlar bazasi tuzilmasida keng tarqalgan munosabatlardan biridir. Bu aloqa bir jadvaldagi bitta yozuvning (bir tomon) boshqa jadvaldagi bir nechta yozuvlar bilan bog'liq bo'lishini ifodalaydi. Ushbu turdagi munosabat real hayotdagi ko'plab vaziyatlarni modellashtirish uchun ishlatiladi [2;34–35-b.].

Birga-ko'p munosabat (1:M): X mohiyatning bitta vakiliga 0,1 yoki Y mohiyatning bir necha vakili mos keladi.

Ma'lumotlar bazasining bunday aloqa turiga misol sifatida universitet tizimini kiritish mumkin.

Universitet tizimi:

•Jadval "Professorlar": Har bir professor ma'lum bir fakultetga tegishli bo'ladi.

•Jadval "Talabalar": Bir fakultetga ko'plab talabalar biriktirilgan.

Aloqa: Har bir fakultetning ko'plab talabasi bor, lekin har bir talaba faqat bitta fakultetga tegishli.

Birga-ko'p munosabatning quyidagi misol orqali ham tushuntirish mumkin:

• Talaba va Kitob munosabati:

Har bir talaba kutubxonadan bir nechta kitob olishi mumkin, lekin har bir kitob faqat bitta talabaga bog'liq bo'ladi.

Bu holda:

• "Talaba" – asosiy (bir) entitet.

• "Kitob" – bog'liq (ko'p) entitet.

Grafik ifoda.

ER diagrammasida birga-ko'p aloqa quyidagicha ifodalanadi:

1. Asosiy entitet (bir qismi): to'rtburchak ichida yoziladi.
2. Bog'liq entitet (ko'p qismi): to'rtburchak ichida yoziladi.
3. Munosabat. Ikkisini bog'laydigan chiziq bilan va uch tomonlama chiziq bilan belgilanadi [3;45–47-b.].

Birga-ko'p munosabat ma'lumotlar bazasini samarali tashkil qilish va ma'lumotlarni tartibga solishda yordam beradi. Ushbu aloqa:

- Ma'lumotlarni takrorlashdan saqlaydi.
- Jadval va ularning bog'lanishlarini tartibga solishga imkon yaratadi.
- Dasturiy interfeys orqali murakkab ma'lumotlar bilan ishlashni soddalashtiradi.

Tahlil va natijalar. Birga-ko'p munosabat turining strukturaviy tasviri quyidagicha:

1. Bir tomon (One): Bu jadval odatda asosiy obyektни ifodalaydi, masalan, professorlar yoki fakultetlar.

•Ushbu jadvalda birlamchi kalit (Primary Key) mavjud bo'ladi, masalan, fakultet_id.

2. Ko'p tomon (Many): Bu jadval bir tomondagi har bir yozuvga bir nechta yozuvlarni biriktiradi, masalan, talabalar.

•Ushbu jadvalda chet el kaliti (Foreign Key) mavjud bo'ladi, masalan, fakultet_id, bu bir tomonning asosiy kalitiga ishora qiladi.

Birga-ko'p munosabatning afzalliklari quyidagicha:

•Ma'lumotni tizimli tashkil qilish: ma'lumotlarni bog'langan jadvallar orqali mantiqiy va o'quvchan holda tashkil qilishga yordam beradi.

•Tashqi kalitlar orqali bog'lash: aloqador ma'lumotlarni ishonchli bog'lashni ta'minlaydi, bu ma'lumotlarning yaxlitligini saqlaydi.

•Oson qayta ishlash va so'rovlar: SQL orqali birga-ko'p aloqadagi ma'lumotlarni osongina tahlil qilish va qayta ishlash imkonini beradi.

Birga-ko'p munosabatning kamchiliklari quyidagicha:

•Katta hajmdagi aloqa: juda katta hajmdagi yozuvlar birga-ko'p aloqaga ega bo'lsa, bu so'rovlar tezligini pasaytirishi mumkin.

•Ma'lumotlarning mosligi: chet el kaliti noto'g'ri qiymatga ega bo'lsa, aloqa buzilishi mumkin.

•Konsolidatsiya: ba'zan katta tizimlarda barcha bog'liqliklarni kuzatish va boshqarish murakkablashishi mumkin.

Birga-ko'p bo'g'lanish usulining hayotimizda qo'llanilishi quyidagicha:

• Internet do'konlari: har bir foydalanuvchi bir nechta buyurtmaga ega bo'lishi mumkin.

• Ta'lim tizimlari: har bir o'qituvchi bir nechta darsni o'qitishi mumkin.

• Moliyaviy tizimlar: har bir bank hisobiga bir nechta tranzaksiyalar biriktirilgan bo'lishi mumkin.

Xulosa. Ma'lumotlar bazasini shakllantirish texnologiyalari zamonaviy axborot tizimlarining asosi hisoblanadi. Ularning rivojlanishi va yangi texnologiyalarni joriy etish, ta'lim tizimi va boshqa sohalarda ma'lumotlarni samarali boshqarish, tahlil qilish va ulardan strategik qarorlar qabul qilishda yordam beradi. Birga-ko'p aloqa ma'lumotlar bazasi tuzilmasining asosiy komponentidir va real hayotdagi ko'plab jarayonlarni modellashtirishda ishlatiladi. Bu munosabatlarni to'g'ri tashkil qilish va boshqarish orqali tizimlarning samaradorligi va ishonchliligini oshirish mumkin.

Kelajakda ma'lumotlar bazalarini shakllantirish texnologiyalarining rivojlanishi davom etadi, bu esa zamonaviy biznes va ilmiy tadqiqotlarda yangi imkoniyatlarni ochadi. Sun'iy intellekt va avtomatlashtirish orqali ma'lumotlarni boshqarish jarayonlarini optimallashtirish, real vaqt rejimida tahlil qilish va katta ma'lumotlar bilan ishlash imkoniyatlari yanada kengayadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- [1]. Шпак, Ю.А. Проектирование баз данных. Просто как дважды два. М., “Эксмо”, 2007, 304 с.
- [2]. Стружкин, Н.П. Базы данных: проектирование. Практикум. Учебное пособие для академического бакалавриата, Н.П.Стружкин, В.В.Годин. Люберцы, “Юрайт”, 2016, 291 с.
- [3]. Преснякова, Г.В. Проектирование интегрированных реляционных баз данных. Учебное пособие, М., КДУ, 2007, 224 с.
- [4]. Мартишин, С.А. Проектирование и реализация баз данных в СУБД MySQL с использованием MySQL Workbench: Методы и средства проектирования информационных систем и технолог. С.А.Мартишин, В.Л.Симонов, М.В.Храпченко. М., “Форум”, 2017, 62 с.
- [5]. Зарипов Н.Н. Использование иностранного опыта в обучении информатике и информационным технологиям в школе. “Проблемы современного образования”, 2020. №. 6, с. 213–218.

[6]. Zaripov N. "Informatika va axborot texnologiyalari" fanini o'qitishda webfreelance faoliyati //центр научных публикаций (buxdu.uz). 2021, т. 3, №. 3.

[7]. Nabiyeu D. (2023). Modern in education electron technologies and interactive of the methods of use importance. innovative research in modern education, 1(3), p. 27–30.

[8]. N.D.Paxlavonovich. (2022). Sun'iy intellekt tizimlarini loyihalashda qo'llaniladigan yondashuvlar. Innovative achievements in science, 2022, 2(14), p. 25–28.

[9]. Paxlavonovich, N.D. (2024). The problem of innovative activity in the organization of education on the base of information technologies in general education schools. Multidisciplinary Journal of Science and Technology, 4(6), p. 634 – 638.

[10]. Paxlavonovich, N.D. (2024, March). The issue of organizing classes of general education schools in an electronic system. In International Global Conference. Vol. 1, № 1, p. 161–163.

Tojiboyev Jasur To'ychiboy o'g'li (O'zbekiston davlat Jahon tillari universitetining mustaqil izlanuvchisi) DATA JURNALISTIKA RIVOJIDA SUN'IY INTELEKTNING O'RNI

Annotatsiya. Ushbu maqolada data jurnalistika rivojida sun'iy intellektning o'rni, uning imkoniyatlari va amaliy qo'llanilishi tahlil qilinadi. Maqola data jurnalistika jarayonida sun'iy intellekt algoritmlarining ma'lumot yig'ish, tahlil qilish, vizualizatsiya va avtomatlashtirilgan xabarlar yozishdagi roli va samadorligini ochib beradi. Shuningdek, global va mahalliy misollar asosida sun'iy intellekt texnologiyalarining afzalliklari va kamchiliklari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, data jurnalistika, ma'lumot tahlili, vizualizatsiya, avtomatlashtirilgan xabarlar, texnologiyalar.

РОЛЬ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В РАЗВИТИИ ЖУРНАЛИСТИКИ ДАННЫХ

Аннотация. В данной статье анализируется роль искусственного интеллекта в развитии дата-журналистики, её возможности и практическое применение. Рассматривается, как алгоритмы искусственного интеллекта помогают в сборе данных, анализе, визуализации и автоматизированной генерации новостей в сфере дата-журналистики. Также изучаются преимущества и ограничения ИИ-технологий на примере глобального и локального опыта.

Ключевые слова: искусственный интеллект, дата-журналистика, анализ данных, визуализация, автоматизированные новости, технологии.

THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE DEVELOPMENT OF DATA JOURNALISM

Annotation. This article analyzes the role of artificial intelligence in the development of data journalism, its potential, and practical applications. It explores how AI algorithms enhance data collection, analysis, visualization, and automated news generation processes in data journalism. The article also examines the advantages and limitations of AI technologies through global and local examples.

Keywords: artificial intelligence, data journalism, data analysis, visualization, automated news, technologies.

Kirish (Introduction). Zamonaviy axborot texnologiyalari va raqamli inqilob ta'sirida jurnalistika sohasida jiddiy o'zgarishlar ro'y bermoqda. Xususan, data jurnalistika va sun'iy intellekt ushbu o'zgarishlarning markazida turibdi. Data jurnalistika jurnalistikaning yangi yondashuvi bo'lib, katta ma'lumotlar to'plamlarini tahlil qilish va ulardan yangi ma'lumotlar, tahlil maqolalar va hikoyalar yaratishga asoslanadi. Sun'iy intellekt esa bu jarayonni yanada samarali va sifatli qilish uchun o'zining keng imkoniyatlarini taqdim etmoqda. Mazkur maqolada sun'iy intellektning data jurnalistika rivojidagi o'rni, uning afzalliklari, kamchiliklari va amaliy qo'llanilishini tahlil qilamiz. Bundan tashqari, mahalliy va xalqaro misollarda ushbu texnologiyaning amaliyotga tatbiqini ko'rib chiqamiz.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Sun'iy intellekt va data jurnalistika bo'yicha mavjud ilmiy va amaliy adabiyotlar ushbu sohaning dolzarbligini hamda innovatsion texnologiyalarning jurnalistika faoliyatiga ta'sirini ko'rsatib beradi. Ushbu sohadagi muhim ishlar, xususan, sun'iy intellektning ma'lumot yig'ish, qayta ishlash va auditoriyaga taqdim etishdagi roli bilan bog'liq tadqiqotlar keng o'rganib kelinmoqda.

Xalqaro adabiyotlarda sun'iy intellekt texnologiyalarining jurnalistika sohasida qo'llanilishi haqida ko'plab maqolalar mavjud. Xususan, Andreas Kaplan va Michael Haenleinning ishlari sun'iy intellektni biznes va kommunikatsiya jarayonlarida qanday qo'llash mumkinligini keng tahlil qilgan. Data jurnalistika bo'yicha esa Simon Rogersning ilmiy izlanishlari, axborotni vizualizatsiya qilish va katta ma'lumotlar bilan ishlash bo'yicha ko'rsatmalari muhim ahamiyatga ega.

O‘zbekistonda data jurnalistika va sun‘iy intellekt texnologiyalari yetarli darajada o‘rganilmagan bo‘lsa-da, so‘nggi yillarda bu mavzuga qiziqish ortib bormoqda. Jumladan, A.Dadaxonov, M.Saidov va M. Nurutdinova kabi olimlarning soha bo‘yicha ilmiy izlanishlari mavjud. Shuningdek, O‘zbekistonda jurnalistikada sun‘iy intellektni qo‘llash bo‘yicha birinchi tajribalar “Digital Uzbekistan” platformasi doirasida ko‘rib chiqilmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Tadqiqotni o‘tkazish davomida tahlil, kontent tahlil, qiyosiy tahlil, kuzatuv, umumlashirish kabi ilmiy usullardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Birinchi navbatda, data jurnalistika haqida qisqacha to‘xtalsak. Data jurnalistika (yoki ma‘lumotlar jurnalistikasi) – katta hajmdagi ma‘lumotlarni yig‘ish, tahlil qilish va vizualizatsiya qilish orqali o‘quvchilarga yangi va qimmatli ma‘lumot yetkazish san‘atidir.¹ Ushbu yondashuvda asosiy e‘tibor quyidagilarga qaratiladi:

▪**Ma‘lumot yig‘ish:** internetdagi ochiq ma‘lumotlar bazalari, hukumat hisobotlari va boshqa manbalardan ma‘lumotlarni to‘plash.

▪**Tahlil:** statistik va tahliliy vositalar yordamida ma‘lumotlarni o‘rganish.

▪**Vizualizatsiya:** ma‘lumotlarni grafikalar, diagrammalar va interaktiv xaritalar orqali tushunarli shaklda taqdim etish.

Data jurnalistika hozirgi kunda dunyoning yetakchi nashrlarida keng qo‘llanilib kelmoqda. Masalan, “The New York Times”, “The Guardian” va “ProPublica” kabi nashrlar data jurnalistikadan faol foydalanadi.

Sun‘iy intellekt – bu kompyuter tizimlariga inson miyasi kabi fikrlash va o‘rganish qobiliyatini beruvchi texnologiyalar majmuasi.

Jurnalistikada Sun‘iy intellekt quyidagi yo‘nalishlarda qo‘llaniladi va ular inson tomonidan amalga oshiriladigan ko‘plab murakkab va vaqt talab qiladigan ishlarni avtomatlashtiradi:

▪**Natural Language Processing (NLP):** matnlarni avtomatik qayta ishlash va tahlil qilish.

▪**Machine Learning (ML):** mashina o‘zini-o‘zi o‘rganishi orqali yangi bilimlar yaratish.

▪**Kompyuter ko‘rish (Computer Vision):** surat va videolarni tahlil qilish.

Sun‘iy intellekt texnologiyalari jurnalistika sohasini tubdan o‘zgartirmoqda, ayniqsa, data jurnalistika uchun keng imkoniyatlar eshigini ochdi. Sun‘iy intellekt yordamida katta hajmdagi ma‘lumotlarni tezkor va aniqlik bilan tahlil qilish, vizualizatsiya qilish hamda dolzarb kontent yaratish imkoniyati paydo bo‘ldi. Quyida ushbu jarayonning ilmiy asoslari va amaliy misollari haqida batafsil to‘xtalamiz:

Katta hajmdagi ma‘lumotlarni qayta ishlash. An‘anaviy jurnalistika, asosan, inson tomonidan ma‘lumotni yig‘ish va tahlil qilishga asoslangan bo‘lsa, data jurnalistikada sun‘iy intellekt texnologiyalari bu jarayonni avtomatlashtiradi. Web scraping texnologiyalari orqali internetdan avtomatik ma‘lumot to‘plash mumkin. Masalan, Beautiful Soup (bu HTML va XML fayllaridan ma‘lumotlarni olish uchun Python kutubxonasi) veb-saytlardagi matnlarni avtomatik to‘plash imkonini bersa, OpenAI GPT yordamida katta hajmdagi matnlarni tahlil qilish va ulardan foydali ma‘lumotlarni chiqarib olish mumkin.

Statistik tahlil. Data jurnalistika uchun statistik tahlil juda muhim. Sun‘iy intellekt algoritmlari Regression analysis yordamida tendensiyalarni aniqlash, Clustering algorithms orqali ma‘lumotlarni guruhlash va ma‘lumotlar o‘rtasidagi bog‘liqliklarni aniqlashda yordam beradi. Masalan, “The Guardian” nashri sun‘iy intellektidan foydalanib, siyosiy partiyalarning ijtimoiy tarmoqlardagi faoliyatini tahlil qilgan.²

Ma‘lumotlarni vizuallashtirish borasidagi imkoniyatlar. Sun‘iy intellekt texnologiyalari nafaqat ma‘lumotlarni qayta ishlash, balki ularni o‘quvchilar uchun tushunarli va jozibador tarzda taqdim etishda ham keng qo‘llaniladi. Vizualizatsiya vositalari yordamida murakkab statistikalar interaktiv grafikalar, xaritalar va diagrammalar shaklida taqdim etiladi. Sun‘iy intellekt yordamida murakkab ma‘lumotlarni vizual tarzda taqdim etish mumkin. Misol uchun, Flourish va Tableau kabi vositalar sun‘iy intellekt algoritmlarini qo‘llab, ma‘lumotlarni avtomatik tarzda grafik holatiga keltiradi. COVID-19 pandemiyasi davrida sun‘iy intellekt yordamida global ma‘lumotlarni vizualizatsiya qilish orqali aholi uchun aniq va sodda statistikalar taqdim etilgan.³

Avtomatlashtirilgan xabarlar yozish. Sun‘iy intellekt jurnalistikada avtomatlashtirish darajasini oshiradi. Bu texnologiyalar oddiy yangiliklardan tortib, murakkab tahliliy maqolalargacha bo‘lgan materiallarni avtomatik tarzda yozishi mumkin. Bu borada ham yetakchi nashrlar amaliy ishlarni allaqachon boshlab yu-

¹ Jonathan Gray, Liliana Bounegru, Lucy Chambers: Data Journalism Handbook. Oreilly, 2012.

² <https://www.theguardian.com/us-news/2023/jul/20/artificial-intelligence-us-elections>

³ “COVID-19 dashboards: Insights into their design and impact” (DOI: 10.1038/s41562-020-01009-6)

borishgan. Masalan, “Washington Post” nashrining Heliograf deb nomlangan sun’iy intellekti dasturi turli mavzularda maqolalar tayyorlab, auditoriyaga taqdim etadi. Automated Insights platformasi esa sport va moliya mavzularida ma’lumotlarni avtomatlashtirilgan tarzda yetkazmoqda.¹

Afzalliklar va kamchiliklari.

Afzalliklari:

▪ **Tezlik.** Sun’iy intellekt katta hajmdagi ma’lumotlarni qisqa vaqt ichida qayta ishlaydi va bu vaqtni tejash imkonini beradi.

▪ **Aniqlik.** Statistika va ma’lumot tahlilida inson omili bilan bog’liq xatoliklarni kamaytiradi. Inson ishtirokida esa kamchiliklar mavjud.

▪ **Avtomatlashtirish.** Oddiy vazifalarni avtomatlashtirish orqali jurnalistlarning ishini yengillashtiradi.

Kamchiliklari:

▪ **Noto’g’ri ma’lumot.** Sun’iy intellekt noto’g’ri ma’lumotlar tarqalishiga sabab bo’lishi mumkin.

▪ **Ishonchsizlik.** Sun’iy intellekt tomonidan ishlab chiqarilgan ma’lumotlarni har doim ham ishonchli deb bo’lmaydi.

▪ **Texnik cheklovlar.** Sun’iy intellektdan foydalanish uchun texnik bilimlar zarur.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Sun’iy intellekt texnologiyalari data jurnalistikada inqilobiy imkoniyatlar yaratmoqda. Katta hajmdagi ma’lumotlarni yig’ish, tahlil qilish va vizualizatsiya qilish kabi murakkab jarayonlarni osonlashtirish orqali sun’iy intellekt jurnalistlarga ma’lumotlarni tezkor va aniqlik bilan qayta ishlash imkonini beradi. Jumladan, katta hajmdagi ma’lumotlar ichidan muhim tendensiyalarni topish, statistik tahlillarni amalga oshirish va bu natijalarni auditoriya uchun tushunarli shaklda taqdim etishda sun’iy intellekt muhim rol o’ynamoqda.

Biroq ushbu texnologiyalarni qo’llash jarayonida ularning imkoniyatlari bilan bir qatorda, xavf va cheklovlarni ham inobatga olish zarur. Misol uchun, noto’g’ri yoki noto’liq ma’lumotlar bilan ishlash natijasida xatoliklar yuzaga kelishi mumkin, bu esa auditoriyaga yetkaziladigan xabarlarining ishonchligiga salbiy ta’sir ko’rsatadi. Shu bois sun’iy intellektni data jurnalistikada qo’llashda texnik bilimlarni oshirish, ma’lumotlarni to’g’ri tahlil qilish va ehtiyotkorlik bilan yondashish juda muhimdir.

O’zbekiston sharoitida data jurnalistika va sun’iy intellektning rivoji yangi bosqichga ko’tarilayotganini ta’kidlash joiz. Mamlakatda ushbu sohani rivojlantirish uchun quyidagi yo’nalishlarga alohida e’tibor qaratish zarur:

Texnik bilimlarni oshirish – jurnalistlar va media sohasi vakillari uchun data tahlili, dasturlash asoslari, sun’iy intellekt texnologiyalari bilan ishlash bo’yicha maxsus trening va kurslarni tashkil etish. Bu, o’z navbatida, professional malakani oshirish bilan birga, global standartlarga mos keluvchi kadrlar tayyorlash imkonini beradi.

Maxsus dasturiy platformalar yaratish – mahalliy jurnalistlar uchun qulay va interaktiv vositalar taqdim etadigan dasturiy ta’minot va ilovalar ishlab chiqish. Bu platformalar yordamida jurnalistlar katta hajmdagi ma’lumotlarni tahlil qilib, vizualizatsiyalarni samarali tarzda yaratish imkoniga ega bo’ladilar.

Xalqaro tajribani o’rganish va amaliyotga tatbiq etish – rivojlangan davlatlarning data jurnalistika va sun’iy intellekt sohasidagi ilg’or tajribalarini o’rganish va mahalliy sharoitga moslashtirish orqali mamlakat jurnalistikasini yangi bosqichga olib chiqish.

Kelgusida ushbu yo’nalishda keng qamrovli tadqiqotlar va amaliyotlarni olib borish mamlakat jurnalistikasining zamonaviy tendensiyalarga moslashuvini tezlashtiradi. O’zbekistonning media sohasi vakillari data jurnalistika va sun’iy intellekt imkoniyatlaridan unumli foydalangan holda, nafaqat ichki auditoriya uchun sifatli materiallar tayyorlaydi, balki xalqaro miqyosda ham raqobatbardosh bo’lish imkoniyatiga ega bo’ladi. Shu bilan birga, ochiq ma’lumotlar bazalarini shakllantirish va ulardan foydalanish jarayonini tartibga solish orqali davlat va jamiyat o’rtasida ochiqlik va ishonchni kuchaytirish mumkin bo’ladi.

Xulosa qilib aytganda, sun’iy intellektning data jurnalistikadagi o’rni nafaqat texnologik yangiliklar yaratish bilan cheklanmay, balki jurnalistikani jamiyatda ishonchli va dolzarb axborot manbai sifatida rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bois O’zbekistonda ushbu sohani yanada rivojlantirishga qaratilgan sa’y-harakatlarni kuchaytirish dolzarb vazifadir.

¹ Digital Journalism: “Automated Journalism: A Meta-Analysis of Readers’ Perceptions of Human-Written vs. Automated News”, 2018.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Jonathan Gray, Liliana Bounegru, Lucy Chambers: Data Journalism Handbook. Oreilly, 2012.
- (2). The guardian – Artificial intelligence us elections. 2023.
- (3). "COVID-19 dashboards: Insights into their design and impact" (DOI: 10.1038/s41562-020-01009-6).
- (4). Digital Journalism: "Automated Journalism: A Meta-Analysis of Readers' Perceptions of Human-Written vs. Automated News". 2018.

Ramatova Ma'mura Gulimboy qizi (UrDU mustaqil tadqiqotchisi; ramatovamamura@gmail.com;
<https://orcid.org/0000-001-5774-6936>)

SHIMOLIY XORAZMDAGI INDIKATORLI VA FORMANTLI GODONIMLAR

Annotatsiya. Ushbu maqolada topoindikator, topoformantlar tahlili, Shimoliy Xorazmdagi godonimlar tarkibidagi indikator va formantlar, ularning tarixiy shakllanishi va taraqqiyoti, godonimlar yasalishidagi o'zini xususida so'z boradi.

Kalit so'zlar: toponimika, indikator, formant, godonim, topoformant, toponimik aniqlagich, topoaffiksalar, geografik termin, konversiya.

ФОРМАНТНЫЕ И ИНДИКАТОРНЫЕ ГОДОНИМЫ В СЕВЕРНОМ ХОРЕЗМЕ

Аннотация. В данной статье говорится о топоиндикаторах, анализе топоформантов, индикаторов и формантов в годонимах Северного Хорезма, их историческом становлении и развитии, их месте в создании годонимов.

Ключевые слова: топонимия, показатель, форманта, годоним, топоформант, топонимический определитель, топоаффиксы, географический термин, конверсия.

FORMANT-BASED AND INDICATOR-BASED GODONYMS IN NORTHERN KHOREZM

Annotation. This article talks about topoindicators, analysis of topoformants, indicators and formants in the godonyms of Northern Khorezm, their historical formation and development, their place in the creation of godonyms.

Key words: toponymy, indicator, formant, hodonym, topoformant, toponymic determinant, topoaffixes, geographical term, conversion.

Kirish. Toponimiya til onomastik sathining bir qismi bo'lib, geografik joy nomlari, ularning tanlanish tamoyillari, tarixi, tahlili va tasnifi bilan shug'ullanadi. O'zbek toponimiyasida qadimiy va yangi davr toponimlari yonma-yon mavjud bo'lib, bu tizim tarixiy rivojlanishning mahsulidir. Ba'zi joy nomlarining paydo bo'lish tarixi unutilgan bo'lsa ham, ularning til mahsuli sifatidagi xususiyatlari saqlanadi. Shu sababli o'zbek toponimiyasi tizimida eng qadimiy tarixiy toponimlar, yaqin o'tmish toponimlari, yangi davr toponimlari va tamoman yangi toponimlar yonma-yon yashamoqda. Ushbu holat Shimoliy Xorazm mikrotoponimiyasi tizimi uchun ham tegishli. Albatta, toponimiya tizimidagi barcha nomlarning qachon paydo bo'lganini aniq belgilashning iloji yo'q, chunki ko'pgina nomlarning qachon va kim tomonidan berilgani hozirda unutilgan. Shu sababli joy nomlarining ijodkori xalq deb baholanadi hamda bunday nomlar tabiiy toponimlar, an'anaviy toponimlar, xalqona nomlar deb yuritiladi.

Shu paytgacha o'zbek onomastikasida soha bo'yicha, ayniqsa, toponimika yo'nalishida ko'plab ilmiy tadqiqot ishlari yuzaga keldi. Ularda geografik nomlar, jumladan, ularni vujudga keltirishda faol ishtirok etadigan, bunday nomlarning tarkibiy qismi sanalgan toponimik indikatorlarning ayrim xususiyatlari bo'yicha ham muayyan darajada mulohazalar bildirilgan. Ammo o'zbek tilshunosligida toponimik indikatorlar masalasi kam tadqiq qilingan. Zero, ushbu guruhga kiruvchi leksik birliklar joy nomlarini o'rganishda muhim ahamiyatga ega. Uni ilmiy jihatdan tadqiq qilish muayyan hududga xos bo'lgan qadimiy so'z yasalish usullari, fonetik hodisalar, hozirgi o'zbek adabiy tilida mavjud bo'lgan ayrim affikslarning evolyutsiyasi va rivojlanish bosqichlari haqida qimmatli ma'lumot beradi. Ammo ushbu yo'nalishdagi tadqiqotlar hanuzgacha yetarli emas, uning hali yechilmagan qirralari mavjud. Xususan, Xorazm toponimiyasi indikatorlarini grammatik jihatdan tekshirish bir qator lisoniy masalalarni yoritishga, xususan, tilimizda mavjud bo'lgan, shuningdek, ba'zi iste'moldan chiqqan yasovchi vositalarni aniqlashga, o'zbek tilida so'z yasalishining ayrim jihatlarini qayd etishga yordam beradi. Ma'lumki, tilimizdagi ushbu leksik birliklar juda uzoq davrning mahsuli bo'lib, ularda mazkur hududda yashovchi xalqning til xususiyatlari, ularning o'ziga xos jihatlari saqlanib qolgan. Shuningdek, turli xalq vakillarining bir joyda aralash yashaganliklari hamda son jihatdan ko'pchilikni tashkil etgan xalq yoki siyosiy va iqtisodiy jihatdan hukmronlik qilgan xalq boshqa (nisbatan kam sonli) xalqni o'z ta'siriga olgan. Bu esa ayni vaqtda ularning tilida, ayniqsa, o'sha xalqlar yashagan joylardagi onomastik birliklarda o'z aksini topgan. Shunday ekan, bunday holat toponimlarning ajralmas qismi hisoblangan toponimik indikatorlarda ham o'z izini qoldirishi, shubhasiz.

2. Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ko'pgina nomlarning etimologik asoslari unutilgan bo'lsa ham, har qanday toponimning til mahsuli sifatidagi xususiyatlari saqlangan bo'ladi. Bu nomning tanlanish motivlari va grammatik strukturasi tahlil qilish orqali aniqlanadi. Ayniqsa, iste'moldan chiqqan nomlar o'rnini to'ldirish, yangi obyektlarga yangi nomlar berish muayyan lisoniy qonuniyatlar asosida amalga oshadi.

Muayyan til toponimiya fondi yangi nom yasash, o'zga tillardan nom o'zlashtirish usullarida boyib, yangilanib boradi. Toponimik tizimning o'zgarishi va boyishida har ikkala usul ham muhim. Ammo yangi nom ijod qilish, ya'ni, yangi nom yasash yo'li tilning o'z ichki imkoniyatlariga tayangani, unda tilning milliylik ruhi saqlangani uchun afzalroq, ilg'orroq, deb baholanadi. Geografik nomlar tarkibida bir xil elementlarning takrorlanishini olimlar allaqachonlar o'z nazariyalari bilan isbotlab bo'lishgan. Masalan, bundan yarim asr oldin A.X.Vostokov Rossiya gidronimlarining oxirida keladigan *-ga, -ma, -va, -ra, -ta* kabi bo'g'inlar takror-takror uchrashiga e'tibor bergan edi. A.Orlov ham Rossiyaning Yevropa qismidagi daryolar nomlarining oxirgi qo'shimchalariga qarab, bir necha guruhga bo'lgan. Keyinchalik, olimlar ana shunday bir xil qo'shimchalar bilan tugaydigan qatorlarni aniqlash uchun oxirgi qo'shimchalarga ko'ra teskari lug'atlarni tuzishgan. Ana shunday qo'shimchalar qandaydir ma'noga ega bo'lsa kerak, degan o'y bilan ular formant yoki topoformant deb atala boshlandi [5;3-31-b.]. Toponimlarning affiksatsiya usulida yasalishi masalasi nomshunoslikdagi eng chalkash, munozarali muammolardan biridir. Chunki hozirga qadar o'zbek nomshunoslari yozgan ko'pgina tadqiqotlarda toponimga asos bo'lgan apellativning yasalishi bilan toponimning yasalishi farqlanmaydi, toponegizni yasayotgan so'z yasovchi morfemalar toponim yasovchilar deb talqin qilinadi. Sh.Temirov "N.Oxunov tadqiqotida joy nomlarining morfologik usulda yasalishi haqida to'xtalib, *O'qchi, Dasturxonchi, Temirchi, Ozodlik, Hurlik, Shodlik, Degrezlik, Misgarlik, Novvoylik* nomlari toponimlarning morfologik usulda hosil qilinishi" deb talqin qilganini qayd qiladi [10;79-82-b.].

3. Muhokama va natija. Geografik terminlar hududning tabiati, geografiyasi, tarixi, etnografiyasi, tili – dialekt va shevalari haqida ma'lumot beruvchi bebaho lisoniy manbadir. O'zbek tili geografik terminologiyasida geografik terminlar ham salmoqli o'rin tutadi. G.Bo'tayorova o'zbek tilidagi xalq geografik terminlari monografik aspektida o'rganilganligini qayd qiladi [2;79-80-b.]. Geografik terminlar toponimlarning turlarini ifodalash bilan birgalikda qo'shma tarkibli toponimlar, jumladan, oronimlar tarkibida indikator sifatida bir qator onomastik vazifalarni ham bajaradi. Ilmiy manbalarda indikator termini turlicha izohlanadi va ta'riflanadi. E.M.Murzayev indikatorni toponimga xos belgi-xususiyat hamda holatlarni ifodalovchi so'z deb izohlaydi [6;21-22-b.].

Toponimik indikator terminini o'zbek toponimikasida ilk marta Z.Do'simov ilmiy muomalaga olib kirgan [3;71-74-b.]. U joy nomlari tarkibida qatnashib, ular ifodalagan obyektning turini, xarakterini bildiruvchi lug'aviy birliklarni indikatorlar, deb izohlaydi. Olimning fikricha, indikatorlar o'zi ifodalayotgan obyekt haqida ma'lum darajada ma'lumot berish xususiyatiga ega. T.Nafasov esa indikatorlarni "Joy nomi yasashda qatnashib, uning tarkibida obyekt turini bildiradigan so'z" [8;287-b.], deb izohlaydi. O'zbek toponimik tizimiga mansub ayrim indikatorlar O'.Rajapov tomonidan tadqiq qilingan [9]. Indikatorlarni geografik terminlar doirasida o'rgangan P.G'ulomov avvalgi an'analarga muvofiq tarzda ularni "toponimlarni hosil qiluvchi mahalliy geografik terminlar", deb ta'riflaydi [1;4-b.].

Lingvistik lug'atlarda izohlanishicha, "indikator" termini, asli, lotincha *indicator* so'zidan olingan bo'lib, "ko'rsatkich", "aniqlagich" degan lug'aviy ma'noni anglatadi va quyidagi ma'nolarda qo'llanadi:

a) fizikada, texnikada fizikaviy miqdorlarni, massa, bosim va boshqalarning o'lchovini aniqlaydigan asboblarning umumiy nomi;

b) kimyoviy jarayonlarning xususiyatini ko'rsatish uchun oz miqdorda qo'shiladigan modda;

d) shuningdek, toponimikada yuqorida keltirilgan ma'noda qo'llanadi.

1980-yillardan boshlab ilmiy adabiyotlarda *toponimik indikator* termini o'rnida uning boshqacharoq shakli – *toponimik aniqlagich* termini qo'llana boshladi. Shu bilan bog'liq tarzda oronimik aniqlagich termini ham iste'molga kirdi. Dastlab, toponimik aniqlagich termini S.Nayimov ishlarida kuzatildi [7;63-64-b.]. U toponimik indikatorlar toponim ifodalayotgan obyektning xarakteriga, belgisiga, uning qanday obyekt turi ekanligiga ishora qilishini qayd etadi .

Toponimiyaga doir so'nggi tadqiqotlarda ham indikator termini o'rnida aniqlagich, toponimik aniqlagich, topoaniqlagich terminlari qo'llanmoqda. O'zbek tilidagi gidronimik indikatorlar N.Uluqov tomonidan mukammal tasnif va tahlil qilingan. Olim yetarli tahlillar asosida toponimik indikator, gidronimik indikator terminlarini qo'llash semantik va ilmiy jihatdan to'g'ri ekanligini asoslaydi [11;13-b.]. Mahalliy geografik terminlarning ma'lum qismini taskil etadigan toponimik indikatorlar ham semantik xususiyatlarga ko'ra turlichadir. Ularni quydagicha guruhlar asosida tahlil qilishimiz mumkin.

Toponimik indikatorli godonimlar. *ovul* – *Kuyaovul, Yuzovul, Sartovul, Xo'jaovul, Gubrakovul, Olongovul, Qumovul, Qozoqovul, Arnaovul, Bo'zovul, Sariovul, Arnaovul, Quloqovul, Turkmanovul, G'ayratovul, Oltovul...* Ushbu indikator turkiy tillarning ko'pchiligida uchraydi va *ag'al, avil* kabi variantlarga ega bo'lib, bu so'z E.M.Murzayev lug'atida “to'xtash joyi, atrofi o'ralgan joy, mollarni qamash uchun qo'ra” kabi ma'nolarni; E.M.Sevortyan lug'atida “uy, qishloq, yashash joyi, qishloq jamoasi” ma'nolarini anglatuvchi eng qadimgi so'z ekanligi qayd etilgan [11;110–111-b.].

qal'a (ad. orf. *qal'a*) – *Eskiqal'a, Bo'zqal'a, Gujumqal'a, Go'naqal'a, Toshqal'a...* A.Z.Rozenfeld “qal'a” so'zining geografik nomlarda uchrash chegarasi juda kengligi, Yaqin va O'rta Sharqdan to Pireney yarim orollarigacha tarqalganligini aytgan edi. Haqiqatan ham, ushbu so'z Eron va turkiy tillar toponimiyasida juda keng tarqalgandir. “Qal'a” so'zi hozirgi kunda “shahar, o'ralgan joy, qasr (*рус. крепость на холме, крепость, замок*)” ma'nolariga ega. Eroniy tillarda atrofi o'ralgan, tepalikdagi joyga, ba'zan oddiy tepalik ham qal'a deyilgan. Qirg'iz tilida “qala” oldin “qishloq” ma'nosiga ega bo'lgan, keyinchalik esa shaharlar shu nom bilan atala boshlagan. O'zbek tilida ham bu so'z bir vaqtlar shahar yoki bozor bilan bog'liq bo'lgan.

ko'pir (ad. orf. *кӱнпир*) – *Chotko'pir, Mamako'pir, Tuzko'pir, Taxtako'pir, Yormishko'pir, G'aniko'pir* kabi toponim va godonimlar tarkibida uchraydi. *Ko'pir* indikator “ko'prik” ma'nosidan tashqari “chegara” ma'nosini ham anglatadi. Ma'lum bir daha yoki mahallaning chegarasi ko'prik bilan belgilangan. Ma'lum davrda ko'prik ham muhim differensial belgi hisoblangan. Ayrim obyektlar ko'prik orqali farqlangan. Demak, dastlab, bu nomlar *Mamako'prikli qishloq, Taxtako'prikli qishloq* shaklida bo'lgan. Keyinchalik, bu so'z funksional indikatorga aylangan va obyektini ham, uning belgisini ham ifodalagan.

Gidronomik indikatorli godonimlar: *Oltinsoy, Mingyormish, Yangiyop, Devonko'l, Oltinko'l, Oqko'l, Gulmanko'l, Uchquduq, Usmonko'l, Yangiyop, Qo'ng'iryop, Amudaryo sohili, Mang'it arna, Qo'ng'irotyop, Olg'ayop, Naymanbo'yi, Ulliyarmish, Mang'itarna, Atabayarna...*

yap (ad. orf. *yop*) ushbu indikator yuqoridagi kabi o'nlab toponimlar va gidronimlar tarkibida ishtirok etadi. Qozog'istonda *yap* (djap) “kanal”, Turkmanistonda “yap”, rus tilida “магистральный канал” ma'nolariga ega. Barcha tadqiqotchilar “yap” apellyativi eroniy tillardagi “ob” (suv, daryo) so'zi bilan aloqador degan fikrni bildiradilar. Eski yozma manbalarda “yop” so'ziga “qazilgan ariq” deb izoh beriladi.

yarmish (ad.orf.yormish) indikator *Yarmish, Mingyormish, Ulliyarmish* kabi nomlarda uchraydi. Yarmish Shimoliy Xorazmda “kichik kanal” ma'nosiga ega. Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalarida *yarmish //djarmish* “Amudaryodan suv oladigan ariq, kanal” ma'nosini ifodalaydi.

ko'l (ad. orf. *kөл*) indikator ko'plab turkiy tillarda *kol, kul, xoll, kule, kuol* kabi fonetik variantlarda qo'llanadi. Bu indikator, K.K.Yudaxinning aytishicha, qirg'iz tilida *gol* shaklida uchraydi va faqat geografik nomlar tarkibida kelib, rus tilida “русло речки, речная долина” ma'nolarini ifodalaydi.

quduq idikator sun'iy obyektlarni ifodalovchi indikatorlardan biri hisoblanadi. *Quduq* indikator Samarqand, Buxoro, Qashqadaryo, Farg'ona va boshqa viloyatlardagi joy nomlari tarkibida uchraydi. Ushbu indikatorli gidronimlarning transonimizatsiya asosida godonimlarga ko'chishi O'zbekistonning ba'zi hududlarida, ayniqsa, cho'l zonasidagi tumanlarda ko'plab uchraydi. Shimoliy Xorazmning, asosan, Qoraqalpog'iston Respublikasiga yaqin hududlarning ko'cha nomlarida bu kabi indikatorni uchratishimiz mumkin.

Funksional indikatorli godonimlar. *Bekobod, Zangilobod, Islomobod, Qumobod, Tog'oyobod, Fayzobod...* Ushbu godonimlar tarkibidagi “...abad qismini funksional indikator sifatida izohlash mumkin” [14;38-b.]. Bu indikator bugungi kunda O'zbekiston hududida “qishloq, aholi punkti” ma'nolarini ifodalaydi. Ammo bu qismni E.M.Murzayev, T.Nafasov kabi ayrim toponimistlar joy nomi yasovchi formant deb hisoblaydi. A.L.Xromov ham ushbu komponent O'rta Osiyoda eng sermahsul topoformantlardan ekanligini, shuningdek, uning tarqalish areali Eron, Afg'oniston va Pokiston kabi mamlakatlarni ham o'z ichiga olishini qayd qiladi. *Obod* indikator yangi nomlar yasashda ham ishtirok etadi [12;60-b.].

Shimoliy Xorazm hududida tomon bildiruvchi so'zlar indikator vazifasida kelishini ham kuzatish mumkin. Masalan, *Oyoqyoq, Yuqori yoq, Arqaavul, Arqa ko'cha, Qibla ko'cha...* kabi bazi godonimlar ushbu fikrni dalillaydi. *Arqa* Xorazmda shimol tomonni bildiradi, bu tomonning qarama-qarshisi *qibla* so'zi orqali ifodalanadi. Bu so'z ham ko'plab nomlar tarkibida ishtirok etadi va o'zi yolg'iz holda ham toponim sifatida qo'llanadi. G'arb va Sharq tomonlarini ifodalash uchun *kunbotar* hamda *kunchiqar* so'zlari ishlatiladi.

Hudud godonimlari tarkibida quyidagi formantlar ham ancha faol:

-ma topoformanti: *O'yilma, Otkorma...* Bu formant ko'pgina turkiy tillarda sermahsul so'z yasovchi bo'lgan, ba'zi olimlarning ko'rsatishicha, -ma qo'shimchasi XIV–XV asrlarda keng tarqalgan bo'lib,

ikki xil vazifani bajargan: soʻz yasagan va shakl yasagan. Lekin toponimlar tarkibida faqat soʻz yasovchi sifatidagina qaraladi. U soʻzning yasovchilik maʼnosida toponimlarga qoʻshilgan [9;124-b.].

-lar, -li topoformantlari: *Sarilar, Ogʻalar, Oslar, Palvonlar, Qullar, Gʻiybatchilar, Suvchilar, Sutchilar, Bolchilar, Temirchilar, Fermerlar, Shixlar, Bogʻbonlar, Qoʻyboqlar, Nukuslar, Qazaqlar, Shipyonlar, Baytallar, Boʻrli, Moyli, Kurrali, Jiydali, Katli, Qangli, Subutli...* Ushbu nomlardagi *-li, -lik, -chi* tipidagi qoʻshimchalar toponimik derivat xarakterida emas, ular bazi toponimlarni yasashda nolga tengdir. Toponimlar tarkibida uchrovchi bu tipdagi qoʻshimchalar leksik-grammatik yasalish natijasidagina emas, balki boshqa qator sabablar orqali sodir boʻladi. Koʻpincha, toponimlar soddalashuvi jarayonida ayrim componentlarning tushushi – ellipsis orqali ham toponimlar tarkibida nol koʻrsatkich paydo boʻladi [13;160-b.].

-chi topoformanti: *Choʻbolonchi, Sabinchi, Quruvchi, Vahimchi, Oyoqchi, Suvchi, Asalchi, Chiroqchi, Alamchi, Taganchi...* *-chi, -lar, -li* tipidagi affikslar ayrim hollarda toponim yasovchilar ham yaqin tursa ham, ular koʻpgina xususiyatlari va diapozoniga koʻra, toponim yasovchilardan (topoformantlardan) farq qiladi. Ular ayrim maʼnolari bilan toponimlarga yaqin soʻzlar yasaydi. Shuning uchun ham, koʻpincha, toponim yasalishi tarkibida obyektini koʻrsatuvchi formal elementga oʻxshab qoladi. Bu xildagi qoʻshimchalar yasagan soʻzlar oʻzlarining jamlik ifodalashi, inson faoliyati, hunari, mashgʻulotini koʻrsatish kabi qator maʼnolari bilan toponimlarga yaqin turadi. Ular toponimik modellarga mos keladi. Shu sababli ham bunday soʻzlar boshqa soʻzlarga nisbatan joy nomiga aylanishga moyil boʻladi. Shuning uchun ham bu tipdagi qoʻshimchalarni toponimik formant yoki topoformant deb atash toʻgʻriroqdir [4;44–45-b.].

-lik, -zor topoformantlari: *Yuzumlik, Birdamlik, Doʻstlik, Ogʻizbirlilik, Bogʻzor, Tutzor...* Oʻz davrida toponimlarning morfologik usul bilan yasalishi masalasiga Z.Doʻsimovning maqolasi ancha oydinlik kiritdi, deyish mumkin. Olim *Bazzozlik, Hurlik* va boshqa toponimlarning toponimga aylanguncha boʻlgan maʼnosi *bazzozlik, hurlik* kabi leksemalarning maʼnolari orqali konkretlashadi. Shunday ekan, yuqorida keltirilgan toponimlar *-lik* affiksi bilan hosil qilingan emas, balki *bazzozlik, hurlik* soʻzlarining toponimga koʻchishi natijasida vujudga kelgan. Demak, bu kabi godonimlarda ham affiksial yasalish emas, balki onomastik konversiya usulini kuzatish mumkin.

4. Xulosa. Yuqoridagi fikrlarni umumlashtirga holda aytish mumkinki, oʻzbek toponimiyasida qadimiy va yangi davr toponimlari yonma-yon mavjud boʻlib, ularning tarkibida joy nomlarini ifodalovchi toponimik indikatorlar muhim rol oʻynaydi. Toponimik indikatorlar joy nomlarining yasalishi va ular orqali tildagi baʼzi affikslarning taraqqiyotini oʻrganishda qimmatli manba sanaladi. Biroq bu masalada oʻzbek toponimikasida hali baʼzi chalkashliklar mavjud. Ayniqsa, toponimlarning morfologik yasalishi va indikatorlarning turlari toʻgʻrisida aniq yondashuvlar shakllantirilishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

- (1). Gʻulomov P., Mirkamolov M.T. Toponimika va geografik terminshunoslik. Toshkent, 2005, 4-bet.
- (2). Бўтаярова Г. Ангор тумани ономастикасининг систем-структур хусусиятлари. Термиз, 2023.
- (3). Дўсимов З. Toponimik indikatorlar. “Ўзбек тили ва адабиёти”, Тошкент, 1972, 5-сон, 71–74-бетлар.
- (4). Дўсимов З. Хоразм топонимлари. Тошкент, 1985, 44–45-бетлар.
- (5). Қораев С. Toponimika. Ўқув қўлланма, Тошкент, 2006, 31-бет.
- (6). Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. Москва, “Мысль”, 1974, с. 21–22-бетлар.
- (7). Наимов С. Toponimik indikatorlar ҳақида. “Ўзбек тили ва адабиёти”, Тошкент, 1983, 4-сон, 63–64-бетлар.
- (8). Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1988, 287-бет.
- (9). Ражабов Ў. Toponimik indikatorlarнинг функционал-семантик хусусиятлари. Филол. фан. номз. ... дисс., Тошкент, 2009.
- (10). Темиров Ш. Самарқанд вилояти оронимларининг лисоний тадқиқи. Самарқанд, 2019, 79–82-бетлар..
- (11). Улуқов Н. Ўзбек тили гидронимиясининг тарихий-лисоний тадқиқи. Филол. фан. докт. дисс. автореф., Тошкент, 2010, 13-бет.
- (12). Хромов А.Л. Таджикская микропонимия долины Верхнего Зерафшана и Ягнаба. Ономастика Средней Азии. Москва, 1978, с. 60.
- (13). Юлдашев Д. Атоқли оларнинг антропоцентриқ тадқиқи. Монография, Тошкент, 2020, 160–161-бетлар.
- (14). Юлдашев Д. Жанубий Қорақалпоғистон топонимларининг тарихий-этимологик тадқиқи. Филол. фан. номз. ...дисс., Нукус, 2012, 38-бет.

Matyakubov Hakimboy Xamidjanovich (filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori)
INGLIZ VA O'ZBEK TOPONIMIK TERMINLARINING ANTROPOTSENTRIK QIYOSI

Аннотация. Ushbu maqolada o'zbek va ingliz tillaridagi tadqiqotlar tahlilga tortilib, ularda uchragan atamalar bo'yicha har ikkala til gapiruvchilarning dunyo qarashlari, urf-odatlari, turmush tarzi haqida yetarlicha o'xshashliklar va farqli jihatlar bo'yicha fikr-mulohazalar keltirilgan va mos guruhlariga ajratilgan.

Калит so'zlar: *onomastik ko'lam, speleonimlar, potamonimlar, limnonimlar, pelagonimlar.*

Матякубов Хакимбай Хамиджанович (доктор философии по наукам филологии)
АНТРОПОЦЕНТРИЧЕСКОЕ СРАВНЕНИЕ АНГЛИЙСКИХ И УЗБЕКСКИХ ТОПОНИМОВ

Аннотация. В данной статье анализируются топонимы на узбекском и английском языках, представлены мнения о мировоззрении, обычаях и образе жизни носителей обоих языков согласно встречающимся в них терминам, которые разделены на соответствующие группы.

Ключевые слова: *ономастическая сфера, спелеонимы, потамонимы, лимнонимы, пелагонимы.*

Matyakubov Khakimboy Khamidjanovich (doctor of philosophy, PhD)
THE ANTROPOSENTRIC COMPARISON OF ENGLISH AND UZBEK TOPONYMIC TERMS

Annotation. In this article, the researches in the Uzbek and English languages are analyzed and opinions, world views, traditions, and ways of living on the speakers of these both languages are looked through and concluded that in toponyms of these languages have much in common and different features and they are divided into proper groups.

Key words: *onomastic scale, speleonym, potomonims, lymnonyms, pelogonyms.*

Kirish. Tillar o'rtasidagi toponimlarning qaysidir jihatdan qiyosidan oldin o'sha tillarning bu tip atoqli otlar, xususan, joy nomlari ko'lamini o'zaro taqqoslash, ularning qaysidir jihatdan farqlanishiga e'tibor qaratish, umumiylik yoki xususiyliklar ko'pligi omillariga diqqatni jalb qilish lozim ko'rinadi. Rusiyzabon tilshunoslikda onomastik ko'lam – *ономастическое пространство* tahlil qilingan ishlar salmog'i ancha katta bo'lib, ularning asosiy qismini biror obyekt (ma'lum bir hudud, biror badiiy asar, muayyan ijodkor merosi tili) kabilar tashkil qiladi. Inglizzabon ilmiy adabiyotda ham *onomastic scale* tushunchasiga bog'liq ilmiy ishlar ko'lami katta.

Onomastik ko'lamning katta qismini tashkil qiluvchi toponimik ko'lamni ikki va undan ortiq til materiallari misolida qiyoslash yoki chog'ishtirish orqali o'xshash va farqlarni aniqlash asnosida ularni yuzaga keltirgan faktorlar tahlili qiziqarli faktlar taqdim qiladi. Masalan, O'zbekistonning tabiiy sharotidan kelib chiqib, unda dengiz nomlari keng tarqalmasligi mumkin, lekin o'zbek tili materiallari bu borada "Kambag'al" emas. Buni yuzaga keltirgan omil esa, birinchidan, o'zbek toponimiyasining ko'p qatlamligi, ikkinchidan, o'zbek madaniy hayoti jahonning boshqa ilg'or xalqlari bilan teng odimlayotganidir. Bunda xalqimizning jahon geografiasidan yaxshi xabardorligi, o'zbek tilida turli xalqlar hayotiga oid ilmiy va badiiy asarlar tarjima qilingani va qilinayotgani kabi jihatlarni nazarda tutamiz. Shu ma'noda ingliz va o'zbek toponimik ko'lami umumiy tarzda quyidagicha ko'rinishda tasavvur qilish mumkin:

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Eng qadimgi tog' guzarlaridan biri *Təmir qapig'* O'rxun-Enasoy obidalari uchraydi: "*Təmir qapig'qa təgiirtimiz, antiyanturtumiz. Inəlqag'anqa...təzik, toqaro 'so'n...Temir qapiqqacha quvib bordik. O'sha yerda qaytardik. Inal xoqonga...arab, tuxorini...* (To'nyuquq. 45-satr). Mazkur joy Samarqand Balx yo'lida Shahrisabzdan 90 km janubda Boysun tog'ida joylashgan Bo'zg'ola guzaridir. Al-Ya'qubning "Kitob ul-buldon"ida Dari ohanin (Temir darvoza) deyilgan va buni V.Tomsen aniqlagan.¹

Oronimlar (yunoncha *ορος* – tog', *ονομα* – nom) – relyef shakllari nomi. Bu toponimik guruhga tog' tizmalari va cho'qqilar, g'orlar, daralar va jarlar nomlari kiradi. Masalan, ingliz tilidagi *Snowdon, Ben Nevis*; o'zbekcha *Amir Temur g'ori, Nurota* kabi. Oronim ham bir necha ichki guruhlariga ajraladi. Xususan, *speleonimlar* (yunoncha *σπήλαιον* – g'or, o'ngur, *ονομα* – nom) – g'orlar, tubsizliklar kabi yer osti tabiiy tuzilmalari va relyef shakllari nomlarini qamrab oladi. *Gidronimlar* (yunoncha *ὕδωρ* – suv, *ονομα* – nom) – barcha suv havzalari nomlari. *Avon, Severn* kabi. *Gidronimlarning* ham, o'z navbatida, ichki guruhlari bor: *Potamonimlar* (yunoncha *ποταμός* – daryo, *ονομα* – nom) – daryo nomlari. *Thames, Tyne, Usk* ingliz potamonimlariga misol bo'la oladi. O'zbek toponimiyasida ham potamonimlar ko'p uchraydi: *Amudaryo*

¹Алламбергенова М.Р. Қадимги ёзма ёдгорликлар луғавий таркибининг тарихий-қиёсий тадқиқи (Ўрхун-Энасой обидалари мисолида). Филол. фан. фалс. докт. ...дисс., Жиззах, 2022, 74-бет.

Sirdaryo, Surxon, Zarafshon kabi. Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy ham “Surat ul-ard” kitobining oxirgi – oltinchi bo‘limida Yerning odamlar yashaydigan qismidagi daryo va buloqlar tavsiflanadi. Asar Meotida (Xorazmiyda “Batixa” – Azov) ko‘li, Volga (Xorazmiyda “Ra”) daryosi va Shimoliy Qozog‘istondagi daryolarni tavsiflash bilan tugalladi.¹

Ingliz tilida ham xuddi o‘zbek tilidagidek ko‘plab daryoning turli davrlarda har xil nomlar bilan atalganini ko‘ramiz. Bu haqda daryolarni geografik jihatdan o‘rgangan olimlar ishlarida ham mufassal so‘z yuritilgan.² Masalan, Irlandiyaning markaziy qismidan oqib o‘tadigan *Sionann* daryosi ming yilliklar davomida 10 dan ortiq nomlar bilan atalgan, *Sinann*, *Sinand* nomlari bilan yuritilgan bu daryo Irland ma‘budasi *Shanonn* nomini olgan. Ushbu daryoning ma‘buda nomini olishi faqat asrlar davomida mo‘jizaviy tarzda saqlanib qolgan Irlandiya mifologiyasi sabablidir.³

Limnonimlar (yunoncha *λίμνη* – ko‘l, *ονομά* – nom) ko‘l, havza, suv omborlari nomlarini anglatuvchi termin. Masalan, *Loch Lochy*, *Loch Lomond* kabi. O‘zbek toponimlari ichida *Aydarko‘l*, *Aqchako‘l* katta ko‘llar bilan birga ilgari ko‘l bo‘lgan, hozirda dehqonchilik qilinib turgan yerlar hudud nomlari tarkibida ham ko‘l komponenti uchraydi. Masalan, *Sho‘rko‘l*, *Dako‘l* kabi. Bu holatni ingliz toponimlari misolida ham ko‘rish mumkin. O‘zbek suv omborlarining katta qismi tarixiy nomlar asosida qo‘yilgan: *To‘yamo‘yin*, *Talimarjon* kabi.

Tahlil natijalari. *Tuyamo‘yin* nomi Xorazmga kelgan eronlik diplomat Muhammad Alixon G‘afurning “Xorazm safari kundagi” asarida Shuturgardan shaklida berilgan. Bu muallifning o‘z “tashabbusi” bo‘lib, tarjimon uni aslicha beradi.⁴ Aslida, fors tilida ganchkorlikda “tuya bo‘yni” ma‘nosini beruvchi *shuturgardan* so‘zi hozirda *tuyab‘yū* shaklida ishlatilmoqda.⁵

1. *Okeanonimlar* (yunoncha *Ωκεανος* – “Okean ilohi; qutirgan dengiz, *ονομά* – nom) – okean nomlari. Bu guruh nomlari nihoyatda kam miqdorda bo‘lib, Yer yuzida ummonlar soni uncha ko‘p emasligi bilan bog‘lanadi. Tabiiyki, o‘zbek tilidagi okeanonimlar boshqa tillardan aynan o‘zlashgan (*Bahri muhit*, *Bahri Hind*) yoki kalka qilingan nomlardir (*Tinch okeani*, *Shimoliy muz okeani* kabi). Okean so‘zi arab tiliga *uqyonus* shaklida o‘zlashgan va “Uqyonus ul-basit” (“Keng ummon”) nomli mashhur lug‘at nomi tarkibida ham bor. O‘zbek tili tarixiy manbalarida *Uqyonus* // *O‘qyonus* nomi Atlantika okeanini ifodalagan.⁶ Shuningdek, bugungi kunda ensiklopediya ma‘nosida ommalashgan *qomus* so‘zi ham *ummon* ma‘nosini anglatadi. Lekin bu o‘zlashmalarning okeanonimlarga aloqasi yo‘q.

2. *Pelagonimlar* (yunoncha *πέλαγος* – dengiz, *ονομά* – nom) dengiz, ummonning bir qismini, qo‘ltiq, ko‘rfazlar nomlari. Masalan, *Firth of Forth*.

Firth skandivancha so‘z bo‘lib, tor kirish yo‘li ma‘nosini bildiradi. *Forth* daryo nomidan kelib chiqqan bu qadimgi kelt tilida *Vo-rit-ia* (sekin yurish) ma‘nosini anglatadi.⁷ Rim davrida *Bodotria* nomi bilan mashhur bo‘lgan. Skandivaniya dostonlarida *Myrkvifjörd* nomi bilan uchraydi.

Vatanimiz tabiati, jug‘rofiy joylashuvi sabab o‘zbek tilidagi dengiz nomlarining katta qismi boshqa hududdagi pelagonimlarni ifodalaydi. Lekin *Kaspiy* (bu dengizning tarixiy aloqadorligini nazarda tutildi) va *Orol dengizi* nomlarining o‘zi ham katta ko‘lamni tashkil qiladi. “Bitta Kaspiy dengizi asrlar mobayida 70 tacha nom bilan yuritilgan”.⁸ Jahon geografiyasiga oid mo‘tabar manbalardan biri Muhammad Muso Al-Xorazmiyning “Surat ul-ard” kitobida “*Xorazm dengizi*, *Jurjon*, *Tabariston* va *Daylam* – bir dengizdir” deyilgan.⁹ Asarni nashrga tayyorlovchilar tomonidan ushbu faktga mufassal yondashilib, jumladan, quyidagi fikrlar bildirilgan: “Xorazmiy Kaspiy dengizini Xorazm nomi bilan atashi juda katta faktdir. Lekin bu bilan Xorazmiy Kaspiy dengizi Orol dengizi bilan tutashgan deb tasavvur qilgan, degan xulosa kelib chiqmaydi. Chunki Orol dengizi alohida nom bilan “Xorazm ko‘li” (“Buhayratu Xorazm”) deb atalgan”.¹⁰

¹Ахмедов А. Хоразмий ва геогорфия фани. Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий. Танланган асарлар. Тошкент, “Фан”, 1983, 245-бет.

²Arthur Benke & Colbert Cushing, Rivers of North America. Elsevier Academic Press, 2005.

³Карасев Е.К., Ахметзянов И.Г., Хисамова И.Г. К вопросу о происхождении названий водных объектов в английском, русском и татарском языках. Казанский вестник молодых ученых, 2018, том 2, № 2 (5), с. 106.

⁴Муҳаммад Алихон Гафур. Хоразм сафари кундалиги. Форсчадан Исмоил Бекчон таржимаси. Тошкент, “Фан”, 2005, 14–15-бетлар.

⁵<https://pressa.tj/osorhonai-memorii>

⁶Ҳасанов Ҳ. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. Тошкент, “Фан”, 1965, 80-бет.

⁷Field, John: Place Names of Great Britain and Ireland, page 74. London, David & Charles, 1980.

⁸Ҳасанов Ҳ. Ко‘rsatilgan manba. 3-бет.

⁹Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий. Танланган асарлар. Тошкент, “Фан”, 1983, 324-бет.

¹⁰Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий. Танланган асарлар. Тошкент, “Фан”, 1983, 415-бет.

Shuningdek, Orol dengizi Munis va Ogahiy tarixiy asarlarida *Bahirayi Xorazm* nomi bilan atalgan: "...*Bahirayi Xorazm* 'akim, *Ochchig' tengizg'a* mashhurdir, quyur... Va ani *Bahirayi Xorazm* atarlar. "Ravzat as-safo" xotimasida aning masohatini yuz farsang bitibdurlar".¹ Matn mazmunidan Orol tarixda, xususan, XIX asrda *Achchiq dengiz* deb ham atalganiga guvoh bo'lamiz.

3. *Gelonimlar* (yunoncha ἔλος – botqoq, ονομά – nom) – botqoqliklar nomini anglatuvchi toponim turi. Masalan, *Denge Marsh* botqoqi.

Afzal ul-ashob, zubdat ul-komilin, umdat ul-vosilin Uvays al-Qaraniy raziyallohu anhu va hazrati haqiqatpanoh, hidoyatdastgoh Shayx Jalil ota qaddasa sirrahuning qadamgohlari dag'i tog' bila daryo o'rtasida voqe'dur va kun chiqari Uyg'ur eri va Andaroy Cho'nko'lig'a yovuqdur. Va kun botar haddi Qisnoqdur.² *Bodoyning* etnonim sifatidagi ma'nosini quyidagi parchada ko'ramiz: "Kichikining oti Elchikan. Barcha elchikan va uymovut va qunqimor va arlot va kilkit va *bodoy* va qishliq qaboili aning naslidin munshaabdurlar".³ Ogahiyning "Zubdat ut-tavorix" asarida *Suduk to'g'oyi* nomi ham tilga olinadi.

Xulosa. Har bir til, unda so'zlashuvchilar sonidan qat'iy nazar, borliq – atrofdagi olam manzaralarini aks ettiradi. Tabiat, umuman, atrof-muhitning mavjudligi insonning tafakkurida, shuurida borliqdagi yaqqol ajralib turadigan voqea va hodisalarni, belgilarni, harakat va holatlarni nomlay olgani orqali in'ikos topadi. Bugungi kunda odamlarning jug'rofiy fikrlashi va fikrlash jug'rofiyasi kengayib bormoqda, natijada ma'lum bir mintaqadagi tarixiy hudud toponimiyasi haqidagi bilimlari bir necha barobar ortib bormoqda. Ingliz toponimikasini o'rganish soha tadqiqotchilari ham turli jurnallar, lug'atlar, ensiklopediyalar, davriy nashrlar, ya'ni, ingliz tili toponimikasini o'rganish bo'yicha asosiy manbalarni o'rganish ishlari olib borilmoqda. So'nggi yillarda ko'plab qiziqarli toponimik tadqiqotlar paydo bo'lgan Angliya, AQSH va Avstraliyada aniq ilmiy natijalarni bergan eng qat'iy yo'nalish bu nomlarni etimologik o'rganishdir. Geografik nomlar umumiy tarix, xususan, tillar tarixi tadqiqi uchun juda qimmatli materialdir. Uzoq shakllanish va rivojlanish tarixiga ega bo'lgan boshqa qadimgi xalqlar singari, ingliz xalqi ham ko'p ildizlarga ega: anglo-sakslar, vikinglar, normanlar, rimliklar va keltlar. Shunga ko'ra, toponimlar ham shu etnik guruhlarning har biri bilan bog'liq o'z kelib chiqishi tarixiy ildiziga ega.

Mengboyev Azizbek Alijon o'g'li (Termiz Iqtisodiyot va servis universiteti o'qituvchisi;

e-mail: azizbek.mengboyev@mail.ru; Orcid: 0009-0006-9799-4313)

O'ZBEK XALQ O'YINLARI NOMLARINING TEMATIK TASNIFI VA LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *O'zbek xalq o'yinlari milliy madaniyatning ajralmas qismi bo'lib, ular xalqning tarixi, qadriyatlarini va dunyoqarashini aks ettiradi. Ushbu o'yinlar, ko'pincha, ma'lum bir vazifalarni bajarishga yo'naltirilgan bo'lib, o'zbek xalqining ijtimoiy hayoti va madaniy xususiyatlari bilan bog'liqdir. Ushbu maqolada xalq o'yinlari nomlarining tematik tasnifi va lingvomadaniy xususiyatlari tahlil qilinadi.*

Kalit so'zlar: *o'zbek xalq o'yinlari, lingvomadaniyat, xalq og'zaki ijodi, madaniy qadriyatlar, o'yin nomlari.*

Менгбоев Азизбек Алижон угли (преподаватель Термезского университета экономики и сервиса;

e-mail: azizbek.mengboyev@mail.ru; Orcid: 0009-0006-9799-4313),

ТЕМАТИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ И ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ НАЗВАНИЙ УЗБЕКСКИХ НАРОДНЫХ ИГР

Аннотация. *Узбекские народные игры являются неотъемлемой частью национальной культуры, отражающей историю, ценности и мировоззрение народа. Эти игры часто направлены на выполнение конкретных задач и связаны с общественной жизнью и культурными особенностями узбекского народа. В статье анализируется тематическая классификация и лингвокультурные особенности названий народных игр.*

Ключевые слова: *узбекские народные игры, языковая культура, народное устное творчество, культурные ценности, игровые названия.*

¹Shir Muhammad Mirab Munis and Myhammad Riza Agahi. Firdavs al-iqbal. History of Khorezm. Edited by Yuri Bregel. T.J.Brill. Leiden–NewYork–Kobenhavn–Koln, 1988, p. 739.

²Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий. Асарлар. 3-жилд. Зубдат ут-таворих (Тарихлар сараси). Нашрга тайёрловчи Нурбой Жабборов. Тошкент, "Sharq", 2019, 133–134-бетлар.

³Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий. Асарлар. 2-жилд. 1-китоб. Шермуҳаммад Авазбий ўғли Мунис, Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий. Фирдавс ул-икбол (Бахт-саодат жаннати). Тошкент, "Sharq", 2019, 120-бет.

Mengboyev Azizbek Alijon ugli (Teacher of Termez University of Economics and Service;
e-mail: azizbek.mengboyev@mail.ru; Orcid: 0009-0006-9799-4313)

THEMATIC CLASSIFICATION AND LINGUISTOCULTURAL FEATURES OF UZBEK FOLK GAME NAMES

Annotation. *Uzbek folk games are an integral part of national culture, reflecting the history, values, and worldview of the people. These games are often aimed at fulfilling specific tasks and are associated with the social life and cultural characteristics of the Uzbek people. This article analyzes the thematic classification and linguistic and cultural characteristics of the names of folk games.*

Keywords: *Uzbek folk games, linguistic culture, folk oral art, cultural values, game names.*

Kirish (Introduction). Xalq milliy o'yinlari milliy qadriyatlar tarkibidagi xalqning eng sevimli omamaviy ma'naviy tadbirlaridan biridir. "Navro'z", hayit, to'ylar va turli xil an'anaviy marosimlar, udumlar qadimdan kurashsiz, ko'pkarisiz (uloq), poygasiz va boshqa ko'p milliy o'yinlarisiz o'tmagan. Bunday tadbirlar xalq og'zaki ijodining barcha turlarida, dostonlarda ifoda etilgan. Ular ulug' allomalar Abu Ali ibn Sino, Alisher Navoiy, Mirzo Bobur va undan keyingi o'tgan adiblar, shoirlarning asarlarida qiziqarli hamda to'la bayon etilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Yaqin o'tmishda, ayniqsa, mustaqillik yillari davrida xalq milliy o'yinlarini o'rganish va ularni qayta tiklash bilan o'quvchi yoshlarning ma'naviy kamolotlarini tarbiyalashda ulardan maqsadli foydalanish amalga oshirildi. Bu yilda madaniyat va san'at arboblari, taniqli olimlar M.Murodov, U.Qoraboyev, T.S.Usmonxo'jayev, A.Q.Atoev, J.Toshpo'latov, R.Q. Qudratov, F.N.Nasriddinov kabilarning xizmatlari g'oyat katta bo'ldi. Xalq milliy o'yinlari bir necha yo'nalishlarga ega bo'lib, ularning tarkibida raqslar, laparlar, aytishuvlar, askiyalar va juda ko'p janrlardagi san'at ancha ustun turadi [7].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). O'zbek xalq o'yinlari nomlarining tematik tasnifi va lingvomadaniy xususiyatlariga bag'ishlangan ushbu maqolada ilmiy tadqiqotning qiyosiy tahlil, analiz, sintez kabi metodlaridan samarali foydalanildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). O'zbek xalq o'yinlari nomlarini mavzular bo'yicha quyidagicha tasniflash mumkin.

Harakatli o'yinlar. Bu o'yinlar jismoniy faollikni talab qiladi, asosan, ochiq havoda o'tkaziladi. Masalan: *Oq terakmi*, *ko'k terak* – jismoniy kuch va chaqqonlikni talab qiluvchi o'yin. *Chillak* – bolalar orasida mashhur bo'lgan, maxsus tayoqcha yordamida o'ynaladigan o'yin [1;81-b.].

Harakatli o'yinlar nomlari semantik jihatdan, ko'pincha, ularning mazmun-mohiyatini aks ettiradi. Bu xususiyatlar quyidagicha tasniflanadi. Ko'plab o'yin nomlari bevosita ularning harakatini ifodalaydi. Masalan:

"Olma terish" – olmani terish jarayonini taqlid qilish orqali jismoniy faollikni ifodalaydi.

"Qop bilan sakrash" – qop ichida sakrash orqali qiziqarli musobaqa o'tkaziladi.

"Arqon tortish" – jamoaviy kuchni talab qiluvchi harakat o'yini.

Harakatli o'yinlar xalqning til va madaniyati o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ko'rsatadi. Ushbu o'yinlar orqali xalqning dunyoqarashi, qadriyatlari va hayotiy falsafasi aks etadi. Harakatli o'yinlar o'zbek xalqining milliy qadriyatlari va an'alarini ifodalovchi vosita hisoblanadi. Masalan, "Kurash" o'yini milliy jasorat va kuch sinovining ramzi sifatida qadrlanadi. "Arqon tortish" o'yini jamoaviy birdamlikni mustahkamlashga xizmat qiladi [2;39-b.].

Harakatli o'yinlar o'zbek xalqining boy madaniy merosining bir qismi bo'lib, ular til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro aloqalarni chuqur o'rganishga imkon beradi. Ushbu o'yinlar semantik jihatdan mazmunli, lingvomadaniy jihatdan esa xalqning qadriyatlari va an'alarini aks ettiruvchi vositalardir. Bu o'yinlarni o'rganish orqali o'zbek xalqining milliy o'ziga xosligini yanada chuqurroq anglash mumkin.

Aqliy o'yinlar. Bu turdagi o'yinlar aqlni charxlash va fikrlash qobiliyatini oshirishga xizmat qiladi. Masalan, *Topishmoq aytish* – bu o'yinda bolalar bir-biriga topishmoqlar berib, javob topishga harakat qiladi. *Qirq tosh* – hisoblash va strategik fikrlash talab qilinadigan o'yin [3;102-b.].

Aqliy o'yinlar insonning intellektual qobiliyatlarini rivojlantirish, mantiqiy fikrlashni shakllantirish va hayotiy muammolarni hal qilish ko'nikmalarini oshirishda muhim rol o'ynaydi. O'zbek xalq og'zaki ijodida aqliy o'yinlar nafaqat ko'ngilochar, balki ta'limiy va tarbiyaviy ahamiyatga ega. Bu turdagi o'yinlar inson mantiqiy fikrlashini rivojlantirishga qaratilgan. Masalan:

"Topishmoq" – semantik jihatdan biror narsa yoki hodisaning tavsifini yashirin shaklda berib, uni topishni talab qiladi.

"Kim topqir?" – topqirlik va tezkor tafakkurni talab qiluvchi o'yin.

“Shaxmat” – harakatlarni oldindan rejalashtirishga asoslangan o‘yin.

“Qirq tosh” – sonlarni hisoblash va qo‘shimcha qoidalar orqali matematik ko‘nikmalarni shakllantirishga qaratilgan [4;19-b.].

Aqliy o‘yinlar o‘zbek xalqining madaniy va intellektual merosining muhim qismi bo‘lib, ular semantik va lingvomadaniy jihatdan boy mazmunga ega. Ushbu o‘yinlar orqali xalqning madaniy qadriyatlari, urf-odatlar va hayot falsafasi ifodalanadi. Aqliy o‘yinlarni tahlil qilish nafaqat o‘zbek tilining boyligini o‘rganish, balki xalq madaniyatini chuqur anglash imkonini ham beradi.

Marosim va bayram o‘yinlari. Bu o‘yinlar an‘anaviy marosimlar va bayramlar bilan bog‘liq. Masalan: *Qo‘g‘irchoq o‘yini* – xalqning madaniy an‘analari va urf-odatlarini aks ettiruvchi teatrlashtirilgan o‘yin. *Sumalak sayli o‘yinlari* – bahor bayrami davrida o‘ynaladigan o‘yinlar [5;72-b.].

Marosimlar o‘zbek xalqining ko‘p asrlik tarixida muhim o‘rin tutgan. Ular nafaqat diniy va ijtimoiy funksiyalarga ega, balki madaniyatning ajralmas qismi sifatida xalqning hayot tarzi va dunyoqarashini aks ettiradi. Ushbu marosimlarda turli xil o‘yinlar ham muhim rol o‘ynagan. Xalq o‘yinlari inson hayotidagi muhim bosqichlarni, masalan, tug‘ilish, nikoh va o‘lim kabi hodisalarni aks ettiradi. Ushbu maqolada marosim o‘yinlarining nomlari tematik jihatdan tasniflanadi va ularning xalq hayotidagi o‘rni ko‘rsatiladi.

Nikoh va to‘y marosimlariga oid o‘yinlar. To‘y marosimlarida o‘tkaziladigan o‘yinlar, ko‘pincha, yoshlarning birlashuvi va yangi hayot boshlashini ramziy ifodalash uchun xizmat qiladi. Masalan:

“To‘y patta”. “Qiz talash”. “Qo‘shiqbozlik”.

Ushbu o‘yinlar, odatda, yoshlarning muloqot qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi va marosimga quvnoqlik bag‘ishlaydi.

Marosim o‘yinlari xalq madaniyatining o‘ziga xos qismini tashkil etadi. Ular orqali xalq o‘zining tarixiy, ijtimoiy va madaniy merosini saqlab keladi. Ushbu o‘yinlarning tematik tasnifi ularning turfa xil ko‘rinishlarini yanada chuqurroq tushunishga va xalq madaniy merosini o‘rganishga yordam beradi [6;19-b.].

Jamoaviy o‘yinlar. Jamoaviy o‘yinlar insonlarning ijtimoiylashuvi, jamoada ishlash qobiliyati va birgalikda maqsadlarga erishish ko‘nikmalarini shakllantirishda muhim o‘rin egallaydi. Ular xalq og‘zaki ijodining bir turi bo‘lib, xalqning ma‘naviy merosi, madaniy qadriyatlari va urf-odatlar bilan uzviy bog‘liqdir.

Bu turdagi o‘yinlar jamoaviy birdamlikni kuchaytiradi. Masalan, *Arqon tortish* – jamoaviy kuch va birdamlikni talab qiladi. *Besh tosh* – kichik toshlardan foydalanib o‘ynaladigan o‘yin.

Metaforik nomlar: «Oq terakmi, ko‘k terak» kabi nomlar o‘yin mazmuni bilan bog‘liq ramziy ma‘nolarni ifodalaydi. Ba‘zi o‘yinlar nomlari mahalliy shevalar ta‘sirida shakllangan. Masalan, «Chillak» so‘zi ayrim hududlarda boshqacha atalishi mumkin.

“Ko‘zi bog‘liq holda topish” – ishtirokchilarning ko‘rmay turib maqsadga erishish uchun bir-biriga yordam berishini talab qiladi.

“Doira ichida o‘yin” – jamoaning har bir a‘zosi bir xil maqsad sari harakat qiladi.

Jamoaviy o‘yinlar yoshlarga birgalikda ishlash, jamoada o‘z o‘rnini topish va ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirishda yordam beradi. Ular orqali ham jismoniy, ham ma‘naviy tarbiya amalga oshiriladi. Masalan: “Kim epchil?” o‘yini bolalarda tezkorlik va jamoaviy hamkorlikni rivojlantiradi. “Doira ichida o‘yin” esa jamoaviy birdamlik va ijtimoiy muloqot qoidalarini o‘rgatadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion /Recommendations). Xulosa o‘rnida zikr etish lozimki, o‘zbek xalq o‘yinlarining nomlari milliy madaniyat va qadriyatlarning yorqin ifodasi hisoblanadi. Bu nomlar orqali xalqning tarixi, ma‘naviyati va ijodiy qobiliyatlari aks etadi. Lingvistik va madaniy xususiyatlarni tahlil qilish xalq o‘yinlarining mohiyatini yanada chuqurroq anglashga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

- (1). Bekmurodov X. Madaniy meros va xalq o‘yinlari. Samarqand, “Zarafshon”, 2010, 145-bet.
- (2). Jabborov E. O‘zbek xalq o‘yinlari leksikasi (Janubiy O‘zbekiston materiallari misolida). Filologiya fanlari nomzodi dissertatsiyasi, Toshkent, 1998, 148-bet.
- (3). Maxmudov B.A. Milliy harakatli o‘yinlar vositasida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini estetik tarbiyalashning didaktik imkoniyatlari. Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi, Nukus, 2018, 110-bet.
- (4). Nazarov, X. Milliy urf-odat va an‘analari. Toshkent, O‘zFA, 2020, 145-bet.
- (5). Qo‘chqorov, O. Xalq o‘yinlari semantikasi. Toshkent, “Fan”, 2005, 185-bet.
- (6). Qodirov, S. Xalq og‘zaki ijodi: Topishmoq va maqollar. Toshkent, O‘zFA, 2018, 158-bet.
- (7). Temirova D.X. Rus va o‘zbek bolalar o‘yini folklori tipologiyasi. Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi, Buxoro, 2022, 169-bet.

Xolboyeva Iroda Shuxrat qizi (Termiz Iqtisodiyot va servis universiteti mustaqil tadqiqotchisi; e-mail: xolboyeva@bk.ru; Orcid: 0009-0006-7840-4429)
**HEAD/BOSH NOMLARI ASOSIDA SHAKLLANGAN PROVERBIAL FRAZEMALARNING
CHOG'ISHTIRMA TADQIQI**

***Annotatsiya.** Ushbu maqola ingliz va o'zbek tillaridagi tananing tepa qismi asosida shakllangan proverbial frazemalarning lingvistik va madaniy xususiyatlarini tahlil qiladi. Tadqiqotda iboralarning semantik, strukturaviy va madaniy o'xshashliklari hamda farqlari ko'rsatib o'tiladi.*

***Kalit so'zlar:** proverbial frazemalar, head, bosh, lingvokulturologiya, chog'ishtirma tahlil.*

Холбоева Ирода Шухрат кизи (независимый исследователь Термезского университета экономики и сервиса; e-mail: xolboyeva@bk.ru; Orcid: 0009-0006-7840-4429)

**СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ИЗУЧЕНИЕ ПОСЛОВИЦ, ОБРАЗОВАННЫХ НА ОСНОВЕ
СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ HEAD/ГОЛОВА**

***Аннотация.** В статье анализируются лингвистические и культурные особенности пословицных фраз, основанных на верхней части тела, в английском и узбекском языках. В исследовании подчеркиваются семантические, структурные и культурные сходства и различия между выражениями.*

***Ключевые слова:** пословицы, голова, лингвокультурология, сравнительный анализ.*

Holboeva Iroda Shuhrat kizi (Independent researcher at Termez University of Economics and Service; E-mail: xolboyeva@bk.ru; Orcid: 0009-0006-7840-4429)

COMPARATIVE STUDY OF PROVERBS FORMED BASED ON THE NOUNS HEAD/BOSH

***Annotation.** This article analyzes the linguistic and cultural characteristics of proverbial phrases based on the upper body in English and Uzbek. The study highlights the semantic, structural, and cultural similarities and differences of the phrases.*

***Keywords:** proverbial phrases, head, linguistic and cultural studies, comparative analysis.*

Kirish (Introduction). Jahon tilshunosligida frazeologizm tushunchasini keng va tor mazmunda tushunish tendensiyasining mavjudligi sir emas. Qator lingvistlar mazkur til birligini keng ma'noda tushunib, uning obyektini ko'plab birliklar qamrab olishini bot-bot ta'kidlashadi. Har-bir sohada qarama-qarshiliklar bo'lgani kabi, ushbu til birliklari haqida ham olimlarning fikr-mulohazalari turlicha.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Tadqiqotchi N.N.Amosova [5], Y.D.Pinxasov [11], A.M.Babkin [6], B.Jo'rayevalar [1] frazeologiyaniing obyektini tor doirada tushunib o'z asarlarida usbu birliklarni o'z tabiati bilan so'z birikmasidir, degan dalilni keltiradilar, o'z navbatida, maqol, matal va aforizmlarni frazeologizmlardan chetda qoldiradilar. V.V.Vinogradov, A.V.Kunin [8] kabi olimlar frazeologiyani keng ma'noda tushunib, maqol va matal kabi birliklarni frazeologik birliklar tarkibiga kiritadilar.

Ingliz tadqiqotchisi J.Rey proverbial frazeologizmni shunday izohlaydi: "Proverbial phrase is usually defined, an instructive sentence, or common and pithy saying, in which more is generally designed than expressed, famous for its peculiarity" [2;42 p.]. Frazeologik fondning ma'lum bir qismini proverbial frazeologizmlar tashkil etadi va ular og'zaki hamda yozma nutqda qo'llaniladi. Biz tadqiqotimizda ko'chma ma'noda ishlatiladigan maqollarni proverbial frazeologizmlar deb nomladik [10;22-b.].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Head/bosh nomlari asosida shakllangan proverbial frazemalarning chog'ishtirma tadqiqiga bag'ishlangan ushbu maqolada ilmiy tadqiqotning analogik tahlil, analiz, sintez kabi usullaridan samarali foydalanildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Zamonaviy tilshunoslikning diqqat markazida bo'lgan hozirgi paytda somatizmlar ishtirokidagi lisoniy birliklarning vazifaviy-semantik xususiyatlarini o'rganish dolzarblik kasb etmoqda.

Til lug'aviy zaxirasining qadimdan shakllangan qatlami tilshunoslarni ko'pdan buyon qiziqtirib keldi. Zero, inson gavdasi a'zolari olamni bilish, uni o'zlashtirish va atrofdagi muhitga mo'ljallanishning asosiy vositasidir. Tana a'zolarining moddiy olamdagi narsa-hodisalar bilan o'xshash jihatlariga tayangan shaxs ushbu olamni tavsiflaydi va tasniflaydi.

Umuman, somatik lug'aviy birliklarning ko'chma ma'noda qo'llanilishi barcha tillar uchun bir xilda xosdir. Z.A.Bogusning fikricha, inson tanasining tashqi qismida joylashgan a'zolarini atovchi somatizmlarning derevatsion imkoniyatlari katta va bunday ma'no ko'chimlarida narsa-hodisalarning ma'lum belgilari o'rtasidagi o'xshashlik asos rolini o'taydi [7;25-b.].

Jumladan, “bosh/head” soʻzlari quyidagi assotsiativ bogʻlanishlar orqali yangi tushunchalarni ifodalaydi:

a) miyaning faoliyati, intellektual qobiliyat bilan qiyoslanadi: ingliz tilida: *cabbage head (befahm), pumpkin-head (ahmoq)*; oʻzbek tilida: *qovoq kalla, xumkalla*;

b) biror narsaning boshlangʻich nuqtasi, sirti, old qismi:
ingliz tilida: *headspring (buloqning boshi); head-line (sarlavha); headwind (qarshidan esayotgan shamol); head-sales (oldingi yelkan)*; oʻzbek tilida: *bosh maqola; boshlovchi; buloqning boshi*.

Olam lisoniy manzarasining muhim qismini tashkil qiladigan somatizmlarning barcha tillar uchun umumiy xususiyatga va yuqori darajadagi onomasiologik maqomga egaligi ularning voqelikning turli qismlariga oid narsa-hodisalarni tavsiflash va nomlash imkoniyatiga ega ekanligida namoyon boʻladi. Buning sababi inson gavda tuzilishining barcha mintaqa, jugʻrofiy hududlar, madaniy muhitlarda yashovchilar uchun bir xil ekanligi bilan bogʻliq.

Olib borilgan tahlil natijalari ikkala lisoniy madaniyatda ham *bosh/head, yurak/heart* kabi somatizmlarning maqollar tarkibida qoʻllanish darajasi yuqori ekanligini koʻrsatdi. Ushbu somatizmlar ishtirokidagi maqollar turli xil mazmunni ifodalash uchun xizmat qiladi.

Maqol tuzilmalari shakllanishida eng faol somatizm “*bosh*”/“*head*” somatizmidir. Ushbu turdagi maqollarning ifoda maydoni keng, unda jismoniy va emotsional holatlar bir xilda voqelanadi. Shuningdek, mazkur tuzilmalarning metonimik qoʻllanilishi tez-tez kuzatiladi va bunday paytlarda insonning intellektual qobiliyati, uning aql-zakovatiga ishora mavjud boʻladi.

Masalan: oʻzbek tilida:

Erga bersang oshingni, Erlar silar boshingni.

Itga bersang oshingni, Itlar gʻajir boshingni.

Doʻstsiz boshim – tuzsiz oshim.

Ilmsiz bosh qashir, xushomadgoʻy gap tashir.

Tavakkalning tubi tosh, ursang boshing yorilar.

Ingliz tilida:

A still tongue makes a wise head.

Two heads are better than one.

Too much knowledge makes the head bald.

You must not expect old heads upon young shoulders.

Bundan tashqari, har ikkala chogʻishtirilayotgan lisoniy madaniyatlarda “*bosh/head*” somatizmi insonlarning jamoa, alohida guruhlarni boshqarish imkoniyatlariga ham ishora qiladi:

Baʼzan ushbu somatizmining maqollar tarkibida biron narsa-hodisaning boshlanishi, old qismi mazmunida faollashuvi ham kuzatiladi:

Devonadan oy boshi soʻrama.

Temirning bir boshi issiq, bir boshi sovuq.

Boʻladigan ishning boshi toʻgʻri.

Yalqovning maqtangani ish boshiga borguncha.

Keltirilgan paremlar tavsifida maʼlum boʻladiki, somatizmlar ishtirokidagi proverbial frazemalarga xuddi boshqa turgʻun birikmalar kabi, koʻpincha, obrazli ifoda xos boʻlib, ularda bir paytning oʻzida denotat va koʻchma maʼnolar mujassamlashadi. Haqiqatan ham, parema matnlarida “denotatning oʻziga xos xususiyatlarini obrazli ifodalashga” yoʻnaltirilgan ikkilamchi nomlash harakati namoyon boʻladi [9;96-p.].

Oʻzbek tilida “yurak” va uning sinonimlari “dil”, “qalb”, “koʻngil” kabilar ishtirokida hosil boʻlgan maqollar keng qoʻllaniladi. Mazkur maqollar metaforik mazmun olgan holda, insonlarning kechinmalari, hissiyotlari hamda boshqa kayfiyat bilan bogʻliq sifatlarini voqelantiradi.

Qiyoslang:

Er yuragi pok boʻlsa, yov hiylasi xok boʻlar.

Qalb qozoni qaynamas, qaynasa ham quyilmas.

Yaxshi soʻz – yurak yogʻi, yomon soʻz – yurak dogʻi.

Qozon qorasi ketar, yurak qorasi ketmas [3;11-b.].

Ingliz lisoniy madaniyatida “*heart*” somatizmi ishtirokidagi maqollar botirlik, kuchlilik, qahramonlik xislatlarini tavsiflash bilan birgalikda, insonning “ichki dunyosi” haqida ham maʼlumot berishi mumkin. Shuningdek, paremlar u yoki bu lisoniy madaniyat vakillarining kundalik faoliyat koʻlamini qamrab oladi va shu yoʻsinda olam oddiy manzarasini aks ettiradi. Natijada proverbial frazemalar turli mavzuviy guruhlarga (masalan, *doʻstlik, muhabbat, mehnat, yalqovlik, baxt, baxtsizlik* va hokazo) boʻlinadi. Paremlarning

u yoki bu mavzuga taalluqli bo'lishi ushbu sohaning millat, jamoa hayoti uchun muhimligidan darak beradi va ular vositasida voqea-hodisalar, xatti-harakatlarni baholash imkoniyati hosil bo'ladi.

Xulosa va takliflar (Conclusion /Recommendations). Keltirilgan tahlillardan xulosa qilish mumkin, paremalarning ma'nosini aniq va guruhlarga ajratishda konseptual tahlil amallariga tayanish lozim. Somatizmlar ishtirokida yasalgan o'zbek va ingliz proverbial frazeologizmlari voqelantiradigan ma'nolar va shu asosda ularni ma'lum guruhlarga tasniflash masalasi butun tafsiloti bilan ishning navbatdagi qismida ko'rib chiqiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References):

- (1). Jo'rayeva B.M. O'zbek xalq maqollari shakllanishining lingvistik asoslari. Monografiya, Toshkent, «Akademnashr», 2019, 221 bet.
- (2). John Ray. A complete collection of English proverbs published by Forgotten books. London, Dalton house, 60 Windsor Avenue, 2013, 319 p.
- (3). O'zbek xalq maqollari. Tuzuvchilar: T.Mirzayev, A.Musoqulov, B.Sarimsoqov. Toshkent, «Sharq», 2005, 253 bet.
- (4). The Oxford Dictionary of Proverbs and Jennifer Speake, John Simpson Fifth Edition, Oxford University Press, 2007, 625 p.
- (5). Амосова Н.И. Основы английской фразеологии. Ленинград, издательство Ленинградского университета, 1963, 227 с.
- (6). Бабкин А.М. Русская фразеология, её развитие и источники. Ленинград, «Наука», 1970, 264 с.
- (7). Богус З.А. Соматизмы в разносистемных языках: семантико-словообразовательный и лингвокультурологический аспекты: на материале русского, адыгейского и английского языков. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук, 2006, 25 с.
- (8). Виноградов В.В., Кунин А.В. Фразеология современного английского языка. Москва, издательский центр «Феникс», 1972, 206 бет.
- (9). Волоцкая З.М. Способы номинации в загадках (к вопросу о произвольности языкового знака). Структура текста. М., «Наука», 1981, с. 96.
- (10). Кюрегян А.Л. Структурно-семантические и прагматические характеристики английского про-вербального кода. Автореф.дисс. ...канд. филол. наук, Самара, 2009, 22 с.
- (11). Пинхасов Я.Д. Хозирги ўзбек адабий тили. Лексикология ва фразеология. Тошкент, 1969, 80 бет.

Madazimova Mavjudaxon Muminovna (O'zDJTU mustaqil tadqiqotchisi) NEMISCHA REKLAMA MATNLARIDA SIFAT QO'LLASHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

***Annotatsiya.** Bu maqolada reklama matnlarida sifatlardan foydalanishning o'ziga xos tomonlari to'g'risida so'z boradi. Ushbu ilmiy tadqiqot ishining bizga beradigan umumiy g'oyasi shundan iboratki, reklama hozirgi hayotimizning ajralmas bir qismi bo'lib, sifatlarning qaysi shakllaridan foydalansa, qanday natijaga erisha olish mumkinligi ko'rib chiqiladi.*

***Kalit so'zlar:** reklama, emotsional-ekspressiv, troplar, idiomalar, frazeologik oborotlar, mahsulot, obraz, baho, matn.*

Мадазимова Мавжудахон Муминовна (соискатель Узбекского государственного университета мировых языков)

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ В НЕМЕЦКИХ РЕКЛАМНЫХ ТЕКСТАХ

***Аннотация.** В статье речь идет о специфических аспектах использования прилагательных в рекламных текстах. Общая идея, которую дает нам это научное исследование, заключается в том, что реклама является неотъемлемой частью нашей текущей жизни и рассматривается, как-кого результата можно достичь, если использовать те или иные формы прилагательных.*

***Ключевые слова:** реклама, эмоционально-экспрессивный, тропы, идиомы, фразеологические обороты, продукт, образ, оценка, текст.*

**Madazimova Mavjudakhon Muminovna (Researcher at the University of world languages)
FEATURES OF THE USE OF ADJECTIVES IN GERMAN ADVERTISING TEXTS**

***Annotation.** This article will focus on the specific aspects of the use of adjectives in advertising texts. The general idea that this research study gives us is that advertising is an integral part of our current life and considers what kind of result can be achieved if certain qualities are used.*

Keywords: *advertising, emotionally expressive, tropes, idioms, phraseological phrases, product, image, evaluation, text.*

Kirish. Reklama hozirda hayotimizning ajralmas qismiga aylangan. Hozirgi zamon va taraqqiyot bilan birga qadam tashlayotgan har bir inson, albatta, reklama ta'sirini biladi. Chunki reklama bizning kundalik hayotimizning ajralmas qismi bo'lib qolgan. U shaharlarimizning ko'rkiga-ko'rk qo'shib, insonlarning madaniy hayotida muhim o'rinlardan birini egallaydi. Bilamizki, reklamaning vazifasi – iste'molchilarning diqqatini tortish [1;12 c.]. Reklama qilinayotgan mahsulotga nisbatan xaridorlarning qiziqishini uyg'otish, uning foydasiga asoslar keltirish va shu mahsulotni sotib olish qarorini yuzaga chiqarish [2;33-b.].

Bu vazifaning to'laqonli bajarilishi esa reklama matnlarining mazmun jihatdan tuzilishi, emosi-onalligi va samaradorligidan kelib chiqadi.

Ryomer Rut reklama tili leksikasini „semantik jihatdan qiymatni oshirish“ sifatida ko'zda tutgan. Buning ma'nosi shuki, “reklamada taklif qilinayotgan mahsulot hamda xizmatlar so'zlar orqali tilga kiradi” [3;35–85 c.].

Reklama matnida turli xil so'z turkumlaridan foydalaniladi. Biroq sifat reklama matnida ikkinchi eng ko'p qo'llaniladigan so'z turkumi hisoblanadi [4;69 c.]. Biroq reklama matnidagi sifatlarning asosiy funk-siyasi reklama qilinayotgan mahsulotga o'ziga xos xususiyatlarni berish, u haqida nimanidir tasdiqlash. Mahsulotning bu xususiyatlari shunga o'xshash boshqa mahsulotlarning xususiyatlaridan farqi manfaatli bo'lishi lozim. Ba'zi reklama matni tuzuvchilarning ham eng yaxshi ko'rib qo'llaydigan so'zlari sifatlar hisoblanadi. Ko'pchilik buyurtmachilar, agar ularning mahsulotlari shunday so'zlar (sifatlar) bilan ta'riflab berilgan bo'lsa, qoniqadilar. Bundan kelib chiqadiki, sifatlarni qo'llash reklamada hukmronlik qiladi. Sifat o'zining shakllari bilan ko'p stilistik imkoniyatlarni beradi. Ayniqsa, sifatning yasalish aspekti juda qizi-qarlidir. Reklamaning so'z yasalishida uzundan uzun gap konstruksiyalarini qo'llashdan qochish uchun si-fatlardan unumli foydalaniladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Germaniyada reklama sohasini o'rganish ancha ilgari bosh-langan. Bu sohada qilingan ishlar ham salmoqlidir. Bular: Römer Ruth “Die Sprache der Anzeigenwer-bung”, Große Siegfried “Reklamedeutsch”, Klaus H. „Beobachtung zu den Modefarbbezeichnungen in der deutschen Gegenwartsprache“, Rothfuß Volker „Wörterbuch der Werbesprache“, Baumgart Manuela “Die Sprache der Anzeigenwerbung. Eine linguistische Analyse aktueller Werbeslogans”, Janich Nina “Werbes-prache. Ein Arbeitsbuch”.

Tadqiqot metodologiyasi. Reklama matnlarida qo'llaniladigan sifatlar nemis va o'zbek tillari miso-lida qiyosiy metod orqali ochib beriladi. Reklama matnlarida qo'llaniladigan sifatlar quyidagicha tahlil qi-lindi: leksik tahlil – so'z birliklari, ma'nolari, tarjima muammolari; stilistik tahlil – emotsional-ekspressiv ma'noni ifodalashi, qiyosiy-chog'ishtirma tahlil, reklamalarda sifatlarning berilishi, sifatlar bilan ifodalan-gan reklama matnlarini o'rganish, reklamalarda qo'llaniladigan sifatlarning turli xil xususiyatlarini ta'rif-lash metodlari orqali.

Tahlil va natijalar. Sifat, ot va fe'ldan keyin eng muhim va eng ko'p qo'llaniladigan so'z turkumi hisoblanadi. Uning xarakterlab, baholab beruvchi funksiyasi orqali mahsulot va xizmatlarning afzallik-lariga ta'rif-tavsif beriladi va boshqalardan ajratib ko'rsatiladi. Biroq reklama matnidagi sifatlarning asosiy funksiyasi reklama qilinayotgan mahsulotga o'ziga xos xususiyatlarni berishi, u haqida nimanidir tasdiq-lashi lozim. Mahsulotning bu xususiyatlari shunga o'xshash boshqa mahsulotlarning xususiyatlaridan farqi manfaatli bo'lishi zarur.

Sifatlar o'quvchilarning mahsulotni baholashini ijobiy tomonga qaratishi shart. Reklamada sifatlar ko'p va tez-tez qo'llaniladi. Sifatlarning ko'pchiligi bir bo'lib mahsulotni aniq ifodalab berishi mumkin. Shunday holatda bunday sifatlar aniqlikning qulay vositasi sifatida paydo bo'ladi. Statistik ma'lumotga ko'ra, nemis tilida quyidagi sifatlar, ayniqsa, ko'p qo'llaniladigan sifatlar hisoblanadi [5;37-b.]: *gut, mehr, schön, besser, der (die, das; die) beste(n), neu, einfach, stark, super, groß.*

Misol qilib *neu* (yangi, новый) sifatini olamiz. *Neu* – ko'p qo'llaniladigan optimal sotishda xaridorni jalb qiluvchi so'zdir. Chunki nimadir yangi bo'lsa, u, albatta, boshqacha bo'ladi [6;220-b.].

„Der *neue Honda Jazz*. *Erfrischend anders*“.

„*Sinn und Sinnlichkeit. Die neue S – Klasse*“ – **Mercedes.**

„*Die Dynamik einer neuen Klasse*“ – **Der BORA VW.**

„*Neu. Renault Clio. Der junge Wilde*“.

„*Das Schönste an der Arbeit ist das Auto danach*“. **Der neue HONDA ACCORD.**

„*Der neue Volvo S40 – Und Ihr Auto ist so unkompliziert wie Sie selbst*“.

Reklama matnlarida sifatlarning ritorik-stilistik (metafora, metonimiya, giperbola, personifikatsiya v.b.) qatnashishi o'ziga xos ta'sirni oshiradi. Ularda sifat har tomonlama keng qo'llanilib, otlashgan sifat, aniqlovchi, kesim, bir o'zi qo'llanadigan aniqlovchi, ravish sifatida idodalanib keladi.

Die Schöne an der Intuition ist, dass man sich mit ihr beschäftigten muss. – BMW.

Der neue Honda Jazz. Erfrischend anders.

Begeisterung serienmäßig – Chrysler.

Reklama matnlarining emotsional-ekspressivligini oshirishda, ko'pincha, troplar va idiomalar qo'llaniladi. Ulardan reklama matnlarida yana ham aniq va ko'zga ko'rinadigan reklama obrazini yaratishda foydalaniladi.

Viel Auto, wenig Mäuse. Der neue Polo. – VW.

Ihr guter Stern auf allen Straßen. – Mercedes – Benz.

Frohe Weihnachten und keinen Rutsch! – Ihre Audi AG.

Nichts ist unmöglich. – TOYOTA.

Für alles, was Ihnen wichtig ist – Der neue PASSAT VARIANT.

Der Fahrstuhl ist höhenverstellbar. – Peugeot.

Das macht extrem anpassungsfähig. – Opel Agila.

Die Schöne an der Intuition ist, dass man sich mit ihr beschäftigten muss. – BMW.

Bundan tashqari, reklamalarda frazeologizmlardan unumli foydalaniladi. Ayniqsa, sifatlar ishtiroki-dagi frazeologik oborotlar ham reklama matnlarida faol qo'llaniladi.

Lieber mehr sein, als mehr wertscheinen (Autowerbung).

Fahrspaß pur – hier schlägt jedes Herz schneller – Ford Mondeo.

Viel Auto, wenig Mäuse. Der neue Polo – VW.

Sanash usuli, asosan, sifat va ravish, boshqacha qilib aytganda, obyekt va harakatga baho beruvchi so'zlardan tuziladi.

Kompakt, flink und äußerst vielseitig (Autowerbung).

Elegant, schnell und vielseitig (Autowerbung).

Reklama matnlarida superlativni qo'llash yordamida giperbola usulidan juda keng va unumli foydalaniladi [5;128-b.].

Har bir reklama tuzuvchi taklif qilayotgan mahsulotining eng yaxshi tomonlarini ko'rsatadi. Uning fikricha, bu mahsulot faqat o'z davlatida emas, balki butun dunyoda eng zo'r mahsulotdir.

Reklamaning deyarli har bir sloganida orttirma darajadagi sifatlarni uchramiz.

Wer ist der schönste im ganzen Land? – 206 Limousine und SW.

Je mehr Sie über ihn wissen, desto mehr werden Sie ihn mögen – BMW.

Sifatlarning orttirma va qiyosiy daraja shakllari reklama tilida va hozir ham eng ta'sirli ifodalash hisoblanadi. Sifat darajalari artikl yoki artiklsiz, ot bilan yoki alohida holda qo'llaniladi.

Orttirma daraja nafaqat morfologik vosita yordamida, balki leksik vosita bilan ham hosil qilinadi. Bunda **super, superfrisch, supergünstig, einzig, einzigartig** so'zlari yordamida ifodalanadi.

Bundan tashqari, yana: **glänzend, perfekt, phantastisch, toll, gratis; äußerst, göttlich, ganzäuberst, billig, göttlich mild, ganz Neues, ein ganz sauberes Angebot** kabi so'z va iboralar ham qo'llaniladi.

Mo'jiza, orzu, ertak, dabdaba, ishonchli, sifat so'zlari esa o'quvchilarga psixologik jihatdan ta'sir ko'rsatadi.

Fiat – mehr als ein Traum (Autowerbung) – qiyoslanish.

Xulosa va takliflar. Shuni aytish kerakki, sifatlar reklama matnlarida stilistik usullardan bo'lgan ritorik vosita sifatida kela oladi va keng qo'llaniladi hamda reklamaning ta'sirini kuchaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Розенталь Д.Э., Кохтев Н.Н. Язык рекламных текстов. М., “Высшая школа”, 1981, с. 12.
- (2). Маркушевич А., Дорменко К. На экране – товар. М., 1970.
- (3). Römer Ruth. Die Sprache der Anzeigenwerbung. 2. Aufl. Düsseldorf, 1971, s. 35–85.
- (4). Sowinski B. Werbung. Tübingen: Niemeyer. 1998, s. 69.
- (5). Baumgart Manuela. Die Sprache der Anzeigenwerbung. Eine linguistische Analyse aktueller Werbeslogans. Heidelberg, 1992, s. 37.
- (6). Eichholz Susanne (1995). Autowerbung in Frankreich. Untersuchung einer ästhetisierenden Sprache. No-dus Publikation. Bd 10. Münster, 1995, s. 220.
- (7). Брандес М.П. Стилистика немецкого языка. М., “Высшая школа”, 1990, с. 128.

**Botirbayeva Zulayxo (Urganch davlat universiteti magistranti; e-mail: zulayxobotirbayeva@icloud.com),
Bahodirova Feruza (Urganch davlat universiteti “Fakultetlararo chet tillari” kafedrasida dotsenti, PhD)
REKLAMA TILIDA SINTAKTIK STRUKTURALARNING SHAKLLANISHI**

***Annotatsiya.** Har qanday matn o‘rganilish jarayonida uning sintaktik jihatdan tahlil qilinishi muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolada reklama tilining samaradorligini oshirishda qo‘llaniladigan sintaktik tuzilmalar va ularning iste‘molchi psixologiyasi va xatti-harakatlariga ta‘sir haqida so‘z yuritiladi.*

***Kalit so‘zlar.** reklama matni, sintaktika, x-bar nazariyasi, sodda va qo‘shma gaplar, imperativlik.*

ФОРМИРОВАНИЕ СИНТАКСИЧЕСКИХ СТРУКТУР В РЕКЛАМНОМ ЯЗЫКЕ

***Аннотация.** В процессе изучения любого текста важно анализировать его синтаксически. В данной статье рассматриваются синтаксические конструкции, используемые для повышения эффективности рекламного языка, и их влияние на психологию и поведение потребителей.*

***Ключевые слова.** рекламный текст, синтаксис, X-бар теория, простые и сложные предложения, императивность.*

THE FORMATION OF SYNTACTIC STRUCTURES IN ADVERTISING LANGUAGE

***Annotation.** In the process of studying any text, its syntactic analysis is considered as one of the most important aspects. This article discusses the syntactic structures used to increase the effectiveness of advertising language and their impact on consumer psychology and behavior.*

***Key words:** text of advertisement, syntax, X-bar theory, simple and loose sentences, imperatives.*

Kirish. Bizning arsimizga kelib, tilning muloqot va insonlarning uni qay tarzda tushunishidagi rolini hamda undagi lingvistik, kommunikativ va pragmatik elementlarning o‘zaro ta‘sirini ta‘kidlash muhim ahamiyatga ega bo‘lib qoldi [2;2-b.]. Chunki aynan shu elementlar birga har qanday matn orqali uzatilayotgan ma‘lumotlarning to‘liq hajmda tushunib yetilishiga imkon beradi. Har bir matn o‘zida qandaydir bir mavzu va kommunikativ kontekstni aks ettirganligi sababli tinglovchi va o‘quvchining psixologiyasiga to‘g‘ridan to‘g‘ri kirib boradi. Tilshunoslik esa tilning inson ongiga ta‘sir qilishida ko‘maklashadigan, yuqorida sanab o‘tilgan komponentlarni tahlil qilib boradi.

Turli xil sohalarda til va uning kommunikativ maqsadi o‘rtasidagi murakkab munosabatni, matnlarni tushinishda kontekstning muhim elementlarini anglash jiddiy jarayon sanaladi. Muloqotning samaradorligi matnni auditoriya qanchalik tushinib yetganligiga bog‘liq. Shu asnoda reklama sohasida ham matnlarning ommaga tushunarli bo‘lishi ta‘sir qilish ko‘lamining katta bo‘lishi muhim ahamiyatga ega. Reklama, asosan, ma‘lum bir mahsulot yoki xizmatni taqdim etish maqsadida yaratiladi va bu jarayonga lingvistik, kommunikativ va pragmatik elementlar o‘zaro ta‘sirini o‘tkazmasdan qo‘ymaydi.

Reklama matnining asosiy maqsadi – auditoriyani jalb qilish va ularni taklif qilinayotgan xizmat yoki mahsulotdan bir marta bo‘lsa ham foydalanib ko‘rishga undashdir. Buning uchun reklama matnida muloqotning kontekstual jihatlari, ya‘ni auditoriyaning psixologik holati, madaniyat va ijtimoiy sharoitlar inobatga olinishi zarur. Misol uchun, reklama matnida ishlatilgan so‘zlar va iboralar auditoriyaning qiziqishlari va ehtiyojlariga mos kelishi kerak, shunda ularning diqqatini tortishi va ma‘lumotni muvaffaqiyatli yetkazishi mumkin. Shuningdek, reklama matnida kommunikativ maqsadlarning to‘g‘ri aniqlanishi, ya‘ni nima uchun va qanday qilib ma‘lumot yetkazilishi lozimligi muhimdir. Bu jarayonda tilshunoslik va uning lingvistik elementlari, masalan, stilistik vositalardan yoki to‘g‘ri grammatikadan foydalanish reklama matnining samaradorligini oshirishi mumkin.

Jumlalarning to‘g‘ri tanlanishi va bir-biri bilan qanday tarzda bog‘lanishini bilish reklama tilini o‘rganilishi kerak bo‘lgan sohaga aylantirdi. Bu esa o‘z-o‘zidan sintaksisning reklamadagi o‘rni baland ekanini bildiradi. Sintaksis, yunoncha “sintaksis” so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, “tuzish” ma‘nosini anglatadi. Bu grammatikaning bir bo‘limi sifatida so‘zlar va gaplar o‘rtasidagi aloqalarni, shuningdek, so‘z birikmalari va gap turlarini, birikish usullarini o‘rganadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ko‘plab tilshunoslar (G.Kuk, J.Horniks va Frank van Meurlar, A. Goddard, Vestgard va Skroddar, Mencher, Ding, Livina Emodi, Viktor Vassiliev va boshqalar) reklama tilini lingvistik jihatdan o‘rganishga harakat qilishgan. G.Kuk o‘zining “Reklama diskursi” (“The discourse of advertising”) nomli kitobida reklama sohasida ishlatiladigan til va muloqot strategiyalarini o‘rganadi. Kitobda reklama vositalarida qanday belgi va ramzlardan foydalanishini, bu orqali ma‘lumot qay tarzda tinglovchi yoki tomoshabin ongida shakllanishini tahlil qiladi. 1966-yilda Jeffrey Lich tomonidan olib borilgan ingliz tilida reklama haqidagi innovatsion tadqiqotda, reklama kontekstida grammatika, leksika, diskurs, ritorika kabi turli jihatlar batafsil o‘rganilgan. U marketingda e‘tiborni jalb qilish, o‘qish qulayligi nimaga bog‘liqligi, matnning esda qolishi va buning savdoga ta‘sir qay darajada bo‘lishi kabi funksional

omillarni ta'kidlab o'tdi. Misol uchun, illustratsiya, grammatik xatolar, metafora va paradoks kabi usullar e'tiborni jalb qilishda juda qo'l keladigan faktorlar ekanligini ta'kidlaydi. Kundalik hayotda ko'p qo'llaniladigan oddiy so'zlashuv uslubi hamda tanish leksikalar o'qish qulayligini ta'minlashini qayd etib o'tadi. Reklamada alliteratsiya, ritm, qofiya va taqlid so'zlar kabi fonologik xususiyatlar esda qolarli bo'lishini, buyruq gaplar va sifatning orttirma darajasining tez-tez takrorlanishi savdo kuchini oshirishini Lich o'z tadqiqotida ta'kidlab o'tadi [4;4-b.].

Tadqiqot metodologiyasi. Reklama matnining sintaktik tadqiqotlarda o'rganilishi so'nggi paytlarda muhim masalalardan biri bo'lib qoldi. Reklama tilida sintaktik tuzilmalarning shakllanishini tadqiq qilish uchun bir metodologik yondashuvlar qo'llaniladi. Ulardan biri bu x-bar nazariyasidir. Noam Homskiy tomonidan ilgari surilgan bu nazariya sintaksisning asosiy birliklarini aniqroq va sistematik tarzda tahlil qilish imkonini yaratib beradi. Keyinchalik, bu nazariya Rey Jakendof tomonidan takomillashtirilgan. Noam Chomskiyning ushbu nazariyasiga ko'ra, har bir gap yoki ibora (phrase) o'zining asosiy (yadro) so'ziga ega va bu asosiy so'z X harfi bilan belgilanadi. Frazadagi boshqa so'zlar X ga bog'lanib keladi va X ga tobe bo'lgan bo'laklar "specifier" (aniqlovchi yoki noma'lum bo'laklar) va "modifier" (qo'shimcha yoki to'ldirib keluvchi bo'laklar) deya nomlanadi. Frazadagi X har qanday sintaktik birlik bo'lishi mumkin: ega, kesim, aniqlovchi va h.k.

Tahlil va natijalar. Sodda va qo'shma gaplar. Reklama matnidagi gaplar tomoshabin, tinglovchi va o'quvchilarning, bir qarashda, o'qishiga oson va taklif qilinayotgan mahsulotni tasavvurida tezda gavdalandirib olishga imkon beradigan darajada tushinarli va sodda bo'lishi kerak. Chunki o'quvchi ko'p vaqtini uzun reklama matnini o'qishga sarflamaydi. Shuning reklama beruvchilar reklama tilida sodda yoki qisqa shakldagi qo'shma gaplardan unumli foydalanishadi. Sodda gapli jumlar lo'nda, oson tushiniladi ammo qo'shma (ergash gapli) gaplar tinglovchi va o'quvchida mahsulot haqida savol tug'dirmaslik uchun qo'shimcha ma'lumotlarni qisqa shaklda yetkazishning yaxshi usuli. Misol tariqasida Vitaloning reklama matnini olaylik:

*Vitalo, the instance food-drink that keep
You bubbling with energy. Vitalo Extra
Vitality. Unique flavor, more body bubbling. [4;4-b.]*

Ushbu reklamadagi gaplar juda sodda tarzda tuzilgan, hatto qo'shma gap shaklidagi jumla ham 7 ta so'zdan oshmaydi.

Marketologlar ba'zida reklama noodatiy yangrashi uchun matndagi ayrim gaplarni grammatik qoidalarni buzgan holda tuzishadi. Bundan maqsad shuki, bu noodatiylik bilan ular tinglovchi yoki o'quvchining diqqat e'tiborini yanada kuchliroq o'ziga qaratib olishadi. Ingliz tilida reklamalarning asosiy qabul qilingan gap strukturasi bor: ega (subject), kesim (verb), aniqlovchi (attributive), to'ldiruvchi (objective) (SVCA). Ammo bundan mustasno holatlar doim uchrab turadi. Masalan, ega va aniqlovchi gapda bo'lsa, kesim va to'ldiruvchi maqsadli ravishda tushirib qoldiriladi. Asosan, ega gap boshida joylashgan bo'ladi, lekin ayrim reklamalarda, bu gap bo'lagining o'zni o'zgartirilib, normal kombinatsiyalar buziladi. Reklama matnidagi bu xildagi grammatik o'zgarishlar (inversiyalar) tabiiy hol hisoblanadi.

"The best a man can get". – Gillette

The best – to'ldiruvchi (objective).

A man – ega (subject).

Can – modal fe'l (modal verb).

Get – verb (asosiy fe'l).

Jumlalarda kesimni tushib qolishiga ham misol keltirsak.

Summer Sale!

Up to 50% off on all items!

Stylish, trendy, affordable.

Limited time only!

Shop now!

Ushbu gapda "get", "discover" yoki "buy" fe'llari tushib qolgan.

Buyruq gaplarning qo'llanilishi. Turli xil manbalardan olingan tahlillar shuni ko'rsatadiki, ingliz tilidagi reklama nutqida ifoda maqsadiga ko'ra gaplarning barcha turlaridan foydalanadi:

1. Darak gap – bu gap turida ma'lumot oddiy xabar berish shaklida taqdim etiladi (masalan, "There's no wrong way to eat a Reese's"- "Reese's"ni yeyishning noto'g'ri yo'li yo'q").

2. Buyruq gap – bu jumlar potensial iste'molchini to'g'ridan to'g'ri tovarlar/xizmatlarni sotib olishga undaydi (masalan, **“Put a TicTac in your mouth and get a bang out of life”**– “TicTacni og'zingizga soling va hayotdan zavq oling”).

3. His-hayajon gap, odatda, bunday gap turi so'zlovchini ma'lum bir vaziyatga his-hayajoni qanday ekaligini ko'rsatadi va ijobiy konnotatsiya qo'shadi (masalan, **“Igo cuckoo for Cocoa Puffs!”** – “Men Cocoa Puffs aqldan ozdiradi!”).

4. Savol gap – nomidan ma'lumki, bu gaplar tinglovchini so'roqqa tutadi (masalan, **“Starburst. Life is juicy, isn't it?”**– “Hayot shirin, shunday emasmi?”) [1;4-b.].

Bu gap turlari orasida buyruq gaplar reklamarda ko'p foydalanishi va ta'sir kuchi bilan boshqalaridan ajralib turadi. Reklamalardagi imperativ gaplar qisqa bo'lishiga qaramasdan, kuchli ta'sirga ega bo'ladi va ideal tarzda kuzatuvchi ongiga kirib boradi. Chunki reklamalardagi buyruq gaplar qo'pollik va dag'allik bilan emas, balki muloyimlik yo'li bilan auditoriyadan mahsulotni sotib olishni iltimos qilishdir.

“Capture every moment with Iphone”. – Apple Iphone

“SHOP YOUR EVERYDAY ESSENTIALS ON JUMIA”. – JUMIA [3;8-b.].

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, sintaksisning reklama tilidagi rolini iste'molchilarning tasavvuri va xulq-atvorini shakllantirishda muhim ahamiyatga egaligi bilan yuqori o'rinlarda deb belgilasak bo'ladi. Imperativlar, odatiy gap shakllari, qolipga tushgan umumiy sintaktik qonun-qoidalardan chetga chiqish nafaqat reklamaning yaxshi esda qolish imkoniyatini oshiradi, balki auditoriya bilan bevosita aloqani ham osonlashtiradi. Reklamalarda, ko'pincha, grammatik me'yorlardan chetga chiqish normal holatdir, chunki ularsiz noodatilikka erishilib bo'lmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). Elena N. Malyugal & Barry Tomalin. Key Creative Features of Syntactic Design in English-Language Advertising Discourse. International Journal of English Linguistics. 2020.

(2). Emodi, Livina N. A Syntactical Analysis of The Language of Advertising. Department of English, Chukwemeka Odumegwu Ojukwu University Igbariam Campus. 2022.

(3). Jeremiah Anene Nwankwegu & Goodluck Chigbo Nwode. Pragma-syntactic Aspects of Advertising Language. Journal of Language and Linguistic Studies. 2021.

(4). Теркулова Дина Раильевна. Лингвостилистические и коммуникативно-прагматические особенности английского рекламного текста (на материале текстов рекламы деловых услуг). Московский Педагогический государственный университет. 2004.

(5). <https://www.examples.com/english/hyperbole-in-advertising.html>

Ergasheva Nargiza Shavkatbek qizi (Andijon davlat Chet tillari instituti tadqiqotchisi;

nargizaxolijonova@gmail.com)

FITONIM KOMPONENTLI FRAZEOLOGIK VA PAREMIOLOGIK BIRLIKLARNING ETNOGRAFIK TADQIQI

Annotatsiya. Mazkur maqola turli tillardagi frazeologik birliklarni qiyosiy jihatdan o'rganishga bag'ishlangan. Tadqiqot natijasida ikkala tilning tuzilishiga xos xususiyatlar aniqlanib, ularning lingvokultural va etnografik xususiyatlari yoritiladi. Shu orqali ushbu tillar sohiblari bo'lgan insonlarning xarakteri, madaniyati, adabiyoti, tarixi hamda urf-odatlariga haqida bilimlar kengaytiriladi. Mazkur tadqiqot tilshunoslik, etnografiya va madaniyatshunoslik sohalariga uchun amaliy ahamiyatga ega bo'lib, turli tillar o'rtasidagi lingvistik va madaniy muloqotni yanada chuqurlashtirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: ibora, o'simlik nomi, madaniyat, etnografik belgi, fitonim.

ЭТНОГРАФИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ И ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ С ФИТОНИМИЧЕСКИМИ КОМПОНЕНТАМИ

Аннотация. Данная статья посвящена сравнительному исследованию фразеологических единиц в различных языках. В результате исследования выявлены структурные особенности обоих языков, а также освещены их лингвокультурные и этнографические аспекты. Это, в свою очередь, расширяет знания о характере, культуре, литературе, истории и традициях носителей этих языков. Настоящее исследование имеет практическую ценность для таких областей, как лингвистика, этнография и культурология, и способствует углублению лингвистического и культурного диалога между различными языками.

Ключевые слова: фразеология, названия растений, культура, этнографический признак, фитонимы.

AN ETHNOGRAPHIC STUDY OF PHRASEOLOGICAL AND PAREMIOLOGICAL UNITS WITH PHYTONYM COMPONENTS

Annotation. This article is dedicated to the comparative study of phraseological units in different languages. The study identifies structural features of both languages and highlights their linguacultural and ethnographic aspects. It provides insights into the character, culture, literature, history, and traditions of the speakers of these languages. The study holds practical significance for linguistics, ethnography, and cultural studies and contributes to a deeper linguistic and cultural dialogue between different languages.

Keywords: phraseology, plant names, culture, ethnographic feature, phytonym.

Kirish. Frazeologik birliklar va paremiyalar o'ziga xos madaniy konnotatsiyaga ega til belgilari hisoblanadi. Ular xalqning madaniyati va mentaliteti haqida muhim ma'lumotlar manbai bo'lib xizmat qiladi. Frazeologizmlar va paremiyalarning mazmun va ifoda rejasi muayyan lingvokultural jamoaning milliy va lingvistik dunyoqarashini bir vaqtda ifodalaydi. Frazeologik birliklarning mazmuni asosan til sohiblarining fon bilimlari, shaxsiy tajribasi, xalqning madaniy-tarixiy an'analari va har bir alohida shaxsning til xususiyatlari bilan bog'liq [4;46-b.]. O'simliklar, ularning mevalari va qismlari esa, tabiatda va inson hayotida alohida o'rin egallaydi. Ular qadimdan har qanday xalq hayotida mavjud bo'lgan va vaqt o'tishi bilan insonlar hayotining ajralmas qismiga aylangan. Bundan tashqari, o'simliklar tibbiyotda keng qo'llanilib, ulardan olinadigan mahsulotlar turli sohalarda foydalaniladi. Shuning uchun frazeologizmlar va paremiyalarda ko'plab fitonimlarning mavjudligi o'simliklarning insoniyat tarixining barcha bosqichlarida iqtisodiy faoliyat, tashqi ko'rinish yoki xulq-atvor andozasi sifatida e'tiborda bo'lib kelgani bilan izohlanadi [5;83-b.]. O'simliklar inson hayotining ajralmas qismi bo'lgani uchun vaqt o'tishi bilan ular ko'p qirrali madaniy konnotatsiyalarning saqlovchisiga aylangan va muayyan xalq yoki etnosning milliy-madaniy tafakkur xususiyatlarini aks ettirgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. V.A.Maslova frazeologiya va uning madaniy va tarixiy kontekstlarini o'rganishdagi asosiy olimlardan biri. Uning asarlarida frazeologik birliklarning madaniy va etnografik jihatlari ta'riflanadi. Maslova frazeologiyani tildan tashqarida ham, madaniyat va tarix kontekstida ham o'rganishni muhim deb hisoblaydi. A.V.Kunin "English Phraseology. Theoretical Course Science asari etnolingvistik va frazeologiyaning madaniy jihatlari o'rganishga katta hissa qo'shgan. Uning tadqiqotlari frazeologiya va paremiologiyaning milliy va madaniy o'ziga xosliklari haqida keng ma'lumot beradi. M.V. Nikitin "The Role of Phraseology in Language and Culture" asari etnolingvistik tadqiqotlar, asosan, frazeologiya va paremiologiyaning o'zaro aloqalarini va ularning madaniy kontekstini tadqiq qilishda, xususan, o'zbek tilshunosligida esa A.Nurmonov, N.Mahmudov, M.Hakimov, D.Xudoyberganova va D.Lutfullayeva kabi olimlar til va ruhiyatning o'zaro bog'liqligini tadqiq etishda muhim hissa qoshganlar. Ularning tadqiqotlari fitonim komponentli frazeologik va paremiologik birliklarning etnografik tadqiqoti sohasida muhim yangiliklarni kiritgan.

Maqolada qo'llanilgan metodlar. Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillarida fitonim komponentli frazeologik va paremiologik birliklarning etnografik jihatdan tahlil qilishda bir nechta tadqiqot metodlari qo'llanildi: leksik-semantik tahlil (ushbu usul yordamida ingliz va o'zbek tillaridagi fitonimik iboralar chuqur tahlil qilindi). Etimologik tahlil orqali har bir frazeologik birlik va paremiya bilan bog'liq mifologik, folklorik, diniy va madaniy ma'lumotlar aniqlandi. Masalan, o'zbek tilidagi "achchiq qalampirday bo'lmoq" yoki ingliz tilidagi "as cool as a cucumber" kabi iboralar madaniy muloqot va milliy mentalitet bilan bog'liq jihatlar tahlil qilindi. Qiyosiy tahlil orqali esa o'zbek va ingliz tillaridagi fitonim komponentli frazeologik va paremiologik birliklar qiyosiy tahlil qilindi, har ikki tildagi birliklarning semantik mazmuni va ularning etnografik belgilariga asoslangan umumiy va farqli jihatlari aniqlandi.

Tahlil va natijalar. O'zbek va ingliz tillarida fitonim komponenti ishlatilgan frazeologizm hamda maqollarga misollar ko'rib chiqamiz: *Otang kim – oshqovoq, onang kim – nosqovoq*– o'zining kimligini unutilgan, katta ketayotgan insonga nisatan ishlatiladi, bu ibora etnografik va lingvistik jihatdan juda boy va o'ziga xos ifodadir. Uning tahlilini quyidagi aspektlarda ko'rib chiqamiz: 1. Semantik tahlil – bu ibora o'zbek madaniyatida salbiy baho berish yoki shaxsning qadr-qimmatini haqida kamsituvchi fikr bildirish uchun ishlatiladi. Unda ikki fitonim (*oshqovoq* va *nosqovoq*) ishlatilgan. *Oshqovoq*: o'zbek xalqida oshqovoq, asosan, oddiylik, keraksizlik yoki ma'naviy bo'shliq ramzi sifatida ishlatiladi. Oshqovoqning hajmi katta bo'lsa-da, ichki mazmuni va og'irligi kamligi uni "yengil" va "ahamyatsiz" narsa sifatida tasvirlashga asos bo'lgan. *Nosqovoq*: bu oshqovoqqa o'xshash, lekin unchalik keng tarqalgan emas va yana bir ahamiyatsiz yoki unutilgan narsaning sinonimi sifatida ishlatiladi.

2. Etnografik ma'no. Oilaviy munosabatlar va qadr-qimmat: Bu ibora orqali shaxsning oilaviy muhitidan kelib chiqqan kamsituvchi baho beriladi. O'zbek madaniyatida oilaning obro'si va kelib chiqishi

shaxsiy qadri belgilovchi omillardan biri bo'lgan. Agar ota-ona ahamiyatsiz yoki befarosat deb ko'rilsa, ularning farzandiga ham shu sifatlar yuklanadi. Ijtimoiy stereotiplar: xalq og'zaki ijodida "oshqovoq" va "nosqovoq"ning ishlatilishi madaniy stereotiplarning aksidir. Ular odamlarning ichki qobiliyatlaridan ko'ra tashqi ko'rinish yoki kelib chiqishga urg'u beradigan stereotiplar asosida shakllangan

3. Ingliz tilidagi ekvivalenti va qiyosiy tahlil. Ingliz tilida bu kabi salbiy baho bildiruvchi iboraga yaqin misollar: *As useless as a chocolate teapot* (keraksiz va befoyda narsani tasvirlash uchun). *Born with a silver spoon in their mouth* (oilaviy kelib chiqish ta'siri haqida, lekin, ko'pincha, ijobiy kontekstda ishlatiladi). Ingliz tilida bu darajadagi keskin va kamsituvchi ifodalar kamroq uchraydi, chunki madaniyatda shaxsni muayyan oilaga bog'liq holda baholash kamroq tarqalgan. Bu madaniyatlar o'rtasidagi farqni ko'rsatadi. O'zbek madaniyatida oshqovoq arzon va kundalik mahsulot bo'lib, qadimdan asosiy oziq-ovqat manbalaridan biri hisoblangan. Shu bilan birga, uning katta hajmi va ichki bo'shlig'i "ahamiyatsizlik" yoki "ma'naviy yengillik" obrazini yaratgan. *Come out smelling of roses* iborasini oladigan bo'lsak, bu ibora ingliz tilida keng tarqalgan, ko'pincha, ijobiy konnotatsiyaga ega frazeologizmdir. Uning tahlilini quyidagi jihatlardan ko'rib chiqamiz:

1. Semantik tahlil – bu ibora shunday vaziyatni anglatadiki, odam murakkab yoki salbiy holatdan obro' va qadr-qimmatini yo'qotmasdan, hatto ba'zan ijobiy natija bilan chiqib ketadi.

2. Etnografik ma'no–Rosa (atirgul) ramzi ingliz madaniyatida *rose* (atirgul) go'zallik, soflik, va ideallikning ramzi sifatida qaraladi. Atirgulning yoqimli hidi esa insonni ilhomlantiruvchi va poklikni tasvirlovchi obrazni ifodalaydi.

Madaniy qadriyatlar. Ushbu ibora ingliz jamiyatidagi "muvaffaqiyat va obro'ni saqlab qolish" qadriyatlarini aks ettiradi. Vaziyat qanchalik murakkab bo'lmasin, odam o'zini ijobiy ko'rsatishi mumkinligiga urg'u beradi.

3. Ingliz madaniyatida konteksti – bu ibora, ko'pincha, biznes, siyosat yoki ijtimoiy munosabatlarda qo'llanadi. Masalan, biror odam mojaroli holatdan chiqib ketib, o'z obro'sini saqlab qolsa, u haqida *They came out smelling of roses* deyiladi.

4. O'zbek tilidagi ekvivalenti va qiyosiy tahlil – o'zbek tilida bu iboraga to'g'ridan to'g'ri ekvivalent yo'q, lekin yaqin ma'nodagi "yuzi yorug' bo'ldi, oqladi" kabilar misol bo'la oladi.

5. Tarixiy kelib chiqishi – *Atirgul* qadimda sof va ma'naviy poklik ramzi sifatida ko'rilgan. Shu sababdan, murakkab vaziyatlardan "atirgul hidiga burkanib chiqish" obrazli ifoda sifatida paydo bo'lgan. Ushbu iboraning kelib chiqishi XX asr boshlariga taqaladi *Come up smelling like roses* iborasining asl kelib chiqishi haqidagi ushbu ma'lumot Eric Partridge tomonidan ilgari surilgan va uning tushunchasi bu frazeologizmning dastlabki shakli vulgarcha boshlanganiga ishora qiladi. Partridgega ko'ra, ibora quyidagi to'liq shakldan kelib chiqqan: *Fall into shit and come up smelling like roses* [2;260-b.]. Bu ibora odatiy hayotiy vaziyatlarda yomon holatga tushib qolgan, lekin natijada har qanday ayblov va zarar yetmay, obro'si saqlanib qolgan odamni ta'riflash uchun ishlatilgan. Dastlabki shakli ingliz xalq tilida qo'polroq bo'lib, vaqt o'tishi bilan yumshatilgan va bugungi kunda odatda *come out smelling like roses* shaklida ishlatiladi.

Quyida fitonim komponentli frazeologik birliklarning qiyosiy tahlilini ko'rib chiqamiz

№	Frazeologik birlik	Semantik ma'no	Etnografik xususiyat	Tilidagi ekvivalenti
1	Piyozning po'stidek bo'lib ketibdi	Ozib ketish	O'zbek madaniyatida piyozning po'stlog'i nihoyatda ingichka va yengil narsaning ramzi sifatida qabul qilingan.	Skin and bones
4	Grow like a weed	This means to grow quickly and is often used to describe children.	Begona o't madaniy jihatdan eng tez o'sadigan hamda qarovsiz qoldirilishi nazarda tutilgan.	Qo'zining bir kunda qirqqa chiqish, g'o'za o'sganday.

Xulosa. O'zbek va ingliz tillarida fitonim komponentli frazeologik va paremiologik birliklarning tahlili ularning lingvokultural va etnografik xususiyatlarini yoritib beradi. Ushbu birliklar har bir millatning madaniy qadriyatlari, tarixiy voqealari va hayotiy tajribalarini aks ettiradi. Tadqiqot jarayonida aniqlangan semantik, etnografik va qiyosiy xususiyatlar shuni ko'rsatadiki, frazeologik birliklarning mazmunida xalqning dunyoqarashi va madaniy stereotiplari muhim rol o'ynaydi. Ingliz tilida frazeologik birliklar ko'proq neytral yoki ijobiy ma'no anglatasa, o'zbek tilida ular, ko'pincha, keskin baho beruvchi yoki tanqidiy xususi-

yatga ega. Bu esa ikki madaniyatning til va tafakkuridagi o'ziga xosliklarni yanada chuqurroq o'rganish zaruratini ko'rsatadi. Mazkur tadqiqot tilshunoslik, etnografiya va madaniyatshunoslik sohalarida amaliy ahamiyatga ega bo'lib, turli tillar o'rtasidagi madaniy va lingvistik muloqotni rivojlantirishga xizmat qiladi. Kelgusida ushbu mavzuni boshqa tillar misolida kengroq o'rganish orqali milliy madaniyatlararo aloqa masalalarini yanada boyitish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Arsenyeva E.F. (2006). Phraseology and phraseography in a comparative aspect (on the material of Russian and English languages). Kazan, Kazan State University, p. 172.
- (2). Christine Ammer. "The American Heritage dictionary of idioms" second edition, Houghton Mifflin Harcourt, Boston New York, Copyright © 2013 by The Christine Ammer 1992, Trust, p. 260.
- (3). Damien Villers. (2021). Phraseology vs. Paremiology: Toward a Typology of Reconciliation, in Intercontinental Dialogue on Phraseology. 4, University of Bialystok, p. 5.
- (4). Гильмутдинова А.Р., Самаркина Н.О. Фразеологическая картина мира (на материале ФЕ с компонентом, относящимся к ФСП «Музыка», в английском и турецком языках). Международный научно-исследовательский журнал, ч. 4, "Филологические науки", 2016, № 4 (46).
- (5). Mirzayeva Aysu. Baku State University, Z.Khalilov, 23, Baku, Azerbaijan. "Phytonymic Phraseology and Linguocultural Features of Paremiological Units" South Asian journal of social sciences and humanities. VoL 2, ISSUE 4, p. 83.

Egamberganova Mehriniso (Urganch davlat universiteti magistranti; e-mail:

mehriniso.hamrojevna19@gmail.com),

Bahodirova Feruza (Urganch davlat universiteti "Fakultetlararo chet tillari" kafedrasida dotsenti, PhD)

SIYOSIY DISKURSNING IJTIMOYIY-LINGVISTIK, MADANIY XUSUSIYATLARI

***Annotatsiya.** Mazkur maqola siyosiy nutqning ijtimoiy, lingvistik, madaniy xususiyatlarini tahlil qilishga bag'ishlangan. Unda O'zbekiston va Amerika Qo'shma Shtatlari Prezidentlarining nutqi misol qilingan va ijtimoiy, lingvistik, madaniy jihatdan tahlil qilingan.*

***Kalit so'zlar:** til, madaniyat, kommunikativ kompetensiya, siyosiy diskurs, lingvistik, ijtimoiy, madaniy xususiyatlar.*

СОЦИАЛЬНО-ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ, КУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПОЛИТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА

***Аннотация.** Данная статья посвящена анализу социальных, языковых, культурных особенностей политического дискурса. Речь президентов Узбекистана и Соединенных Штатов Америки была проиллюстрирована и проанализирована в социальном, лингвистическом, культурном аспектах.*

***Ключевые слова:** язык, культура, коммуникативная компетентность, политический дискурс, лингвистические, социальные, культурные особенности;*

SOCIO-LINGUISTIC, CULTURAL FEATURES OF POLITICAL DISCOURSE

***Annotation.** This article is devoted to the analysis of the social, linguistic, cultural features of political speech. The speech of the Presidents of Uzbekistan and the United States of America was illustrated and analyzed in social, linguistic, and cultural aspects.*

***Keywords:** language, culture, communicative competence, political discourse, linguistic, social, cultural characteristics.*

Kirish. Voqelikni idrok etish va uni bilishning milliy-madaniy xususiyatlari muammosi tadqiqotchilarni uzoq vaqtlardan beri qiziqtirib kelmoqda va ushbu muammo haqida bildirilgan fikrlar ham turli-tuman, ba'zan esa tamoman bir-biriga ziddir.

Shunisi aniqki, inson o'z mavqeyiga jamiyat sababli erishadi, uning inson sifatida shakllanishining o'zi ham madaniyat bilan bog'liqdir. Insonning aqliy salohiyati, hatto kundalik yumushlari "madaniyat" bilan uyg'unlashgan va bevosita shu madaniyatning qonun-qoidalariga moslashgan hisoblanadi. Har qanday madaniyat esa yillar, asrlar mobaynida o'zgarib boradi va turli davlat, millatlarning madaniyatlari ham o'ziga xos tarzda ajralib turadi, faqatgina bu farq obyektida emas, shu obyektga qanday ko'z bilan qarashda hisoblanadi. Hech bir inson o'z-o'zidan madaniyatli bo'lib qolmaydi, jamiyat bilan birgalikda, insonlar bilan muloqotda, voqelikdagi obyektlar bilan muloqotda madaniyat shakllanadi. Inson va voqelik o'rtasidagi vositachi esa til hisoblanadi. Til voqelikni aks ettiradi, madaniyat esa voqelikning bir qismi hisoblanadi [4;62-b.].

Turli jamiyatlarda odamlar nafaqat turli til va lahjalarda gaplashadilar, balki ulardan tubdan farqli tarzda foydalanadilar, ba'zi jamiyatlarda oddiy suhbatlar ham kelishmovchiliklar bilan kechadi, baland ovozlari, his-tuyg'ular aniq bo'ladi. Boshqalarda odamlar janjaldan ehtiyot bo'lishadi, yumshoq ohangda gapirishadi, ba'zi davlatlarda insonlarning gapini bo'lish oddiy holat bo'lsa, ba'zilarida bu axloqsizlik hisoblanadi. Madaniyatga xos nutqning bunday usullarini o'rganish diskursning madaniy xususiyatlari bilan bog'liqdir.

Madaniyat esa, o'z navbatida, har bir sohaga, jumladan, siyosatga ham o'z ta'sirini o'tkaza olish xususiyatiga ega. So'nggi yillarda siyosiy tilning asosini tashkil etuvchi sotsiologik omillarni o'rganishga ko'proq ahamiyat berilmoqda. Bunda kuzatilgan xususiyatlar hamma uchun standart xususiyatlar hisoblanmaydi, balki aynan bir millat uchun xos bo'lganligi bilan e'tirof qilinadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Robert de Beaugrande o'zining "Diskurs analizi hikoyasi" nomli asarida Xomskiyning tilshunoslik nazariyasiga tanqidan tilni tabiatdan ajratmay, balki tilni diskursning bir bo'lami, "haqiqiy kommunikativ hodisa"ning eng muhim qismi deya e'tirof etadi. Uning fikricha, "Diskurs analizi"da til orqali so'zlovchining dunyo va jamiyat haqidagi fikrlari bayon etiladi.

Nutq va madaniyatni o'rganishda eng samarali usul "Muloqot etnografiyasi" deb nomlanadi. U Dell Hayms tomonidan asos solingan va 1970-yillarda Jon Gumperz va boshqalar tomonidan ishlab chiqilgan. Haymsning fikricha, malakali notiq bo'lish uchun grammatik bilimlardan ko'proq narsa talab qilinadi. Bu turli joylarda turli xil narsalar haqida madaniy jihatdan mos usullarda gapira olishni anglatadi. Bu qobiliyatni u "kommunikativ kompetensiya" deb ataydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Siyosiy nutqning ijtimoiy-lingvistik, madaniy xususiyatlarini tahlil qilish uchun diskurs tahlil usulidan foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi. Nutq namunalarini tahlil qilishda semantik va pragmatik yondashuvlardan foydalanildi. Siyosiy nutqlarni o'rganish uchun Haymsning turli millatlarda "nutq hodisalari"ni o'rganish uchun yaratilgan modeli asosida tahlil qilib chiqamiz. Bu nutqni o'z ichiga olgan biror madaniyat uchun xos bo'lgan faoliyat hisoblanadi. U kommunikativ hodisaning o'lchov doirasini yaratdi va uni "Speaking" deb nomladi.

S setting and scene (nutqning fizik va ijtimoiy muhiti, makon, vaqt va voqeaning konteksti);

P participants – qatnashuvchilar, nutq jarayonidagi barcha ishtirokchilar, ya'ni tinglovchilar, so'zlovchilar va kuzatuvchilar;

E Ends – maqsad va natijalar, nutq voqeasining maqsadi, gapiruvchining niyati va kutilayotgan natijalar;

A act sequence – harakatlar ketma-ketligi, nutqning tartibi, ya'ni qanday qilib gapirilishi, mazmun qanday shakllanishi;

K key – ohang va kayfiyat, nutqning hissiy ohangi va kayfiyatni belgilovchi xususiyatlar, masalan, jiddiy, afsuslanarli, yurakni titratadigan va hokazo;

I instrumentalities – nutq uslublari, qanday nutq turida fikrning ifoda ettirilgani;

N norms of interaction and interpretation – muloqot normalari, nima uchun bunday emas, bunday qilinishi kerakligi;

G genre – bu qanday nutq turi ekanligi (suhbat, rasmiy uchrashuv, ma'ruza) [2;231–259-b.].

Bu model til va madaniyatning bir-biriga bog'liq ekanligini o'rganishda, nutq voqealarini tizimli tarzda tahlil qilishda juda samarali hisoblanadi. Bu model turli ijtimoiy-madaniy kontekstlarda diskursning qanday o'rin tutishini anglashga yordam beradi.

Bunga misol qilib, O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2020-yildagi yillik parlamentga murojaatini misol qilib olish mumkin.

Setting and scene: 29-dekabr 2020-yil, Prezidentning parlamentda chiqishi.

Participants: deputatlar, xalq vakillari va xalqaro diplomatlar.

Ends: o'tgan yilning sarhisobini berish, kelgusi yilda tez yordam xizmati, sog'liqni saqlash tizimini tubdan islohot qilish rejalari (chunki pandemiya davri edi), ta'lim tizimini rivojlantirish

Act Sequence: kirish, asosiy fikrlar va xulosa shakli. Masalan, "Qadrli xalq noiblari!" "Aziz yurtdoshlar!", "Bugun kelgusi yil uchun reja va dasturlarni aniq belgilab olar ekanmiz...", "Yangi yilda barchangizga sihat-salamatlik, xonadonlaringizga fayz-u baraka, farzandlar, nabiralarning kamolini ko'rish baxtini tilayman. Doimo sog'-omon bo'ling, katta rahmat sizlarga".

Key: jiddiy, ishonchli va patriotik ohang.

Instrumentalities: o'zbek tili, ba'zan xalqaro rasmiy formatda inglizcha iboralar.

Norms: o'zbek milliy madaniyatiga mos hurmatli va odobli nutq.

Genre: rasman ma'ruza janri.

Endi AQSH Prezidenti Donald Trampning AQSH Kongressining qo'shma majlisida qilgan nutqini Dell Hayms ning SPEAKING modeli bo'yicha tahlil qilib chiqamiz.

Setting and Scene: 2017-yil 28-fevral, AQSH Kongressining Palatasi zali.

Participants: Nutq Donald Tramp tomonidan o'qildi, tinglovchilar esa Kongress a'zolari, diplomatlar va keng jamoatchilik edi.

Ends (maqsadlar); Prezidentning siyosiy kun tartibini bayon etish, soliq islohotlari, sog'liqni saqlash tizimi, immigratsiya va iqtisodiy islohotlar bo'yicha rejalarni taqdim etish, birlashuv va milliy ruhni ko'tarish

Act Sequence: "Thank you very much, Mr Speaker, Mr Vice President, Members of Congress, the First Lady of the United States – (applause) – and citizens of America" – "Sizlarga katta rahmat, hurmatli notiq, Janob Vitse Prezident, Kongress a'zolari, Qo'shma Shtatlarning birinchi ayol xonimi (qarsaklar), Amerika fuqarolari".

"Then, in 2016, the Earth shifted beneath our feet" – "So'ng, 2016-yilda Yer bizning oyoqlarimiz ostida siljidi".

"Then the quiet voices became a loud chorus" – "Keyin tinch ovozlari baland xorga aylandi".

"Thank you, God bless you, and God bless the United States" – "Rahmat, Yaratgan sizlar va Amerika Qo'shma Shtatlarini o'z panohida asrasin".

Key: Prezidentning nutqi ishonchli, qat'iy va patriotik ohangda kechdi.

Instrumentalities: rasmiy ingliz tili. Murakkab terminlar va oddiy xalq tushunadigan so'zlar aralashdi. Metaforalardan foydalanildi.

Norms: Nutq davomida rasmiy nutq odob-axloq qoidalariga amal qilindi.

Genre: Bu davlat arbobining qonunchilik organi oldidagi rasmiy nutqi hisoblanadi, asosan, siyosiy diskurs janriga kiradi.

Tahlil va natijalar. Biz SPEAKING modeli orqali o'zbek va ingliz millatining bir xil vaziyatda, ya'ni Prezidentlarning Parlament oldidagi chiqishlarini tahlil qildik. Bu nutqlardagi ijtimoiy-lingvistik, madaniy farqlarni umumlashtirsak, quyidagi xulosalar kelib chiqadi:

1. Ijtimoiy-lingvistik xususiyatlar. O'zbek siyosiy nutqi rasmiy va hurmatli uslubda bo'lib, xalqning milliy an'analari va qadriyatlariga mos ravishda ifodalangan, tinglovchilarga nisbatan muloyim, hurmat izzat bilan yondashiladi. Ko'pincha, o'zbek tili, ba'zan xalqaro miqyosdagi so'zlardan foydalaniladi. Nutq millatni birlashtirish va barqarorlikni ta'minlash maqsadida bo'ladi.

Ingliz siyosiy nutqi, ko'pincha, keng auditoriyaga murojaat qiladi va raqib partiyalar bilan muloqotga chaqiriladi. Nutq hissiyotlarga ta'sir qiluvchi kuchli metaforalar, iboralar bilan boyitiladi. Donald Tramp "Birinchi ayol xonimi" deb hazil aralash o'z rafiqasini ham eslab o'tganini misol qilish mumkin. Nutqlarda xalqaro siyosat, iqtisodiy raqobat va ijtimoiy tenglik muammolari tez-tez tilga olinadi.

2. Madaniy xususiyatlar. O'zbek siyosiy nutqida O'zbekistonning tarixi, madaniy merosi va milliy iftixori ko'p tilga olinadi. Shaxsdan ko'ra, jamoaga manfaatlariga ko'p e'tibor beriladi, bu esa o'zbek madaniyatining bir qismidir. Tanqidiy masalalar yumshoqroq va umumiyroq tarzda ifodalanadi, tinglovchida salbiy fikr uyg'otmaslik va ko'nglini og'ritmaslikka harakat qilinadi.

Ingliz siyosiy nutqida shaxsiy yutuqlar va liderlik fazilatlariga urg'u beriladi, oldingi qilingan siyosiy xatoliklar ochiq tan olinadi, nutqlarda demokratiya va inson huquqlari va tenglik kabi universal qadriyatlarga urg'u beriladi.

Ikki millatning siyosiy nutqidagi o'xshashlik – bu har ikkala nutq ham milliy manfaatlarni ko'zlaydi. Farqi esa o'zbek siyosiy nutqi ko'pincha an'anaviy va milliy qadriyatlarga asoslangan, ingliz siyosiy nutqi esa umumiy qadriyatlar va xalqaro muammolarga e'tibor qaratadi.

Siyosatchilar tomonidan ishlatiladigan siyosiy nutqning bir qancha lingvistik usullari mavjud va shulardan eng keng tarqalgani jamoatchilikni ishontirish maqsadida qo'llaniladigan ritorika va majoziy tildan foydalanish hisoblanadi. Bunda siyosiy nutqda, ko'pincha, metafora, o'xshatish, giperbola kabi vositalardan foydalaniladi. Ushbu vositalar insonlarning ongiga yanada ko'proq ta'sir o'tkazish maqsadida qo'llaniladi. Metaforaning qo'llanilishiga misol qilib Barak Obama tomonidan qo'llanilgan "The American Dream" – Amerika orzusi metaforasini olishimiz mumkin. Bu metaforani qo'llash orqali shu yerga intilish ma'nosi yanada kuchliroq tarzda ifodalangan. Siyosiy diskursning yana bir muhim xususiyati shuki, unda emotsional tildan foydalaniladi. Kuchli sifatlar, ravishlar va ta'sirchan obrazlardan foydalaniladi. Siyosiy diskursning yana bir keng tarqalgan lingvistik xususiyati shundaki, unda olmoshlar va boshqa birliklarning ishlatilishidir. Siyosiy nutqda "qutblanish" tushunchasi mavjud bo'lib, BIZ va BIZNING harakatlarimizga ijobiy nuqtayi nazardan, ULAR va ULARNING xatti-harakatlariga salbiy nuqtayi nazardan qaralish ehti-

moli ko'p hisoblanadi [5;28-b.]. Bu degani siyosatda har qaysi taraf o'zining xatti-harakatini ijobiy tarzda, ikkinchi tarafga esa, ko'pincha, salbiy tarzda baho beradi. Barak Obamaning inauguratsiya nutqini tahlil qiladigan bo'lsak, unda 1-shaxs ko'plik olmoshidan samarali foydalanilgan, bu tinglovchilar bilan hamfikir ekanligini, bu masalaga hamma birdek mas'ul ekanligini insonlarning ongiga singdirishga yordam beradi. Bundan tashqari, siyosiy nutqda, ko'pincha, majhul nisbatdan ham foydalaniladi, bu diqqatni notiqning o'ziga emas, balki nutqning o'ziga, nutqning maqsadiga e'tibor berishga undaydi. Siyosiy nutqning o'ziga xos siyosiy terminlari va jargonlari ham mavjud, lekin uni hamma ham tushuna olmaydi. Bunday holatda siyosiy terminlarni bilmaydigan auditoriya uchun istisno qilish mumkin. V.Konolli o'zining "Siyosiy diskursga oid atamalar" kitobida siyosiy diskursni tushunishni uchta ma'noda izohlab o'tadi:

1. Bu kabi lug'at, odatda, siyosiy fikr va harakatlarda qo'llaniladi.
2. Lug'atda ifodalangan ma'nolar umumlashadi va ma'lum bir tushuncha doirasini yaratadi.
3. Ushbu mezonlar amalga oshganda vazifalar va qarorlar an'anaviy tarzda ma'qullanadi [1].

Bundan tashqari, takrorlash siyosiy nutqda ko'p uchraydigan lingvistik xususiyatdir. Muayyan tushuncha yoki da'vatlarni takrorlash orqali siyosatchilar o'zlarining fikrlarining ta'sir doirasini kuchaytiradilar va insonlar xotirasida yanada ko'proq esda qolishiga sharoit yaratdilar. Jumladan, Barak Obama ham o'z g'oyalari mustahkamlash hamda hissiy ta'sirini oshirish maqsadida takrorlardan unumli foydalangan.

Xulosa. Siyosiy diskursning lingvistik xususiyatlari oddiy muloqot doirasidan farq qiladi. Ular siyosatchilar tomonidan ommani ishonitirish, ularga ta'sir o'tkazish va birlashtirish uchun ishlab chiqilgan strategiyalar hisoblanadi. Ushbu lingvistik xususiyatlarni tushunish siyosiy nutqni tanqidiy tahlil qilishga va gaplarning asl mazmunini tushunishga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Conolly W. The Terms of Political Discourse. Princeton University Press, 1993.
- (2). Goddard, Cliff and Anna Wierzbicka, 1997, Discourse and Culture. In Teun A. van Dijk. (ed.), Discourse as Social Interaction.
- (3). Linguistic Features of Political Discourse, Kuralay Kenzhekankyzy Kenzhekanova. Al-Farabi Kazakh National University.
- (4). Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. "Sangzor" nashriyoti, 2006.
- (5). Teun A. van Dijk. What is Political Discourse Analysis? 28 p.
- (6). <https://president.uz>
- (7). <https://trumpwhitehouse.archives.gov>

Karimova Dilorom Shavkat qizi (Andijon davlat Pedagogika instituti "Amaliy xorijiy tillar" kafedrasini, f.f.f.d. (PhD); e-mail: karimovadilorom15@gmail.com)

OLAMNING LISONIY MANZARASIDA LINGVOMADANIYAT VA ANTROPOTSENTRIK BIRLIKLARNING MOHIYATI

***Annotatsiya.** Ilmiy tadqiqotda konseptosfera til birliklari va ma'nolar majmuyi bilan ifodalanadi. Konseptosfera tildagi alohida so'zlar orqali ham ifodalanishi mumkin. Bunda biror konseptga xos bo'lgan tushuncha va ma'nolarning maydoni yoki ularning majmui konseptosferani tashkil qilgan. Konsept va konseptosfera terminlarining o'xshash tomonlari ularning inson ongida paydo bo'lib, biror-bir obrazni tasvirlashida ko'rinadi. Binobarin, konseptosfera fikrlash in'ikosi sifatida hamda universal bir predmetga xos ramziy birliklarning majmuyi sifatida insonlarning axborot doirasini tashkil qilib, u til birliklari bo'lgan so'z, metafora, frazeologizmlar, sintaktik struktura kabilar orqali ifodalangan.*

***Kalit so'zlar:** konsept, konseptosfera, olamning lisoniy manzarasi, lingvopragmatik, lingvokognitiv, antroposentrik birliklar.*

Каримова Дилором Шавкатовна (Андижанский государственный педагогический институт, кафедра прикладных иностранных языков ф.ф.ф.д. (PhD); karimovadilorom15@gmail.com)

СУЩНОСТЬ ЛИНГВОКУЛЬТУРЫ И АНТРОПОЦЕНТРИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ В ЯЗЫКОВОМ ЛАНДШАФТЕ МИРА

***Аннотация.** В языковом ландшафте мира концептосфера представлена совокупностью языковых единиц и значений. Концептосферу можно выразить и через отдельные слова языка. В этом случае поле понятий и значений, свойственное понятию или их совокупности, образует концептосферу. Сходные аспекты терминов концепт и концептосфера проявляются в том, как они появляются в сознании человека и описывают образ. Поэтому как отражение понятийного мышления и как совокупность характерных для универсального объекта символических единиц она образует*

круг информации людей и выражается через слова, метафоры, фразеологию, синтаксическую структуру.

Ключевые слова: концепт, концептосфера, языковой ландшафт мира, лингвопрагматика, лингвокогнитив, антропоцентрические единицы.

Karimova Dilorom Shavkatovna (Andijan State Pedagogical Institute Department of Applied Foreign Languages f.f.f.d. (PhD); e-mail: karimovadilorom15@gmail.com)

THE ESSENCE OF LINGUISTIC CULTURE AND ANTHROPOCENTRIC UNITS IN THE LINGUISTIC LANDSCAPE OF THE WORLD

Annotation. *In the linguistic landscape of the world, the conceptual sphere is represented by a set of linguistic units and meanings. The conceptual sphere can also be expressed through individual words of the language. In this case, the field of concepts and meanings inherent to a concept or their set forms the conceptual sphere. Similar aspects of the terms concept and conceptual sphere are manifested in how they appear in human consciousness and describe an image. Therefore, as a reflection of conceptual thinking and as a set of symbolic units characteristic of a universal object, it forms a circle of people's information and is expressed through words, metaphors, phraseology, and syntactic structure.*

Key words: *concept, conceptosphere, linguistic landscape of the world, linguopragmatic, linguocognitive, anthropocentric units.*

Kirish. Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Olamning lisoniy manzarasi – bu subyektning atrof-olam, real yoki xayoliy voqelikka oid bilim va fikr-mulohazalari majmuasi. Ilmiy tasnif va talqinlar negizida mujassam bo‘lgan dunyo to‘g‘risidagi dastlabki bilimlar aynan tilda turg‘un shakllar ko‘rinishida saqlanib qolgan. Ilmiy adabiyotlarda dunyo obrazi va olam modeli terminlari ham uchraydi, biroq ular kam tarqalgan. Olam lisoniy manzarasi termini birinchi bor fizika fanida G.Gers tomonidan qo‘llanilgan. Taniqli olim ushbu tushunchani tashqi obyektlarning ichki obrazlari yig‘indisi deydi, hamda ular ushbu obrazlarning xatti-harakatlari to‘g‘risidagi mantiqiy mulohazalarni shakllantirishga xizmat qiladi, deya ta’kidlaydi. Keyinchalik bu termin boshqa fanlarga ko‘chgan, u K.Yaspers va L.Vitgenshteynning mantiqiy falsafiy traktatlar asarida, shuningdek, L.Vaysgerber asarlarida olam manzarasi termini ishlatilgan. Shuningdek, o‘zbek tilshunosligida olamning turli manzaralariga umumiy mazmunda hamda konsept va konseptosferalar nuqtai nazaridan dolzarb ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan va borilmoqda, xususan, N.Mahmudov, Sh. Safarov, E.Begmatov, A.Nurmonov, A.Mamatov, J.Eltazarov, Sh.Usmonova, D.Xudoyberganova, D. Baxronova singari olimlarning tadqiqotlari muhim ahamiyatga kasb etadi.

Hozirgi zamon lingvistikasida til va madaniyatning o‘zaro munosabati masalasi, konsept tushunchasi va uning bag‘rida lingvomadaniy tahlilning metod va usullari tadqiqi amalga oshirilgan. Tilshunoslikda til birliklarini lingvopragmatik, lingvokognitiv, antroposentrik paradigma kabi yangi ilmiy konsepsiyalar asosida tadqiq etish ustunlik qiladi. Til va madaniyat munosabatini olamning lisoniy manzarasi nuqtayi nazari-dan o‘rganish, milliy mentalitetni anglash masalalarini tahlil qilish ham tilshunoslik uchun nazariy va amaliy ahamiyat kasb etmoqda. Tilshunoslikda inson faoliyatini o‘rganishga yo‘naltirilgan antroposentrik tadqiqotlar yuzaga kelmoqda. Modomiki, frazeologik birliklar inson faoliyati bilan bog‘liq narsa-hodisa va tushunchalarni ifodalash ekan, shunday hodisalarni emosional-ekspressiv, obrazli ifodalash ehtiyoji asosida shakllanar ekan, ularni til va madaniyat munosabatida tadqiq etish yanada dolzarblilik kasb etadi. Til – bu olamning birlamchi konseptuallashuvi va inson tajribasi rasionallashuvining universal shakli, borliq haqidagi tafakkurda shakllangan bilimlarni ifodalash va ajdodlardan avlodlarga yetkazish vositasi, inson hayotidagi ijtimoiy jihatdan ahamiyatga ega voqealar haqidagi tarixiy xotiralardir. Rus olimi I.A.Ilyin, xalq tili uning qalbi va ruhining o‘ziga xos badiiy libosidir, deb to‘g‘ri ta’kidlaydi. Zotan, “...tilni asrash, rivojlantirish millatning yuksalishi demakdir”.¹

“Olamning lisoniy manzarasi” istilohi zamonaviy tilshunoslikning eng yirik yo‘nalishlaridan biri bo‘lgan kognitiv tilshunoslikka oid tadqiqotlarda faol sanaladi. O‘z-o‘zidan, mazkur atama tarkibidagi “lisoniy” sifatlovchisi olamning yana boshqa manzaralari ham mavjud ekanligiga ishora qiladi.² Zero, “olamning lisoniy manzarasi – borliq haqidagi bilimlarning til vositasida aks ettirilishi, shuningdek, yangi bilimlarni egallash va ularni ifodalash vositasidir”. “Olamning lisoniy manzarasi – bu, barcha lisoniy imkoniyatlarning majmuasi, u ma’lum bir o‘ziga xos madaniyat ruhi, til egalaridan iborat jamiyatning mentaliteti, til imkoniyatlari va vazifalarini ko‘rsatib bermoqda. Olamning lisoniy manzarasi etnos va tilning tarixiy ta-

¹Хайтов А. Тил – миллатнинг маънавий бойлиги. “Халқ сўзи” <https://xs.uz/uzkr/post/til-millatningmanavij-bojligi>

² Маҳмудов Н. Оламнинг лисоний манзараси ва сўз ўзлаштириш. “Ўзбек тили ва адабиёти”, 2015, 3, 3 – 10-бетлар.

raqqiyot jarayonini aks ettiradi, ayni vaqtda, tilning kelajakdagi holati haqida ilmiy bashorat beradi. Olamning lisoniy manzarasi tildagi eng sodda jarayonlardan boshlab, tilning o'ziga xos xarakterida namoyon bo'luvchi murakkab jihatlarni qamrab oladi va hech bir lingvistik jarayon undan chetda qolmaydi. Olamning lisoniy manzarasi tarixiy taraqqiyot davomida o'zgarishlarga uchraydi va u lingvistik hodisa bo'lish bilan bir qatorda, ayni vaqtda, madaniy hodisa ham hisoblanadi. Olamning lisoniy manzarasi bir avlod vakili tomonidan yaratiladi hamda ikkinchi avlod vakili tomonidan boyitilmoqda.

Tilshunoslar olamning lisoniy manzarasi va konseptosfera ayni bir voqelikning turlicha nomlanishi degan fikrni bildirishadi. Demak, konseptosferaning tarkibiy qismi hisoblangan konseptlar – olam lisoniy manzarasining ham asosiy vositasi sanaladi. Endi olamning lisoniy manzarasida taqlidlar qanday o'ringa ega, degan muammo yechimiga o'tar ekanmiz, buning uchun taqlidiy so'zlarning kelib chiqishi, semantik vazifasi va mohiyati masalalariga to'xtalish lozim.¹

Olamning lisoniy tasviri xususida ilk bor V.Gumbolt falsafiy dialektika asosida mushohada yuritadi. Tilni falsafiy asosda o'rganar ekan, olamning lisoniy tasviri va uning tarkibiy elementlari xususida, jumladan, olamning umumiy lisoniy tasviri, milliy lisoniy tasvir va xususiy lisoniy tasvir kategoriyalariga to'xtalib o'tmaydi. Olamning lisoniy tasviri va milliylik kategoriyalarining o'zaro chambarchasligi masalasiga esa keyinchalik tilshunos olim L.Vaysgerber alohida e'tibor qaratadi va o'z tadqiqotlarida ona tili millatni birlashtirib turuvchi birdan-bir mustahkam uzv ekanligi haqidagi g'oyalarni ilgari surib, olamning milliy lisoniy tasviri haqida atroflicha fikr yuritilmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Ikki madaniyat hech qachon bir-biriga to'liq muvofiq kelmaydi. Bu nomuvofiqliklar taqqoslanayotgan tillardagi lingvokulturologik birliklarning leksik-semantik, funksional, uslubiy va grammatik xususiyatlarida ham kuzatiladi. Bu qatlamga oid ba'zi birliklarning qiyoslanayotgan ikkinchi bir tilda ekvivalenti bo'lishi, ushbu birliklarni lingvistik jihatdan teng qiymatga ega ekanligini ko'rsatmaydi. Chunki bir madaniyat vakili kognitiv lisoniy olamida mavjud konseptosfera boshqa bir madaniyat vakili tilida realiya yoki lakuna hodisasi sifatida qabul qilinishi yoki verbalizatsiyalanmagan holatda mavjud bo'lishi ham mumkin. Lingvokulturologik birliklarning ushbu xususiyatlari ularni qiyosiy asosda tahlil qilganda, har ikki tildagi semantik-struktural xarakter-xususiyatlarini hisobga olgan holda tavsiflaganda va tasniflaganda yanada oydinlashadi.

Antropotsentrik paradigmaning shakllanishi til sohibi – so'zlovchi shaxs omilini tadqiq etish bilan bog'liqdir. Tilshunoslikda antropotsentrik burilishning yuzaga kelishi strukturalizmning tilni tadqiq etishning “o'zida va o'zi uchun” tamoyilini chetga surib, asosiy e'tiborini shaxs omiliga qaratib kelmoqda.²

Hozirgi vaqtda tilshunoslikning yetakchi paradigmalardan biri sifatida tan olinayotgan antropotsentrizmning ildizlari V.fon Gumboldt hamda L.Vaysgerberning nazariy qarashlaridan oziqlandi.³ “Antropotsentrizm” so'zi yunoncha anthropos – odam hamda lotincha centrum–markaz ma'nosini bildiruvchi so'zlar birikuvidan hosil bo'lgan. “Antropotsentrizm” termini, dastlab, qadimgi yunon falsafasining “Inson – ko'not markazidir” degan g'oyani ilgari suruvchi qarashiga nisbatan qo'llangan bo'lib, bu g'oya ayniqsa O'rta asrlarda Yevropada keng tarqaldi.⁴ Tilshunoslikda til tizimini antropotsentrik nuqtai nazardan o'rganish, aso-san, lingvistik semantika, kognitiv tilshunoslik, psixolingvistika, pragmatik tilshunoslik, lingvokulturologi-yaga oid tadqiqotlarda namoyon bo'lgan. Antropotsentrik paradigma asosida yaratilgan ishlarda til tizimi shaxs omili bilan bog'liqlikda tadqiq etilgan. O'zbek tilshunoslarining lingvistik semantika, pragmatika, kognitiv tilshunoslikka oid tadqiqotlari o'zida antropotsentrik yo'nalish tendentsiyalarini namoyon qilsa-da, bu boradagi tadqiqotlar hali yetarli darajada emas. Professor Sh.Safarov antropotsentrik paradigmaning yuzaga kelishini quyidagicha izohlaydi: “Sistem-struktur paradigma o'zidan oldin yuzaga kelgan qiyosiy-tarixiy paradigmaning “atomistik”, ya'ni, til hodisalarini alohida-alohida, bir-biridan ajratgan holda tahlil qil-inishi natijasida yuzaga kelgan nuqsonlarini bartaraf qilish yo'lini tutdi. Sistem-struktur yo'nalishning asosiy samarasi tilning tizimli hodisa ekanligini isbotlashdan iboratdir. Ammo bu ikki paradigmaning umumiy kamchiligi borligi ham ma'lum bo'ldi: bu

¹ Юлдашев А.Г. Олами лисоний концептуаллаштириш. “Хорижий филология”, 2020, 4, 61–62-бетлар.

² Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании. “Филологические науки”, Москва, 2001, 1, с. 64.

³ Маслова В.А. Лингвокультурология. М., “Academia”, 2001, с. 17; Махмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб... “Ўзбек тили ва адабиёти”, Тошкент, 2012, 5, 3–16-бетлар; Пименова М.В., Кондратьева О.Н. Концептуальные исследования. Введение. М., “Флинта”, 2014, с. 8.

⁴ <http://ph.ras.ru/elib/0215.html>: Новая философская энциклопедия.

yo'nalishlarda til o'z egasi – insondan ajralib qoldi. Ushbu nuqsonni yo'qotish yo'lidagi urinishlar pragmatik va kognitiv tilshunoslik paradigmalarning yaratilishiga sabab bo'ldi".¹

Professor N.Mahmudov esa tilshunoslikda antropotsentrik paradigmaning shakllanishi haqida mulohaza yuritar ekan, quyidagi fikrlarini bayon qiladi: "Tilning ana shunday obyektiv xususiyatiga muvofiq ravishda antropotsentrik paradigmda inson asosiy o'ringa chiqariladi, til esa inson shaxsini tarkib toptiruvchi bosh unsur hisoblanadi. Mutaxassislar taniqli rus adibi S.Dovlatovning "inson shaxsiyatining 90 foizini til tashkil qiladi" degan hikmatomuz gapini tilga oladilar. V.A.Maslova ta'kidlaganiday, inson aqlini insonning o'zidan, tildan va nutq yaratish hamda nutqni idrok qilish qobiliyatidan tashqarida tasavvur etib bo'lmaydi".² Tilshunoslikda e'tirof etilganidek, antropotsentrik paradigmda asosiy e'tibor nutqiy faoliyat bajaruvchisi, ya'ni nutq tuzuvchi va uni idrok etuvchi til sohibiga qaratiladi.⁹ Aytish joizki, ilmiy paradigmda "til sohibi" kategoriyasining kiritilishi tilshunoslikda shaxs, lisoniy ong, tafakkur, faoliyat, mentallik, madaniyat kabi tushunchalarning yanada faollashishini taqozo etmoqda.³

Antropotsentrik paradigma inson omilini birinchi o'ringa qo'yadi va til insonning asosiy ajralmas xususiyati, uning eng muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Inson intellektini, xuddi insonning o'zi kabi, nutqni yaratish va idrok etish qobiliyati sifatida til va til qobiliyatidan tashqarida tasavvur qilib bo'lmaydi. Shaxs tomonidan yaratilgan matn inson tafakkurining harakatini aks ettiradi, fikrlash dinamikasini o'zida aks ettiradi va ushbu dinamikani til yordamida ifodalash usullarini qamrab oladi. Professor N.Mahmudov tilshunoslikda antropotsentrik paradigmaning shakllanishi haqida mulohaza yuritar ekan, quyidagi fikrlarini bayon qiladi: "Tilning ana shunday obyektiv xususiyatiga muvofiq ravishda antropotsentrik paradigmda inson asosiy o'ringa chiqariladi, til esa inson shaxsini tarkib toptiruvchi bosh unsur hisoblanadi. Zamonaaviy ilm-fan endi nafaqat insonga, balki shaxsiyat, ya'ni, murakkab ichki dunyoga va taqdirga, o'ziga xos turdagi munosabatlarga ega bo'lgan aniq shaxs, ong, til tashuvchisiga qiziqish bildira boshladi. U koinotda va Yerdah alohida mavqega ega, u doimo dunyo, o'zi va o'zgalah bilan muloqotga kirishadi. Odamzod tabiatan ijtimoiy mavjudotdir, insondagi shaxs jamiyat sharoitida, insoniyat tomonidan yaratilgan madaniyat sharoitida vujudga keladi. Shaxs deganda biz milliy hamjamiyatning boshqa vakillari bilan birgalikdagi faoliyatida (va, eng muhimi, nutqiy faoliyatda) ishtirok etuvchi, ma'lum bir milliy mentalitet va tilning tashuvchisi sifatida tushunamiz. Tilshunoslikni umuman inson emas, balki tildagi – lisoniy shaxs qiziqtiradi. Gap shundaki, til yashirin tafakkur olamiga kirib borishimizga yordam beradigan yagona vositadir, zero, til bizga inson haqida o'zi bilmagan narsalarni aytib bera oladi. V.Gumboldt shunday deb yozgan edi: "Tilni o'rganish yakuniy maqsadni o'z ichiga olmaydi, balki boshqa barcha sohalar bilan birgalikda insonning o'zini-o'zi bilishi va uning atrofidagi oshkora va yashirin barcha narsaga munosabati haqidagi oliy va umumiy maqsadga xizmat qilmoqg'i darkor".⁴

Tahlil va natijalar. Ma'lumki, inson – shaxs madaniyatni yaratadi va unda yashaydi. Aynan shaxsda insonning ijtimoiy tabiati birinchi o'ringa chiqadi va shaxsning o'zi ijtimoiy-madaniy hayotning subyekt sifatida harakat qiladi. Lisoniy shaxs tilda aks etgan madaniyat makonida, turli darajadagi ijtimoiy ong shakllarida (ilmiy, maishiy va boshqalar), xulq-atvor stereotiplari va me'yorlarida, moddiy madaniyat obyektlarida va hokazolarda mavjuddir. V.A.Maslova fikricha, lisoniy shaxs odatda quyidagi tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi:

1) qadriyat, dunyoqarash, ta'lim komponenti. Til yordamida olam haqida dastlabki va chuqur dunyoqarash shakllanadi, u dunyoning lingvistik qiyofasini va milliy xarakterning shakllanishiga asos bo'ladigan va lingvistik dialog aloqasi jarayonida amalga oshiriladigan ma'naviy g'oyalar iyerarxiyasini shakllantiradi;

2) madaniy komponent. O'rganilayotgan til madaniyati haqidagi bilimlar muloqot jarayonida sheringiga samarali ta'sir qilish ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi;

3) shaxsiy komponent, ya'ni har bir insongagina xos bo'lgan ichki individual shaxsiyat. Demak, lisoniy shaxs ijtimoiy hodisa bo'lishi bilan bir qatorda, insonning individual jihatlarini ham o'z ichiga oladi. Lisoniy shaxsdagi individ tilga bo'lgan ichki munosabat, shaxsiy lingvistik ma'nolarni shakllantirish orqali yuzaga keladi; lekin, shu bilan birga, lisoniy shaxsning til an'analari shakllanishiga ta'siri borligini ham

¹ Сафаров Ш. Прагмалингвистика. Тошкент, Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008, 35-бет

² Махмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўлларини излаб... "Ўзбек тили ва адабиёти", Тошкент, 2012, 5, 6–7-бетлар.

³ Седов К.Ф. Дискурс и личность. М., "Лабиринт", 2004, с. 5.

⁴ Гумбольдт В. фон. О пределах государственной деятельности: пер с нем. Челябинск, "Социум", М., Три квадрата, 2003, 195 с.

unutmaslik kerak. Har bir lisoniy shaxs o'zidan oldingilar yaratgan barcha til boyliklarini muayyan shaxs tomonidan o'zlashtirib olishi asosida shakllanadi. Lingvokulturologiya sintezlashga asoslangan murakkab ilmiy fan bo'lib, u madaniyat va til faoliyatidagi munosabatni va o'zaro ta'sirni o'rganadi hamda bu jarayonni tizimli usullardan foydalangan holda, lingvistik va ekstralingvistik (madaniy) tarkibning birliklarini bir butun tizim sifatida aks ettirmoqda.

Abduraximova Farida Komiljon qizi lingvokulturologiyani turli darajadagi til birliklari, nutq faoliyati, nutq xatti-harakatini o'rganish orqali ma'lum bir tilda so'zlashuvchilar dunyosi haqidagi bilimlarni ifodalashning turli usullarini o'rganadigan, so'zlovchilarning ongi va tafakkurini aks ettiradigan, tahlil qilinayotgan nutq birliklarining ma'nosini to'liq ochib beradigan filologik fan deb hisoblanadi.¹

Antropotsentrik paradigma insonni birinchi o'ringa qo'yadi va til insonning asosiy tarkibiy xususiyati, uning eng muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Insonning aql-zakovati, insonning o'zi singari, nutqni yaratish va idrok etish qobiliyati sifatida til va til qobiliyatidan tashqarida tasavvur qilib bo'lmaydi. Agar til barcha fikrlash jarayonlariga tajovuz qilmasa, agar u yangi aqliy bo'shliqlarni yaratishga qodir bo'lmasa, unda odam to'g'ridan to'g'ri kuzatiladigan narsalar doirasidan tashqariga chiqmaydi. Inson tomonidan yaratilgan matn inson tafakkurining harakatini aks ettiradi, mumkin bo'lgan olamlarni quradi, fikr dinamikasini va uni til vositalaridan foydalangan holda namoyish etish usullarini aks ettiradi.

Tilshunoslikda inson faoliyatini o'rganishga yo'naltirilgan antropotsentrik tadqiqotlar yuzaga kelmoqda. Modomiki, frazeologik birliklar inson faoliyati bilan bog'liq narsa-hodisa va tushunchalarni ifodalaydigan ekan, shunday hodisalarni emotsional-ekspressiv, obrazli ifodalash ehtiyoji asosida shakllanaydigan ekan, ularni til va madaniyat munosabatida tadqiq etish yanada dolzarblik kasb etadi. Mazkur maqoladagi til materiallari o'zbek milliy-madaniy dunyoqarashining frazeologik sathdagi aspektlarini tahlil va tavsif etishga yo'naltirilmoqda.

Til u yoki bu millat madaniyatining elementi, qismi, fakti, omili, shakli, manbasi, saqlovchisi, xotirasi, translyatori, mavjudlik sharti hisoblanadi. Lingvomadaniyatshunoslik integrativ mustaqil fan sohasi sifatida olamning lisoniy manzarasi va til shaxsining milliy o'ziga xos xususiyatlarini ifodalaydi hamda yuzaga chiqaradi. Tilshunos V.A.Maslova lisoniy madaniyatshunoslikning predmetini:

- 1) noekivalent leksika va lakunalar; mifologik lisoniy birliklar;
- 2) til paremiologik fondi;
- 3) til frazeologik fondi;
- 4) etalon, streotip, simvollar;
- 5) til metafora va obrazlari;
- 6) turli tillar uslubiy tarzi;
- 7) nutqiy xulq;
- 8) nutqiy etiket maydoni" kabi turlarga ajratib yanada aniqlashtiradi.

Frazeologizmlar millatning mahsuli sifatida milliy madaniy manzarani kognitiv-pragmatik aspektlarda bayon etadi. Lisoniy konsept va uning lingvomadaniy aspektlari esa madaniy-lisoniy aloqalarning ko'p qirrali jihatlarini ifoda etadi. Jahon va o'zbek tilshunosligida frazeologik birliklarning milliy-madaniy o'ziga xos xususiyatlariga hamda til va madaniyatning o'zaro munosabatlariga oid ilmiy va amaliy tadqiqotlar yaratilgan. Frazeologizmlarning lisoniy madaniyatshunoslik doirasida o'rganish natijalari tahlili asosida lingvomadaniyatshunoslikning integrativ mustaqil fan sohasi ekanligi e'tirof etiladi.

Xulosalar. Tilshunoslik tarixida til va madaniyatning o'zaro munosabati, birinchidan, til madaniyatning oddiy in'ikosi, ikkinchidan, tilni madaniyat, falsafa va psixologiyaning negizi, ya'ni, tilning madaniyatga ta'sirini birlamchi deb hisoblaydigan, uchinchidan: til biz, ajdodlarimizdan meros qilib olgan madaniyatning tarkibiy qismi, til – biz uning yordamida madaniyatni o'zlashtirishimizdagi asosiy vosita, nihoyat, til – ruhimiz voqeligi kabi uch yondashuv e'tirof etiladi. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, konseptlar bizning dunyoni tushunishimizda hal qiluvchi rol o'ynaydigan asosiy kognitiv tuzilmadir. Falsafa, psixologiya, tilshunoslik va nevrologiya kabi turli sohalarda olimlar konseptlarning qanday shakllanishi, ifodalanishi va bilishda ishlatilishini tushuntirish uchun turli nazariy qarashlarni taklif qildilar. Klassik nazariyalar, prototip nazariyalari, namunaviy nazariyalar, nazariya nazariyalari yoki mujassamlangan bilish obyektivi orqali qaralsa ham, konseptlar inson tafakkuri, tili va xatti-harakati uchun qurilish bloklarini ta'minlaydi. Konseptlar tasnifi kognitiv tilshunoslikning eng dolzarb muammosi sifatida bugungacha kun tartibining bosh masalasi

¹ Abduraximova Farida Komiljon qizi. Lingvokognitologiya: til va tafakkur. Results of National Scientific Research International Journal. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=hXRYwIAAAAJ&citation_for_view=hXRYwIAAAAJ:8k81kl-MbHgC

bo'lib turibdi. Kognitiv tilshunoslikda konseptlar tasnifiga turlicha yondashilgan, lekin ularning birontasi ham kognitiv tilshunoslar tomonidan yakdillik bilan qabul qilinmagan va hanuzgacha munozarali masala sifatida qolib kelmoqda. Shuni ta'kidlashimiz joizki, oxirgi yillardagi lingvokulturologik tadqiqotlarda olamning lisoniy manzarasini o'rganish yo'nalishida faol tadqiqotlar amalga oshirilib kelmoqda. Olam manzarasi (jumladan, olamning lisoniy manzarasi) tushunchasi insonning olam haqidagi tasavvurlarini o'rganish asosida amalga oshiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Ҳайтов А. “Тил – миллатнинг маънавий бойлиги”. “Халқ сўзи” газетаси. <https://xs.uz/uzkr/post/til-millatningmanaviy-boyligi>.
- (2). Маҳмудов Н. Оламнинг лисоний манзараси ва сўз ўзлаштириш. “Ўзбек тили ва адабиёти”, 2015, 3. 3 – 10-бетлар.
- (3). Юлдашев А.Г. Оламни лисоний концептуаллаштириш. “Хорижий филология”, 2020, 4, 61–62-бетлар.
- (4). Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании. “Филологические науки”, Москва, 2001, № 1, с. 64.
- (5). Маслова В.А. Лингвокультурология. М., “Academia”, 2001, с. 17; Маҳмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб... “Ўзбек тили ва адабиёти, Тошкент, 2012, 5, 3–16-бетлар; Пименова М.В., Кондратьева О.Н. Концептуальные исследования. Введение. М., “Флинта”, 2014, с. 8.
- (6). <http://ph.ras.ru/elib/0215.html>: Новая философская энциклопедия.
- (7). Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. М., “Художественная литература”, 1979, 424 с.
- (8). Сафаров Ш. Прагмалингвистика. Тошкент, Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008, 3-бет.
- (9). Гумбольдт В. фон. О пределах государственной деятельности: пер с нем. Челябинск, “Социум”, М., 2003, 195 с.
- (10). Маҳмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб... “Ўзбек тили ва адабиёти”, Тошкент, 2012, 5-, 6–7-бетлар; 9-бет; Седов К.Ф. Дискурс и личность. М., “Лабиринт”, 2004, с. 5.
- (11). Abduraximova Farida Komiljon qizi. Lingvokognitologiya: til va tafakkur. Results of National Scientific Research International Journal. <https://scholar.google.com/citations>

Ishanjanova Munosibxon Saidahmadovna (Andijon davlat Chet tillari instituti dotsenti, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD))
“BOBURNOMA”NING FRANSUZCHA TARJIMALARIDA ETNOGEOGRAFIK BIRLIKLARNING AKS ETISHI

***Annotatsiya.** Mazkur maqolada «Boburnoma»ning fransuzcha tarjimalari kontekstida etnogeografik birliklarning aks etish masalasi o'rganilgan. Asarning tarjimasi davomida muallif Bobur tomonidan ifodalangan etnik hududiy va geografik birliklarning qanday tasvirlanganligi tahlil qilinadi. Shuningdek, fransuz tilidagi tarjima jarayonida etnogeografik terminologiyaning saqlanishi yoki o'zgarishiga ham urg'u berib o'tilgan.*

***Kalit so'zlar:** “Boburnoma”, tarjima usullari, transliteratsiya, etnogeografik birlik, geografik muhit.*

Ишанджанова Муносибхон Саидахмадовна (доцент Андижанского государственного института иностранных языков, доктор философии (PhD) по филологическим наукам)

ОТРАЖЕНИЕ ЭТНОГЕОГРАФИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ ВО ФРАНЦУЗСКОМ ПЕРЕВОДЕ “БАБУРНАМЫ”

***Аннотация.** В данной статье исследуется вопрос отражения этногеографических единиц в контексте французского перевода «Бабурнамы». В ходе перевода произведения анализируется, как описываются этнические территориально-географические единицы, представленные автором Бабуром. Также подчеркивается сохранение или изменение этногеографической терминологии в процессе французского перевода.*

***Ключевые слова:** “Бабурнама”, методы перевода, транслитерация, этногеографическая единица, географическая среда.*

Ishanjanova Munosibkhon Saidakhmadovna (Associate professor of Andijan State Institute of foreign languages, Doctor of philosophy in philology (PhD))

THE REFLECTION OF ETHNOGEOGRAPHIC UNITS IN THE FRENCH TRANSLATIONS OF “BOBURNOMA”

***Annotation.** This article deals with the question of the reflection of ethnogeographic associations in the context of the French translations of the “Baburnama”. During the translation of the work, the author*

analyzes how the ethnic territorial and geographical units represented by Babur are described. The emphasis is also placed on the preservation or transformation of ethnogeographic terminology in the process of French translation.

Keywords: “Baburnama”, translation methods, transliteration, ethnogeographic units, geographic environment.

Kirish. “Boburnoma” asarida Bobur o‘zining shaxsiy tajribalari, hukmronligi ostidagi hududlar va xalqni tasvirlab, bir vaqtning o‘zida, o‘zining etnik, geografik va ijtimoiy muhitini ifodalaydi. Boburning yozganlari nafaqat o‘z vaqtidagi siyosiy va ijtimoiy sharoitlarni, balki uning o‘zi va xalqlari o‘rtasidagi etnik-geografik bog‘lanishlarni ham yoritadi.

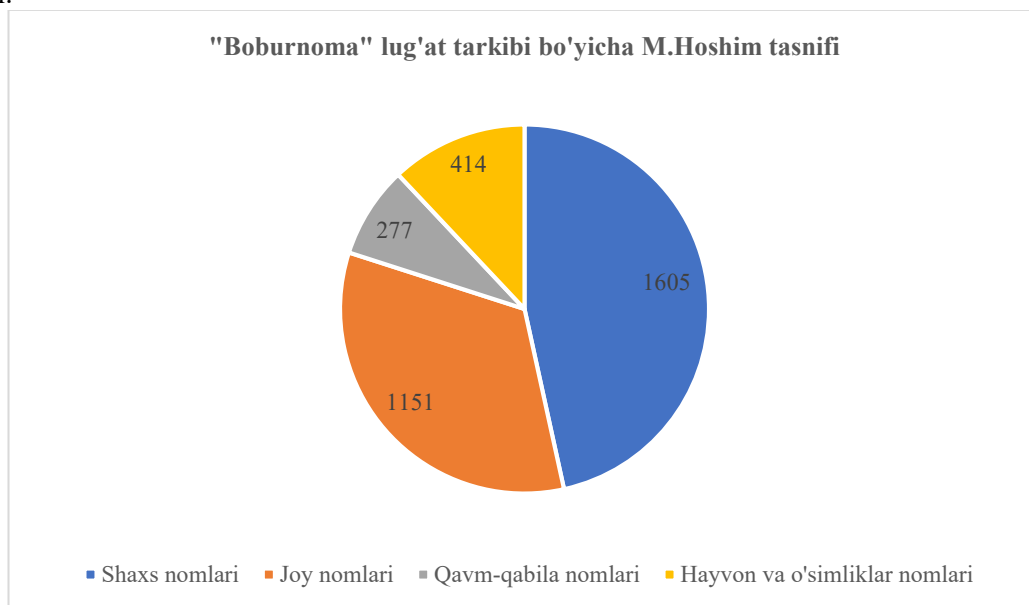
Etnogeografik birlik “Boburnoma” asarida ikki asosiy aspektda namoyon bo‘ladi:

1. Boburning etnik kelib chiqishi va turli xalqlar o‘rtasidagi bog‘lanishlar. Bobur o‘zini turk, mo‘g‘ul va temuriy sulolasining a‘zosi sifatida tanitadi. Boburning etnik kimligi va uni tashkil etgan turli etnik guruhlar, o‘zining hududiy birliklarida qanday yashayotganligini va ular o‘rtasidagi ijtimoiy-siyosiy munosabatlarni o‘z asarida aks ettiradi. Boburning yozganlarida ko‘plab etnik guruhlar va ularning hududiy yashash joylari haqida tasvirlar bor. Bu guruhlarning hayoti va bir-biriga bo‘lgan munosabatlari, shuningdek, ularning madaniyati va urf-odatlarini o‘rtasidagi farqlarni ko‘rsatib beradi. Hindistonga ko‘chib kelganida, u yerning geografik va ijtimoiy xususiyatlarini o‘rganib, u yerda yashovchi hindular, musulmonlar, turklar va boshqa etnik guruhlar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni tasvirlaydi.

2. Geografik jihatlar va turli iqlimlar qiyosiy bog‘lanishi. Bobur o‘z asarida turli geografik hududlarga sayohat qilgan va ularning har birida o‘zining etnik, madaniy va geografik jihatlarini kuzatgan. Jumladan, “Boburnoma”da Qobul (Afg‘oniston) viloyatining geologik, iqlimiy va geobotanik jihatlarini bo‘yicha ko‘plab misollar keltirilgan. H.H.Hasanov, bu asarni Boburning geografik bilimlarining eng muhim qismlaridan biri sifatida baholaydi [1;33-b.].

Tahlil va natijalar. H.H.Hasanov o‘z tadqiqotida, Boburning hayoti va ijodi, shuningdek, uning tabiiy va tarixiy geografiya, iqlimshunoslik, gidrologiya sohalaridagi kashfiyotlari va tadqiqotlarini o‘rganagan. U asarda berilgan hayvonot va o‘simlik dunyosi, topografiya, toponimiya va terminologiya haqida ham muhim ma’lumotlarni taqdim etadi. Bundan tashqari, tadqiqotchilar Bobur va Beruniy kabi olimlarning hayoti va ilmiy meroslarini solishtirilib o‘rganaganlar, “Boburnoma”da yirik geografik hududlarning xaritalari ham ishlab chiqilgan.

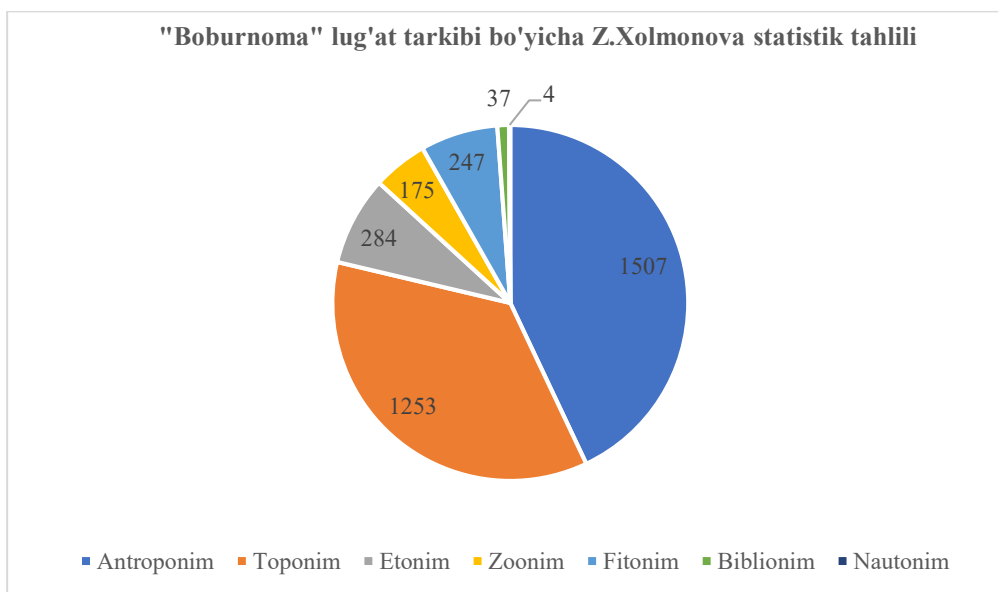
Biz o‘z tadqiqotimizda «Boburnoma»ning leksik qatlamini ikkiga ajratishni ma’qul deb bildik. Bular: a) onomastik leksika, bunda nomlar atoqli otlarga tayansa; b) apellyativ leksika turdosh otlarga tayanaadi. Ushbu tasniflarga tayanib o‘rganilganda ulardan appelyativ leksika milliy-madaniy xususiyatlari tarjima asarlarda murakkablik kasb etishi kuzatiladi. Jumladan, “Boburnoma” asarida etnografik birliklarning lingvistik tahlili, ayniqsa, ularning semantik xususiyatlarini o‘rganish, xalqning milliy, etnik, ijtimoiy-siyosiy va madaniy tarixini, shuningdek, tilning tarixiy rivojlanishi va evolutsiyasini o‘rganishda muhim rol o‘ynaydi.

Olimlar tomonidan “Boburnoma”ning leksik tarkibi tadqiqi etilar ekan, turlicha statistik tahlillar olib borilgani kuzatiladi. Jumladan, M.Hoshim antroponim, toponim, etnonim, fitonim va zoonimlarni o‘rganadi [2].

R.Rasulov esa “Boburnoma”da, taxminan, 15 ming so‘zdan foydalanilganini va geografik nomlar 1000 dan ortiq bo‘lishini ta’kidlagan, shu bilan birga, u 1800 dan ortiq odam nomlariga urg‘u bergan [3;44-b.].

Z.Xolmonovning “Boburnoma” leksikasi mavzusidagi tadqiqoti davomidagi lingvostatistik tahlil yuqorida qayd etilganlardan farqli natijani ko‘rsatgan. Olima “Boburnoma”da 14728 ta so‘z qo‘llanganligini ta’kidlaydi. Shundan 4007 tasi (asar leksikasining 27,2 %)ni nomlar tashkil qilishini aytadi va uning lug‘at tarkibini quyidagicha tasnif etadi [4]:

Bobur merosini o‘rganish nihoyatda muhim sanaladi, chunki “Boburnoma” o‘zbek tilida yaratilgan birinchi tabiiy va tarixiy geografik asarlardan biri hisoblanadi. Bobur asarda geografik jihatlarni yoritir ekan, unda afg‘on, hind va boshqa mamalatlarda safari davomidagi uchratgan hayvonot, o‘simlik olami, iqlim sharoiti kabilarni Samarqand, Andijon, Shahrisabz kabi o‘z yurtidagi geografik sharoit bilan qiyoslab beradi. H.H.Hasanovning fikriga ko‘ra, “Bobur o‘zbek tilida birinchi bo‘lib Farg‘ona, Samarqand, Afg‘oniston va Hindistonning geografiyasini tasvirlagan olimdir” [1;60-b.].

Misol uchun, Bobur “Boburnoma” asarida Qobul shahrini ta’riflaganda, Samarqand bilan quyidagi tarzda taqqoslaydi: “Qobul havosidek, havolik yer olamda ma’lum emaskim, bo‘lg‘ay. Yozlarda kechalari po‘stinsiz yotib bo‘lmas, qishlar agarchi qori aksar ulug‘ tushar, vale mufrit sovug‘i yo‘qtur. Samarqand va Tabriz ham xushhavoqliqda mashhurdur, vale mufrit sovuqlari bordur” (Boburnoma. 39-b.). Fransuz tilida A.Pave de Kurtey «Boburnoma»ni dastlabki tarjimoni sanalsa-da, Jan-Lui Bake-Gramon tarjimasini nisbatan mukammal va to‘liq sanaladi. Yuqoridagi misol J.Bake-Grammon tarjimasida quyidagicha keltiriladi: Le climat ici est très agréable. On n’en connaît pas dans le monde qui le vaille. Même pendant les chaleurs, on ne saurait dormir la nuit sans pelisse. L’hiver, bien que la neige tombe généralement en abondance, le froid n’est pas excessif. Samarcande et Tabriz sont aussi renommées pour leur climat agréable, mais le froid y est intense (Livre de Babur. 133 p.). Mazkur tarjimada mazmun aynan so‘zma-so‘z tarjima usuli orqali berilgan faqat «Qobul havosidek, havolik yer olamda ma’lum emaskim, bo‘lg‘ay» jumlasini grammatik o‘zgarishga uchragan, ya’ni ushbu ma’no ikki soddaga shakllanib chiqarilgan. «Le climat ici est très agréable. On n’en connaît pas dans le monde qui le vaille». Shuningdek, “Qishi mahkam sovuqtur, qori agarchi Qobul qoricha tushmas. Yozlar yaxshi havosi bor, agarchi Kobulcha yo‘qtur” (Boburnoma. 105-b.) deb ta’kidlaydi. Tarjimasini: «A Samarcande, il fait en hiver un froid rigoureux, bien que la neige n’y tombe pas abondamment qu’a Kaboul. L’ete, le temps y est beau, bien qu’il ne vaille pas celui de Kaboul», bu tarjimada ham so‘zma-so‘z tarjima usuli qo‘llangan va Boburning taqqoslab bergan tasviri kuzatiladi. Tarjimalardan har ikki holatda ham tarjimon Qobul va Samarqandning o‘ziga xos iqlimini ifodalay olgan. Bunda asar o‘quvchisi ko‘z o‘ngida Samarqand havosi va Kobulda qor bo‘lganda ham sovuq Samarqand iqlimi darajasida emasligi taqqoslanishi uning qishi nisbatan yumshoqligi haqida tassavur uyg‘otadi.

Xulosa. Bugungi tilshunoslikdagi tendensiya yangi yondashuvlardan foydalangan holda badiiy asarlarda etnogeografik atamalar bilan bog‘liq tadqiq etilgan bo‘lsa-da, ularni: a) etnotoponimlar (joy nomlari); b) etnooykonimlar (aholi punktlari nomlari); d) etnogidronimlar (suv obyektlari nomlari); e) etnooronimlar (tog‘ nomlari); f) etnofitonimlar (o‘simlik nomlari); g) etnozoonimlar (hayvonlar nomlari) tahlilga tortilmagani tadqiqotlar ko‘lamini kengaytirishni talab etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

- (1). Hasanov H.H. Tanlangan asarlar. 1-jild. G‘oya muallifi va to‘plab, nashrga tayyorlovchi M.M.Avezov. T.; “VNESHINVESTPROM”, 2019, 335-bet.
- (2). Xo‘shim M. Besh yuz yillik komus. “Tafaqkur”, 2003, № 1, 24–25-betlar.
- (3). Rasulov P. Bobur–uzbek tiling sofligi uchun kurashuvchi. Bobur va uzбек milliy madaniyati tarakkiyining ayrim masalalari. Andijon, 1993, 44-bet.
- (4). Holmonova Z. “Boburnoma” leksikasi. Toshkent, “Fan”, 2007.
- (5). Zaхириддин Мухаммад Бобур. Бобурнома. Toshkent, “Ukituvchi”, 2008, 288-bet.
- (6). Jean-Louis BACQUE-GRAMMONT. Le livre de Babour. Paris, 1985.

**Salayeva Quvonchoy (Urganch davlat universiteti magistranti; e-mail: salayevaquvonchoy8@gmail.com),
Bahodirova Feruza (Urganch davlat universiteti “Fakultetlararo chet tillari” kafedrasi dotsenti, PhD)
KONSEPTUAL METAFORANING TILSHUNOSLIK HAMDA ADABIYOTSHUNOSLIKDAGI
AHAMIYATI**

***Annotatsiya.** Maqolada kontseptual metaforaning tilshunoslik va adabiyotshunoslikdagi ahamiyati ko‘rib chiqilib, uning sof badiiy yoki ritorik vosita emas, balki kognitiv va lingvistik vosita sifatidagi rolga e‘tibor qaratiladi. An‘anaviy metafora nazariyalarini muhokama qilishdan boshlab, metaforani she‘riy va majoziy til bilan cheklaydigan klassik qarashlarni tanqid qiladi. Zamonaviy tadqiqotlarga asoslanib, u “quvr metaforasi”ni kiritgan Maykl Reddi va konseptual metafora nazariyasini ishlab chiqqan Jorj Lakoff kabi olimlarning hissalarini ta‘kidlab, inson tafakkuridagi manba va maqsad sohalari o‘rtasidagi tizimli xaritalashni ta‘kidlaydi.*

***Kalit so‘zlar:** metafora, konseptual metafora, lingvistik nazariya, klassik nazariya, kognitiv xususiyat, xaritalash.*

ЗНАЧЕНИЕ КОНЦЕПТУАЛЬНОЙ МЕТАФОРЫ В ЛИНГВИСТИКЕ И ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ

***Аннотация.** В статье рассматривается значение концептуальной метафоры в лингвистике и литературоведении, акцентируется внимание на ее роли как когнитивного и лингвистического инструмента, а не чисто художественного или риторического приема. Начиная с обсуждения традиционных теорий метафоры, авторы критикуют классические взгляды, которые ограничивают метафору поэтическим и образным языком. Опираясь на современные исследования, они освещают вклад таких ученых, как Майкл Редди, который ввел “Метафору проводника”, и Джордж Лакофф, который разработал концептуальную теорию метафор, подчеркивая систематическое сопоставление исходной и целевой областей в человеческом познании.*

***Ключевые слова:** метафора, концептуальная метафора, лингвистическая теория, классическая теория, когнитивная характеристика, картографирование.*

THE SIGNIFICANCE OF CONCEPTUAL METAPHOR IN LINGUISTICS AND LITERARY STUDIES

***Annotation.** The article discusses the significance of conceptual metaphor in linguistics and literary studies, focusing on its role as a cognitive and linguistic tool rather than a purely artistic or rhetorical device. Beginning with a discussion of traditional metaphor theories, it critiques classical views that limit metaphor to poetic and figurative language. Drawing on contemporary research, it highlights the contributions of scholars like Michael Reddy, who introduced the “Conduit Metaphor”, and George Lakoff, who developed conceptual metaphor theory, emphasizing the systematic mapping between source and target domains in human cognition.*

***Keywords:** metaphor; conceptual metaphor; linguistic theory, classical theory, cognitive feature, mapping.*

Kirish. Hammamiz yaxshi bilamizki, o‘zbek tilida to‘rtta ma‘no ko‘chishi mavjud bo‘lib, bular: metafora (tashqi o‘xshashlik), metonimiya (aloqadorlik), sinekdoxa (butun va qism) va vazifadoshlik (vazifadagi o‘xshashlik). Konseptual metafora haqida gap borishidan avval, albatta, oddiy metafora terminining

o'ziga to'xtalib, izoh berib o'tish joizdir. Demak, "metafora" so'zi, aslida, yunoncha so'z bo'lib, "nomlanish", "ko'chirish" ma'nolarini beradi. Ya'ni, predmet, narsa, hodisalarning tashqi o'xshashligiga, shakliy, ichki belgilariga asoslanib, ma'no ko'chishiga metafora deyiladi. Ko'proq tashqi o'shashlikka metafora deyiladi. Metafora usulida nom ko'chishi narsa va hodisalar o'rtasida nisbiy o'shashlikka ko'ra bo'ladi va ularning rangi, shakli, harakati ikkinchi shunday predmet belgisi bo'lgan nomini oladi. Bu usul bilan ma'no ko'chishi uchun umumiy belgi tushuncha saqlanadi. Misol uchun, "qora niyat" bunda qora so'zida ma'no ko'chishi kuzatilyapti. Qora qalam bo'lganda o'z ma'nosi bo'lardi, qora rang bilan ichidagi yomon niyatni o'xshatganligi sababli metafora usulida ma'no ko'chaypti. Xususan, Arastu bu atamani keng ma'noda go'llagan. Faylasuf o'zining "Ritorika" asarida quyidagi fikrni ifodalaydi: Metafora yuksak darajada aniqlik, yoqimlilik va ohorlilik jozibasiga ega, undan o'rinli foydalanish nutqni bezaydi!

Metafora ko'proq quyidagilarga:

Odam tana a'zolariga (qo'l, oyoq, yuz, lab, tish, yelka).

Kiyimlar va ularning biror qismiga (yoqa, etak).

Hayvon, parranda va hasharotlarning biror a'zosi (qanot, dum, tumshuq, shox).

O'simlik va uning qismi (ildiz, tomir).

Qurollar (nayza, pichoq).

Masalan: Tog'ning etagidagi uy. Uyimiz daryo yoqasida [1].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Metafora folklor va badiiy adabiyotda juda ko'p qo'llaniladi.

Bu go'zal tun ichida muloyimlik bilan ketma.

–Dilan Tomas

“O'lim go'zallikning onasidir.”

–Uolles Stivens, “Yakshanba Tongi” [2;1-b.].

Tomas va Stivensning ushbu mashhur satrlari, Aristoteldan boshlab klassik nazariyachilar “metafora” deb atagan narsaga misol bo'ladi: bu yerda “ona”, “ketmoq” va “tun” kabi so'zlar odatiy kundalik ma'nosida emas, balki badiiy tilning yangicha shaklida qo'llanilgan. Metafora ko'pchilik uchun she'riy tasavvur va retorik bezak vositasi sifatida qabul qilinadi – bu oddiy til emas, balki g'ayrioddiy til masalasidir. “Vaqt puldir”, “vaqt resursdir” va “vaqt qimmatbaho tovar” kabi metaforik tushunchalar subkategoriya asosida yagona tizimni hosil qiladi, chunki bizning jamiyatimizda pul cheklangan resursdir va cheklangan resurslar qimmatbaho tovarlardir. Ushbu subkategoriya munosabatlari biz “ta'sir munosabatlari” deb ataydigan narsalarni belgilaydi: “vaqt puldir” degani “vaqt cheklangan resursdir” degan ma'noni anglatadi, bu esa “vaqt qimmatbaho tovaridir” degan ma'noni anglatadi [4;1-b.].

Klassik til nazariyalarida metafora fikrning emas, balki tilning masalasi sifatida ko'rilgan. Metaforik ifodalar oddiy kundalik tildagi ifodalar bilan bir-biriga zid deb hisoblangan. Kundalik tilda metafora yo'q edi va metafora kundalik konvensiyalangan til sohasidan tashqarida joylashgan mexanizmlardan foydalanib ifoda etilar edi. Asrlar davomida klassik nazariya shunchalik kuchli qabul qilinganki, ko'pchilik buni faqatgina nazariya ekanligini payqamagan. Nazariya nafaqat haqiqat, balki u aniq va belgilangan narsa deb qabul qilina boshlagan. “Metafora” so'zi odatiy yoki badiiy lingvistik ifoda sifatida belgilangan bo'lib, unda bitta yoki bir nechta so'z odatiy va an'anaviy ma'nosidan tashqarida qo'llanadi hamda shunga o'xshash bir tushunchani ifodalaydi. Lekin bu masalalar faqat ta'riflar bilan cheklanib qolmasligi kerak. Bular empirik savollarni ham o'z ichiga oladi. Albatta, izlanuvchi sifatida shunday savol tug'iladi: klassik tilshunoslar “badiiy metafora” deb atagan lingvistik ifodalar qanday umumiy qonuniyatlarga ega? Bu savolga qat'iy javob berilganda, klassik nazariya noto'g'ri ekanligi aniq bo'ladi. Badiiy metaforik ifodalarni boshqaruvchi umumiy qonuniyatlar tilning o'zida emas, balki fikrda, ya'ni tushuncha doiralari bo'ylab umumiy tuzilmalarda joylashgan. Bundan tashqari, bu umumiy tamoyillar, ya'ni konseptual tuzilma shaklida bo'lgan tamoyillar nafaqat yangicha badiiy ifodalarda, balki oddiy kundalik tilda ham qo'llanadi. Xullas, metaforaning joylashgan o'rnini tilning o'zida emas, balki bir fikr doirasini boshqasini yordamida tushunishimizdadir. Metaforaning umumiy nazariyasi ana shu o'zaro doira bo'ylab tuzilmalarni tavsiflash orqali yaratiladi. Natijada vaqt, holatlar, o'zgarish, sabab va maqsad kabi kundalik mavhum tushunchalar ham metaforik ekanligi aniqlanadi. Qolaversa, metafora oddiy tabiiy til semantikasi uchun markaz bo'lib chiqadi va badiiy metafora ustida ishlash kundalik metaforani o'rganishni kengaytiradi. Kundalik metafora minglab doiralardan tuzilmalardan iborat ulkan tizim tomonidan xarakterlanadi va bu tizim yangicha metaforalarda qo'llanadi. Bu empirik natijalar tufayli “metafora” so'zi zamonaviy metafora tadqiqotida boshqacha ishlatilmoqda. U “konseptual tizimdagi doiralardan tuzilma” degan ma'noni anglatmoqda. “Metaforik ifoda” esa bunday doiralardan tuzilmaning til yuzasidagi ifodasi bo'lgan. Metaforik tuzilma tizimining kognitiv xususiyatini ko'rsatuvchi amaliy natijalar ingliz tilshunos olimi Gibbs (1993) tomonidan muhokama qilingan.

Umuman olganda, konseptual metafora nazariyasi, eng avval, 1980-yil Jorj Lakoff va Mark Jonsonlarning “Metaphors We Live By”, ya’ni “Biz bilan yashayotgan metafora” nomli asarida keltirib o‘tilgan. Konseptual metafora nazariyasining asosiy maqsadi metafora nafaqat tilning uslubiy xususiyati, balki bu fikrning o‘zidir, ya’ni inson ongida avtomatik tarzda ishlab chiqariladigan fikrlar majmuasidir. Ushbu nuqtayi nazar-ga ko‘ra, kontseptual struktura o‘zaro bog‘liqliklarni yoki o‘zaro konstruktiv domenlar o‘rtasidagi yozish-malarga muvofiq tashkil etiladi.

Lakoff va Jonson o‘zining ushbu asarida shuni ma’lum qiladiki, konseptual metafora nafaqat badiiy adabiyotda ma’lum janrlarni shakllantiruvchi, shoir-u yozuvchilarning eng muhim badiiy quroli, balki barcha til foydalanuvchilari uchun eng neytralidir. Ko‘plab tadqiqotchilar konseptual metaforada ish olib borayotgan vaqtda, bunday ko‘chim turini, asosan, tele va radioprogrammalarida, lug‘at, gazeta hamda jurnallardan, suhbatlarda topganlar. Ammo, keyinchalik, Lakoff va Jonson shuni aniqladi: metafora biz bilan va u bizni atrofimizni o‘rab turgan ko‘chim turidir. Metaforalar o‘y-fikrlarda sodir bo‘ladi.

Konseptual metafora nazariyasiga ko‘ra, metafora nafaqat til, balki fikrlarimizda yashaydi. Biz metafora nafaqat dunyodagi ma’lum bir vaziyat haqida xabar berish, gapirish uchun, balki u haqida o‘ylash uchun ham ishlatamiz. Shuning uchun ham u oddiy metaforalardan farqlanadi. Zamonaviy nazariyalarga ko‘ra, metafora, asosan, konseptual, konvensiyalashgan va odatiy fikrlash bilan til tizimining bir qismi ekanligi haqida tushuncha amerikalik lingvist olim Michael Reddyning “The Conduit Metaphor”, ya’ni “Quvur metaforasi” nomli esseyiga borib taqaladi. Bu birinchi marotaba “Metaphor and Thought”, ya’ni “Metafora va fikr” maqolasida nashr etilgan, keyinchalik, tilshunos olim Ortony tomonidan qayta ishlangan. Ushbu maqolada Reddy o‘zining kamtarlik bilan aytganidan ko‘proq narsaga erishgan: yagona, batafsil tahlil qilingan misol orqali u odatiy ingliz tilida metafora keng qo‘llanilishini ko‘rsatdi va metafora, asosan, badiiy yoki “majoziy” til sohasiga tegishli degan an’anaviy qarashni rad etgan. Reddy, hech bo‘lmaganda, bitta muhim sohada, metaforaning manbayi til emas, balki fikr ekanligini va u bizning tajribamizni oddiy va konvensiyalashgan tarzda tushunishimizning ajralmas qismi ekanligini, shuningdek, bizning kundalik xatti-harakatlarimiz metaforik tushunchamizni aks ettirishini ko‘rsatib berdi. Garchi boshqa nazariyotchilar ham metaforaning ayrim xususiyatlarini payqagan bo‘lsa-da, Reddy ushbu xususiyatlarni keng misollar asosida umumlashtirgan aniq lingvistik tahlil orqali birinchi bo‘lib isbotlab bergan. Reddyning kommunikatsiya tushunchasini qanday metafora orqali konseptualizatsiya qilishimiz haqidagi qarashlari bizga keng konseptual metafora tizimining kichik bir ko‘rinishini beradi. Uning nashr etilishidan so‘ng, bu tushuncha tilshunoslik va kognitiv fanlarning yangi bir yo‘nalishini yaratdi, bu bizning fikrlash va harakatlarimizni boshqaradigan, til tuzilmasining ko‘p qismini tashkil qiladigan metaforik fikr tizimlarini o‘rganishga bag‘ishlangan edi. Lakoffning maqolasi birinchi marta nashr etilgan Ortony (1993[1979]) to‘plamidagi ko‘pgina boblar zamonaviy metafora tadqiqotlari paydo bo‘lishidan avval yozilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Konseptual metaforaning lingvistik, kontekstual xususiyatlarini tahlil qilishda umumiy diskurs tahlil usulidan foydalanish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Misol uchun, quyidagi tarzda tasvirlangan sevgi munosabatini ko‘rib chiqsak: “Bizning munosabatimiz qiyinchiliklarga duch keldi”.

Bu yerda sevgi sayohat sifatida konseptualizatsiya qilinmoqda, bu munosabat to‘xtab qolganligini, sevishganlar endi o‘sha yo‘nalishda davom eta olmasligini, ular ortga qaytishi yoki munosabatni to‘liq tark etishi kerakligini anglatadi. Bu holat yakka holat emas. Misol uchun, ingliz tilida sevgi sayohat sifatida konseptualizatsiya qilingan kundalik ifodalar ko‘p va ular faqat sevgi haqida gapirish uchun emas, balki uni tahlil qilish uchun ham qo‘llaniladi. Ularning ayrimlari aynan sevgi haqida, boshqalari esa sevgi haqida tushunilishi mumkin:

- “Qancha yo‘l bosganimizga qarang”.
- “Bu uzoq, mashaqqatli yo‘l bo‘ldi”.
- “Biz endi ortga qaytolmaymiz”.
- “Biz ikki yo‘ldan birini tanlashimiz kerak”.
- “Ehtimol, biz o‘z yo‘limizni alohida qilishimiz kerak”.
- “Munosabatimiz biror joyga bormayapti”.
- “Biz joyimizda aylanmoqdamiz”.
- “Bizning munosabatimiz izdan chiqdi”.
- “Nikohimiz qiyinchilikka yuz tutmoqda”.
- “Ehtimol, biz bu munosabatni tashlab ketishimiz kerak”.

Tahlil va natijalar. Bu ifodalar oddiy kundalik hayotda keng qo‘llaniladi va ular na poetik, na maxsus ritorik maqsad uchun ishlatiladi. Masalan, “qancha yo‘l bosganimizga qarang” kabi ifodalar aynan sevgi haqida emas, lekin u sevgi bilan bog‘liq kontekstdagi kabi tushunilishi mumkin.

Ushbu metaforik ramkada sevgililar birgalikda sayohat qilayotgan sayohatchilardir, ularning umumiy hayotiy maqsadlari esa birgalikda erishilishi lozim bo'lgan manzillar sifatida qaraladi. Ularning munosabatlari bu maqsadlarga birgalikda intilish imkonini beradigan transport vositasi sifatida tasvirlanadi. Munosabat o'z maqsadini faqatgina sheriklarning umumiy maqsadlari sari harakat qilishini ta'minlagan holda bajaradi, deb tushuniladi. Sayohat metaforasi munosabatning murakkab jihatlarini aks ettiradi, to'siqlar va tanlov nuqtalari (masalan, yo'llar chorrahalari) kabi nuqtalarda munosabatning yo'nalishi va davom etishi bo'yicha qarorlar qabul qilinishi zarurligini ta'kidlaydi. Ushbu metafora bir tajriba sohasini (muhabbat) boshqa, undan tubdan farq qiluvchi tajriba sohasi (sayohat) orqali tushunish orqali amalga oshadi. Ilmiy jihatdan, bu jarayonni matematik ma'noda sarchashma soha (sayohat)dan maqsadli soha (muhabbat)ga xaritalash (mapping) sifatida tushunish mumkin. Bu xaritalash mukammal tuzilmali va ontologik mosliklarni o'z ichiga oladi, ya'ni muhabbat sohasidagi elementlar (masalan, oshiqalar, ularning umumiy maqsadlari, qiyinchiliklari va munosabatning o'zi) sayohat sohasidagi parallel elementlarga (masalan, sayohatchilar, manzillar, transport vositalari va to'siqlar) tizimli ravishda mos keladi. Ushbu xaritalashlarni konseptual tizim doirasida tushunishni osonlashtirish uchun Lakoff va Johnson (1980) xaritalashlarga esda qoladigan nom berishni taklif qilgan. Bu nomlar, odatda, xaritalashning tabiatini aks ettiradi, masalan, ingliz tilida "LOVE IS JOURNET", ya'ni "MUHABBAT – SAYOHAT" bo'lib, u quyidagi ontologik mosliklar to'plamini ifodalaydi:

1. Oshiqlar sayohatchilarga mos keladi.
2. Munosabat transport vositasiga mos keladi.
3. Oshiqlarning umumiy maqsadlari sayohat manzillariga mos keladi.
4. Munosabatdagi qiyinchiliklar sayohatdagi to'siqlarga mos keladi.

Muhim jihat shundaki, xaritalash nomi va uning o'zi o'rtasida farq qilish zarur. Xaritalash bir bayot emas, balki konseptual mosliklarning mukammal tuzilmasidir. Masalan, "MUHABBAT – SAYOHAT" nomi ushbu mosliklar to'plamiga ishora qiluvchi shunchaki qisqartma hisoblanadi. Xaritalashlar epistemik mosliklarni tashkil qiladi, ya'ni, sarchashma soha (sayohat) haqidagi bilimlarni maqsadli soha (muhabbat)ga tatbiq qilish imkonini beradi. Bu bilimlarning o'tishi munosabat kabi murakkab tushunchalarni tajribadan olingan aniqroq doiralar orqali tushunishni osonlashtiradi. Masalan, "biz turib qoldik" degan ibora, sheriklardan biri munosabat haqida gapirar ekan, sayohat konsepsiyasini esga soladi. Sarchashma soha – sayohatda "biz turib qoldik" degan ibora quyidagi elementlarni o'z ichiga oladi:

- Ikki sayohatchi transport vositasida manzilga qarab yo'l olgan.
- Transport vositasi to'siqqa duch kelib, harakatsiz qolgan.
- Agar hech qanday harakat qilinmasa, sayohatchilar manzilga yetib borolmaydilar.

Bu vaziyat bir nechta harakat variantlarini taqdim etadi:

1. Sayohatchilar transport vositasini ta'mirlab yoki to'siqni bartaraf etib, harakatni davom ettirishi mumkin.

2. Ular harakatsiz transport vositasida qolib, sayohatni to'xtatishni tanlashi mumkin.

3. Yoki ular transport vositasini tark etib, sayohatni batamom tashlashi mumkin.

Harakatsiz qolish kamroq kuch talab qilsa-da, umumiy maqsadlarga erishish istagini qondirmaydi. Bunday holatda metafora munosabatdagi qiyinchiliklarni hal qilish bo'yicha qarorlarni ta'mirlash, tashlash yoki vaziyatni qabul qilish variantlarini aks ettiradi. Bu misol konseptual metaforalarning kognitiv vosita sifatida foydalanishini ko'rsatadi. Ular murakkab sohalarni (muhabbat kabi) aniq va tanish sohalar (sayohat) orqali tushunish va sharhlashni ta'minlaydi.

Ingliz tilidagi "Love is journey", ya'ni "Muhabbat – sayohat" metaforasi.

"Muhabbat – sayohat" metaforasi sevgining ontologiyasini sayohat ontologiyasi bilan bog'laydigan struktural moslashuvlarni yaratadi. Ushbu moslashuv orqali sayohatning turli tanlov va harakatlari haqida tushuncha munosabatlar doirasiga qo'llaniladi va unda xuddi shu kabi muqobil xatti-harakatlar ko'rsatiladi. Quyida ushbu metaforik moslashuv orqali hosil qilingan muhabbat ssenariysi keltirilgan, bunda maqsadli sohadagi elementlar bosh harflar bilan yozilgan:

Ikki **sevgili** o'zaro **munosabat** vositasida birgalikda **erishish mo'ljallangan maqsadlarga** tomon harakat qilmoqda. Biroq **munosabatlar** ba'zi **to'siqlarga** duch kelib, noto'g'ri ishlaydi. Agar **sevgililar** hech qanday harakat qilmasa, ular o'zlarining **maqsadlariga** yetisha olmaydilar. Ular uchun cheklangan muqobil tanlovlar mavjud:

• Ular **MUNOSABATlarini TO'SIQLARDAN** o'tish yoki ularni yengib o'tish orqali qayta harakatga keltirishga urinishi mumkin.

• Ular noto'g'ri ishlayotgan MUNOSABAT vositasida qolib, o'z MAQSADlariga erishish fikridan voz kechishi mumkin.

• Yoki ular, umuman, MUNOSABATdan voz kechishlari mumkin.

Noto'g'ri ishlayotgan munosabatda qolish eng kam kuch talab qiladi, ammo birgalikdagi maqsadlariga erishish istagini qondirmaydi. Bu misol bir konseptual sohadan boshqasiga o'tkazilgan inference (xulosa chiqarish) namunasi sifatida qaralishi mumkin. Ana shunday moslashuvlar orqali biz sayohatga oid bilim va fikrlashni sevgi munosabatlarini talqin qilish uchun qo'llaymiz.

Xulosa. "Metafora" termini pedagogik muloqotda yuzaga keladi va kognitiv mexanizm sifatida ta'lim jarayonida muhim rol o'ynaydi. Konseptual metafora terminini muhokama qilishni yakunlar ekanmiz, uning lingvomadaniy tabiati borligini va uni mamlakatimizning ijtimoiy hayotidan, ayniqsa, ta'lim tizimidan, uning an'analaridan va xalqimizning ongidan ajratib bo'lmasligini ta'kidlash muhimdir. Bu yerda inson faktori, shuningdek, metaforaning yaratuvchisi bo'lgan muallifning shaxsiyati ham juda muhimdir".

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). S.Shermamatova. O'zbek tilida ma'no ko'chish usullari. Metafora, metonimiya, sinekdoxa, vazifadoshlik. "Oriental Renaissance", 2023.

(2). J.Lakoff. The contemporary theory of metaphor. 1993.

(3). S.Muminov. Konseptual metafora va uning o'zbek va ingliz tillarida namoyon bo'lishi. "Innovative development and educational activities", 2023.

(4). J.Lakoff, M.Jonson. Conceptual metaphor in everyday language. Shaping Entrepreneurship Research, 2020.

(5). Z.Kovekses. Conceptual metaphor theory: Some criticisms and alternative proposals. Annual Review of Cognitive Linguistics, 2008.

Hidoyatova Aziza Tal'at qizi (Toshkent davlat Sharqshunoslik universiteti tayanch doktoranti;

e-mail: khidoyatovaaziza@gmail.com)

YAN KVI JA IJODIDA KVANJU QO'ZG'OLONI TASVIRI

Annotatsiya. 1980-yilning may oyida Janubiy Koreyaning Kvanju shahrida bo'lib o'tgan qo'zg'olon xalq hayotiga katta ta'sir qildi. Ijod ahli urushni har doim turli xil rakursda tasvirlashadi. XX asrning ikkinchi yarmida ijod qilgan yozuvchi Yan Kvi Ja o'z asarlarida urush, mamlakatdagi ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlarni mamlakat aholisining turmush tarziga, ruhiyatiga qanday ta'sir o'tkazgani haqida ma'lumot beradi. Mazkur maqolada Yan Kvi Janing "Sayohatchi sichqon" hikoyasi orqali qo'zg'olonning qahramon hayotiga ta'sirini ko'rib chiqilgan. Shuningdek, tahlilga insonlar, xususan, qahramon holati, ruhiyatini ochishda yozuvchining badiiy detallarni mahirona qo'llashi tortilgan.

Kalit so'zlar: Kvanju, qo'zg'olon, zulmat, hid, sichqon, tabiat, o'rmon, ruhiyat, harbiy boshqaruv.

Хидоятова Азиза Тальат кизи (Высшая школа корееведения, базовый докторант Ташкентского государственного университета востоковедения; e-mail: khidoyatovaaziza@gmail.com)

ИЗОБРАЖЕНИЕ ВОССТАНИЯ В КВАНДЖУ В ТВОРЧЕСТВЕ ЯН КВИ ДЖА

Аннотация. В мае 1980 года в городе Кванджу, Южная Корея, произошли восстания, которые оказали огромное влияние на жизнь народа. Писатели всегда описывают войну с разных точек зрения. Автор XX века Ян Кви Джа в своих произведениях затрагивает темы войны и социальных, политических изменений в стране, а также их влияние на образ жизни и психику населения. В этой статье рассматривается влияние восстания на жизнь главного героя в рассказе Ян Кви Джа «Бродячая мышь». Кроме того, в статье анализируется, как мастерски писатель использует художественные детали для раскрытия психологии героев, в частности, для отображения состояния героя.

Ключевые слова: Кванджу, восстание, тьма, запах, мышь, природа, лес, психика, военное руководство.

Khidoyatova Aziza (Graduate School of Korean Studies, PhD student of Tashkent State University of Oriental Studies; e-mail: khidoyatovaaziza@gmail.com)

THE DEPICTION OF THE GWANGJU UPRISING IN THE WORKS OF YANG KWI JA

Annotation. In May 1980, the uprising in the city of Gwangju, South Korea, had a significant impact on the lives of the people. Writers have always portrayed war from various perspectives. The 20th-century author, Yang Kwi Ja, in her works explores how the war and social-political changes in the country affected the lifestyle and psyche of its people. This article examines the impact of the uprising on the life of the

protagonist in Yang Kwi Ja's story "A Vagabond Mouse". Furthermore, the article analyzes how the writer skillfully uses literary details to portray the psychological state of the characters, particularly focusing on the hero's condition.

Keywords: Gwangju, uprising, darkness, smell, mouse, nature, forest, psyche, military command.

Kirish (Introduction). Koreya Respublikasida bo'lib o'tgan Kvanju qo'zg'oloni harbiy boshqaruv davriga nisbatan xalq bildirgan munosabat edi. O'z navbatida, qo'zg'olon sabablari, mohiyati, salbiy oqibatlarini ijod ahli uchun yangi mavzularda asarlar yaratishga turtki berdi. Jumladan, Chxve Yunning "U yerda yolg'iz barg hayallamoqda" qissasida Kvanju qo'zg'oloni tasviri beriladi. Mavhum makon va zamonda aks ettirilgan qo'zg'olonni bostirish jarayonida tinch aholiga qarata otilgan o'q qizning ko'z o'ngida onasini o'limga mahkum qiladi. Ruhij jarohat olgan qiz bir umr o'z dunyosiga g'arq bo'ladi. Odamlar uni tentakka chiqarib qo'yishadi. Ichki monologlarda onasini yo'qotgan qizning iztiroblarini yoritgan yozuvchi, aslida, qo'zg'olon haqida lom-mim deyishga jur'at etmagan xalq ahvolini ko'rsatadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Tarixdan ma'lumki, Kvanju qo'zg'oloni, unda tinch aholining o'qqa tutilishi sabablari haqida Chon Du Xvan boshqaruvi yakuni, ya'ni, 1988-yil fevral oyiga qadar nafaqat ijtimoiy sahifalarda, hatto adabiy jarayonlarda ham bir so'z aytilmadi. Adabiyot atomdan kuchlili-gini ko'rsatib, xalq ongiga ta'sir qilishidan qo'rqqan hukumat barcha ommaviy axborot vositalari, yaratilayotgan asarlarni qattiq nazorat ostiga oldi. Chxve Yun esa bu mavzuda ilk bor qalam tebratgan ijodkorlardan sanaladi.

"Adabiyotda, uning biror bir turida, janrida badiiy kashfiyotlar yaratishni oldiga maqsad qilib qo'ygan so'z san'atkorini betakror iste'dodga va o'zligini anglash darajasiga ega bo'lishi lozim. Shundagina yozuvchi o'z fe'l-atvoridan kelib chiqib, alohida xususiyat va belgilarga ega xarakter yarata oladi. Yozuvchi o'z uslubi bilan boshqalardan qanchalik ajralib tursa, u yaratgan obrazlar, xarakterlar ham originalligi bilan alohidalik kasb etadi" [3].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Koreys adabiyotida yangi fikrlash tarzi va tasvir yo'sini bilan hikoyanavis yozuvchi sifatida tanilgan Yan Kwi Ja o'zining hikoyalari uchun 1980-yillar mamlakatdagi ijtimoiy muhit va tarixiy voqealarni asos qilib oladi, xalqining og'ir va qiyin turmush tarziga alohida e'tibor qaratadi. Ko'z o'ngida kechgan hodisalarni qog'ozga tushirar ekan, adiba kitobxonlarga o'zi yaratgan qahramonlar siyomosida ayancli haqiqatni ko'rsatishga harakat qiladi. Shu o'rinda adabiyotshunos olim S.E.Kamilovning "...mahalliy ichki urushlar haqidagi hikoyalar insonning "jarohat tajribasi"ni shaxsan tatib ko'rgan va unga "ma'naviy" jazo olganlik pafosi bilan sug'orilgan..." [2;21-b.], degan fikrlari o'z tasdig'ini topadi. "...mahalliy ichki urushlar" degandi biz ichki qo'zg'olonlarni nazarda tutamiz.

Adibaning "Zang", "Sichqon", "Quti", "Umid", "Sayohatchi sichqon" kabi hikoyalari qahramonlari hech bir ijtimoiy guruhga qo'shila olmaydigan, o'z tashvishlari girdobiga o'ralashib qolgan insonlardir. Bu qahramonlar har kuni erta tongdan shom tushguncha ishlasalar-da, hamkasabalari bilan muloqotga kirisha olmaydilar, bu esa, o'z navbatida, ularning ruhiy zo'riqishiga sabab bo'ldi. Mana shunday bezovta va tashvishlarga to'la hayotda yashayotgan insonlardan biri "Sayohatchi sichqon" hikoyasi qahramoniga aylandi.

Hikoya Vonmidon dahasida yoz tunlarining birida to'rt kishining do'kon oldida o'rnatilgan bambukdan yasalgan chorpo-yada may ichishi hamda *paduk* (koreyscha shashka) o'yini bilan boshlanadi. Har safar bu yerda yig'ilganlar – qog'oz do'koni yurituvchisi janob Ju, fotostudiyada faoliyat yuritayotgan janob, Kangnam ko'chmas mulk shirkati egasi janob Pak, "Birodorlar" supermarketi nazoratchisi janob Kimlar avval rosa *makkoli* (guruchdan tayyorlanadigan koreys milliy sharobi) ichishadi, so'ng turli xil voqea-hodisalarni muhokama qilishadi. Janob Ju har safar fuqarolar urushi bilan bog'liq turli xil voqealarni gapirib beradi, hikoya sevgi haqidagi qo'shiqqa ulanadi. Barcha quloqni qomatga keltirib qo'shiq kuylab bo'lishi bilan "O'sha yigit" hikoyasi boshlanadi. To'rt kishi o'rtasida bo'lib o'tgan dialog shunchaki oddiy so'zlashuv emas, balki hikoya qahramoni bilan kitobxonni tanishtirish uchun qo'llanilgan kirishga o'xshaydi. "Davr qahramoni qiyofasini badiiy adabiyotda "tiritirish", ya'ni, dialoglar orqali ularning qalbiga quloq sola bilishi yozuvchining yuksak mahoratidan darak beradi. Insonning ruhiy dunyosi o'zaro suhbatlarda, tortishuvlarda, dialog va monologlar vositasida ochiladi" [1;127-b.]. Darhaqiqat, shirakayf to'rt kishi suhbatida hikoya bosh qahramoni haqida dastlabki tasavvur hosil bo'ladi:

"– Jangdebong ostida bir g'or bor, o'sha yerda yashar ekan", – dedi janob Pak ishonch bilan. Jangdebong Vonmisan tog'ining eng baland cho'qqisidir.

"– Nima deyapsiz avliyo (Koreya Respublikasining ayrim hududlarida shevada avliyo – aka ma'nosida qo'llaniladi)? Nega g'orda chidab kun kechirishi lozim?"

"– Odamzod har qanday joyda moslashib yashab ketadi. O'tgan safar mijozimning aytishicha, Yokkokka (Puchon shahrida metro bekati nomi) tushish yo'lagida tashlandiq chxoga (tomi somon yoki

qamish bilan yopilgan kulba)da u kishini ko'rgan inson bor ekan. Mavze odamlari bizlarga notanish bo'lganligi sababli, u yerda yashirib yashayapdimi yoki yo'q, bilmaymiz".

" – Biz o'tgan yili shunaqa paytda Vonmisan tog'ining hamma joyidan axtarib chiqdik. Yo'q edi. Shu atrofda chodir o'rnatayotgan odamlar ham uni ko'rmaganligini aytishdi. Allaqachon qayergadir jo'nab ketgan bo'lsa kerak".

" – Avliyo, u qanday qilib tog' ichiga kirib ketgan? Ovqatni ham oz iste'mol qilarkan, ikkita farzandi ham bor deyishadi".

" – U, aslida, Seulda qaysidir kompaniyaga qatnab ishlaydi, faqat maosh bilan hayot kechiradi, universitetni tamomlagan, tashqi ko'rinishi ham binoyidek. Anavi Nam Kungvon (Janubiy koreyalik mashhur aktyor)chalik bo'lmasa-da" [6;130-b.].

Yigit avval haftada ikki marotaba toqqa chiqq boshlagan bo'lsa, endi har kuni ishdan chiqib, tog'ga yo'l oladi, so'ng uyiga qaytadi. Uning toqqa chiqishida ham o'ziga xos ramziylik mavjud. Ma'lumki, ko-reys xalqi uchun tog' yuksaklik ramzi. Shu sababli maishiy hayot ikir-chikirlari, odamlarning yolg'onlaridan charchagan yigit tog'da o'zi qidirgan hayot mazmunini topdi, o'zini erkin his qildi. Ertalab yugurish bahonasida buloqdan bir idish suv olib kelish ham uni qoniqtirmadi. Quyosh botishidan oldin toqqa chiqish maroqli edi. Sharqdan tog'larga enayotgan qorong'ulik qa'rida yigit uyga qaytish uchun yo'l izlamas edi. Aynan mana shu tasvirda adiba yigitning oldida turgan katta muammoning yechimi yo'qligiga ishora qiladi:

"Zulmat cho'kkan o'rmonda u yo'l tanlamas edi, faqat tog' yon bag'ridan ehtiyotkorlik bilan tushish o'yinini o'ylab topdi. Jangdebongning faqat bir tarafidan yuqoriga ko'tarilsa ham, pastga tushsa ham to'ppa-to'g'ri Vonmidongdan chiqib kelardi. Vonmidong – Vonmisan tog'i bilan o'ralgan keng sayhonlikka o'xshardi" [6;133-b.].

Yan Kvi Janing deyarli barcha hikoyalarida syujet voqealari bir o'zanda kechadi, mantiqan ketma-ketlikda beriladi. Ammo "Sayohatchi sichqon" hikoyasida voqealar bir maromda davom etmaydi. Hikoya avvalida berilgan dialoglarda bosh qahramon bilan tanishgan kitobxon, hikoya ichida hikoyada yigitning tabiat qo'ynida o'ziga panoh topishi lavhalarini bilan tanishadi. So'ng muallif yana to'rt kishining dialogiga qaytadi. Bunday yo'l tutish xuddi bosh qahramon – yigitning qalb iztiroblari sabablarini yanada chuqur ochishga o'xshaydi:

" – Zaboni bo'la turib, uyda churq etmay yurish oqibatida jinniga aylangan bo'lsa kerak".

" – Unaqada ruhiy kasal ekan-da! Aqldan ozgan bo'lsa kerak!"

" – Yo'q, aqldan ozgan emas. Sen hali yoshsan, shuning uchun bilmaysan, ammo shunday odamlar toifasi mavjud. Men o'n yildan beri suratkash bo'lib ishlayman, boshimga tashlangan gazlama ichida linza orqali mijozlar yuzini sinchkovlik bilan kuzatganimda, tovlamachilarni ajrata olaman".

" – Avliyo, siz ham shu fikrdamisiz? Tashqaridan aqldan ozgan ko'rinadi, gapga solsangiz, es-hushi joyida. Kiyinishi ham binoyidek, lekin diqqat bilan nazar solsangiz, aqldan ozganlar ko'p ekan" [6;136-b.].

Seuldek katta shahar idorasida ishlaydigan yigit atrofdegilar bilan murosa qila olmaydi, har qancha harakat qilsa ham maqsadiga erisha olmaydi. Shuning uchun bu toifadagi odamlar hech bir guruhga qo'shilib keta olmaydi. Ya'ni ular marginal (marginal – atama ilk bor XX asrning 20-yillarida amerikalik sosiolog R.Park tomonidan mulatlarga nisbatan qo'llanilgan. Olimning fikricha, jamiyatda egallab turgan mavqeyiga ko'ra, o'ziga xos xususiyatlarga, ya'ni bezovtalik, tajovuzkorlik, shuhratparastlik) odam xarakteriga ega. Moryong Ki fikriga ko'ra: "Bunday odamlar bir vaqtning o'zida turli madaniyatli guruhlarga mansub, shu bilan birga, bir nechta madaniyat va guruh ta'siri ostida bo'lsa ham, hech biriga to'liq tegishli emas" [5; 77 – 82-b.]. Bunday qahramonlar adibaning "Zang", "Quti", "Sichqon", "Umid" kabi hikoyalarida ham uchraydi.

Uzzu kun markazda ishlab, shahar tashqarisida istiqomat qiladigan, ammo jamoaga qo'shilib keta olmaydigan, ijtimoiy hayotga moslashmagan, jamiyatdan uzilib qolgan bunday odamlar xavotir, qo'rquv va tashvishlar girdobida qolishgan.

Yan Kvi Ja hikoya bosh qahramoni xarakterini ochib berishda ikki shaklga alohida e'tibor qaratadi: ikkinchi darajali qahramonlar o'rtasida bo'lib o'tgan dialog hamda qahramon xayolida kechayotgan monolog. Yigitning oilasidan kechib tog'larda yurishi tasvirida ichki monolog shunday yangraydi:

"U kechikib, havoyi ishlarga beriladigan darajada ahmoq emas edi. Unga qarab turgan oila a'zolari soni allaqachon uch nafarga o'zgardi. Endi besh yoshga to'lgan to'ng'ich qizi pianino sotib olib berishni iltimos qilardi. Ayoli ham, barmoqlari odatdagidan uzun, yetarlicha qobiliyatiga ham borga o'xshaydi, nima qilamiz, deyishini qo'ymasdi. Uning bir oylik to'liq maoshi, hatto kichkina pianino sotib olishga ham yetmasdi. Tez orada egalik huquqini olishi mumkin bo'lgan uy uchun ayoli "Tilla uzuk" tashkilotiga pul qo'-

yardi. Qachonlardir tugaydigan...“Tilla uzuk” tashkilotidan qarz bo‘lmaslik, uzun barmoqli qizini voyaga yetkazish uchun ahmoqona ishlarni qilmasligi kerak” [6;134-b.].

Muallif ichki monolog orqali keskin va noqulay vaziyatlarda qahramonning o‘z-o‘ziga, oilasiga bo‘lgan munosabati, dunyoqarashini ochib beradi. Ma’lumki, inson har doim ezgulik va yovuzlik kabi ikki his o‘rtasida kurashadi. Adiba ham o‘z qahramonini ana shu ikki his o‘rtasida sinovdan o‘tkazadi. Hikoya rivojining goh odamlar orasida dialog ko‘rinishida, goh o‘rmonda monolog ko‘rinishida kechishi adibining o‘ziga xos uslubidan darak beradi.

Muallif o‘rmonda quyosh botishi tasvirini chizadi. Qahramon va o‘rmon kabi ikki komponent hikoya ichida hikoyaning fenomeni tarzida yangraydi. Mumtoz davr ona tilida yaratilgan ilk she’riyat – sijoalarda bog‘ mukammal obraz darajasiga ko‘tarilgan bo‘lsa, zamonaviy nasr – adiba hikoyasida o‘rmon ana shunday obrazlar qatoriga kiritiladi. Qadimgi Koreyada bog‘ alohida xususiyat kasb etgan. Eng ko‘rkam va maydoni jihatidan katta bog‘ egasi – qirollar boy hisoblangan. Bog‘lar obrazi she’riyatga ham ko‘chgan. Ahamiyatli jihati shundaki, inson qo‘li bilan yaratilgan bog‘larda o‘simliklar, daraxtlar o‘z holicha unib o‘sgan, ularni parvarishlash yoki payvandlash mumkin bo‘lmagan, bu bog‘ning o‘ziga xos go‘zalligini ta’minlagan. Bog‘ koreys ijodkori uchun ilhom manbayiga aylandi, tabiat bilan yolg‘iz qolish imkonini berdi.

Zamonaviy nasrda bog‘ obrazi o‘rnini koreys o‘rmonlari egalladi. Adiba hikoyasidagi o‘rmon “harbiy boshqaruv” davri voqeligining umumiy ramziga qiyoslanadi, quyosh botib, o‘rmonga cho‘kkan zulmat bir qarashdi sokindek ko‘rinadi, adibaning bu holatni *...o‘rmon sirli xonadek osoyishta edi* [6;153-b.], deyishida erksiz insonning ertasi, kelajagi mavhumligiga ishora yotadi:

“Tez orada zulmat qoplaydi. Jigarrang gulqog‘oz rang o‘rnini qora parda qoplaganida, barcha tirik mavjudotlar o‘z inlariga kirib ketadilar. Uning oyog‘i ostida chiriyotgan barglar shitirlaydi. Daraxtga suyanib, nurlanayotgan olis osmonga tikildi. Sababsiz eti jimirladi. Tog‘ qushlarining sayrashidan tinchigan tevarak-atrof jim-jit edi, sukunat unga azob berayotgandek tuyuldi” [6;153-b.].

Tunga nisbatan qo‘llanilgan “Zulmat”, “qora parda”, “chiriyotgan barglar”, olis osmon”, “jim-jit”, “sukunat” kabilarda yigitning tushkun kayfiyati anglashiladi. O‘tayotgan umrning ma’nisizligi, hayotning ayanchli holati, inson fojiasi – yigitning qalbida xuddi chuqur quduq kabi gavdalanadi.

“Qalbi quduq misol, liq to‘la quduq sal shamol epkiniga ham toshib ketishi muqarrar. Qalbidagi suv toshib chiqib ketmasligi uchun u ehtiyotkorlik bilan o‘rmon ichra kezadi. Harchand harakat qilsa ham, chuqur tunnel kabi cho‘zilib ketgan o‘rmonning oxiri ko‘rinmasdi” [6;154-b.].

Hikoyada muallifning milliy xarakter yaratish nuqtayi nazari aksi sado beradi: asar qahramoni – yigitning ichki ruhiyati ishonarli tasvirlangan, bir vaqtlar ajdodlari Tangun, Jumong kabi mard, botir bo‘lgan “avlod” vakili uni ta’qib etayotgan qo‘rquv, iskanjalar sabab:

“Ko‘p odamlar yig‘iladigan joylarga tashrif buyursa, yuragi qattiq urib ketardi. Tirjayib turgan oppoq tishli jonzotning faryodini eshitishdan qo‘rqardi. Yo‘l so‘rash uchun yon tomonidan turtgan yo‘lovchi ko‘ziga xuddi qochib ketayotgan *bo‘ri* kabi taassurot uyg‘otdi... xayolida takror-takror shu manzara gavdalanadi” [6;144-b.].

Yigit qiyofasidagi millat o‘zini, o‘zligini yo‘qotmoqda. Bosh qahramonga xos rahmdillik, oliyanoblik, mehribonlik kabi insoniy fazilatlar o‘rnini qo‘rquv, vahima, mutelik egallamoqda. Yigit qiyofasida Kvanju qo‘zg‘olonida ishtirok etgan millat vakillarining o‘z vatandoshlari tomonidan (bu yerda namoyishda ishtirok etganlarning barchasi Prezident buyrug‘iga ko‘ra, milliy xavfsizlik vakillari tomonidan ayovsiz jazoga tortilishi nazarda tutilgan) ta’qib qilinishi aks ettiriladi:

“O‘tgan bahorda akatsiya gulidan bol yig‘ish uchun asalari uyalari qo‘yilgan edi. Tasodifan uyaga ko‘zi tushgan yigit qorayib turgan yuzlab, minglab asalarilardan cho‘chib, orqaga tisarildi. Har bir kvadratmetrga qo‘yilgan yigirmadan ortiq uyalarning barchasida asalarilar to‘dasi qorishib yotardi. Bolakay tashlab ketgan shirinlikka yopishgan chumolilar to‘dasi, yo‘l chekkasidagi ko‘cha yoritgichlari atrofida uymalanayotgan qisqaumrlilar (bir yoki bir necha kun ko‘radigan hasharotlar otryadi) galasiga ko‘zi tushishi ham dahshatli edi. Sonlarning ko‘pligi, kattaligining o‘zi ham tahdidli edi” [6;154-b.].

O‘z yurtida ojizlik va zulm, xo‘rlilik va haqoratlar uchragan qahramon botinida kechayotgan mutelik “asalarilar uyasi”, “chumolilar to‘dasi”, “podenkilar galasi”da voqelanadi. Har uchta ko‘rinishda xalqni namoyishga undagan kayfiyat, norozilik, so‘ng qo‘rquv va tahdid davr fojiasidan darak beradi. Muallif insonga xos murakkab ruhiyatni ochishda faqat qalb ko‘zi bilan ilg‘ash mumkin bo‘lgan manzarani mohirona chizishda davom etadi:

“Zaharli kuya paydo bo‘libdi. Uchta-to‘rtta emas, o‘nminglab kuya o‘rmonni qop-qora rangga bo‘yab, atrofda uchib yurganmish. Ular kattaligidan ko‘rshapalak to‘dasi kelyapdi, deb o‘ylashgan. Olg‘a bir qadam ham siljiy olishmabdi. Har tomonga zahar kukunlarni sochish bilan birga nur taratarmish. Aytishla-

richa, bunday ulkan zaharli kuya to'dasi haqida ilgari eshitishmagan, hatto ko'rishmagan ham. Qop-qora, to'da-to'da bo'lib uchib yurgan zaharli kuyani bir tasavvur qilib ko'ring. O'ta g'alati, ham dahshatli emasmi?" [6;149-b.].

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Hikoya bosh qahramoni shaxsni chegaralaydigan qolipdan chiqishga urinayotgan, ammo buning uddasidan chiqa olmayapgan inson obrazidir. Adiba o'z ijodiy niyatini berishda, yashash ma'nosini izlayotgan obrazni shakllantirishda turli badiiy vositalardan unumli foydalanganligi aniq bo'ladi. Xususan, muallif o'z badiiy maqsadini ifodalashda rus olimasi R.E. Kipkeyeva ta'biri bilan aytganda: "...birinchidan, odamzodning tabiatga tirik mavjudot, darddosh sifatidagi murojaati, ikkinchidan, peyzajning inson ko'nglidagi isyon, buyuk ehtiroslar ramzi sifatidagi o'rni, uchinchidan, ekzotik manzillar va ekzotik turmush sari o'z idealini izlab ketayotgan shaxs" [3; 25-b.] kabi xususiyatlar nuqtayi nazaridan yondashadi. Yan Kvi Ja ham koreys adabiyotida azaldan mavjud, inson va tabiat uyg'unligi, munosabatida xalq hayotining mazmunini keng mushohada etadi. Hikoya zamiriga yashirin ma'nolarni anglash kitobxondan davr tarixini yaxshi bilishni talab etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Абдуллаев Х. Ҳозирги ўзбек романларида талкин муаммоси. Тошкент, 2020.
- (2). Камилова С.Э. XX аср охири – XXI аср бошлари рус ва ўзбек адабиётида ҳикоя жанри поэтика-сининг ривож. Филол. фанл. д-ри дисс. автореф., Тошкент, 2016.
- (3). Кипкеева Р.Э. Проблема природы и человека в Северокавказской литературе: влияние литературных традиций и национальное своеобразие. Автороф. дисс. на соис.канд. филол.наук, Майкоп, 2020.
- (4). Тошпўлатов А. Шукур Холмирзаевнинг новеллистик маҳорати. www.journal.flesu.uz. Илмий-методик электрон журнал.
- (5). 구모룡, “구체적인 삶에 대한 성실한 관찰”, “문학사상”, 1989.
- (6). 양귀자, 원미동 사람들, – 서울, 2012.
- (8). <http://www.gender.cawater/>

**Sarodbekov Sherzodbek Saforbeyevich (Urganch davlat universiteti o'qituvchisi;
e-mail: sherzodbeksardorbekov@gmail.com)**

BADIIY MATN MAZMUNINING BUTUNLIGINI TA'MINLASHDA TARJIMA TRANSFORMATSIYASINING O'RNI

Annotatsiya. Badiiy tarjima bir tilda yaratilgan matni estetik mazmuniga zarar yetkazmasdan tarjima tilida qayta yaratish jarayonidir. Ma'no va mazmun butun bo'lishi uchun tilning ma'no anglatuvchi qurilmalari o'zaro hamohanglik kasb etishi lozim. Tarjima jarayonida qatnashayotgan tillar turli oilalarga mansubligi tufayli asliyat tilining grammatik qurilmalari va lisoniy birliklari hamohangligida yuzaga kelgan ma'noni boshqa tilda ham ayni shu qurilma hamda lisoniy birliklar bilan berishga urinish matn mazmuniga jiddiy zarar yetkazadi. Ayni shu muammolarni bartaraf etish uchun tarjimashunoslikda tarjima transformatsiyasi qo'llaniladi. Tarjima transformatsiyasi ustida dunyoning bir qancha ko'zga ko'ringan olimlari o'z fikr-mulohazalarini bildirishgan va uni turli guruhlarga bo'lishgan. Shunday bo'lsa ham, olimlar tomonidan ishlab chiqilgan nazariyalar barcha tillarga birdek tatbiq qilish imkonini misollar bilan atroflicha tekshirish zarur. Quyidagi maqolada E.Xemingueyning “To have or have not” asari va uning o'zbek tilidagi “Borliq va yo'qlik” nomli tarjimasida foydalanilgan transformatsiyalar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: badiiy tarjima, transformatsiya, grammatik transformatsiya, leksik transformatsiya, umumlashtirish, konkretlashtirish, antonimik tarjima, qo'shish, tushurib qoldirish.

Сародбеков Шерзодбек Сафорбоевич (преподаватель Ургенчского государственного университета) РОЛЬ ПЕРЕВОДЧЕСКИХ ТРАНСФОРМАЦИЙ В ОБЕСПЕЧЕНИИ ЦЕЛОСТНОСТИ СОДЕРЖАНИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА

Аннотация. Художественный перевод представляет собой процесс воссоздания текста, созданного на одном языке, на языке перевода без ущерба для его эстетического содержания. Чтобы смысл и содержание текста оставались целостными, семантические конструкции языка должны сохранять гармонию и согласованность. Поскольку языки, участвующие в процессе перевода, принадлежат к разным семьям, попытки передать возникающий смысл с использованием тех же грамматических конструкций и языковых единиц могут нанести серьезный ущерб содержанию текста. Для решения таких проблем в переводоведении используется трансформация перевода. Многие выдающиеся учёные мира высказывали свои мнения по поводу трансформации перевода и классифицировали её на различные группы. Теории, разработанные учёными, необходимо всесторонне изучить с использованием примеров для их применения ко всем языкам. В данной статье ана-

лизируются трансформации, использованные в произведении Э.Хемингуэя “To Have or Have Not” и его переводе на узбекский язык под названием “Borliq va yo ‘qlik”.

Ключевые слова: художественный перевод, трансформация, грамматическая трансформация, лексическая трансформация, обобщение, конкретизация, антонимический перевод, добавление, опущение.

Sarodbekov Sherzodbek Saforboyevich (teacher at Urgench State University; e-mail: sherzodbeksardorbekov@gmail.com)

THE ROLE OF TRANSLATION TRANSFORMATIONS IN ENSURING THE INTEGRITY OF LITERARY TEXT CONTENT

Annotation. *Literary translation is the process of recreating a text in one language into the language of translation without compromising its aesthetic content. To preserve the integrity of meaning and content, the semantic structures of the language must maintain harmony and coherence. Since the languages involved in the translation process belong to different families, attempts to convey the meaning using identical grammatical structures and linguistic units can severely damage the text’s content. To address such issues, translation transformations are employed in translation studies. Many prominent scholars worldwide have expressed their views on translation transformations and categorized them into various groups. The theories developed by these scholars need to be thoroughly examined with examples to ensure their applicability to all languages. This article analyzes the transformations used in E. Hemingway’s work “To Have or Have Not” and its Uzbek translation titled “Borliq va yo ‘qlik”.*

Keywords: *Literary translation, transformation, grammatical transformation, lexical transformation, generalization, concretization, antonymic translation, addition, omission.*

Kirish (Introduction). Badiiy tarjimoni amalga oshirish jarayoni tarjimashunoslik nuqtayi nazaridan nihoyatda murakkab masala bo‘lib, bunda badiiy matn mazmuniga zarar yetkazmaslik, yozuvchi maqsadi, muddaosi va uslubini hamda lisoniy vositalarning o‘zaro hamohangligini saqlash hamda har ikki tildagi mazmuniy tenglik va ta’sirchanlik muvozanatini buzib qo‘ymaslik muhim sanaladi. Barchamizga ma’lumki, bir tildagi lisoniy vositaga ikkinichi tilda aynan teng lisoniy vositani topish mushkul ish, ammo uni topib boshqa ifoda shakllari bilan sintaktik munosabatga keltirib, kontekstual ma’no butunligini saqlash undanda mushkulroqdir. Ayni shu mushkulotni bartaraf etishda tarjima nazariyasining asosiy qonuniyatlarini o‘zida mujassam qilgan transformatsiya hodisasi har qanday tarjimoni amaliyotda to‘g‘ri qo‘llash imkonini beradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Tarjimashunoslik fan sifatida tilshunoslikdan ajralib chiqishi 1930-yillarda sodir bo‘ldi [1;9–10-b.]. Tarjimashunoslik ajralib chiqishi butun dunyo olimlarining tajima jarayonida yuzaga keladigan turli muammolarni atroflicha tadqiq qilishga turtki bo‘ldi. Tarjimashunoslikda tarjima transformatsiyasi yoki tarjima almashtiruvlarini birinchi bo‘lib o‘rgangan va mazkur termini fangan kiritgan olim bu J.Katforddir. U tarjima transformatsiyasini “translation shift” ko‘rinishida fanga kiritgan va tajima jarayonida yuzaga keladigan o‘zgarishlarni unit shift va degree shift ko‘rinishida ikkita katta guruhga ajratgan [2;65–68-b.]. Vinay va Darbelnet tajima transformatsiyasini to‘rtta tarnspoziatsiya, modulyatsiya, ekvivalentlik va moslashtirish sathlarida farqlaydi. Yana bir yetuk olim Nida-ning transformatsiya haqidagi g‘oyalari eng asosiy o‘rin tutgan tushuncha bu dinamik ekvivalentlikdir: dinamik ekvivalentlik tarjima tilidagi matn uni tarjima tilida o‘qigan insonda ham xuddi asliyat tilida o‘qilgani kabi hissiy ta’sir ko‘rsatishni anglatadi. U tarjima transformatsiyasiga birmuncha umumiyroq qarashda bo‘lsa ham, ularni qo‘shish, ayirish, o‘zgartish kabi guruhlarga ajratadi [5;65–68-b.]. Leuvent-Zvart nazariyasida transformatsiyalar ikki til tizimidagi farqlarni bartaraf etish vositasi sifatida ko‘riladi. U tarjimon transformatsiyadan matn tarjima tilida asliyat tilidagidek tabiiy chiqmagan paytlarda foydalanilishi kerakligini ta’kidlaydi [6;151–181-b.]. Bundan tashqari, rus tarjimashunos olimlari konversiv transformatsiyani o‘rganishga ham katta ahamiyat qaratishgan [7;215-b.]. Shu jumladan, rus olimlari V.N.Komissarov va Y.I. Retskerlar tarjima transformatsiyalarini leksik va grammatik transformatsiyalarga bo‘lib o‘rganadilar [8;9-b.].

Tarjima transformatsiyasi haqidagi ilk nazariy qarashlar G‘arbda shakllangan bo‘lishiga qaramasdan, tarjimashunoslikdagi bu hodisa borasida o‘zbek olimlari tomonidan ham bir qancha izlanishlar amalga oshirilgan. Jumladan, I.G‘afurov, O.Mo‘minov, N.Qambarov, Q.Musayev, Z.Jumaniyozov, O‘.Qo‘ldoshev va boshqalar bu hodisa borasida o‘zlarining ilmiy izlanishlarida qarashlarini bayon qilganlar. O‘zbek olimlari orasidan Z.Jumaniyozov rus olimlari V.N.Komissarov va Y.I.Retskerlarning tasnifini ma’qullab, tarjima transformatsiyalarini asosiy ikkita leksik va grammatik guruhga, o‘z navbatida, ushbu guruhlarga ham ichki guruhlarga bo‘linishini takidlaydi [4;55–65-b.]. Ushbu maqolada biz mazkur transformatsiya tasnifi asosida

E.Xemingueying Q.Yusupova tomonidan ingliz tiliga qilingan “Borliq va yo‘qlik” asari tarjimasidagi tarjima transformatsiyalarini tahlilga tortdik.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Ma’lumki, matni birinchi tildan ikkinchi tilga o‘girish jarayonida matnlar tarkibida turli o‘zgarishlarni amalga oshirishga to‘g‘ri kelinadi va ularni shartli ravishda grammatik va leksik transformatsiyalar sifatida guruhlariga ajratish zarurati paydo bo‘ladi.

Grammatik transformatsiya – so‘z va so‘z birkmalarining tarjimada o‘rin almashinuvi, so‘z shakllarning almashinuvi, so‘z turkumlarining almashinuvi, gap bo‘laklarining almashinuvi kabilarni o‘z ichiga oladi. So‘z va so‘z birkmalarining tarjimada o‘rin almashinuvi tarjima amaliyotida ko‘p uchraydigan holat hisoblanadi. Bunga sabab turli til oilalariga mansub bo‘lgan tillarda gap qurilishida ishtirok etadigan gap bo‘laklarining turli o‘rinlarda kelishidir. Masalan, *Ali maktabga boradi (ega+to‘ldiruvchi+kesim)*. *Ali goes to school (ega+kesim+to‘ldiruvchi)*. So‘z shakllaning almashinuviga esa *uchta kitob – three books* shakli misol bo‘la oladi. Bu misolda o‘zbek tilida birlik shaklda ishlatilgan so‘z ingliz tilida ko‘plik shaklini olganini ko‘rishimiz mumkin. So‘z turkumlarining almashinuvi asliyat matnida ishlatilgan ot so‘z turkumiga mansub birlik tarjima matniga olmosh so‘z turkumidagi birlik bilan almashtirilishi mumkin yoki, aksincha. Gap bo‘laklarining almashinuvi asliyat matni tarkibidagi birkmalar tarjima matnida boshqa sintaktik shaklda kelishi mumkin. Gap bo‘laklarining almashinuvi tarjima matnidagi qo‘shma gap asliyat matniga sodda gap ko‘rinishida o‘tganda yoki, aksincha, asliyat matnidagi bosh gap tarjima matnida ergash gap vazifasida kelganda, bog‘lovchili gap bog‘lovchsiz gapga o‘zgariganida yoki, aksincha holatlarda kuzatilishi mumkin.

Leksik transformatsiya – *konkretlashtirish, umumlashtirish, sababning natija, natijaning sabab bilan almashitish, antonomik tarjima, qo‘shish va tushirib qoldirish* kabi turlarni o‘z ichiga oladi. Konkretlashtirish asliyat tilida umumiy ma’noda kelgan so‘zni tarjima tilida konkret ma’noli so‘z bilan berishni anglatadi. Umumlashtirish konkretlashtirishning aksidir. Sababning natija bilan almashishi asliyat matnida ishlatilgan harakatning natijasini tarjima matnida berilishini anglatadi. Sababning natija, natijaning sabab bilan almashtirilishida – tarjimada natija sabab bilan yoki sabab natija bilan almashadi. Antonomik tarjima – tarjimada ko‘p qo‘laniladigan murakkab leksik-grammatik transformatsiya shaklidir. Ayrim paytlarda tarjima matnining tabiiy jaranglashi uchun ba’zi bir leksik birliklarni qo‘shib yoki tushirib qoldirishga to‘g‘ri keladi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). So‘z va so‘z birkmalari o‘rnining tarjimada almashinuvi. Tarjimonlik transformatsiyasining bir turi deb sanalgan ushbu almashtirish turida biz tarjima matnida asl matnga nisbatan til elementlarining ketma-ketlik tartibining o‘zgartirilishini tushunamiz. Masalan, *“The nigger(1) was lying(2) in the middle of the load of sacked liquor (3) with his leg up(4).”* *Negr (1) oyog‘ini ko‘targancha (4) likyor qoplar orasiga (3) suqilib olgandi (2)*. Yuqoridagi misol o‘zbek tili gap tuzish qoidalariga mos ravishda to‘g‘ri berilgan. Biroq, guvohi bo‘lganimizdek, tarjimada bu gap tarkibidagi so‘zlar joylashuvi, asliyat tilidagi so‘zlar ketma ketligidan farq qiladi.

So‘z shakllari almashtiruvi. Ikkala tilda bir xildek ko‘ringan grammatik kategoryalar, aslida, o‘z ma’nolarining hajmi, vazifasi va leksik materiallarini qamrab olish jihatidan hech qachon bir-biriga to‘g‘ri kelmaydi. Masalan: *There were eight bullet holes through the cockpit splintered wide. Sakkiztacha otilgan o‘q kayuta devorlarida keng teshik hosil qilgandi*. Bu misolda ko‘rishimiz mumkinki, ingliz tilida ko‘plik shaklda kelgan *holes (teshiklar)* so‘zi kontekst talabi va o‘zbek tili normalaridan kelib chiqib, “teshik” so‘ziga, birlik shakliga o‘zgartirilgan.

So‘z turkumlari almashtiruvi. Ko‘p hollarda olmosh o‘rniga tarjima tilida ot qo‘llaniladi yoki, aksincha, ot o‘rniga tarjima tilida olmosh ishlatiladi. Masalan: *Then he went back and down into the cockpit. Shundan so‘ng erkak ortiga qaytdi-da, kalyuta ichiga tushdi*. Bu misolda ingliz tilida ishlatilgan *he* olmoshi o‘r-niga o‘zbek tilida ot so‘z turkumiga tegishli *erkak* so‘zi qo‘llanilganiga guvoh bo‘lishimiz mumkin.

Gap bo‘laklari almashtiruvi. Gap bo‘laklarini almashtirganda asl matn so‘zlari va so‘z birkmalari tarjima tilida boshqa sintaktik funksiyada qo‘llaniladi. Masalan: *I can’t stand this pain and cold, I tell you. Og‘riq va sovuq jonimdan o‘tib ketdi, deyapman*. Bu gapda ingliz tilida to‘diruvchi vazifasida kelgan *pain and cold* so‘zi o‘zbek tilidagi gapda *ega* vazifasida kelganini ko‘rishimiz mumkin.

Qo‘shma gapda sintaktik almashtiruv. Qo‘shma gapda sintaktik transformatsiyalarning quyidagi turlari uchraydi: sodda gap qo‘shma gapga almashtiriladi; qo‘shma gap sodda gapga almashtiriladi, bosh gap ergash gapga yoki, aksincha, ergash gap bosh gapga almashtiriladi, ergashish bog‘lanishi bilan almashtiriladi; bog‘lovchili bog‘lanish turi bog‘lovchsiz bog‘lanish turiga almashtiriladi. Masalan: *Can chinamen talk?” Pancho said, pretty nasty. Xitoyliklar-chi, ular ham gullab qo‘yadimi? – dedi Pancho g‘azab bilan. Ingliz tilida Can chinamen talk? sodda gapi o‘zbek tiliga Xitoyliklar-chi, ular ham gullab qo‘yadimi? so‘roq*

intonatsiyasi bilan bog'lovchisiz bog'langan ikkita mustaqil gapdan tashkil topgan murakkab qo'shma gap orqali ifodalangan.

Yuqorida takidlangani kabi tarjima jarayonida amalga oshiriladigan barcha transformatsiyalar shartli ravishda ichki guruhga bo'linadi. Quyida biz leksik almashinuvlar va ularning ichki bo'linishlarini misollar orqali ko'rib chiqdik. Almashinuvning bu turidan asl matn tilining leksik birliklari (so'zlari va so'z birlikmalari) tarjima tilida bo'lmagan paytda tarjima tilida matn mazmuniga mos boshqa so'z va birliklar qo'llanilishini keltirishimiz mumkin. Bunda, asosan, uchta turdagi almashtiruvlar kuzatiladi: konkretlashtirish, umumlashtirish hamda sabab-natija munosabatlariga asoslangan almashtiruv.

Konkretlashtirish. Asliyat tilida o'quvchilarga tushunarli bo'lgan so'zlar zamon va makon omillari tufayli tarjima tili o'quvchilariga tushinarsiz bo'lishi mumkin. Tarjima tilida ayni shu so'zni qo'llash matnning mujmal ma'no kasb etishiga olib kelishi mumkin. Bunday holda asliyat tilidagi so'zni tarjima tilida biroz ma'nosi torroq yoki konkret so'z bilan berish kerak bo'ladi. *As they turned out of the door to the right, I saw a closed car come across the square toward them. Yigitlar qahvaxonadan chiqib o'nga burulgan zahoti maydon tomondan bir zirhli mashina ular tomon shitob bilan bostirib kelayotganiniga ko'zim tushdi.* Bu gapda ingliz tilida berilgan *closed car – zirhli mashina* shaklida konkret tushuncha bilan berilganini ko'rishimiz mumkin. *The nigger came on board with the bait and we cast off and started out the harbor, the nigger fixing on a couple of mackerel; Xo'rak olib kelgan habash qayiqqa o'tirishi bilan biz suzib ketdik va Gavanna bo'g'ozini tomon ildamladik.* Bu misolda *the harbor* so'zi *Gavanna bo'g'ozini* bilan almashtirib, ular qayerga ketayotgani haqida konkret ma'lumot berishga xizmat qilgan.

Umumlashtirish konkretlashtirishning aksi hisoblanadi. *He gave the negro a coup of water out of a demijohn. U kichkina xumdan bir payola suv olib negrga berdi.* Asliyat tilida ishlatilgan *demijohn* so'zi ingliz tiliga fransuz tilidan kirib kelgan bo'lib, bo'yin qismi nozik, tag qismi esa juda katta bo'lgan 8 – 40 litrgacha hajmli vino idishini anglatadi. Bu nomning kelib chiqishi 18-asrga borib taqaladi. Demijohn nomi shakl o'xshashligi tufayli o'sha paytlarda qovoqxonalarning birida ishlalgan juda ham semiz Jeanne ismli ayol nomidan olingan degan taxmin bor. Uni qovoqxonaga kelgan erkaklar Dame Jeanne deb chaqirishgan. Keyinchalik tovush o'zgarishi sodir bo'lib, vino solishga mo'ljallangan katta idishlarga demijohn deya atala boshlangan. Yuqoridagi gapning o'zbek tilidagi tarjimasi ancha umumiy bo'lgan *xum* so'zidan foydalanilgan.

Natijaning sabab-sababning natija bilan almashtirilishi. Tarjima jarayonida sodir bo'ladigan leksik almashtiruv turli tushunchalar orasida mavjud bo'lgan sabab-natija munosabatlariga asoslangan bo'lishi mumkin. Asl matnda ma'lum bir ish, harakat, hodisa yoki holatni ifodalovchi leksik birlik tarjima matnida ushbu ish-harakat, hodisa yoki holatni emas, balki uning *sababini* ko'rsatuvchi leksik birlikka almashtiriladi. *“He is necessary” I said. – Habashsiz ishimiz bitmaydi, dedim men.* Bu misolda natija sabab bilan almashtirilgan. *He is necessary* gapining tarjimasi *U bizga kerak* bo'ladi. Tarjimon esa uning keraklik sababini tarjimada berishni avzal ko'rgan, *chunki habashsiz ishimiz bitmaydi.*

Antonimik tarjima bu tarjima jarayonida keng qo'llaniladigan kompleks leksik-grammatik almashinuvdir. Bunda tasdiq grammatik konstruksiya inkor konstruksiyaga, aksincha, inkor konstruksiya tasdiq konstruksiyaga almashtiriladi. Shu bilan birga, asl matndagi biror-bir so'z uning antonimiga almashtiriladi. Baliqlarning qachon xo'rak atrofida paydo bo'lish haqida gapirib turgan Garriy Morganning *“But when they come there's plenty of them”* degan gapini tarjimon *“Biroq omading kelsa, o'ljani eplab bo'lmay qoladi”* shakldagi inkor gapdan foydalangan.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Yuqoridagi tahlillardan xulosa qiladigan bo'lsak, transformatsiya tarjima jarayonida keng qo'llaniluvchi jarayonning muhim qismidir. Undan to'g'ri foydalanish nafaqat asarning tarjima tili o'quvchilariga tushunarli bo'lishini, balki asliyat muallifi uslubi, u tomondan aks ettirilgan voqelik, asar sujeti va kompozitsiyasi hamda janrini tarjimada saqlab qolishda yetakchi omil hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References):

- (1) Ergash Ochilov, Nilufar Hodjayeva. Tarjima nazaryasi. Toshkent, 9–10-betlar.
- (2) Catford, J.C. A Linguistic Theory of Translation. London, Oxford University Press, 1965, p. 64–78.
- (3) Newmark, P. About Translation. Great Britain, Longdum Press Ltd. (1991).
- (4) Zohid Jumaniyozov. Tarjimaning nazariy va amliy asoslari. “Taffakur bo'stoni” nashriyoti, 2018, 111-bet.
- (5) Nida Eugene Albert. Toward a Science of Translation. Leiden, Brill. 1964, p. 352.
- (6) Van Leuven-Zwart, Kitty M. Translation and Original: Similarities and Dissimilarities. University of Amsterdam, 1989, p. 151–18.
- (7) Комиссаров В.Н. Слово о переводе. М., Международные отношения. Россия, 1973, 215 с.
- (8) Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. М., ЭТС, 2002, 421 с.

(9). Рецкер Я.И. О закономерных соответствиях при переводе на родной язык. Вопросы и методики учебного перевода. М., 1950, с. 156–178.

**Бобоев Улаш Нематович (доцент Самаркандского государственного института иностранных языков)
НАЦИОНАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ПРИМЕНЕНИЯ ШОК-ТЕЙМЕНТА В ТЕКСТАХ
УЗБЕКСКИХ И ФРАНЦУЗСКИХ СМИ**

***Аннотация.** Статья посвящена сравнительному изучению особенностей использования приема шок-теймент в СМИ Узбекистана и Франции. Целью статьи является определение национальных аспектов применения шок-теймента в текстах узбекских и французских СМИ. Автор статьи приходит к выводу, что существуют сходства в национальной специфике использования шок-теймента в Узбекистане и Франции, которые заключаются в том, что шок-теймент проявляется в контрастных заголовках, обилии эмоционально-оценочной лексики, а также драматизации событий. Однако в Узбекистане и Франции композиционно разный шок-теймент в СМИ. Французы предпочитают более выраженный негативный характер данного приема, а в Узбекистане принято ставить акцент на позитивных моментах. Узбекские СМИ также стараются удивлять читателей оригинальными новостями с акцентом на существующие контрасты и противоречия.*

***Ключевые слова:** шок-теймент, узбекские и французские СМИ, лингвокультурологические особенности, сравнительный анализ.*

**Boboyev Ulash Ne'matovich (Samarqand davlat Chet tillar instituti dotsenti)
O'ZBEK VA FRANSUZ OMMAVIY AXBOROT VOSITALARI MATNLARIDA SHOK-
TEYMENTNI QO'LLASHNING MILLIY JIHATLARI**

***Annotatsiya.** Maqola O'zbekiston va Fransiya ommaviy axborot vositalarida shok-ko'ngilocharlardan foydalanishning o'ziga xos xususiyatlarini qiyosiy o'rganishga bag'ishlangan. Maqolaning maqsadi O'zbekiston va Fransiya ommaviy axborot vositalari matnlarida shok-ko'ngilocharidan foydalanishning milliy jihatlari aniqlashdan iborat. Maqola muallifi O'zbekiston va Fransiyada shok o'yin-kulgidan foydalanishning milliy o'ziga xos xususiyatlarida o'xshashlik bor, degan xulosaga keladi, bu esa shok o'yin-kulgining qarama-qarshi sarlavhalarda namoyon bo'lishi, emotsional va baholovchi lug'atning ko'pligi, shuningdek, voqealarni drammatizatsiya qilish. Biro, O'zbekiston va Fransiya ommaviy axborot vositalarida kompozitsion jihatdan bir-biridan farq qiladi. Fransuzlar bu uslubning yanada aniqroq salbiy xususiyatini afzal ko'rishadi, O'zbekistonda esa ijobiy tomonlarini ta'kidlash odat tusiga kiradi. O'zbekiston ommaviy axborot vositalari ham mavjud qarama-qarshiliklarga urg'u berib, o'ziga xos yangiliklar bilan o'quvchilarni lol qoldirishga harakat qiladi.*

***Kalit so'zlar:** shok-ko'ngilochar, o'zbek va fransuz ommaviy axborot vositalari, lingvistik va madaniy xususiyatlar, qiyosiy tahlil.*

**Boboyev Ulash Ne'matovich (Associate Professor in Samarkand State Institute of Foreign Languages)
NATIONAL ASPECTS OF THE USE OF SHOCK-TAYMENT IN THE TEXTS OF UZBEK AND
FRENCH MEDIA**

***Annotation.** The article is devoted to a comparative study of the features of using the shock-tayment technique in the media of Uzbekistan and France. The purpose of the article is to determine the national aspects of using shock-tayment in the texts of Uzbek and French media. The author of the article comes to the conclusion that there are similarities in the national specifics of using shock-tayment in Uzbekistan and France, which consist in the fact that shock-tayment is manifested in contrasting headlines, an abundance of emotional-evaluative vocabulary, as well as dramatization of events. However, in Uzbekistan and France, shock-tayment in the media is compositionally different. The French prefer a more pronounced negative character of this technique, and in Uzbekistan it is customary to emphasize positive aspects. Uzbek media also try to surprise readers with original news with an emphasis on existing contrasts and contradictions.*

***Keywords:** shock-tayment, Uzbek and French media, linguocultural features, comparative analysis.*

***Введение.** По мере развития процессов глобализации и цифровизации наблюдается стремительное развитие средств массовой информации, оказывающих значительное влияние на все сферы общественной жизнедеятельности путем привлечения внимания целевой аудитории к определенным изданиям или Интернет-ресурсам, доходы которых прямо зависят с количеством постоянных читателей – потребителей информационного контента [2;69 с.]. Прием шок-теймент часто используется СМИ для того, чтобы писать эпатажные тексты, волнующие и вызывающие интерес аудито-*

рии, вынуждая людей обратить внимание на ту или иную новость и читать ее полностью. Довольно часто благодаря шок-тейменту удается преувеличить значение содержания публицистических текстов и вызвать много противоречивых эмоций у читателей [1;19 с.]. Данный прием используется в текстах СМИ разных стран мира неодинаково, поскольку имеются соответствующие лингвокультурологические особенности. В настоящей статье мы анализируем национально специфичное проявление шок-теймента в узбекских и французских СМИ (наша выборка материалов СМИ составила по 100 примеров в каждом языке из четырех Интернет-порталов - "Spot.UZ", «Sputnik Ўзбекистон», "Le Figaro" и "Le Monde").

Анализ литературы по теме. Приведем примеры разных видов шок-теймента в узбекских и французских СМИ:

1. Шок-теймент, вызывающий чувство страха:

▪L'étranger trouverait des gens se plaignant de leur vie sur les réseaux sociaux et leur couperait la tête (фр.) [9] – Незнакомец находил людей, жалующихся на свою жизнь в социальных сетях, и отрубал им головы (русс. перевод).

▪Un habitant de Paris aurait conduit dans la ville en état d'ébriété, mais à ce moment-là, il était déjà mort (фр.) [4]. Житель Парижа якобы ездил по городу пьяным, однако в это время он уже был мертв (русс. перевод).

▪Shrgar metro yo'lovchisini la'natladi (узб.) [5]. Колдун проклял пассажира метро (русс. Перевод).

▪Zavod kislota yordamida dunyoni yorqinroq qilishni taklif qiladi (узб.) [13] – Завод предлагает сделать мир ярче с помощью кислоты (русс. перевод).

2. Шок-теймент, вызывающий чувство отвращения:

▪A Paris, des chauffeurs de taxi ont tenté de violer une "fille", mais se sont vite rendu compte qu'il s'agissait d'un homme (фр.) [7]. В Париже таксисты пытались изнасиловать «девушку», но вскоре поняли, что это мужчина (русс. перевод).

▪Zelensky a déclaré son équipe aux élections "merde creative" (фр.) [14]. Зеленский объявил свою команду на выборах «творческим говном» (русс. перевод).

▪«Bir to'plam beparvolik»: moskvaliklar Bolotnaya maydonidagi yangi ob'ektni tanqid qilmoqda (узб.) [10]. «Стопка неаккуратного дерьма»: москвичи критикуют новый объект на Болотной площади (русс. перевод).

▪Kannibalizmga gumon qilingan pensioner sudga murojaat qildi: "Sen mening shirinliklarimsan" (узб.) [3]. Подозреваемая в каннибализме пенсионерка обратилась к суду: «сладкие вы мои» (русс. перевод).

3. Шок-теймент, вызывающий смех:

▪En France, une femme a été perdue, retrouvée et perdue à nouveau (фр.) [6]. Во Франции женщина потерялась, нашлась и снова потерялась (русс. перевод).

▪YouTube sera bloqué au nom de la liberté d'expression (фр.) [12]. Ютуб блокируют ради свободы слова (русс. перевод).

▪Vandallar Toshkentga onlayn eshikni buzib tashlashdi (узб.) [11]. Вандалы разбили онлайн-дверь в Ташкент (русс. перевод).

▪O'zbekistonda pivo bir vaqtning o'zida qimmatlashdi va arzonlashdi (узб.) [8]. Пиво в Узбекистане подорожало и подешевело одновременно (русс. перевод).

Методология исследования. Шок-теймент в новостных материалах узбекских интернет-порталов "Spot.UZ" и «Sputnik Ўзбекистон» демонстрирует определенные лингвокультурологические особенности: максимальное использование шок-теймента в целях формирования положительных эмоций читателей, раскрытия узбекского колорита и масштаба проведения разных мероприятий, основанных на национальных обычаях и традициях. Привычный деструктивный эмоциональный окрас также обеспечивается шок-тейментом узбекских СМИ, однако встречается редко. Мы пришли к выводу, что это вызвано высокими этическими и нравственными нормами узбекского общества, когда деструктивное информационное воздействие может быть оправдано лишь в исключительных ситуациях, когда сама новость по своему содержанию не может не вызывать резко негативных реакций у читателей. Узбекское гражданское общество весьма чувствительно воспринимает грубость, предпочитая вежливость в подаче информационного контента, поэтому злоупотребление шок-тейментом может иметь обратный эффект отказа от прочтения новостей на конкретных интернет-порталах.

Анализ и результаты. Анализ материалов французских интернет-порталов “Le Figaro” и “Le Monde” показал, что журналисты используют широкий спектр литературных приемов шок-теймента. Наиболее часто при этом встречаются следующие: сенсационность, «мелкотемье», драматизация, саспенс, ирония и языковая игра. При этом большинство статей с шок-тейментом в нашей выборке продемонстрировали отрицательный характер, поскольку новости вызвали негодование, возмущение и в целом провоцировали агрессивные настроения у читателей. Лингвокультурологическими особенностями французского шок-теймента следует признать колкость выражений, прямолинейность в выражении деструктивных явлений в обществе и государстве и общую бесцеремонность фраз, часто выстроенных на прецедентных феноменах. Мы полагаем, что специфика французского шок-теймента указывает на то, что на международном уровне назрела необходимость обратить внимание на агрессивные заголовки СМИ, включая интернет-порталы, которые в погоне за рейтингами часто игнорируют нормы морали и этикета, манипулируя вниманием аудитории.

Выводы и предложения. Таким образом, сравнительный анализ национальных аспектов приращения шок-теймента в текстах узбекских и французских СМИ позволил выявить сходства, проявленные в том, что в данных странах особенно часто шок-теймент проявляется в заголовках, эмоционально-оценочной лексике и драматизации. При этом виды шок-теймента в Узбекистане и Франции в композиционном отношении отличаются большим разнообразием, однако во Франции шок-теймент носит преимущественно негативный характер, а в Узбекистане, наоборот, позитивный. Узбекские Интернет-порталы в отличие от французских стремятся привлечь внимание своих читателей удивительно приятными новостями, основанными на контрастах.

Список использованной литературы:

- (1). Мелехова А.С., Автономова С.А. Инновационные технологии и новые медиа. “Инновации и инвестиции”, 2024, № 1, с. 18–24.
- (2). Нуртаев С.Х. Проблемы перевода шок-теймента в средствах массовой информации. “Наука и образование сегодня”, 2023, № 6–2 (41), с. 67–72.
- (3). Рахматуллаев Д. Kannibalizmda gumon qilingan pensioner sudga murojaat qildi: “Sen mening shirinliklarimsan”, Sputnik Ўзбекистон. 26.03.2023. URL: <https://sputniknews.uz/20230326.html> (дата обращения: 04.10.2024).
- (4). Albert, E. Un habitant de Paris aurait conduit dans la ville en état d'ébriété, mais à ce moment-là, il était déjà mort. Le Monde. 17/05/2023. URL: https://www.lemonde.fr/un-habitant-de-paris-aurait-conduit-dans-la-ville-en-etat-debriete-mais-a-ce-moment-la-il-etait-deja-mort_6173799_3234.html (récupéré: 04/10/2024).
- (5). Blinov M. Sehrgar metro yo'lovchisini la'natladi. Sputnik Ўзбекистон. 19.05.2023. URL: <https://sputniknews.uz/20230521/sehrgar-metro-yo'lovchisini-la'natladi-35114469.html> (дата обращения: 04.10.2024).
- (6). En France, une femme a été perdue, retrouvée et perdue à nouveau. Le Figaro. 04/03/2022. URL: <https://www.lefigaro.fr/en-france-une-femme-a-ete-perdue-retrouvee-et-perdue-a-nouveau-20220428>(récupéré:04.10.2024).
- (7). Hofstein C. A Paris, des chauffeurs de taxi ont tenté de violer une “fille”, mais se sont vite rendu compte qu'il s'agissait d'un homme. Le Figaro. 06/05/2022. URL: <https://www.lefigaro.fr/a-paris-des-chauffeurs-de-taxi-ont-tente-de-violer-une-fille-mais-se-sont-vite-rendu-compte-quil-sagissait-dun-homme.20220506>(récupéré:04.10.2024).
- (8). Ismoilxo'jaev Sh. O'zbekistonda pivo bir vaqtning o'zida qimmatlashdi va arzonlashdi. Spot.UZ. 02/07/2022. URL: <https://www.spot.uz/ru/2022/07/02/shadow-economy> (дата обращения: 04.10.2024).
- (9). Renault C. L'étranger trouverait des gens se plaignant de leur vie sur les réseaux sociaux et leur couperait la tête. Le Figaro. 28/04/2022. URL: <https://www.lefigaro.fr/letranger-trouverait-des-gens-se-plaignant-de-leur-vie-sur-les-reseaux-sociaux-et-leur-couperait-la-tete-20220428> (récupéré: 04/10/2024).
- (10). Sorochin Y. «Bir to'plam beparvolik»: moskvaliklar Bolotnaya maydonidagi yangi obyektini tanqid qilmoqda. Spot.UZ.17/04/2021. URL: <https://www.spot.uz/oz/2021/04/17/current-event/>(дата обращения: 04.10.2024).
- (11). Vandallar Toshkentga onlayn eshikni buzib tashlashdi. Sputnik Ўзбекистон. 13.02.2021. URL: <https://sputniknews.uz/20210213/vandallar-toshkentga-onlayn-eshikni-buzib-tashlashdi-35182734.html> (дата обращения: 04.10.2024).
- (12). YouTube sera bloqué au nom de la liberté d'expression. Le Monde. 18/05/2023. URL: https://www.lemonde.fr/youtube-sera-bloque-au-nom-de-la-liberte-dexpression_6173812_4408996.html (récupéré: 04.10.2024).
- (13). Zavod kislota yordamida dunyoni yorqinroq qilishni taklif qiladi. Spot.UZ. 23/09/2022. URL: <https://www.spot.uz/oz/2022/09/23/zavod-kislota-yordamida-dunyoni-yorqinroq-qilishni-taklif-qiladi/>(дата обращения:04.10.2024).
- (14). Zelensky a déclaré son équipe aux élections “merde creative”.Le Monde. 18/05/2023. URL: https://www.lemonde.fr/zelensky-a-declare-son-equipe-aux-elections-merde-creative_6173812_4408996.html (récupéré: 04.10.2024).

Рузиева Зилола Мустафаевна (доктор философии по филологическим наукам (PhD), доцент кафедры русского языка и литературы, Навоийский государственный университет; zil01ruzieva@gmail.com)

АКСИОЛОГИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ РУССКИХ ГЛАГОЛОВ В КОНТЕКСТЕ ПОСЛОВИЦ

Аннотация. В настоящей статье рассматриваются глаголы, несущие в своей семантике аксиологический и культурный коды, которые являются важными аспектами языковой семантики. В русском языке лексические единицы, выражающие, характеризующие и дифференцирующие оценочную деятельность человека, чаще представлены глагольными единицами. Именно они, как зеркало, отражают ценностные приоритеты и установки, пронизывающие мировосприятие и миропонимание народа, нашедшие воплощение в русской ценностной картине мира.

Ключевые слова: аксиология, язык, пословица, оценочные глаголы, действие, ценности, положительный и отрицательный характер оценки, понимание, языковая семантика, особенности.

MAQOLLAR KONTEKSTIDA RUS FE'LLARINING AKSILOGIK POTENSIALI

Аннотация. Ushbu maqolada lingvistik semantikaning muhim jihatlari bo'lgan o'z semantikasida aksiologik va madaniy kodlarni o'z ichiga olgan fe'llar tahlil qilinadi. Rus tilida shaxsning baholash faoliyatini ifodalovchi, tavsiflovchi va farqlovchi leksik birliklar ko'proq fe'l birliklari orqali ifodalanadi. Aynan ular, xuddi ko'zgu kabi, ruslarning dunyoning qadriyatlarida mujassamlangan odamlarning dunyoqarashiga singib ketgan qadriyatlar ustuvorligi va munosabatlarini aks ettiradi.

Калит со'злар: aksiologiya, til, maqol, baho fe'llari, harakat, qadriyatlar, baholashning ijobiy va salbiy xarakteri, tushunish, lingvistik semantika, xususiyatlar.

AXIOLOGICAL POTENTIAL OF RUSSIAN VERBS IN THE CONTEXT OF PROVERBS

Annotation. This article examines verbs that carry axiological and cultural codes in their semantics, which are constituent aspects of linguistic semantics. In the Russian language, lexical meanings that express, characterize and differentiate a person's evaluative activity are most often represented by verbal units. It is they who, like a mirror, reflect the value priorities and attitudes that permeate the worldview and worldview of the people, embodied in the Russian value picture of the world.

Key words: axiology, language, proverb, evaluative verbs, action, values, positive and negative nature of assessment, understanding, linguistic semantics, features.

Введение (Introduction). Система ценностей, оценка, ценностные ориентации отражаются в культуре и языке каждого народа. Исследованием ценностного мира, представленного системой ценностей и их социально-культурных взаимосвязей с реальностью в целом и обществом и личностью в частности, занимается аксиология.

Аксиологическая картина мира строится на базе ценностных ориентиров индивида и общества, которые устанавливаются их пережитым жизненным опытом и приобретенными знаниями, умениями и навыками удовлетворения потребностей как духовного, так и материального планов [2: 5–54]. Определяющими факторами ценностной ориентации человека является способ удовлетворения потребностей и характер мотиваций к деятельности.

Человеку свойственно постоянно оценивать все по каким-либо установленным в обществе шаблонам, принятым им за эталон. Любой материальный или духовный объект как определенная ценность в сознании индивида приобретает положительную или отрицательную оценку, которая и предопределяет вкус и чувство при выборе личностью того или иного поступка.

Анализ литературы по теме (Literature review). Языковая категория оценки является предметом научного интереса не только философов и логиков, но и продолжает привлекать внимание лингвистов как одна из сторон познавательной деятельности человека. В лингвистике оценка привлекала внимание таких исследователей, как Н.Д.Арутюнова, Е.М.Вольф, Д.Н.Шмелев, Ю.Д.Апресян, В.И.Карасик, Анна А.Зализняк, А.Д.Шмелев, И.Б.Левонтина и другие.

Оценка представлена в языке на всех его уровнях: фонетическом, лексическом, фразеологическом, словообразовательном, морфологическом, синтаксическом. Языковые элементы этих уровней с оценочным значением представляют собой определенную систему с богатым семантическим и прагматическим содержанием.

Методология исследования (Research Methodology). В исследовании использованы такие методы, как описательный метод, компонентный анализ значения глаголов и глагольных форм, лексико-семантический анализ.

Анализ и результаты (Analysis and results). Язык и речь традиционно представляют собой объекты ценностного отношения. Оценка языковых фактов может определяться по разным признакам, однако основные значения представляются трактовкой «хорошо – плохо», которая обладает ярко выраженным субъективным характером и определяется ценностными установками.

Оценочная деятельность человека – это один из важнейших видов осмысления и познания им окружающей действительности. В русском языке лексические единицы, выражающие, характеризующие и дифференцирующие оценочную деятельность человека, чаще представлены глаголами [3: 14]. Именно они способны выражать глубокие аксиологические понятия, передавать моральные нормы, отражать мировоззрение и культурные ценности людей. Осознавая аксиологический потенциал глаголов, мы можем лучше понять и интерпретировать язык, а также более тонко и глубоко выражать свои собственные ценности и мысли.

Одним из продуктивных способов выявления оценочных смыслов глаголов является обращение к культурному контексту русского языка, в частности к пословичным единицам, представляющим особый культурно-прагматический материал. В их содержании раскрывается история, обычаи, традиции, особенности мировоззрения народа.

Справедливо отмечал С.И.Ожегов: «Пословица – краткое народное изречение с назидательным содержанием, народный афоризм» [7;668 с.]. Паремии «не спорят и не доказывают – они просто утверждают или отрицают» [1;67 с.]. Они предельно лаконично выражают черты национального менталитета и часто используются в речи.

Пословицы обладают большим аксиологическим потенциалом, поскольку содержат в себе оценочную информацию о человеке и его качествах, свойствах предметов и явлений окружающей действительности, определяют действия и поведение, регулируют нормативность всех сторон жизни во взаимоотношении и взаимодействии с человеком.

Оценочный компонент в семантике глагола – это аспект глагола, который выражает степень оценки, оценочные предпочтения, отношение к действию или состоянию, а также оценочные нюансы, связанные с выполнением действия. Он также влияет на контекстуальную интерпретацию действия и восприятие события, что делает его одним из важнейших аспектов при анализе семантики глагола в рамках лингвистических исследований.

Рассмотрим на примерах роль глаголов в выражении ценностей. Материалом исследования послужили пословицы с глаголами, извлеченные из словарей «Пословицы русского народа» В.И. Даля [5], М.А.Рыбниковой «Русские пословицы и поговорки» [8], В.П.Аникина «Русские пословицы и поговорки» [1], Ф.И.Буслаева «Русские пословицы и поговорки, собранные и объясненные» [4], В.М.Мокиенко, Т.Г.Никитиной «Большой словарь русских поговорок» [6].

Являясь в пословицах мощным инструментом выражения аксиологических значений, глаголы передают народную мудрость и жизненный опыт, играют важную роль в формировании личности, воспитании нравственных качеств и сохранении культурного наследия:

«*Что посеешь, то и пожнешь*» – глагол «посеешь» несет аксиологическое значение справедливости и ответственности за свои поступки. Человек ответственен за свои решения и должен быть готов нести ответственность за их результаты.

Пословица «*Как аукнется, так и откликнется*» напоминает о важности сострадания, прощения и избегания злых поступков. Она побуждает к размышлению о смысле жизни и ответственности перед другими людьми. Глагол «откликнется» выражает аксиологическое значение кармического закона и необходимости жить согласно нравственным принципам.

«*Друг познаётся в беде*» – пословица напоминает о важности искренних отношений и верности в дружбе. Она побуждает к размышлению о настоящей ценности друзей и о том, как мы можем быть настоящими друзьями для других. Глагол «познаётся» подчеркивает важность проверки на прочность и глубокое значение дружеских отношений. Он указывает на то, что настоящая дружба – это не просто приятное общение, а верность и поддержка в любой ситуации.

«*Слово не воробей, вылетит – не поймаешь*» – подчеркивает необратимость слов и необходимость осторожности в высказываниях; глагол «вылетит» – предупреждение о последствиях неосторожных слов. Пословица напоминает о важности вежливости, такта и уважения в общении. Она побуждает к размышлению о том, как слова могут влиять на отношения между людьми.

«*Кто рано встаёт, тому Бог подаёт*» – глагол «встаёт» – поощряет ценность раннего пробуждения и трудолюбия. Пословица напоминает о том, что успех не приходит легко, а требует уси-

лий, организации и усердия, поощряет веру в то, что Бог помогает тем, кто сам старается и стремится к лучшей жизни.

«*Не спеши языком, спеши делом*» – глагол «спешить» в данном случае имеет негативное значение, подчеркивая важность делового подхода, а не пустых слов.

«*Бережёного Бог бережёт*» – глагол «бережёт» выражает положительное действие – осмтрительность и осторожность помогают избежать опасностей. Пословица напоминает о том, что необходимо быть ответственным за свою безопасность и благополучие и что Бог помогает тем, кто сам делает все возможное, чтобы избежать опасности.

«*Бесплатный сыр бывает только в мышеловке*» – имеет глубокий смысл и предостерегает от неверных ожиданий и соблазнов. При этом смысл пословицы выражается за счет глагола «бывает».

Пословица «*Бумага всё стерпит*» посредством глагола «стерпит» предостерегает от безответственного отношения к слову. Не стоит писать о том, что может навредить другим или привести к негативным последствиям, потому что бумага не сможет спасти от ответственности за написанное. Бумага не может испытывать эмоции, не может судить и осуждать. Она просто записывает информацию без какого-либо личного отношения.

«*В тихом омуте черти водятся*» – данная пословица имеет аксиологическое значение, которое предостерегает от ошибочных суждений и неверных оценок: спокойные и молчаливые люди часто скрывают свою истинную натуру.

Пословица «*В чужой монастырь со своим уставом не ходят*» напоминает о важности уважения к другим людям и их культурам. Это призыв к толерантности, пониманию и гибкости в общении с представителями других культур, который выражается посредством глагола «не ходят».

«*Вода камень точит*» – это мудрый совет, который напоминает о том, что настойчивость и терпение – это ключевые факторы успеха. Важно не сдаваться перед трудностями и продолжать двигаться к цели, постепенно преодолевая препятствия. Содержание пословицы уточняет глагол «точит».

«*Волков бояться – в лес не ходить*» – Призыв к смелости, решительности и рациональному подходу к риску представлен глаголами «бояться», «не ходить». Важно уметь оценивать опасности, но не сдаваться перед страхом, а двигаться к цели, не боясь препятствий.

«*Лежачего не бьют*» – напоминает о важности моральных норм и справедливого отношения к другим людям. Важно проявлять сострадание к слабым и не использовать свое преимущество для того, чтобы унижить или уничтожить их. «*Лежачий*» – это человек, который не может защитить себя. Бить его – значит поступать нечестно и позорно.

«*После драки кулаками не машут*». Пословица посредством глагола «не машут» говорит о том, что бессмысленно оправдываться за свои действия после того, как конфликт уже произошел. Она отражает важность примирения и восстановления отношений после конфликта.

«*Яйца курицу не учат*» – пословица отражает важность опыта и знаний, которые приобретаются с годами и практикой. Она посредством глагола «не учат» предостерегает от неразумных попыток учить тех, кто обладает большим опытом и знаниями.

«*Чем сердиться, то лучше помириться*». Указанная пословица выражает ценность добрых отношений. Она говорит о том, что в любом конфликте надо искать возможность помириться. Этот смысл пословицы выражается с помощью глаголов «сердиться» и «помириться».

«*Семь раз отмерь, а один отрежь*». В данном случае говорится о важности планировать свои действия. Тогда полученный результат будет верным и удачным. Нельзя совершать необдуманные поступки. Значение пословицы выражается противопоставлением глаголов «отмерь» и «отрежь»;

Эти примеры показывают, как оценочный компонент в семантике глагола проявляется в пословицах. В каждой из них глагол или его формы несут в себе своеобразную оценку того или иного действия, отражая ценностные ориентиры и культурные особенности.

Глаголы в пословицах в сочетании с лексическим значением и контекстом, становятся важным инструментом передачи ценностей и морального урока, создают эмоциональную окраску пословиц, показывают отношение народа к разным явлениям жизни, делают пословицы более живыми и запоминающимися.

Заключение и предложения. (Conclusion/Recommendations). В результате проведенного анализа аксиологического потенциала глаголов на материале пословиц русского языка можно сделать следующие выводы. Пословицы любого народа отражают бытовую и языковую картину мира, в которой человек – центр осмысления и выражения оценки. Они содержат оценочную информацию

о человеке и его качествах, свойствах предметов и явлений окружающей действительности, детерминируют его поведение, что позволяет ставить вопрос об их аксиологической значимости.

Глаголы в пословицах не просто описывают действия, а становятся неотъемлемой частью их смысла, морали, и символики, помогают передать ценности, уроки и мудрость предков в компактной и универсальной форме. Значения глагольных форм позволяют наиболее чётко отразить глубинные свойства и особенности характера и мышления русского человека, истинную культуру народа.

Список использованной литературы (References):

- (1). Аникин В.П. Русские пословицы и поговорки. М., “Художественная литература”, 1988, 431 с.
- (2). Арутюнова Н.Д. Аксиология в механизмах жизни и языка. Проблемы структурной лингвистики. М., “Наука”, 1984, с. 5–54.
- (3). Бондарко А.В., Буланин Л.Л. Русский глагол. Пособие для студентов и учителей, Л., “Просвещение”, 1987, 52 с.
- (4). Буслаев, Ф.И. Русские пословицы и поговорки, собранные и объясненные. М., “Русский язык”, 1954, 176 с.
- (5). Даль В.И. Пословицы русского народа. Сборник пословиц, поговорок, речений, присловий, чистоговорок, прибауток, загадок, поверий и прочего. В 2 т., М., “Академический проспект”, 2018, 1228 с.
- (6). Мокиенко В.М., Никитина Т.Г. Большой словарь русских поговорок. М., 2007.
- (7). Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. 80 000 слов и фразеологических выражений. С.И. Ожегов, Н.Ю.Шведова. М., “Азбуковник”, 1999, 944 с.
- (8). Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. М., Языки славянской культуры, 2001, 544 с.
- (9). Рыбникова М.А. Русские пословицы и поговорки. М., 1961, 232 с.
- (10). Шохин В.К. Аксиология. Т. 1, с. 62–67.

Матрасулова Мафтуна Матякубовна (магистрант Ургенчского государственного университета) РАЗЛИЧИЯ ГЕНДЕРНО-КУЛЬТУРНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ В АНГЛИЙСКОЙ И УЗБЕКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация. В результате изучения произведений современных английских и узбекских авторов было показано, что различия, связанные с гендером, в речи персонажей женского и мужского пола могут быть стираемы различными прагматическими факторами. Гендерные стереотипы продолжают существовать в современном обществе, и социальные роли мужчин и женщин постоянно меняются. В данной статье анализируются различия между двумя культурами на основе их художественных произведений, а также изучается влияние времени на культуру и литературу.

Ключевые слова: гендер, мужчины, женщины, культура, особенности.

Matrasulova Maftuna Matyakubovna (Urganch davlat universiteti magistranti) INGLIZ VA O‘ZBEK ADABIYOTIDA GENDERGA OID MADANIY XUSUSIYATLARNING FARQLARI

Annotatsiya. Zamonaviy ingliz va o‘zbek mualliflarining asarlarini o‘rganish orqali turli pragmatik elementlar erkak va ayol personajlarining nutqida gender bilan bog‘liq farqlarni turli pragmatik faktorlar orqali kuzatishimiz mumkin. Zamonaviy madaniyatlar gender stereotiplarini saqlab qolmoqda, shuningdek, erkaklar va ayollarning ijtimoiy holatlari doimiy ravishda o‘zgarib bormoqda. Ushbu maqolada ikki madaniyat o‘rtasidagi farqlar ularning badiiy asarlari asosida tahlil qilinadi hamda vaqtning madaniyatga va adabiyotga ko‘rsatgan ta‘siri o‘rganiladi.

Kalit so‘zlar: gender, erkaklar, ayollar, madaniyat, xususiyatlar.

Matrasulova Maftuna Matyakubovna (Master’s Student of Urgench State University) DISTINCTIVE FEATURES OF GENDER-CULTURAL DIFFERENCES IN ENGLISH AND UZBEK LITERATURE

Annotation. Studying the writings of modern English and Uzbek authors has demonstrated that a variety of pragmatic elements can eliminate gender-related variations in the speech patterns of male and female characters. Modern culture maintains gender stereotypes, and men’s and women’s social positions are ever-evolving. This article explores the cultural differences between two societies through the analysis of their literary works, focusing on how time influences both culture and literature.

Key words: gender, men, women, culture, features.

Введение. Гендерные особенности в литературе нередко отражают культурные ценности, социальные нормы и исторический контекст общества. В английской и узбекской литературе гендер-

ные различия проявляются в специфике речи персонажей, изображении ролей мужчин и женщин, а также в отношении к власти и семейным отношениям. Изучение этих аспектов позволяет глубже понять, как гендерная идентичность формировалась в разных культурных традициях и как она находит выражение в литературных произведениях [1].

Многочисленные факторы влияют на изменение гендерных различий. Одним из таких параметров является сложное сочетание прагматических факторов, связанных как со спецификой общения (обстановка общения, ситуация общения, отношения между коммуникантами, жанр беседы), так и непосредственно с личностными характеристиками коммуникантов (пол, возраст, социальный статус, профессия, этническая принадлежность, образование, религиозные взгляды). Эти факторы оказывают значительное влияние на речевое поведение участников общения [2].

Традиционные гендерные стереотипы рассматривают приписывание агентных черт, таких как амбициозность, власть и конкурентоспособность как присущее мужчинам, а общинных черт, таких как заботливость, эмпатия и забота о других, как характеристики женщин. В дополнение к этим дескриптивным стереотипам (т.е. убеждениям о конкретных характеристиках, которыми обладает человек в зависимости от его пола) существуют предписывающие стереотипы, которые представляют собой убеждения о конкретных характеристиках, которыми человек должен обладать в зависимости от его пола [4]. Гендерные стереотипы формируются под воздействием социальных норм, касающихся идеалов и практик мужественности и женственности (например, физических характеристик, темперамента, подходящих профессий/ролей и т.д.), которые подвержены влиянию культуры и времени [4].

Литературный обзор. Гендерные аспекты в литературных исследованиях привлекают внимание многих ученых, исследующих особенности языковой репрезентации мужчин и женщин. В работе «Введение в гендерные исследования» под редакцией И.В.Костиковой и других авторов (2005) представлено систематическое введение в основные концепции гендерной теории. Учебное пособие охватывает широкий круг вопросов, связанных с гендерной идентичностью, культурными стереотипами и их отражением в различных формах человеческой деятельности, включая литературу. Данное издание помогает лучше понять культурно-обусловленные различия в восприятии и выражении гендера, что делает его важным источником для дальнейшего анализа литературных текстов.

Анна Викторовна Казакова в своей статье «Гендерные различия в речи литературных персонажей» (2016) акцентирует внимание на специфике речевого поведения персонажей, обусловленного их гендерной принадлежностью. Исследование демонстрирует, как языковые особенности мужских и женских персонажей отражают культурные нормы и ожидания, свойственные определенным сообществам. На основе анализа произведений авторами выявляются отличительные черты речи, такие как использование определенных лексических и грамматических конструкций, а также прагматические аспекты общения. Работа Казаковой представляет собой значительный вклад в понимание роли гендера в литературе и служит важным материалом для дальнейшего изучения этого вопроса.

Методология исследования. Гендерные роли и социальные нормы в английской литературе. В английской литературе с течением времени наблюдалась значительная эволюция в изображении женских и мужских персонажей. Если обратиться к классическим произведениям, таким как пьесы Уильяма Шекспира, мы можем увидеть, что женские персонажи часто занимали пассивные позиции, выступая объектами страсти или брачных союзов. Например, Джульетта в «Ромео и Джульетте» является одновременно сильной, но также и ограниченной социальными нормами того времени. Её независимость подавляется родовыми и патриархальными устоями. Однако даже в этих ранних произведениях Шекспир подчеркивает внутреннюю силу своих героинь, что позволяет говорить о сложной гендерной динамике [3].

В викторианскую эпоху гендерные различия в литературе стали более очевидными, поскольку общество строго разделяло мужские и женские роли. Джейн Остин в своих романах, таких как «Гордость и предубеждение», изображает женщин, ограниченных брачными обязательствами и финансовой зависимостью от мужчин. Тем не менее, её героини демонстрируют определенную степень самостоятельности и эмоциональной глубины, особенно в стремлении к личному счастью, что указывает на развивающееся понимание женской индивидуальности и силы [2].

Современная английская литература часто фокусируется на разрушении традиционных гендерных ролей и исследовании новых форм гендерной идентичности. В произведениях таких писа-

телей, как Вирджиния Вулф или Джулиан Барнс, гендер не воспринимается как фиксированная категория, а становится темой для глубоких размышлений и экспериментов с нарративом [5].

Узбекская литература: традиционные и современные представления о гендере. В узбекской литературе гендерные особенности часто выражаются через культурные и религиозные традиции, где мужчины и женщины выполняют строго определенные социальные функции. В классических узбекских произведениях мужчины чаще выступают как носители власти и силы, в то время как женщины представлены в рамках семейных ролей. Например, в произведениях Навои мужчины – это мудрецы, воины и защитники нации, а женщины – воплощение красоты, добродетели и верности. Этот дуализм отражает традиционные ценности, где женщина должна быть хранительницей домашнего очага, а мужчина – защитником и кормильцем [1].

Однако, с развитием узбекского общества и влиянием глобализации, в современной узбекской литературе начинают появляться более многогранные женские персонажи, которые бросают вызов традиционным гендерным ролям. Они часто изображаются как самостоятельные, образованные и независимые личности, стремящиеся к самореализации [6].

Анализ и результаты. Культурные различия в изображении гендера в узбекской и английской литературе. Одним из ключевых различий между английской и узбекской литературой является то, как культуры этих обществ влияют на восприятие гендера. В английской литературе, особенно начиная с конца XIX века, писатели постепенно отошли от стереотипных изображений мужчин и женщин, создавая более гибкие и неоднозначные образы. Феминизм и гендерная теория сильно повлияли на развитие литературы, и теперь женские персонажи не только участвуют в сюжете, но и становятся главными действующими лицами, принимающими решения и изменяющими ход событий [7].

В узбекской литературе культурные и религиозные нормы играют более значимую роль в формировании гендерных ролей. Хотя изменения в обществе начинают оказывать влияние на современное литературное творчество, традиционные образы женщин как хранительниц семейных ценностей по-прежнему доминируют. При этом следует отметить, что именно благодаря приверженности культурным традициям узбекская литература сохраняет свою уникальность и самобытность [1, 6].

Заключение. Гендерные различия в английской и узбекской литературе отражают уникальные пути развития каждой культуры. Английская литература пережила период глубокого переосмысления гендерных ролей, особенно под влиянием социальных и политических движений, в то время как узбекская литература, хотя и сохраняет связь с традиционными ценностями, демонстрирует открытость к новым моделям гендерной идентичности. Комическое изображение гендера, культурные эволюции, а также влияние глобализации делают анализ этих двух литературных традиций особенно интересным и многослойным [3;5 с.].

Список использованной литературы:

- (1). Костикова, И.В. Введение в гендерные исследования. Учеб. пособие для студентов вузов, Костикова [и др.], М., “Аспект Пресс”, 2005, 235 с.
- (2). Анна Викторовна Казакова. Гендерные различия в речи литературных персонажей. Вестник Шадринского государственного педагогического университета, 2016, с. 112–116.
- (3). Елена Викторовна Суркова. Гендерные особенности авторской репрезентации эмоций художественных персонажей Казань. Казанский федеральный университет, 2019.
- (4). Stewart R, Wright B, Smith L, Roberts S, Russell N. Gendered stereotypes and norms: A systematic review of interventions designed to shift attitudes and behaviour. *Heliyon*. 2021 Apr 13;7(4). doi: 10.1016/j.heliyon.2021.
- (5). Проявление гендерного фактора в образной системе писателя (на примере анализа метафор в рассказах мужчин и женщин) Л.В.Балакина. Культура текст: материалы научной. конференции. Выпуск 5, Москва, Смоленск, “Универсум”, 2005, с. 199–210.
- (7). <http://cheloveknauka.com/oppozitsiya-muzhestvennost-i-zhenstvennost-v-yakutskoy-russkoy-frantsuzskoy-kulturnyh-traditsiyah#ixzz3Vgp238i2>

**Kurbonova Nargiza Samadovna (Senior Lecturer, Department of Foreign Philology,
International Innovation University)**

PHRASEOLOGY – PHENOMENON OF LANGUAGE AND CULTURE, ITS RELEVANT ASPECTS OF STUDY

Annotation. This article delves into the intricate relationship between phraseology, language, and culture, emphasizing the significance of phraseological units in understanding cultural values and societal

norms. The study explores how phraseological expressions reflect the worldview of a language community, serving as a bridge between linguistic structure and cultural heritage. The article highlights the interdisciplinary nature of phraseology, drawing connections between linguistics, ethnology, and cultural studies. It also discusses the challenges and methodologies of studying phraseology in different languages, underscoring its relevance in modern linguistics and cultural research.

Key words: phraseology, language, culture, phraseological units, linguistics, cultural heritage, worldview, ethnolinguistics, interdisciplinary study, language community.

Kurbonova Nargiza Samadovna (Xalqaro innovatsion universiteti "Xorijiy filologiya" kafedrasida katta o'qituvchisi)

FRAZEOLOGIYA – TIL VA MADANIYAT HODISASI, UNI O'RGANISHNING DOLZARB JIHATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqola frazeologiya, til va madaniyat o'rtasidagi murakkab munosabatlarni o'rganib, frazeologik birliklarning madaniy qadriyatlar va jamiyat normalarini tushunishda muhim o'ringa ega ekanligini ta'kidlaydi. Tadqiqotda frazeologik ifodalar til jamoasining dunyoqarashini qanday aks ettirishi va lingvistik tuzilma bilan madaniy meros o'rtasida ko'priklarni bajarishi o'rganiladi. Maqolada frazeologiyaning fanlararo xususiyati yoritilib, lingvistik, etnologiya va madaniyatshunoslik o'rtasidagi bog'liqliklar ko'rsatiladi. Shuningdek, maqola frazeologiyani turli tillarda o'rganishdagi qiyinchiliklar va metodologiyalarni muhokama qilib, uning zamonaviy lingvistik va madaniy tadqiqotlardagi dolzarbligini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: frazeologiya, til, madaniyat, frazeologik birliklar, lingvistik, madaniy meros, dunyoqarash, etnolingvistik, fanlararo tadqiqot, til jamoasi.

ФРАЗЕОЛОГИЯ – ЯВЛЕНИЕ ЯЗЫКА И КУЛЬТУРЫ, АКТУАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ЕЁ ИЗУЧЕНИЯ

Аннотация. В данной статье рассматривается сложная взаимосвязь между фразеологией, языком и культурой, с акцентом на значимость фразеологических единиц в понимании культурных ценностей и общественных норм. Исследование изучает, как фразеологические выражения отражают мировоззрение языкового сообщества, выступая мостом между языковой структурой и культурным наследием. В статье подчеркивается междисциплинарный характер фразеологии, устанавливаются связи между лингвистикой, этнологией и культурологией. Также обсуждаются трудности и методологии изучения фразеологии на разных языках, подчеркивается её актуальность в современной лингвистике и культурных исследованиях.

Ключевые слова: фразеология, язык, культура, фразеологические единицы, лингвистика, культурное наследие, мировоззрение, этнолингвистика, междисциплинарное исследование языкового сообщества.

Introduction. Phraseology, as a significant phenomenon of language and culture, encompasses the study of fixed expressions, idioms, collocations, and other multi-word units that convey meaning beyond the individual words they comprise. This field of study delves into how these expressions reflect cultural nuances, social contexts, and cognitive patterns inherent in a language. The relevance of phraseology extends beyond mere linguistic interest; it serves as a vital link between language and culture, illustrating how speakers of a language conceptualize their world, express emotions, and communicate social norms.

Literature review. Phraseology, a vital aspect of linguistics, explores the relationship between language and culture, with phraseological units reflecting the worldview, customs, and history of a society. Early scholars like Vinogradov (1947) laid the foundation for understanding these units as stable expressions with cultural significance, while modern researchers such as Wray (2002) and Piirainen (2012) emphasize their role as cultural metaphors. Cross-linguistic studies, discussed by Cowie (1998) and Baker (1992), highlight the complexities of translating these culturally embedded expressions. Moreover, phraseology contributes to national identity, as Sabban (2007) and Mollin (2012) demonstrate, by preserving unique cultural values, especially in languages like Uzbek and French. Technological advancements are reshaping phraseology, with Granger (2008) noting the emergence of new expressions influenced by digital media. As phraseology evolves, it remains central to understanding the interplay between language, culture, and society.

The significance of phraseology in language and culture lies in its expression of national identity and its role in preserving the uniqueness of a people during interactions with other cultures. For example, in English, the phrase "to kill two birds with one stone" signifies the skill of accomplishing two tasks with one action, which emphasizes efficiency in the English language. In the Uzbek language, the phrase "to hit

two rabbits with one shot" conveys a similar meaning, but it reflects the people's historical experience related to hunting and their connection with nature. Phraseology also demonstrates the national uniqueness of a people in the process of historical development. The history of the Uzbek people, based on agriculture and farming, is reflected in many phraseological expressions. For example, the phrase "a stone lying on the ground will not be washed by water" conveys the idea that action is necessary for achieving one's goal, and its roots are connected with the Uzbek people's history of farming. When compared to other languages and cultures, phraseological expressions reveal national thinking and cultural characteristics. Through the analysis of phraseological expressions, we can observe how national and cultural values have formed and evolved over time. Phraseologies are also of great importance in intercultural communication. The distinctive phraseological expressions of each people need to be translated accurately for representatives of other cultures to understand them correctly. However, translating phraseological units often presents significant challenges because they are tied to cultural contexts, and a direct translation may lose its meaning or be misunderstood. Therefore, it is crucial to preserve the original meaning and cultural content when translating phraseological expressions. For example, the English phrase "it's raining cats and dogs" appears strange when translated literally into Uzbek, as there is no direct equivalent. In such cases, the translator needs to provide a contextual explanation of the phrase's meaning: "it's raining heavily." Such translation examples demonstrate the necessity of deeply understanding a people's language and culture.

Analysis and results. In modern times, the study of phraseology within linguistics has expanded. Comparative studies of phraseological expressions, the complexities of their translation, and their role in intercultural communication are among the pressing issues. At the same time, new phraseological units are emerging as a result of the influence of modern technologies and the internet on language. Phraseological expressions hold a special place in linguistics because they reflect not only the grammar and vocabulary of a language but also its culture, history, and worldview. Today, the study of phraseology is considered one of the relevant areas of linguistics. Phraseology has incorporated many new aspects into contemporary scientific research, and a number of pressing issues are emerging.

- Translation difficulties of phraseological units: The translation of phraseological expressions into other languages has always been a pressing issue for linguists and translators. Phraseologies often encompass figurative and cultural elements that cannot be directly translated. Each language has its own distinctive phraseological units, and there is a high likelihood of losing the meaning or misunderstanding them during translation. For example, the Russian phrase "вешать лапшу на уши" (to hang noodles on someone's ears) does not make logical sense when translated into English or Uzbek. Therefore, it is a complex and important process for researchers to translate such expressions contextually and culturally accurately.

- Reflecting national culture through phraseology: Phraseology serves as a mirror reflecting the culture, customs, and historical development of a people. As globalization accelerates, the relationship between language and culture is becoming increasingly relevant. The study of phraseology helps preserve national culture and enhances the process of understanding national identity. For example, the Uzbek phrase "the price is as big as a horse's head" reflects the historical trade and economic experiences of the people, while similar expressions in other languages may be tied to different images.

- The influence of modern language and technologies: Modern technologies and the widespread use of the internet also affect phraseology. New technological terms and expressions are entering national languages through international languages. For instance, the phrase "to take a screenshot" has also found its way into the Uzbek language, demonstrating how phraseology is related to modern progress. Researchers are studying how new phraseological units emerge and how they influence the national language through modern technologies.

- The role of phraseology in intercultural communication: Phraseology plays a crucial role in intercultural dialogue. Understanding and correctly using phraseological expressions are important in bringing together the languages and cultures of different peoples. In this process, it is essential to ensure that phraseological units are translated correctly and their meanings are not distorted. For example, in international political negotiations or the business sector, a misunderstanding of phraseological expressions can lead to negative consequences. Therefore, the role of phraseology in intercultural communication and its correct translation are pressing issues.

- Comparative study of language: The comparative analysis of phraseological expressions is very important for researchers. While each people's phraseology is related to their national culture and historical events, similar phraseological structures can be found between different languages. For example, the

English phrase "to bite the bullet" and the Uzbek phrase "to agree to something, even if it's poison" convey similar meanings, but each people uses the phrase according to their historical and cultural context. Studying such similarities opens new perspectives for linguists, and comparative research in this field is becoming increasingly relevant.

•Studying phraseological units in linguistic corpora: Modern linguistic research is expanding the study of phraseological expressions through large-scale language materials, i.e., corpora. Language corpora are large collections of texts that allow for the analysis of the real usage, contextual meaning, and variations of phraseological expressions. This method greatly aids not only in theoretical but also in practical aspects of phraseology research. Using modern linguistic technologies, researchers can automatically identify and analyze phraseological units.

Conclusion and recommendations. The study of phraseology is one of the most relevant topics in modern linguistics. The difficulties of translation, the reflection of national culture, the influence of modern technologies, and its role in intercultural dialogue form the main directions of phraseological research. The comparative study of phraseology and its analysis through modern linguistic technologies open new opportunities in this field. Phraseology is not only a branch of linguistics but also a rich source reflecting the culture, history, and worldview of a people. Studying it not only enriches linguistic research but also helps deepen the understanding of a people's cultural heritage.

References:

- (1). Амосова, Н.Н. "Основы английской фразеологии". Москва, "Наука", 1963.
- (2). Cowie, A.P. "Phraseology. Theory, Analysis, and Applications". Oxford: Oxford University Press, 1998.
- (3). Karimov, A. "Frazеologik birikmalar va ularning tarjima qiyinchiliklari". Filologiya fanlari jurnali, 2021.
- (4). Mieder, W. "Proverbs: A Handbook". Greenwood Publishing Group, 2004.
- (5). Молотков, А.И. "Фразеологический словарь русского языка". Москва, "Русский язык", 1986.
- (6). Moon, R. "Fixed Expressions and Idioms in English. A Corpus-based Approach". Oxford: Clarendon Press, 1998.
- (7). Rahimov, M. "O'zbek tilining frazeologik lug'ati". Toshkent, "Fan" nashriyoti, 2018.
- (8). Телия, В.Н. "Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурный аспекты". Москва, "Языки славянской культуры", 1996.
- (9). G'ulomov, A. "Til va madaniyatning o'zaro aloqasi". "O'zbek tili va adabiyoti" jurnali, 2019.

Bayimbetova Mekhruban Berdibaevna (English language and literature department, Nukus State Pedagogical Institute, Nukus, Karakpakistan; bayimbetovam@mail.ru)

IMITATIVE WORDS WERE THE FOOTING TO THE LANGUAGE FORMATION

Annotation. *This research studies the formation of a human language by revealing the effect of imitative words/onomatopoeia in its early development stages. Several theories offered by scientists to investigate how language is formed in the way of communication are analyzed in the work.*

Key words: *imitative words, sound, theory, bow-wow, pooh-pooh, yo-he-ho, human language.*

Bayimbetova Mekhruban Berdibaevna (Nukus davlat Pedagogika instituti "Ingliz tili va adabiyoti" kafedrası assistenti, Nukus, Qoraqalpog'iston; bayimbetovam@mail.ru)

TIL SHAKLLANISHIDA TAQLID SO'ZLARINING ASOS BO'LISHI

Annotatsiya. *Ushbu tadqiqot ishida inson tilining shakllanishi uning ilk rivojlanish bosqichlarida taqlid so'zlarining ta'sirini ochib berish yoritilgan. Ishda tilning muloqot tarzida qanday shakllanishini tadqiq etish uchun olimlar tomonidan taklif etilgan bir qancha nazariyalar tahlil qilingan.*

Kalit so'zlar: *taqlid so'zlar, tovush, nazariya, bow-wow, pooh-pooh, yo-he-ho, inson tili.*

Байымбетова Мехрибан Бердибаевна (кафедра англ. язык и литература, Нукусский государственный педагогический институт, Нукус, Каракалпакстан; bayimbetovam@mail.ru)

ПОДРАЖАТЕЛЬНЫЕ СЛОВА - ОСНОВА ДЛЯ ФОРМИРОВАНИЯ ЯЗЫКА

Аннотация. *В данном исследовании изучается формирование человеческого языка путем выявления влияния подражательных слов на ранних этапах его развития. В работе проанализированы несколько теорий, предложенных учеными для исследования того, как язык формируется в способе общения.*

Ключевые слова: *подражательные слова, звук, теория, боу-воу, пух-пух, йо-хе-хо, человеческий язык.*

Introduction. There is currently no fundamental knowledge on the emergence of human language. In the past, individuals were aware of the power of sound generation and the ability to produce basic vocal

variations like chirping and whistling. People have thought about and lived with the association of all these things with animals from ancient times.

In answer to the question “When did language appear?” scientists continue to try to determine the time of language formation, if not the exact time, by studying the remains of ancient people, especially the shape of the jaw and the oral cavity, and still test them with the physiology and sound of modern people.

Literature review. Scientists have offered different times for the formation of language. Thus, according to F.Tobias, *Homo Habilis* was not only susceptible to the neurological foundations of language but was also used for communication [1;37 p.]. According to F.Tobias [2003;38], “in the language of the first speaking hominids, the composition of simple phonemes, several grammatical rules, syntactic and cognitive aspects are found in comparison with the modern human language. D.Crystal, on the contrary, believed that *Australopithecus* began to speak early (4–5 million years ago) [2;290 p.].

According to Pinker and Bloom, language arose 2–4 million years ago with the appearance of *Homo Erectus* and their manual labour (2 million years ago), until then vocalization had no meaning or significance, and only 4 million years ago with the appearance of intelligent humans – *Homo Sapiens* - in Africa did vocalization begin to acquire meaning and significance [3;2016 p.].

Among all theories about the origin of language, there are several well-known theories, including the theory of the emergence of language, the theory of the creation of language by human intellect, the theory of sign language, the theory of imitation, the theory of auxiliary words and other theories [4;5, 22 p.]. We look through some of them:

Analysis and results. 1. According to the **bow-wow** theory, otherwise known as the imitative/onomatopoeic theory, language arose as a result of imitating the sounds of the environment, especially the sounds made by animals. According to J.Aitchison, primitive people, in order to hunt deer or buffalo, relied on the sounds the latter made, such as their mooing, squealing, and roaring [5;98 p.].

2. The **pooh-pooh** theory is also called the interjection theory, according to which speech arose from unconscious sounds uttered by humans themselves to express surprise, anger, admiration, excitement, or from fear, pain, fright, etc. According to J.Aitchison, syllables are rhymes of voiced breathing, similar to vowel sounds: ah-ah-ah [5;100 p.]. J.Aitchison draws an analogy between the babbling of infants and primates. In addition, she notes that infants, going through the initial stage of their development, instinctively exercise and form their vocal organs when babbling ma mama, baba baba [5;101 p.].

3. The **yo-he-ho** theory – the labour theory (the theory of labour cries). Primitive people, engaged in one common task, exchanged social, labour sounds (cries), which, in turn, were further developed in chants and in language [2;289 p.].

4. The **ding-dong** theory concerns the sounds made by objects, especially the sounds of objects striking something. E.L. Thorndike says, “each sound is associated with each particular object. Speech arose as a result of external stimuli from the environment. Primitive people began to realize that sounds, particularly the sounds of objects could vary in their meanings, for example, from shrill voice to soft, from rough to gentle, from continuous to short, from voiced to voiceless” [6;1 p.].

5. The theory of **la-la** deals with sounds related to love, poetic feelings, songs. O.Jespersen noted that even if a single factor can cause human speech, such a factor should be sounds related to love, poetic feelings, songs [7;105 p.]. “If we compare our language with the language of the primitive people, it can be noted that their language was more melodic”. V. von Humboldt, in his turn, also noted that “man, as a living being, is a singing creation” (cited by: [5;100–102 p.]).

A sign is a means of communication between an illustrator and an illustration, “which is a present-day experiment and suggests the idea of a possible experiment.” The origin of language can be found in signs, imitatives, and a few interjections [8;25].

According to Charles Darwin, “language is clearly related to its origin to the imitator, and arose from the introduction of changes to various natural sounds, sounds, and signs” [Descent of Man, i., 87] (citation: [8;31 p.]). As R. Brown noted, “being is from God; imitating is a sign of the creation of living creatures” [8;43 p.].

There is no doubt that through the study of research works, imitative words is the first stage in the emergence of human language. The renowned scientist Ch.Darwin, in his works, has also expressed his opinion as a confirmation of this idea: “I have no doubt that at the heart of imitation and through modifications of various natural sounds, other animals' voices, human instinctual cries, signs and gestures, the appearance of language took place. [9;87 p.].

As Saussure pointed out, in people's attempts to “verbalize” or mimic a phenomenon, they can recognize certain sounds by using different possibilities and obeying them [8;26 p.]. H.Bredin, giving Plato's theory of the origin of language (Plato's Cratylus), concludes that language was created by humans, and their inventive activity corresponded to the correspondence between the words they created and the things related to them [10;556 p.].

Thus, imitative words are a historical category. Their appearance coincided with the time when people acquired the ability to speak. According to S.Usmanov, people in ancient society tried to make sounds by hearing the sounds of natural phenomena, birds, and water currents. As a result, the sound formed by people's imitation became the name, sign, or symbol of the same object or phenomenon [11;17 p.].

Conclusion. The study of the formation of a human language reveals that imitative words/ onomatopoeia played a fundamental role in the early stages of human communication. Humans have used imitation to give language structure and meaning since the beginning, when their vocalizations were modeled by animal and natural sounds. This has continued throughout the development of increasingly sophisticated linguistic forms. Insights into how language might have developed are offered by theories like the bow-wow, pooh-pooh, and ding-dong, which show how people have adapted to their surroundings and social demands. Ancient writings and linguistic studies, among other historical records, demonstrate the importance of imitative words in the development of vocabulary and linguistic organization in various civilizations. Ultimately, the data lend credence to the idea that imitation was a key factor in forming early humans' expressive and communicative capacities in addition to being the initial stage of language development.

References:

- (1). Tobias, Ph.V. Twenty question about Human Evolution. In Human Evolution. International Journal of Anthropology.Global bioethics. XV–ICAES Florence, Italy, 2003, p. 37.
- (2). Crystal, D. The Cambridge Encyclopedia of Language. 2nd edition Cambridge: Cambridge University Press, 1997, p. 290.
- (3). Steven Pinker and Paul Bloom. Natural language and natural selection. Behavioral and brain sciences (1990) 13, p. 707–784. Printed in the United States of America. 1990, p. 707–784. <https://psycnet.apa.org/record/1991-17962-001>
- (4). Якушин, Б.В. Гипотезы о происхождении языка. Москва, “Наука”, 1984, (22), 137 с.
- (5). Aitchison, J. The Seeds of Speech: Language Origin and Evolution [текст]. J.Aitchison. Cambridge, Cambridge University Press, 1996, p. 98.
- (6). Thorndike, E.L. The Origin of language. E.L.Thorndike. Science, New Series, Vol. 98, № 2531 (Jul. 2, 1943), 1943, p. 1.
- (7). Jespersen Otto Language, its nature development and origin. London: george allen & unwin ltd. Ruskin house, 40 museum street, W.C. 1 first published in 1922, p. 181.
- (8). Brown, R. Language and Theories of its Origin [текст]. R.Brown. London, Kessinger publishing, 2007 (1881), p. 48.
- (9). Darwin, Charles. 1894. The Descent of Man. London, Murray (2nd ed.), p. 87.
- (10). Bredin, H. Onomatopoeia as a Figure and a Linguistic Principle. New Literary History. Vol. 27, №. 3, Literary Subjects (Summer). The Johns Hopkins University Press, 1996, p. 555–569.
- (11). Усманов С. Междометие в современном узбекском языке. Автореферат канд. дисс., Ташкент, 1952, 11 с.

Muminova Aziza Arslonovna (Academician of Uzbek State World Languages University),

Xasanova Dilorom Shavkat qizi (MA student of Uzbek State World Languages University)

LINGUISTIC ANALYSIS OF ADVERTISING TEXTS EXPRESSING ADVICE: A STUDY OF SELECTED BRANDS

Annotation. This article sheds a light on how advice is verbalized in advertising texts. Specifically, the materials will be analyzed both morphologically, semantically, and stylistically, including their characteristics of socio-economic and cultural impact. The findings and conclusions of this article are expected to raise the understanding of linguistic and extra linguistic features of advertising texts.

Keywords: advice, discourse, advertising texts, special words, culture, imperative sentence, directness.

REKLAMA MATNLARINING LINGVISTIK VA EKSTRALINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqola reklama matnlarida maslahat ma'nosining qanday ochib berilishini o'rganadi. Maqola materiallari morfologik, leksik va stilistik tomondan tadqiq etilib, ulargadagi madaniy va

ijtimoiy-iqtisodiy ta'sir xarakterlari xususida to'xtalib o'tadi. Ushbu maqoladagi izlanish va xulosalar reklama matnlari tabiati hamda lingvistik va ekstralingvistik o'ziga xosliklar haqida tushunchani oshiradi.

Kalit so'zlar: maslahat, diskurs, reklama matnlari, maxsus so'zlar, madaniyat, buyruq gaplar, ochiqlik.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ И ЭКСТРАЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РЕКЛАМНЫХ ТЕКСТОВ

Аннотация. В статье рассказывается о том, как вербализуются в рекламных текстах рекомендации и советы. В частности, материалы будут проанализированы как морфологически, так и семантически и стилистически, включая характеристики их социально-экономического и культурного воздействия. Ожидается, что выводы и заключения данной статьи повысят уровень понимания лингвистических и экстралингвистических особенностей рекламных текстов.

Ключевые слова: совет, дискурс, рекламные тексты, специальные слова, культура, побудительные предложения, прямота.

Introduction. Advertising discourse is a basic space of present day linguistics, because it not as it were advances items and administrations but also reflects the social, social, and mental subtleties of a society. In this setting, advice, as a powerful apparatus, plays an urgent part in publicizing. The linguistic investigation of publicizing writings, particularly those passing on counsel, gives understanding into how language can impact customer behavior and decision-making forms. This article investigates the linguistic characteristics of publicizing texts that express advice, centering on a set of promotions from well-known brands. The study will be grounded in speculations of counsel detailing in publicizing discourse, drawing from the works of different linguists and researchers.

Literature Review. The think about of advice in promoting has been broadly examined in linguistic literature. A.A. Soloveva addresses the verbalization of counsel in English publicizing discourse, centering on how exhortation can be passed on through basic developments, modular verbs, and suggestion-based expressions. Soloveva contends that counsel in publicizing is regularly surrounded in a way that emphasizes both the commonsense and passionate benefits of an item, guaranteeing its influential affect [1;6 p.].

In V.I.Karasik's investigation of the etymology of influence, emphasizes the role of dialect in developing social reality and forming shopper wants. He notes that exhortation in publicizing isn't as it were around advertising direction but moreover around situating the brand as a arrangement to the consumer's issues [2;24 p.].

N.M.Dzhusupov gives a comparative approach to the examination of advertising texts, looking at how different cultures express advice and enticing methodologies in promoting. His inquire about traces how linguistic strategies such as representations, coordinate address, and basic structures are utilized to lock in consumers viably [3;47 p.].

E.V.Maksimenko thinks about on promoting discourse center on the passionate reverberation of publicizing dialect, highlighting how advice can be deliberately surrounded to bring out positive enthusiastic reactions from the group of onlookers. His work suggests that promoting isn't essentially almost coherent contentions but also approximately making a association with the audience's values and desires [4;18 p.].

A.A.Muminova, in her consider of linguistic means communicating motivation, analyzes how advertising discourse persuades buyers through advice. Several works of her claims verbalization of advice has linguistically different characteristics which are worth to investigate. She emphasizes the utilization of powerful objectives and solid verbs in encouraging customers to take action. She analyses the lexicology and syntax of advice category in literal texts are substantially different [5;49 p.].

This article builds upon these foundational considers to analyze the linguistic techniques utilized in advertisements.

Methodology. This study utilizes a qualitative linguistic investigation of promoting texts from diverse item categories. The writings were chosen based on their clear expressions of exhortation and inspiration. The examination centers on distinguishing and categorizing the etymological highlights that pass on advice, utilizing systems determined from the works of Karasik, Maksimenko, Soloveva, Dzhusupov, and Muminova. These features incorporate:

1. **Imperative Forms:** Direct commands or requests.
2. **Highly elevated words:** Expressions of possibility, necessity, or advice.
3. **Metaphors and Similes:** Figurative language used to evoke emotions.
4. **Direct Address:** Engaging the consumer directly.

5. **Declarative forms:** Giving specific information to make advertisement more factual and convincing.

6. **Brevity:** Making the text more concise and brief to achieve linguistic economy.

The data will be analyzed to identify how these linguistic features contribute to the overall persuasive strategy in each advertisement.

Analysis

Lipton: "Endi tongdan quyosh bizni yoqimli hislar bilan uyg'otadi" [6].

Declarative Forms: The advertisement employs the declarative "uyg'otadi" (stirs), which serves as a recommendation to begin the day with Lipton tea, in this way framing it as a morning custom.

Metaphor: "Quyosh" (sun) is utilized metaphorically to relate Lipton tea with warmth, inspiration, and the starting of a pleasant day.

Direct Address: Verifiable within the state is the coordinate address to the shopper, directing them to receive this pleasant morning habit.

Elseve: "Ildizlardagi yog'lilikka qarshi, to'liq soch uzunligini 72 soatga namlantirish uchun" [6].

Special words: The utilize of "qarshi" (against) and "namlantirish" (to hydrate) capacities as advice, recommending a solution for buyers with particular hair issues.

Factual information: The advertising content infers the successful fact of utilizing the item for 72 hours of hydration, an inconspicuous imperative to take action.

Flash: "Ta'm bilan ilhomlaning. O'zingizni namoyon qiling" [6].

Imperative Forms: "Ilhomlaning" (be motivated) and "namoyon qiling" (show yourself) are coordinate commands that encourage the buyer to express themselves through the item.

Direct Address: The advertisement specifically talks to the consumer, encouraging them to require an dynamic part in communicating their individuality. "O'zingizni" (yourself) is the word that straightforwardly alludes to individuality.

Jacobs: "Har bir yaxshi kun Jacobs qahvasi bilan boshlanadi" [6].

Positive words: "Yaxshi kun" (great day) and "boshlanadi" (starts) outline the coffee as the essential start to a positive day, hence exhorting the shopper on the most perfect way to start their day.

Implicit Suggestion: Though not specifically expressed, the advertisement implicitly advises the buyer to coordinated Jacobs coffee into their morning schedule for improved day.

Alif Nasiya: "Alif nasiya bilan xaridlar yanada yoqimli" [6].

Highly elevated words: The state "yanada yoqimli" (indeed more charming) recommends that utilizing the Alif Nasiya benefit will improve the shopping encounter, a unpretentious frame of counsel through possibility. Here the dealer needs to light his buyer's positive feeling in obtaining the item. To make it more solid the word "yanada" (more) is utilized.

Andalus. "Halol hayot tarafdorlariga" [6].

Brevity – here, the text is so concise and compact that it can be a bright example for pursuing the rule of linguistic economy in advertising style. It implicitly makes advice for buying the product as it is quite short and open-ended sentence. Besides, the word "halol" resonates many customers for it carries cultural and religious connotations, aiming to evoke trust and elignment with specific customer values.

Reo. Ovqatdan zaharlanishda tana ko'p suv va minerallarni yo'qotadi. oddiy suv yo'qotilgan elektronitlar o'rnini bosolmaydi. Reo tibbiy maqsadlar uchun suv bo'lib u suvsizlanishning oldini oladi. Umumiy ahvolni yaxshilaydi. Reo – oddiy suv yetarli bo'lmaganda [6].

Declarative sentences – the first two sentences are declaratives which gives specific medical condition for better understanding of audience.

Specific words – "minerallar", "elektronitlar" are the words making the text both informative and trustful. This approach builds trust and positions the product as a functional, health-oriented solution.

Directness – The next two sentences directly advise buying the water indicating the product will solve above mentioned health problems.

Brevity – the last sentence is open-ended, implicitly assuring audience that the product is not simple water but high quality product which will help regaining health.

Discussion. The examination uncovers that linguistic highlights commonly utilized to precise exhortation in promoting incorporate basic forms, specific words, coordinate and indirect address, open-ended structures and metaphors. Each of the advertisements analyzed employs these methodologies to

not only promote the item but also to empower the buyer to require particular actions-whether it is beginning the day with a container of tea, hydrating hair, or expressing individuality through flavor.

The use of direct address and exceedingly elevated words serves to form an quick association between the product and the buyer. Words communicating positive feelings and metaphors, on the other hand, propose conceivable outcomes and passionate benefits, instead of fair practical advice. This mix of linguistic methods makes the advice influential by engaging both to the logical and emotional needs of the customer.

Conclusion. The study highlights how advice in promoting texts is passed on through different linguistic procedures. By analyzing the advertising texts it gets to be clear that advice in promoting isn't simply around advertising proposals but also around making a powerful narrative that aligns with the consumer's wants and values. The inquire about builds on the commitments of V.I.Karasik, E.V.Maksimenko, A.A.Soloveva, N.M.Dzhusupov and A.A.Muminova providing a comprehensive system for understanding how advice works in advertising discourse.

Reference List:

- (1). Soloveva, A.A. Verbalisation of advice in English advertising discourse. Volgograd, News of VGPU, 2007, № 2, 6–10 p.
- (2). Karasik.V.I. Language circle: Personality, Concept, Discourse. Moscow, Gnosis, 2004, 24 p.
- (3). Dzhusupov, N.M. Foregrounding theory: cognitive-stylistic characteristics and practical aspects of implementation. "O'zbekistonda xorijiy tillar", 2014, № 1, 46–52 p.
- (4). Maksimenko. E.V. Pragmatic stylistic aspects of advertising discourse (on English and Russian commercial & scientific technological advertising texts): abstract of a dissertation for the degree of Philological Sciences, Volgograd, 2005.
- (5). Muminova, A.A. Features of the study of linguistic means expressing motivation. "Ozbekistonda xorijiy tillar", 2021, № 4, 48–61 p.
- (6). https://youtu.be/FP4EowXBYd0?si=dk2dNAlt4V-3CUF_

Yuldasheva Fazilat Olimjonovna (Teacher of the Ranch University of Technology)

THE USE OF DISCOURSE MARKERS “ALSO” AND “BUT” IN ENGLISH FICTION

Annotation. Discourse markers are vital field of search in both world literature and pragmatics. The discourse marker “also” is most commonly characterized as adding information or introducing a related idea, another discourse marker “but” is used to giving disagreement and contrasting ideas. This article discusses about methodology of conversation analysis in literary works and examines a great deal of made conversations in literary to analyze in detail the role of “also” and “but” in becoming apparent action. The study addresses on the use of “also” and “but” for prologue to indicate reinforcing a point depending on the context, tone of voice and objective of speaker. Also” is commonly used in context where speaker intends to give relating information to conversation, whereas “but” is used to showing contradiction. In this article, examples of fiction are used for a detailed analysis of the introductory constructions “also” and “but” in the conversation.

Keywords: discourse marker, discourse, conversation, but, also.

Yo'ldasheva Fazilat Olimjonovna (Ranch texnologiyalar universiteti o'qituvchisi)

INGLIZ ADABIY ASARLARIDAGI SUHBATLARDAGI “SHUNINGDEK” VA “LEKIN” KIRITMA KONSTRUKSIYALARINING QO‘LLANILISHI

Annotatsiya. Jahon tilshunosligi va pragmatikada kiritma konstruksiyalar muhim izlanish sohasidir. Kiritma konstruksiya “shuningdek”, ko‘pincha, ma‘lumot qo‘shish yoki tegishli g‘oyani kiritish sifatida tasniflanadi, yana bir kiritma konstruksiya kelishmovchilik va qarama-qarshi fikrlarni bildirish uchun “lekin” kiritmasi ishlatiladi. Ushbu maqolada adabiy asardagi suhbatlarni tahlil qilish metodologiyasi muhokama qilinadi. Maqolada o‘zaro suhbatdagi “shuningdek” va “lekin” kiritma konstruksiyalarini batafsil tahlil qilish uchun badiiy adabiyot namunalari foydalanilgan.

Kalit so‘zlar: kiritma konstruksiyalar, diskurs, suhbat, shuningdek, lekin.

Юлдашева Фазилат Олимжоновна (преподаватель технологического университета Ранч)

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ДИСКУРСИВНЫХ МАРКЕРОВ “ТОЖЕ” И “НО” В АНГЛИЙСКИХ ЛИТЕРАТУРНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ

Аннотация. Дискурсивные маркеры являются важной областью поиска как в мировой литературе, так и в прагматике. Дискурсивный маркер “также” обычно характеризуется как добавле-

ние информации или представление связанной идеи, другой дискурсивный маркер “но” используется для выражения несогласия и противопоставления идей. В этой статье обсуждается методология анализа разговоров в литературных произведениях и рассматривается множество текстов на литературном языке, чтобы подробно проанализировать роль “тоже” и “но” для пролога, чтобы указать на усиление мысли в зависимости от контекста, тона голоса и цели говорящего. “Также” обычно используется в контексте, когда говорящий намеревается сообщить соответствующую информацию для разговора, тогда как “но” используется для демонстрации противоречия. В данной статье на примерах литературы проводится детальный анализ вводных конструкций “тоже” и “но” в разговоре.

Ключевые слова: маркер дискурса, дискурс, бесед, но, также.

Introduction. Discourse markers are small words and phrases whose job are to organize, comment on or in some way frame what we are saying or writing [1]. Discourse markers are vital not only in our daily communication but also dialogues in literary works. Discourse markers play an important role in conversation of literature for several reasons: improving text cohesion, affecting reader’s interpretation, expressing character’s voice and mood, and developing narrative framework. “Also” as a function of discourse marker adds to narrative cohesion, whereas “but” introduces conflict or resolution, both of them are key point to telling story.

Literature review. For a long time, discourse markers were considered insignificant, meaningless, and unworthy of scholarly study, often dismissed as mere fragments of discourse. English discourse studies can be a base for further research in different system languages in world linguistics. Over the past fifty years, discourse markers have been gathered and analyzed increasing scholarly attention. Prior researches on Discourse markers were done by Deborah Schiffrin whose 1987 publication of “Discourse Markers” [2]. In particular, D.G.Mackay offers the following classification of notional categories of discourse markers. He notes the main functions of the discourse markers “but” and “also” according to their functions in communication: enumerative, additive, logical sequence, explicative, contrastive functions of the discourse markers.[3] Hansun Zhang Waring investigates the use of the discourse marker “also” in conversation in Disjunctive and Disaffiliate Environments” [4]. Levinson, in 1983, considered discourse markers as a valuable for research on its personal value. He mentioned that:

“There are many words and phrases in English, and no doubt in most languages, which indicate the relationship between an utterance and the prior discourse. Examples are utterance-initial usages of but, therefore, in conclusion, to the contrary, still, however, anyway, well, besides, actually, all in all, so, after all, and so on. It is generally conceded that such words have at least a component of meaning that resists truth-conditional treatment...what they seem to do indicate, often in very complex ways, just how the utterance that contains them is a response to, or a continuation of, some portion of the prior discourse.”[5]

Research Methodology. The discourse markers ‘also’ and ‘but’ in fiction ‘Pride and Prejudice’ have been studied through the discourse analysis, contrastive and case study methods.

Research analysis and results. The discourse marker “also” and “but” in conversation of English literary works may acquire certain functions as it has been mentioned above. Also as a discourse marker adds information, enriches context, clarifies the facts generally offered as a main part, reinforces proof, continue previously mention idea, expresses agreement and alignment of the speaker. The observations proved that there are breakdowns in the functions of “also” in conversation of the protagonists in literary works. Hereby, we are discussing the extra-functions of the discourse marker ‘also’ in English fiction:

1. Providing additional information about the point: the discourse marker “also” is frequently used to add further information to what the previous statement (has already been said). For instance: *“He is just what a young man ought to be”, said she, sensible, good-humored, lively; and I never saw such happy manners! – so much ease, with such perfect good breeding! “He is also handsome,”– replied Elizabeth.* [6]. Statements with the discourse marker “also” indicate supplementary information to the conversation. Moreover, it is worth noting that, the position of the discourse marker may influence on the meaning of the whole sentence.

2. Reinforcing the statement: It supports a speech by giving additional reason in speech. For instance: *I shall insist on their giving one also. I shall tell Colonel Forster it will be quite a shame if he does not* [6]. The statement with “also” discourse marker suggests that the speaker is insisting on something else but also is adding this demand as an additional expectation.

3. Continuing the topic of the conversation: the discourse marker “also” might be used to continue debating topic while present a new but associated idea. For instance: *I appeal to Mr. Darcy:-but let me not*

interrupt you, sir. You will not thank me for detailing you from the bewitching converse of that young lady, whose bright eyes are also upbraiding me [6].

4. **Expressing agreement or alignment.** It indicates the speaker's agreement with the previous statement while counting up more information. For instance: *He has also BROTHERLY pride, which, SOME brotherly affection, makes him a very kind and careful guardian of his sister, and you will hear him generally cried up as the most attentive and best of brothers*.[6]In this sentence "also" introduces an additional positive aspect of Darcy's character-his brotherly pride-which complements other qualities earlier mentioned.

5. **Highlighting the parallel actions.** The discourse marker "also" emphasizes that two actions or ideas are happening at the same time or proportionally vital. For instance: *"He is also continually giving offence"* [6]In this conversation "also" is used to indicate adding and continuation of ideas .It links this statement to a previous point, implying that Darcy's behavior is not just prideful or unpleasant in one aspect, but that he repeatedly causes offense in another matter too.

Conjunctions such as "also" and "but" operate within sentences to link clauses or phrases, signifying addition and opposition, respectively. Whereas, discourse markers like "also" and "but" function at the discourse level, connecting ideas between sentences and helping to guide the reader through the development of arguments or stories. Recognizing the double roles of these words improves both clarity and flow in writing and speaking.

Exception to the previous sentence. It serves to show a variance between two opinions or specify that contrasts with what has been said before. The discourse the role of discourse marker "but is mostly giving a contrast or an marker 'but' may have different functions:

Dissimilar ideas: It introduces to contrast the positive opinion with the negative one.

1. Implying a restriction or assumption. It shows that limitation to previous opinion. *"From the beginning-from the first moment, I may say – of my acquaintance with you, your manners, impressing me with the fullest belief of your arrogance , your conceit, and your selfish disdain of the feelings of others, were such as to form the groundwork of disapprobation, on which succeeding events have built so immovable a dislike. But you could not have made me the offer of your hand in any possible way that would have tempted me to accept it"* [6].

2. Drawing attention to a change in topic. Indicates a change in direction or focus. *"But your family..." said he, with a deeper tone of earnestness, "your family cannot have a resemblance."* [6] In this dialogue, usage of discourse marker "but" is used to signal the conversation and draw attention to a new topic-Elizabeth's family.

3. Toning down expression, clarifying a different view in a less argumentative style. *"But no such recollection befriended me at that moment"* [6]. This discourse marker presents nuance and frames her reflection with a softer tone rather than complete dismissal.

In literature, "but" discourse marker plays vital role to indicate contrast, create tension; convey complex emotions and creating suspense. It is classified according to its usage in literary works:

1. Contrasting characters or situations. This develops complication of character progress by the help of together with kindness. For example: *Lizzy is not a bit better than the others; and I am sure she is not half as handsome as Jane, nor half so good-humored as Lydia. But you are always giving HER the preference. This dialogue is an example of Mrs. Bennet's critical opinion toward Elizabeth* [6].

2. Increasing doubt or aggravation. The "but" can change the mood and it indicates anxiety and prediction. Example: – *Design! Nonsense, how can you talk so! But it is very likely that he may fall in love with one of them, and therefore you must visit him as soon as he comes* [6]. "But" in this dialogue emphasizes urgency and concern, it reflects Mrs. Bennet's fear of losing a huge opportunity.

3. Expressing emotional Tension. It emphasizes emotional tension, increasing aspects to the internal explanation. Example: *I had once had some thought of fixing in town myself – for I am fond of superior society; but I did not feel quite certain that the air of London would agree with Lady Lucas* [6].

In this conversation, by the help of "but" Sir William Lucas's emotional conflicts between personal dreams and his practical realities are high- lightened.

4. Changing in attitude. The "but" modifies a rigorous reality, and then it totally changes the attitude of the story. Example: *I do not at all know; but I heard nothing of his going away when I was at Nether field – Miss Bingley.* [6] In this dialogue, "but" signals a shifting tone and perspective.

5. Highlighting ridicule. External success and inner frustration are placed in one position. For example: –*You are too generous to trifle with me. If your feelings are still what they were last April, tell me*

so at once my affections and wishes are unchanged, but one word from you will silence me on this subject for ever. The usage of “but” in this conversation emphasizes unexpected nature of Darcy’s enthusiasm to let Elizabeth disapprove him, which is ironic considering his earlier presumption of her acceptance.[6]

Conclusion. Discourse markers “but” and “also” play vital roles in shaping meaning and coherence in conversations of English literary works. “But” provides to introduce contrasts, eliminate confusion and softening disagreements, whereas “also” serves to add emphasis, expanding on concepts and support cohesion. Both of them contribute illustrating the subtle interaction of thoughts and emotions that defines literary works. Analyzing of the markers indicates their multi-purpose functionality, not only as structural tools but also as narrative depth.

References:

- (1). Michael McCarthy. Felicity O’Dell; English vocabulary in Use 1999, p. 200.
- (2). D.Schiffrin. “Discourse Markers”, 1987.
- (3). D.G.Mackay. “Types of discourse markers”. 1987, p. 254.
- (4). H.Z.Waring. “Also” as a discourse marker: its use in disjunctive and disaffiliative Environ-ments”. 415–436 p.
- (5). S.C.Levinson. Pragmatics, Cambridge. Cambridge University Press, 1983.
- (6). Jane Austen. “Pride and Prejudice”, 1813.

**Karimova Farog‘at Sadullaevna (Senior teacher, Phd, Foreign filology, Urgench State University),
Vaisova Zevvarposhsha Ozodovna (Master’s Student, Foreign philology, Urgench State University;
vaisovazevarpossa@gmail.com)**

THE UNTRANSLATABLE MELODY: EXPLORING LACUNAE IN ENGLISH AND UZBEK LULLABIES

Annotation. This article delves into linguistic lacunae, examining their appearance and interpretation within linguistic theory. The article identifies and explores numerous forms of lacunae, their interpretation in lullabies as well as the stylistic elements used to identify them in linguistic data. Lacunae are investigated at several language levels and hardly to translate in texts. The study finds that: (1) lacunae can be identified by the absence of expected linguistic units; (2) by analyzing relative and absolute lacunas; and (3) the frequency and nature of lacunae vary across linguistic domains and language families. This paper establishes a foundation for further exploration of linguistic gaps in various linguistic corpora and theoretical theories.

Key words: lacunae, absolute and relative lacunas, stylistic features, linguistic domains, translation.

TARJIMA QILIB BO‘LMAYDIGAN OHANG: INGLIZ VA O‘ZBEK ALLALARIDAGI LAKUNALARNI O‘RGANISH

Annotatsiya. Ushbu maqolada lingvistik lakunalarni chuqur o‘rganishga bag‘ishlanib, ularning lingvistik nazariya doirasida yuzaga kelishi va talqinini ko‘rib chiqiladi. Maqolada lakunalarning ko‘plab shakllari, ularning allalardagi talqini, shuningdek, lingvistik ma‘lumotlarda ularni aniqlash uchun foydalaniladigan uslubiy elementlar o‘rganiladi. Lakunalar bir necha til darajalarida tadqiq qilinib, matnlarda tarjima qilish qiyin bo‘lgan holatlar sifatida baholanadi. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, lakunalar kutilgan lingvistik birliklarning yo‘qligi bilan aniqlanishi mumkin, nisbiy va mutlaq lakunalarni tahlil qilish orqali, va lakunalarning chastotasi va tabiati lingvistik doiralar va til oilalari bo‘yicha o‘zgarib turadi. Ushbu maqola turli lingvistik korpuslardagi va nazariy qarashlardagi lingvistik bo‘shliqlarni yanada o‘rganish uchun asos yaratadi.

Kalit so‘zlar: lakunalar, mutlaq va nisbiy lakunalar, uslubiy xususiyatlar, lingvistik doiralar, tarjima.

НЕПЕРЕВОДИМАЯ МЕЛОДИЯ: ИССЛЕДОВАНИЕ ЛАКУН В АНГЛИЙСКИХ И УЗБЕКСКИХ КОЛЫБЕЛЬНЫХ

Аннотация. Данная статья углубляется в изучение лингвистических лакун, рассматривая их проявление и интерпретацию в рамках лингвистической теории. В статье выявляются и исследуются многочисленные формы лакун, их интерпретация в колыбельных песнях, а также стилистические элементы, используемые для их идентификации в лингвистических данных. Лакуны исследуются на нескольких языковых уровнях и признаются труднопереводимыми в текстах. Исследование показывает, что лакуны могут быть идентифицированы по отсутствию ожидаемых лингвистических единиц; путем анализа относительных и абсолютных лакун; частота и характер лакун варьируются в зависимости от лингвистических областей и языковых семей. Эта работа зак-

ладывает основу для дальнейшего изучения лингвистических пробелов в различных лингвистических корпусах и теоретических концепциях.

Ключевые слова: лакуны, абсолютные и относительные лакуны, стилистические особенности, лингвистические области, перевод.

Introduction. Linguistic analysis frequently tries for comprehensiveness, attempting to trace the complex systems of sound, structure, and meaning that comprise human language. However, the actuality of linguistic data frequently reveals gaps, absences, and inexplicable irregularities—what we would call lacunae. These gaps, far from being trivial aberrations, can provide critical insights into the workings of language. This study investigates the nature of linguistic lacunae, including their numerous forms, theoretical consequences, and methods for identifying and interpreting them. We shall propose that a systematic study of lacunae is required for a more complete understanding of language systems and development.

Literature Review. Lacuna can be understood as an event pertaining to a particular culture that does not exist in other cultures (Morkovina & Sorokin. 2008; Murayev. 1980). By adapting Sorokin and Markovina’s idea of linguistic lacuna, we claim that these are verbal events that are ingoing within the setting of a certain culture but there are no such parallels of it in the framing of other cultures (Sorokin & Markovina. 1987). Lacunae are particular artifacts that do not have correspondence in the cultural history of native speakers of a target language, and hence are viewed within a different language culture as “unsurpassed,” “incomprehensible”, and “exotic”.

The systemized analysis of gaps focuses on those cultural phenomena that do not get fully comprehended by representatives of the other culture and, therefore, need ethnolinguistic interpretation. As a result, such gaps are referred to in research literature as “vague or unclear elements”, “zero equivalents” (Anokhina. 2013), or “gaps” (Ertelt-Vieth. 2003) since one culture’s specific components do not have systematic (exact/approximate) counterparts in the other culture.

The following parameters for determining a lacuna are prescribed by Kislitsyna and Agapova regarding a current linguistical study of an intercultural communicative nature that include elements or aspects of the text that do not correspond to the cultural experience of speakers of other languages, the understanding of texts in the widest sense, including their cultural components, the clash of two cultures during a specific communication, and the differences in cognitive structures that lead to the emergence of lacunas: lacunas are phenomena that depict the divergences in languages and cultures. They are lexical entities that belong solely to a single culture and language and have no counterparts in other cultures and languages (Kazazi. 2014, p. 353). It should be made clear that there is a range of types of lacunae, such as mental or axiological, which are differentiated based on the semantic content underpinning them as well as the specific cultural values attached to them. Apart from paying attention to lacunae outside sociocultural context, active work is also being done in the area of their lexicographic representation and didactic value in the context of foreign language and culture instruction (Bykova. 2006; Szerszunowicz. 2015). It is imperative, however, to note the language component of lacunae which focuses on the accentuated and non-accentuated gaps existing in the semantic configuration of texts. During the intercultural communication process, these lacunae create astonishment, interest, appreciation, and even irritation in the receiver.

Y.S.Stepanov differentiates between absolute and relative lacunas. As stated by the researcher, absolute lacunas occur in the creation of translation dictionaries when there are words without any corresponding word in a specific language. Relative lacunas encompass words that are infrequently used in the language and only in specific situations. I.A.Sternin refers to these gaps as interlingual motivated lacunas, which are due to the lack of a corresponding subject or phenomenon, and unmotivated lacunas, which cannot be accounted for by such absence. Therefore, instances of absolute lacunas in English include the Uzbek terms choyxona, chapon, xashar, while English lacunas unique to it are exclusive, sibling, and fortnight. Relative gaps in English include душа, тоска, судьба, which occur frequently in Russian.

B.A.Muravyov identifies, besides absolute and relative lacunas, vector, stylistic, and associative lacunas as well [Muravyov: 1975, p. 34]. Ethnocultural gaps can be identified at both the verbal level (specifically, lexical – lack of words and phrases; grammatical – lack of grammatical categories; morphological indicators; stylistic – variation in the application of similar linguistic tools across various functional styles; paralinguistic – methods of filling pauses) and the non-verbal level (differences in the etiquette aspects of communication acts, communication role characteristics, absence of gestures, color associations, psychological dispositions, etc.). Even the terminology of textual genres is regarded as one of the lacunised (nationally distinct) characteristics of language.

Research Method and Process. More than one method was applied in this research like, definitional and comparative. Definitional method helped to understand the meaning. The second one was approachable in analyzing and making contrasts, highlighting similarities and differences. This method focused on identifying lacunas. The data was gathered from English and Uzbek lullabies. Lacunas were analyzed by several steps which implied all methods that were mentioned above:

1. The English and Uzbek lullabies were gathered and identified.
2. The translation method was used to better comprehension.
3. Lacunas were identified and compared.
4. Lastly, interpretations were drawn based on analysis to find deeper meaning through the lullabies.

With the help of these strategies, I was able to pick up nuanced understanding of how lacunas worked inside a particular context, how they were interpreted providing valuable insights.

Data Analysis and Discussion.

English lullaby.

*“Hush, little one, the sylvani
Their voices weave a magic ring.
The moon, a silver shimmerstone, glows above.
Guiding dreams of fae-flight”.*

Translation;

Jim, bolam, jim, o‘rmon sehrgarlari kuylaydi,
Ovozlar sehrli doira to‘qishadi.
Oy, kumushday yaltiroq tosh, yuqorida porlaydi,
Sehrli tushlarga yo‘l ochib.

Relative Lacunae. “sylvani”: While “spirits of the forest” is a translation, it lacks the specific cultural weight and connotations. The word might imply a specific type of forest spirit with unique characteristics.

•“shimmerstone”: “Moonstone” is a close equivalent, but “shimmerstone” carries a unique cultural significance, perhaps associated with specific legends or beliefs;

•“fae-flight”: This term is completely untranslatable without extensive explanation. It refers to a specific type of dream unique to one culture, perhaps involving flight or interaction with mythical beings. There is no direct equivalent in English.

Absolute Lacuna (Arguably). It’s difficult to claim a true absolute lacuna. Even “fae-flight” could be described, but the essence of the cultural meaning would be lost. So, I think we can add this word to absolute lacunae.

Uzbek lullaby:

*“Voy, bolam, uxla, oy nur sochdi,
Yulduzlar chaqnadi, gultoj ochildi.
Onajon seni asraydi, sehrli daryo qo‘riqlaydi.
Yomon ko‘zlar tegmang, begona kelmang, uxla, bolam, uxla”.*

Translation:

“Sleep, my child, the moon is shining,
Stars are twinkling, the gultoj bloomed.
Mother protects you, the magical river watches over you.
May evil eyes not touch you, may strangers not come, sleep, my child, sleep”.

Absolute Lacunae. “gultoj”: While “flower” is a general translation, “gultoj” might refer to a specific flower with deep cultural or symbolic meaning within a particular region’s folklore. The English equivalent lacks this specific cultural connotation.

Conclusion. Having conducted the research, it is possible to draw a conclusion. It becomes obvious that the comparative examination of English and Uzbek lullabies exposes the difficulties of direct translation and emphasizes the predominance of relative, rather than absolute, gaps. While both languages have the vocabulary to describe the essential ideas of warmth, shelter, and sleep, the specific images, cultural implications, and artistic choices differ significantly. The fabricated names “sylvani”, “shimmerstone”, and “fae-flight” in the English lullaby, as well as “gultoj” in the Uzbek lullaby, are examples of this. These expressions, while broadly translatable, have distinct cultural weight and symbolic significance within their separate literary and cultural settings that are difficult, if not impossible, to fully duplicate in the other language.

References:

- (1). Быкова Г.В. Феноменология лексической лакуарности русского языка. Благовещенск, 2001.
- (2). Сорокин Ю.А., Марковина И.Ю. Опыт систематизации лингвистических и культурологических лакун. Методологические и методические аспекты. Лексические единицы и организация структуры литературного текста, сб. науч. тр., Калинин, 1983.
- (3). Марковина И.Ю. Метод установления лакун в исследовании этнопсихолингвистической специфики культур. “Вопросы психолингвистики”, 2004, № 2, с. 58–64.
- (4). Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. М., Академический проект, 2001, с. 990.
- (5). Стернин И.А. Контрастивная лингвистика: проблемы теории и методики исследования. М., АСТ, “Восток – Запад”, 2007, с. 282.
- (6). Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка. Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: антология. М., 1997, с. 280–287.
- (7). Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. М., “Академический проект”, 2001, с. 990.

Yusupova Nargis Ochlovna (Independent researcher of Samarkand State Institute of Foreign Languages; yusupovanargis168@gmail.com)
GRADUAL ANTONYMS AND SEMANTIC FEATURES OF CONTRAST

***Annotation.** Gradual antonyms, like “hot” and “cold”, denote a continuum of contrast with intermediate values between two opposing extremes. This study examines the semantic features that characterize gradual antonyms, their linguistic behavior, and their role in constructing contrastive meaning. Through corpus analysis and semantic feature modeling, we identify patterns in usage and propose a framework for understanding their nuanced contrast.*

***Key words:** gradation, scalar opposites, spectrum, degree, intensity.*

GRADUAL ANTONIMLAR VA KONTRAST SO‘ZLARINING SEMANTIK XUSUSIYYATLARI

***Annotatsiya.** “Issiq” va “sovuq” kabi asta-sekin antonimlar ikkita qarama-qarshi ekstremal o‘rtasidagi oraliq qiymatlar bilan kontrastning davomini bildiradi. Ushbu tadqiqotda bosqichma-bosqich antonimlarni tavsiflovchi semantik xususiyatlar, ularning lingvistik xatti-harakati va qarama-qarshi ma’noni yaratishdagi roli o‘rganiladi. Korpus tahlili va semantik xususiyatlarni modellashirish orqali biz foydalalanish naqshlarini aniqlaymiz va ularning nozik kontrastini tushunish uchun asosni taklif qilamiz.*

***Kalit so‘zlar:** gradatsiya, skalar qarama-qarshiliklar, spektr, daraja, intensivlik.*

ГРАДУАЛЬНЫЕ АНТОНИМЫ И СЕМАНТИЧЕСКИЕ ЧЕРТЫ КОНТРАСТА

***Аннотация.** Постепенные антонимы, такие как «горячий» и «холодный», обозначают континуум контраста с промежуточными значениями между двумя противоположными крайностями. В исследовании изучаются семантические особенности, характеризующие постепенные антонимы, их лингвистическое поведение и их роль в построении контрастного значения. С помощью корпусного анализа и моделирования семантических особенностей мы выявляем закономерности в использовании и предлагаем структуру для понимания их нюансного контраста.*

***Ключевые слова:** градация, скалярные противоположности, спектр, степень, интенсивность.*

Introduction. Antonymy, a fundamental relationship in lexical semantics, appears in several forms, including binary opposites (e.g., “alive” vs. “dead”), converse pairs (e.g., “buy” vs. “sell”), and gradual antonyms. Gradual antonyms differ in that they define a spectrum of degrees rather than an absolute dichotomy. Despite their ubiquity in language, their nuanced contrast and contextual variability present challenges for semantic analysis.

Literature Review. The study of antonymy has long been a central focus in lexical semantics, with researchers exploring various types of oppositional relationships, such as binary opposites, relational pairs, and gradual antonyms. Gradual antonyms, in particular, provide a fertile ground for investigation due to their scalar nature and reliance on contextual interpretation. This review highlights key works that contribute to understanding the semantic features of gradual antonyms and their role in linguistic contrast. David Cruse 1986 in *Lexical Semantics* provides foundational insights into the classification of antonyms, emphasizing their structural and functional diversity. Cruse’s distinction between complementary, relational, and gradable antonyms establishes a framework for understanding the scalar properties of gradual antonyms. He argues that such antonyms are defined not by absolute oppositions but by degrees of difference along a continuum [1;98 p.].

Murphy 2003, in her work *Semantic Relations and the Lexicon*, extends Cruse's framework by delving into the pragmatic aspects of antonymy. She explores how context influences the interpretation of gradable antonyms and the role of modifiers (e.g., “very”, “slightly”) in shaping their meaning. Her analysis underscores the dynamic nature of gradual antonyms and their reliance on scalar implicature [2;66 p.].

Lehrer 1985 investigates the role of markedness in antonymy, identifying how one term in a pair (e.g., “hot” vs. “cold”) often serves as the unmarked or default term in certain contexts. This markedness provides insight into the cognitive mechanisms underlying the perception and usage of gradual antonyms, particularly in evaluative and descriptive discourse [3;87 p.].

Paradis 2001 examines adjectives and their boundedness within cognitive linguistics, emphasizing how gradual antonyms like “bright” and “dark” interact with scalar dimensions such as intensity and polarity. Her findings reveal that the contrastive meaning of gradual antonyms is inherently tied to cultural and contextual factors, making their interpretation highly variable [4;99 p.].

Saussure's seminal work, *Course in General Linguistics* 1916, lays the theoretical groundwork for understanding linguistic opposition as a system of relationships rather than isolated entities. Although not specific to gradual antonyms, Saussure's ideas provide a conceptual lens for analyzing the interplay between antonyms within a language system [5;83 p.].

In recent years, computational approaches to semantics, such as those proposed by Montague 1973 and later refined by researchers in natural language processing (NLP), have explored the modeling of antonymic relationships. These studies demonstrate the potential for applying semantic feature modeling to analyze the scalar dimensions of gradual antonyms in large linguistic corpora [6;82 p.].

Gradual antonyms are also examined in applied linguistics and language learning, where their nuanced contrast poses challenges for learners. Lakoff 1987, in *Women, Fire, and Dangerous Things*, connects the concept of gradability to cognitive categorization, highlighting the role of prototypes and scales in shaping meaning [7;41 p.].

The reviewed literature underscores the multifaceted nature of gradual antonyms, combining theoretical, cognitive, and applied perspectives. While significant progress has been made in understanding their scalar and contextual features, gaps remain in exploring cross-linguistic variations and computational modeling. This study builds on these foundational works to provide a more comprehensive analysis of gradual antonyms, emphasizing their semantic complexity and practical implications in communication.

Methods. A representative corpus of English texts, encompassing fiction, academic work, and conversational data, was chosen to guarantee variation in contextual use. The corpus contained approximately 10 million words.

Data Collection. Gradual antonyms were discerned via a synthesis of lexical databases and manual annotation. Examples such as “fast-slow”, “bright-dark”, and “hard-soft” were chosen for detailed analysis. The concept of graduality in antonyms refers to the idea that some antonyms represent opposites along a spectrum or continuum, rather than being absolute or binary opposites. These are often called gradable antonyms and differ from other types of antonyms, such as complementary or relational antonyms. Below is a breakdown of the idea: Gradable antonyms express opposite ends of a scale, allowing for varying degrees or intermediate states between them:

Gradable antonyms express opposite ends of a scale, allowing for varying degrees or intermediate states between them. For example:

- **Hot ↔ Cold:** Between “hot” and “cold”, there can be “warm”, “cool”, or “lukewarm”.
- **Big ↔ Small:** Between “big” and “small”, there can be “medium-sized”.

Key characteristics:

- They often allow for degrees of comparison (e.g., “hotter”, “coldest”).
- They are context-dependent; the midpoint and perception of each term can vary.
- Negating one term doesn't necessarily imply the other. For instance, “not hot” doesn't mean “cold”;

it could mean “warm”.

These are opposites with no middle ground; they are mutually exclusive. For example:

- **Alive ↔ Dead.**
- **True ↔ False.**

There is no continuum; something is either one or the other.

These describe pairs of opposites where one implies the existence of the other in a relationship. They are not typically gradable:

- **Parent ↔ Child.**

- **Buy ↔ Sell.**

Graduality in antonyms highlights the role of context and perspective in determining meaning. For instance:

- Cultural and individual perceptions can affect what counts as “hot” or “cold”.
- In physics, “cold” may be defined by a specific range of temperatures, but in casual conversation, the thresholds are less precise.

Understanding graduality in antonyms is important in:

- **Language Learning.** Explaining nuanced differences in meaning.
- **Linguistics.** Analyzing how people communicate ideas of opposition and degree.
- **AI and NLP.** Helping systems process and interpret gradable language effectively.

Analytical Framework. We employed a mixed-methods approach:

- **Quantitative Analysis.** Frequency and co-occurrence patterns of antonym pairs were analyzed using corpus tools.

- **Qualitative Analysis.** Contextual examples were manually examined to identify semantic and pragmatic factors influencing interpretation.

- **Semantic Feature Modeling.** Scalar dimensions (e.g., intensity, polarity) were mapped to assess the structure of contrast.

Results: Frequency and Distribution. Gradual antonyms frequently appeared in comparative constructions (e.g., “hotter than”, “less bright”) and with degree modifiers (e.g., “very”, “slightly”). They were more prevalent in descriptive and evaluative contexts. Semantics, the study of meaning in language, holds a foundational role in linguistics, philosophy, and cognitive science. Its core concerns revolve around understanding how words, phrases, and sentences convey meaning. However, the concept of “opposition” within semantics reveals the nuanced and sometimes adversarial relationships between meanings in language systems. This article explores semantics in opposition, focusing on antonymy, contradiction, and complementary notions, while examining theoretical frameworks and practical implications.

Scalar Implicature. Gradual antonyms were analyzed along a continuum, with intermediate values (e.g., “warm”, “cool”) populating the spectrum. Scalar implicature played a key role in deriving contrastive meaning, as seen in the interpretation of “not hot” implying “cool”. Semantics in opposition unveils the intricate interplay between meanings in language. By examining antonyms, contradictions, and complementary terms, researchers illuminate the structural and cognitive mechanisms underpinning linguistic meaning. As theoretical insights merge with practical applications, the study of semantic opposition promises to enrich our understanding of language and its role in human thought and communication.

Discussion. Gradual antonyms exhibit semantic richness and flexibility due to their scalar nature. Unlike binary opposites, their interpretation is highly dependent on contextual cues and pragmatic inferences. This study highlights the importance of:

- **Scalar Dimensions.** Gradual antonyms inherently involve degrees, making their contrast more nuanced than absolute opposites.

- **Contextual Modifiers.** Words like “very” or “somewhat” dynamically alter the intensity of contrast, demonstrating the interaction between lexical semantics and pragmatics.

- **Cultural and Cognitive Factors.** Perception of scales (e.g., “hot” vs. “cold”) may vary across cultures and contexts, suggesting an intersection of linguistic and extralinguistic influences.

Conclusion: One important but little-researched aspect of contrast in natural language is gradual antonyms. This study offers fresh insights into their use and interpretation by fusing semantic feature modeling with corpus analysis. To better understand the intricacies of progressive antonyms, future studies should investigate computational modeling and cross-linguistic differences.

References:

- (1). Cruse, D.A. (1986). *Lexical Semantics*. Cambridge University Press.
- (2). Murphy, M.L. (2003). *Semantic Relations and the Lexicon: Antonymy, Synonymy, and Other Paradigms*. Cambridge University Press.
- (3). Paradis, C. (2001). Adjectives and boundedness. *Cognitive Linguistics*. 12(1), p. 47–65.
- (4). Lehrer, A. (1985). Markedness and antonymy. *Journal of Linguistics*. 21(2), p. 397–429.
- (5). Saussure, F.de. (1916). *Course in General Linguistics*.
- (6). Montague, R. (1973). The Proper Treatment of Quantification in Ordinary English. *Approaches to Natural Language*.
- (7). Lakoff, G. (1987). *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*.

MUNDARIJA * СОДЕРЖАНИЕ *** CONTENTS**

FIZIKA-MATEMATIKA

Jabborov Nasriddin Mirzoodilovich, Eshdavlatova Sevra Eshmamatovna, Raufov Humoyun Roziq o'g'li	Populatsion tizimlarning matematik modellashtirilishi: Maltus modeli va uning modifikatsiyasi	3
Akhmedov Olimjon Samadovich	Qovushqoq-elastik elliptik silindrga bo'ylama va ko'ndalang garmonik to'liq diffraksiyasi	7
Korjavov Mustafa Javliyevich	Asosiy fizikaviy doimiylar va ularning barqarorligi	13
Шарипов Расулбек Ахмедович, Исмоилов Мухиддин Бахром угли	Полярные множества m -выпуклых функций	16
Sultanov Bekzod, Davronbekova Muslima	Invariants in Special Linear Transformations on a Plane	23
Toshtemirov Jaloliddin Mamasoat ugli	Effects of a Multicomponent Heat Source on Ambient Density in Multidimensional Fields	33

FALSAFA

Nurullayev Hayotjon Umidjonovich	Ma'naviy tahdidlarning iqtisodiy jarayonlarga ta'siri	38
Dehqonova Saida Keldiboevna	Adolat universal kategoriya sifatida	41
Ismoilov Sobirjon To'rabekovich	школа философии академика Ибрагима Муминова	43
Botirov Zafar Saydullayevich	O'zbekistonda ijtimoiy davlat qurushning huquqiy va iqtisodiy asoslari	46
Negmatova Shaxzoda Shuxratovna	Samarqandda jadidchilik harakatining o'ziga xos xususiyatlari	50
Исаева Дилбар Абдукадировна	Диалектический метод в изучении современного общества: от негативной диалектики к цифровой	53

TARIX

Sulaymanov Salamat Arepbayevich, Allamuratov Anvar Alisher o'g'li	Xorazm: minglab qal'alarning qadimiy sivilizatsiyasi	58
--	--	-----------

TILSHUNOSLIK

Tojiyeva Kamola Ne'matjon qizi	O'zbek tili iqtisodiy-moliyaviy sohasiga oid leksik birliklarning vujudga kelish davriy ketma-ketligi	61
Jumatov Rashid Yangibayevich	Ingliz tilida toponimlar ifodalagan lokativ sintaksema variantlari	65
Xujaqulov Ravshan Isroilovich	Ingliz va o'zbek tillarida xalq tabobatiga oid leksik birliklarning derivatsion tadqiqi	69
Muratkhodjaeva Feruzaxon Xotamovna	Mental leksikonning milliy-madaniy talqini	72
Maxmudova Manzura Adashovna	Konsept olamning lisoniy manzarasini aks ettiruvchi lisoniy hodisa sifatida	74

ADABIYOTSHUNOSLIK

Botirova Shaxlo Isamiddinovna	Qissa prologi va ilk jumla modifikatsiyasi	80
Nazarova Dildora Ilhomovna	Yangi o'zbek adabiyotida muxammas janri	83
Abdullayeva Umida Abdumutal qizi	Jahon adabiyotida ayol obrazlari: tarixiy davrlar va tadrijiy tahlil	87
Botirova Anaxon Dilmurod qizi	Pirimqul Qodirov qissalarida davr va qahramon masalasi	90

PEDAGOGIKA

Ismailova Guzal Fayzullayevna	Talabalarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishda fanlararo mustaqil ta'lim integratsiyasini qo'llash	93
O'tepbergenov Jetkerbay Saqbergenovich, Pirimbetov Seydulla Juma'galievich, Iskandarov Sarvar Baltabayevich	Innovatsion texnologiyalarni informatika sohasida qo'llash	97

Kodirova Muxabbatxon Matkarim kizi	Tibbiy ta'lim talabalarining ekologik kompetentligini rivojlantirish metodik tizimi	101
Kurbanova Shukurjon Yeldashbayevna	Hofiz Xorazmiyning shaxs ma'rifiy-axloqiy kamolotiga oid qarashlarining ta'lim samaradorligini oshirishdagi o'rni	103
Ashirova Anorgul Ismoilovna	Ta'limda intellektual muloqot tizimlari, chat-botlarning ahamiyati	107
Ibodullayeva Bahora Xamidullayevna, Bozorova Umida Baxtiyorovna	Odam va uning salomatligi fanida gigiyenik ko'nikmalarni shakllantirish	110
Daniyarova Sitora Qulmat qizi	Ikki tilli talabalarda metalingvistik faoliyatning mohiyati va xususiyatlari	113
Daniyarava Kamola Absattarovna	Mantiqiy fikrlashni rivojlantirishda o'qituvchining roli	116
Jalolova Mohinabonu Xurshid qizi, Ravshanova Shaxlo Erkinovna, Ro'ziyev To'lqin Razzoqovich	Fizika fanini o'qitishda fanlararo aloqadorlik	118
Kalandarova Sharofat Matkarimovna	Oliy ta'lim muassasalarida talabalarining kreativ tafakkurini mustaqil ta'lim orqali rivojlantirishda sun'iy intellekt dasturlarining ta'siri	121
Madaminov Uktamjon Ataxanovich	Ta'limda mobil ilovalarni ishlab chiqish va ulardan foydalanish metodikasi	124
Kamoliddinova Irodabonu Shavkat qizi	Talabalarining valeologik madaniyatini rivojlantirish texnologiyasi	127
Nishonov Farhod Musajonovich	Iqtisodiyot yo'nalishidagi talabalarni ixtisoslik fanlariga o'qitishda innovatsion shakl va usullarni qo'llashning samaradorligi	131
Urazboyeva Sabohat Ortiqboyevna	Boshlang'ich sinf ona tili darslarida badiiy matn ustida ishlash metodikasi	134
Shukurova Farida Xayrilla qizi	Kommunikativ kompetensiyani oshirish usullari va metodlari	138
Karimova Malohatoy Mo'minjonovna	Tarbiya jarayonida ta'limiy islohotlarning ahamiyati	141
Xoldorov Sharof G'ulom o'g'li	14–15 yoshli gandbolchilarning tezkor-kuch tayyorgarligini differensiyali yondashuv asosida takomillashtirish metodikasi	143
Normatov Xasan Isroil o'g'li	Jismoniy madaniyat darslarida talabalarining harakatlanish malakalarini shakllantirishning metodik asoslari	148
Kodirov Ismoil Norkobilovich	Dual ta'limni muhandislar tayyorlashda "Tarmoq-korxonalar-oliyog'oh" darajasida tashkil etish va uni sinovdan o'tkazish samaralari	151
Sobirova Laylo Xudayberganovna	Boshlang'ich sinf o'quvchilarining egiluvchanlik va chaqqonlik sifatlarini rivojlantirish uslubiyati	156
Xolmurodov Behzod Botir o'g'li	Talabalarining mustaqil ta'limini rivojlantirishda zamonaviy texnologiyalarning ahamiyati	159
Xurramova Sanobar Mahmatmurodovna	Talabalarda tanqidiy fikrlashning shakllanganlik mezonlarining ba'zi jihatlari	162
Xudayberganov G'ayrat Quranboyevich	Kreativlikni rivojlantirishda fanlarni absessial va ordinal bog'lab o'qitishning o'rni	166
Masharipova Feruza Jumanazarovna, Matlatipova Muslima G'ayrat qizi	Mastering Reading Through Note-Taking: Strategies for Enhancing Students' Comprehension and Retention	169
Axmedova Aziza Furqatovna	Importance of Reading Skills in A Foreign Language	174
Sabirova Nafisa Qurolbayevna	The Role of Artificial Intelligence in Language Teaching	177
Jamilova Nargiza Abdusalomovna	Innovative Methods of Teaching German Language	179
ILMIY AXBOROT		
Nabiyev Dilshod Pahlavonovich	Ma'lumotlar bazasi jadvallarining birga-ko'p bog'lanish munosabatlari	183
Tojiboyev Jasur To'ychiy o'g'li	Data jurnalistika rivojida sun'iy intellektning o'rni	186
Ramatova Ma'mura Gulimboy qizi	Shimoliy Xorazmdagi indikatorli va formantli godonimlar	189
Matyakubov Xakimboy Xamidjanovich	Ingliz va o'zbek toponimik terminlarining antropotsentrik qiyosi	193

Mengboyev Azizbek Alijon o'g'li	O'zbek xalq o'yinlari nomlarining tematik tasnifi va lingvomadaniy xususiyatlari	195
Xolboyeva Iroda Shuxrat qizi	Head/bosh nomlari asosida shakllangan proverbial frazemalarning chog'ishtirma tadqiqi	198
Madazimova Mavjudaxon Muminovna	Nemischa reklama matnlarida sifat qo'llashning o'ziga xos xususiyatlari	200
Botirbayeva Zulayxo, Bahodirova Feruza	Reklama tilida sintaktik strukturalarning shakllanishi	203
Ergasheva Nargiza Shavkatbek qizi	Fitonim komponentli frazeologik va paremiologik birliklarning etnografik tadqiqi	205
Egamberganova Mehriniso, Bahodirova Feruza	Siyosiy diskursning ijtimoiy-lingvistik, madaniy xususiyatlari	208
Karimova Dilorom Shavkat qizi	Olamning lisoniy manzarasida lingvomadaniyat va antroposentrik birliklarning mohiyati	211
Ishanjanova Munosibxon Saidahmadovna	"Boburnoma"ning fransuzcha tarjimalarida etnogeografik birliklarning aks etishi	216
Salayeva Quvonchoy, Bahodirova Feruza	Konseptual metaforaning tilshunoslik hamda adabiyotshunoslikdagi ahamiyati	219
Hidoyatova Aziza Tal'at qizi	Yan Kvi Ja ijodida Kvanju qo'zg'oloni tasviri	223
Sarodbekov Sherzodbek Saforboyevich	Badiiy matn mazmunining butunligini ta'minlashda tarjima transformatsiyasining o'rni	227
Бобоев Улаш Нематович	Национальные аспекты применения шок-теймента в текстах узбекских и французских СМИ	231
Рузиева Зилола Мустафаевна	Аксиологический потенциал русских глаголов в контексте пословиц	234
Матрасулова Мафтуна Матякубовна	Различия гендерно-культурных особенностей в английской и узбекской литературе	237
Kurbonova Nargiza Samadovna	Phraseology – Phenomenon of Language and Culture, Its Relevant Aspects of Study	239
Bayimbetova Mekhriban Berdibaevna	Imitative Words Were the Footing to the Language Formation	242
Muminova Aziza Arslonovna, Xasanova Dilorom Shavkat qizi	Linguistic Analysis of Advertising Texts Expressing Advice: A Study of Selected Brands	244
Yuldasheva Fazilat Olimjonovna	The Use of Discourse Markers "Also" and "But" in English Fiction	247
Karimova Farog'at Sadullaevna, Vaisova Zavarposhsha Ozodovna	The Untranslatable Melody: Exploring Lacunae in English and Uzbek Lullabies	250
Yusupova Nargis Ochlovna	Gradual Antonyms and Semantic Features of Contrast	253

“ILM SARCHASHMALARI” ILMIY-NAZARIY, METODIK JURNALI
MUALLIFLARIGA ESLATMA

1. **“Ilm sarchashmalari”** ilmiy-nazariy, metodik jurnaliga qo‘yiladigan talablar jahon andozalari hamda O‘zbekistonda amal qilayotgan PhD va DSc tadqiqotlari tizimidagi andozalardan kelib chiqadi.
2. Maqola Times New Roman shriftida yozilishi lozim. Shrift hajmi – 14, qator oralig‘i – 1,5, hoshiya chapda 3 sm., yuqori va pastda 2,5 sm., o‘ngda 1,5 sm. bo‘lishi kerak. Maqolalar hajmi 6 sahifadan kam bo‘lmasligi kerak.
3. **O‘zbek tilidagi maqolalar faqat lotin yozuvida qabul qilinadi.**
4. **Maqola 1 ta taqriz, pagiatga tekshirilganligi haqidagi ma‘lumotnoma va 1 ta ekspertlar xulosasi bilan (hujjatlar elektron shaklda) qabul qilinadi.**
5. Tahririyatga kelgan maqolalar mualliflarga qaytarilmaydi.
6. Tahririyat maqolani qisqartirish va tahrir qilish huquqiga ega.

Maqola xalqaro andozalar talabi doirasidagi quyidagi aniq bandlarga ega bo‘lishi kerak:

Maqola muallifi to‘g‘risida ma‘lumot (Author information). Bunda muallif(lar)ning ism-familiyasi va otasining ismi to‘liq yozilishi, muallifning lavozimi, ilmiy unvoni va darjasi, e-maili, telefon raqami hamda maqola taqrizchisi yozilishi kerak. Maqola muallifi to‘g‘risida ma‘lumot **o‘zbek, rus** hamda **ingliz** tillarida taqdim etilishi kerak.

Maqola mavzusi (Title). Maqola mavzusi, imkon qadar, qisqa va lo‘nda ko‘rinishda shakllantirilgan bo‘lib, maqolaning tadqiqot yo‘nalishini aniq ifoda etishi lozim. Sarlavha **o‘zbek, rus** hamda **ingliz** tillarida taqdim etilishi kerak.

Maqola annotatsiyasi (Abstract). Maqolalarning qisqacha mazmuni (annotatsiyasi) 5 qatordan kam, 15 qatordan oshmagan holda **o‘zbek, rus** va **ingliz** tillarida beriladi. Unda tadqiqot muammosi, uning dolzarbligi, tadqiqot muammosini ochib berish uchun qo‘llanilgan metodologiya, tadqiqot natijalari, maqolaning to‘la mazmunidan kelib chiqqan holda, muallifning ilmiy va amaliy hissasi qisqacha bayon qilinadi.

Kalit so‘zlar (Key words). Maqola mazmuni va maqsadini eng qisqa mazmunda ochib beruvchi kalit so‘zlar hisoblanadi. Kalit so‘zlarning har biri asosiy matn tarkibida ko‘proq takrorlanishi tavsiya etiladi. Maqola kalit so‘zlari **o‘zbek, rus** hamda **ingliz** tillarida taqdim etilishi kerak.

Kirish (Introduction). Kirish qismida, asosan, tadqiqot muammosi, uning maqsad va vazifalari yoritiladi. Mazkur qism tadqiqot mavzusining tanlanish asosi, uning dolzarbligi va ilmiy ahamiyatini tushuntirib beradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Mavzuga oid adabiyotlar tahlili tadqiqot etilayotgan muammo yuzasidan muallifning bilim va tasavvurlarga ega ekanini namoyon etuvchi qism hisoblanadi. Adabiyotlar tahlili mavjud intellektual hudud doirasini baholash va shu asosda ma‘lum xarita yaratishni anglatadi. Adabiyotlarning tanqidiy tahlilidagi urinishlar mazkur mavzu doirasidagi bilimlarni kuchaytiradi va tadqiqot savollarini yanada oydinlashtirishga yordam beradi. O‘z mazmuniga ko‘ra, har qanday tadqiqot ayni shu sohada yaratilgan avvalgi bilimlar negiziga quriladi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Tadqiqot metodologiyasi tadqiqotning eng muhim qismlaridan biri bo‘lib, u o‘tkazilayotgan tadqiqotning umumiy xaritasi, tadqiqot yo‘li va manzilga (natijaga) olib boruvchi xaritaviy chizgilari hisoblanadi. Tadqiqot metodologiyasi tadqiqot falsafasi va yo‘nalishini (deduksion yoki induksion) belgilash, tadqiqot dizayni, ya‘ni tadqiqot muammosining yechimiga olib boruvchi bosh rejasini tuzish, tadqiqot uchun zarur axborotni olish yo‘llari va tadqiqot etikasini belgilash, tadqiqot obyektining tanlovi (sampling), birlamchi yoki ikkilamchi ma‘lumot manbalaridan foydalanish to‘g‘risidagi qarorlar, tadqiqot strategiyasini (kuzatish, eksperiment, keys-stadi, savolnoma, etnografik, arxiv tadqiqot va h.k.) aniqlash bo‘yicha ratsional qaror qabul qilish asosida qo‘yilgan muammoning aniq yechimiga olib chiquvchi yo‘lni belgilashni anglatadi. Metodologiya qismining mukammalligi tadqiqot uchun belgilangan yo‘lning ishonchliligi (reliability) va aniqliligini (validity) asoslash orqali namoyon bo‘ladi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Tadqiqotning tahlil qismi tadqiqot metodologiyasida avvaldan belgilab olingan tahlil usullari orqali yig‘ilgan ma‘lumotlarning tahlilini amalga oshiradi. Bunda faqatgina tahlil usulining natijalari ifoda etiladi, topilgan natijalar bo‘yicha muhokama maqolaning keyingi qismining vazifasi hisoblanadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Tadqiqotning maqsad, vazifalarining anglashilganligi hamda tadqiqot savollarining o‘z javobini topganligi, tadqiqotning asosiy natijalariga va tadqiqotning umumiy jarayoniga umumiy xulosalar, shu bilan birga, takliflar va ayni tadqiqotdan kelib chiqqan holda, kelajak tadqiqot ishi yo‘nalishlari maqola xulosa va takliflari qismining asosini tashkil etishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References). Ushbu qismda tadqiqotda foydalanilgan barcha adabiyotlarning ro‘yxati [1], [2] yoki [3] ketma-ketligida qo‘yiladi. Masalan:

- mualliflar ismi-sharifi, kitob nomi, nashr manzili nashriyot nomi, yili, betlari;
- mualliflar ismi-sharifi, maqola nomi, jurnal nomi, nashri, yili, soni, betlari.

Maqola *matnida* foydalanilgan adabiyotlardan olingan materialga **havola (snoska)** [1; 25–26-b.] shaklida berilishi kerak.

“ILM SARCHASHMALARI”

Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Urganch davlat universitetining ilmiy-nazariy, metodik jurnali

Muharrir **Ro‘zimboy Yo‘ldoshev**
Texnik muharrir **Sherali Yo‘ldoshev**
Musahhihlar: **Tamara Turumova,**
Rashid Jumatov
Ushbu songa mas’ul **O‘tkir Abdullayev**

Terishga berildi: 21.02.2025
Bosishga ruxsat etildi: 28.02.2025
Ofset qog‘ozi. Qog‘oz bichimi 60x84 1/8.
Rizograf bosma usuli. Tayms garniturası.
Adadi 15. Bahosi kelishilgan narxda.
Buyurtma №.4
Hisob-nashriyot tabag‘i 32
Shartli bosma tabag‘i 30
UrDU matbaa bo‘limida chop etildi.

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universitetining
matbaa bo‘limi matbaa faoliyatini boshlagani
haqida vakolatli davlat organini xabardor qilish to‘g‘risidagi
Tasdiqnoma (№3802-835f-ad22-c709-fbd1-1129-1986)
asosida faoliyat yuritadi.

Manzil: 220110. Urganch shahri, H.Olimjon ko‘chasi, 14-uy.
Telefon/faks: (62)-224-66-01;
e-mail: ilmsarchashmalari@umail.uz
ilmsarchashmalari@mail.ru
Veb-sayt: www.ilmsarchashmalari.uz
Telegram: <https://t.me/ilmsarchashmalari>